AZ

OSZTRÁK-MAGYAR

MONARCHIA

ÍRÁSBAN és KÉPBEN.

AZ

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA

IRÁSBAN ÉS KÉPBEN

AZ

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA

IRÁSBAN ÉS KÉPBEN

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS FŐHERCZEG

Ő CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FENSÉGE

KEZDEMÉNYEZÉSÉBŐL ÉS KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

BÉCS ÉS ALSÓ-AUSZTRIA

BUDAPEST 1888

A MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMNYOMDA KIADÁSA

Minden jog fentartva.

Nyomatott a magyar királyi államnyomdában.

TARTALOM.

BÉCS.

Lap

Bécs és környéke, *Rudolf trónörökös főherczeg* Ő cs. és kir. Fenségétől . 3
Bécs története, *Weisz* Károlytól 5
Bécs építkezésbeli fejlődése:
A római építés maradványai, *Hauser* Alajostól 55
A középkori építés emlékei, *Lind* Károlytól 56
A XVI—XVIII. századbeli építés emlékei, *Niemann* Györgytől . . 68
Bécs építkezése a XIX. században, *Lützow* Károlytól 75
Bécsi népélet, *Schlögl* Frigyestől 95
A zene Bécsben, *Hanslick* Edétől 129
A német irodalom Bécsben és Alsó-Ausztriában, *Minor* Jakabtól, fordította *Király* Pál 145
A szinészet Bécsben, *Speidel* Lajostól, fordította *Rákosi* Jenő 177
Festészet és szobrászat Bécsben:
A közép-kortól az új-korig, *Ilg* Alberttől 215
A XIX. század, *Lützow* Károlytól, fordította *Kaas* Ivor báró . . . 238
Bécs művészi ipara, *Falke* Jakabtól, fordította *Pasteiner* Gyula 273
Bécs közgazdasági élete, *Exner* Vilmos Ferencz, *Grimburg* Rudolf, *Hecke* V. és *Sax* Manó közreműködésével szerkesztette *Neumann-Spallart* X. F., fordította *Heltai* Ferencz 287

ALSÓ-AUSZTRIA.

Alsó-Ausztria tájképekben:
A Bécsi-erdő, *Rudolf* trónörökös főherczeg Ő cs. és kir. Fenségétől . 339
Az alpesalji vidék, *Becker* M. A.-tól 362
Az Erdővidék, *Nordmann* Jánostól, fordította *Simonyi* Jenő . . . 385
A felső Dunamellék, *Nordmann* Jánostól, fordította *Simonyi* Jenő . 402
A Bécsi medencze, *Bittner* Sándortól és *Karrer* Bódogtól, fordította *Paszlavszky* József 411

Lap

A Morva-mező (Marchfeld), *Becker* M. A.-tól, fordította *Paszlavszky* József 429

A dunai ligetek Bécstől a magyar határig, *Rudolf* trónörökös főherczeg Ő cs. és kir. Fenségétől 437

Alsó-Ausztria őstörténete:

Diluvialis-, kő-, bronz- és vaskorszak, *Wurmbrand* Gundacker gróftól és *Much* Mátyástól 465

A római uralom kora, *Kerner* Frigyestől 478

Alsó-Ausztria története, *Mayer* Antaltól, fordította *Acsády* Ignácz 489

Alsó-Ausztria népe:

A lakosság jellemzése és természeti alkata, *Weissenhofer* Róberttől és *Langer* Károlytól 523

Az esztendő, *Weissenhofer* Róberttől 529

Születés, lakodalom és halál, *Weissenhofer* Róberttől 551

Népviselet, *Weissenhofer* Róberttől 574

Hitregék, mondák, mesék és legendák, *Weissenhofer* Róberttől . . 577

Népzene, tájnyelv és tájnyelvi költészet, *Hanslick* Edétől és *Muth* Rikhárdtól, fordította *Lehr* Albert 584

Az építés Alsó-Ausztriában:

A római építés emlékei, *Hauser* Alajostól 591

A régibb egyházi építés emlékei, *Lind* Károlytól 592

A renaissance és a barokkízlés, *Niemann* Györgytől 604

A XIX. század, *Lützow* Károlytól, fordította *Pasteiner* Gyula . . .

Várak és régi házak Alsó-Ausztriában, *Rosner* Károlytól, fordította *Király* Pál 615

Festészet és szobrászat Alsó-Ausztriában, *Ilg* Alberttől, fordította *Kaas* Ivor báró 633

Alsó-Ausztria közgazdasága, *Babo* Ágost Vilmos báró, *Grimburg* Rudolf, *Guttenberg* Adolf, *Hecke* V. és *Sax* Manó közreműködésével szerkesztette *Neumann-Spallart* X. F. 645

RAJZOK.

BÉCS.

Lap

Kilátás a Kahlenbergről, *Hlavaček* Antaltól 3
A kezdőbetű a „Bécs és környéke“ című czikkhez, *Dörre* Tivadartól . . 3
Bécs 1558-ban a Burg felől, *Lautensack* után 5
K kezdőbetű a „Bécs története“ című czikkhez, *Dörre* Tivadartól . . . 5
Jasomirgott Henrik herczeg, üvegfestmény a Szent-Kereszt kolostorban, *Schönbrunner* Józseftől 7
Bécs város legrégibb pecsétje, *Macht* Jánostól 9
Bécs 1485 táján a Rothenthurm felől tekintve, a Babenbergek klosterneuburgi családfája után rajzolta *Luntz* Viktor 13
Bécsi Egyetem-tér a XVIII. század közepe táján, Canalettónak a bécsi cs. képtárbeli festménye után rajzolta *Kirchner* József János 16
Bécs ostromlói 1529-ben, Guldenmundt után rajzolta *Schönbrunner* József 18
Bécs védői 1529-ben, Meldemann után rajzolta *Schönbrunner* József . . 19
Bécs fölmentése 1683-ban, La Malgrange-nak Nancy melletti gyárából került s most a bécsi császári palotában levő szőnyegképe után 27
A cs. és kir. Belvedere Bécsben, *Niemann* Györgytől 29
A bécsi polgár-katonaság 1797-ben, *Heszl* G. A.-tól 31
A Károly-templom Bécsben, *Niemann* Györgytől 33
A jezsuiták templomának belseje az Egyetem-téren Bécsben, *Niemann* Györgytől 36
A bécsi polgár-katonaság 1840-ből, *Heszl* G. A.-tól 39
Bécsi nemzetőr és egyetemi legionarius 1848-ban, *Heszl* G. A.-tól 45
A birodalmi tanács palotája Bécsben, *Alt* Rudolftól 47
Az új városháza Bécsben, *Luntz* Viktortól 49
A Frigyes-féle városczímer 1461-ből (záró-kép), *Macht* Jánostól 54
A rómaiak kivonulása a carnuntumi táborból, Danubius folyamisten; homlokrajz a „Bécs építkezésbeli fejlődése“ című czikkhez, a római Marcus Aurelius oszlop domborműve után rajzolta *Siegl* Károly 55

Lap

Szent István székesegyháza Bécsben, *Luntz* Viktortól 57
Maria-Stiegen temploma Bécsben, *Luntz* Viktortól 59
A Megváltó-kápolna (Salvator-Kapelle) főbejárata Bécsben, *Niemann* Gy.-től 63
A belső vártér (Burgplatz) Bécsben, *Niemann* Györgytől 64
A schönbrunni udvari nyaraló-palota, *Niemann* Györgytől 72
A Schwarzenberg-palota Bécsben, *Niemann* Györgytől 73
A lerchenfeldi templom Bécsben, *Nedelkovits* Andrástól 77
A fünfhausi templom Bécsben, *Weber* Antaltól 79
A fogadalmi templom (Votivkirche) Bécsben, *Weber* Antaltól 81
Az opera-szinház Bécsben, *Bernt* Rudolftól 83
Az alapítványi ház a Schottenringen Bécsben, *Stern* Siegfriedtől 85
Az új egyetemi épület Bécsben, *Bernt* Rudolftól 87
Az új udvari múzeumok Bécsben, *Bernt* Rudolftól 89
A Heinrichshof az Opernringen Bécsben, *Bernt* Rudolftól 90
Egy mai bécsi bérház az Augustinerstrasséban, *Bernt* Rudolftól 91
A Gerold-villa Bécs mellett, *Bernt* Rudolftól 93
Záró-kép, *Giesel* Frigyes Hermanntól 94
Kezdő-kép a „Bécsi népélet“ című czikkhez, *Greil* Alajostól 95
B kezdőbetű, *Dörre* Tivadartól 95
Törzsvendég, *Schliessmann* Jánostól 99
A Burg-szinház ajtaja előtt, *Schliessmann* Jánostól 103
Az „új-bor“ mellett, *Schliessmann* Jánostól 111
Kirándulás a szabadba, *Greil* Alajostól 117
A schönbrunni parkból, *Greil* Alajostól 119
A Nép-Práterben, *Schliessmann* Jánostól 121
Bécsi czipészinas, bécsi mosónő és bécsi bérkocsis, *Schliessmann* Jánostól 124, 125
Záró-kép, *Greil* Alajostól 128
Kezdő-kép „A zene Bécsben“ című czikkhez, *Machold* Józseftől 129
Haydn József szülőháza Rohrauban (Alsó-Ausztriában), *Kirchner* J. Jánostól 130
Az osztrák néphymnus, Haydn József kézirata. Eredetije a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban 131
Mozart Farkas Amadeus, *Frank* Gusztávtól 133
Zumbusch Gáspár: Beethoven szobra Bécsben, *Frank* Gusztávtól 135
Kundmann Károly: Schubert szobra Bécsben, *Berger* Gyulától 137
A zenekedvelők társulatának épülete Bécsben, *Bültemeyer* Henriktől . . . 138
Részlet a bécsi opera-szinház belsejéből, *Bültemeyer* Henriktől 139
Id. Strausz János, *Kriehuber* József után 141
Lanner József, *Kriehuber* József után 143
Záró-kép, *Karger* Károlytól 144
Kezdő-kép a „Német irodalom“ című czikkhez, *Machold* Józseftől . . . 145
Hasonmás a bécsi Ambrasi-gyűjteménybeli Nibelung-kéziratból 148

Lap

Walther von der Vogelweide, a párisi kézirat után; Kageni Heinrich Frigyesnek a Minnesängerekről írt művéből 149
A költő benyújtja a „Teuerdank“-ot a császárnak 153
Abraham a Santa Klara, *Frank* Gusztávtól 155
Sonnenfels József, *Frank* Gusztávtól 157
Blumauer Alajos, *Frank* Gusztávtól 159
Raimund Ferdinánd, *Frank* Gusztávtól 163
Grillparzer Ferencz, *Frank* Gusztávtól 167
Grün Anasztáz, *Frank* Gusztávtól 169
Lenau Miklós, *Frank* Gusztávtól 171
Záró-kép, *Fröschl* Károlytól 176
Homlokrajz „A színészet Bécsben“ című czikkhez, *Schmid* Gyulától . . . 177
A Hanswurst (Paprika-Jancsi), *Kinzel* Józseftől 185
A „Bernardon“, *Kinzel* Józseftől 189
A régi Burg-színház Bécsben a Michaelerplatzon, *Kirchner* József Jánostól 191
Schröder Zsófia, *Kriehuber* József után 193
Anschütz Henrik, *Michalek* Lajostól 195
Fichtner Károly, *Kriehuber* József után 197
La Roche Károly, *Kriehuber* József után 199
Haizinger Amália, *Kriehuber* József után 201
Az új Burg-színház a Franzensringen Bécsben, *Bernt* Rudolftól 203
Raimund Ferdinánd mint hamuszedő (Wurzel) a „Bauer als Millionaer“-ben, *Kinzel* Józseftől 205
Krones Teréz mint Ifjúság a „Bauer als Millionaer“-ben, *Kinzel* Józseftől 206
Elszler Fanni cachuchát tánczolva, *Kinzel* Józseftől 207
Scholz Venzel mint Eulenspiegel a „Till Eulenspiegel“-ben, *Kinzel* Józseftől 209
Nestroy János mint Sansquartier a „Zwölf Mädchen in Uniform“-ban, *Kinzel* Józseftől 211
Záró-kép, *Schmid* Gyulától 214
Homlokrajz a „Festészet és szobrászat Bécsben“ című czikkhez, *Groll* Andrástól 215
T kezdőbetű, *Dörre* Tivadartól 215
Dombormű a Szent István templom főajtaja fölött, *Fahrnbauer* János Györgytől 217
A szent asszonyok a Krisztus sírjánál; oltárkép Klosterneuburgban, *Fahrnbauer* János Györgytől 219
Krisztus fölfeszíttetése; háttérben a bécsi Burg, meg a Szent István templom (Rueland modorában festve), *Fahrnbauer* János György . . . 221
Lerch: III. (IV.) Frigyes sírjának kőfedele a bécsi Szent István templomban, photozinkograph másolat *Jobst* Ferencz és *Mocker* József fölvétele után 223

Lap

Dombormű a bécsi minorita-templom főajtaja fölött, *Fahrnbauer* János Györgytől 225
A bécsi Burg svájczi udvara kapujának mennyezeti képei közül (csoportosított részletek), *Fahrnbauer* János Györgytől 227
Donner: A „Morva“ kúti szobor az új vásártéren Bécsben, *Siegl* Károlytól 229
Gran: Mennyezet-festmény a cs. kir. udvari könyvtárban Bécsben, *Siegl* Károlytól 231
Moll: Mária Terézia koporsója a kapuczinus zárdában Bécsben, *Siegl* Károlytól 233
Messerschmidt: „A kedélyes mosolygó“, *Siegl* Károlytól 235
Fuger: „Orpheus és Eurydike“, *Siegl* Károlytól 237
Beyer: „Faun és Nympha“, *Siegl* Károlytól 239
Krafft: „Az asperni ütközet“, *Groh* Jakabtól 241
Danhauser: „A szemorvos“, *Groh* Jakabtól 243
Fendi: „A menyasszony távozása“, *Groh* Jakabtól 245
Waldmüller: „Szent János ünnepe“, *Groh* Jakabtól 247
Gassermann: „Hazatérés zivatarban“, *Koch* Rudolftól 249
Amerling: Saját arczképe, *Frank* Gusztávtól 251
Alt Rudolf: „A főpiacz Bécsben“ 253
Pettenkofen: „A derék markotányosnő“ kőrajz után 255
Führich: „A napszakok“. Egy plajbászrajz után 257
Rahl: Allegoria a bécsi fegyvertárból, *Groh* Jakabtól 259
Canon: „A négy elem“ 261
Schwind: A bécsi operaház loggiájából („A varázsfuvola“), *Hecht* Vilmostól 263
Makart: „Kleopatra halála“, *Hoch* Rudolftól 265
Fernkorn: Károly főherczeg szobra Bécsben, *Frank* Gusztávtól 267
Zumbusch: Mária Terézia emlékszobra Bécsben, *Frank* Gusztávtól . . . 269
Pilz: Quadriga a reichsrath épületén Bécsben, *Frank* Gusztávtól 271
Záró-kép, *Groll* Andrástól 272
Homlokrajz a „Bécs művészi ipara“ czímű czikkhez, *Giesel* Frigyes Hermanntól 273
B kezdőbetű, *Nagy* Lázártól 273
Reggeliző edénykészlethez (277. lap) való tálcza a bécsi császári porczellángyárból (1790), *Schulmeister* Villibaldtól 274
Csésze a bécsi császári porczellángyárból (1790 tájáról), *Schulmeister* Villibaldtól 275
Reggeliző edénykészlet a bécsi császári porczellángyárból (a hozzávaló tálczát l. a 274. lapon), *Schulmeister* Villibaldtól 277
A bécsi cs. kir. osztrák művészeti és ipar-múzeum oszlopos udvara, *Bernt* Rudolftól 279
Bronz csésze (Hanusch A. műve), *Schulmeister* Villibaldtól 283

Lap

Szekrény; Rudolf trónörökös főherczeg Ő cs. és kir. Fensége tulajdona (tervezte *Storck* József, készítette *Michel* F., festményekkel díszítette *Canon* János), *Schulmeister* Villibaldtól 285
Záró-kép, *Giesel* Frigyes Hermanntól 286
Kezdő-kép a „Bécs közgazdasági élete“ czímű czikkhez, *Bernt* Rudolftól . 287
Piaczi életkép Bécsben (az „Am Hof“ téren), *Schliessmann* Jánostól . . . 291
A középponti marhavásár-csarnok egy marhakiállítás alkalmával, *Schrödl* Antaltól 295
A bécsi tejcsarnok belseje, *Charlemont* Húgótól 297
A Schneeberg tövében levő Kaiserbrunnen megnyitása, *Darnaut* Húgótól . 301
A hegyi forrás-vízvezeték hídja Kalksburg mellett, *Alt* Ferencztől 302
A rosenhügeli víztartó belseje Bécs mellett, *Bernt* Rudolftól 303
A Schwarzenberg-palota előtti nagy szökőkút Bécsben, *Alt* Ferencztől . . 305
Régi hámor belseje, *Charlemont* Húgótól 312
Jelenkori nagy lakatosműhely, *Charlemont* Húgótól 313
Gyöngyház-gombkészítő műhely, *Charlemont* Húgótól 316
Reszelővágó-műhely, *Greil* Alajostól 317
Dunai hajómalmok, *Schindler* Jakab Emiltől 321
Gőzerőre berendezett sütőműhely és kemencze, *Charlemont* Húgótól . . . 322
Gőzzel fűtött sütőkemencze, *Charlemont* Húgótól 323
A bécsi cs. kir. udvari és államnyomdából: A réznyomatok műhelye, *Charlemont* Húgótól 325
A Duna szabályozott medre Bécs mellett, *Darnaut* Húgótól 331
Kotró gép (Excavateur), *Darnaut* Húgótól 332
Hajóforgalom a Dunán Bécs alatt, *Bernatzik* Vilmostól 333
Záró-kép, *Giesel* Frigyes Hermanntól 335

ALSÓ-AUSZTRIA.

A Leopoldsberg, homlokrajz a „Bécsi-erdő“ cz. czikkhez, *Hasch* Károlytól 336
A kezdőbetű, *Dörre* Tivadartól 339
Gablitz és a Kehrwiese nevű dombhát, *Hasch* Károlytól 343
Kilátás Bécsre a Kahlenbergről, *Onken* Károlytól 345
Zárdarom Ried mellett, *Hasch* Károlytól 349
A Helena-völgy Rauhenstein és Rauheneck várak romjaival, *Onken* Károlytól 351
Heiligenkreuz és kolostora, *Perko* Antaltól 353
Alland, kilátással a Vaskapu felé, *Perko* Antaltól 355
A Weissenbach- vagy Steinwand-szurdok, *Hasch* Károlytól 359
Az ődi völgy, *Schindler* Jakab Emiltől 365
A „Hintere Wand“ nevű szikla Miesenbach mellett, *Hasch* Károlytól . . 367

Lap

A „Neue Welt“, *Ameseder* Edétől 369
Pásztorház a Rax-alpesen, *Hasch* Károlytól 370
Kirchberg am Wechsel völgye, *Onken* Károlytól 371
Seebenstein régi várkastély, *Darnaut* Húgótól 373
Wiesmath, *Darnaut* Húgótól 374
Kilátás az Anna-kápolnától Wiesmath mellett, *Darnaut* Húgótól 375
Kilátás a Lichtenegg melletti erdő-irtásról, *Darnaut* Húgótól 377
Lichtenegg, *Darnaut* Húgótól 379
Lackenhof és az Ötscher-bércz vagy hegység, *Zetsche* Edétől 381
A lunzi tó, *Zetsche* Edétől 383
Hollenstein az Ybbs mellett, *Zetsche* Edétől 384
Az Isper völgye, *Rusz* Róberttól 387
Persenbeug, *Rusz* Róberttól 389
A melki kolostor homlokzata, *Rusz* Róberttól 391
A Kampvölgy Gars mellett, *Rusz* Róberttól 395
Rosenburg várkastély a Kamp mellett, *Rusz* Róberttól 397
Imbach és Senftenberg, *Rusz* Róberttól 401
St.-Michael, *Rusz* Róberttól 407
A „Wetterkreuz“, *Rusz* Róberttól 409
A Schneeberg Puchbergből nézve, *Ameseder* Edétől 413
A Kaiserbrunnen, *Ameseder* Edétől 415
A „Waldmühle“ kőbánya az alpesi mészben, *Ameseder* Edétől 416
Kőbánya Greifenstein mellett a bécsi homokkő-hegyben, *Ameseder* Edétől . 417
Kőbánya Mannersdorf mellett a lajta-mészhegyben, *Ameseder* Edétől . . . 420
„Spinnerin am Kreuz“, *Ameseder* Edétől 422
A Piesting-völgy torkolata, *Ameseder* Edétől 423
Laxenburg császári várkastély, *Ameseder* Edétől 424
A guntramsdorfi liget, *Stefánia* főherczegnő Ő cs. és kir. Fenségétől . . . 425
Weidau erdészlak, *Stefánia* főherczegnő Ő cs. és kir. Fenségétől 426
Minkendorf (Münchendorf), *Stefánia* főherczegnő Ő cs. és kir. Fenségétől . 427
Életkép a Morva-mező síkjáról, *Blaas* Gyulától (állatok) és *Schindler* Jakab Emiltől (tájkép) 431
Schlosshof, *Fischer* Lajos Jánostól 433
Nieder-Weiden vadászkastély, *Schindler* Jakab Emiltől 434
Stillfried és temploma, *Fischer* Lajos Jánostól 435
Kilátás a dunai ligetekre, *Mařak* Gyulától 437
A dunai ligetek tipusa, *Pausinger* Ferencztől 439
A Lobau-liget, *Mařak* Gyulától 441
Egy pihenő-hely a Lobaun: fehér-nyárfa-csoport, *Mařak* Gyulától 443
A híd melletti torony Fischamenden, *Mařak* Gyulától 445
Rohrwörth, *Mařak* Gyulától 449

Lap

Megtámadott szarvas, *Pausinger* Ferenctől 455
Jégzajlás a Dunán, *Pausinger* Ferenctől 457
A Gödenwasser, *Mařak* Gyulától 459
Wolfsthal várkastély, *Mařak* Gyulától 461
Hainburg a Duna mellett, *Fischer* Lajos Jánostól 463
Záró-kép az „Alsó-Ausztria tájképekben" című czikkhez, *Onken* Károlytól 464
Szegély-kép diluvialis korszakbeli motivumokkal, *Charlemont* Húgótól . . 465
Kovakő-kések Zeiselbergből, *Zeidler* Páltól 467
Kovakő-kések a stillfriedi leletből, *Zeidler* Páltól 468
Kovakő Willendorfból, *Zeidler* Páltól 469
Kovakövek Willendorfból, *Zeidler* Páltól 470
Idomított serpentinkövek Willendorfból, *Zeidler* Páltól 471
Hegyi-kristályból készült nyilhegyek. Egy síp a rénkorszakból. Kovakövek a rénkorszakból, *Zeidler* Páltól 472
Sípcsont a rénkorszakból való rajzzal. Csont-ár, véső és tű a rénkorszakból, *Zeidler* Páltól 473
A stillfriedi ásatásból való bronzkorszakbeli régiségek, *Charlemont* Húgótól 475
Elagabalus császár szobra, *Fahrnbauer* János Györgytől 480
Egy Virtus legionis feje, *Fahrnbauer* János Györgytől 481
Egy Genius loci, Petronellből, *Fischer* Károlytól 481
Bronz csésze domború ékítménynyel, *Fischer* Károlytól 485
Edényfedő bronzból ezüst berakással, *Fischer* Károlytól 485
Vízi madárral díszített terra sigillata kehely; találtatott Regelsbrunnban; *Fischer* Károlytól 487
Diana-szobor; találtatott Scheibbsban, *Fischer* Károlytól 487
Záró-kép az „Alsó-Ausztria őstörténete" című czikkhez: a Hausberg és a stillfriedi leletek, *Charlemont* Húgótól 488
Kezdő-kép az „Alsó-Ausztria története" című czikkhez, *Macht* Jánostól . 489
Szent Lipót; a klosterneuburgi apátságban levő üvegfestmény után, *Schönbrunner* Józseftől 491
Pütten várkastély a jelenkorban, *Darnaut* Húgótól 493
Laa vára, *Rosner* Károlytól 495
A heiligenkreuzi klastrom csarnoka, az utolsó Babenbergi sírboltjával, *Fischel* Hartviktól 497
Harczos Frigyes sírköve, *Siegl* Károlytól 499
I. Albert lovas pecsétje; a bécsi cs. és kir. állami levéltárban levő eredeti után, *Siegl* Károlytól 501
III. (czopfos) Albert, a bécsi cs. és kir. udvari könyvtárban levő Durandus-féle „Rationale" miniatur-képe után, *Siegl* Károlytól 503
Árván született László pecsétje; a bécsi cs. és kir. állami levéltárban levő eredeti után, *Siegl* Károlytól 505

Lap

A régi országház a Minorita-téren Bécsben; *Hütter* Emil metszete után *Fischel* Hartviktól 509
Bécs-Újhely, Krems, St.-Pölten és Korneuburg városok 1672-ben, Vischer György Mátyás Topographiája után 514, 515
A melki kolostor a XVIII. század elején; a „Chronicon Mellicence“ (Bécs, 1702) rézmetszete után, *Fischel* Hartviktól 517
A göttweigi kolostor 1672-ben, Vischer György Mátyás után, *Fischel* Hartviktól 519
Záró-kép az „Alsó-Ausztria története“ című czikkhez, *Macht* Jánostól . . 522
Homlokrajz az „Alsó-Ausztria népe“ című czikkhez, *Karger* Károlytól . 523
A kezdőbetű, *Dörre* Tivadartól 523
Egy Bécs-tájéki alsó-ausztriai férfi arczképe, *Rumpler* Ferencztől 525
Egy erdővidéki alsó-ausztriai ember arczképe, *Rumpler* Ferencztől . . . 527
A csillagénekesek 531
Húshagyókedden 533
Kelepelő gyerkőczök 535
Imádkozás a mezőn 536
A kókányozás vagy tojáskoczczantás 537
Az aratók koszorúja 541
Búcsú 543
Fonóban 545
Énekes pásztorok 549
Keresztelő 553
Kérő 555
Esküvőre menetel 559
Lakodalom 563
Lakodalmi vendégek haza-muzsikálása 567
Halottbúcsúztatás 569
Halottasmenet 571
Temető. Mind a tizenhét rajz *Greil* Alajostól 573
Misson József, *Probst* Károlytól 587
Záró-kép az „Alsó-Ausztria népe“ című czikkhez, *Karger* Károlytól . . 590
Kezdő-kép az „Építési emlékek Alsó-Ausztriában“ című czikkhez: A pogány kapu Petronellben s az ott talált római korbeli tárgyak, *Ameseder* Edétől 591
A monostortemplom Heiligenkreuzban, *Weber* Antaltól 593
A klosterneuburgi kolostor keresztfolyosója, *Stern* Siegfriedtől 595
Plébániatemplom és sírkápolna Deutsch-Altenburgban, *Nedelkovits* Andrástól 597
A monostertemplom Zwettlben, *Stern* Siegfriedtől 599
A Boldog-Asszony-templom Bécs-Újhelyben, *Stern* Siegfriedtől 601
Schalaburg kastély udvara, *Niemann* Györgytől 605
Ernstbrunn kastély, *Niemann* Györgytől 606

Lap

A melki monostortemplom belseje, *Niemann* Györgytől 607
A herzogenburgi monostortemplom belsejének egy része, *Niemann* Györgytől 609
Grafenegg kastély, *Bernt* Rudolftól 611
Császári nyaraló a lainzi állatkertben, *Bernt* Rudolftól 613
Záró-kép: Vilmos főherczeg nyaralója Badenben, *Bernt* Rudolftól 614
Kezdő-kép a „Várak és régi házak Alsó-Ausztriában“ című czikkhez . . 615
Weitenegg, Aggstein, Hinterhaus, Tyrnstein 617
Kronsegg, Dobra, Araberg, Streitwiesen, alaprajzokkal 618
Seebenstein, Schalaburg, Liechtenstein 619
Krumbach, Gars, Klamm, a két utóbbi alaprajzzal 621
Osterburg, Rappottenstein, Hartenstein, a két utóbbi alaprajzzal 623
Rosenburg, részlet- és alaprajzzal, Hohenegg alaprajzzal 624
Hardegg, Emmerberg alaprajzzal, Senftenberg alaprajza 625
Khaya, Starhemberg alaprajzzal, Lichtenfels alaprajza 627
Stein városkapui, Krems, Hainburg 628
Erkély Kremsben, tornyok Pottendorfban, vártorony Ebreichsdorfban, várkapu Steinban 629
Pottenbrunn vízi-vár, torony a Zaya melletti Aspernben, Hainburg végvár és Ebenfurth vízi-várkastély alaprajzai 631
E rajzok mind *Rosner* Károlytól valók.
Záró-kép, *Wisinger-Florian* Olgától 632
Kezdő-kép a „Festészet és szobrászat Alsó-Ausztriában“ című czikkhez, *Attorner* Ferencztől 633
Eleonóra császárné sírja Bécs-Újhelyben, *Siegl* Károlytól 635
Madonna, fresko-festmény a bécs-újhelyi Boldog-asszony-templom főajtaja fölött, *Attorner* Ferencztől 637
Részlet az eggenburgi „festett ház“ díszítményeiből, *Siegl* Károlytól . . . 639
Krisztus keresztsége; Schmidt Márton József oltárképe a duna-steini plébániatemplomban, *Siegl* Károlytól 641
Záró-kép, *Attorner* Ferencztől 644
Kezdő-kép a „Közgazdasági élet Alsó-Ausztriában“ című czikkhez, *Giesel* Frigyes Hermanntól 645
O kezdőbetű, *Dörre* Tivadartól 645
Bikakiállítás Allandban, *Schrödl* Antaltól 653
Szüreti menet Klosterneuburgban, *Greil* Alajostól 655
Borospinczék Haugsdorf mellett, *Hlavaček* Antaltól 657
Egy zöldségeskert a Bécs melletti Simeringen, *Hlavaček* Antaltól 659
Szénégető boksa, *Mařak* Gyulától 663
Facsúsztatás a Reichenau melletti „Eng“-ben (völgyszorosban), *Mařak* Gyulától 665
Bükkerdő, *Mařak* Gyulától 667

Lap

Gyantaszedés a fekete lúczfenyőről, *Mařak* Gyulától 669
Őserdőrészlet a „Rothwald"-ban, *Mařak* Gyulától 671
Részlet a kis-schwechati sörfőzőtelepből, *Greil* Alajostól 676
A trumai fonógyár hajtókerekei, *Charlemont* Húgótól 677
Szőnyegszövés az ebergassingi gyárban, *Charlemont* Húgótól 679
A Bessemer-féle hámor Ternitzben, *Charlemont* Húgótól 680
Egy gőzkocsi fölszerelése a bécsújhelyi gyárban, *Charlemont* Húgótól . . 681
A payerbachi facsiszoló gyár belseje, *Charlemont* Húgótól 682
A Schlöglmühl papírgyár belseje, *Charlemont* Húgótól 683
Ghega emléke a Semeringen, *Giesel* Frigyes Hermanntól 684
Záró-kép, *Giesel* Frigyes Hermanntól 688

Színes képmelléklet:

Paraszt férfi és nő az Ybbs-völgyből, *Greil* Alajostól; chromozinkographiáját Angerer C. és Göschl műintézete készítette.

Hibaigazítás.

227. lap, fölülről 4. sor: Fruhmüller *helyett* Rauchmüller.

BÉCS.

Kilátás a Kahlenbergről.

Bécs és környéke.

Az első lapok e helyen Bécsnek és tájának szentelvék, ez istenáldotta földdarabnak, melyen e pompás ősváros már a rómaiak korától kezdve emelkedett, s századokon át lassanként növekedve és fölvirágozva, közép- és kiinduló pontja lett távol vidékekre nézve a nyugoti műveltségnek s gócza nagyszerű művészi és tudományos fejlődésnek, mozgalmas és sajátszerű népélet közepett.

Valóban csak itt s ilyen égalji és környezeti viszonyok közt fejlődhetett ki Bécs jellege, csak itt alakulhatott a városi és népélet oly üdévé és vonzóvá.

Nagy hatása van az emberre és alkotásaira a földnek, a melyen él, s a természetnek, a mely környezi, s ha Bécsnek sok tekintetben sajátos és kiváltképen vonzó jelleme van, ez a fővárost környező vidékről is teljes mértékben elmondható.

A hatalmas Duna, a távol Nyugoton eredve, onnan Közép-Európán át a messze Keletnek ömölve, itt hömpölyög el Bécs közelében. A Dunának épen az éjszaki partjain a szirtes Bisam hegygyel egy olyan zord fennsík ér véget, mint a milyen egész Cseh- és Morvaországon átvonúl; ezzel átellenben, keleti irányban pillantjuk meg Bécset, s odább nem nagy távolban a Kis-Kárpátoknak szép alakú erdős hegylánczát, nyugoti nyúlványait ama nagy, egész Magyarországot körülölelő hegylánczolatnak, mely egész a Dunáig ereszkedik; a folyam jobb partján emelkedik a kopasz, gömbölyű Hundsheimer hegy, méltó befejezője a hosszú, keskeny Lajta

hegységnek, mely nagy darabon képezi a határt Alsó-Ausztria és Magyarország között, s a Wechsel hegytömbjénél fogva az Alpesekkel függ össze.

Maga a nagy kiterjedésű s ma már háztengerével szorosan összefüggő egészszé tömörült Bécs azokon a hegyaljakon áll, a melyek a Kahlen- és Lipót-hegyről s egyéb magaslatokról nyúlnak alá, s melyeknek zsongos zöld növényzete bemosolyog a város ablakaiba; ez első dombsorozat mögött megint egy terjedelmes halomvidék következik, melyet minden bécsi ember a maga legkedvesebb ligetének nevez: ez a gyönyörű Bécsi erdő. Zúgó cserfa-szálerdők, zöld pázsitvölgyektől, csergedező patakoktól meg-megszakítva, hol fölmagasodva, hol aláhajolva, nyomulnak egész a városig, a Dunáig; odább kezdődik a bükkfák zónája, majd a fenyvesek uralma, s így csatlakozik lassanként a Bécsi erdő a havasok magas hegycsoportjához, Közép-Európa e hátgerinczéhez, mely nyugoton franczia földön keletkezik, s keleten a magas Schneebergben emeli föl utolsó fehér csúcsát, mely Bécsre oly büszkén tekint alá.

A Dunától éjszakra eső hegysorok között a gazdag Morvamező terül el hullámzó gabonaföldeivel; délre a bécsi medencze, ez a szép hegyövezte rónaság, melyben termékeny föld, zúgó patakok, ingoványos mezők és sürü bozót tarka sokféleségben váltakoznak. E két rónasík között hullámzik alá fenségesen a Duna, szigeteket és kavicstorlatokat támasztva, néhol csaknem áthatolhatatlan csalitokat; ily változatos vadon oly közel egy világvároshoz!

És így emelkedik sajátszerű ellentétek, kitünően mívelt földek és sötét erdőségek közepett, körítve igéző kertek és ragyogó nyaralók koszorújától, Bécs, az ősi dicsőséges császárváros, magasra nyúló Szent-István-tornyával, mely maga egy darab világtörténet; körülötte a tisztes szürke, ódon épületek s a divatos díszépületeknek márványgyürüzete, a terjedelmes külvárosok s a hosszan elnyúló előhelységek, folyvást több és több megmívelt termőföldet nyelve el háztengerükben; az új korszak és izgalmas haladás alkotásai.

Közel a Dunához, a Práter zöldelő ligeteiben ragyog a rotunda magas kupolája, az új Bécs jelzőképe, minő az István-torony a régi Bécsnek. Szent István tornya és a rotunda, történetünk e határkövei már messziről büszkén hirdetik a vándornak, hogy íme, itt fekszik Bécs, a kéklő Duna melletti székváros, Kelet és Nyugot között, hol nemzetek határai találkoznak, s hol a természet és népélet a mívelődés nagy vásárcsarnokát teremtette meg a jelen és a jövendő számára.

Bécs 1558-ban, a Burg felől. (Lautensack után.)

Bécs története.

Kelta talajon, nem egészen két ezer évvel ez előtt kezdődik Bécs történeti élete, mint római telepítvényé. Neve Vindobona, a „jót igérő“ vala, s mint a Duna mentében fekvő többi castellumoknak, a római világbirodalom éjszaki határait a barbár törzsek betörése ellen védeni volt föladata. E hivatásáról a római műveltség ránk származott maradványainak nagyobb része, az állandó tábor fekvése és kiterjedése tanúskodik. De kétségtelen, hogy itt polgári község is képződött, melynek lakossága a bennszülött keltákból s a római légiók veteránjaiból állott.

A római uralom aláhanyatlásával Vindobona elveszté határszéli erősség jellegét. Mi volt sorsa a lakosságnak ez után, arról semmi tudomásunk nincs. Valószinű, hogy itt rómaiak és germánok húzamos ideig keverten tanyáztak, rettegésben élve a hunoktól és keleti góthoktól, míg ezek előnyomulván, Vindomina lakosságát — ez időben ez volt a város neve — megsarczolták s a hegyek közé menekülni kényszeríték, hol egy részök zárt helyiségekben a kereszténység diadaljelvényét tűzte ki, míg más részök a nyilt hegymagaslatokon hihetőleg Wodán és Thor, Hulda és Freya istenségeknek áldozgatott. Egy kőkoporsó, mely a Hofburg egy részének földéből került elő (1662), az egész, a mi a keleti góthok egykori ittlétéről tanúskodik.

A római műveltség e fészkének további élete fölé is sűrű fátyol borúl. Nincs róla tudomás, ha vajjon az avarok feldúlták-e s a szlávok megszállot-

ták-e. Csupán egyetlen egy monda említi, hogy Szent Rupert tanítványai itt egy kis kápolnát építettek. Nem tudjuk, vajjon Bécs lakott hely volt-e már, midőn Nagy Károly az Enns folyó meg a Bécsi erdő magaslatai közti meghódított területből az Ostmarkot alkotá, s midőn ez utóbbi ideiglenesen a magyarok, majd a németeknek ezek fölött a Lechmezőn kivívott döntő győzedelme után a Babenbergek frank nemzetségének kormányzata alá került. Csak egyszer, 1030-ik évben említik az altaichi évkönyvek, hogy Bécset a magyarok bevették. Ezután ismét egy századon keresztül még név szerint sem történik Bécsről említés, daczára, hogy a Lajtán inneni összes terület a német birodalommal állandóan egyesítve volt, s hogy továbbá e város közvetlen közelében bajor és frank telepítvényesek mívelték a földeket, kereskedők karaván jai vonultak erre Magyarország és a Kelet felé s a Lipóthegyen az őrgrófoknak lakása volt. A nép között azonban föntartá magát az a hagyomány, hogy Bécs folyvást fönnállott. A Niebelung-ének szerint Etzel király itt ünneplé a vendégek nagy csoportosúlása között menyegzőjét Krimhildával:

„Tizenhét nap s megannyi éjjel tartott a nász,
Ily vigalmat se tartott soha királyi ház".

A fátyol csak a XII. század közepe táján foszlik el. Mily meglepően hangzanak a krónikák és okmányok tudósításai az ez időbeli Bécsről! Minden arra mutat, hogy az egykori római telepen ekkor már eleven élet pezsgett, s hogy talaján a német műveltség fölvirágzásának itt egyik góczpontja alakult. Az Ötvös-utcza (Goldschmiedgasse), az Als és az ottakringi patak (a mély Graben) régi medre, a Salvator- és Roth-utcza között emelkedett a Péter-templom, a Szt. Rupertről, a Boldogasszonyról és a Szt. Pongráczról nevezett templomok, közel a mély Grabenhez az őrgrófok udvara. E terület új települések számára már szűknek bizonyult. A körfalakon kivül a keleti oldalon állott a város legbecsesebb emléke, az István-templom, birván a számára II. Henrik őrgróf által adományozott fő- és anyaegyház jogával. Ugyanez a fejedelem adá át a város nyugoti részén a mély Graben és az Als melletti Szent János temploma közt fekvő telekterület tulajdonjogát a Regensburgból ide hívott skót barátoknak, kik itt zárdát, zarándokok szállóházát és iskolát építettek, az iparosok települését elősegítették s a kereskedelmi összeköttetéseket Regensburggal szorosabbra fűzték. Hiszen Bécs vidéke, fekvése által fölötte kedvező helyzetű darab föld vala! A ligetek és erdők a vadászatnak, a folyóvizek által keresztülszeldelt mezők

a földmívelésnek és marhatenyésztésnek, s a nyugot és kelet felé lépcsőzetesen emelkedő magaslatok a bortermelésnek jutalmazó jövedelmet biztosítottak. A Duna, meg az itt s a közvetlen közelben egymást metsző közlekedési útak Német-, Magyar-, Olasz-, Morva- és Lengyelország felé könnyűvé tették a kereskedőknek az árúczikkek kicserélését.

Jasomirgott Henrik herczeg.
(Üvegfestmény a Szent Kereszt kolostorban.)

A XII. század közepe táján Bécsnek politikai állapotában is fontos változás történt. Az 1156. szeptember 17-éről kelt császári szabadalomlevél az Ostmarkot önálló, Bajorországtól teljesen különvált herczegséggé, a várost annak központjává, a felségjogok teljességével fölruházott fejedelmek székhelyévé tette. Valószinű, hogy még a XII-ik században építettek magoknak a Babenbergek a város déli oldalán, a városon kivül eső szabad térségen fejedelmi palotát. Itt keletkezett a Hofburg, egy hatalmas, mind a négy sarkán tornyokkal védelmezett épület torna-térrel és kerttel, körfalakkal és védő árkokkal, melyeknek főrésze, a Schweizerhofban, egész napjainkig fönnmaradt. Az őrgrófi palotában, az „am Hof"-on tartották ezentúl a tartományi fejedelmek a törvénylátó napokat, s e palota szolgált szállóhelyül a fejedelmi vendégeknek.

Politikai érdekek arra indították a fejedelmeket és a szolgálattevő nemességet, hogy váraikat ideiglenesen elhagyják s a fővárosban építsenek magoknak lakóházakat. Ezek jobbára a Burg nyugoti oldalán a fő-út (Hochstrasse, Herrengasse) két oldalán álltak. Hasonló okokból volt Bécsben lakása a püspököknek, kiknek egyházkerülete kiterjedt az új herczegségre,

úgy szintén a tartományban alapított új rendeknek és zárdáknak is. A város falain belül találjuk a salzburgi érsek, a passaui, freisingi és seckaui püspökök, a klosterneuburgi, melki, göttweigi, heiligenkreuzi, zwettli, lilienfeldi, stb. apátok udvarait.

Ama szoros viszony mellett, mely a világi hatalom és az egyház között a középkorban fönnállott, nem maradhatott el az egyházi élet gyors kifejlődése a Babenbergek pártfogása alatt. VI. Lipót herczeg a Hofburghoz új épületeket csatolván, Szent Mihály templomát is fölépíté, hogy környezetének, a Burg körül lakó polgároknak és szolgaszemélyzetnek külön parochiájok legyen. E templom nagyságáról tanúskodik a mai napig fönnmaradt hajó. Nemes özvegyek és hajadonok Szent Jakab mellett, Constantia királyné, III. Béla király leánya a Weihenburgban menedékházakat alapítottak, melyekben az osztályukhoz tartozók a világtól visszavonúlva vezeklésekkel és kegyes cselekedetekkel végezhették be életüket. VI. Lipót behívta Magyarországból a hitetlenek elleni buzgóságuk által híresekké vált prédikátorokat (Domokos-rendieket). Palaestinából visszatérve, a Burg szomszédjában házat és kápolnát ajándékozott a minoritáknak, hogy ott a vallást és tudományokat ápolják. Midőn a német lovagok a pogány poroszok megtérítésére indított hadjáratuk alkalmával Ausztriába jöttek, VI. Lipót herczeg vendégszeretettel fogadta őket, miért is rend-házat építettek maguknak a Singerstrassén. Ugyanez idő tájban települtek itt meg a Szent János-rendi lovagok is. A város falain kivül keletkezett babenbergi telken, Erdbergben a Szent Pál temploma, a Magyarország felé vivő országúton a Szent Miklós templom, mellette szántóföldek és szőlőhegyek között a Szent Miklósról nevezett cistercita apáczák kolostora, a Wien folyó mellett a Karinthiai kapu közelében a Szent-lélek lovagok idegenek-szállója, Zeismannsbrunnban a Szent Ulrik templom, a Währingerstrasse közelében a Mária-Magdolnáról nevezett vezeklő apáczák kolostora, s a felső Werdben a Szent János temploma. Már VI. Lipót, birodalmi fejedelmi állásában ép oly erősnek érezvén magát, mint uralkodói helyzetében, el akarta tartományát választani a passaui egyházmegyétől, s Bécset egy újonnan alkotandó püspöki egyházmegye székhelyévé tenni.

Azonban a földesurak és püspökök, hübéreseikkel és szolganépökkel, a zárdák egyházi személyzetökkel, a lovagrendű családok, a szabad földbirtokosok és háztulajdonosok nem voltak elegendők arra, hogy virágzó német községet alapítsanak. Ez okból a Babenbergek a lakosságnak azt az

osztályát igyekeztek erősíteni, mely a kereskedésnek közvetítése, mesterségek űzése által az ifjú városnak főeleme volt. Német kereskedőket és kézműveseket törekedtek rábírni, hogy itt állandóan megtelepedjenek s Bécs ez által, kedvező fekvése segítségével, hatalmas lánczszemévé lőn a Kelet és Európa nyugoti része közti kereskedelmi forgalomnak. Ez okból nyertek mindenekelőtt a regensburgi kereskedők jogokat és szabadalmakat kereskedésük és személyes biztonságuk védelmére, s a flandriai festők bécsi polgárjogot.

VI. Lipót csakhamar ez után Bécsnek magának is megadta a megállítási szabadalmat, melynek értelmében mindazok a kereskedők, kik országaiba jöttek, kényszerítve voltak árúikat itt rakni le, s csupán polgároknak adni el. II. Frigyes herczeg a polgárok fő kereseti ágának, a bortermelésnek, előmozdítása végett megtiltá a magyar borok behozatalát, s a zárdáknak csak mérsékelt arányban engedte meg boraik kimérését. A belföldi ipar fejlesztése érdekében a kézművesek, kik a város területén letelepedtek, személy- és vagyonbiztonságot nyertek. Ilyetén módon fekteték le a Babenbergek az itt lakó nemesek, egyháziak és szolgák mellett az új városi község alapját, mely a telek- és háztulajdonosokban, a kereskedőkben és iparosokban nyerte kifejlődését, kik irásba foglalt előjogaik oltalma alatt hatalmas polgári osztálylyá erősödtek.

Bécs város legrégibb pecsétje.

Bécs polgárainak már az 1198-ik évben külön törvénykezésök volt. A legbölcsebb és legtekintélyesebb polgárok gyakorolták a felügyeletet a piacz és az idegen kereskedőkkel folytatott üzlet, valamint az oltalmat a város tekintélyét és hasznát érintő minden ügyek fölött. VI. Lipót herczeg 1221-ben a polgároknak új városi alkotmányt adott; II. Frigyes császár, II. Frigyes herczeg kiközösítése után, kibővíté a város szabadalmait, Bécset közvetlen birodalmi kötelékbe vevé, lakosai mindenikének szabaddá tevé személyét, s megadta a polgároknak a jogot, hogy a Szent Istvánról nevezett iskola tanítóit ők ajánlják kinevezésre. Az utolsó Babenbergi, a császárral történt kibékülése után, atyja városi statutumát még nehány kedvezménynyel bővítve, újra érvénybe helyezé s a zsidóknak a város keresztény lakosaihoz való viszonyát szabályozá.

A jelzett körülmények folytán a város kiterjedése is növekedett. Kelet felé előmozdítá a terjeszkedést a Szent István templom fölépítése, az idegen

kereskedők árúrakodója s a Magyarország felé vívő országút, nyugat felé a skót szerzetesek azon érdeke, hogy kerületüket hasznosítsák, dél felé a nemesség, a herczegi szolganép s az udvarral összeköttetésben állott polgárok lakóházai. A megnövekedett városi terület lassanként új bekerítést is nyert falakból, tornyokból és sánczokból, melyek mögül a polgárok fejedelmök jogait és saját biztonságukat könnyebben védelmezhették ellenséges támadások ellen. S a város mai területének határaihoz közel már községek állottak, mint Erdberg, Matzleinsdorf, Gumpendorf, Szent-Ulrik (Zeismannsbrunn) és Als, melyeknek zsellér lakosai közel érintkezésben álltak a várossal.

Bécs e körülmények folytán mindinkább kimagaslott a Duna melletti városok közül. A Hofburgban többször időzött a hatalmas hohenstaufi, Barbarossa Frigyes császár is. Örömriadallal üdvözölték a polgárok, midőn 1189. május havában fényes kiséretével oda bevonúlt, hogy daczára agg korának, az új keresztes-had élére álljon. Bécsre voltak irányozva Német- és Angolország szemei, V. Lipót herczeg idejében, mint a Minnesängerek és lovagjátékok központjára s mint arra a helyre, melynek közelében V. Lipót herczeg az Ausztrián keresztül menekülő Richard angol királyt elfogta. A herczegi palotában talált 1204-ben menedéket Imre magyar király özvegye fiával, Lászlóval s a hozzá hű maradt püspökökkel és főnemesekkel sógora, Endre herczeg üldözései ellen. Bécs II. Frigyes császártól nyerte a birodalmi közvetlen városok állását, midőn ez az utolsó Babenbergre a birodalmi kiközösítést kimondá. A nemes nemzetség iránt, melynek Bécs első föllendülését köszöné, híven megőrzött emlékezésről tanúskodik az, hogy egy azon korbeli bécsi krónikairó az utolsó Babenberg halála napját Ausztria legnagyobb gyásznapjának nevezi.

A Babenbergek kihalása tényleg veszélylyel fenyegeté Bécs állását. A pápai párt ugyanis a megürült birodalmi hűbérnek, Ausztriának és Stiriának Magyar- és Csehország közötti megosztására törekedett. E terveken megdöbbenve, a polgárok szorosan csatlakoztak a császárhoz, abban a reményben, hogy ő e tervek megvalósításába bele nem egyezik. Csak mikor a császár a herczegségek eladományozása fölötti határozatával egyre tovább késedelmezett, csatlakoztak azokhoz az osztrák földesurakhoz, kik a babenbergi birtokoknak Přemysl Ottokár herczegre, Venczel cseh király fiára ruházása mellett fogtak pártot. Ausztria és Stiria egyesítése II. Frigyes császár halála után csakugyan meg is történt. A földesuraktól,

szerzetesektől, polgároktól örömmel üdvözöltetve, Ottokár herczeg meg is tartá bevonulását az osztrák fővárosba 1251. deczember 9-ikén.

Bécs hamar megbarátkozott új urával, a leghatalmasabb német birodalmi fejedelemmel, kitől a zárdák az egyház védelmét, a gazdagabb polgárok érdekeik gyámolítását remélték. Azért vitézül is védelmezték városukat több hónapon át IV. Béla király ellen (1253), segítették Ottokárt, a ki 1254 óta király lett, a magyarok ellen a Kroissenbrunn melletti csatában (1260), úgy szintén az 1271 és 1273-ki harczokban. De Ottokár is azon volt, hogy a főváros bizalmát állandóan biztosítsa magának. Ajándékokkal, például a Purkersdorf melletti nagy erdővel szaporítá a város jövedelmi forrásait a szegények javára. A belváros utolsó kiterjesztése is Ottokár idejére tehető. Kőfalakkal, tornyokkal megerősítve, a négy főbejárat: a Widmerburg-kapu, a Stubenburg-kapu, a Kärntnerburg-kapu és az Alserburg-kapu már akkor is azt a helyet foglalták el, melyen egész napjainkig állottak. A város előtt, közvetlen a városi sánczok mellett, már telepítvények álltak, melyeknek lakói a városi polgárok valamennyi jogaiban és kötelességeiben osztoztak. Az újabban keletkezett helységek, mint Nottendorf, Bernardsthal, Reinprechtsdorf, Emmersdorf, Felső-Neustift, Buchfeldgraben és Sporkenbühel arra mutatnak, hogy a város legközelebbi vidékén is gyorsan szaporodtak a telepítvények. Csaknem szemben a Szent-Lélek-kórházzal, túl a Wien folyón, a polgárok jótékonyságából, Ottokár király támogatásával 1257 körül egy új menedékház keletkezett szegények és betegek számára: a polgári kórház. Nehány évvel később Bécs két kórházat nyert kiütéses betegek számára: a Klagbaum-kórházat a Wiedenen és a Sz.-Lázár-kórházat Sz.-Marx mellett.

De bármennyire azon volt is Přemysl Ottokár király, egy hatalmas birodalom alapítója, melynek határai az Óriáshegységtől az Adriai tengerig terjedtek, hogy Bécs városából szilárd támaszpontot teremtsen Magyarország és az uralmának alávetett alpesi tartományok ellen; bármily készségesen szolgáltak is neki Bécs polgárai ily megbízható támaszúl: városuk a Přemysl-házból származó uralkodók alatt soha sem emelkedhetett volna jelentőségének későbbi fokára, mivelhogy a *cseh* birodalom sulypontja Prága vala. Midőn tehát a német fejedelmek Richard király halála után Rudolf Habsburgi grófot választák a birodalom fejévé s ez a Weidenbach melletti emlékezetes csatával (1278), melyben Ottokár király életét veszté, a régi babenbergi hűbérbirtokokat, u. m. Ausztriát, Stiriát és Krajnát saját

uralkodó háza számára foglalta le: Bécs történetében tényleg új határozó fordulat következett be. A Habsburgok fölvirúló nemzetsége, miután erőhöz és tekintélyhez jutott, uralma alatt egyre növekedő földterületet egyesített, mely később hatalmas birodalommá nőtte ki magát. Bécs hivatása az lőn, hogy e birodalom középpontja, a német szellem és a német munka gazdag áldásainak tűzhelye legyen.

Bécs polgárai, megemlékezve az Ottokártól nyert kedvezményekre, eleinte csak nagy vonakodással vetették alá magokat a Habsburgok uralmának, s az érdekeiket fenyegetve gondoló előkelő nemzetségek még összeesküvéseket is szőttek Rudolf és fia, Albert ellen. A Habsburgok azonban okos és igazságos eljárásuk s az alsó néposztályok számára biztosított oltalom által nem sokára elenyésztettek minden ellentállást úgy, hogy Bécset rövid idő múlva mint egyik legerősebb támaszukat magasztalhatták. A bécsiek — noha I. Albert herczeg iránt az idegeneknek nyújtott kedvezés miatt boszúságot tápláltak — tényleg már 1291-ben védelmezték a várost a magyarok ellen.

A polgárok többsége 1296-ban és 1308-ban határozottan visszautasított minden részvételt az osztrák földes urak összeesküvéseiben. Az 1379-ki tartomány-fölosztási szerződés után, mely a fejedelmi házban komoly viszályt támasztott, Bécs magatartásában számos változás fordult ugyan elő s a város heves politikai pártküzdelmeknek lőn színtere; 1408. évben azonban Vorlauf Konrád polgármester és három városi tanácsos életükkel lakoltak az igaz ügyért. Áldozatra készen álltak a bécsi polgárok és zsoldosaik a fölkelők soraiba a magyar portyázók (1403), a husszíták (1421-től 1425-ig), a rabló lovagok s a magyarok, csehek és morvák számos betörései ellen. Örömmel siettek Székes-Fejérvárra, hogy V. Albertnek magyar királylyá való ünnepélyes megkoronáztatásán jelen legyenek. Midőn III. Frigyes császár uralkodásával mozgalmas idők következtek be Ausztriára, politikai pártszellem zavarta a jog és igazság iránti érzéket, a pénzügyi válság a vert pénz megromlására, drágaságra s a kereskedés és forgalom fönnakadására vezetett: az időben Bécs polgárai is többször ingadoztak magoktartásában, egyes városi tanácsosok önzése és népizgató szelleme, az alsó néposztályok bizalmatlansága s az osztrák rendek befolyása szomorú erőszakoskodásoknak lőn szülő okává. A bécsiek eleinte támogatták IV. Frigyes császárt méhben hagyott László fölötti gyámsági jogainak védelmében; később azonban ők is részt vettek abban az ostrom-

ban, mely a király ellen bécs-újhelyi várában intéztetett, gyámfiától, Lászlótól a birodalom belső viszonyainak javúlását remélvén. Ennek hirtelen halála után erélyesen léptek föl a polgárok a tartományok megoszthatatlansága mellett, s VI. Albert herczegnek 1461-ben koczkáztatott ama kísérletét, hogy a fővárost hatalmába kerítse, oly vitézséggel verték vissza a Stubenthor-kapunál, hogy a császár a birodalmi kétfejű sas czímerével ajándékozá meg hűségükért. Csakhogy akkora volt ez időben a főváros

Bécs 1485 táján, a Rothenthurm felől tekintve.

állapotaiban a ziláltság, hogy VI. Albert mozgékony pártja kevéssel az után a város kormányát magához ragadá s Holzer polgármester vezetése alatt nyolcz héten keresztül ostromolá a császárt várában (1463). Keservesen meglakolt a város a lázadás vezetőinek bűneiért. Ez utóbbiak is elvevék jutalmukat, köztük Holzer Farkas polgármester, ki VI. Albert iránti hűtlenségeért 1463 április 15-én kivégeztetett.

A császárnak Corvin Mátyás magyar király ellen a Csehország koronája miatt viselt háborúiban Bécs polgárai erélyesen védelmezték városukat ez utóbbinak támadásai ellen. Hollós Mátyás ostromló hada két évig (1483—1485) táborozott Bécs falai körül. Csak midőn a császáriak által való fölmentetés iránt minden remény elenyészett, midőn ármány, önzés

és árulás a nép között részben nem is igazolt kényszerhelyzetet idézett elő, csak akkor (1485-ben) nyíltak meg Mátyás előtt a város kapui. Öt évig tartott Bécs fölött az idegen uralom, melynek megszünte után a bécsiek szabadítójukként üdvözölték bevonulásakor Miksa római királyt s nem sokkal utóbb gyászolva állták körül IV. Frigyes császár holttetemét Szent István székes-egyházában.

Daczára a város nagy kiterjedésének, a polgári élet főszékhelye mégis kizárólag annak csak legrégibb része maradt. Itt állott a Salvator-utczában a tanács-ház, egykor úri palota, melyet a polgárok I. Frigyes herczegtől kaptak ajándékba az osztrák főnemesség zendülésekor tanúsított hűségükért; itt voltak a sorompók, a czéhek házai és boltjai, a legfontosabb vásárterek és a zsidónegyed, mígnem ez utóbbi a zsidóknak a XV-dik században történt kiűzetése után a községnek jutott. A város többi részeiben csak akkor lettek a polgárok és kézművesek lakóházai sűrűbbekké, midőn IV. Rudolf herczeg az 1349-ben dühöngött pestis s az 1361-ki nagy tűzvész után az idegenek megtelepülését jelentékenyen megkönnyíté. Idegen kereskedők, mint a kölniek és regensburgiak, építettek a város nyugati részén árúházakat. A város falain kivül fekvő telepek is csinos elővárosokká nevekedtek, melyek egyre terjeszkedvén, mind közelebb jutottak a rétek, kertek, szőlőhegyek közt fekvő falvakhoz és majorokhoz.

A XV-ik század közepe óta a város körfalait megerősítették s fedett töltésjáratokkal látták el, a várost környező árkokat mélyebbre ásatták s a külvárosokat kerítésekkel, sánczokkal és erődökkel helyezték védhető állapotba. Bonstetteni Albertnek 1491-ből származó leirása szerint szebb polgári házakat képzelni sem lehetett. Magasan, erősen valának épitve és gazdagon díszítve, kivülről és belülről festve, tágas termeik üveg ablakokkal és drága bútorokkal ékesítve. „Ha belépsz egy ilyen házba, azt véled, valami fejedelem házában vagy.“ A boros pinczék oly mélyen feküdtek s oly terjedelmesek valának, hogy azt volt szokás mondani: Bécs nem kisebb a föld alatt, mint a föld felett. Az utczák kemény kővel valának burkolva, melyet a szekerek kerekei föl nem törhettek. Magasan kiemelkedtek a Burg, Szent István székesegyháza, merészen fölnyúló tornyával, Szent Mihály, a minoriták, az augustinusok, a dominikánusok templomai, s a főnemesség és a kolostorok kőből épült udvarházainak tornyai.

A Habsburgok szabadalom-levelei megvédelmezték a polgárokat úgy az egyház, mint a nemesség túlkapásai ellen. Hűbérre s fekvő birtok meg-

szerzésére voltak jogosítva, szabadon választák saját kebelükből a polgármestert és a városi tanácsosokat. A polgárok saját magok határoztak élethalál fölött és vagyoni kérdésekben. A város az ő védelmükre vala bízva, s akaratjuk ellen egy idegen sem tehette lábát annak földére. Az 1396-ik év óta nem csupán ház- és földbirtokosok ülhettek a város tanácsában, hanem kereskedők és kézművesek is, ha nem volt is házbirtokuk. Mindeniküknek lehetett polgármester. A polgároknak kolostorokra és világi papokra való hagyakozásait már II. Albert megszorítá, IV. Rudolf pedig az által emelé a polgári háztelek és birtok értékét, hogy szolgálmányaikat megválthatókká tette. A számos törvényszékek közül csak az udvari, a városi, a pénzverési és a zsidó-törvényszéket tartá fönn; megszorítá a menedékházak számát, csak a burgbelit, a Szent István prépostságáét és a skót szerzetesekét hagyva meg; megszünteté a zárdák, a nemesség és az udvari szolgálattevők adómentességét, s megtiltá, hogy a városi tanács beleegyezése nélkül czéhek és szövetkezetek állíttassanak. Minden kézművesnek, a ki egy évnél tovább folytatta itt mesterségét, meg kellett a polgárjogot szereznie. A világi iskolák igazgatására a polgárok továbbra is megtartották a II. Frigyes császártól számukra biztosított hatáskört. Minden, a mi a községi kormányzatot illette, az utczai és biztonsági rendőrség, az adóbehajtás, a vásárok felügyelete s a szegények és betegek számára fönnálló kórházak, legfőbb igazgatása — kivéve a külön alapítványokkal fölállított intézeteket — az ő kezeikben összpontosult.

A polgárok legnevezetesebb kereseti forrásai közé tartozott a bortermelés. A meddig a város körtöltéseiről a szem ellátott, szőlővenyige borította a halmokat, melyek terméseit az idegen kereskedők szívesen cserélték be egyéb árúkért. A polgári házakban és a zárdák udvarain, sokszor már délelőtt, játék és muzsika-szó mellett oly zajos volt az élet, hogy a városi tanácsnak e múlatozás korlátozására szigorú rendszabályokhoz kellett nyulnia. A polgárok szőlőművelésének oltalmára meg volt tiltva a magyar és olasz borok behozatala. Csak a község által fölállított egy korcsmaházban volt 1370-től kezdve megengedve délszaki borokat is árúlni kisebb edényekben. A kolostorok saját termésű boruk kimérésében korlátozott mennyiségre voltak kötelesek szorítkozni. A vidékről csak egyes városok részesültek abban a kedvezményben, hogy boraikat Bécsben bocsáthassák árúba. A szőlőművelés annyira kiterjedt, hogy az új szőlők ültetése betiltatott, „nehogy a bor igen is olcsóvá s a gabona túlságosan drágává váljék“.

A nagy számban űzött mesterségeket többnyire Németországból beszármazó kézművesek virágoztaták föl. E mesterségek itt nem jutottak ugyan el a virágzás és tökéletesség ama fokára, mint más német városokban, de mégis uralkodtak a belföldi piaczon, sőt egyes czikkek a tartomány határain túl is nyereséges elárúsításra találtak.

A megállítási jog következtében Bécs számos idegennek lőn gyülekező helyévé. Csaknem az egész éven keresztül özönlöttek a kereskedők és

Bécsi Egyetemtér a XVIII. század közepe táján. (Canaletto után.)

kalmárok ki és be. Laz W. irja: „A fejedelmi szabadalom — megállítási jog — életbelépte óta valamennyi nemzet kereskedője, ki vagy vízen Magyarország, Törökország, Szerbia és Oláhország felé, vagy tengelyen Csehország, Lengyelország, Szilézia, Szlavonia, Dalmáczia, Isztria és Olaszország felé szállítja árúit, itt rakja le azokat. Németországból a Dunán Bécsbe s innen tovább Magyarországra vasárúkat, gabonát, kalapokat és ruhát, Magyarországból szarvasmarhát és ökörbőrt, Olaszországból drága borokat, bársonyt és selymet, gyümölcsöt és az életnek egyéb kellemetességeit hoznak. A lengyelek és csehek bort visznek ki innen s a helyett

heringet, mindenféle halat és húst, posztót és sört hoznak be. Az olaszok törökbúzát, gyümölcsöt, aranyat és ezüstöt hordanak innen.“ Csak a felső németországi kereskedők vonakodtak belenyugodni a kényszerűségbe, hogy Ausztriába és Stiriába szánt portékáikat Bécsben letárolják. Midőn árúszállítmányaikat a Zeiringen keresztül akarták Olaszországba vinni, a városi tanács a fejedelem jóváhagyásával oda őrt állított, nehogy más kereskedők, Enns, Linz, Freistadt, Wels és Gmunden városok kereskedői, kiknek ez a jog biztosítva volt, útjokat arra felé vegyék. Néhány évvel később a Karston és Venzone mellett is álltak ilyen őrök a Velenczébe vezető út kizárólagos biztosítására.

Szent István igénytelen plébánia-templomából gazdagon javadalmazott prépostság lett hatalmas székesegyházzal. Száz évvel később beteljesült a már a Babenbergek által táplált óhajtás is, hogy Bécs a passaui püspöki megyéből kiválasztassék s püspöki székhelylyé emeltessék. A Habsburgok vallásos érzülete megnagyobbítá vagy reformálta a régi kolostorokat s új jelentékeny egyházi alapítványokat tett. A belső városban keletkezett az Augustinus-zárda, a Szent Dorothea melletti alapítvány Szent Ágoston rendes kanonokjai számára, a Klára-kolostor elszegényült nemesi özvegyek és hajadonok számára, a Szent Lőrincz-apáczák zárdája, a Szent Ferencz harmadik rendéhez tartozó vezeklőnők háza és a Mária-kápolna a tanácsházban; a városon kívül a városbeli Ferencz-rendi zárdának e rend vezeklőnői számára történt átadása után, a Szent Theobald kolostor a Szent Ferencz-rendi barátok számára, a Farkas-kápolna a Scheffstrasséban, a tanulók kórházának Sebestyén-kápolnája és a Szent Márton-kórház temploma a Widmer-kapú előtt.

Bécs IV. Rudolf óta a német tudománynak egyik legelőkelőbb melegágya volt, mert a herczeg forrón óhajtotta, hogy az ő városa szellemi tekintetben Párisnak, Bolognának és Prágának mögötte ne maradjon. Az egyetem gazdagon javadalmazva s Franczia- és Németországból hozott kitűnő tudósokkal ellátva, fontos tényező lett a város politikai és társadalmi életében. Tanárai ott ültek a fejedelmi, mint szintén a városi tanácsban, ott időztek, mint követek, idegen udvaroknál s a conciliumok ülésein. Az örökös tartományokból, valamint Magyar- és Németországból érkezett nagy számú tanulók itt tartózkodása szaporítá a polgárok jövedelmi forrásait, noha a tanulók fiatalos szilajságától és verekedési kedvétől sokat kellett szenvedniök. A tudományok ápolásával a képzőművészetek iránti érzék is fölébredt.

Nagy számú építőmester, festő és szobrász díszíté föl alkotásaival nemcsak a templomokat, hanem a nemesség és polgárok házait is. Mindenütt a fejedelemnek jóakarata és a szabad polgárság tettereje által fölvirágzott község alkotásaival találkozunk.

A város azonban egyátalán nem maradt meg az elért magaslaton. Már a XV-ik század közepe óta oly jelenségek merültek föl, melyek a város helyzetében előkészülő fordúlatra engedtek következtetni. A törököknek Európába nyomúlása óta a biztonság érzete tünedezni kezdett. A belső politikai zavarok a pártok közötti ellenségeskedést még élesebbé tették, a polgárokat a jogaikkal és szabadalmaikkal való visszaélésre csábították s a

Bécs ostromlói 1529-ben. (Guldenmundt után.)

lakosság erkölcseit és jellemét elvadították. A vert pénz megromlása, az élelmi szerek drágúlása, a közlekedési útak bátortalansága következtében az idegen kereskedők kerülni igyekeztek a bécsi piaczot. A papság elfajúlása s a humanismus eszméinek terjedése heves súrlódásokat támasztott a míveltebbek között. Az egyetem a benne lábra kapott pártszellem következtében elveszté tekintélyét, a scholastika tanaihoz való ragaszkodása miatt pedig jelentőségét a tudományra nézve. E jelenségek annál érezhetőbbekké váltak a város életében, minél nagyobb lett a III. Frigyes halála után bekövetkezett forrongás Európa politikai, egyházi és társadalmi viszonyaiban.

A hatalom- és terűletbeli növekedés, mely I. Miksa császár uralkodása alatt számos tartomány megszerzése által gazdagítá uralkodóházát, nem volt befolyással Bécs politikai helyzetére. Sőt az örökös tartományok rendeinek irígysége és elkeseredése még veszélylyel is fenyegeté, a mint ezt a rendek magatartása az 1518-ban tartott bizottsági gyűlésen bizonyítá,

melyen a városi tanács követei azon indítványukat, hogy Bécs választassék a közös kormány székhelyévé, nem bírták elfogadtatni. A polgárok között egyre nagyobbá lett az elkeseredés a császár kormánya ellen, mivelhogy ez jogaik alapkövét, a választási szabadságot állítólag megszorítá s a község igazgatásába is belenyúlt. Kellemetlen pörök keletkeztek s viszálkodások sziттattak a polgárok között. A német kereskedelmi társulatok szelleme a bécsiek megállítási jogával szemben egyre ellenségesebbé lőn. Az augsburgi nagykereskedők és társaik nem nyugodtak addig, míg új megállítási szabályzat nem adatott ki, mely a nagykereskedést kizárólag az ő kezükbe juttatá. E mellett Amerika fölfedezése után a világkereskedés is oly irányt vett,

Bécs védői 1529-ben. (Meldemann után.)

mely Bécsnek, mint kereskedelmi piacznak jelentőségét Olaszországra és a Keletre nézve csökkenté. Csak egy tekintetben mutatkozott, mintha a város korábbi évek mulasztásait pótolni akarná, s az I. Miksa császár által hatalmasan támogatott tudományoknak a scholastica nyűgétől való fölszabadításával kiváló szerepre s a szellemi kutatások főhelyévé válni lenne hivatva. Nagy hírű férfiak léptek a főiskola tanszékeire, tudós társaságot alakítottak a classicai tudományok ápolására s az ó-kor költőinek dicsőségére áhítoztak. Szorgalmasan kutatták az ország történetének forrásait és a természet törvényeit. Messze földekről gyülekeztek ismét a tanulók az egyetemre, hogy a szellemi mozgalomban részt vegyenek. E föllendülés azonban csak az utolsó lovag haláláig tartott.

I. Miksa császár elhúnytával minden irányban rosszabbodni kezdett Bécs helyzete. Az alsó-ausztriai rendekkel szövetkezett városban, mely az uralkodó fejedelem elűzésével s rendi alkotmány és kormány fölállításával

végződött. I. Ferdinánd főherczeg megérkeztével Siebenbürger Márton polgármester, a mozgalom egyik feje, életével lakolt magatartásáért. A „megnevezettek“ — die Genannten, — valamennyi politikai mozgalom főindítói a XV-ik században, el lőnek téve az útból, Bécs új községi alkotmányt nyert, mely a közigazgatás eddigi autonomiáját megsemmisíté, a fejedelmi hatalmat megszilárdítá, s csupán a ház- és telektulajdonosoknak biztosítá a választói jog gyakorlását s a közigazgatásban való részesülést.

A régi jogok és szabadalmak nagy részének elvesztésével, Bécs legközelebbi jövőjére fölötte fontos egy más esemény is egybeesett. Belgrád eleste után szinte elkerülhetetlenné lőn a veszedelem, hogy a törökök egész a város falai alá fognak előnyomúlni. Szolimán császár legforróbb óhajtásának látszott, az által mérni a Habsburgok hatalmas birodalmára érzékeny csapást, hogy hatalmának legnagyobb és legfontosabb erődjét, Bécset szétrombolja! E szándék teljes tudatában, I. Ferdinánd király gondja Lajos magyar királynak a mohácsi csatában eleste után folyton oda volt irányozva, hogy Bécs ellentállási képességét erősítse. Német birodalmi segélyt vett igénybe katona-állitás s elegendő pénzerő beszerzése végett, s legyőzte a rendek rövidlátó ellenállását, melyet a hadi adó fizetése s a katonaság fölszerelése ellen kifejtettek. Még a templomok kincsei, (arany-, ezüst-, ékszerneműek) is erődítési építkezésekre s élelmi szerek bevásárlására lőnek fordítva. De a rendelkezésre álló készletek nem levén elegendők arra, hogy Bécs egész határa bevonassék a védelmi gyűrűbe, minden intézkedés csupán a belváros megtartására fordíttatott. Az elővárosok és a szomszédos falvak arra voltak kárhoztatva, hogy föladassanak a töröknek. A város védelmének vezényletét a király az Olasz- és Magyarországon fényes hadi tettei által hiressé vált gróf Salm Miklós kezeibe tette le.

Mielőtt még az erődítések kiépítése befejeztetett, elegendő helyőrség s élelmi készlet gyűjtetett volna egybe, a török már előnyomúlt Bécs felé. Félelem és rettegés szállta meg a polgárokat. S midőn híre terjedt, hogy Salm gróf a veszélyes helyzet láttára főerejével vissza szándékozik vonulni s Bécsben csak a legszükségesebb helyőrséget hagyni: a lakosság egy része menekült. Azonban Treu polgármester, Pernfusz városbiró s a visszamaradt fegyverfogható polgárság elszántan bocsátotta magát a város védőinek rendelkezésére, készen arra, hogy minden veszedelmet, nyomort és nélkülözést elszenvedjen. Csak midőn az ifjú és bátor pfalzi gróf, Fülöp, Bajorországból a várva várt birodalmi segédhad első csapatainak élén meg-

érkezett, csak akkor változtatta meg az ő sürgetésére a hadi tanács a tervet s tette Salm grófnak föladatává, hogy a várost főerejével az utolsó emberig védelmezze.

1529. szeptember 19-ikén jelent meg az ellenség előhada, pusztító dühének rémületes jelenségei között. Salm gróf, hogy a törököknek a városi sánczokig való előnyomúlását megnehezítse, az elővárosokat lángba boríttatá. Sok ezer lakos vagyonát nyelék el a tűztenger hullámai. Néhány nap alatt a hatalmas sereg fölvonúlása befejeztetett. Szt. Marx mellett állott a szultán pompás sátora. Innentől kezdve egész a wiedeni László-toronyig táborozott a főerő. Viharos, esős, hideg időben gyorsan kezdődtek meg az ostrom-munkálatok, melyeknek főczélja a karinthiai kapu melletti falak bevétele volt. A Burg-kapu előtti leégetett házakban helyezkedtek el a puskás lövészek, kik éjjel-nappal hevesen tüzeltek a Burg felé. E közben Salm gróf is, támogatva Fülöp pfalzi gróftól, Rogendorftól, Reischachi Ecktől, Felsi Leonhardtól s más alparancsnokoktól, erélyes rendszabályokhoz nyúlt. Császáriak, németek, spanyolok s a polgárok zászlóaljai állottak a főpontokon, kitartóan és éberen verve vissza minden rohamot. Csaknem mindennap ismétlődő kirohanásokkal, részben magának Salm grófnak személyes vezénylete alatt, igyekeztek az ellenséget kifárasztani. A szultánnak a város föladása iránt tett fölhívásai és fenyegetései felelet nélkül maradtak. Egyre hevesebb lőn a fegyverek tüze, mindinkább közeledett a megrohanás pillanata. Az ostromlottak azonban lelkes odaadással tettek fogadalmat, hogy az utolsó rést is megvédelmezik, s az utolsó embert is oda áldozzák a vallás, a műveltség és a szabadság szent ügyének. A szultán, elkeseredve a makacs ellenállás fölött, október 12-én elrendelé az utolsó, félig kétségbeesett ostrom-rohamot a Karinthaiai és Stuben-kapu között. A városfalak bedűlése után a németek és spanyolok zárt sorokban léptek elő, s testeikből állítottak megdönthetetlen várfalat. De leghevesebben dúlt a harcz a Karinthiai kapunál, hol Reischach és Rogendorf parancsnokolt az omladozó falak és mellvédek ormán. A rendűletlen önfeláldozás a város elfoglalására tett ez utolsó kisérletet is meghiúsítá s Szolimánnak, kinek helyzete ezenfölül is kényelmetlenné vált a közelgő téli idő, harczosainak csüggedése s élelmi szereinek fogyatéka miatt, nem maradt más választása, mint abbahagyni az ostromot. Ordítva, lármázva s 2000 hadi foglyot legyilkolva kezdte meg visszavonúlását a török. Bécs s vele az örökös tartományok és Németország meg voltak mentve. „Mert — írja

Labachi Stern, az ostrom egyik szemtanúja, — mert ha akkor a török elfoglalhatja vala Bécset, akkor még ebben az évben benyomúl a felső németországi tartományokba s mindent elégetett és összerombolt volna."

Bármekkora volt is vagyonban, jóllétben a veszteség, melyet az első török ostrom okozott, az mégis könnyű szerrel lett volna pótolható, ha a hős védelem minden veszedelmet elfordított volna Bécstől. Csakhogy a város ez időtől kezdve állandóan abban a veszedelemben forgott, hogy földúlja a török. A vallási és nemzeti pártok magatartása Magyarországon és Erdélyben s a pénzben és katonaságban való hiány nem engedte, hogy a török az Al-Dunára maradandólag visszaszoríttassék. Ura levén Magyarország nagy részének, minduntalan megújította a háborút, majd nyilt, majd titkos egyetértésben Franciaországgal. Uralkodott az osztrák és a német politika fölött több mint egy századig s akadályozta a birodalom és a Habsburgok hatalmának megszilárdúlását a magyar korona országaiban.

A török 1596-ban újra Bécs ellen nyomult. Győr várának eleste után polgárok, parasztok, katonák éjjel, nappal Bécs erődeinek védelmi karba helyezésén dolgoztak. Csak midőn Győr Schwarzenberg Adolf és Pálffy Miklós vitézsége által 1598-ban ismét a császáriak kezébe került, akkor kezdett enyészni a veszedelem, s az öröm e fölött oly nagy lőn, hogy II. Rudolf császár meghagyta a rendeknek és városoknak, hogy a keresztútakon mindenütt kőoszlopokat állítsanak a következő fölirással:

Az Ur Istennek dicséret és hála,
Hogy Győr keresztények kezébe szálla!

Innen kezdve Bécs huzamos időn át kevésbbé érezte a török veszedelmet. E helyett azonban a magyar- és csehországi protestáns pártoknak az örökös tartománybeliekkel való szövetsége kezdte a főváros békéjét zavarni. Bouquoy gróf a liga hadaival 1620-ban Bécs ellen nyomult. A város hadi táborrá változott megint s azonfelül még a megsegélése végett külvárosaiba nyomult lengyel kozákok fosztogatásainak és kegyetlenkedéseinek is ki lőn téve úgy, hogy az elővárosok lakossága elmenekült s a polgárok a tulajdonban okozott károkért 40 ezer forintot voltak kénytelenek fizetni. Az erre következett s harmincz évig dühöngött vallásháborúban a svédek is megjelentek Torstenson alatt Bécs előtt azzal az eltökéléssel, hogy a Rákóczi fejedelem alatti magyarokkal egyesülve, a város birtokába jussanak.

Ép oly káros hatású, mint a török háborúk, volt Bécs fejlődésére a reformáczió. Kezdetben Bécsben is zavaros nézeteken alapúlt az egész

vallási mozgalom. A nemesség egy része elfogadta e nézeteket, mert szívesen nyújtotta volna ki kezét az egyház javai után. Az alsó néposztályok is magokévá tették, mivelhogy a zárdabeli papság erkölcsi magatartásával elégületlenek voltak s azt remélték, hogy a tiszta evangelium visszaállításával megszabadúlnak anyagi nyomoruktól. Fölötte jellemző, hogy a reformatiónak leghatározottabb, socialisticus alapon nyugvó irányzata, — mint pl. Tauber Gáspár és Hubmayer Boldizsár föllépése tanusítja, — épen Bécsben talált követőkre. Mások ismét azért csatlakoztak a mozgalomhoz, mert azt hitték, hogy csupán a római egyházon belül történendő reformokról van szó. Ehhez járúlt, hogy az egyház részéről nem igen emeltetett erős kifogás a bőjt, a fülbegyónás megszűntetése, a szerzetesek és világi papok házassága, s az úrvacsorának két szín alatti kiszolgáltatása ellen s a felső rendeknek szabad vallásgyakorlat engedtetett. Lassanként azonban oszlani kezdett az elmék homálya. Világossá lőn, hogy itt egy felől a római egyháztól való teljes elszakadás, más felől a vallási pártok között különböző politikai érdekek kielégítése forog szóban. Midőn később a kormány is erélyesebben lépett föl s a negyedik rendnek szigorúan megtiltá, hogy a protestans érzületű nemességgel tartson, akkor támadt a polgárok közt, kik túlnyomó részükben a katholikus egyház hívei maradtak és az idegen kereskedők, kézművesek és munkások között, kik a protestans tanokat fogadták el, az az erős szakadás, mely mélyen belenyúlt a társadalmi viszonyokba.

A protestans tanok leküzdésére már I. Ferdinánd idejében megkezdé Bécsben működését a Jézus-társaság. De ennek a szélesebb körökre ekkor még csekély befolyása vala, mivelhogy a jezsuiták egyelőre csak tisztán theologiai ügyekre, az iskolákra s a fiatal nemesség megtérítésére fordíták főleg figyelmöket, mely czélra megkapták az omladozó Karmelita-kolostort az „Am Hof"-on, hogy ott latin iskolát és convictust állítsanak az alsó-ausztriai úri- és lovag-rend fiai számára. A jezsuiták csak II. és III. Ferdinánd uralkodása alatt kezdtek beleavatkozni a világi dolgokba is s ettől kezdve a nyilvános élet minden terén megindították az ellenreformatio munkáját. Ettől kezdve a protestansok helyzete is mind nehezebbé lőn. Elveszték azt a jogot, hogy a város területén ingatlant vehessenek, sőt el kellett adniok a házaikat is. Csak a kereskedelmi törvények által védelmezett idegen protestans kereskedőket és kézműveseket nem lehetett eltiltani, hogy a városban tartózkodjanak. Magokra a polgárokra a legnagyobb

lelkiismereti nyomást gyakorolta a kormány, mindnyájan kényszerítve levén a katholikus hitágazatokra esküt tenni le. Számos zárda és szerzet keletkezett, melyeknek mind az volt a föladata, hogy részint az oktatás és nevelés útján, részint egyházi szónoklatok által a katholikus vallásnak az alsó néposztályok közti újra fölélesztésére hassanak. A czéhek és szövetkezetek, csaknem valamennyi templom mellett társulatokat alakítottak tagjaik lelkiüdvének ápolása végett.

A mi azonban Bécsre a vallás egységének helyreállítása végett tett erőfeszítések folytán a legkárosabban hatott, az a szellemi életnek ez által bekövetkezett elsorvadása volt. Ez legelőbb is az egyetemen jelentkezett. Már I. Ferdinánd császár vezérelvei megfoszták szabad mozgásától, mivelhogy azok szabványai inkább az állam, mint a tudomány czéljainak voltak szolgálandók. Az egyetem látogatása részint a tanárok közti viszályok, a tanulók közti fegyelem hiánya s a protestans nemesség fiainak elmaradása, részint a jezsuitáknak a saját latin iskolájukban tanított philosophiai tanulmányok előmozdítására tett erőfeszítései folytán már akkor csekély lett. II. Ferdinánd 1623-ki alaptörvényének megjelenése után az egyetem helyzete még kedvezőtlenebbé lett. Egészen a jezsuiták kezeibe került, kik a humanismusnak lehető egyoldalú kimüvelést adtak s a természettudományokat, a német nyelvet és irodalmat, úgy szintén a hazai történelmet egészen elhanyagolták. A legnagyobb szigorúsággal gyakorolták a könyvvizsgálatot s minden tudományos és szépirodalmi művet, mely protestans származású vala, eltiltottak a könyvpiaczról. A latin és német iskolákon való oktatásnak sem volt jobb sorsa az ellenreformatió föllépte után. Az előbbiek egyhangúak voltak és lelket ölők, az utóbbiak annyira aláhanyatlottak, hogy még olyan tanerő is alig találkozott, mely azokban föladatához méltóképen végezte volna az oktatást. A német iskolákban gyakran oly emberek ragadták kezökbe a tanítást, kik mellékfoglalkozásúl cselédi, sekrestyési vagy búcsújárások alkalmával előénekesi szolgálatokat végeztek, vagy pedig korcsmaházakba szegődtek zenészekül. Politikai és vallási elvek teljes felülkerekedése miatt a Németország szellemi életével való összeköttetések meglazúltak s a német műveltség előmenetelei figyelmen kivül hagyattak. Ehhez járúlt, hogy a spanyolok és olaszok túlnyomó befolyása a császári udvarnál idegen erkölcsöket és intézményeket honosított meg.

A török háborúk és a reformátió visszahatása alatt az egész polgári élet súlyosan szenvedett. Bécs fontos katonai helyzetéből következett, hogy

belvárosa az akkori idők erődítési elveinek megfelelő várrá lőn átalakítva. A császár fölhívására úgy az örökös tartományok, mint a német birodalom, kiváltképen pedig annak legtekintélyesebb városai, dús adományokkal járultak az építés költségeihez. Mindenek előtt Bécs volt az, melynek jelentékeny részt kellett vállalni a kiadásokból. A város régi körfalaihoz eleinte bástyákat építettek széles sáncz-útakkal, melyek később lassankint szárnyfalakkal köttettek össze. A XVII. században a kormány külerődök építése által emelte a város ellentállási képességét. A vár és a külvárosok között széles, beépítetlen erődítési terület keletkezett, mely ismételve szélesbíttetett a szerint, a mint az ágyúk messzehordó ereje és az aknafúrás mestersége előbb haladt. Ez által számos épületnek lebontása vált szükségessé s így a külvárosokkal való összeköttetés megszakadt. S ez utóbbiak még azon felül az ellenség pusztításainak is ki lőnek téve.

A kormány egyre szigorúbb felügyeletet gyakorolt a községi igazgatás fölött. A város őrizete a városi quardia, egy katonailag szervezett testület kezébe került, mely mellett a polgárőrség sokat vesztett tekintélyéből. Az őrizet és védelem vezetése nem tartozott többé a polgármesterre, hanem a császár által kinevezett várparancsnokra. A városi quardia katonái, többnyire nős és a mellett rosszúl fizetett emberek, a bástyákon álló házikóikban mindenféle visszaélést követtek el, különböző foglalkozásokat űzvén, az adófizető kézműveseket keresetükben csorbítván s házaikat könnyelmű nőszemélyek rejtekhelyeiül adván oda. A polgárok egy része a nemesek, az udvari személyzet és a kormányhivatalnokok házainak szaporodtával, nemkülönben új zárdák alapítása következtében birtokából kiszorult. A lakosság összezsúfolása az erődítési épületeken belül az utczákat szűkebbekké, a házakat magasabbakká, az egészségügyi viszonyokat mind kedvezőtlenebbekké tette. A tisztátalanság és a nyomor az alsó néprétegekben jelentékeny oka volt a pestis pusztításainak az 1541, 1570, 1586 és 1679-iki években. A tömérdek betegség és egészségügyi bajok, az elbocsátott zsoldosok, a foglalkozás nélküli kézművesek és az elszegényedett vidéki lakosok, kik kolduló levelekkel ellátva, Bécsbe özönlöttek s a templomok bejáratait megszállották, csak a szegény- és kórházak számát szaporították. Így keletkezett ez időben a császári udvar beteg és öreg szolgaszemélyeinek kórháza, a polgári kórház az Augustinusok utczájában az első török ostrom alatt elpusztult Karinthiai kapu melletti kórház helyén, a pestises betegek vesztegintézeti udvarán épült betegápoló ház, az irgalmas barátok ispotálya,

a Chaos-féle alapítvány szegény árvák számára és az ú. n. Bäckenhäusl a Währinger-Strassen.

Ha Bécs, mint kereskedelemi piacz nem veszített is, a mióta Buda a törökök kezében volt, — mivelhogy a német kereskedők, kik az előtt a magyar fővárosba jártak, Bécsben rakodó tárakat állítottak, — az I. Miksa császár által kihirdetett települési új szabályzat, mely a nagykereskedést teljesen az idegen kereskedőknek adta át, fölötte hátráltatta a jómódú belföldi kereskedő osztály fölvirágozását. A mellett a zsidók is nagyon nyomták az alsó Werdben a bécsi kereskedőket, a mennyiben az udvar szabadalmakkal fölruházott gazdag zsidóinak óltalma alatt pénz- és kereskedelmi ügyletekkel foglalkoztak. De a polgárság rohamos hanyatlása s a külföldi verseny mellett a nagyobb belföldi ipar föllendülésére sem lehetett gondolni. A bécsi kézművesek mesterségeik üzletének csekély terjedelme s árúiknak korlátolt kelete mellett alig kereshettek be többet, mint megélhetésük legszükségesebb föltételeit.

Bécs csak mint császári székváros lépett előtérbe ismét, I. Ferdinánd és II. Miksa uralkodása alatt. Az udvar megnagyobbodott, fényes tornák és ünnepélyek színhelye lőn úgy a vár, mint az alsó Werd. A régi udvari várpalotához (Hofburg) csatlakozott a Stallburg és az Amalienhof. II. Rudolf császár alatt az udvar el volt ugyan hagyatva, de annál nagyobb előszeretettel tartózkodott benne ismét II. Ferdinánd és III. Ferdinánd császár, kik a drámai művészet ápolására számos költőt, zenészt, művészt, énekest és tánczost hívtak az udvarhoz. Még inkább nyert fontosságban Bécs, mint császári székváros állása I. Lipót alatt. A császár féltékeny levén a franczia udvar fényére, a magáét hasonló káprázatos jelleggel ruházta föl. Fölépült a Burg nyugati homlokzata, az úgy nevezett Lipót-szárny, Schönbrunnban várpalota épült franczia módra alkotott kertültetvényekkel. A zenei és mimikai ünnepek, drámai előadások nagyszerűségükkel és kiállításuk pompájával kifejlődésük tetőpontját érték el. Előkelő művészek lőnek megbízva a festészet és szobrászat művelésével.

Egy világtörténeti esemény, mely a XVII. század vége felé következett be, végre összetöré Bécs tovább fejlődésének bilincseit. A törökök, fölbíztatva XIV. Lajos franczia király, a Habsburgok legnagyobb versenytársa által, húsz esztendei béke után ismét háborúba keveredtek Ausztriával. Reményüket, hogy a háborúnak szerencsés kimenetele leend, Franciaország segítségére alapították, továbbá a Magyarországon és Erdélyben folyton

Bécs fölmentése 1683-ban. (A bécsi császári palotában levő szőnyegkép után.)

háborgó zavarokra és arra, hogy a császári hadak egy része Olaszországban és Németalföldön lesz elfoglalva. Hosszas készülődés után egy kétszázezer emberből álló jól fölszerelt hadsereg indúlt meg Kara Musztafa nagyvezér parancsnoksága alatt, hogy egyenesen Bécsre csapjon.

A város jobb védelmi állapotban volt ugyan, mint 1529-ben, de a törökök ez úttal is korábban jelentek meg Bécs alatt, mintsem a katonai előkészületek befejeztettek s a császáriakból, a német segédhadakból és lengyelekből összealkotott nagy hadsereg, melynek az volt a föladata, hogy Bécset a hosszabban tartó ostrom veszélyeitől megmentse, egybegyülhetett volna. Bécs sorsa tehát nagy részben ez alkalommal is ama férfiak erélyétől és elszántságától függött, kikre a város megvédelmezése bízva volt. A védelem élén állott gróf Starhemberg Rüdiger Ernő, Bécsnek törhetetlen bátorsága és vitézsége által kitűnő katonai védelmezője, gróf Kaplíř Zdenko, a követek collegiumának tevékeny elnöke, gróf Kollonitz Lipót, a sebesültek ápolásáról s az élelmi szerek és pénzfedezet beszerzéséről fáradhatatlanúl gondoskodó püspök, nemes Liebenberg János András polgármester, a hazafiúi áldozatkészség és önfeláldozás mintaképe. E férfiakkal versenyeztek a helyőrség tisztjei és legénysége, valamint a polgárok, kézművesek és tanulók. Mindenik ott volt a maga kellő helyén, készen arra, hogy életét és vagyonát a város oltalmának és becsületének föláldozza.

1683. julius 13-án kezdődött meg a törökök fölvonulása a Laaer- és Wienerberg gerinczein. A lángba borított falvak és elővárosok tűzoszlopai tudatták az ostromlottakkal, hogy az ellenség megjelent. Kara Musztafa csapatait a város alatt félkörben fölállítva, Sz.-Ulrich mögött, a Schmelz közelében ütötte föl főhadiszállását. Ellenkezőleg, mint az első ostrom alkalmával, a legerősebb támadások ez úttal a Burg- és Löwel-bástya ellen irányultak. Ezek előtt, a jelenlegi tanácsház terén vonúltak a futóárkok és aknák, melyek az elővédek és bástyák elleni rohamokat előkészítették.

Teljes egy hónapig táborozott a török Bécs előtt a nélkül, hogy a közeli fölmentésre kilátás mutatkozott volna. Daczára, hogy csaknem nap nap után fordúltak elő heves támadások, az ostromlottak bátorsága nem lankadt, sőt önbizalmuk kezdetben akkora volt, hogy a nagyvezér fölszólítására, adnák föl a várost, a Karinthiai kapu bástyájáról trombita- és dobszóval és vidám nótákkal gúnyolódva válaszoltak. Azonban a védők száma napról-napra fogyott; sebesültek és betegek tölték meg a kórházakat, s föllépett az éhség és nyomor. Egy bátor hírvivő, Koltsiczky György,

A cs. kir. Belvedere Bécsben.

átsurrant a török táboron, hogy Lotharingi Károly herczeget, a császáriak fővezérét, a város súlyossá vált helyzetéről értesítse. Ámbár a herczeg közel kilátásba helyezé a fölmentő sereg megjelenését, mégis egy hónap telt le, míg az áhított esemény bekövetkezett. Minél inkább közeledett a fölmentő sereg, annál hevesebbek lettek a város ellen a rohamok. Az ostromlottak insége a legmagasabb fokra hágott. A kórházak túltömöttsége miatt a sebesültek és halottak már az utczákon feküdtek, a város egyes házai lángba borúltak, nyomor és kétségbeesés tükröződött a katonák és polgárok arczain. Nagy szükség volt Starhemberg gróf főparancsnok bátorító és lelkesítő szavaira, hogy valamennyien megálljanak kötelességük mellett.

Szeptember elején végre megmozdult a Tulln mellett összesereglett fölmentő had Sobieski János lengyel király főparancsnoksága alatt Bécs felé. A császáriakat Lotharingiai Károly herczeg vezeté, a lengyeleket királyuk, a bajorokat Miksa Emánuel választófejedelem, a szászokat III. János György választófejedelem. Ezeken kivül még más előkelő német fejedelmek is, mint Lajos badeni őrgróf és Waldeck herczeg, szintén ott voltak a seregben. Miután a haditanács abban állapodott meg, hogy a sereg a Bécsi erdőn és a Kahlenbergen keresztül veszi útját, a császáriak az általuk megszállott várban, a Lipóthegyen szeptember 11-én egy nagy zászlót tűztek ki s éjjel tüzeket gyújtottak, így adván az ostromlottaknak tudtúl, hogy a segítség közeleg. Szeptember 12-ikén kezdődött az emlékezetes fölmentő ütközet. Hármas csatarendbe állítva nyomúlt előre a keresztény sereg. Kara Mustafa, a ki megfoghatatlan vakságában békén hagyta végbe menni az ellenség előnyomúlását, nem ismerte föl a veszély nagyságát s csak akkor állítá főerejét a támadókkal szembe, mikor már késő volt. Nehéz küzdelem után Lotharingiai Károly herczeg vitézsége és okossága döntė el a győzedelmet. A legnagyobb rendetlenségben futamodtak meg a törökök, mindent, a mi táborukban volt, gazdag zsákmányúl hagyva vissza. Leírhatatlan lelkesedéssel tárták föl az ostromlottak a kapukat; egész seregek özönlöttek, éhségtől űzetve, a török táborba, hogy az élelmi szereknek ott fölhalmozott készletét birtokukba kerítsék. János király, a vezérlete alatt kivívott győzelemtől büszkeséggel eltelve, a császáriakat, a németeket és Bécs védelmezőit magasztaló dícsérettel tüntette ki vitézségükért és kitartásukért. A császár és a város tanácsának hálás érzete a mentőket kitüntetésekkel és ajándékokkal halmozta el. I. Lipót még évek multán is melegen emlékezett meg a polgárok hazafias szelleméről s várpolgári kiváltsággal, az úgynevezett

A bécsi polgárkatonaság 1797-ben.

Burgfrieden-privilegiummal, jutalmazá meg őket, „mivelhogy vagyonukat és vérüket nem kimélve, megtarták e császári fő- és székvárost, mint a kereszténység egyik bástyáját“. De nemcsak Ausztriát, egész Európát is lelkesedéssel töltek el a védők és mentők hőstettei; irásban és képekben, s oly nagy számú érmeken és emlékpénzeken magasztalta azokat, mint alig valaha egy más hadi tettet.

Mérhetetlenek voltak e győzelem politikai következményei. Lotharingiai Károly és utána Savoyai Jenő herczeg e fényes siker által fölbátorítva, győzelmesen folytaták a háborút a török ellen. Fölvirradtak a keresztény hadak diadalnapjai Budánál, Székes-Fejérvárnál, Belgrádnál, Zalánkeménnél, és Zentánál. Ausztria és Németország a török veszedelemtől, Bécs ama nehéz hivatásától, hogy a kereszténységnek védőbástyája legyen, maradandólag meg lőn mentve.

A birodalom belső alakúlásában ez idő óta bekövetkezett fordúlat Bécs fölvirágzására nagy jelentőségűvé vált. Ama kor államférfiainak minden törekvése a Habsburgok kormánypálczája alatt egyesült népek közti kötelék erősítésére s a birodalom hatalmát és jólétét növelő segélyforrások föltárására irányúlt. S mennél több sikere volt a törekvésnek, hogy a különböző népek a német nyelv és műveltség terjesztése, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és a hadsereg intézményeiben közös alapelvek által szorosabb kötelékbe hozassanak: annálinkább középpontja lőn Bécs az ipar és kereskedés, a közoktatás, a művészetek és tudományok terén tett előhaladásnak. Hatalmasabb város levén, mint a birodalom bármely más városa s az uralkodóház és az állam jó és balsorsa által, mint székváros, a többinél inkább érdekelve levén, a legsúlyosabb viszonyok közt is bebizonyúlt polgárainak hazafias szelleme, áldozatra készsége és közérzülete. Bármi szigorúan ítélik is meg leírásaikban a város erkölcseit az idegenek: a bécsiek fejedelmeik iránti ritka szeretetének és hűségének magasztalásában nincs köztük eltérés.

Még egy izben lőn Bécs fenyegetve I. Lipót uralkodásának idejében, a Rákóczi alatt fölkelt magyarok által. Midőn Savoyai Eugén az újonnan keletkezett elővárosok biztosítására egy, árkokból és pallisádokból álló védelmi vonalat — Linienwälle — húzatott: a város és az elővárosok lakosai e műnél sánczmunkákat végeztek s e sánczok őrizetét és védelmét a polgárok vállalták magukra. Eugén herczeg, a „nemes lovag“, különben nemcsak csatatéri hős volt; a tudományoknak és művészeteknek is barátja

A Károly-templom Bécsben.

és buzgó pártfogója vala. A Himmelpfort-utczában levő palotáján kivül fölépítteté a gyönyörű Belvederet, melynek ablakaiból végig tekinthetett áldó szemeivel a virágzásnak indúlt városon. Örömmel üdvözölték a bécsiek a pragmatica sanctiót, mely biztosítá a monarchia egységét és felosztathatatlanságát s egyúttal szabályozta a trónöröklés rendét. Hallatlan örömriadás támadt ama napon, midőn Mária Terézia trónörököst hozván világra, megmenté Ausztria népeit a birodalom jövője fölötti aggodalomtól. Erélyesen készültek a város megvédésére a bajorok ellen, ünnepélyekkel és hálaimákkal, énekekkel, költeményekkel hirdették Daun és Laudon tábornokoknak Nagy Frigyes fölött aratott győzelmeit. Szeretetüknek a császárnő iránt, csodálatuknak az államéletnek újjászervezése s a szellemi élet emelésére rendelt intézményei fölött, hódolatuknak a nyomort enyhíteni mindig kész, melegen érző szíve iránt, minden alkalommal kifejezést adtak. Valóban megható volt a polgárok viszonya a császárnőhöz mindazon ügyekben, melyek az ő családjának javát és boldogságát illették. Mennyire vigasztalhatatlanok voltak, mikor Mária Terézia himlőben halálos betegen feküdt! Mily őszinte volt örömük, mikor a császárnő a Burg-szinház egy előadásán páholyából személyesen jelenté nekik eredeti bécsi nyelvjárásban, hogy unokája született: „Der Poldl hat an' Buam und grad am Bindtag, an mein' Hochzeitstag!"

Rajongó ragaszkodással viseltettek a bécsiek II. József, az emberiség e jóltevője s a nyilvános élet minden terén nagy reformok alkotója iránt is. Méltányolni tudták nemes gondolkozását, önzetlen törekvéseit, a város boldogulása és fölvirágzása iránti meleg érdeklődését s a polgársághoz oly barátságos érzületét. Tudták, hogy a város szépülése, a Praternek és az Augartennek korlátlan megnyitása a lakosság valamennyi osztálya számára, a német szinház emelése az ő közvetlen befolyásának köszönhető. Látták, hogy a szellemet a censura nyomása alól fölszabadítani, a vallásszabadságot visszaállítani, a kolostorokat eltörülni szándékozik, s méltányolni tudták azt a tiszteletteljes, de szilárd magatartását, melyet VI. Pius pápával s ennek a szegény- és betegápoló-házakra vonatkozó terveivel szemben tanúsított. Mily megindító módon nyilatkozik a tisztelet II. József iránt a Szent Józsefről nevezett Tiefer Graben egyik házának czímerében, a hol a szent vonásai oly élénken emlékeztetnek a nagy császáréira!

A birodalom megmentésének eszméjétől lelkesülten sorakoztak 1797. évben a kereskedők, kézművesek, tanulók és művészek önkénytesen a francziák elleni háborúba sereglők soraiba. Örömmel bocsáták a polgárok

a császárnak — a költségek előteremtése czéljából — rendelkezésére ékszereiket, arany- és ezüstneműiket.

Midőn 1805-ben a francziák Bécset megszállották, a megzavart pénzügyi viszonyok, az üzlet fönnakadása s az élelmi szerek megdrágúlása miatt a városban nagy inség uralkodott. Nem alaptalan aggódással tekintettek a háború kitörése elé. A polgárok mindazonáltal nyugodtan és megadással viselték a franczia idegenek uralmának nyomásait, tűrték a szertelen beszállásolást, a hadi sarczokat, a béke és rend föntartására szervezett s két hónapig tartó katonai szolgálatot, a pénzérték csökkenését s panasztalan szenvedték el számtalan családnak elszegényedését. Napoleon maga sem tagadta meg jó magoktartásától az elismerést, I. Ferencz császár pedig, kit fővárosa lakóinak nyomora mélyen meghatott, e szavakat intézte hozzájuk: „Te jó nép, sok inséget viseltél el valóban, csapásokat, melyek szorgalmad és tevékenységed által szerzett jóllétedet alapjaiban megrendítették. Én e tény megitélésében nem tévedek.“

Hasonló szellemben cselekedett Bécs négy évvel utóbb (1809-ben). Lelkesedéssel lévén eltelve a monarchia önállóságának megtartása iránt, újra a legnagyobb áldozatokra bizonyúlt késznek. Ezer meg ezer polgár fogott fegyvert, hogy a katonai őrséget a város védelmében támogassa. Ámbár az elővárosokat már megszállták volt a francziák, Sannes tábornagynak a város föladása iránti fölhivása mégis sikertelen maradt. Midőn május hó 11-én megkezdődött a város lövetése, a polgári katonaság bátran, hideg vérrel teljesíté szolgálatát. Csak midőn a francziák a Práter felől előnyomúlván, minden remény elenyészett, hogy a város megtartható legyen, Bécs csak akkor adta meg magát. Kemény szemrehányással illeté Napoleon az előtte megjelent küldöttséget a makacs ellenállás miatt. Néptelen útczákon, bezárt házak sorai között tarták a francziák bevonúlásukat s a lakosság magatartása Napoleonnak egész ott időzése alatt ellenséges maradt. A hatóságoknak nagy erőfeszítésökbe került a népet az összecsoportosúlásoktól, a francziák iránti ellenséges tűntetésektől visszatartani. Az Aspern melletti ütközet dicsőséges napján a bécsiek a francziák jelenlétében adtak Károly főherczeg fényes győzedelme fölötti örömüknek nyilvános kifejezést.

Ez időtől kezdve naponként szaporodtak a megszálló ellenséggel a surlódások, s némely polgárok, mint Tell asztalos, Eschenbach nyereggyártó és legényei életükkel fizették meg ellenséges maguktartását.

Napoleon ez okból súlyosabban is érezteté a bécsiekkel boszúságát, mint 1805-ben. A már megkötött fegyverszünet után is kiveté rájuk a pénzben és élelmi szerekben beszolgáltatandó kemény sarczokat, elszedte ágyúikat, melyekkel városukat védelmezték s levegőbe röpítteté erődeiket. A bécsiek, daczára a háború szerencsétlen kimenetelének, a legszivélyesebb fogadtatásban részesíték visszatérő császárukat. Ugyanerről a szeretetről tettek

A jezsuiták templomának belseje az Egyetem-téren Bécsben.

tanúbizonyságot akkor, midőn a császár I. Napoleon trónvesztése után Bécsbe bevonúlt s ugyanezt a szeretetet őrzék meg számára egész haláláig, teljes tudatában lévén a polgárok annak, hogy a császár a legsúlyosabb sorscsapások után ismét helyreállítá Ausztria hatalmát és tekintélyét s ez által újabb biztosítékát adá meg a főváros további fölvirágzásának.

Valóban nagyok is voltak a második török ostromzár óta bekövetkezett változások. Már az építkezésbeli újjáalakulás is nyilván bizonyítá,

hogy Bécs a császár és hatalmas birodalma tekintélyéhez méltó fővárossá lett. Az ódon, igénytelen házak helyére művészi kivitelű nyilvános épületek és paloták léptek. A XVIII. század első felében épült e nembeli nagyszerű alkotások, mint a birodalmi kanczellária, a Hofburg lovagló-iskolája, a Szent-Péter-templom, a Liechtenstein herczegek, a Daun, Harrach, Althan, Sinzendorf, Traun, Lamberg s más grófok palotái adták meg Bécsnek építkezési jellegét egész napjainkig. A közterek emlékművekkel népesültek meg; így a Hohe Markt, a Graben és az „Am Hof"-tér fogadalmi oszlopokkal, a Neue Markt Donner Rafael kútjával s II. József csodálatra méltó lovagszobrával (Zaunertől). Évről évre növekedett az államépületek és a jó módú polgárok magánházainak száma. Uj építkezési szabályok gondoskodtak az építkezések szilárdságáról és biztosságáról s arról, hogy az utczák és terek szabályszerűen alakúljanak. A bástyák szennyes zugkorcsmái polgári lakásokká változtak s magok a bástyák sétányokká alakultak. Mária Terézia az erődítési területnek porral, szeméttel borított széles lapályát a közegészség emelése érdekében rétekkel és fasorokkal díszes ültetvénynyé varázsolta, melyet II. József a franciák által levegőbe röpített elővédművek maradványainak eltávolítása után még kedvesebbé alakított az által, hogy a város árkát is beültette. A vártér körül az elővárosokban otthonias lakóházakat építettek a polgárok, gyárakat az iparosok.

A császári udvar, a nemesség és a polgárok vallásos buzgalma gazdagon fölszerelt új templomokat épített; így a salesi nővérek és a piaristák templomait a Józsefvárosban, a barnabitákét a Mariahilfben, az árvaházét a Rennwegen, a spanyol kórházét, stb. Az Isten tiszteletére emelt épületek között, úgy építészeti sajátossága, mint kegyeletes emléke által, kiváló helyet érdemel a VI. Károly által a pestis megszűnésének emlékére 1713-ban emelt Károly-templom. A főnemesség tagjai, mint Eugen herczeg, a Schwarzenberg és Liechtenstein herczegek, Trautson gróf, Rofrano marquis, a Paar, a Kaunitz, a Schönborn, az Althan grófok pompás nyári paloták építésében vetélkedtek, melyeket művészileg alkotott díszkertekkel vettek körül.

Ezzel karöltve haladt a községi intézmények reformja. Már 1688-ban megkezdődött a belvárosi utczák világítása, 1709-ben rendszeres tisztántartása s csakhamar ez után gránitkövekkel burkolása. 1753-ban megindúlt a beboltozott nyilvános és magáncsatornák építése s az udvar és a község 1707-től kezdve a vízszükség ellátására új vízforrásokat vezettetett a

városba a nyugoti magaslatokról. A nyugoti elővárosok vízbeli szükségletén 1804-ben Albert szász-tescheni herczeg segített az által, hogy Hütteldorf mellől a Halterthalból hét forrást vezettetett be azokba. S midőn a megszaporodott lakosság igényeit a forrásvíz addigi mennyisége többé ki nem elégíthette, I. Ferdinand császár 1835-ben azzal ajánlotta vissza a koronázási ajándékot az alsó-ausztriai rendeknek, hogy abból a Duna fölhasználásával új vízvezetéket létesítsenek a város és az elővárosok használatára. Bécs nagy és kellemes, az idegenek által örömest látogatott város hírébe jutott, mely — XVIII. századbeli utazók állítása szerint — Párissal és Londonnal vetélkedett. Csak az volt a panasz, hogy utczái túlságosan keskenyek arra, hogy róluk a paloták és középületek pompáját csodálni lehessen.

A császári udvarnak széles körökre volt vonzó ereje. I. Lipót óta abban a hírben állt, hogy előkelő jellegét és fényét egy udvar sem múlja felül Európában. „Megengedem, — írja Kuchelbecker, — hogy más potentátok udvara, kiváltképen pedig a franczia ép oly népes s hogy annál talán ép oly sok lovag és más szolgálattevő van alkalmazva, mint a császárinál; csakhogy amaz udvaroknál az alkalmazottaknak alig fele élvez fizetést vagy zsoldot, a legtöbben közülök beérik a praedicatummal, vigasztalást merítenek a survivance édes reményéből s türelemmel várnak, míg antecessoruk helyet enged nekik. Itt ez mi nálunk mind másként van.“ Kuchelbecker beszéli, hogy a szolgálatban állók nemcsak hogy mind zsoldot húznak, hanem hogy még a szolgálaton kivül állók is, le az utolsó szolgáig, fizetésben és nyugdíjban részesülnek, hogy az udvari magas méltóságok viselői mind a legfőbb és leggazdagabb nemességből valók s hogy ezek büszkeségüket találják abban, hogy saját fényükkel a császári udvar tekintélyét emelhetik. De a bécsi udvar az előkelő nemességnek egyúttal mintegy iskolájául is volt tekinthető, a hol finom modort és szokásokat tanúlhatott, s ez okból a bel- és külföld legnemesebb családjai azon voltak, hogy gyermekeiket az udvari személyzet közé és a hadseregbe, vagy az állami hivatalokba fölvétessék. A császári udvar e nagy tekintélye Bécset Európa minden részeiből érkező idegenek találkozó helyévé tevé, a mi ismét a polgárok jóllétére volt jelentékeny hatással.

Bécs szellemi élete, mely korábban oly szegényes és egyoldalú vala, szabadabb, a fölvilágosodás eszméivel nagyobb összhangban álló irányt vőn. I. József és VI. Károly óta a jezsuiták elveszték politikai túlsúlyokat s enyhébb vallási nézetek jutottak érvényre. Mária Terézia, noha ő maga hitében

buzgó és vallásos vala, az állam érdekeit fölébe helyezte az egyházéinak; fölismerte a babona, a papi türelmetlenség és a gyakori szerzetesi ünnepek káros hatását a társas életre s szembe szállott velök. De a papság hatalma még oly mélyen gyökeredzett, hogy a császárnő törekvései kezdetben

A bécsi polgárkatonaság 1840-ben.

elégedetlenséget keltettek. Még a jezsuita rend eltörlése is, — a mit pedig XIV. Kelemen pápa kezdeményezett, — egyes körökben az üldözés tényének tekintetett, daczára annak, hogy a császárnő megengedte egyes tagoknak, kik tudományosságuk által kitűntek, hogy tudományos tevékenységüket a rendből való kilépésük után is Bécsben folytathassák.

Csak II. József talált egyházi reformjai számára kedvezőbb talajra. Azt, hogy a szerzetrendek valamennyije, úgyszintén a szemlélődő életet folytató kolostorok legtöbbje eltöröltetett, hogy a fölöszlatott zárdák és szerzetrendek vagyona a lelkészek állásának javítására, iskolákra és szegényházakra fordíttatott, valamint hogy a kolostori épületek egy része lebontatott abból a czélból, hogy helyén polgári lakóházak épüljenek, a lakosság túlnyomó nagy része élénk örömmel fogadta.

Ép oly meleg elismeréssel találkozott a plébániák új beosztása, a temetők kihelyezése a belterület határvonalán kivülre és a türelmi pátens, mely a protestansoknak szabad vallásgyakorlatot és két imaház fölállítását, az egyesült és nem-egyesült görögöknek nyilvános isteni tisztelet tartását engedte meg. A vallási türelem e jelei mellett a zsidók elleni előítéletek is gyöngültek. Nem talált ellenzésre, hogy itt tartózkodásuk tekintetében könnyebbítésekben részesüljenek s hogy a kórházak és temetők igazgatásában magokat testületileg választott hitsorsosaikkal képviseltessék. Szabadságot nyertek a városban egy zsinagógát és egy iskolát építeni.

Minél inkább törekedtek oly államférfiak, mint Savoyai Eugen, a birodalom jóllétének előmozdítására, annál inkább nyilvánvalóvá lett, hogy reformokra a közoktatás és nevelés terén is szükség van. Németországból, Németalföldről és Olaszországból származó tudósokat látunk a tanrend újjáalkotásának munkájában és a tudományos búvárlatokban fáradozni. Miután VI. Károly a jezsuitáknak az egyetem bölcsészeti és theologiai tanfolyamaira gyakorolt hatását korlátozta: az egyetem tanszékei Mária Terézia reformjai által a tudományok minden ágának ápolása és fejlődése, különösen a bölcsészet, a természeti tudományok, a jog és a német irodalom tárgyai számára is hozzáférhetőbbekké lettek. A császárnő az egyetem magas hivatásának megfelelőleg a főiskola számára egy új, művészileg alkotott épületet emeltetett. II. József császár az előadások egynémelyikénél a német nyelv használatát rendelte el s az egyetem jogi karát kiválóan az állami hivatalokra készülők előkészítő iskolájának jellegével ruházta föl. A főiskola tudományos hívatása csak I. Ferencz császár alatt és pedig az által szenvedett korlátozást, hogy a bölcsészeti tanfolyamokon a tudományos kérdéseknek tárgyalása oly iratokban és nyomtatványokban, melyeket az állam az ifjúság gondolkozása irányára aggodalmat keltőknek vélt, ki lett zárva. Mária Terézia a gymnasiumoknak új tanterveket szabott, melyeknek czélja a latin nyelvnek alaposabb művelése volt. I. Lipót

alapította a képzőművészetek akadémiáját, mely későbbi fejlődésében a tökély magas fokára emelte az építészetet, a festészetet, a szobrászatot és a rézmetszést s hatalmasan elősegíté az ízlés finomúlását. Mária Terézia a népnevelés emelésére a német iskoláknak új berendezést adott s azok számának szaporítását és rendszeres látogatásukat sürgeté.

Annak a gondoskodásnak, melyben a XVIII-ik század folyamán az állam és több fennkölt gondolkodású férfiú a lakosság egyes osztályai fiatalságának kimüvelését részesíté, köszönheti Bécs a Terézia-féle lovag-akadémiát, a Löwenburg-féle nemesi convictust a kegyesrendieknél, a máriahilfi mérnök-akadémiát, a városbeli keleti akadémiát, a katonatiszti leányok számára fölállított nevelő intézetet Hernalsban, az állatorvosi tanintézetet a Landstrassén, az orvos-sebészeti akadémiát katonaorvosok számára, és a polgári rendü leányok számára fölállított nevelő intézetet a Józsefvárosban. Ferencz császár ezek számát az érseki seminarium és a világi papok számára fölállított magasabb képzőintézet által szaporitá. Ama szerencsétlenek is, kiket a hallási, szólási vagy látási érzék hiánya akadályozott abban, hogy hasznos életpályát választhassanak, menedéket és oktatást találtak a siketnémák és világtalanok számára fölállított nevelő-intézetekben.

Ama törekvés, hogy a tudományok és művészetek intézetei Bécsben mind egybegyüjtve legyenek, volt a múlt század alatt a meglevők kibővítésének és új gyüjtemények alapításának indító oka. Az udvari könyvtár és az egyetemi könyvtár értékes könyvkincsek bevásárlása s a megszüntetett kolostorok könyvtárainak beolvasztása által gazdagíttatott; életbe lépett az ásvány-gyüjtemény, a bécsi és schönbrunni növénykert, a pénzek és régiségek tára és az állattani gyüjtemény a Hofburgban. A prágai, gráczi, innsbrucki stb. császári kastélyok gazdag műgyüjteményeinek értékesebb tárgyai Bécsbe vándoroltak. A Belvederebeli császári képcsarnok, a kincstár, az ambrasi gyüjtemény és az Albertina a Hofburg gyüjteményeivel egyesíttettek, Olaszországban, Németalföldön és Németországban eszközölt bevásárlásokkal nagyobbíttattak és így gazdag forrásaivá lettek úgy az ide valók, mint az idegenek tanúlmányainak, indítóivá újabb műalkotásoknak.

Újból fölmerült I. Miksa császár ama terve, hogy a német tudományosság főszékhelye Bécsbe tétessék. A tudományos akadémia fölállításának meghiúsúlása után tudósok társasága alakult a német irodalom művelése és a német nyelv javítása czéljából. Politikai és irodalmi időszaki iratok

közvetítették a világesemények, s a tudományok és művészetek terén a nevezetesebb jelenségek ismeretét. Előszeretettel ápoltattak a történelem, a jogi és államtudományok. Az új életre kelő német költészetnek csaknem minden ága képviselve vala itt. II. József sajtószabadságot engedett, hogy „a nemzeti becsület és nemzeti erő e nagy tőkéje" a nemesebb erőket közös működésre egyesítse a fölvilágosúltság és művelődés terjesztésében.

A polgári közélet emelésére is nagy erőfeszítés történt. A városi tanács kiterjeszté hatalmi körét úgy is, mint földtulajdonos, úgy is, mint közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóság. Újabb jövedelmi források módot nyújtottak a községnek, hogy az iránta táplált fokozottabb igényeknek is megfelelhessen s hogy a közegészség és közbiztonság emelésére szükséges intézkedéseket megragadja. A polgároknak azonban, a Ferdinand-féle városi szabályzatnak megfelelően, ezentúl sem vala részük az igazgatásban. A városi tanácsnak II. József által történt újabb szervezése a községi igazgatást önállóbbá tette ugyan fölfelé, de a polgárok ez után is ki voltak rekesztve az igazgatásra való minden befolyásból. Csak annyi joguk volt, hogy a polgármester és a tanácsosok választásában részt vehettek.

A polgári osztály fölvirágozásával a véderő is növekedett. Ámbár a polgárok nem voltak többé kötelezve a város kapúit oltalmazni, de azért mégis kötelességükké tétetett, hogy magukat a fegyverforgatásban szorgalmasan gyakorolják, hogy zavargások elnyomásánál segédkezhessenek, háború esetében a várost védelmezni tudják, vagy egyéb alkalommal hazafias lelkületüket bebizonyíthassák. A polgárok, megemlékezve elődeik tetteiről, gondosan ápolták a katonai szellemet. Fegyvergyakorlatokat tartottak s a lövőházakat látogatták, büszkeséget helyezve abba, hogy a polgári hadtestben minden katonai osztály képviselve van. Az első polgárezred mellett egy második is keletkezett, úgy szintén czéllövő, akademikus, pattantyús és lovasosztály is alakúlt. A polgári osztályhoz nem tartozó lakosok az önkénytes csapatokba sorakoztak. Lelkesítőleg hatott a polgárokra, midőn Károly főherczeg 1806-ban hadtestöknek új szervezetet adott.

A múlt század emberbaráti szelleme a lakosság növekedésével s a mesterlegények és munkások szaporodásával a községi szegényügy és betegápolás terén is nagy változást idézett elő. Szigorú rendeletek korlátozták a koldúlást. I. Lipót óta a császári udvar, a nemesség és más emberbarátok nagy szabású új intézetek fölállításával és gazdag alapítványokkal áldoztak a felebaráti szeretetnek. Ez intézetek száma a nagy szegény-házzal és a

rokkantak házával, az Árvaház-utczában levő spanyol kórházzal, a Rennwegen épült Szent-Háromság-kórházzal, a Rokkantak utczájában levő Szent-János-kórházzal, Gumpendorfban a münzwardeinhofi szegények-házával, a Kórház-utczában a „zum blauen Herrgott“ nevű szegény-házzal, a rennwegi árvaházzal s a külvárosokban tizenkét közkórházzal szaporodott. Koldúsok, csavargók és foglalkozás nélküliek részére a lipótvárosi már meglevő fegy- és dologházon kivül még a kaiser-ebersdorfi kastély is berendeztetett. II. József császár a szegények és betegek gondozásában új korszakot nyitott meg. A St.-Clara melletti kórház St.-Marxba lőn áthelyezve s csupán polgárok számára berendezve, a wiedeni Klagbaum-kórház pedig megszűnt. Nem polgári származású szegények részére a kórház-útczai és währingi-úti intézetek, a neustifti „hosszú pincze“, továbbá az ybbsi katonai laktanya, a mauerbachi karthausi kolostor lőn berendezve, melyekhez később aztán még a Traisen melletti Szt.-Andrae-i kaszárnya is járult. A betegek ápolásának szentelte a császár az alser-útczai nagy szegényházat is, a vesztegintézeti udvarbeli ispotályt, a lelenczek menedékhelyének az alser-útczai Melker Gartent, az árváknak pedig az árvaház-útczai spanyol kórházat. A föloszlatott szerzetrendek vagyonából és a korábbi szegény-pénztárból a szegények segélyezésére külön alapot rendelt a felebaráti szeretetről nevezett szegények-intézetében.

Az államnak az a törekvése, hogy Bécset nagy iparos- és kereskedővárossá tegye, s azzal egyúttal a polgárok számát és jóllétét is emelje, soha meg nem szűnt. A vállalkozási kedv ösztönzése végett az állam oda hatott, hogy mindig találkozzanak olyanok, kik gyárakat állítanak s hogy Bécsben Németországból, Franciaországból, Németalföldről munkások telepedjenek meg addig is, míg azokat majd belföldi munkaerőkkel sikerül pótolni, hogy így az eddig külföldről vásárolt árúczikkeket magában a fővárosban lehessen készíteni. Igy keletkeztek a XVIII. század kezdetén az aranynyal és ezüsttel átszőtt finom selyemárúk első szövőgyárai a Neubauban és a régi Taboron, műszer-, gép-, bádogárú- és posztógyárak a Lipótvárosban, finom selyem-harisnyagyárak a Spittelbergen és porczellánárú-gyárak a Rossau-n. Ezzel egyidejűleg a vidéki gyárak tulajdonosai rakodókat és elárusító boltokat is állítottak itten. VI. Károly a vállalkozóknak előlegeket adott, Mária Terézia új gyárak fölállítására külön alapítványt rendelt, II. József pedig az új gyárakat az adómentesség kedvezményében részesíté s az által segíté elő a gyáripart, hogy az itt letelepülő külföldi gyári munkásokat

fölmenté a katonáskodási kötelezettség alól, valamint az által, hogy 1784-ben tetemesen fölemelé a beviteli vámokat. A gyáripar oly nagy lendületet nyert, hogy a XVIII. század végén Bécsnek, több ezernyi munkáslétszámmal, kétszáznál már több ilynemű vállalata, s ugyanannyi gyári raktára volt.

A kézzel űzött iparágak száma és neme sem kevésbbé szaporodott, minek indító oka a VI. Károly által előidézett nagyobb verseny vala. Valamint a polgári iparágaknak, úgy katholikus és protestáns, bel- és külföldi munkássegédeknek is védő szabadalmak osztogattattak, egyesek részére pedig az úgy nevezett szabad foglalkozások engedélyeztettek a divat és az ízlés változásai által fölszínre hozott új czikkek számára. A régi czéhszabályzatok összhangba hozattak az újabb kézműipari viszonyokkal s a czéheknél divatozó számos visszaélés meg lőn szüntetve. Bécsben a XVIII. századnak már második felében kétszázötvennél több oly különböző polgári kézműipar és szabadalmazott foglalkozás üzetett, melyek szükségleti és fényüzési czikkek készítésével foglalkoztak. E mellett figyelembe kell venni még azt is, hogy a képzőművészeti akademia fönnállása óta a valódi művészek kiléptek a czéhszövetkezetből s szabad állást foglaltak el. Egyes kézműág, mint a szabóság, asztalosság, vargaipar és a lakatosság az elővárosokban annyira elszaporodott, hogy Mária Terézia attól való féltében, miszerint a polgárok jólléte hanyatlásnak indúlhat, az egyes mesterségek és szabadalmazott iparágak engedélyezését megszüntetni rendelé. Egyes gyárak és ipartelepek alapítóinak szorgalma és leleményessége homályba borítá a külföld sok régi iparos városának fényét és jelentőségét.

A belföldi iparnak nyújtott kedvezményekkel egyidejüleg arról is gondoskodott az állam, hogy a nyers és ipari termékek számára elárúsító új piaczok is nyíljanak, nevezetesen Németországban, Olaszországban, Hollandiában és a Keleten, hogy a belföldi tőkegazdaság ez által is növeltessék. Az I. Lipót alatt szerencsétlenül járt kereskedőtársulatok bukása után a velenczei, hamburgi, amsterdami és nürnbergi bankok szervezetének fölhasználásával Bécsben is életbe lépett a *banco del giro*, s annak helyére nem sokkal azután a bécsi városi bank, mely föladatává tette, hogy „a készpénznek a külföldre szivárgását“ megakadályozza s magát a forgalmat könnyíteni fogja. VI. Károly új kereskedelmi társaságokat alapított s a Dunára kereskedelmi hajórajt építtetett. A Törökországgal 1718-ban kötött béke után Bécsben török, Konstantinápolyban pedig bécsi kereskedők települtek meg. Keleti kereskedelmi társaság keletkezett, mely kizárólagos

szabadalmat kapott, hogy a kereskedelmi árúczikkeket Magyarországon keresztül szárazon és vízen Törökországba szállíthassa, s gyárakat és hajóépítő telepeket állíthasson. Trieszt az Olaszországgal és a Földközi

Bécsi nemzetőr és egyetemi legionárius 1848-ban.

tenger kikötőivel folytatott kereskedés emelése czéljából szabad kikötőt nyert. A kereskedő osztálynak alaposabb szakszerű kimüvelésére kereskedelmi, kölcsön- és váltóbank létesült. S mennél nagyobb fejlődést nyert az ipar, annál sürübben özönlöttek a kereskedők az örökös tartományokból és Magyarországból e fővárosba, hogy árúszükségleteiket itt fedezzék. A vidéki

nagyobb városok vásárjait és sokadalmait bécsi iparosok mind számosabban látogatták. A kereskedelmi szellem már II. József alatt oly hatalmassá lett, hogy fölmerült itt már az az eszme is, hogy a tengeren túli kereskedés kifejlesztésére távoli világrészekben gyarmatok volnának telepítendők.

A Bécscsel való közlekedés érdekében új műutak épültek, — mint például a Semmeringen át vezető, — s az éjszak és kelet felé vezető fő-útvonalak javíttattak, a Duna folyam egyes szakaszai szabályoztattak s a bécs-újhelyi csatorna megásatott, még pedig oly czélzattal, hogy az majdan egész Triesztig vezettessék. A II. József által megszüntetett idegen rakodók helyén gazdag belföldi nagykereskedés fejlődött, mely a legválságosabb viszonyok között meg tudta segíteni az államot s melynek meggyűjtött tőkepénze 1816-ban már lehetővé tette, hogy a pénz- és hitelügy rendezése czéljából a nemzeti bank fölállíttassék. Bécsben léptek életbe azok a közlekedési vállalatok is, melyek később a gőzerő fölhasználásával a személy- és árúforgalomnak szárazon és vízen oly nagyszerű lendületet adtak. Így például 1831-ben megindult a gőzhajózás a Dunán, s 1838-ban megnyílt a Ferdinand éjszaki vaspályának Wagramig terjedő szakasza.

A szabadságharczok után ellankadt az üde, alkotó szellem, mely a közélet minden terét csaknem egy egész századon keresztül átlengte. Bécs polgárai legjobban megérezték az állam erejének megrendülését a Franczia-ország ellen vívott háborúkban, s nagy szorgalomra, nehéz, kitartó munkára vala szükség, míg az előbbeni jóllét ismét helyreállt. Akadtak még olyan egyes körök is, melyek a kereskedés és az ipar terjeszkedését aggódó szemmel tekintették, mivelhogy, így vélték, a lakosság alsó rétegeinek szaporodása veszedelmessé is válhatik! Az az aggodalom, hogy a politikai szabadság eszméinek elterjedése újabb rázkódtatásokat vonhatna maga után, azt eredményezé, hogy a szellemi szabad mozgás megszoríttatott. Szorongva ügyelt föl a kormány a népélet minden jelenségeire, elnyomva a fönnálló államrend minden bírálatát. A történelem, politika, bölcsészet és vallás kérdéseit tárgyaló íratoknak nagy óvatossággal kellett szerkesztve lenniök, ha koczáztatni nem akarták, hogy a censurától lefoglaltassanak.

A polgárok beletörődtek e szellemi nyomatásba. Büszkeségüket találván abban, hogy Ausztria hatalmát és tekintélyét kifelé helyreállítani sikerült, s híjával levén a belkormányzati rendszer közelebbi ismeretének: egész megnyugvással bízták sorsukat I. Ferencz császár oltalmazó gondoskodására. Mert ő valóban meg is védelmezte őket keresetükben. Sokat tett a hasznos

A birodalmi tanács palotája.

intézmények és intézetek emelésére, mint szintén a polytechnikai intézet fölállítása és a nemzeti bank megalapítása által is. Az által, hogy oly könnyűvé lett a kereset s hogy annyira kínálkozott a természeti kincsek gazdagsága, a bécsiek megszokták, hogy az élet vídám élvezeteinek hódoljanak. Bäuerle jól eltalálta az életét kellemesen töltő bécsi ember érzületének alaphangját abban a dalban, melynek végszavai ezek:

„'s giebt nur a Kaiserstadt, 's giebt nur a Wien!"
(Egy császári város van, egy Bécs van csupán!)

Az állami élet tespedése s minden szabadabb mozgás elnyomása azonban, daczára minden kedvező anyagi viszonynak, annál kevésbbé bizonyúlhatott be állandóan tartható állapotnak, mivelhogy Német-, Franczia-, Olaszországban és Orosz-Lengyelországban oly politikai mozgalmak indúltak meg, melyek szabad, alkotmányos intézmények fölállítását sürgették, s valamennyi ország szabadelvű táborai heves támadásokat intéztek az osztrák kormány, mint minden politikai és szellemi haladás bevallott ellensége ellen. A míg I. Ferencz császár élt, Bécsben az ő személyiségének hatalma a létező állapotokkal való elégületlenség tüneteit, legalább nagyobb körökben, kevésbbé tette fölismerhetőkké. Csak I. Ferdinand császár trónra lépésével s az államügyek legfőbb vezetésében ezzel egyidejüleg bekövetkezett változásokkal, (midőn, daczára a rendek sürgetésének, a várt sarkalatos reformok elmaradtak, s a megszokás hatalma és a vezető államférfiak határozatlansága és egyenetlensége mindent a régiben hagyott), akkor lett az elégületlenség titkolhatatlanná. E hangulat az 1845—1847. évek folyamán veszedelmes jelleget öltött. Az iparosok egy nagy része nyugtalankodni kezdett Ausztriának a német vámegylethez tervezett csatlakozása miatt; a gyáros külvárosokban kitört az üzleti válság, a munkások osztályában beállt az inség s jelentékenyen megdrágúlt minden élelmi szer. Az a meggyőződés, hogy a kormányrendszer fönn nem tartható, a legszélesebb körökben vert gyökeret. Nemes, tanár, ügyvéd, katona, polgár és író mind rajta volt, hogy a nemzetiségi törekvések által széllyel tagolt régi Ausztria átalakúljon, megifjodást nyerjen.

Midőn az Orleans-ház Franczia országban az 1848-iki év február havában megbukott, Ausztriában Bécs állt a politikai mozgalom élére. A lakosságnak csaknem minden osztálya és köre latba veté súlyát, hogy az uralkodó kormány eltávolíttassék. Mindenfelé hangzott a követelés, hogy a császár adja meg népeinek ama politikai nagy jogokat, melyek

Az új városháza Bécsben.

a modern alkotmányos államélet alapját képezik. 1848 márczius 13-án indúlt meg a mozgalom az országháznak polgárok és tanulók által megszállott udvarán, épen abban a perczben, mikor az osztrák rendek a császár elé terjesztendő föliratok fölött tanácskoztak. Innen csakhamar elterjedt a mozgalom úgy a bel-, mint a külvárosok utczáira s egyes külső részekben gyújtogatásban, gyárak lerombolásában tört ki. Három napig tartott ez állapot, míg az I. Ferdinand császár által kihirdetett alkotmány, a sajtószabadság és a nép fegyverviselési jogának megadása az izgatottságot le nem csillapítá s az új kormány a polgárság és tanuló ifjúság segítségével a rendet és békét helyre nem állítá. A nagy politikai vívmányok fölötti örömnek azonban csak rövid ideig volt nagyobb hatása a közhangulatra. Kevéssel a márcziusi napok után a radikális vezetők izgatásai győztek a mérsékeltebb szabadelvűek nézetei fölött. A radikálisok a fölizgatott tömegben egyre azt a gyanút szították, hogy a megnyert vívmányoknak nem lesz állandósága, egyre újabb meg újabb politikai követelésekkel állottak a gyenge miniszterium elé s tüntetések rendezésével igyekeztek azoknak nagyobb nyomatékot adni. Igy pl. az április 1-én kihirdetett sajtó-törvényt az aulában nyilvánosan elégették, az aprilisi alkotmányt, mivel kettős kamara-rendszert állított föl s a radikálisoknak nem tetsző választási rendet állapított meg, elitélték s azt követelték, hogy Ausztria szorosabban csatlakozzék Németországhoz s hogy a nemzetőrség politikai testületnek ismertessék el. Május hó 15-én egy fölfegyverzett polgárok, tanulók és nemzetőrök által kisért küldöttség jelent meg a várpalotában, hogy a császárnak egy tömegesen aláirott kérvényt nyújtson át. Újabb zavargások kitörésétől lehetett tartani, s a császár harmadnapra elhagyta Bécset s Innsbruckba helyezte át udvarát. Az a kísérlet, hogy az egyetemi legio föloszlattassék s az aula bezárassék, arra vezetett, hogy az utczákon torlaszokat emeltek az előnyomúló katonaság ellen. A vérengzés megakadályozása végett a községi bizottság, a nemzetőrség és az egyetemi legio tagjaiból bizottság alakúlt; ez azonban nem felelt meg föladatának, sőt azon törekvésével, hogy a kormány minden elhatározására, cselekedetére nyomást gyakoroljon, a mozgalom tovább terjedésének lőn szítója. Most már János főherczegnek a császár helyettesévé történt kinevezésétől, új kormány alakításától s az osztrák alkotmányozó országgyűlés összehívásától remélték azt, hogy az izgatottság lecsöndesül s hogy a szabadságmozgalom törvényszerű irányba tér. Ebben a reményben tért vissza a

császár Bécsbe augusztus 12-én. De a radikálisok állandó izgatásai mindig újabb meg újabb kihágásokra vezettek. Augusztus végén a közmunkák napszámjának leszállítása miatt a Praterben kitört a munkások zavargása, mely három napig tartott s az újból fölállított közbátorsági őrséggel véres összeütközésekre vezetett. A miniszterium föloszlatván a közbiztonsági bizottságot, e miatt a nép szabadságának elárulásával vádoltatott. September 12-én zajos jelenetek folytak le a Judenplatzon a belügyminiszterium előtt, mivelhogy ez vonakodott jótállani a kis-iparosok fölsegélésére alakult egyesület értéktelen részvényeiért. Nagy tüntetést terveztek a szabadságellenesnek vélt kormány megbuktatására.

Mielőtt azonban erre került volna a dolog, végzetes katasztrófa következett be Bécsben október 6-án a magyarok és horvátok között támadt viszályok folytán. Midőn ugyanis a magyar sereg az osztrák határ felé szorította a horvátokat, s a hadügyminiszter a bécsi helyőrségből több zászlóaljat indított el a horvát bán seregeinek megerősítésére, a nemzetőrség, az egyetemi ifjúság és a munkások radikális része, mely a magyarokkal rokonszenvezett, meg akarta ezt akadályozni. Heves összeütközés keletkezett a Táboron, s a tusa elterjedt a belvárosi utczákra is, hol borzalmas jelenetek következtek, minő gróf Latour, a hadügyminiszter, meggyilkolása volt. A császár újra elhagyta Bécset s Olmützbe költözött. A katonaság visszavonúlt s a rend és közbátorság visszaállítását egyelőre a kormánynak Bécsben visszamaradt tagjaira, az országgyülésre és a város tanácsára hagyta. A radikális párt túlsúlya Bécset a császári hadsereggel szemben fegyveres ellenállásra ragadá. Három hétig tartó ilyen állapot után Bécset a császári csapatok 1848 október 31-én elfoglalták s a rendezett viszonyok helyreállítása czéljából katonai erő alá helyezték.

Általánossá lett egy erős kezű kormány szükségének érzete, mely a birodalmat fenyegető külső és belső veszedelmekkel szembe tudjon szállani. Ezért mondott le I. Ferdinand császár a trónról s ezért foglalta el azt I. Ferencz József azzal az elhatározással, hogy a korona fényét tisztán föntartja, jogait népeinek képviselőivel megosztja s valamennyi tartományát és népét egy nagy államtestté egyesíti. Ausztria 1849 márczius havában egységes alkotmányt nyert, mely elismerte a községek szabad önrendelkezési jogát, kimondta valamennyi állampolgár törvény előtti egyenlőségét, elismerte az állam által befogadott minden hitfelekezetek egyenjogúságát, a tanulási és tanítási, valamint a sajtószabadságot.

De, minthogy a császár e fenkölt szándékainak rögtöni megvalósítása nagy akadályokba ütközött, a márcziusi alkotmányt visszavonták. Csak 1860-ban engedélyezett I. Ferencz József császár újolag alkotmányos jogokat népeinek. Kibocsátotta az októberi diplomát (1860) s nem sokára rá kiadta a februári alkotmányt (1861). Hat évvel később pedig megkötetett Magyarországgal a kiegyezés, melynek következése az állam dualisztikus alakúlása lett.

Bécs, mint birodalmi fő- és székváros, nagyszerű, háborúk és gazdasági válságok által csak rövid időközökre megszakított lendületet vön, középpontja lett Ausztria boldogúlására irányzott minden törekvésnek, valamint azon szellemi és anyagi erőfeszítésnek, mely a modern műveltség valamennyi terén a haladás elvének hódol. Székhelye lett a birodalom képviselőinek, kik az alkotmányt szabad szellemben, széles alapon kifejlesztették s a birodalom oltalmára és boldogúlására üdvös új törvényeket hoztak.

A császár rendeletére leomlott a régi váröv, mely a belvárost az elővárosoktól elválasztá s a bástyák, a várost körítő árkok és a vártér helyén újabb városrész emelkedett egy középpontból sugár alakban kifutó fő közlekedési vonalakkal, a körúttal (Ring) és a teherszállító úttal. Csakhamar beépültek az egykori külvárosoknak eddig pusztán heverő telkei s a külső városrészekben az épités még gyorsabb lépésekkel haladt, oly tekintélyes községekké növesztve azokat, hogy most a fővárostól csak a sánctöltés által választvák el. Hogy pedig a város egyes előrészei az árvízveszély ellen biztosítva legyenek s hogy a kereskedelmi forgalom vízi útja jobban kihasználtathassék, a Duna folyam szabályozásnak lőn alávetve s annak főmedre a városhoz közelebb hozatott és szilárd hídakkal lőn ellátva.

Egy újabb községi szervezet a polgároknak teljes szabadságot s terjedelmes önrendelkezési jogot adott a község igazgatását érdeklő minden ügyekben. A magát önérzetében emelve érző község, fölismerve egy fölvirágzó nagyváros fokozott szükségleteit, jelentékeny áldozatkészséggel tette meg a közlekedés, az egészségügy és a lakosság közbátorsága, továbbá a betegápolás és szegényügy s a közélelmezés javítására czélzó intézkedéseket. Szélesbíttette az utczákat, javította a csatornahálózatot és kövezetet, kiépítette a császár és Hoyos gróf nagylelkűsége által támogatott forrásvízvezetéket, emeltetett egy olyan városházát, mely minden más középületet messze fölülmúl nagyszerűségével, állíttatott új hivatali épületeket

a kerületi elöljáróságok részére, szegény- és árvaházakat, egy nagy fürdőt, új árúcsarnokokat, új marhavásárt; létre hozta a városi parkot, a városháztéri, a fogadalmi templom előtti, a Ferencz-József rakodó parton levő kerteket és egy nagy új temetőt Kaiser-Ebersdorf mellett.

A nevelés- és oktatásügy terén I. Ferencz József császár a tudomány és művészet haladásának szellemében reformálta az egyetemet, a műszaki intézetet és a képzőművészetek akadémiáját s jelentékenyen emelé tekintélyöket az által, hogy kitűnő tanárokat hívott meg tanszékeikre. A földmívelés, az ipar és a kereskedés emelése czéljából Bécs mezőgazdasági főiskolát és kereskedelmi akadémiát nyert. A gymnasiumok új tanterv szerint lőnek berendezve. Hogy az ifjúság megszerezhesse a különböző élethivatásokhoz szükséges előkészültséget, a reálgymnasiumok új szervezést nyertek, a reáliskolák szaporíttattak, továbbá fölállíttatott a műipariskola, az osztrák muzeum, számos kereskedelmi és ipari előkészítő, továbbképző és magasabb iskola, megnagyobbíttatott a zene-conservatorium, magán zene- és színi képző intézetek létesültek, nem különben nőképző és női szakiskolák. Még nagyobb jelentőségű volt a népiskoláknak az új törvény irányelvei alapján történt átalakítása. Hogy a művelődés a lakosság valamennyi köreire kiterjedhessen, a község roppant áldozatokat hozott a reá bizott népoktatás érdekében. Megszüntette a tandíj fizetését, javította a tanítók anyagi helyzetét, a tanítók számára tovább képző intézetet állított s nagy számú egészséges, tágas iskolaépületeket emeltetett.

Az I. Ferdinand császár által alapított tudományos akadémia s az újonnan létesült nagy számú intézetek, egyesületek tág mezőt nyitottak a tudományos munkálkodásnak, mely különösen a hazai történelemnek, az ország- és népismének s a természettudományoknak szolgált javára. A szellemi bilincsek alól való fölszabadúlás buzdítólag hatott a szépirodalom művelésére s előmozdította a tartalmas napi sajtó kifejlődését. A szinház és zene megtartották kiváló helyöket az osztrák-magyar monarchián belül és kivül.

Igy lőn I. Ferencz József császár újjáteremtője Bécsnek a közélet minden terén. Meleg gondoskodását a birodalmi fő- és székváros üdvéről a lakosság a szeretetnek és ragaszkodásnak minden alkalommal nyilatkozó érzelmeivel viszonozta. E sokszor megújúlt alkalmak közül csupán a császár és császárné ezüst-menyegzőjének ünnepén rendezett hódolati díszmenetre utalunk. Mily lelkesedés szállotta meg mindazokat, kik ez ünnepélyen

pompás színvegyületü jelmezekben közreműködve, a zene hangjai mellett vonúltak el a császári pár előtt, meghajtván előtte zászlóikat és lobogóikat s örömújjongással hangoztatván szerencsekivánataikat. Vajjon a szeretetnek e tűntetései nem a legtisztább hálának voltak-e bizonyítékai? S vajjon a császár kifejezhette volna-e nagyobb őszinteséggel mindezek fölötti örömét, mint úgy, hogy az ünnepély végén odahagyta sátorát s mélyen megilletődve a polgárok, a művészek, a dalárok felé sietett, hogy velük kezet fogjon s ezzel bensőleg érzett köszönetét jelezze?

Igy maradjon mindenkorra, hogy e szép város a császári ház oltalma és védő paizsa alatt, az egyre fejlődő szellemi és gazdasági élet, a közszellem és a szabad polgárság alkotó erejének segítségével, önmaga javára, a haza büszkeségére és boldogságára tovább is virágozhassék az idők végeig!

A Frigyes-féle város-czímer (1461).

A rómaiak kivonúlása Carnuntumból; Danubius folyamisten.

Bécs építkezésbeli fejlődése.

A római építés maradványai.

Bécsnek ma már a jelenkori földszínből kiemelkedő egyetlenegy római épületmaradványa sincs. Így habár egyes leletekből a római tábor eredeti alaprajza nagyjában még fölismerhető, semmi sem deríti föl azt, hogy a rómaiak itt milyen tökéletességre vitték műformáikat és mennyire követték építkezésük rendes módját, s ha vajjon itt valóságos emlékszerű, vagy pedig épen csak katonai állomásnak megfelelő pusztán hasznos és erősítő épületeket emeltek-e.

A mi építményrészlet e korból a római tábor helyén fölszínre került, mind kétségtelen római bélyeget mutat. Ily maradványok a legiók jegyeivel ellátott lapos téglák, továbbá a római fűtőkészülékek (hypokaustumok) omladékai a fűtendő helyiségek padlózatát tartó apró kerek vagy négyszögletes téglaoszlopaikkal, végre a kemény vakolattal kötött alapfalak töredékei. De oly művű részletek, faragott kövek, melyekből valamely építménynek bármily csekély mértékben újra szerkesztése vagy az épületeknek csak általános jelleme is valamennyire kiokoskodható volna, szintén nem akadnak a törmelékek közt.

A hogy ennélfogva az épületművek és műrészletek teljes hija miatt a római Bécs építkezésbeli fejlettségéről semminemű fogalmat nem alkothatunk magunknak, úgy nem állapíthatjuk meg a római építkezésnek a következő időszakban és a kezdődő középkorban épült művekre gyakorolt egyenes helyi hatását sem.

A középkori építés emlékei.

Bécs régi épületeinek csak kevés maradványa ér vissza a város középkori fölvirágzásának első idejébe. E maradványok keletkezése közel arra az időpontra esik, midőn az osztrák őrgrófok székhelyüket a római korból származó kis Vindobonába tették át. E telepítvény állandóan fontos politikai jelentősége szerint a középkorban oly helylyé emelkedett, hol az építés mestersége nagy arányokban fejlődhetett, még pedig annyira, hogy Bécs, mint a négy német építő főczéh egyikének székhelye, oly középponttá vált, melyből az építkezésmódok előrehaladó fejlődése sugárszerűen terjedt szét az egész keleti Duna-melléken.

Az oknál fogva, hogy Bécs többször tűzvész és megszállás okozta rombolásoknak volt kitéve, a középkorból egészen vagy részben csak a kiváló egyházi épületek maradtak fönn, de ezek elegendők a művészet azon nagy virágzásának megitélésére, mely Bécsben a Habsburg-ház föllépte óta uralkodott.

Legelőször is a város középkori várműveire vetve egy futó pillantást, azt látjuk, hogy a kezdetbeli kis Bécs azon módon, a hogy még a rómaiak idejéből maradt, egy nyugaton kevéssé menedékes, de többi oldalán jó meredeken emelkedő dombon feküdt és hogy ennek tetősíkjához alkalmazkodva, majdnem négyszög alakjában helyezkedett el, mely alapidoma első, nem igen jelentékeny terjeszkedései alkalmával is, leszámítva a határvonalak kijebb terjedését, meglehetős változatlan maradt. Sánczok és bástyák, tornyok és kapuk, czölöpgátak és árkok védték ezt a legrégibb telepedést. A Peilerthor és Graben nevek még ez időre emlékeztetnek. Későbbi, Ottokár királyig tartó terjeszkedései közel azt a kiterjedést adták a városnak, melylyel térbeli fejlődése a középkorban befejeződött. E változások azonban új megerősítő építkezéseket követeltek, melyek el is készültek. Új sánczok és körfalak övezték a várost; számos torony, különösen éjszak felé és a Duna-ág irányában, fokozta a falak védő képességét; hat jól megerősített várkapu (a legerősebb a Kärntnerthor) és több kis kapu nyújtott módot a városon kivül eső részekkel való közlekedésre. Ilyen maradt a város képe egész addig, mikor a törökök legelőször megjelentek Bécs falai alatt (1529-ben). Ekkor a régi erősítő művek kénytelenek voltak a város védelmére szolgáló új építkezéseknek engedni helyet, oly építkezéseknek,

Szent-István székesegyház Bécsben. O. 8

melyek a puskapor romboló hatásának ellent bírtak állani. Igy keletkeztek hosszú falvonalak, kiugró szögletes és kimagasló belső bástyákkal, külső erősítő művekkel és széles vízárkokkal.

A középkori erősség egyik fontos alkotó része a herczegi várpalota (Burg) volt, a város legjelentékenyebb épületeinek egyike, mely a fődologban, úgymint a főfalak legnagyobb részében és egyes más épületrészletekben egész napjainkig fönnmaradt: a Schweizerhof egy oly épület, mely a dicső Leopold herczeg idejébe ér vissza, ki a XIII. század elején a Babenbergieknek a mai „Am Hof“ téren volt első lakóhelyét elhagyta és 1221 táján költözhetett az új várpalotába, és a mely III. Fridrik császár idejéig maradt az osztrák herczegek tulajdon állandó székhelye. A várpalota bizonyára nem annyira fényűző, mint inkább erős védő épületnek készült, már csak szélső fekvésénél fogva is, minthogy a várost kerítő várfalhoz csatlakozva, annak védő vonalába illeszkedett. A ránk maradt adatok és képek a várpalotát hatalmas négyoldalú, hosszúkás épnégyszögű épületnek mutatják, minden sarkán egy-egy hatalmas négyoldalú, az épületcsoportba szorosan beillesztett toronynyal. Alacsony külső fallal védett árok övezte az egész négyszöget, melynek egyik homloka a város külső oldala felé volt irányozva, Délnek az említett oldallal egy vonalban, közel a saroktoronyhoz és vele majdnem közvetlen összeköttetésben állott a városnak egy kapus tornya, a Widmerthor.

A déli homlokzat keleti sarkába volt ékelve, előtte emelkedéssel, az épületszárny egész mélységén keresztül a valamivel magasabban fekvő várkápolna. Ez a ma is fönnálló kápolna, melyet 1449-ben szenteltek föl, a XV. század második negyedéből való csinos épület, a későbbi gót építés félreismerhetetlen vonásaival. Valamikor az emelkedés felé néző homlokzatával szabadon állott. Idővel több átalakítást foganatosítottak, a legnagyobbat I. Ferdinánd császár alatt, a mikor egy toldalék épületet emelve, a gót homlokzatot részint elfödték, részint lebontották; eltűnt akkor az előtér és a följáró is. Csak a falvonalból kilépő presbyterium maradt meg eredeti alakjában. A kápolna belseje gazdag hálóboltozatú egyhajós szerkezetet mutat.

Bécs egyházi épületeiről az első adatok a XII. század közepéről valók; a legrégibb megnevezett és a passaui püspök megyéjéhez tartozott egyházak Sz.-Ruprecht, Sz.-Péter, Sz.-István, Boldogasszony (Kirche unserer Frau am Gestade) és Sz.-Mihály temploma, továbbá a skót benczések kolostora,

Maria-Stiegen templom Bécsben.

a kik Jasomirgott Henrik herczeg alatt 1158-ban telepedtek be. A XIII. században újabb kolostorok keletkeztek, mint az apáczák számára alapított Himmelpforte és Sz.-Jakab kolostora, a minoritáké a várpalota mellett és a dominikánusoké a város falánál a Stubenthor közelében, több a városon kívül fekvő egyházat és kápolnát nem is említve. Az illető épületek, legtöbb esetben igen egyszerűek lehettek. Nagy részük oly korba esik, midőn Bécs vidékén a román építés már virágzásán túl volt és az újonnan föllépő gót építés hatásának többé nem bírt ellentállani. Igazi román szerkezetű épületet tehát Bécs sokat aligha bírt valaha, annál kevésbbé kiválót. Ezen, valamint az úgy nevezett átmeneti építésmód korát csak két, de igen figyelemre méltó művön látni, úgymint a Sz.-István temploma közép homlokzatának egyes részletein, meg a Sz.-Mihály templomán.

A XIV. század számos vallásos alapítványa és néhány kolostornak fölvirágzása a gót építésnek módot szolgáltattak, hogy új építkezéseknél alkalmazást szerezzen magának; de csak igen kevés esetben fejthette ki pompáját és díszítő gazdagságát. Ily épületek a bécsi székesegyház főhajója a kereszthajóval és presbyteriummal egyetemben, valamint megkezdett oldaltornyai, a Maria-Stiegen templom, a Megváltó kápolnája (Salvator-Kapelle), a német és máltai lovagrend templomai, a karmelitáké, minoritáké és augusztinusoké, az egykori Péter-templomot és a Mihály-templom presbyteriumát bővítő toldások, valamint az utóbb említett templom tornya.

A XV. század kevés újat teremtett; inkább csak az előbbi század építkezéseit folytatta és juttatta befejezésre. Azért a későbbi gót építés Bécsben egy nagyobb műben sem lép föl önállóan; ez időbe esnek a Mihály-templom befejező építkezései és a már fentebb ismertetett várkápolna.

Az eddig említett épületek közül a következők hadd részesüljenek bővebb tárgyalásban:

A Mihály-templom 1219 körül épült. Dicső Leopold herczeg 1221-ben a közel eső új herczegi várpalota szolgái és cselédsége, valamint a közelben letelepedtek számára plébánia-templomúl rendelte. Többször nagy tűz pusztításának kitéve, némely részeiben ugyan sulyosan szenvedett, melyeket aztán az uralkodó építésmód ízlése szerint állítottak helyre; azonfölül egyéb átalakítások is érték. Mindazáltal majdnem egészen még eredeti alkotásában maradt fönn napjainkig és Bécsnek a román építés komoly formáiban készült, közel bevégzett legrégibb egyházi épületét mutatja. Hármas főhajóból áll magas középhajóval és alacsony oldalhajókkal, hajónként öt-öt

járommal és három kiugró négyzetből szerkesztett kereszthajóval. Az egész épület alatt van a tágas kripta. A keresztbordás boltozatokon és oszlopos folyosókon a nyomott csúcsív uralkodik, a pillérek erővel vannak tagolva és némelyikük gyönyörűen díszített román oszlopfővel van ellátva. A főhajó külső, régiségbarnította kőépületén szembe tűnik a jellemző román díszítés. 1288-ban épült a jobb oldalhajó meghosszabbításában a még fönnálló gót kápolna. Úgy látszik, az 1327-ki tűzvész következtében szükségessé vált javítások alkalmával tűnt el a kórus román befejezése és kezdődött meg egy gót presbyterium építése; 1340 körül fogtak a jobb oldalhajó első négyzete fölött az öt emeletben egyszer vékonyodva emelkedő nyolczszögletes szép torony építésébe, melyet eredetileg áttört kősisak födött, 1594 óta pedig, midőn ez földrengés következtében beomlott, a máig fönnmaradt, rézzel borított hegyes kalap tetéz. 1416-tól 1420-ig végezték be a templomon a szorosan vett építkezést a mostani, nyolczszögből szerkesztett gót ízlésű kóruspárkány befejezésével, mely azonban azóta a bordák letördelődzése következtében stilusbeli jellemét némi részben elvesztette. A templom egész hossza 65 méter, a középhajó szélessége 8.5 méter, ugyanennek magassága 17.40 méter.

Bécsnek legnevezetesebb egyházi építkezése a Sz.-István székesegyház, a bécsi építők e legfontosabb alkotása. Épüléséről mindeddig csak igen kevés írásbeli adat ismeretes, a helyett az egyes épületrészeknek a legújabb rendszeres javítgatások alkalmával végzett gondos és igen értelmes megvizsgálása sok biztos támaszpontot szolgáltatott a kérdés földerítésére. Az 1147 táján fölszentelt templomnak alapítása első idejéből napjainkig semmije sem maradt fönn. A mai székesegyház legrégibb részei a XIII. század elejéig érnek vissza és az uralkodó román építésmód utolsó időbeli alkotásainak bélyegét mutatják. E korból való az úgy nevezett Riesenthor és a homlokzatnak szomszédos részei egész a most óraszámlaptartókúl használt kerek ablakok fölött levő párkányvonalig.

Az épületben fönnmaradt legrégibb maradványok következtetés útján arra vezetnek, hogy a most legrégibb épület háromhajós szerkezetű volt széles és kiemelkedő középhajóval és hogy valószínűleg hármas félköralakban végződött. Az első és fölötte fontos változáson az 1258. évi nagy tűzvész után ment keresztül az épület, és nyilván azok az erős rongálások, melyeket akkor szenvedett, szolgáltattak okot a legrégibb kibővítésre. Ez átalakítás mindenek előtt abban állott, hogy a hármas félköralakú

befejezést hatalmas kiugró kereszthajó váltotta föl messze hátranyúló nagy középkórussal meg sokszögű befejezéssel, és hogy a középhajót jelentékeny meghosszabbodása következtében megfelelően fölemelték és csúcsíves keresztboltozatokkal tetézték, mi mellett hét boltjáromra való eddigi fölosztása változatlan maradt. Ez időbe esik a nyolczszögű, négy emeletes pogánytornyok (Heidenthürme) fölépítése is az említett óralapok fölött levő párkánytól kezdve, úgyszintén a nagy ajtónak (Riesenthor) a külső csúcsív beépítésével eszközölt átalakítása.

Az 1276-ki tűzvészkor a templom boltozataiban esett kár, s alkalmasint ez volt a székesegyház újjáépítésének egyik főoka, minthogy 1300-ról, 1302-ről és 1330-ról tudjuk, hogy akkor a kórus építése folyt. Bölcs Albrecht alatt (1340-ben) fölszentelték az új, vagyis mostani kórust; annak az új épületnek, mely a mai hosszú hajót és a tornyokat foglalja magában, IV. Rudolf volt a megindítója és gyámolítója, ki e nevezetes mű alapkövét 1359-ben tette le. A klosterneuburgi Wenczla mester volt abban az időben a székesegyház építőmestere és őt mondják az építkezés szellemi szerzőjének és vezetőjének. Sok jelből látni, hogy az új építkezés a magas toronynál kezdődött, lassanként befoglalta a régi hosszú hajót, melyet az isteni tisztelet megtartása végett meghagytak, és az éjszaki csonka torony építésével végződött. Későbbi mesterekül említik Helbling Ulrikot, Prachatic Jánost (Hans von Prachatic), ki 1433-ban befejezte a magas tornyot és Puchsbaum Jánost, ki 1446-ban beboltozta a hosszú hajót. 1450-ben tették le az északi torony alapkövét, mely azonban nem igen épült és 1562-ben mai csonka alakjában befejeződött.

Az idő viszontagságai a Sz.-István székesegyházat sem hagyták érintetlenül és egész sorozatát tették szükségessé a kisebb nagyobb restaurálásoknak, melyek egész maig érnek. 1839-től 1842-ig Sprenger udvari építésügyi tanácsos vezetése alatt lebontották a magas torony meghajlott csúcsát és vasból meg kőből készült szerkezettel pótolták. Ernst Lipót székesegyházi építőmester 1853-tól 1856-ig fölépítette a hosszú épületnek pompás ormait a déli oldalon meglevő egyetlen orom mintája szerint és 1861-ben megkezdte a roskatag volta miatt egészen lebontott toronysisak újraépítését. 1862 óta Schmidt Frigyes székesegyházi építőmester vezeti a helyreállítás munkáját, mely a magas torony építésének befejezte (1864) és a székesegyház külsejének elkészülte után annak belsejére tért át. A csarnok egész hossza 109 méter, a középhajó mintegy 10, mindegyik

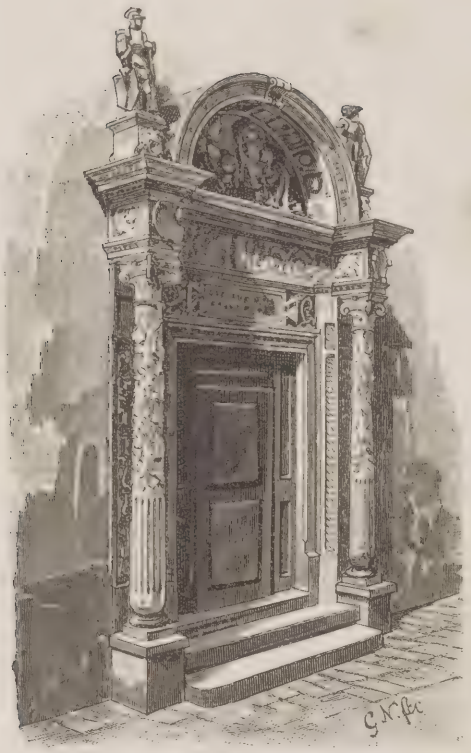

A Megváltó-kápolna (Salvatorkapelle) **főbejárata Bécsben.**

oldalhajó mintegy 9 méter széles, a középhajó magassága 27 méter. A kiépített torony mintegy 139 méter magasra emelkedik.

Hatalmas és magasztos a templom belseje. Szent érzés fogja el a látogatót, midőn a tágas épület derengő világosságú csarnokaiba lép, melyekben Ausztria legnagyobb eseményei is mindenkor visszahangzottak imádságban és áhítatban. Mindenkép szokatlan és sajátságos e templom belseje, mely nem szigorú szabályok szerint, hanem szabad művészi érzésből céltudatos biztossággal látszik alkotottnak. És valóban úgy is van, mert a kórus építője ép oly kevéssé ragaszkodhatott bizonyos törvényekhez, mint Wenczla mester és követői, minthogy terveikben mindnyájuknak meglevő épületrészekhez kellett alkalmazkodniok, a miből azután ama természetes törekvés következtében, hogy az újat a régivel harmonikus egészszé olvasszák, a székesegyháznak az a rendkivül festői és eredeti csoportosítása keletkezett, mely a fejlődésnek e történeti sorrendje nélkül nem volna képzelhető. Míg a gót építésmódnak a nyugati befejezésen még csak első csirái mutatkoznak, addig alakbeli gazdagsága a szigorúan szabály szerint szerkesztett kóruson már fokozódik és a gazdagon tagolt hosszú épületen legfőbb virágzását éri el, hogy végre még külső diszítésül újra kiindúló pontjához, a hatalmas nyugati homlokzathoz csatlakozzék.

A renaissance kora nem talált alkalmat, hogy a csak nem régiben befezett épületen nyomot hagyjon, és csak a XVII., részben a XVIII. században mutatkozik a hatása a középkori berendezés nagy részének eltávolításában és a még most is meglevő oltárokkal való pótlásában. Abba az időbe esik az üvegfestmények eltávolítása is, melyekkel hajdan minden ablak ékeskedett, és az egész belső térnek azzal a szürke színnel való

bemeszelése, melyet oly sok ideig tisztes patinának, a régiség hamvának tekintettek.

Régi időből már csak a gyönyörű szószék, a kis orgona-erkély, a keresztelő medencze és a kórus gót székei származnak. A renaissance-kor műveinek részben nagy művészi becsük van, a mi kiváltkép a székes-egyháznak mind belsejében, mind külsején levő számos epitaphiumról áll,

A belső vártér (Burgplatz) **Bécsben.**

melyek már magukban is visszatükröztetik Bécs műveltség- és műtörténetének három századát.

A Maria-Stiegen templom (Maria-Stiegenkirche, Marienkirche am Gestade) mint a bécsi építő czéh kiváló alkotása a városnak fontosságra nézve második, még pedig teljes épségben fönmaradt épülete, habár építésének hosszú ideje miatt nem egységes és nem minden részében egyenlően kidolgozott mű; azután meg a nagyon korlátolt terület miatt, melyen épült, szabályos alaprajza sincs. Egész hossza mintegy 69 méter. Legrégibb része

a három oldalúan zárt, mintegy 23 méter magas presbyterium, meg a vele közvetetlenül összekapcsolt és egységes alapcsoportot alkotó széles háromjármú főhajó. Gazdagon profilált bordák és faltámaszok, szépen faragott zárókövek, a falakon művészi dísztető alatt számos szobor élénkíti az épület belsejét, melyet nagy csúcsíves díszmüvü ablakok eléggé megvilágítanak, melyek közül a kórus mögött levő keskenyebbekben a régi gyönyörü színes üvegezésnek számos maradványa látható. A legnemesebb formákban készült templomrész építése 1340-ben kezdődött és 1365-ben fejeződött be. Az ehhez az épületcsoporthoz tört tengelyben csatlakozó keskeny hajó építése alkalmasint csak a XIV. század utolsó éveiben kezdődött. Weinwurm Mihály építőmester alatt (1394-ben) tették le az alapkövet. Mint mesterek ismeretesek még Rampersdorfer Konrád (1403) és Entzenfelder Detrik (1407). A gót építés díszítő gazdagsága ebben a részben is alkalmazásra talált. Az első nyugati járomba van építve a rendkivül érdekes, három szabadon csüngő boltozatból merészen szerkesztett orgonakórus. A hajó és hosszú épület közt amannak déli fala mellé van építve a XIV. század első negyedében megkezdett hétszögletes torony. Ennek fölső részei tagolt sarokpillérekkel, csúcsíves képsávú (Fries) erősen profilált párkányokkal, gazdagon készített csúcsíves ablakokkal vannak ékesítve és áttört kupolaszerü kőkoronájával, mint legfelső zárulattal, a gótikának legsajátságosabb toronyépítései közé tartozik. A torony csak a XVI. században fejeződött be, a mikor Kölbl Benedek (1534) működött, mint építőmester. Magassága mintegy 58 méter. A templom külseje a kórust és a fő épületet támogató erős pilléreivel az egyszerü gót épületek sajátságait mutatja; keskeny nyugati oldalát ellenben gazdag gót díszítés ékesíti. Igen sajátságos módon van alkotva a fő bejárat és a déli oldalon alkalmazott egyszerűbb bejárat. Mind a kettőt egy-egy a falból kiugró kőernyő árnyékolja.

A városban levő úgy nevezett minorita-templom a gót építéshez tartozik. A minoriták, kik Dicső Lipót alatt jelentek meg Bécsben és a kiket Ottokár király kiválóképen kegyelt, 1224-ben engedélyt nyertek a herczegtől, hogy az ő telkén házat és kápolnát építsenek. A templom jó egy századdal a rendnek Bécsbe érkezése után keletkezett; Bianca herczegné, III. Rudolf neje, és Izabella, a szerencsétlen Szép Fülöp neje, indították meg az építkezést, mely eleinte amaz egy hajós gót templom emelésére szorítkozott, melyhez 1339 táján a vele organikusan össze nem függő nagy templom építése csatlakozott. Ez bajosan fejeződött be a XV. század

első évei előtt. Midőn a minoritáknak 1784-ben kolostorukat oda kellett hagyniok, a bécsi olaszság tulajdonává lett, de Hohenberg műépítő alatt sulyos restauráló próbán kellett keresztül mennie, melyből meglehetősen elcsúfítva került ki. Háromhajós csarnokot alkot különváló presbyterium nélkül; középhajója egyenes vonalban zárúl be, bal oldalhajója pedig egy ötoldalúan zárt kápolnáig nyúlik, mely a templom belsejétől Hohenberg óta közfallal van elválasztva. A megfelelő díszítményes fallal bíró jobb oldalhajó eredetileg szintén egyenes vonalban s egy ajtóval zárúlt be, mely az úgy nevezett régi kórusra vagy Lajos-kápolnába, egy sokszögüen zárt egyhajós csarnokba nyílt, mely meglehetősen a jobboldali pillérsor tengelyében feküdvén, a templomnak legrégibb része volt, de már eltünt. A karcsú, nyolczszögletes torony a középhajó meghosszabbításában annak külső oldalán emelkedik. A máskülönben díszítetlen homlokzaton levő bejáratot kiváló műalkotásnak kell itélnünk. Miklós minorität (1385) és János ferenczest nevezik meg az oklevelek, mint az építkezés vezetőit, végre Jakab franczia minorität, II. Albrecht herczeg gyóntatóját, mint a XIV. század második felében készült szép bejárat alkotóját.

Az augusztinusok (ma Sz.-Ágoston) temploma, ama rendé, melyet a XIII. század közepe táján a Werder-kapun kivül feküdt telepítvényéről Szép Frigyes hitt be a városba és a mely e fejedelemnek valami fogadalma következtében 1337 körül a várpalota közelében kolostort kapott, a gót építésmódnak egy, a maga nemében egységes és épségben fönmaradt, de egyszerü müve, egy nagyméretü épület, melynek alapkövét 1330-ban tették le és melynek fölszentelése 1349-re esik. A bécsi kőrakók és kőfaragók följegyzései mint építésvezetőt a bajorországi Landtner Detrik mestert nevezik meg. Legelőször megkezdett, tehát legrégibb része, mely 1339-ben már be is volt fejezve, a hatalmas háromhajós, 46 méter hosszú, középhajójában 10 méter széles és 18 méter magas, csarnokalakúan szerkesztett hosszú épület. Presbyteriuma nehány lépcsővel magasabban fekszik és közvetetlenül a középhajóhoz csatlakozik, minélfogva a kereszthajó elesik. Szerkezetére nézve a presbyterium hasonlít a fő épülethez, de egynehány évtizeddel fiatalabbnak látszik, öt járomból meg a tízszögből hét oldallal sajátságosan szerkesztett kórus-zárulatból áll. Hossza 30 méter, szélessége 12 méter, magassága 22 méter. A fő épületet és a presbyteriumot hatalmas csúcsíves, ez idő szerint díszművel nem ékesített ablakok világítják. A templom külseje a kolostori szokásnak megfelelően erős támasztó-

pilléres egyszerű gót épületet mutat. Tornya a presbyterium mellett áll és sok sulyos csapást szenvedett, míg mai alakjához jutott. A fő épület déli oldalán fekszik a György-templom, egy nagy kéthajós kápolna mindenik hajóján három járommal és sokszögű zárulattal, keresztboltozatokkal és szép záró kövekkel. Fölszentelték 1341-ben, alapította a poroszországi német lovagrend támogatására és a lovagi erkölcsök, szokások tisztán tartására alakúlt templomos vitézek rendje, melynek gyülekező helyéül is szolgált.

A középkori egyházi építkezések sorába tartozik végül az Am Hof-templom (Kirche am Hof) is; ez kezdetben a karmelita-rendnek a XV. század első negyedében keletkezett temploma volt, melyet az 1554 óta a mondott rend helyébe telepített jezsuiták alatt messze terjedő modernizálásokkal annyira eltorzítottak, hogy eredeti gót építésformája már csak alaprajzán és presbyteriuma külsején ismerhető föl. E templom egy sokszögletesen zárt kórussal bíró tágas háromhajós csarnoképület. A kórus négyjármú boltozatában még érintetlen, de egy közbevetett dísztelen faboltozat által dongaformára van osztva. Az építésnél többek között működtek a hagyományok szerint Schwendler Lukács 1415-ben és Helbling Mátyás 1419-től 1422-ig. A német lovagrend kápolnája egyhajós csinos gót épület, melyet 1326-ban szenteltek föl, és melyről azt mondják, hogy Schiffering György mester vezetése alatt épült.

A Megváltó-templom (Salvator-Kirche), mely eredetileg egy polgári család házi kápolnája volt, 1316 óta azonban nyilvános egyház és 1360 óta némikép átalakíttatott és kibővíttetett, egyhajós, igen csinos gót épület sokszögű véggel; közvetetlenül melléje van építve és oszlopos folyosó által vele összekötve egy másik egyhajós, egyenes végű és hálóboltozatos kápolna, mely a XVI. század közepéről való.

Végül még a máltai vitézrend igen kis méretű és egyszerű munkájú gót templomocskájáról és a középkori építésnek nehány maradványát fölmutató Sz.-Ruprecht-templomról kell megemlékeznünk, mely 1431-ben keletkezett és ismételt restaurálások következtében mai jelentéktelenségére szállott le.

Mind ez egyházak a régi belvárosban vannak; az a kevés középkori épület, melylyel a hajdani külvárosok bírtak, czeknek eltűntével majdnem kivétel nélkül szintén elpusztúlt, és a mi még megmaradt, azt az újabb kor rontotta le.

A XVI—XVIII. századbeli építés emlékei.

Virágzó építkezésbeli fejlődés dicső korszaka állott be a régi Vindobonában. A renaissance művészete hamarább fölvirágzott Ausztriában, mint német földön bárhol egyebütt, és Olaszország közelségénél fogva, valamint az oda való művészek és kézművesek folytonos bevándorlása következtében jobban megőrizte itt déli származásának jellemző vonásait, mint bárhol másutt; a középkori elemeknek ókori ízlésű részletekkel való összekeverése, a hogy az éjszaki renaissanceban találni, itt egészen hiányzik; a házakon nem látni azokat a homlokcsúcsokat, erkélyeket és az alaprajzbeli elrendezéseknek mind ama szabálytalanságait, melyek az éjszaki épületeknek oly sajátságos szabást adnak.

Hamisítatlan olasz ezen korszaknak Bécsben fönmaradt legrégibb emléke, a Megváltó-kápolna (Salvator-Kapelle) főbejárata, ez ékes formákkal bíró, gazdagon diszített remek részlet; két, díszítményekkel borított oszlop tartja a főpárkányát, melyet félköralakú homlok-ív koronáz; az ebben levő domború faragvány a Megváltó és a Madonna félalakjait mutatja.

Nevezetes és majdnem egészben fönmaradt műemlék az 1529 után Ferdinand császártól fia, Miksa számára épített, most úgy nevezett Stallburg, egy hosszúkás épnégyszögű épület, mely egy oszlopos folyosókkal körülvett, mintegy 40 méter hosszú és 30 méter széles udvart foglal magában. A boltívek, melyek az udvart három emeletben mind a négy oldalról kerítik, terjedelmes arányaiknál fogva részleteiknek szerfölötti egyszerűsége mellett is nagy hatásúak (most be vannak falazva). Az íveket pillérek és háromosztású párkányzat szegélyezik; a legfelső párkányzatnak sűrűn álló polczkövek vannak a homloksávján (fries). Az épület külseje díszítetlen, csak az egyenes párkánynyal tetőzött épszögű ablakok élénkítik a homlokzatokat.

Hasonló formákat és hasonló egyszerűséget mutatnak a császári udvari palotának a Schweizerhofot körülvevő részei. Képünk jobbra a régi várpalota nyugati szárnyának régiség barnította s repkény övezte falait mutatja a Schweizerhof bejáratát képező kapuval. Ezt nehézkes formái árokkal és fölvonó híddal ellátott várhoz szolgáló bejáratúl kiválóan alkalmasnak tűntetik föl; szabása egy féloszlopokkal és párkányzattal övezett ívhajtásnak hagyományos formáit mutatja; befejezése egy attika (táblaszerű falhomlokzat) a császári czímerrel, két aranyrámás vörös emléktábla közt, melyekbe

I. Ferdinand császár czímei vannak bevésve. E kapun az 1552. évszám látható.

Csak kevés az, a mi az udvarnak ez épületein kivül megemlítendő. Mint legrégibb polgári ház ismeretes a Thau polgármester háza a Bäckerstrasseban; az 1559. évszám olvasható rajta. Háromemeletes homlokzata épszögü ablakaival egészen díszítetlen; kicsiny udvarának egyik oldalán nyilt oszlopos folyosói vannak, fölfelé vékonyodó pilléreken nyugvó ívekkel. E ház mellett van egy másik is hasonló alkotású homlokzattal; ennek nagy udvara, melyre két oldalról mind a négy emeleten oszlopos folyosók néznek, eléggé tetszetős; az ívek nagy közökben álló oszlopokon nyugszanak, melyeknek talapjai közt kőkönyöklők vannak. Megemlítjük még a Fleischmarkt 17. számú házát; ez ugyan legnagyobbrészt alkalmasint a XVIII. századból való, de bele van vonva egy régibb épület töredéke is. E töredék alkotja az udvar hátulsó részét és csinos oszlopos folyosóival sajátszerü tetszetősséget ad annak. Félkörívek, díszített talpú, ritkásan álló oszlopocskák és vasrácsozat teszik a festői egésznek elemeit. A XVII. században a világi épületek alkotása velejében ugyanolyan, a milyen a XVI. században volt, még csak kevéssé érintve a barok építésmódtól, mely az egyházi építést már hatalma alá hajtotta. A XVII. századból nem ismerünk építésére nézve csak valamennyire is fontos polgári házat.

Ez építésmód csoportjához tartozó legnevezetesebb épületek az 1640-ben épült püspöki lak (Bischofshof), egy részben kétemeletes palota, hatalmas oszlopos folyosókkal kerített udvar körül csoportosítva; továbbá a császári várpalotának (Burg) a külső vártér (Burgplatz) felé eső, 1665 és 1668 közt Burnacini Ottaviótól épített szárnya; azután a Lobkowitz és Starhemberg herczegeknek csak 1683 után keletkezett palotái; a Starhemberg-palota át van alakítva és most a vallásügyi ministerium használja. Ezek a paloták, valamint egynehány a városnak ma már eltünt kapui közül is, a Bécsben sokat dolgozó lombardiai Carlone művészcsalád művei. Ebbe a csoportba tartozik még néhány kisebb palota, úgyszintén az 1658-ban épült Darwarház (Darwarhof) a Fleischmarkton; végre a városon kivül a Burnacinitól I. Lipót számára épített Ebersdorf nevü mulató-kastély.

Bécs XVII. századbeli építéstörténetére azonban főkép az egyházi építkezések vetnek világosságot. Míg a kolostorok épületei általán mind igen egyszerüek és tulajdonkép építési stílust nem mutatnak, habár nincsenek az építőérzék ama nagysága nélkül, mely a tiszteletre méltó régi vallásos

társaságok hagyományainak megfelel: addig a templomok mind szerkezetükben, mind díszítésükben az olasz barok építés kifejezése módját tükröztetik vissza. Ezek legtöbbnyire egyhajós boltozott épületek, oldalukon azt a tetszős és a szentek tiszteletének igen kedvező elrendezést mutató kápolnákkal, mely Olaszországban már a XVI. század közepe óta uralkodott és onnét az egész katholikus világban elterjedt. Ez az elrendezés mindenekelőtt egy mentől tágasabb egységes szabad tért tart szem előtt, melyet többnyire dongaboltozat fog át. Az oldalkápolnák közfalai a boltozatnak erős támaszokúl szolgálnak. A dongaboltozat a kápolnák fölött ablakok nyithatása végett boltüregeket kap; ott, hol ez ablakok a világosság egyedüli forrását teszik, a hatás igen megkapó. A kápolnák nyílásai, három-négy minden oldalon, pillérekkel vannak elválasztva, az ezekre fektetett párkányzaton nyugszik a boltozat. Külsőkép e templomoknak, ellentétben az egykorú világi épületekkel, kirekesztően az adja meg építési bélyegüket, hogy pilléreik a hozzájuk tartozó párkányzattal ritkán egy, többnyire két, sőt három sorban alkalmazvák egymás fölött; a tornyok is, ha a templomok szerkezetébe egyáltalán föl vannak véve, több egymás fölött emelkedő pillérsorban építvék. Ezt a bélyeget Bécs egyházai közül, mint a legrégiebbeknek egyike, a skót benczések temploma (Schottenkirche) mutatja, mely 1590-ben kapta mostani alakját. Valamivel újabb korú a Szent-Anna temploma, melyet II. Ferdinand császár a kolostorral együtt a Jézus-társaságnak adatott. Az Anna-templom kicsiny, de márványnyal van díszítve és a leírt elrendezést igen tisztán mutatja. E csoport főemléke azonban a II. Ferdinand császártól 1628-ban alapított ú. n. egyetemi és jezsuita templom, melyet mind nagysága, mind anyagának drágasága igen kiválóvá tesz. Itt is négy-négy kápolna van a hajó két oldalán. Gazdag díszítése azonban csak 1700-ból való és az olasz Del Pozzo András atya műve. A hajó mennyezete nem egyfolytában menő dongaboltozat, mert a kápolnák pilléreinek megfelelő hevederívek tagokra osztják a boltozatot. Pozzo atya egyesítette az első két boltjármot és itt oly látszatos architekturát alkotott, melyet a belépő magasan felnyúló kupolának néz. A kápolnák tágas ívnyílásaiba Pozzo, a római fürdőknek egy motivumát követve, két-két oszlopot állított, melyeknek párkányzata ívvall magasságban húzódik a nyíláson keresztül. (Képét lásd a 36. lapon.)

Bécs többi templomainak építésmódja többé-kevésbbé a mondott példákat követi, de anyagának értékességére és belsejének jó hatására nézve egyikök sem ér föl az egyetemi templommal. A szebb épületek közé tartozik

a dominikánusok faragványokkal gazdagon díszített temploma, a Sancta Maria Rotunda, azután a karmeliták temploma a Lipótvárosban, meg az Irgalmasok temploma, melyet 1622-ben II. Ferdinand alapított. Igen egyszerű, józan, de jó arányú az I. Leopold császár alapította alservorstadti plébániatemplom. A legtöbb későbbi templom az ízlésnek rendkívül gyors hanyatlását mutatja.

A XVIII. század elején fordulat áll be a kupolaépítés javára; 1702-ben keletkezik a Péter-templom, a VI. Károly császártól 1715-ik évben alapított wiedeni Károly-templom, a salesi nénék Amália császárnétól 1717-ben alapított temploma és kolostora.

A Károly-templom méreteinél, belsejének megvilágításánál és drága anyagánál, valamint elő- és szárnyépületeket, római templom-homlokzatot és két diadaloszlopot alkalmazó külső csoportosításánál fogva nagy hatású. De stílus dolgában is jobbra fordulást jelent és különösen a XVII. század második feléből származó templomokkal szemben jelentékeny mű. (Képét lásd a 33. lapon.) Az épület alkotója, erlachi Fischer János Bernát, a ki annak építését pályázaton Bibiena Galli és Hildebrandt Lukács ellenében nyerte el, Bécs építkezésének történetében előkelő szerepet játszik. Legerősebb versenytársa Hildebrandt. Mindkét építőmester udvari műépítő volt, és a fent említett Burnacini Ottaviónak az udvari szolgálatból 1700-ban bekövetkezett kilépése óta nagy föladatokkal vala megbízva. Épületeik stilizálásában egészen különböző irányoknak hódoltak. Hildebrandt egy csinos díszítő stílusnak a képviselője, Fischer pedig legtöbb művében inkább a klasszikus irányhoz hajlik; műveik közös sajátságai a XVIII. század építésmódjának sajátságai általában. Ilyen például az alaprajzok dúsgazdagsága, melyekből a pompázó előcsarnokoknak és lépcsőházaknak nem volt szabad hiányozniok; azután az egyes helyiségeknek lehetőleg olyféle elrendezése, hogy egyenként vagy csoportosan kifelé is kifejezésre jussanak.

A mondott két művész hatása alatt támadt Bécsben a palotáknak, nyaralóknak és emeletes házaknak ama nagy száma, melynek bélyege a városon mind maig fennmaradt. Erlachi Fischer János Bernátnak, kit sok építésénél fia, József Emánuel, támogatott, főművei a Károly- és Péter-templomon kívül az udvari várpalota (Hofburg) kiépítése és a schönbrunni udvari nyaraló-kastély tervezetei.

Az első tervrajznak csak némely része jutott kivitelre, ú. m. a tekintélyes kanczellária-épület, mely a várpalota belső udvarának egyik

hosszanti oldalát zárja be, meg a téli lovagló csarnok, mely a várpalota befejezetlen, a város felé néző homlokzatának egyik szárnya. Az építkezés terének szűk volta és az a kényszerűség, hogy az új építkezéseket a fönnálló szabálytalan egészbe illeszsze, gátolták a művészt abban, hogy a belső elrendezésnek megadja azt a nagyszerűséget és egységet, melyet a császári székhely méltósága követelne; csak töredékeket épített, melyeknek főbecse a homlokzatokban rejlik; ezek azonban nagyszerűen vannak fogalmazva, a legszebb arányúak és különösen a téli lovagló csarnok pavillonja nagy hatású díszítményes mű.

Fischernek a schönbrunni kastélyhoz készített első tervezete szintén nem jutott kivitelre; ez szertelenkedő nagyszerűséggel fogalmazott terv

A schönbrunni udvari nyaraló-palota.

volt; a kastélyt arra a helyre építette volna, hol most a gloriette áll, s a domboldalt több fokozatúnak és roppant följárókkal meg lépcsőkkel ellátandónak gondolta. Schönbrunn különben tágas előudvarával és pompás kertjével mostani elrendezésében is igazán császári előkelőségben pompázó mű. Azon a helyen, hol ma a terjedelmes kastély áll, már II. Miksa császárnak volt egy vadászkastélya, melyet Katerburgnak neveztek; ennek elpusztulása után 1683-ban elhatározta Leopold császár, hogy oda nyári palotát épít, melybe I. József alatt 1696-ban csakugyan bele is fogtak, de az építést csak a nagy császárné fejezte be 1750-ben; a palota külseje az éledő classicismusnak kissé hideg formáit mutatja, de a belseje gyönyörű rokokó ízlésű.

Az épületek ama csoportját, mely az udvari várpalotát alkotja, az udvari könyvtár palotája egészíti ki, melyet az idősebbik Fischer tervezett,

ennek halála után pedig József Emánuel épített föl. Az építkezés 1723-ban kezdődött és 1735-ben fejeződött be; csak később járúltak hozzá ama szárnyak, melyek a József-tért (Josefsplatzot) határolják. Az udvari könyvtár, külsejének büszke egyszerűsége mellett, belsejénél fogva korának egyik legkiválóbb emléke; egészben véve három egyszéltében fekvő teremből áll, melyek közül a kerekded alakú középső fölött hatalmas kupola emelkedik. A díszítés márvány és arany, a kupolát Gran Dániel freskóképei ékesítik.

Fischernek kiváló műveihez számítandó még Schwarzenberg herczeg nyaraló palotája, melyet a XVII. század utolsó éveiben kezdtek építeni. E nyaraló palota, melyet képünk a város felé néző oldaláról ábrázol, egy terjedelmes épülettagozat magas fekvésben előudvarral és a kastély mögött fekvő kerttel. A kert kivételével az egész alkotás nagyobbára eredeti alak-

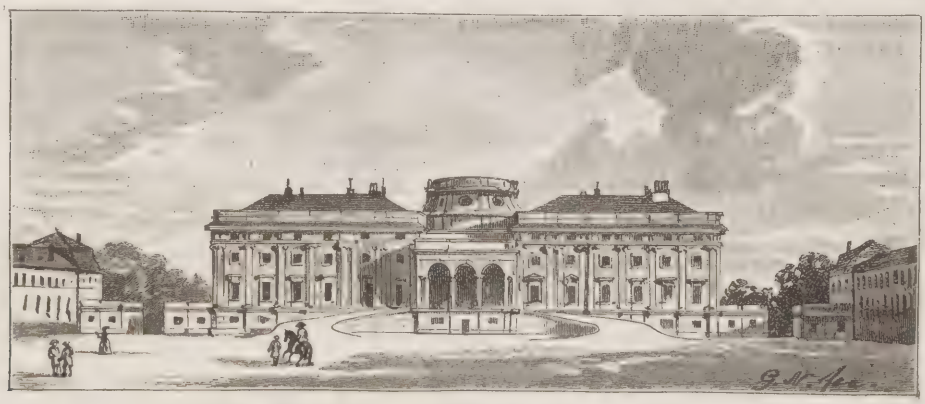

A Schwarzenberg-palota Bécsben.

jában van meghagyva. Fischer legszebb épületei közé tartozik Eugen herczeg palotája a Himmelpfortgasseban, melyen az építő művész, nyilván a pompakedvelő gazda hatása alatt, a gazdag díszítésből többet alkalmazott, mint szokása volt; e palotának nehány helyisége a legkedvesebb rokokó díszítéssel ékeskedik. Végül megemlítendő még az úgy nevezett Mehlgrube, a Hôtel Munsch, és Trautson herczeg palotája.

Fischernél sokkal kevésbbé volt Hildebrandt Lukács nagy föladatokkal elfoglalva; különösen két épület az, mely hírét, nevét föntartja és neki, a mint inkább még meglevő épületek stilizálásából, mintsem okiratokból látható, Bécsben a polgári építésre nagy befolyást szerzett. Az említett két mű a Belvedere és Kinsky herczeg palotája a Freiungon. Az utóbbi palota egy keskeny, de hosszú épület, mely a XVIII. század első tizedében Daun Wirich Fülöp gróf tábornagy számára épült és csak később jutott a Kinsky

család birtokába. Szűk téren alkotott itt az építő fényes hatású belső elrendezést és kifelé is képes volt az előkelő lakás természetét egy igen eredeti homlokzatban kifejezésre juttatni.

Hildebrandt legkiválóbb alkotása azonban a Belvedere, mely Eugen herczeg számára nyári lakúl épült, s melynek építése 1715-ben kezdődött. A Belvedere egész épülettagozata előudvarával és kertjével együtt 100.000 négyszögméternél nagyobb kiterjedésű. A főbejárat a díszkertnek a várossal átellenes oldalán van, ott vezet egy czímeres kapu a tágas előudvarba, melyet fasorok és egy víztartó medencze díszítenek. A palota az előudvart egész szélességében elzárja, mindkét oldalon bejáratot hagyva a város felé néző kertbe; ez több lejtőfokban ereszkedik le az alsó Belvedere kisebb palotájáig. A kert fölött, melyet fölső részében szőnyegágyak, szökőkútak és alacsony élő sövények díszítenek, míg alant berkek nyújtanak a sétálónak árnyékot, a palotából pompás kilátás kinálkozik Bécsre és a Kahlenbergre. Maga a palota a lejtőterület ügyes fölhasználásával van alkotva; külseje gazdag árnyékrajzában a magasra törő középépülettel és a kupolás sarokpavillonokkal, valamint erkélyekből, oszlopos kapukból, diadaljelekből és szobrokból álló gazdag kecses díszítésével elragadó hatású egészet nyújt. A 29. lapon levő képen a nyugati keskeny homlokzat látható a kis mellékudvarral és a kertbe, meg a főudvarba vezető bejáratokkal.

A barok építésmód kiváló palotaépületei sorából még két művet emelünk ki. Ezek a Liechtenstein herczegek kerti palotája a Rossauban és ugyane családnak majorátusi háza.

A belváros sokemeletű polgári házai közt számos szép homlokzatú példa találkozik, melyeken nem a monumentális baroképítés éltető elemét, a pillért alkalmazták, hanem az ablak képezte foglalatával és fedő párkányával a szerkesztés kiinduló pontját. Az emeletek szerény magassága mellett, különösen ha a házak nem akarnak egyebeknek látszani, mint a mik, a homlokzatok jó arányaiknál és a részletek mérsékelt, finom érzékű alakításánál fogva nem ritkán kitünő hatásúak; egyes homlokzatokon a finom rokokó is föllép.

A barok-művészet, mely Ausztria építéstörténetében oly nagy tért foglal el, nem a német-osztrák népszellem szüleménye ugyan, hanem délről beszármazott idegen növény, mely az udvar és az egyház oltalma alatt fényes virágzásnak indúlt; de a polgárság földjében is meggyökeredzett; leginkább ama sok emeletű házak azok, melyek a mindinkább eltünő régi Bécs útczáit oly sajátszerűen jellemzik.

Bécs építkezése a XIX. században.

A császári város fényes újjá építése a jelenkori építkezésnek tagadhatatlanúl legnagyobb alkotása, a barok-korszaktól több évtized által van elválasztva. A fölvilágosodás korszakának értelmi hidege VI. Károly és Eugen herczeg korának alakokban és színekben gyönyörködő építésmódját megfosztotta virágaitól. Következtek a napoleoni háborúk viharai. A szükség parancsolta takarékosság szelleme, mely századunk elején a kormányzás minden ágát áthatotta, a meddő bureaucratismusnak dolgozott kezére, melynek terhe alatt Bécsnek magasabb élete általában, és így a Metternich-korszak építkezésbeli alkotása is sulyosan szenvedett. A Volksgarten Theseus-templomában és a várpalota külső kapujában állnak szemeink előtt a legnagyobb alkotások, melyeket Nobile Péternek akadémikus görögössége teremteni tudott. A laxenburgi park Ferencz-palotája adhat mértéket az akkori romantikusok gót fogalmainak megitélésére. Ehhez sorakoznak Pichl, Schemerl, Sprenger épületei: a helytartóság épülete, a fővámház, a technikus főiskola, az új országház és ezekhez hasonlók, részben díszes és tekintélyes külsejű művek, de szárazak, mint az a bureaui levegő, melyben születtek, minden személyes művészi érzelem és különösen a helyi bélyeg legkisebb nyoma nélkül szűkölködve. Csak az 1848-dik esztendő szabadította föl e téren is az erőket, adta vissza a műépítést a művészeknek és ébresztette ismét tudatra az új kor teremtő tehetségeiben a népszellemet, melynek szolgálni, melynek valóját és sajátosságát megtestesíteni tartoznak.

Egészben és minden részben döntő hatású volt itt természet szerint a város kibővítésének nagyszerű átalakító folyamata. De, még mielőtt az 1857. évi deczember 20-án kelt császári kézirat arra jelt adott, készen állottak az erők, melyekre a mű végrehajtása várt. Az elmék forrongásának egyik jele a fiatal svájczi műépítőnek, Müller János Györgynek, a lerchenfeldi templom szellemi alkotójának a föllépése volt. Az építés feszes czopf stílusban az akkor mindenható Sprenger udvari építésügyi tanácsos tervei szerint már el volt kezdve, midőn Müller lelkes szavakban a középkor magasztos főegyházaira, mint a jelenkori egyházépítés egyedül méltó példaképeire hívta föl a figyelmet. Az ez által megindított vitatkozás oly következményekre vezetett, melyek a közvetlenül fennforgó föladaton messze túl terjedtek: a bureaucraticus gyámkodás helyébe a szabad versenyzés lépett,

és minden körben fölébredt az a tudat, hogy a műépítés a testvérművészetek élén a népérzelem fölemelésére, az emberiségnek mind eszthetikai, mind erkölcsi képzésére van hivatva, és hogy ennélfogva az összes építésügyet, valamint minden egyes építkezést, mint a közérdek komoly ügyét csak az arra hivatottaknak, csak igazi művészeknek szabad vezetniök. Ez eszmék diadalának köszönhető Bécs építkezésbeli újjászületése; így lett maga az egész város egy szép művészi alkotássá, mely az emléképületek tornyaitól és kupoláitól kezdve le a lakóhelyiségek padlatát födő padlókoczkákig és szőnyegekig a fölszabadult népies művészi erő működéséről tanúskodik.

Ez a tény már Müller lerchenfeldi templománál örvendetes kifejezésre jut. Ha ezt a templomot a közvetlenül megelőző időszak bécsi templomépítéseivel összehasonlítjuk, például a János-templommal, melyet a Praterstrasseban (1842—1845.) Rösner emelt, meg a gumpendorfi evangelikus templommal, melyet Förster L. és Hansen épített (1846—1849.): azonnal kiderül, hogy Müller művét az építésmódnak nem annyira a megválasztása, mint inkább a kezelése teszi úttörővé. Amazoknál az épületeknél is ó-keresztény, bizanczi és román példaképek voltak útmutatók, de döntő eredmény nélkül. A gumpendorfi templom épületén, melyet csekély eszközökkel kellett végrehajtani, a külső legalább az egyszerű szigorúság hatását teszi; ellenben a praterstrassebeli templom külseje némely pontban valósággal dilettánsszerűen gyámoltalan, melyet a belsőnek egyes csinos festői hatásai, még Führich jeles, fájdalom örök sötétségre kárhoztatott falfestmény-sorozata sem képesek velünk felejtetni. Müller művében igazi művészi szellem nyilatkozik; oly ifjú eleven képzelet alkotása az, mely a középkori olasz művészet tanulmányából táplálta erejét. Külseje, fájdalom, még nem tiszta anyagépítmény, az egyszerű csínosság bélyegét viseli; belül a mester rhythmikusan váltogatja íveit, és a déliek módjára mindenek előtt szépen tagolt térséget törekszik előállítani, melyben a monumentális és díszítő művészet tág mezőt leljen fénye kifejtésére. Führichnek és Nüllnek társaikkal együtt itt volt alkalmuk, hogy tehetségüket kimutassák. Az egész talán komolyságra és alakbeli szigorúságra nézve I. Lajos korának egyes müncheni alkotásai mögött marad, de képzeletre és érdekességre nézve jóval fölülmúlja azokat.

Bécs újabb templomépületei, melyeknek tárgyalása mindjárt ide sorozandó, Müller művétől az építésmód megválasztásában többféleképen különböznek, mert ezek legtöbbnyire gót, részben azonban bizanczi stílusban vannak építve; egyesek megkisértették a bazilika-formát is. De egy közös

A lerchenfeldi templom Bécsben.

vonás megvan valamennyin, t. i. a művészi egyéni sajátosság és a népízlés szabad érvényesítésére való törekvés. Semmisem igazolja jobban ezt az észrevételt, mint az a lángeszű mozgékonyság, melylyel Schmidt Frigyes, napjainkban az egyházépítés legkiválóbb mestere, a Sz.-István székesegyház építője és restaurálója, a gót építésmódnak szigorúan és erősen tagolt organismusát a kor és hely szükségeihez tudta alkalmazni, minek számos egyházépítményei közül mindenik: ú. m. a mariahilfi vám melletti lazaristatemplom, a Weissgärber külvárosi karcsú sugár tornyú templom, a fekvéséhez remekül odaszabott brigittenaui plébánia-templom, a fünfhausi templom, a lazaristák währingi temploma (s itt csak a Bécs számára épített etteket szükséges elősorolnunk), mind újabb-újabb ékesen szóló bizonysága. Alaprajzban és épületben az építő majd a középkor német és franczia példaképeit követi, majd meg régi osztrák és olasz gondolatok élednek föl benne, de mindig hű marad az építésmód szelleméhez és önmagához; lelkiismeretes szerkesztő, mindenek előtt a kifejezés igazságára és tökéletességére törekvő művész ő. Schmidtnek Bécsben emelt templomai mind vakolatlan téglaépítmények és igen csekély eszközökkel vannak megalkotva. Ő szemünket ismét hozzászoktatta a téglaépítmény egyszerű csinosságához és épen ez anyagnak egyszerű nyerses formáiban mutatta ki természetének népies szellemét. Képünk, mint az ide tartozók közül a legeredetibb művet, a fünfhausi templom festői kupolás épületét mutatja be.

A mai Bécsnek tisztán faragott kőből rakott első gót építménye a Ferstel Henrik báró alkotta díszes fogadalmi templom (Votivkirche). A középkori művészet virága, a nemesen tagolt és merész hajlású boltozattal födött világos oszlop-erdő, a körülfutó folyosóval és kápolnakoszorúval díszített gazdag kórus-szerkezet, a teljesen kifejtett támaszrendszer, az ajtókkal, ablakrózsával és karcsú, áttört toronysisakokkal ékített homlokzat, megifjodott alakban mind-mind újra született. És itt, hol az uralkodó életének egy igen emlékezetes eseménye volt megörökítendő, a költségek is elég bőven folytak, hogy az építményt a szobrászi és festői ékességnek olyan teljes pompájába lehessen öltöztetni, a milyet a stílus megkövetel. Igy a fogadalmi templomban nemcsak a legfejlettebb kőépítés remekét, nemcsak a Kranner József vezetése alatt ismét egészen középkori módra föléledt építő-czéh alkotását bámuljuk, hanem a képző és díszítő művészeteknek olyan finom és gondolatokban annyira bővelkedő közös művét, a milyenről egy emberöltővel ezelőtt Bécsben senki még álmodni sem mert volna.

A fünfhausi templom Bécsben.

Kisebb templomai közül is több sikerült művel dicsekedhetik a város. Ezek közül időrendben említjük: a Förster L.-től mór-stílusban épített leopoldstadti izraelita templomot, a Hansentől való görög templomot és evangelikus temetői kápolnát, a Bergmann Józseftől való szép belső terű gót Erzsébet-templomot a Wiedenen és ugyane műépítőnek Favoriten külvárosi plébánia-templomát, e háromhajós, oszlopos bazilikát, mely széles hevederíveken nyugvó egyenes mennyezetével és két tornyú kórusával egyetlen kiválóan olasz renaissance fajta egyházi épülete a mai Bécsnek.

Ugyancsak a szabad verseny elve, melynek Bécs jelenkori templomépítése fölvirágzását köszöni, megnyitott a művészetnek egy oly tért is, melynek kapui sokáig be voltak előtte zárva, t. i. a katonai építést. Körülbelül a lerchenfeldi temploméval egy időben merült föl a belvederei vám előtt fekvő óriási cs. k. fegyvertár (Arsenal) terve. A roppant épületcsoport egyes részeinek megalkotását különböző műépítőkre bízták, de közös, határozottan román-bizanczi fajta építésmód volt zsinórmértékül megállapítva az egész számára, melyet, mint tiszta anyagépítményt, a téglagyártás és vasszerkezet minden új vívmányának fölhasználásával kellett létesíteni. Nüll és Siccardsburg műépítők kapták a parancsnoksági épületet, meg a többi körülfekvő és műhelyi építményt, a hátulsó oldalon levő középső kaszárnya s az ahhoz tartozó kápolna kivételével, melyeket Rösner vállalt el; a fegyver-múzeumot Försterre és Hansenre bízták, ezt azonban az utóbbi egymaga építette föl. Már a Nüll és Siccardsburg építette parancsnoksági épületben is jellemzetes bélyegű s valóban művészien gondolt mű áll a szemlélő előtt; Hansen fegyver-múzeuma azonban épenséggel egyik legeredetibb és leggazdagabb alkotásává emelkedik a jelenkori építőművészetnek. A byzanczi építésmód, melyet Hansen már a görög templom és az evangelikus temetői kápolna kis kupoláinál alkalmazott, itt arabs elemekkel összeolvasztva, valamint az aranynak és csillogó színű festésnek összeműködése által, különösen a lépcsőházban és a középépület nagy kupolás terében, ragyogó pompájával elragadó hatást tesz.

Szükséges volt azonban, hogy az a művészet és gazdagság, mely ez ideig többnyire félre eső, vagy a világtól elzárt helyeken pazarkodott, most már a jelenkori város tulajdonképi életereibe is átvitessék, hogy a manapi Bécsnek megadja ábrázatát. Ez a Ringstrasse (körút) kiépítésével történt meg. Sajnálni lehet, hogy ez út tervének megállapítása alkalmával nem voltak kellő tekintettel a külvárosokat és külhelységeket is magában foglaló

A fogadalmi templom (Votivkirche) **Bécsben.**

egész város beépítésének tervére; látni azt is, hogy az elmúlt idő bureaucraticus kormányzásának a nagyszerű új alkotás vezetésére még mindig túlságos nagy intéző hatalmat engedtek; mind a mellett az emlék-épületeknek és lakó palotáknak e büszke sorából álló, most nagyjában befejezett mű az újabb építéstörténetben páratlan alkotás marad; még pedig egyéni érdekességű, kirekesztően a Duna melletti császárváros sajátos bélyegét viselő alkotás.

Az emlék-épületek képezik azt a kapcsot, melynél fogva a jelenkori Bécs az európai művészet nagy fejlődésének menetéhez oda füződik. Egy alkotó rész sem hiányzik itt, mely a tizenkilenczedik század valamely nagy városának teljes pompája kifejtéséhez szükséges. A mi korunk műveltsége nemcsak a közvetetlenül elmúlt időn, hanem évezredek sok lépcsőjű talapján nyugszik. A jelenkori építkezés története mintegy nagy repertoriuma valamennyi építésmódnak. De ezeket Bécsben nem merev iskolás, száraz elméleti alakban találjuk föl, hanem mint kiváló személyiségek szellemének természetes kifejezését. Hansen a görögösség képviselője; Schmidt lelkes híve a középkornak, míg Nüll, Ferstel, Semper és Hasenauer, hol mint inkább a franczia, hol mint kiválóan a római, vagy az általános olasz renaissance mesterei sorakoznak mellékök. És nekik mindnyájuknak ismét megvan határozott helybeli közös vonásuk, vagyis az a törekvésük, mely tudva, nem tudva a „genius loci“ életkedvű, vidám természetéhez alkalmazkodik.

A zenekedvelő város mindenek előtt múzsatisztelete számára kivánt új templomokat. Mint a városbővítő telkeken emelt egyik első nagy épület, keletkezett (1861—1869) a Nüll és Siccardsburg építette cs. kir. operaszinház. A két mester már 15 évvel előbb bebizonyította a Carl-szinház építésével, hogy van hivatása ama rendkívül bonyodalmas föladat megoldására, melyet korunk színpada az építő elé tűz, s ugyanazt itt újra igazolta. Mellőzzük a technikai természetű jelességeket, melyek a bécsi opera-szinházat a maga nemében legkitünőbb intézetek mellé állitják. Mint műtermék, kétségkívül a jelenkor legeredetibb alkotásai közé tartozik. Nüll szoros barátságban volt Schwind Móriczczal, azért látjuk ezt ama művészek élén, kikre az építő művének díszítését bízta. Az építői, valamint szobrászi és festői díszítésben áll az egésznek a főértéke. Hatása Bécs építő- és műiparára mérhetetlen nagy volt. Nüll és Siccardsburg Reuter technologussal, Spörlinnel és másokkal egyesülve már a negyvenes években föladatúl tűzték maguk elé, hogy Bécs díszítő művészeteit fölkarolják, és a bécsi műipar fölvirágzása a többi közt első sorban az ő fáradozásuknak köszönhető. Ez ügyben a munka

Az opera-színház Bécsben.

jósága és a föltalálás önállósága volt első követelésök. Az opera-színház megépítése és belső kiállítása, melyet Storck J., Gugitz, valamint a kitünő díszítők és műiparosok egész serege hajtott végre, fényes bizonyítékai az ő iskolájuk jelességének. (Képét lásd „A zene Bécsben“ czím alatt.)

Ezután következett néhány nagyobb egyesületi és községi épület a városbővítő terület keleti részeiben: a kertészeti társaság (Gartenbaugesellschaft) épülete, az üdülőterem (Cursalon), a Weber által épített, később Streit által kibővített művészház, és a már néhány évvel előbb Fellner által emelt kereskedelmi akadémiával szemben a zenekedvelő társaság új épülete Hansentől. Ebben (képét lásd „A zene Bécsben“ czím alatt), valamint a wiedeni evangelikus iskola épületében és Vilmos főherczegnek szintén még a hatvanas években épült palotájában látjuk az utóbb említett mestert a kiválóan hellénes renaissance terére lépni, melyen legújabb nagyszerű alkotásai alapúlnak. A bécsi műépítők nestorának ezen művei: a cs. k. képzőművészeti akadémia (1876), a börze (1877) és a parlamentház (1883) közül a harmadik helyen említettről valamivel bővebben kell megemlékeznünk. A mai Európa nem dicsekedhetik e nemben ennél jelentékenyebb művel. Még a mit Schinkel és Klenze rokon építésmódban teremtettek, azt is fölülmúlja itt az anyag szépsége és az alakítás gazdagsága. Hansen a parlament két üléstermének ókori színházalakot adott, félkörben emelkedő üléssorokkal és karzatokkal. E két terem közé van helyezve a nagy oszlopos terem, mely a homlokzat csúcskoronázta oszlopos csarnokában, az egésznek ez ideális homlokában, domborodik ki. Gazdag szobrászi és festői dísz pompázik az épületnek úgy külsején, mint belsején. Életet és fényt ad neki ez a díszítés a nélkül, hogy nagyszerű nyugodtságát zavarná, mely, mint a tökéletes remekség jegye, az egészen elömlik. (Képét lásd a 47. lapon.)

Mint valami teljes férfikar, melynek hangjai szabadon hatnak föl az égbe, úgy emelkednek föl Hansen parlamentháza mellett Schmidt városházának tornyai és ormai. A középkori polgárság hatalmának és virágzásának, Flandria erkélyes és szobordíszű városházainak és árúcsarnokainak emlékezete éled föl bennünk, mikor e csodás mű előtt állunk, melyből egy isten ajándékozta tehetség minden ereje és derültsége szól hozzánk. (Képét lásd a 49. lapon.) Schmidt számos templomán kivül világi épületeken is ismételve sikerrel alkalmazta a gót építést; így évekkel előbb az akadémiai gymnasiumon és legújabban a császári alapítványi házon (Stiftungshaus) a Schottenringen. Mind az a mozgékonyság és erő, melyet

ott tanúsított, mind az a komolyság és kecsesség, mely alkotásaira személyes bélyeget nyom, megtízszerezve tündöklik Schmidt összes működése koronájának, a városház épületének homlokzatán.

Az alapítványi ház a Schottenringen Bécsben.

Ama hatalmas épületcsoportnak, mely az új ültetvényű városháztért körülveszi, harmadik méltó tagja Ferstel egyetemi épülete. Az oly korán elhunyt mester, a kivel fogadalmi templománál, mint a gót építésmód hívével ismerkedtünk meg és a ki ifjú éveiben a világi építésben is, például a banképületben (1856—1860), a középkori hagyományoknak hódolt, később határozottan a renaissancehoz állott. Lajos Victor főherczeg palotája

(1863—1866), az egyetem chemiai laboratoriuma és az osztrák múzeum (1868—1871; képét lásd „A műipar Bécsben“ czím alatt) voltak e fejlődés első fokozatai. E szabad képzelettel teremtett épületekre, melyeket Ferstel kora-renaissancebeli műveinek lehetne nevezni, következett egyetemi épülete, mint az olasz fő-renaissance szellemében alkotott nagy szabású emlék. Palladio és Scamozzi, Sangallo és Michelangelo remekei állottak alkotásakor, főkép a nagyszerű csarnok-udvar és a lépcsőterek fogantásakor, a mester lelke előtt. A mellett azonban e műben, mint Ferstel minden épületében, el kell ismerni a természetes bájnak egy vonását, az igazi bécsi sajátságnak lehelletét, valamint a nyelvnek ama zenéjében, mely Grillparzer verseiből hangzik. A városháza előtti nagy tér negyedik oldalát az ép befejezéséhez közeledő új udvari színház (Burgtheater) ékesíti, melyet Hasenauer báró egy Semperrel közösen készített terv szerint épített. Ez legérettebb gyümölcse a Semper által reformált színházépítés jelenkori fejlődésének: egy minden rész czélját határozottan kifejező, világos tagoltságú mű, hátúl a hatalmas színpad-épület, elül a nézőtér, körszelet alakjában kiépülve, a lépcsők szárnyakká fejlesztve, melyek jobbra, balra messze kiszögellenek és a homlokzat hatását jelentékenyen emelik. A főhomlokzat szerkezetében a capitoliumtéri épületeknek Michelangelo-féle rendje, gazdag szobrászi díszítéssel egyesülve, ünnepiesen derült pompájú hatást tesz. (Képét lásd „A színház Bécsben“ czím alatt.)

A Ringstrasse palota-övének fényes záradékát teszik az udvari múzeumok és az új udvari várpalota (Hofburg), mely ugyanazon két műépítő tervei szerint még épülőben van. A roppant épületcsoport déli része, a fölséges császári ház műtörténeti és természetrajzi gyüjteményeinek két iker múzeuma, külsejében be van fejezve. Hasenauernek egy pályakoszorús terve teszi az alapját; Semperrel folytatott négy évi közös munkában kapta végleges alakját; az építkezést Hasenauer vezette. Hatalmas nyerskő faltövön emelkedik a Sanmicchcli palota-homlokzataira emlékeztető főemelet; a közép épületet egy-egy karcsú kupola koronázza, négy kis pavillonszerű toronynyal körülvéve; csinos díszítés, fölirattáblák és szoborsorok élénkítik a büszke tömegeket és elmésen árúlják el ezek rendeltetését. A két múzeum közti tér közepét Mária Terézia császárné emléke fogja díszíteni. Az egésznek befejezése és betetőzése a még csak megkezdett új várpalota épülete, egy a Trajanus-forum módjára tervezett csoportozat, mely két körszelet alakjára behajlított palotahomlokzattal az Eugen herczeg és Károly főherczeg emlé-

Az új egyetemi épület Bécsben.

kezetére állított két lovasszobor mögött derékszögben a Ringstrasse felé nyomúl előre és egy dominálo kupolával koronázott középépületben fog befejeződni. A várpalotának erlachi Fischer által megkezdett része e szárnyakkal összefüggésben fog befejeztetni. A föladat természetéből folyik, hogy a mostani várpalota-építés végrehajtásánál erlachi Fischer építésmódját tekintetbe kell venni. Igy a bécsi építkezés az utóbbi nagyszerű alkotásában ismét arra a magas színvonalra emelkedik, melyet a barok korszak bécsi főmesterének templomai és palotái mutatnak.

Azon nincs mit csodálkozni, hogy a bécsi magánépítkezés általánosságban véve szintén azon az úton halad, melyre az emlék-építés tért. Csakhogy a magán építkezésnél a helyi szükség és a kor ízlése hathatósabban követeli a számbavételt, mint az építkezés magasabb fajainál.

A város kibővítése kezdetén sokan még arról álmodoztak, hogy az új Bécs számára is meg lehetne menteni a német, vagy angol rendszerű családi házat. Ferstel, Eitelbergerrel egyesülten szóval, tettel pártolta az ügyet; Ferencz-József-parti háza világos magyarázata annak, mi volt a szándéka. Csak a városon kívül, a Ferstel példájára most Schmidt aegise alatt sikeresen működő cottage-egyesület währingi barátságos magánházaiban lehetett a gondolatot jó sikerrel megvalósítani. A város kibővítésére való telkeken nem nyílt neki tere. Itt szakadatlan sorokban „bérpaloták“ emelkedtek, mint kő tanúi a jelenkori pénzuralomnak. Attól lehetett tartani, hogy a sivár spekuláló építkezés hatalmába keríti az összes bécsi magán építkezést. A bécsi műépítők érdeme, hogy a fenyegető bajt elhárították és a döntő pillanatban a művészetet a lakóházépítésnél is uralomra juttatták.

Korszakalkotó e tekintetben mindenek előtt a Hansen építette Heinrichshof, melyet Drasche Henrik alapított. Ebben nagy négyemeletes bérházaknak egy óriási csoportját a tömegek tagolása és nemes ékesség által igazi müremekké látjuk alakítva, mely rendeltetésének és korának bélyegét sehol sem tagadja meg, a mellett azonban igazi nagyvárosias, derült, fényes jelenségével mindenkit elragad. A Heinrichshof motivuma, a sarok-tornyok és közép kiszögellők alkalmazása, a vakolt téglaépítményből álló homlokzat kitünően készített terra-cotta ékességgel, a színeknek és aranynak hatásos használata, mindez számos hasonló bécsi új épületnek példaképévé lett. Különösen a Schottenringen több ilyen fajtájú változat látható. Az osztrák mérnök- és műépítő-egyesületnek Thienemanntól származó háza is ide tartozik. Más kísérleteit a terjedelmesebb épület-tömegekkel való megküz-

Az új udvari múzeumok Bécsben.

désnek mutatják az ugyanez építőtől való Grabenhof és Doderer parancsnoksági épülete; itt főmotivumúl a különben csak ritkán alkalmazott oszlopköz van használva. A csoportos és nagyobb tömegű épületek mellett megkapta azután a külön álló palota is a maga művészi ábrázatát. Itt különösen Schwendenwein és Romano épületeit kell kitüntető dícsérettel említenünk: a nemesi kaszinót a Kolowratringen, az azelőtti Schey-palotát, a Wiener-féle házat a Schwarzenberg-téren és sok mást. Rokon szellemet tanúsítanak Tietz C. Grand Hôtelje, meg egy schottenringi lakóház ugyan

A Heinrichshof az Opernringen Bécsben.

attól a műépítőtől, Schachnernek szép épületei a wiedeni Alleegasseban és Waaggasseban, a Fersteltől való Leon-palota a Schottenringen, az azelőtti gróf Lützow-féle palota Hasenauertől, Chotek gróf palotája a Währingerstrasseban Abeltől, a Rapp-féle ház a Rennwegen Streittől, különböző paloták és bérházak Tischlertől, Claustól és Grosztól, Wagnertől, Schumanntól, Dörfeltől és másoktól. E házak építése általában egyszerű, az anyag rendesen vakolt és faragott kővel tagolt téglaépítmény. A tagolás többnyire csúcsos szemöldökű ablakokra és széles párkányzatokra szorítkozik; csak ritkán szolgálnak pillérek, oszlopos és erkélyes kapuk a

Egy mai bécsi bérház az Augustinerstrassében.

homlokzat további élénkítésére. E csoport építői nagy általánosságban az olasz fő-renaissance jó hagyományaihoz ragaszkodnak, és nem lehet tagadni, hogy első sorban az ő igyekezetüknek köszönhető, ha a bécsi Ringstrasse oly előkelően nagy hatást tesz.

De csakhamar kedvük támadt, hogy a szépet e téren más építésmódokban is keressék. Elül járt Nüll Ede a Haas és fiai árúházával és a Larisch-palotával. Következtek az Aziendahof Hasenauertől, a Wasserburger-ház a Kant-útczában Wurmtól, Stattler és mások házai. Sokszor kiszorította ez épületeknél a különben szokásos vakolatot a kőépítmény, alkalmazták a színes kövek váltakozását is, mint pl. Castries herczegnőnek Fellner és Helmer által épített házán, melynek homlokzata egészen gránittal és márványnyal van borítva. Valamint az anyagban, úgy lassankint a formákban is mindinkább követeléssé vált a gazdagság és finomodás. Majd divatba jött a franczia renaissance, az előkelő osztályok párisi lakóházának jelenkori formája úgy, a hogy azt pl. a Girette és Destailleurs építette két wiedeni Rothschild-palota oly kitűnően mutatja, végül a német renaissance és a barok építés. E hatásoknak soknemű váltakozása tarka stíluskeverékre vezetett. Az éjszaki renaissance nyomában, mely a középkor szerkesztéseivel szoros kapcsolatban maradt, megjelentek a mansardtetők és erkélyek, homlok-csúcsok és kupola-tornyok, az utóbbiak a legújabb időben a túlságig víve. A német renaissancera főkép Wielemans Sándor, az igazságügyi palota építője, fordítja erejét; hasonló irányban működik Neumann Ferencz, több városháztéri dúsgazdagon kiállított háznak alkotója, melyeknek oszlopos folyosóit mindenek fölött szívesen látott újításként kell üdvözölni, továbbá Ernst és Wächtler, a leégett Stadttheaternek már említett építői Fellner és Helmer, Roth, Wendeler, Hieser és mások. Ezeknek a német renaissance módja szerint épített házaknak díszítésénél uralomra jutott festői irányzat a külsőn is a régi szokású figurális festés alkalmazásának fölújítására vezetett, a mint főkép a Wielemanstól való stockimeisen-téri sarokház mutatja. E mellett látni az először Fersteltől nagy szerencsével alkalmazott sgraffitó-díszitést, a majolikával, porczellánnal való borítást és más effélét. A legújabb idő gazdagabb házai közül különösen nehány nagy pénzintézet épületei emelendők ki, ú. m. a Länderbank Wagnertől, a Verkehrsbank Schachnertől, a Giro- und Cassenverein épülete Förster E.-től, a tűzvész által elpusztult Ring-szinház építőjétől, melynek helyén most Schmidt alapítványi háza (Stiftungshaus) emelkedik. A külvárosok legkiválóbb épületei közé tartozik a Fellner és Helmer által épített Margarethenhof.

Különös figyelmet érdemel mind művészi, mind helytörténeti szempontból a barok építésmódnak az utolsó időben bekövetkezett fölélesztése. Nemcsak a kacskaringók, a sátoralakú ablakszemöldökök, kagylószerűen

A Gerold-villa Bécs mellett.

hajlított fa- és vasmunkák merülnek ismét föl, hanem egyes, a késő renaissance módja szerint fogant, nagy finomsággal és tárgyismerettel szerkesztett homlokzat-alakításokra is akadunk, melyek a legjobb belföldi példaképekkel sikeresen vetélkednek. A legkiválóbb e fajta mű a König K. által épített, nem régiben Pallavicini őrgróf birtokába átment bérház az Augustinerstrasseban, melynek szigorúan a kőépítmény természete szerint alkotott, szépen tagolt homlokzata az Albrecht-tér erlachi Fischer híres kupolasátorfödelére emlékeztető koronázatot visel. Mint a határozott baroképítés ügyes képviselői megemlítendők végül Rumpelmayer, Korompay és Adam.

A város szakadatlanúl haladó újjáalakúlása a leírt területeken kívül is nagyszerű alkotásokat teremtett az építkezésnek minden föntebb és alantabb fekvő terén. A vásárcsarnokok, a pályaudvarok, a kórházak, a kiállító

épületek, a Duna és Wien hídjai, mind közrehatottak a művészet fejlesztésében. De itt mindezt részletesen nem vizsgálhatjuk.

Befejezésül csak még egy jelenségről akarunk megemlékezni, mely a nagyvárosi élet legkülső határán mutatkozik, t. i. a falusi lakóházak és díszesebb nyaralók építéséről. Ezeknek példája gyanánt közöljük Gerold Móricznak Hasenauer által épített, erdő zöldjében rejtőző gyönyörű neuwaldeggi nyaralóját. A legújabb időben hasonló csinos és gazdagon kiállított nyaralókat építettek Theyer és mások, Hietzingben, Unter-St.-Veitban és más helyeken. De, fájdalom, az oly falusi lakóházaknak a száma, melyeknél a művészetnek is volna döntő szava, a város közelebbi környékén aránylag még mindig igen csekély.

Az építés a mai Bécsben is minden többi művészet vezetőjének és nevelőjének bizonyúlt. Nemcsak a díszítő képfaragásnak és festésnek, hanem az összes műiparnak hatalmas ösztönt adott az. A bécsi műipar megújhodása első sorban a műépítőknek köszönhető. Olyan művészek, mint Nüll és Siccardsburg, Hansen, Schmidt, Storck, Gugitz, Teirich Bálint, Schmoranz, Hauser A., Feldscharek, Riewel, König, Claus, Herdtle és még sokan, készítették a rajzokat és nevelték a dolgozó erőket a műiparnak számos oly készítménye számára, melyek Bécs dicsőségét az egész világon hirdetik.

Bécsi népélet.

Bécs nagyon megváltozott!“ Igy szólnak — és pedig olykor sopánkodva — nemcsak azok az öreg kort ért emberek, kiknek nyolczvan év terhe nyomja vállukat, hanem már többnyire azok is, kiknek az emlékezete csak félennyi időre nyúlik vissza. Ha az öreg emberek zúgolódnak, annak az az oka, hogy sok olyan anyagi élvezettől estek el, melyekért, azt hiszik, ma nincsenek kárpótolva, nehezökre esik nélkülözniök a rég megszokott szabadságot, jogokat s a kedélyes, patriarchális régi jó idők sok feledhetetlen kellemetességeit, a mikor még az emberek, az ő hitük szerint, nem voltak ennyire megromolva s Bécs maga olyan volt, mint egy földi paradicsom. De ha már a fiatalabbak is hasonló jajveszéklésekbe kezdenek, s szintén a múltnak hasonlíthatatlanúl nagy előnyeiről beszélnek s arról, hogy még úgy harmincz évvel ezelőtt is mily örömben, kéjben úszkáltak itt az emberek s hogy itt mindenféle jó dolog majdnem csak hogy ingyen volt kapható: hát az is bizonyosan csak azért van így, mert az úntig hallott, örök, régi nótát, a visszavágyást az olyan után, a mi eltűnt, az elmúlt jó idők magasztalását ezek is az öregektől tanúlták s mert a társadalmi életben bekövetkezett nagyszabású változások, sőt formaszerű forradalmak alkalmával sok olyan is odavész, a mi érdemes lett volna, hogy az újabb és legújabb időkre is fönmaradjon.

Mert Bécs csakugyan nagy mértékben s minden irányban megváltozott. Nem csupán építkezési tekintetben lett a város, a kővé meredt tespedés hosszú időszaka után, néhány évtized alatt egészen mássá; az óriási mér-

tékben fölszaporodott s a legváratlanabb események által összevissza hánytvetett lakosság életmódja, foglalkozása, erkölcsei, szokásai és szükségletei is egészen más, teljesen idegenszerű arczulatot vettek föl s nagyon elképzelhetni, hogy ha egy idevaló új Epimenides, a ki a márcziusi napok előtt az istenben boldogúlt „Wimmer-“ vagy „Schotten-negyed“ valamely zugszobácskájában elaludt, most fölébredne, s e modern zajtól, a tramway lovainak csengetyű-hangjától kisértetve föl s alá kezdene sétálni a földkerekség egyik legszebb útczáján — a páratlan „Ring“-en — s aztán az újjá alkotott, festői „Stadtpark“ előkelő embermegszóló fasorába tévedne, hol az összesereglett beau monde-ot hallaná a nap uralkodó eseményeiről csevegni, elképzelhető, mondjuk, micsoda álmélkodással kérdené, hogy miféle ismeretlen részébe veté őt a véletlen a világnak? Ez lenne a régi császárváros? A régi Bécs, a gonosz hírű, vízben szűkölködő Wien folyó partjain? Ezek itt bécsi emberek és bécsi nők? Lehetetlen az!

És mégis, mégis úgy van! A ki az ősrégi kerületeket, a köznép nyelvén „enter'n Gründé“-knek nevezett részeket, a hosszan és szélesen elnyúló metropolis végpontjain a szerény telepeket meglátogatja, vagy a régi Bécsnek megszokott találkozó helyein megjelen, nagy számmal fogja még föltalálni azokat a példányokat, a kik nem csupán külső megjelenésükre, hanem életmódjukra, foglalkozásaikra, erkölcseikre és szokásaikra nézve is az őseredeti fajnak hamisítatlan ivadékai, s kik még megőrizték számunkra az ősi typust. Százával és ezrével kerülnek még szemünk elé; járásukban, kelésükben, arczukon és tekintetükben, szójárásaikban és mozdulataikban ott van az „igazi bécsi ember“ letörülhetetlen ismertető jele, a melylyel nem csupán arra a darabka földre, a melyen nyüzsögnek s a melyen még a környezet is a régi maradt, hanem a tarka nagy város együttes képére is rá nyomják a bécsiesség jellegét. S épen azért, daczára más népfajok, törzsek és nemzetiségek ezer fejű beözönlésének, ha egészében véve Bécsről és a bécsiekről szólunk, ez utóbbi megjelölés alatt többnyire az igazi bécsi lesz az, a kire gondolunk.

Mi az tehát a mi a bécsit díszíti, a mi becsületére válik, s melyek jellemének az árnyoldalai? Tekintsük meg közelebbről s vegyüljünk bele az útcza zajába, vessük magunkat a nép-élet hullámaiba.

„Allerweil fidel!“ „Mindig csak vígan!“ Igy hangzik, legalább ez az általános vélemény felőle, a bécsi ember jelszava. Jól élni, vígadni, élvezni, ez az, a mit szemére vetnek, rovására irnak s még sok egyéb vétséget a

„merev szolidság“ erénye ellen. Kik voltak és kik még ma is azok a szigorú erkölcsbirák? Az irígyek? Vagy tán sívár philister-lelkek? Vagy hazugok és rágalmazók? Eh, dehogy! egyik sem. Ez a szemrehányás nagyon régi, századokra nyúlik vissza s az ide vágó hatósági rendeletek és büntetéssel fenyegetések, melyek a „falás és ivás ördöge“ ellen bocsáttattak ki, már önmagokban is gazdag, noha bizony egyhangú irodalmat tennének. Egy egész népnek túlságosan igazságtalan eláztatásáról tehát ez úttal szó alig lehet, kivált ha látjuk, hogy az egyebekben egymásnak mindig ellentmondó hangok ebben az egy pontban harmonikusan egybehangzanak. Tehát mégis így állna a dolog? Még tán a legkomolyabb időszakokban is? S mind ezek a kemény vádolók soha sem túloztak volna? Nos, hát hiszen végre elképzelhető, hogy a legkeserűbb gáncsot is csak a legbecsületesebb jó szándék mondatja valakivel, mintegy csak intésképen, hogy óvja a könnyen fölizgathatókat és könnyen elcsábíthatókat a szellemi szenvtelenségtől s az erkölcsi elposványodástól. Beletekinteni a tükörbe olykor-olykor a legjobb orvosság lehet s nem egyet térített már vissza eddigi életének tévelygéseitől.

Bizony a bécsi ember örömest „mulat“, nem igen húzódozik s nem is aggodalmaskodik, mikor arról van szó, hogy kedvét töltse, hogy — ha nem is épen „kiüsse a világ fenekét“, — de legalább a nap (vagy éjszaka) nehány óráján keresztül kedvére mulasson, vígadjon és élvezzen, különösen akkor, ha valami „jux“ vagy „heczcz“, vagy legfőbb szenvedélye: valami „kirándulás“ forog szóban.

S itt mindjárt eleve meg kell engednünk a fatális tényt, hogy a háziasság iránti érzék, a bizalmas házi tűzhely mellett töltendő esteli együttlét utáni vágy és hajlam nincs valami különösen kifejlődve az igazi bécsinél, — mindig a szó legszorosabb értelmében vett „népet“ értve. Előfordúl ugyan imitt-amott, különösen a hol a szegénység és nyomor összébbhúzódásra, nélkülözésre kényszerít, a benső családi életnek egy-egy jelenete, egy-egy olyan képe, mely a szívet meghatja s tiszteletre, sőt csodálatra kényszerít, látva, hogy a kevéssel beérés, a lemondás megható erénye a hősiességnek mily magaslatáig fokozódhatik; hogy a szenvedés és balsors, a nyomor és szükség csak még szorosabbra fűzi a kölcsönös szeretet kötelékeit; hogy az egyiknek önzetlen önfeláldozásában mily vígasztalását és követendő példáját leli föl a másik, s hogy a kérlelhetetlen sorscsapások sulyja és terhe is mennyire könnyebbnek tetszik az által, hogy együtt viselik. Valóban gyakran a balsors az, a mi e szegény emberek között

a nemesebben gondolkozókat elválhatatlanúl egybeköti. De egész általánosságban véve s a többséget és közönséges viszonyokat és körülményeket tekintve, a bécsi ember igazi kósza lélek, a ki nemcsak kivételes esetekben, holmi belső viszály, baj vagy szomorúság kellemetlenségei elől, melyek szobácskája négy fala közt netán fenyegetik, menekül szívesen, hogy a házon kívül, hasonló gondolkozásúak társaságában keressen vigaszt és enyhülést; nem! sőt inkább ő egyáltalában állandó, mondhatni, szenvedélytől üzött szökevénye a maga otthonának, korcsmajáró par excellence, a ki a csapszéki életet kedvteléssel üzi s földi életének a sörházi padon, vagy a nyirkos borospinczében már jókora részét ülte és — üli el.

A népnek minden becsületes ismertetője, a ki az igazsággal, s csak a tiszta, kendőzetlen igazsággal törődik, kénytelen beismerni és be is ismeri, hogy az únos-úntig szereplő korcsma (és a mi azzal már egybefügg) a bécsi nép életében nagy tényező nem lett, hanem volt már rég időktől fogva. A szomszédos törzs- és kedvencz-csapszék félhomályos, füstös falú, ritkán szellőztetett „vendégszobája“ az a kis zug, a hol az igazi bécsi leginkább otthon van, a hol a legtöbbször és legbiztosabban föltalálható s a hova minden alkalom bűvös erővel vonzza. Mindenekelőtt a „reggeli kortyot“, vagy az „álló messzelyt“ veszi be, és pedig az édes (örökölt) megszokáshoz híven, ott a „forrásnál“, azaz a csapszékben, úgy, hogy szemeivel lássa a hordó akonáját, vagy a csapot. Hiszen hamar elkészül vele, öt perczbe sem kerül az egész. Csakhogy, a ki a begyébe lát, az csak mosolyog e szemfényvesztő szerénységen; az „ártatlan“ s oly könnyen igazolhatónak látszó mulatság rövid időközökben ismétlődik, s ezek a (mindig sietős) látogatások egy-egy edzettebb természetű vendégnél sokszor jelentékeny számra nőnek a nap folytán. Azért ő rendesen csak este települ meg itten, fő-fő lakóhelyén, a mikor aztán a csapszék szobája az ő benső, bizalmas jeleneteivel fölveszi ama társadalmi jelentőségét, melylyel a bécsi nép életében kiszámíthatatlan idők óta bir.

Köteteket lehetne megtölteni, ha az ember semmi egyébbel, csupán a bécsi korcsmai élettel akarna tüzetesebben foglalkozni, annak tarka részleteivel, erkölcsi jó és rossz oldalaival, elkerülhetetlen következéseivel, kiváltképen pedig társadalmi vonatkozásaival és kölcsönhatásaival.

A bécsi korcsma! Itt, és nem másutt keletkeznek ama szövetkezések, melyek nem csupán „komaságra“ bátorítanak, hanem egész a sógorságig kinövik magukat; itt, és nem másutt kötik ama barátságokat és „testvéri-

sülések"-et, melyek egész a sírig tartanak; de ama „halálos" ellenségeskedések, melyek a törvényszéki terembe vezetnek, sem támadnak és nem pecsételtetnek meg másutt, mint a korcsmában, már akár a „különszoba" törzsasztalánál, jómódú honoratiorok között, akár a „csapos szoba" légkörében, a hol a „kis ember", ingújjal, bőrkötényben, „pudli sipká"-ját fején tartva, költi el vékony estebédjét. Mert a korcsma mind ezeknek az embereknek talán mindenök, az egyedüli, a mi egyhangú életükbe némi kedvet, ingert, gyönyört vegyíthet; némelyiknek csaknem otthona, melyet csak ritkán, akkor is csak úgy egy ugrásra hagy el. A legtöbbeknek pedig valóban egyetlen menedékháza, a hova vonzatva érzik magukat, ha bánattól szorongatott vagy örömtől dagadó szívükön könnyíteni akarnak. A könnyítő szellentyű a gyors közlés lehetősége, s hol találná meg mindenik akárminő hangúlata számára a szükséges részvétet, ha nem itt, az őszinte pajtásság és igazi testvériség e kiváltságos körében!

Törzsvendég.

Természetes, hogy itt sem minden terv érik úgy meg, a hogy óhajtanák, s egyes jelenetek itt sem mindig símán folynak le; a par force „hecz"-czelés néha-néha komolyabb veszekedéssé fejleszti a vitát, melyet olykor a bajvívóknak egy-egy kézi tusája, vagy átalános dulakodás kisér úgy, hogy a csapláros és a csaposlegény is belevegyül a viadalba, a dulakodókat erőszakkal választja el egymástól s a békebontót „eltávolítani" kényszerül, mire aztán nehány békeszerző liter mellett a régi egyetértés újra visszaáll. Ily mindenesetre sajnálatos fordúlatok azonban a közép osztály körében csak ritkák, mert a bécsi egyátalában nem született természettől verekedőnek, csak hogy javíthatatlan ingerkedő és élczelő, a ki rossz indulatúaknak ugyan soha nem mondható tréfáival, melyeket „hecz"-nek nevez, s kivált „nemzetiségi" adomáival és bonmot-ival az elfogúlt és korlátolt gondolkozásúaknak könnyen szolgáltat alkalmat a megbotránkozásra. „Nos hát, tréfa volt! Az nem öl embert!" Igy hangzik rendesen a mentegető beszéd, ha baj akar

kerekedni belőle, vagy tényleg már kerekedett is. „Tréfa!“ Ez a földi boldogság eszményképe a tősgyökeres bécsi ember szája íze szerint! Egy sikerült „tréfa“, egy jóféle „hecz“, egy bolondos „ramasuri“, ártatlan rászedés kedveért, melylyel valakit felültethet, mindenét odadná. Ily czélokra aztán nincs alkalmatosabb színhely a megszokott korcsmánál; de egyéb életszükségletei közt is nélkülözhetetlenné válik az, ép úgy, mint a hogy a rőzseköteges czégér iránytűjévé lesz különböző czéljainak, szándékainak, terveinek, vágyainak és igényeinek, úgy, hogy némelyik elvégre itt jobban itthon van, mint — odahaza.

Mert nem csak a „kipróbált“ jóbarátok- és pajtásokkal való *minden* esti együttlét czéljából szokás fölkeresni a vendéglőt, hol a hasonszellemü kávéházban eltöltött több órai tarock-, préference- vagy „Besetz“-partiera nyomban a kedélyes „Angehn“, „Schnapsen“ és a szokásos „Auszipfeln“ következik: egyéb, nem kevésbbé „elodázhatatlan“ okokból is fölkeresik a vendéglőt. Hallgassuk csak végig egy hét krónikáját. Ma, már mint hétfőn, van a rendes befizető nap a betegápoló- vagy sorsjegy-egylet pénztárába, vagy tán egy kis „muri“ is lesz, név- vagy születésnap, szívélyes ünnepély, melynek rendezése a tagok közt sorra jár; holnap, kedden, valaminek az évfordúlója, teszem azt, esküvőnek, házvételnek, polgári jubileumnak stb.; szerdán valóságos lakadalom, melyet legokosabb a vendéglő külön szobájában megtartani; csütörtökre talán halotti tor esik valamely jeles polgártárs temetése után, lakmározás bőséges ivással, a megboldogúlt máneseinek étel-italban hozott áldozat, mely *Kampf* találó elbeszélése szerint többnyire igen lelkes hangúlatban folyik s fölötte vídáman szokott végződni; pénteken van az elégségesen ismeretes, kötelességszerű „kolbász-evés“, melyet teljes lehetetlen elhagyni; szombaton az „Éjjeli madarak“ társas szövetségének vagy a „Bőgődi“ dal-egyletnek alapszabályszerű előadási estélye van, vasárnapra pedig X. közszeretetben álló népénekes társulata, Y. salon-jodlírozó hölgygyel van bejelentve, a hol legkevésbbé szabad hiányozni, mivelhogy ez először csakugyan igazi, s mi több, igen olcsó műélvezet, s másodszor pukkadásig nevettető.

Mint már ebből a nagyjában összeállított műsorból is láthatni, melyet a találékony elméjü vendéglős mindenféle közbeszúrt meglepetésekkel még ki is bővít és fölfrissít, van elég változatosság, mely *minden* estére megadja a kívánatos hangúlatot és a czímet, hogy az ember ezekben az „ártatlan“ szórakozásokban még az „övéivel“ együtt is lelkiismeretesen részt vegyen.

Hogy aztán a mindenféle czitera- és vonós-négyes estélyek, egyéb zene- és tánczmulatságok, aztán a farsangi vígalmak, a „jóhírben álló“ társas-, aztán a híres „hálósipkás-“, „negligé-“, „veréb-“ és „szomszéd-bálok“ stb., melyekkel az ő „mindennapi vendégeinek“ minden figyelmes korcsmáros kedveskedni kötelességének tartja, a látogatóknak szintén jelentékeny számára tarthatnak igényt, azt már a dolog természete, azaz hogy a bécsi nép megszokott természete, hozza magával.

Tíz-tizenöt éve csak, hogy oda fönn a hűvösebb, „dolgos“ éjszakon sokat élczelődtek a könnyű vérű bécsiek időt rabló, lelket ölő, sybarita és pazarló kávé- és korcsmaházi életmódja fölött; időközben ott is megízlelték ezt az édes mérget: jó ízűnek találták s Bécset ebben a tekintetben már eddig is jelentékenyen — túlszárnyalták. . . .

Gúnyolódni szerető kritikusok e fejezet után könnyen megengedhetnék magoknak azt a megjegyzést, hogy Bécs „népéletének“ leirója, bemutatván, ha csak vázlatos vonásokban is, a bécsi vendéglői életet, legnagyobb részt befejezte, a mi föladata volt. S e megjegyzés nem is volna egészen igazságtalan. De bármint legyen is, akad itt azért még más is megjegyezni való.

Bécset egykor a „szinházak városának“ nevezték. Nem a múzsák templomainak nagy száma miatt, mert e szám más nagy városokéhoz képest mindig szerény maradt; hanem amaz élénk, gyakran túlságba vitt érdeklődés folytán, melylyel a bécsi az ő külön kedvencz szinházát s egyszer megszeretett kegyenczeit mindig fölkarolta. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a fönnállott és a még fönnálló öt rendes szinház közül sorban mindenik föl volt kapva külön-külön okokból egész időszakokon át. S az is egyik helyi sajátság, hogy itt egyes néposztályok nemzedékről nemzedékre mindig egy és ugyanazon szinháznak maradnak hívei, még ha az a szinház gyökeres változásokon ment is keresztül, s hogy az unoka még ma is abba a szinházba jár legszívesebben, melyet egykor a nagyapja kegyelt s a hol ő maga még mint tacskó gyerek újjongott örömében és sírt keservében.

A középosztály köreiben mindig a két udvari szinház iránt volt a lelkesedés a legnagyobb és legmelegebb. Ez a vonzalom e körökben mind a mai napig fönnmaradt, noha a művészet letűnt aranykorának már nagyon élemedett, de teljesen hitelt érdemlő tanúi szerint az akkori alakításoknak nem mindenikét bírják ma elérni az epigonok. Abban az időben ünnep volt egy tisztességes polgárcsalád életében, mikor a családfő az ifjabb nemzedéknek megengedte, hogy ama nem ritka mintaelőadások valamelyikét, melyekért

Bécset az egész világ irigyelte, meglátogathassa. A leányok ilyenkor a Burgszinház második földszintjén vagy negyedik erkélyén, a fiúk a régi Kärntnerthor-szinház ötödik karzatán mohón nyelték szemükkel, fülükkel, a mi csodadolog ott lenn a szinpadon végbement s hazafelé menet kiki bele rekedt a maga eszményének a magasztalásába s még hetek múlva is ugyanarról a thémáról beszélt. S e tekintetben a lakosságnak bizonyos fogékonyabb kedélyü osztályában még manapság sincs ez máskülönben. A mint akkor az apák és anyák az ő saját idejökbeli prófétákra esküdtek s a mint nekik nem volt elegendő magasztaló szavuk, mikor „az ő“ hősnőik: Schröder, Müller, Neumann, Pecher, Rettich, és hőseik: Demmer Frigyes, Heurteur, Anschütz, Korn, Löwe, Laroche, Fichtner, Wilhelm, stb., vagy a kitünő énekművésznők: Sontag, Ungher, Ernst, Schröder-Devrient, Lutzer, Hasselt, és művészek: Wild, Staudig, Forti, Binder, stb. voltak szóban: az azon idők szini művészete iránt oly hűségesen rajongóknak mai ivadékai sem kevésbbé hálás, s ép oly tisztelettel tekint azok felé a csillagok felé, melyek ma a művészet egén tündökölnek.

Mert ha letünt is valamennyire az őrjöngő exaltadók és a szinház igazi bolondjainak az a korszaka, a mikor a Lind-, Elsler-, Taglioni-, Pischek- s Pökhért rajongók ellenfeleikkel minden este összeverekedtek: az „oktalan anyagi élvezetek“-től állítólag „szellemileg ellaposodott“ Bécsben megvan az igazi, értelmes és müvelt műbarátoknak mind a két nembeli tekintélyes közönsége, hál'istennek, még ma is. És épen ezek azok a derék, kifogástalan, becsületes jellemü és értelmes gondolkozású emberek, a kik a meddő, ízetlen tréfaüzés zajongásától, a korcsmahősök és dobzódók lármájától, ordítozásától és zsivajától rendszeresen és ildomosan különválnak, s ott jelennek meg a helyett, a hol nem épen csak Bacchus és Gambrinus, hanem a múzsák számára épültek templomok.

És épen ez okból bizonyos életkép, bizonyos jól ismert „nyilvános jelenet“, akármint nevetik és parodizálják is sokan, nemcsak a köznép, de tán még inkább az úgy nevezett „müvelt osztályok“ mulattatására, inkább mondható örvendetes és lélekemelő, sem mint kigúnyolásra érdemes jelenségnek. Értjük a „hideg tisztító-tüz“ ama látványát, melyet egy sereg bátor ifjú s nem kevésbbé merész leányzó nyújt minden héten egynehányszor, egy csoport szeretetre méltó szinházi rajongó, kik megteszik azt, hogy bármilyen is az idő, a legcsikorgóbb hidegben is, öt-hat óra hosszat ott állanak a szinház kapuja előtt, hasonló érzelmü ideálisták gomolygó töme-

gében, mohón tanulmányozva az opera szövegét, vagy a műsorra kitűzött klasszikusnak Reclam-féle tíz krajczáros kiadását, s bámulatos béketűréssel várják, míg elvégre megérkezik a pillanat, a midőn bejuthatnak az áhított szentélybe, a hol negyedfél óráig tartó aesthetikai élvezet jutalmazza szívós kitartásukat. Fásult utczarovók, üzleti dolgokban vagy korcsmába sietők járókelők megmosolyogják ezt a nagy buzgóságot, élczelődnek a szinházak e „bolondjai“ fölött, holott az önfeláldozás ily nagy mértékétől inkább épül-

A Burgszinház ajtaja előtt.

niök kellene. A mint hogy épületesnek mondható az a látvány is, melyet ilyenkor a szinház belsejében a magas „Olympus“ nyújt, a hol ezek a „boldog“ emberek, szorosan összezsúfolva, de bámulatukban mindenről megfeledkezve, elbűvölten szemlélik az előadást s a hol, a túlvilági elragadtatásnak mintegy ellenképeül, egy-egy tiszteletre méltó telkes patricius asszonyság, kinek a Schiller jambusai és Grillparzer trocheusai túlságos magasan szárnyalnak, s kire nézve Izabella, Beatrix, Iphigenia és Melitta panaszai és gyötrelmei teljességgel érthetetlenek és megfoghatatlanok, egyátalában nem zavarja a kép összhangját bólintgató szendergésével és csendes horkolásával.

Igen, a „legvaskosabb anyagiság“, a ledérség és könnyelmű élet hirhedt városa még mindig jelentékeny jutalékát állítja ki a szép és nemes őszinte tisztelőinek, és pedig magából a népből, s a szinházak, miként valaha, még mai napság is minden este túlságig megtelnének, ha — sok minden másként volna. Azonban beállott először is ez élvezet nagy megdrágulása úgy, hogy annak árát a maga és hozzátartozói számára bekeresni az egyszerű kis polgárra, a kevésbbé jómódú üzleti emberre nézve, a jelen átmeneti idő egyéb nehéz terhei mellett, csaknem lehetetlenséggé lőn. Azután meg majd hogy nem rendszeresen vették el a nép kedvét attól, hogy a szinházban állandóan örömét találja. A népszinházak lelkiismeretlen és minden tehetség nélküli igazgatói nagyon is merészen számítottak a jóindulatú és türelmes közönség elnézésére és értelmetlenségére, s avült szellemi táplálékkal, haszontalan „jellemképekkel“, ostoba bohózatokkal és képtelen egyveleggel tartották, s ezt a fonák, ízetlen kotyvalékot holmi szemfényvesztő fogásokkal, ama bizonyos „könnyedén izgató“ szerekkel, csengő-bongó hangicsálással, hatásra számított vastag kétértelműségekkel, csiklandozó, úgy nevezett pikantériákkal igyekeztek ínye szerintivé tenni s elnyeletni vele. Ez aztán végre mégis fölháborítá az oly soká bolonddá tartottakat, kezdték sajnálni az ilyenekre pazarolni pénzöket és idejöket s egyszerűen elmaradtak a drámai múzsának egykor oly népszerű helyeitől. Merre fordúlt tehát a szinháztól elmaradott közönség, hogy a nap fáradalmai, a bevégzett munka után egy kicsit elmulasson, estéit kellemesen töltse, szórakozzék, hogy erőt merítsen a pihenésből és fölvidúljon? Hiszen valósággal másfelé kergették, így hát ment arra, a hova már egyszer, sok évek előtt úgy is eljárogatott, hol apja s nagyapja is mulatgatott, mikor néhány órára fölvidúlást keresett. Fölkereste megint az ő „népénekeseit“, s az ezek szakmája és műsora által nyújtott élvezeteket.

Százesztendős történetet kellene elbeszélnünk, ha a „bécsi népénekes osztályt“ ismertetni akarnók, itt levén mindenkoron az a hálás talaj, a hol a népéneknek és népdalnak már Augustin frater idejében e kegyetlenül elfajzott dudvája, a régi, nemes Meistersängerek ez alantas válfaja, a vonzó troubadourok, minstrel-énekesek és kedves vándordalnokok e torzképe újra meg újra a legbujábban fölburjánzott.

A mennyei zene ez elkorcsosúlt terjesztőinek osztálya s általában a népies vigalmaknak ez a neme sokat veszthetett hiteléből már e század első évtizedében egész a harminczas évek közepéig, mivelhogy e „műfajt“ ez

időtájban csak afféle szánandó alakok s inkább csak koldúlásképen művelték. Nagyon öreg, rongyokba burkolódzott matrónák, roskatag, többnyire világtalan, rokkant aggastyánok jártak házról házra, s hátborsóztató gitár- és hárfapengetés kiséretében kornyikálták el nagy kínosan nem mindig tisztességes szövegű dalaikat a szolgálókból, mesterlegényekből és hasonlókból álló hallgatóságnak. S aligha voltak különbek — talán Jonast és Stöckelt (az idősebbet) kivéve — azok a pályatársaik és társnőik, a kik vendéglőkben mutogatták magokat, természetesen azokban az utolsó rendű, veszett hírű korcsmákban, a milyenek akkor némely távolabb eső külvárosokban, aztán a vámvonalon kívül, sőt a Práterben is találkoztak. Az e helyeken tartott ily énekelőadásoknak is csak az említett két hangszer valamelyikéből állt a zene-kisérete, az oda való közönség beérte ezzel a „műalkotással“ s a múzsák díja fejében nevetve dobá krajczárjait a tányérra, melylyel a hárfás asztaltól asztalhoz kéregetni járt. Nyomorúságos mulatság, nyomorúságos kereset!

Ekkor támadt egy ember, a ki ennek az egész osztálynak más szinezetet, más jelleget adott. Moser, a ki kezdetben szintén mint valóságos „hárfás“ működött, száműzte az elkopott hitelű hangszert, helyette az előkelőbb zongorát választotta, szerződtetett néhány jóravalóbb tagot, irt a maga és társulata számára igen elmés dalokat, kettős, hármas hangra is, komikus jeleneteket, elnevezte magát „népénekes“-nek, eltörülte a megalázó tányérozást, a helyett megállapított egy bizonyos csekély belépti díjat, mint más egyéb műintézet; falragaszokon hirdeté előadásait, és csupán a jobb és látogatottabb helyiségekben tartá „estélyeit“, hova aztán csakhamar a legtisztességesebb közönség is utána ment.

A látogatás óriási lett s nőttön-nőtt annyival is inkább, mivel a népszinházak épen az időben meglehetősen dicstelen életet folytattak, műsoruk borzasztóan meddő, valóságos kínlódás vala s az előadott újdonságok többnyire baklövéseknek bizonyúltak. S aztán azt sem szabad elfeledni, sőt méltó rá, hogy kiemeljük, hogy Moser, az egyszerű „népénekes“ a közönség ízlésére tisztítólag, finomítólag hatott, s hogy e fölötte furcsa és bolondos, de mindig mérsékelt s tisztességes hangú és modorú előadásokat aggodalom nélkül látogathatta meg háza népével a családapa is, a mit a szinházzal nem mindenkor tehetett volna meg. Így hízelegte be magát a népénekesek intézménye mind jobban a közönség kegyébe, mely az elmaradhatatlan esti mulatozásnak ezt a nemét, mely alatt egész lelki nyugalommal költhette el

estebédjét s szívhatta pipáját vagy szivarját, fölötte kényelmesnek találta s mellette a szinházról egészen meg is feledkezett.

A sikerült példa által fölbátorítva, lassankint egész serege támadt a népénekeseknek, kiknek legnagyobb része aztán persze egészen más czélokat követett, mint Moser, a purificator és erkölcspapoló. Mindazonáltal léha programmjaik mellett is bőven arattak, a szinházaknak pedig igen megérezhető versenytársaivá lettek. Különösen akkor volt ez, mikor Fürst — ez a „legpajkosabb kedveltje a Camoenáknak“ — a „kis deszkákon“ megjelent, kihez később a hamar népszerűvé lett Matras is szegődött.

Fürst kétségkivül igen eredeti jelenség volt, s a míg megmaradt szerény működési körében, játékának hatása elragadó vala. Fürst joggal tarthat számot arra az „érdemre“, hogy évek egész során keresztül a bécsi lakosságnak legalább is fele, — és pedig minden osztályt és rendet beleértve — csaknem kizárólag ő vele, az új Amphionnal foglalkozott. Eredeti dalait, mint például a „Csak vizet ne!“, a „Blauer Montag“ stb. czímût mindenfelé dalolták, s a figyelemre méltó énekes és furcsa „költő“ előtt még a szalonok ajtai is megnyilottak. Midőn azonban dicsőségének tetőpontjára jutott, a becsvágy arra ösztökélte, hogy „szinházigazgató“ legyen; az is lett több ízben, de nem boldogúlt. Végre azonban mégis sikerült a Praterben egy valóságos „népszinház“-at alapítania, természetesen alsóbb rendût, mely az ő nevét viseli, s melynek a lakosság egy bizonyos osztálya előtt népszerűsége is volt, sőt van ma is. Csakhogy ő ezzel a szinház-alapítással saját-képi társadalmi állásocskájának a lajtorjáján mégis — alább szállott.

Fürst, Mosernek e hatalmas ellenlábasa, a féktelenséget, a túlzást, a fesztelenséget, az érdességet, hogy ne mondjuk nyerseséget, s hangban és modorban a cynikus és durva érzékiséget tűzte zászlajára, a mi már önmagában is meglepő és — vonzó vala. E mellett maró és megsemmisítő satyrájú négysoros verseit csicsergő, villanyozó dallamokkal is el tudta látni, melyek hamar átmentek fogékony polgártársai vérébe, mivel ezek a maró szövegű, gyújtó, metsző nóták az ősi bécsiek természetének — már tudniillik az „alsó“ százezrekbe tartozókénak — tökéletesen megfeleltek, sőt azt élesen jellemezték is. Ez magyarázza meg a gúnyosan mosolygó Faun szereplésének roppant sikereit, kitől működése fénykorában bizonyos művelődési és társadalmi jelentőség sem volt elvitatható. Csakhogy Fürst, fájdalom, „iskolát“ is alapított, és az ő tanítványai, kik mesterüket természetesen azonnal a legmegdöbbentőbb módon túlszárnyalták, — hölgyek voltak. A gyöngéd női

nem megostromolta a rostrumot és pirulás nélkül hirdeté uralmát annak, a mi — leírhatatlan. A chaos kitört.

Eszünkben sincs, hogy a feslettség e korára több szót vesztegessünk, mint a mennyi szükséges annak megemlítésére, hogy volt valaha. Elég az, hogy ez a sajnálatos állapot is egy évtizedig tartott, hogy ezek az éneklő Phrynék és hetaerák az erkölcsök megromlásában, az ízlés és kedély elvadúlásában nagy tényezők voltak. De az erkölcsi zabolátlanság ez időszaka is túlélte magát, miután az inger fokozása, följebb csigázása többé nem volt lehetséges s a fajtalan nóták legfőbb hirdetőnői részint elhaltak, részint gonoszúl vesztek. Elmúlt. Vége!

A zivatar elvonúlván, a közönség is eszére tért, s e vad és mégis egyhangú zajgást megútálván, a tarkabarka népénekes-czég értelmesebb és tisztességtudóbb tagjai magok is arra gondoltak, hogy hirhedté vált osztályukat gyökeresen megtisztítsák és fölemeljék. Legelőször is a nők közreműködése alól szabadították föl magokat, újonnan szervezett csoportokra és „társúlatokra“ oszlottak, engedélyeket szereztek „dalcsarnokok“ berendezésére s ezen túl legalább nem tisztességtelen életmódot folytattak. Azonban csaknem egy időben a népénekes intézménynek e nagyon is sürgőssé vált átalakúlásával és megtisztúlásával egy új, azt is mondhatnók, hogy gonosz jelenség jutott csaknem egy pillanat alatt uralomra, s nyert oly rendkivüli elterjedést, mely a nyugodt és előrelátó szemlélőt szintén aggodalomba ejthette. Értjük a „tingel-tangel“ nevű mutatványokat.

Ez éjszak-németországi termék, a hol a gyanús hírű „dohányzó színházak“-nak is a szülőhelye van, egy ezekkel rokon intézete a legdurvább nemű látni és hallani valóknak, mely látogatóinál teljesen el tudta ölni a jobb és tisztább élvezetek iránti érzéket. Csakhogy a „tingel-tangel“ még az említett színházaknál is határozottabb jellegű, az levén főczélja, hogy közönségét a nyújtott élvezetek tarkasága által a szó szoros értelmében elkábítsa s egy füst alatt pótolja a színházat és népénekest. A „tingel-tangel“-ben mindent megtalál az ember, a mi látni, hallani, megcsodálni való s a mi fölött a nézőnek még sem szükséges sokat, vagy egyáltalán nem is szükséges gondolkozni, s ez sokakra, tudvalevőleg, igen kellemes. Egy ily vállalat programmja aztán olyan, mint egy mai vendéglő étlapja, melyen az ételek és nyalánkságok sokfélesége már maga is álmélkodásba ejt. „Álmélkodásba ejteni“, épen ez a hivatása a tingel-tangelnak, melynek káprázatos módon berendezett helyiségeiben a t. cz. látogatóknak csekély pénzen

mindazokat a nevezetességeket, ritkaságokat s mindazokat az „első rendű művészi erőket“ bemutatják, melyek fölött a föld kereksége rendelkezik.

Az izgató mutatványokra éhes vendég itt kap aztán borjusültjéhez s gyanús vegyülékű ászoksörös korsójához, ha nem is épen valami sárga-, vörösréz- vagy feketebőrű, kaucsuk gyanánt hajlékony, csontnélküli ezermestert, de legalább egy hegedűművészt, a ki kéz nélkül muzsikál, mert így született, féllábú tánczost, parázs-evőt, kardnyeldesőt, késdobálót, kötélen tánczoló leányt, szemfényvesztőt, athlétát, műlövőt, akrobata családot stb. s „pihenő“ és hézagpótló gyanánt egy-egy állati hangutánzót, gyorsrajzolót, bécsi népénekest, franczia, angol vagy spanyol chansonetteénekesnőt és végezetül: kitanított ökröket, tánczoló és zenélő elefántokat, tudós kutyákat és a többi, és a többi, melyek jámbor megbámulás végett mind elővezettetnek s leleményes hűhókkal ajánltatnak. „Holnap megint új valami lesz!“ „A műsor naponta változik!“ ezt olvassuk a falra raggatott, rikító színű nagy papirosokról. Csoda-e, ha a vendégek másnap megint oda mennek, hogy megint más ethnographiai vagy művészeti csodákat és szörnyűségeket bámulhassanak. S így megy ez tovább.

A sok tingel-tangel, mint minden más gyom, Bécsben valósággal mintha a földből burjánzott volna ki. Mind a harmincznégy külvárosban támadt egy-egy tingel-tangel. Hogy némelyikében mily silány volt a nyert „műélvezet“, azt elképzelhetjük. Azonban a sokat gondolkozni és töprenkedni nem szerető nagy tömeg a dagályos, képekkel is ellátott hirdetések által mégis oda engedte magát csődíttetni s tolakodott a szurtos lebújokba, hogy keservesen megszolgált pénzeért valami igazán idegrázót, igazán szemnem-látott, fül-nem-hallott, szörnyűséges dolgot láthasson s mellékesen valami kiszolgált komikai énekes, vagy vendégszereplő soubrette utczai coupletjein gyönyörködjék s amúgy isten igazában kikurjongassa magát. Meg is tette ezt a közönség, a míg csak be nem telt ezzel is egész az elundorodásig.

Mivelhogy e „nemzetközi műintézetek“ tulajdonosainak, bérlőinek, művezetőinek és igazgatóinak idő folytán mind nehezebbé vált csupán csak kiváló „művészeket“ és „különlegességeket“ szerződtetni, a tulajdonképi vonzó erő tehát csökkent: a hiányon, az „izgató“ újdonságok hiján az által kivántak segíteni, hogy kissé ugyan már élemedett és hangjokvesztett, de aztán annál fogyatékosabb öltözékű énekes mamselleket állítottak a deszkákra. Az ilyen csalétek azonban nem volt kapós, sőt láttára és hallatára még a legmakacsabb tapsvihar is elcsendesült és a közönség

elmaradozott. Az „egyvelges művészet“ ál-múzsájának templomai tehát, a mily hirtelen megnyílottak, ép oly hamar be is zárták kapuikat, s Bécsben mai napság nincs belőlök több kettőnél, legföljebb háromnál. Az „Orpheum“, mely mindjárt kezdetben előkelő lábra helyezkedett s a maga nemében valóban sok érdekeset nyújt, volt a legkiválóbb „tingeltangel“. De valamennyi ily helyiség, jó vagy rossz, mind kárára volt a szinházaknak, melyeknek sokkal magasabb hivatása van. A népénekesekkel, dalcsarnokokkal és más hasonnemű mulató helyekkel egyetemben ezreit vonták el tőlök a látogatóknak, kik különben híveik maradtak volna.

Hogyan mulat még Bécs ezen kivül? azaz hogy mulat a bécsi nép? Nos hát itt is áll az, hogy kiki a maga módja szerint lehessen, ha nem is boldog, legalább jókedvű. S miért is ne? Hisz vannak oly mintaszerű elégültséggel megáldott, az élet örömei iránt táplált igényeikben oly bámúlatos szerénységű emberek, hogy szinte csodálatunkat érdemelnék ki, ha, közelebbről tekintve, nem inkább jó izü kaczagásra fakasztanának. Egy kis sétaút Bécsen keresztül és Bécs körül számtalan példával bizonyítja, hogy az embernek voltaképen mily kevésre van szüksége, hogy meg legyen elégedve. Ha százszor megyünk végig ugyanazon az úton, százszor fogunk találkozni ugyanazokkal az emberekkel. De azoknak a fele sem rendes üzleti dolga után jár, hanem csak üdül és mulat s a megszokott módon tölti el szabad idejét.

A jó Istennek, köztudomás szerint, mindenféle kosztosa van. Eredeti példányok megalkotása által gondoskodott arról, hogy a világ túlságosan egyhangú ne legyen, s már épen életmódjuk egyformasága bélyegzi az egyes példányokat eredetiségekké. Vegyük legelőbb is a „mezei csöndet“ kedvelő embereket. Nem törődnek ezek a körülöttük járó-kelő embertömeggel, nem világra szóló eseményekkel és meglepő változásokkal, saját ártatlan hajlamaik kielégítésére gondolnak csupán s ez okból az egész éven át, de mindennap és ugyanabban az órában mindig ugyanazokat a pontokat keresik föl, bármi történjék, bármi nevezetes látni való kinálkozzék is egyebütt. Bohó, de ártatlan és szerény teremtések.

Így például az egyik, a kiről pedig még nem mondhatni, hogy életúnt volna, de a ki mindazonáltal mégis csak az örök enyészet helyén érzi magát egészen jól, ezredikszer látogatja meg a temetőt s a sirhalmok díszitésében gyönyörködik. Újra meg újra elolvassa a sírköveken az előtte már rég ismert felirásokat; megkisérli, a mi már százszor nem sikerült

neki, a kibetűzhetetlen szavakat megfejteni; lemásolja a sírverseket; jegyzékbe veszi a romladozó síremlékeket is s (névtelen) levelekben emlékezteti az elhúnytnak „hihetőleg“ jó módú rokonait a kegyelet kötelességére s így játsza a „temető lelkiismeretét“ s gyakorolja önkényt a „temetői felügyelő tisztét“, a mi szintén lehet gyönyörűség. Az alatt egy másik minden áldott nap délutánján megjelen a legelőkelőbb kerületek templomajtajánál, hogy ott a temetési és menyegzői vendégeket kritikai szemmel megfigyelje, a megrendelt bérkocsikat számba vegye s számukat a hasonló esetekben, hasonló vagyonú családok által megrendeltekével egybehasonlítsa. Ezek az állandó foglalkozásai, illetőleg „mulatságai“ ama szerény embereknek, kik a kevéssel beérésnek és a „gyönyörködés oekonomiájának“ példányképei, a milyeneknek még alább is bemutatjuk nehány fajtáját.

Különösen szervezett emberi teremtéseket, tökéletességre fejlett „megfigyelők“-et ismét csak a víz mellett találhatni. Az egyik „halászatot“ űz — ha ugyan ez esetben elmondhatni, hogy „űzi“, — de legalább igaznak bizonyítja be órák hoszszáig tartó, többnyire eredménytelen kitartásával azt az állítást, hogy az ember a legtürelmesebb teremtése a földkerekségnek. E dolgában hatalmasan támogatja a szomszédja, a ki ebben a szakmában még nagyobbszerű dolgot mível, a mennyiben ő nem is cselekvő, hanem csak szemlélő szerepet játszik s beéri annyival, hogy a „koczahalász“ ügyetlen mesterkedéseit és sikertelen halfogási kisérleteit nem csekélyebb kitartással nézi. Ezekhez a békés idővesztegetőkhöz társúlnak, illendő távolságban, a hivatásszerű pincsi- és pudlinyírók és vizsgálatot tett kutya-mosók komoly, szintén hallgatag csoportjai; ízmos alakok, kik működésük fontosságáról s akadémiai tökéletességéről bensőleg meg vannak győződve. Ezeknek nem kevésbbé megvan a magok állandó közönsége, mely őket figyelmével tiszteli meg, s mely, ha a „saison“-nak vége van, ugyanazzal a türelmes hidegvérrel szenteli oda osztatlan figyelmét a hólerakás és jégszállitás munkájának, vagy partigazításkor a dallamos czölöpleverésnek, a tető-zsindely, kehlheimi lemez, gránitkoczka és kősó partra rakásának, vásári napokon a gyümölcsös hajók kikötésének, stb. Mindezeket az embereket csak a víz bírja magához vonzani s házaikból is csak ez csalja ki.

Mások meg ismét éjjel-nappal ott guggolnak a cserjésben meg a mezőn. Nem épen valami szabadalmazott sportot űznek ők itten, de épen a tilalom ingere az, a mi nálok győzedelmeskedik. Egy kis *vadászat* hálóval, csapó kelepczével és tőrrel, egy kis tilos madárfogás, — ez oly élvezet, melynek

Az „új-bor“ mellett.

kedveért szivesen éheznek és szomjúhoznak s tűrik az időjárás bármily viszontagságait, s nemcsak hogy órák hosszáig tartó gyalogolást koczkáztatnak, de koczkáztatnak még többet is, azt, hogy a tilosban kapják őket. De sem birság, sem fogság, sem a legérzékenyebb elagyabugyáltatás nem birja őket kigyógyítani szenvedélyükből, melyet csak az tud megérteni, a ki osztozik is benne.

Kicsinyléssel nézik le az efféle „ordináré“ mulatozásokat Fortuna istenasszony ama kedvencz gyermekei, kiknek van módjuk rá, vagy ha nincs, elő tudják a módot teremteni, hogy vagy a gyepen tündököljenek s szabályszerű toiletteben, az ahhoz értő szakember pillantásaival és szójárásával vegyülhessenek a kocsi- és lófutamokra tett fogadásokba, s mellékesen talán tulajdon fogatkájukkal is feltűnjenek; vagy hogy, mint tökéletes vadászok, teljes patent fölszereléssel hódoljanak a nemes vadászati élvnek, vagy legalább valamely külvárosi lövészegyletbe beiratkozzanak. Ugyanez alá az előkelőbb rovat alá tartoznak a kocsiskodó és lovagló, a galamb- és kutya- s a különböző fajú és nemű lövő sportnak úgy valódi, mint csak „plátói“ hívei. Mindenki kontár, „Pfründner“ és „Sumper“ nekik, a ki az ő dolgaikban nem járatos, s nem is tanácsolnók senkinek, hogy e tudományos körökben, a nélkül, hogy az érintett szakmákat teljesen kitanúlta s a megállapított szójárást alaposan elsajátította legyen, szerénytelenül szót emeljen s észrevételeit tán azon a közönséges nyelven merészkedjék előadni, melyet mindenki megért.

Vannak ismét mások, kik sokkal szerényebben lépnek föl. Nem követelnek a magok számára különös kiváltságokat, nem kivánnak a világ előtt „gavallérok“ gyanánt feszíteni, sem pedig igénytelen személyöket valamelyes „nimbus“-szal venni körül. Nem akarnak egyebet, mint épen „azt a kis megélhetést“ és talán még valamicskét ráadásúl. Azonban ezeket, az őket környező nagy szükség daczára is, csak nagy ritkán hallhatni komolyan panaszkodni; hisz ők az élet legcsekélyebb örömeiről és kellemetességeiről is önkényt lemondottak, le a különben is „nélkülözhető“ élvezetekhez való minden jogról s azt hiszik, hogy meg lehet élni „így is“, csak „ép, egészséges“ maradjon az ember. Az örökségből kitagadottaknak tekintik magokat, s nem is tartanak számot semmi örökségre. Azok mintájára, a kik a kevéssel megelégedést a legszélsőbb túlzásba vitték, élvezeteik választékát ők is csaknem az üres semmire korlátozzák. Nem táplálnak a sorstól mindenekkel megáldott „felső tízezer“ ellen semmi

gyűlöletet, sem az ezek után következő sok ezerek ellen; az irigység meg épen távol vagyon tőlök. Ezek a valódi emberbarátoknak ama jó indulatú osztályát alkotják, kiket kielégít már az is, hogy többi polgártársaik nagy tömege a maga izlése, a maga tehetsége, aztán meg az időjárás és időszak szerint úri módon élvez. S ezért ők komoly őszinteséggel csodálják meg a csengő-bongó pompás fogatokat a corsón, oda állanak az indulóházak elé s nézik az érkezőket, nemkülönben a világ minden tája felé széledőket; a szinházak és báli helyiségek bejáratainál ott szemlélik a vendégek ragyogó öltözékeit s úgy tudnak örűlni többi felebarátjaik örömeinek, hogy a szentirás sem követelhetné nemesebb értelemben. Ha mégis valami különösen élvezetes napot akarnak engedni magoknak: akkor kigyalogolnak a Schmelzre s ott végig néznek egy fegyvergyakorlatot, vagy épen valami nagy katonai parádét, a mint hogy — különben is nyugdíjas és kiszolgált katonák levén többnyire — nem csekélyebb érdeklődéssel kísérik az újonczok begyakorlását, az őrváltást, az aggharczosok kivonúlását vagy épen a kis gyermekek játszó tereit is.

Mekkora távolság van e galambtermészetű, meg ama lármás emberek között, kik mint ismeretes, szenvedélyes „újbor-kóstolók“ egy egész külön osztályt képeznek, s a kiket minden kigondolható időben, örökké egész bizonyossággal ott találhatni, a hová „az Atyaúristen a karját kinyújtotta“, tudniillik a külvárosi csapszékekekben. Ezzel aztán (kellemetlen ugyan, de egyátalában ki nem kerülhető) azt is fölpanaszoljuk, hogy annak a felekezetnek, mely az „újbor“ — a „Heuriger“ — tiszteletére egyesült, Bécsben rengeteg lélekszáma van, hogy a város apraja, nagyja, és pedig mind a két nemből, ennek a hívei közé tartozik. E lebújok és vándorló sátorkorcsmák látogatóinak túlnyomó nagy részénél nem az a fő dolog és a tulajdonképi czél, hogy szomjúságát a szőlő idei levével oltsa el; nem; — e helyeken az itt leginkább burjánzó s itt minden alkalommal előforduló „hecz“, a „Grand-Remasuri“, aztán a vaskos „Urulk“, a „lármás beszéd“ és egyéb, sokszor botrányos „tréfa“ az a mágnes, mely a zajosabb mulatságra mindig készen álló e népet a „karczos“-nak, (melynek a bécsi ember „Gerebelte“ és „Schmeckete“ fajtáját ismeri) ez ismeretes köreibe be-bevonja.

Nem tagadhatni ugyan, hogy e helyiségekben, a hol a túlságos tisztaság nem tartozik a szigorú szabályok közé, az erősen „neki vídámodott“, csapongó s gyakran kötekedő czimborák e lármás, kurjongató, daloló, tomboló és kaczagó tömege között imitt-amott csendes, békés, senkinek

nem vétő alakok is találkoznak, kik szótlanúl gurnyasztanak poharuk mellett s áhítattal emelik ajkaikhoz a zöldes nedvet. Azonban e „stylszerű ivók“, a kik ide csak betévedtek, ezek az ivók, a kik azért isznak, hogy igyanak, ezek a mintaszerű „csendes korhelyek“ az ily zsibongó helyen mindig aggasztó kisebbségben vannak, s mint valami óriási bába-kalácsban a mazsolaszemek, csak ügygyel-bajjal fedezhetők fel. A nagy többség a határtalan tombolás híve, s ennek a „karczos“ forrásainál, ősrégi hagyomány szerint, állandó tanyája van.

A bécsiek egy fajtája valóságos szaktudománynak tekinti, hogy mindig tudja, hol kapható a „legjobb új-bor“. Megbízható szakértő férfiak elindúlnak önként, s állítólag csak a közügy érdekében, a nagy vándorútra s ma Nuszdorfban, holnap Sieveringben, holnapután Heiligenstadtban, később aztán ismét Ottakringben vagy Währingben, Weinhausban vagy Grinzingben, vagy épen a már nagyon „alászállott“, de azért még mindig népszerű Hernalsban, stb., kóstolgatnak a már évek óta jó hírben álló „Leitgeberek“-nél (korcsma-gazdák) az utolsó termés nedvéből, vagy a legújabb próbakeverékből. Ha ízlik: villámgyorsan fut a híradás s megindúl a zarándoklás az új búcsújáró hely felé. Ha a kivonúlás meglehetős rendben megy is végbe s a különböző karavánok minden nagyobb föltűnés nélkül érkeznek is rendeltetési helyökre: az a hangulat, melyet már ott találnak, a dorbézolók zsibongása, a nagyon kevert társaság vad „topsy-turvy“-ja csakhamar hasonló kedvvel tölti el az újon érkezteket, kik a kiadott vezényszót azonnal megfogadják s egyhangúlag rázendítik ők is a csatakiáltást, mely a „hernalsi vulgata“ eredeti szövege szerint ekként hangzik: „Adjátok el a ruhámat, mennyországban vagyok!“

Folyvást új meg új csapat érkezik. A szaporodással nő a zaj is, egész a kábulásig. A zenészek — az Istenben boldogúlt, nagyhírű „Grueber Franzl“ tanítványai és utódai, ki az ő kedvencz hangszerén „az édes szavú fán“ (a klarinéton) egykor nagyszerűen játszott — a „legandalgóbb“ tánczokat játszák. Nyalka bérkocsisok és gömbölyű mosónők szolgáltatják a zenekiséretet a „dísz-asztaloknál“, a hol a „spendirhózlis“ maecenások szoktak ülni, a drastikusan népies nótákat művészileg begyakorolt fütyüléssel, újjcsettentéssel és jodlirozással kisérve; a birbicses asszonyok legelőkelőbb pártfogóikkal enyelegnek s kelepelve magasztalják óriási szarvacsaikat, koszorú-fügéjöket s egyéb különlegességeiket; a tele poharak és kőkorsók tuczat számra repülnek a vendégek feje fölött a pinczérek kezeiben; szédítő

a zürzavar. Ebbe az örömújjongásba, zajba, dalolásba és hangos kaczagásba most már sivalkodás és nyöszörgés is vegyül; az álmos, nyüglődő s már nem egészen józan gyermekek sírása, s e miatt végre a hazatéréshez is hozzá czihelődnek; előbb azonban még „maskarádét“ is csinálnak, kölcsönösen felöltvén az egymás ruháját, kalapját a különböző nembeli vendégek. Ez a bolondosdi új kaczagást idéz elő, mire kimenetközben bekebelezik még a legutolsó, de egyúttal leg is leghosszabb „díszkortyot a karczosból“.

Most hát végre künn volnának az utczán. Nem hallani sem „Evoë“-t, sem „Eleleu“-t, mint a Dionysos-meneteknél hajdanában; de a csoportokban vonúlók mindazonáltal élénken emlékeztetnek a mesés kor satyrjaira, silénjeire és maenadjaira. A bécsi külvárosi „roham“-bacchanáliák nem kevésbbé furcsák, mint azok lehettek, a melyeket Semele magzata vezetett, habár itt a fiaikat nem tépik is szét betű szerint a fölizgatott anyák, mint a hogy az hasonló alkalommal a szegény Pentheussal megesett. Az „idei karczos“ bécsi „tisztelete“ réges régi s nem is föltétlenül kárhoztatandó szokás, mert vannak eredeti, vidám és egészen elfogadható vonásai. Hogy ez a históriai cultus gyakran nem igen díszes jelenetekkel, kihágásokkal is jár, s a vámvonal és az utczák rendőrségének, különösen a kalendáriumban vörössel jegyzett napokon, gyakran „hivatalos kötelesség teljesítésére“ is alkalmat szolgáltat: annak oka talán szintén a könnyen fölpezsdülő „bécsi vér“, aztán meg a kissé erős, tüzes és izgató bécsi bor.

Más felé, mint a merre a borkedvelők az ő megszokott vándorlásaikat irányozzák, veszik útjokat a barna árpalé hívei, az u. n. „Biermanok“. Forrásánál keresni föl az üdítő kortyot, ez az ahhoz értő sörivó életelve, kinek hitvallása e három ágazatból áll: „Fris csapolás!“ „Ne pezsegjen!“ „Hab ne legyen rajta!“ Ezek a követelmények lebegnek előtte, mikor ott ül a „laboratorium“-ban, már mint a sörfőző házban és pedig a kerti ivóban, a teremben vagy a csarnokban, melyek ünnep- és vasárnapokon mindig biztosak lehettek, hogy rendkívüli látogatottságnak fognak örvendhetni, — s a mennyiben még megvannak, — ma is biztosak róla. Néhány évtizeddel ez előtt még legalább is egy tuczat ilyen serfőző ház volt Bécs környékén s a városban magában is, melyek mind nagy hírben állottak s hitelöket meg is érdemelték, s a hová sűrű rajokban vonúltak a szomjúhozók és sörre áhítozók. De úgy Schellenhof, mint Jedlersee, valamint a Gambrinus híveitől az előtt sokat látogatott más ily helyek ma már elenyésztek és elfeledvék, s csak Hütteldorf és Liesing, másodsorban még Brunn és

Nussdorf s Dréher schwechati új telepe szolgálnak oly pontokúl, a hová a vállalkozóbb szellemű, sörre szomjas zarándokok, tömör oszlopokban, zsúfolásig megtöltött vasúti kocsikban vándorolni szoktak.

A bornak és sörnek e szabadalmazott Mekkái felé való ily tömeges zarándoklás, bizonyos helyeknek ez az ezerszeres megszállása a bécsi emberre nézve (a ki már úgy született, hogy az egy helyben ülésre semmi hajlamot nem örökölt, sőt inkább minden időben kész „házi szökevény", szenvedélyes szellőző, sétáló és kiránduló természetű) egyúttal vasárnapi mulatság, üdülő kúra, „Spritzfahrt" és tourista kirándulás, szóval „Landpartie", a hogy ő nevezi, s oly megszokás, melyet mulaszthatatlan testi kötelességének tekint. A bécsi ember a legszenvedélyesebb „kirándulgató", s a földi élvezeteknek ezt a faját talán ő találta föl is. Annyi bizonyos, hogy egész művészetre vitte, a mire őt lakóhelyének fekvése is ingerelhette, mely a csábító tájképi szépségeknek egész koszorújától van körülvéve. E környéknek csaknem minden pontja egy-egy bájos idylli képnek, egy-egy kis paradicsomnak volna nevezhető. Hiszen már 60 évvel ezelőtt valóságos hálaéneket dalolt egy lipótvárosi kedvelt bohózatban a hírneves „Cilli", egy kis dalt, mely a bécsieket lelkök mélyéig meghatotta, s melynek naiv szövege így hangzott:

Csak még egyszer vágynám látni
Szép hazám zöld tájait,
Ah, csak még egyszer bejárni
Dunánk vidám partjait!
Währing, Dornbach, Döbling, Hietzing,
Még csak egyszer lássalak,
S téged Weidling, a hol oly szép
Kék ibolyák nyilanak! stb.

„Bécs környéke!" Benne van e két szóban minden, a mi szép, a mi a szivet földobogtatja, a lelket örömmel tölti el s a legbánatosabb embert is kibékíti sorsával. Bécs környéke! Ki látta, ki nézte meg a nélkül, hogy el ne vitte volna hirét világgá? Hol van az a város, mely Istentől ennyire meg volna áldva s a boldog *Bécscsel* mérkőzhetnék?

Zokon vehetni-e a torony magasságú falak közé szorított embertől, hogy — mihelyt szeme megpillantja a tikkasztó óriási város kapui előtt a smaragdszín dombláncot, — oda vágyik a lombos fák hűsítő árnyába s azt hiszi, hogy ha keresztül sétál az illatos réteken és virúló mezőkön, ott jobban fogja érezni magát, mint rekedt levegőjű lakóhelye szűk folyosói és sikátorai között? Kivált hogy ha a messze távol zöldelő erdő palástjából vagy egy tágas kilátást nyújtó magas, szellős terraszról egy-egy barátságosan hivogató, jó hirű étkező hely integet feléje, azzal biztatva a vándor útast,

hogy gyalogútja netáni fáradalmaiért bőséges jutalmat nyerend s nektár és ambrozia kínálkozik eléje, keresztény ízlés szerint átváltozva valódi grinzingivé, habzó schwechativá és gyenge rántott csirkévé czukorborsóval! Tehát csak „előre, kifelé, — mihelyt csak lehet!“

Kirándúlás a szabadba.

Mihelyt lehet! „Itt a bökkenő!“ mondja Hamlet. Ah, fájdalom, az erdő zöldjének, az enni és inni valók fűszerének ez az eszményképe nem mindenki számára válik markolható és élvezhető valósággá. Száz meg száz emberre nézve elérhetetlenek ezek a földi javak, kiknek tehát kevesebbel kell beérniök. Az ilyenek is elmondhatják, hogy „egy ebédet egy mezei sétáért“, mert ők csupán azokra az üdülő helyekre juthatnak el, melyek a

vagyontalan, szegény és nélkülöző emberek közös gyülekező s menedékhelyei, értjük azokat a városi közkerteket, melyeket a jótékonyság és nemesszivűség épen a vagyontalanok számára alapított és nyitott meg nagylelkűen. E helyek alatt természetesen nem értendők azok a divatos találkozó helyek is, a hol, mint például az elegans „Népkert"-ben és az előkelő „Stadtpark"-ban főkép a „szebbik nem" ad egymásnak találkozót; hanem értendők azok a többi kertek, melyek a nagy közönség számára állanak megnyitva s melyek leginkább csak azokkal az emberekkel népesülnek meg, a kiknél rendesen a nap a szakács s a legszigorúbb takarékosság a pénztáros. A „Landpartie-csinálók" (nagyok és kicsinyek) azért még e szegény emberek mellett is többségben vannak itt Bécs városában.

Gyerekestől, mindenestől vonúlnak ki már pirkadó reggel; egyik részük a vasúti indúló házakhoz, a másik a társaskocsik állomására. Vagy pedig befogják az apostolok lovát, olykor még messzebb eső útakra is, mert van a touristáknak és kirándulóknak egy külön fajtája: a nagy erejökkel és járótehetségökkel kérkedőké, a kiket csak az erőfeszítő, lélekzet-elfojtó, izzasztó, egész az összeroskadásig fárasztó „séta-út" bir kielégíteni. Hiszen csak kell, hogy az ember a saját maga és „pályatársai" hősi kitartásáról elmondhasson egyet-mást az álmélkodó hallgatóságnak is!

Az új kor közlekedési eszközeinek csaknem mesés gyorsasága már a stiriai Alpeseket és más „külső országi" tájakat is „Bécs környékébe" vonta ugyan, s a „semmeringi kirándúlások", például a vándorlások időszakában ezernyi embert vonnak el innen minden áldott napon; de a „vidékre rándúlgatók" zöme és többsége beéri a közvetlen környék nem kevésbbé festői, de kényelmesebben és olcsóbban elérhető tájaival is, különösen pedig a regényes „Wiener Wald"-dal s ott is nagyon élvezetesen tölti idejét.

Vidám egy látvány az, mikor a csoportok, az erdő sűrűjéből előbukkanva a lehető legkényelmesebb öltözetben, a hegyek oldalain alá felé vonúlnak a mezei útakon. Ki vannak pirúlva s porral is belepve; azonban bosszúságnak vagy lehangoltságnak nyoma sincsen rajtok. Sőt ellenkezőleg: nevetnek és dalolnak, az előcsapat meg talán még „muzsikál" is, mivelhogy gitár és harmonika nélkül egy tisztességes bécsi polgári kirándúlás a vidékre el sem is képzelhető. A fiatalság roskadásig tele van málházva ennivalót rejtegető csomagokkal, vagy a legkisebbik új nemzedéket kell czipelniök, vagy kerekes kocsin tolniok, mely utóbbi szállító eszköz előmegítésében nem ritkán még „négylábú vonóerő", valami jámbor komondor-

A schönbrunni parkból.

kutya is segédkezik. Ha szép, árnyas helyre jutottak, az egész társaság a fűbe heveredik rövid pihenőre, az élelmi szállítmányból előszed egy kis előleges falatot, aztán fölszedelőzködik s ismét tovább vonúl vidáman, sietve. Mikor aztán a czélpont, a leginkább megfelelő, legkevésbbé háborgatott kis térség el van érve, fölütik a főhadiszállást s megkezdődik a mulatság voltaképi ünnepe: az ebéd künn a szabadban! Mily jól esik itt aztán minden falat étel, minden korty ital, mily öröm sugárzik minden szemből s még a földi teremtmények között a leginkább zaklatottak, a szolgáló meg a mesterinas is úgy találja, hogy mégis csak szép a világ! Tréfával, játékkal telik el az idő és ha aztán szelid csillagfénynél haza felé indúl a karaván s kiki megérkezik a maga szűk négy fala közé: fáradt ugyan, „mint a kutya“, de azért végtelen megelégedést érez lelkében, ha az egész, kissé környülményes és fáradságos vándorlás úgy ment végbe, a mint a programmban előre kifundáltatott, — a mi persze nem mindig esik így. De akár hogy esik, a bécsi ember nem ismer semmit a világon, a mit többre becsülne, mint egy „kirándúlást a vidékre“, még ha csak félig sikerült is az.

Aztán sokba kerül az ilyen mulatság? Nos hát, a hogy veszszük. Az efféle „családi kirándúlás“, ha, mint rendesen, szerény korlátok között tartják, kevesebbe kerül, mint kerúlne az, ha a család feje a kuglizóban vagy a verseny-pálinkázásnál — bécsi műnyelven „Preis-Schnapsen“ — vagy a tarock-asztalnál töltötte volna el vasárnapi üres idejét, vagy pedig „pajtásaihoz“ csatlakozva, részt vett volna azok „vállalkozásaiban“. Itt is áll az a szabály, hogy „teszi, a ki teheti“. Van ugyan rá eset, a mikor az is teszi, a ki nem teheti; de az, a ki „nem bolond, hogy ilyen kutya melegben a napon csavarogjon“ s a ki sokkal kényelmesebb, semhogy kitegye magát az erős gyaloglásnak, vagy a vasúti pénztárak előtti taszigáltatásnak és annak, hogy az omnibuszok körül egész csatákat vívjon egy ülőhelyért: az beéri azzal, a mi a legközelebb s legkönnyebben elérhető. Kibandúkol a Lerchenfeldre a „boros flaskó“-hoz, Fünfhausba a „Kohlkreunze“-hez, vagy a két „pilseni“ raktáraihoz, vagy más sörházhoz, melyet a hir épen szárnyára kapott. Vagy pedig — miután övéivel a lainzi „Polgármesternél“ kitűnő kávét szürcsölt, — változatosság okáért kimegy minden szent időben egyszer a schönbrunni csodaszép kertbe, vagy hive marad az ő Praterjének. Schönbrunn és a Prater, — ez a bécsi élet élvezeteinek föle, szine, java!

Nem kívánjuk e helyen részletesen leirni a világhírű császári kéjpalota és kertje elragadó szépségeit. Mi itt csupán a látogatókkal foglalkozunk, kik

A Nép-Praterben.

túlnyomó többségükben Bécs népét képviselik, a „népet“ e szó legjobb, legkedvesebb értelmében.

Szép verőfényes vasárnap délután kell e százankint, ezrenkint bevonúlókat látni, magok viseletét megfigyelni, hogy Bécs lakosságának valódi értékét és érzelmeit érdemök szerint méltányolhassuk. Valóságos áhítattal, tisztelettel teljesen halad e tömeg félénk, lassú lépésekben a gondosan ápolt útakon, minden fordúlatnál a csodálkozás, az elragadtatás hangjait suttogva. Még a legzabolátlanabb is megfélemlítve, megszelidítve érzi itt magát a látvány kimért előkelősége által, s hálaérzettel telik el a magas kegyért, hogy a kertek e legszebbikét látnia megengedtetett. Csak mikor a parknak a nép ajkán „menageriá“-nak nevezett tarka lakosságú részlete feltűnik, csak akkor torlódik össze és kezd hömpölyögni a türelmetlen tömeg, s a kedves ifjúságból kitör az újjongás és örömkiáltás, melyet tovább már nem bir visszafojtani. Hogy tombol örömében, hogy hullámzik a majom-kalitka előtt a négykezű akrobaták fáradhatatlan, furcsa mutatványai láttán, aztán meg a mulatságos, lompos medvék ketreczénél, az elefánt-ház rácsozatánál, a rengeteg madár-ház előtt! Hogy repülnek itt az órák s még a legtelhetetlenebb mindig evő s mégis soha jól nem lakott ember is megfeledkezik itt szokott farkas-étvágyáról s beéri most az egyszer a nézéssel is. Oh Schönbrunn! te bájos mulatóhelye a felnőtteknek, csodák világa a gyermek szemében! Ha a „szorgalom és jó magaviselet“ jutalmi váltójának lejárati ideje közeleg, abban az igéretben van megjelölve a törlesztési mód, hogy: „Jövő vasárnap Schönbrunnba megyünk!“ És van öröm; fiú, leány kiáltja: „Hahó, Schönbrunnba megyünk!“

Egész más képe van Bécs második „világ-csodájának“, a *Prater*-nek. Itt nincs semmi korlát; szabadság, fesztelenség a jelszó, mesterkéletlen, naiv életkedv pezsdül föl, a gondolat és érzés közvetetlen, nyilt kitörésben nyilatkozik itten.

„Mit csinál a Prater, mondd: virít-e még?“ így hangzik a dal az „Aline“-ben s a meddig német szó hangzik, mindenütt énekelték a bécsieknek e legnépszerűbb dalát valamikor. Ha valahol, itt lüktet a bécsi népélet vére a leghatalmasabban; ha valahol, itt találni föl még az igazi, tiszta, keveretlen bécsit, jelleme sajátos vonásaival, kendőzetlen természetességében! Éljen a Prater, az élet minden örömének ez Eldorádója!

Csak a helyi hazafiság nyilatkozik-e vajjon az efféle fölkiáltásokban? Egyátalában nem. A ki ezt a festői, természetes parkot bejárta valaha, még

ha a legfagyosabb, legirígyebb, kákán csomót kereső volna is, lehetetlen, hogy a Prater természeti szépségei, eredeti bájainak tarkasága el ne ragadta, meg ne bűvölte volna. Festői csoportokat alkotó tisztásai, számtalan ligetei, berkei és rétjei a legellentétesebb tájképeket nyújtják: emitt nyüzsgő, zsibongó, vidám zaj, amott csendes, méla nyugalom. Grillparzer e zöld erdő-sziget árnyas csarnokaiban költötte „Sappho"-ját, Lenau az ő megható dalait; számtalan szerelmes pár itt cserélte ki első esküjét, — s egy puskalövésnyivel amodább rakonczátlan korhely társaság zajától, tombolásától, kaczagásától és pohárcsengésétől reszketett a levegő. Amott túlnan, a „Nobelprater"-ben sétál és lovagol az „élite" és a mi azt hiszi, hogy ahhoz kell tartoznia; — itt meg a Nép- vagy „Wurstel"-Prateren a pokol minden ördöge elszabadúlt. Vagy száz vendéglő, korcsma, csapszék hívogat itt lakmározásra s áldomásivásra; vadnál vadabb művészek mindenféle fajból, nemből, nemzetből és szakmából folytatják itt üzelmeiket coram populo; szárazföldi és tengeri szörnyetegek, emberi és állati torzalakok, jövendőmondók, varázslók, csepűevők és más ezermesterek, kik nagy okosan védelmező deszkabódék alá rejtőztenek, harsányhangú kikiáltók által ajánltatják magokat a jámboran hívő közönség szíves figyelmébe. Kötéltánczosok és akrobaták, sokszor mosott s mindig újból foltozott tricot-ban; a legkétesebb kategóriába tartozó népénekesek s rövidszoknyás, kivénült pályatársnőik erőlködnek az ingatag emelvényeken tőlük telhetőleg érvényesíteni éneklő tehetségüket; mellettük jobbra, balra hinták és ördögmotollák, czéllövő bódék, erőmérők, velocipéd- és vasútvonatok, gyaloghajók, panorámák, elváltozó képek, stb., stb. S mindezekre ráadásúl a Prater fő-fő-matadorja, a gyermeksereg „champion"-ja, a régi, kedves, szeretetre méltó „Wurstel", — e német „Paprika-Jancsi", — a ki most már szintén kivetkőzött antisemita érzelmeiből, s csak azokat a régi, kipróbált mókáit veszi elő, melyekről már vagy tíz emberöltő soha el nem maradó tapsa, kaczagása megmutatta, hogy milyen jók. Messze láthat szemed, de a meddig ellát, föl nem bir fedezni egy komor képet sehol. Mindenütt csak vídámságtól szélesre nyúlt arczok, mohón leső szemek, ámulattól tátva feledt szájak, hangos kaczagás és szégyenlősen visszafojtott vihogás.

A sűrűn körűlült asztaloknál pedig zsibongás és csevegés, beszédek össze-visszasága mindenféle hangnemből és hangfokozatból; a hordók csapjáról kiapadhatatlanúl csurog a kedvderítő barna nedv, a híg, habzó drága ital a mohón odatartott poharakba; s az általános tolongásban, hullámzásban, zajban és zsivajban, a szitkozódás, kiabálás, zörgés zűrjéből,

fölhangzik — a muezzim egyhangú kiáltásaihoz hasonlóan — az illető árúsok figyelmeztetése: „Kézo! Kézo!“, „Salamini, da bin i“, aztán: „Kenyeret, Sáni, kenyeret!“ Bódító egy hangzagyvalék, kápráztató egy látvány, csakhogy — odaülésre csábítja a nézőt is.

„Minden idegen a Sperl-be jár“, mondogaták egykor. Ez a zajos helyiség elnémúlt, mint oly sok más, eltűnt a föld hátáról, csak Schönbrunn meg a Prater maradt meg, megőrizve fogyatkozás nélkül százados hírnevét. Mind a kettő páratlan a maga nemében s a bécsi ember büszke rá.

Bécsi czipészinas.

A „bécsi népélet!“ Mily gazdag tárgy annak, a ki le tudná irni! Mi ugyan körszemlét tartottunk fölötte, s megfigyeltük a jó Faviana bennszülött fiát élete módjában, kedvtelései közben, vágyaiban és hajlamaiban a különböző viszonyok között, — de mi minden volna még itt leirni való! Csak úgy futólag kivánunk még egyet-mást megérínteni, mielőtt e fejezetet berekesztenők.

Itt van mindenek előtt a zene meg a táncz! A bécsi ember szereti a zenét, a bécsi nő meg tánczolni szeret. Volt idő, — alig egy félszázad választ el tőle, — a midőn Bécs jobb módú polgári házaiban rendszeresen művelték a „classicus zenét“. Mindenütt csak erről vagy arról a négyescstélyről beszéltek s minden külvárosban ismerték a műkedvelő magánvirtuózokat. Ez most már némileg megváltozott. A családi élet egy kissé meglazúlt; másutt szokás eltölteni a szabad órákat s ma már elégnek tartják a jó zenét csak hallgatni. Aztán hangversenyek és nyilvános zeneelőadások dolgában Bécs már annyira vitte, hogy a ki a fali és hirlapi hirdetéseket olvassa, bátran fölkiálthat, hogy: „Bécsben az ég nemcsak bőgővel van tele, trombita is van benne elég!“ Igy hát a zenekedvelő itt egyátalán nem panaszkodhatik, hogy kedvencz élvezetét megtalálnia nincs elég alkalom. Van itt e részben gondoskodás minden néposztályról; mert, a kinek nem engedik az istenek, hogy a conservatorium termeiben, vagy, mint habitué,

Bösendorfernél vagy Ehrbarnál tündököljön, vagy hogy a vasárnap délutáni reuniókat látogathassa, annak a muzsikát akár a házába is oda viszik, értjük azokat a számtalan számú sípládákat, melyekben már „benn vannak a legeslegújabb darabok“ is, ha ugyan nem tartja csábítóbbnak, hogy a „Burgzene“ kíséretében mint ingyenes pártfogó parádézzon. Sokan kikeltek ugyan az uralkodó „werkli-pestis“ ellen, de akadtak védő angyalai is, kik a „szegények e zenéje“ védelmében a legmeghatóbb érvekkel harczoltak. Legyen tehát a trivialis „kíntorna“ is, ha nem épen dícsérve

Bécsi mosónő.

Bécsi bérkocsis.

és magasztalva is, legalább „bécsi specialitas“-nak elismerve. A mi a tánczot illeti, tudva van, hogy a bécsi nő abban az irígylésre méltó hírben áll, hogy nemcsak a leghívebb feleség és a leggondosabb anya, hanem egyúttal a legjobb tánczosnő is. Ha meggondoljuk, hogy az „isteni Fanny“, a „táncz múzsája“, bécsi nő vala, s hogy a táncz muzsikális magyarázói és jelképezői, Lanner és Strausz, Adam és Schaner, Morelly és Fahrbach stb. valódi bécsi fiak: tán némi joggal állíthatjuk, hogy Bécs, a mindig vídám, derült város, főszékhelye, költő fészke, hazája, egyeteme, Alma mater-je a táncz művészetének, a tánczolásnak. Bécsben minden arra való alkalommal (s néha bizony nem arra való alkalommal is) tánczolnak; a fiatal népnek mindig viszket a talpa; egy kurta, futó összesúgás, egy

kicserélt, sokat mondó pillantás, s megtörténik a lehetetlen: tért csinálnak, a hol a legmerészebb kutató se bírna fölfedezni egy talpalattnyi üres helyet s ama csalhatatlan életszabály értelmében, hogy ki a hogy segíthet, úgy segítsen magán: előkerül még valami hangszer is, mely a szükségben megsegít. Megzendül a legelső hang, a közönség nagyot kurjant, fölkaczag s forgásnak indúl vagy a maga, vagy más tengelye körül. Szóval van táncz minden áron.

Meglehet, hogy a farsangi ünnepélyek Rómában, Velenczében, Nápolyban vagy Münchenben, Kölnben, Düsseldorfban vagy Párisban impozansabbak, festőiebbek, ízlésesebbek, s hogy pompásabban vannak kiállítva és jelenetezve: de azt hiszszük, hogy a „bécsi farsang“ mégis csak kedélyesebb, mert máskülönben ezt a hírét nem tartotta volna meg egész az aligmúlt időkig. S ma talán már megváltozott? Alig venni észre, mert mikor a hivatalos határidő megérkezik, ismét csak megjelen a táncz ördöge s minden zege-zuga fölött a városnak csattogtatja denevérszárnyait s a „dunamelléki Bábel“ in floribus van megint.

Lehetséges, hogy azelőtt még jobban járták a bolondját, mint ma; legalább bizonyos krónikákban, leirásokban és legendákban található vonatkozások ezt sejtetik. Micsoda pikáns, vagy esetleg tragikus élményekről szólhatna egy-egy tánczterem, melynek neve végig hangzott a világon, ha a „bécsi farsang“-nak valamely hű krónikáját bírnók! Mi mindent nem suttogtak a hires „Mehlgrube“-ról; mily fantasticus históriák jutottak el hozzánk szájhagyomány útján az „Apollo-terem“ és nagyszerű tánczvigalmai mesés pompájáról és pazar fényűzéséről; mennyire gyönyörködtünk még mi magunk is a „Birn“ és a régi „Sperl“ nyilvános tánczmulatságainak előkelő polgári fényében, s mily változáson ment keresztül az utóbbi helyiség, midőn aláhanyatlása korában a „Walhalla“, a „Diana-terem“ s hasonló gyülekező helyek programmjához alkalmazkodott! Tanúlságos, színekben gazdag képet nyújtanak az ily följegyzések a nép vagy város életéről, s egyúttal tanúságot tesznek a bécsi „házi bálok“ kelleméről, illedelmességéről és kedélyességéről, melyek európai specialitas számba mentek. Ellenben bohózatos színezetűek gyanánt volnának fölemlíthetők az egykori „Elysiumbeli“ groteszk meglepetések; a nagy szabású látványosságok a szintén elmúlt farsangi menetek és farsang-temetések alkalmával, aztán az újabb kor jellemzetes, nyers „alkotásai“: a bérkocsisok, a mosónők és a (jótékony czélú) lumpok báljai és végezetül a népies öt-krajczáros táncz, mely

egynémely külvárosi és környékbeli vendéglő „szalonjaiban“ még ma is virágzik, csapos sör és papirlámpa-világ mellett, hepehupás, gödrös padozaton s nagyon hiányzatos „zenekarok“ össze-vissza hangzó zenéje mellett.

No de a nép nem sokat törődik holmi aprólékos hiányokkal, fogyatkozásokkal és kívánni valókkal; mulatni akar és — mulat; ez neki a fő. Szemére vetik a bécsinek, hogy született gáncsoskodó. Nos, hát ő bizony meg-megkritizál egyetmást, s csinál is rá egy-két „viczczet“; azonban csakhamar beletalálja magát, ha kifogásai egy-egy éles bon-mot-ban, egy-egy borsos adomában elszellentek, a megváltozhatatlan és megmásíthatatlan helyzetbe, s mint a közmondás tartja: „jó képet vág a rossz játékhoz“. Hiszen a bécsi piaczok legfélelmesebb élczelői, az úgy nevezett „harb“ szellemek, egyúttal a legjobb indulatú, legengesztelékenyebb természetű lelkei a világnak s fogalmuk sincs gonosz szándékokról, alattomos ravaszságról, nyers gyülöletről. Még az apró rágalom és pletyka legszaporább költőfészkeiben: a dohányboltosnál, hirlapelárúsítónál és lottogyüjtőnél, a borbélynál és fodrásznál, a tejes asszonynál és „cselédbeszerzőnél“, a szivárványoskútnál és szatócsnál, a piaczi sátorok között és a templomi padokon stb., stb. is tulajdonképen csak ártatlan természetű „napi újdonságokat“ és „személyi hireket“ terjesztenek, melyeknek nyilvánosságra jötte (hason érzelmüek között) nem érinti valami túlságos fájdalmasan azokat, a kiket illet.

A bécsiek nem rossz emberek. Megvannak, mint a föld egyéb lakóinak, nekik is a magok gyengéi, indúlatai és hibái s olykor-olykor nem haboznak lelkiismeretüket egy-egy cselekedeti vagy mulasztási bünnel terhelni; de általános vélelem szerint elvégre — „ki lehet velök jönni“, nem is tekintve azt, hogy a „dunamelléki ős császári városban“, sok százezernyi ember véleménye szerint még mindig a legjobban s minden kétségen kivül a legkényelmesebben, legfesztelenebbül és legkedélyesebben élhetni meg.

Bécsnek — első sorban ezt kell kiemelni — nincsen söpredéke. Kihágásoknak, erőszakos jeleneteknek, a milyenek nagy tömegek összetorlódásánál másutt rendszerint mindenütt előfordúlnak, itt nincsen termő talaja. A legnépesebb népünnepek, mint az annak idején s az ott uralkodó nagy tolongásról és zürzavarról oly hirhedt brigittenaui és mária-brunni búcsúk is, aprólékos dulakodásokat s jelentéktelen, hamar lecsendesített nemzetközi versenygéseket leszámítva, illedelmesen s a nélkül folytak le, hogy a „zendülés elleni akta“ fölolvasására rá került volna a sor, vagy csatatéri bulletineket kellett volna kibocsátani. A mi Bécsben „félelmetes“

elem, az az ő éles, gonosz „nyelve“ miatt félelmetes. A „Deutschmeister-Edelknabe“, a bérkocsis, a czipész-inas, a mosónő, a székállólegény, a „Naschmarkt furiája“, vagyis a gyümölcsös kofa, a kövező mesterlegény s más efféle „nyilvános jellem“, mindmegannyi élesen kidomborúló fajta és külön úteczai alak. Az általuk megtámadottakkal „vesszőt futtatnak“ kegyetlen dialectikájuk sorfala között, — de fordúlj egyet s ők magok lesznek azok, kik egy újabb élczes megjegyzéssel az „örök békét“ megkezdik, s ha a szükség úgy hozza magával, nemcsak hogy a szele érinti meg őket a nagylelkűségnek, hanem tettel is megmutatják, hogy komolyan érezni tudó, jó szivük van s jó tettekkel bizonyítják be nemes érzelmüket. Erről minden nap tanúságot tesz.

Mindent összefoglalva, nemcsak a derék iskolamesternek, Schmelzl Farkasnak volt igaza, mikor már 1551-ben így dalolt:

„A ki nem él Bécsbe' meg,
Elpusztúl, bár hova megy“,

Bäuerle, az igazi bécsi ember e prototypusa is eltalálta a valót, a mikor Raimonddal és Kronesnével kortársaik határtalan tetszés-zaja közt ezt énekelteté:

„Hejh ott van ám jó élet, én is csak oda vágyom:
Csak egy czászárváros, egy Bécs van a világon!

Így volt ez, így van ez, s talán így is marad.

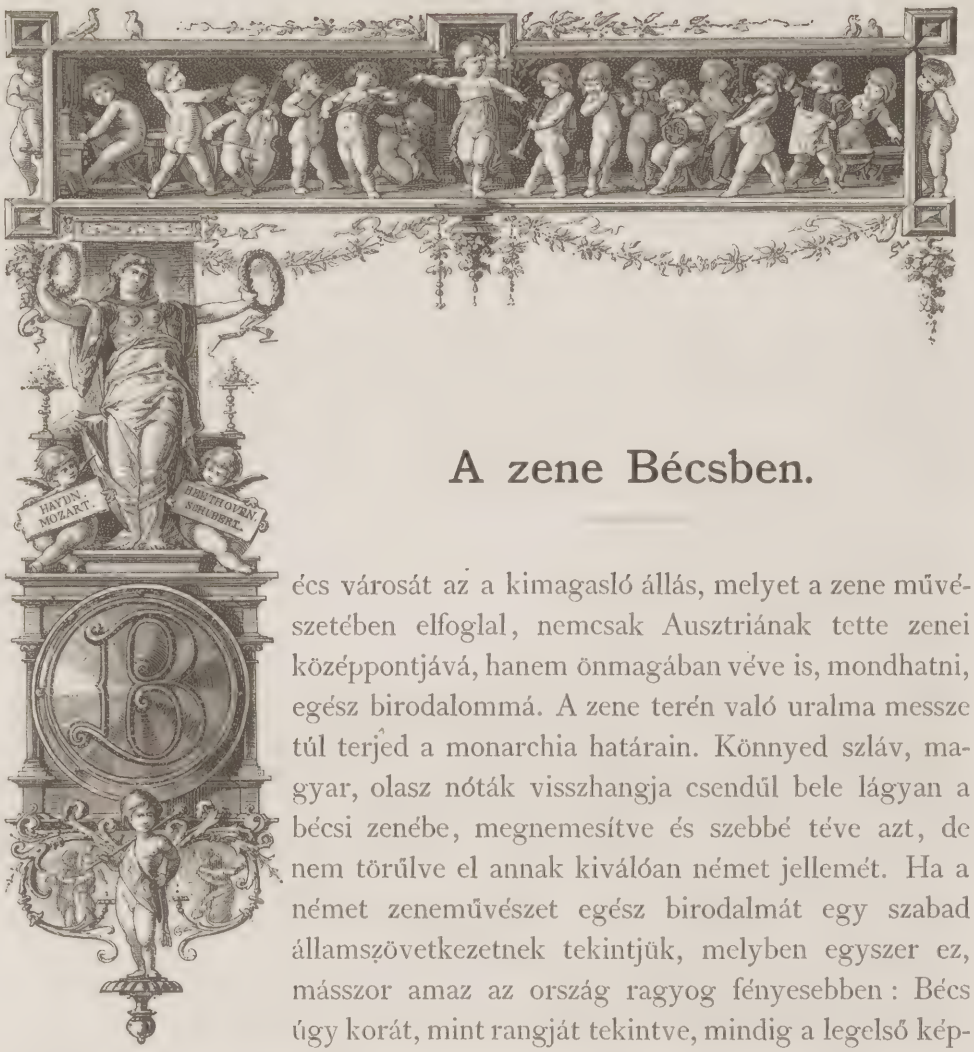

A zene Bécsben.

Bécs városát az a kimagasló állás, melyet a zene művészetében elfoglal, nemcsak Ausztriának tette zenei középpontjává, hanem önmagában véve is, mondhatni, egész birodalommá. A zene terén való uralma messze túl terjed a monarchia határain. Könnyed szláv, magyar, olasz nóták visszhangja csendül bele lágyan a bécsi zenébe, megnemesítve és szebbé téve azt, de nem törülve el annak kiválóan német jellemét. Ha a német zeneművészet egész birodalmát egy szabad államszövetkezetnek tekintjük, melyben egyszer ez, másszor amaz az ország ragyog fényesebben: Bécs úgy korát, mint rangját tekintve, mindig a legelső képviselője e nagy szövetkezetnek. Bécs nagy zeneköltői, kiket másfél évszázad óta a zeneművészetnek adott, az itt keletkezett halhatatlan zenei alkotások, s az az élénk zene, mely innen indult ki, mindez a zene általános történelmének is egyik legtartalmasabb fejezetét teszi s hatása kiterjed a zeneművészet egész világára. Ha pedig úgy beszélünk Bécsről, mint a zene művészetét ápoló városról: azonnal Haydn és Mozart, Beethoven és Schubert jutnak eszünkbe. Csakhogy Bécs zenei családfája még e nagy zeneköltők koránál is régibb időkbe ér vissza.

Bécs már a középkorban is mint a német költészet és zene virágzó melegágya volt ismeretes. A német minnesängerek ünnepeltjei közül többen származtak osztrák földről s a „vidám művészet“ dúsan virágzott az osztrák

udvarnál a XII. és XIII. század folyamán. S ugyanebbe a távoli időbe vihető föl még az osztrák táncz-zenének nagy híre is. Az osztrák minnesängerek, mint Nithardt, Hohenfelsi Burkhart, Tannhäuser és mások mindenekfölött a „táncz-dalokban“ voltak kitünőek, vagyis azokban a zeneköltményekben, melyeknek legfőbb báját a szerencsésen eltalált dallam adta meg. A költő ezeket táncz alkalmával dalolta el, a mi olyan tisztes szerep vala, hogy

Haydn József születésháza Rohrauban (Alsó-Ausztriában).

gyakorlását még VII. Lipót és II. Frigyes sem vetette meg. Ausztria ettől kezdve különösen azért, mert fejedelmei kedvelték a zenét, a zeneművészet minden nagyobb fejlődésében tényező vala. Midőn Európában a németalföldiek, a mai műzene tulajdonképi megalapítói tarták kezökben a zenészet kormánypálczáját, a legjobb németalföldi zenészek az osztrák udvarnál működtek. Micsoda művészek gyülekeztek csak az egy I. Miksa császár köré is! Ott volt legelsőnek az udvari zenekar mestere, Deprèz Josquin, a legünnepeltebb németalföldi zeneszerző, aztán Isaak Henrik, a németeknek talán első neves dalszerzője. Ezek után ismét Isaak tanítványa, Senfl Lajos, Luther

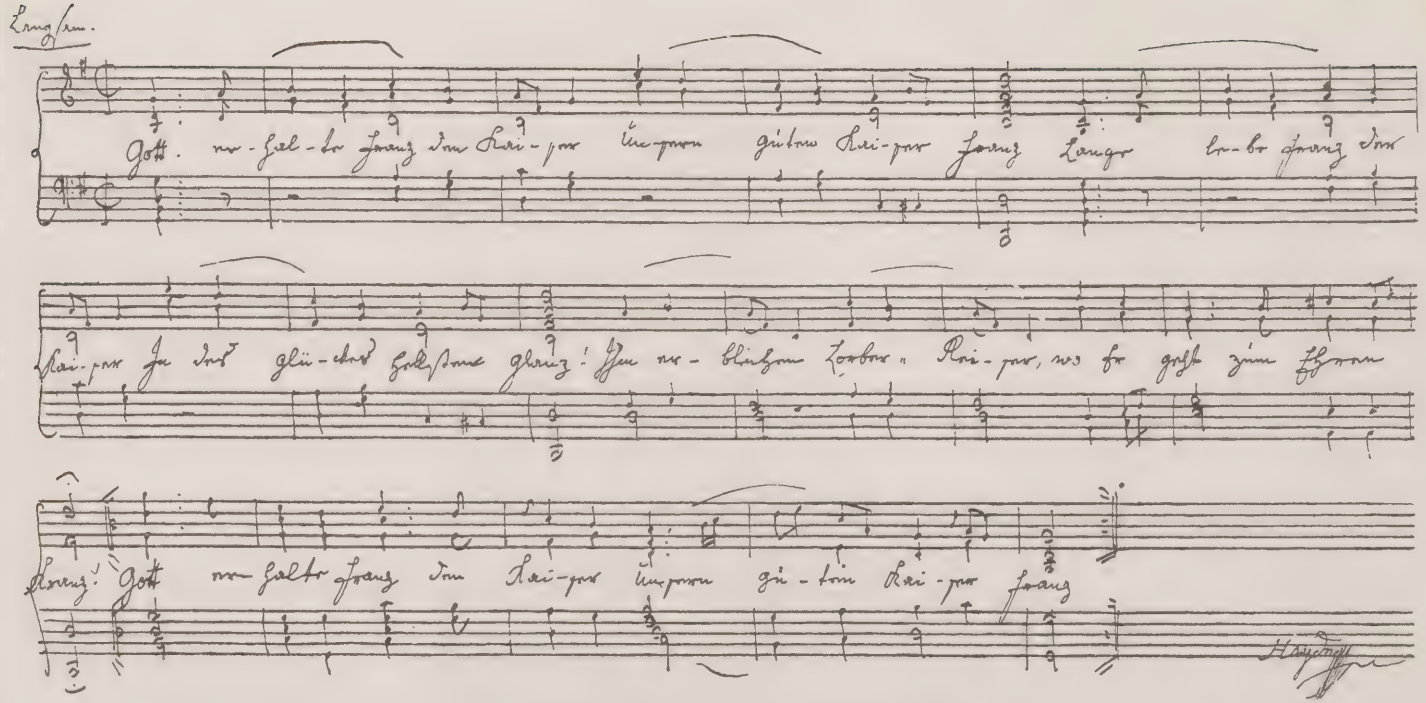

Az osztrák néphymnus; Haydn József kézirata.

barátja és az új templomi énekművészetben dolgozó társa következett; végre a stiriai származású Hofhaimer Pál, korának legnagyobb orgonaművésze, kit I. Miksa császár nemesi rangra emelt. De a csillagok a bécsi zeneművészet egén még a XV. és XVI. században nem voltak oly sűrűen elhintve, mint a XVII. és XVIII-ikban.

A németalföldiekére az olaszok zenei uralma következett. Ezek Európának egy fejedelmi udvarában is alig részesültek oly fényes fogadtatásban mint Bécsben. Ők emelték föl hírének tetőpontjára a császári udvari zenekart I. Lipót, I. József és VI. Károly császárok alatt, kik magok is nemcsak zenekedvelő, de egyúttal a zenéhez értő fejedelmek is voltak. A fénykor hajnalát a XVII. század elején Olaszországban fejlődött opera nyitotta meg. Az olasz opera, mely akkor kizárólag csak udvari ünnepiesség vala, Bécsben, a Stiriában 1660-ban született Fux J. J. udvari zeneigazgató s európai hírű opera- és egyházi zeneszerző alatt érte el legnagyobb pompáját.

A XVIII. század közepe táján a zeneművészetnek új világa nyilt meg, melynek Bécs lőn a kiindúló és középpontja. Az olaszok lankadó erővel ugyan, de egy ideig még tartották magokat. Ekkor azonban Gluck, Haydn és Mozart megnyiták a német zeneszerzők uralmát, mely aztán innen egész Európa zenevilágára elterjedett. Nyomban e híres zeneköltőkre következett Beethoven és Schubert, a zenei szépnek egy új, nem is sejtett birodalmát tárva föl. A maga nemében páratlan képet tár elénk a bécsi zenének ama dicsőséges korszaka, melyben öt nagy szabású, részben még egyidejűleg működő zeneszerző következett egymásra, kiknek mindenike, úgy szólva, egy-egy saját zenei dynastiát alapított.

Gluck Kristóf, a ki a többieket egy kevés idővel megelőzte s megmaradt a művészetnek szigorúan körülhatározott körében, bizonyos aristocrata elkülönzöttségben tűnik föl. Bajor földön született ugyan, de már mint kis fiú Csehországba származott át szülőivel, Prágában képezte ki magát s nem sokára mint udvari zenekari mester Bécsben nyert alkalmazást. Az operát tiszta művészeti alapelvek szerint reformálni, ez volt életének czélja. Az első két határozó lépést ez új irányban Bécsben merészlé megkisérleni, megírván a bécsi operaház számára „Orpheus“-át és „Alceste“-jét. Gluck, kinek nagyságát Sonnenfels bécsi műbiráló ismerte el először, mint császári udvari zeneszerző még életben volt s nagy tiszteletben és jó módban élt wiedeni házában, midőn a nála tizennyolcz évvel ifjabb Haydn József is föllépett, mint egy másik nagy zenei műfajnak, a symphoniának és quartettnek meg-

Beethoven szobra Bécsben.

varázsköréből. Beethovenben eleinte többre becsülték az előadó művészt, sem mint a zeneszerzőt. Valamint Mozart a nyolczvanas, úgy lőn Beethoven a kilenczvenes években a legfényesebb tünemény a bécsi zongoraművészek között. De csakhamar előtűnik benne a zeneköltő s még bámulatosabb magasságra emelkedik. Bécs birta legelőször, Bécs élvezte legelőször valamennyi nagy művét. És a nagy művész oly erősen megragadt a bécsi talajban, hogy soha többé el nem kivánkozott onnan. Szerette Ausztriát és az osztrákokat, kik között 35 évet élt s a kiknek művészetét szentelé. Beethoven művészete, mely még sokkal szigorúbb értelemben volt németnek mondható, mint bécsi nagy elődeinek zenéje, a szellemi együvé tartozandóságnak egy újabb kötelékét teremté meg Ausztria és Németország között. Beethovent Bécsben úgy tisztelték, mint a legnagyobbak egyikét; az is vala ő a közönség szemében, mely áhitattal csüngött művein, az különösen a műértő főnemesség köreiben, a hol őt, a republikánust, a merev különczöt, egyenrangúnak tekinték s akként is bántak vele. Rudolf főherczeg, Kinsky és Lobkovitz herczegek 4000 forint évi díjat rendeltek számára élete fogytáig csupán csak azért, hogy Beethoven anyagi gondoktól menten szentelhesse életét a művészetnek. 1809-ben volt ez, Haydn és Albrechtsberger halála évében, mely év határkövet képez a régibb és az újabb zene korszakai között. Bécstől nyeré Beethoven a leghatalmasabb művészi serkentést, s lángelméje Bécsre árasztá vissza fényét és termékenyítő melegét. „Ebben a Schubertben isteni szikra van!“ kiálta föl Beethoven, midőn halálos ágyán átlapozta Schubert dalait. Schubert ez „isteni szikrája“ Beethoven lángjánál gyúladt meg, hogy csakhamar a saját fényével világoljon. Zenéje a Beethovenére emlékeztet, de ennek zárkózott, emberkerülő természete távol áll Schuberttől, e tőzsgyökeres bécsitől. Nyilt, derült kedélyével, bizodalmas gyermetegségével a szintén igazi osztrák kedvességű Mozarthoz hasonlít, kivel élete módjára s fájdalom, kora halálára nézve is megegyez. Schubert egy emeletes kis szülőháza a Himmelpfortgrund külvárosban önkénytelen arra a fölkiáltásra kényszeríti az arra menőt, mely Beethoven ajkain röppent el, midőn Haydn szülőházának egy előtte igen kedves képét nézé: „mily nyomorúlt parasztkunyhó, s mily nagy ember született benne!“ Schubert gyermekévei, melyeket atyja házában töltött, megható családi képet nyújtanak a régi Bécs szegényebb középosztályának életéből. Az atya, egy 19 gyermekkel megáldott iskolamester, zenét játszik ép úgy, mint fiai. Egész héten keresztül küzködnek, fáradnak; vasárnap azonban, mikor otthon együtt zenélnek,

királyokkal sem cserélnének. Schubert a zene minden nemében kifogyhatatlan és szerencsés alkotó vala, de különösen egyben: a dalban tárt föl új világot ép úgy, mint Mozart az operában, Beethoven a symphoniában. Schubertnek azon utolsó kívánata, hogy Beethoven mellé temessék, betel-

Schubert szobra a bécsi Stadtparkban.

jesült. Azt azonban legmerészebb álmában is alig képzelhette, hogy 50 évvel később Beethoven emlékszobra mellett, virágokkal, koszorúkkal díszítve az övé is ott fog díszleni. Nem sokára egy harmadik, a Mozarté is mellékjök sorakozik. Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, a mit ezek alkottak, az végig hangzik az egész világon; de életök, örömével és fájdalmával, szerető ragaszkodásuk, személyes lényük Ausztriáé, Bécsé!

Beethoven és Schubert halálával hosszú, hosszú szünet következett Ausztria zenei alkotásaiban! A nagy, a világidvezítő zeneköltés koszorúja nagy időre bezáródott. A mi ez után következett, csak szerény virág vala, mely egy nap díszéül szolgálva, el is hervadt a leáldozó nappal. Ilyenek voltak a kärtnerthori szinház két karmesterének, Weigl Józsefnek és Gyrowetz Adalbertnek operái (amazé „A svájczi család“, ezé „Sorel Ágnes“); továbbá a népies zenei tehetségek mesterének, Müller Venczelnek („A prágai nővérek“, „Az ördög malma“ stb.) és társainak, Kauer Ferdinandnak, Haiblnak,

A zenekedvelők társulatának épülete Bécsben.

Tuczeknek, Drechslernek bohózatos daljátékai. A nagy teremtő szellemek hiányában szenvedő korra azonban lassanként a zenei reproductiónak, a zene öntudatos, serény művelésének fokozatos fejlődése következett. Nagy zeneköltőkben Bécs korábban vala gazdag, mint más városok. Hogyan állott azonban a zene eszközei dolgában, melyek ama mesterek zenéjének életet voltak adandók? Mekkora volt azon emberek köre, kik amaz élvezetnek részesei lehettek? A bécsi zene „aranykora“ ebben a tekintetben sokkal kevésbbé fényes, mint a mostani. Haydn és Mozart idejében, sőt még Beethoven korában is a zene gyakorlata nagyobbára csak a fejedelmi magán zenekarok

s a kisebb-nagyobb mükedvelő társulatok kezében vala. A Gaszmann Flórián udvari zenemester által 1771-ben alapított „zenész-társaság“, mely tagjai

Részlet a bécsi operaház belsejéből.

özvegyeinek és árváinak fölsegélésére évenként négy akademiát rendezett (nyolczvan éven keresztül felváltva Haydnnak egyszer „Teremtését“, másszor „Évszakait“ adva elő), volt akkor az egyetlen nyilvános hangversenyző Bécsben. Tagjai méltán mondhaták, hogy az övék az első, állandó, szak-

szerűen képzett zenészekből álló hangversenyző társulat egész Németországban. Csakhogy e tiszteletreméltó intézetnek inkább a saját emberbaráti érdekei, mintsem tisztán művészeti célok lebegtek a szeme előtt. A két főtényező, mely a zenei előadásban szerepelt, állandóan az előkelő magánosok zenekara és a polgári műkedvelők társasága maradt. Ez utóbbiból keletkezett 1812-ben „az osztrák zenekedvelők társulata", mely évtizedeken át önzetlenül, de szerény eszközökkel egymaga mívelte Bécsben a komoly zenét.

Beethoven és Schubert után nyilt meg a tulajdonképi zongoraművészek korszaka, eleinte Hummel, Moscheles és Czerny kimért modorában. Ezzel karöltve fejlődött a zongorakészítés ipara is, melyben Bécs Stein, Graf Konrád és Streicher czégei által világhírre emelkedett. A classicai hegedűjáték mestereiként Schuppanzhig, Mayseder és Böhm működtek Bécsben. A negyvenes évek kezdetével a zongorajáték művészete Bécsben éri el tökéletességét, itt üli legfényesebb diadalait: Liszt Ferencz és a bécsi Thalberg Zsigmond által. Az érzékkábító zenére, melyet a virtuozitás, a táncz-zene és az olasz opera egyoldalú ünneplése jellemzett, a túlteltség időszaka s azzal együtt a tartalmas, komoly, nagy szabású zene utáni vágy következett. Az 1848-ik év e tekintetben is határvető vala a régi és az új Bécs között.

A reform és haladás jelszava a zene terén is fölhangzott s új szervező tevékenységre adott ösztönt. A magán zenekarok és a műkedvelő zenetársaságok nem feleltek meg többé az igényeknek; most már a művészek szövetkezete következett. A philharmonikus hangversenyek megalapításával s a „zenekedvelők társulatának" teljes átalakúlásával a classicai zenekari művek megbízható ápoló szervet nyertek. Megalakúlt az „ének-egyesület" és az „ének-akadémia" s ezzel most először kezdődött meg Bécsben a nagy, különösen templomi karzene szabályszerű művelése.

Hogy külsőleg is mekkora átalakúlás ment végbe Bécs zenészetében, azt legszembeötlőbben a legújabb időből származó két szép palota mutatja, melyek mindegyike a zenének van szentelve. Ezek az új operaház (1869), meg az új zeneegyesületi épület (1873). A szűk utczácskából kibontakozó kärthnerthori szinházhoz az új operaház úgy viszonylik, mint a jelenlegi nagy zeneegyesületi terem az „unter den Tuchlauben" nevű kényelmetlen, sötét hangversenyteremhez. Pedig mikor ez utóbbit 1831-ben megnyitották, már ezt is oly roppant nyereségnek tartották, hogy Grillparzer meg is énekelte! A bécsi zene „aranykorá"-val szemben tehát legalább egy más irányban van ma zenei hírnevünk, abban t. i. hogy meleg érdeklődéssel,

ahhoz értő készültséggel s gazdagabb eszközökkel léphetünk jelenben ama korszak örökségének birtokába, szépségeit kikutathatjuk, tolmácsolhatjuk s minden irányban tökéletes formában terjeszthetjük. Mozart, Beethoven, Schubert nem járnak ugyan többé Bécs utcáin föl s alá, de szellemökkel szemben több érdemünk van nekünk, mint ama letűnt boldogabb korszaknak.

A pompás opera s a tökéletes hangverseny-intézetek, a műértő udvar s a műkedvelők nagy köre, mindezek önmagukban nem nyithatták meg a zenei életnek azt az őseredeti kútfőből oly gazdagon csergedező forrását,

Idősb Strauss János.

a milyennek emberemlékezet óta a bécsiekét ismerjük. A népben magában, vérében, lelkületében, szellemi tehetségeiben kell rezegni annak az alaphangnak, melyből a zenei műalkotások keletkeznek és megzendűlnek. A szorosabb értelemben vett nép, a mely maga nem foglalkozik zenével, Bécsben mindig egész a rajongásig fogékony hallgatóság vala. E nép zenei tekintetben közelebb áll az olaszhoz, mint az éjszaki némethez. A bécsi alsó osztályoknak nem volt szükségök épen operát és hangversenyt látogatniok, hogy jó zenét halljanak. A nép mindenek előtt a nagy számú templomokban hall komoly, magasztos zenét. Ausztria nagy zenemesterei, Haydn és Mozart,

fáradhatatlanúl buzgólkodtak abban, hogy a katholikus isteni tiszteletet zeneileg magasztossá tegyék. Aztán Bécsben régi idő óta megvan a népies zenének három fontos tényezője: a katonai zene, a tánczzene és a népénekesek.

A bécsi katonai zene a világnak e nemben talán legkitűnőbb zenéje. Ennek nagy híre nemcsak a Radetzky táborozásától vagy az 1867-iki párisi közkiállítástól kezdődik. Tagadhatatlan azonban, hogy az osztrák katonazene is a fúvóhangszereknek már az újabb korban történt javítása óta vált tökéletesebbé. Ama békés hódítások, melyeket a mi hadseregünk szurony helyett a klarinettnek köszönhet, nem az utolsók közül valók. Az osztrák katonaság nem egy ízben vonúlt már be a harmonikus zene szárnyain egész nemzetek szívébe. Az ezred zenekara rendszerint szabad téren játszván, mindig biztosan számíthat nagy számú fogékony hallgatóságra. Nincs az a műélvezet, mely oly nagy mértékben volna demokratikusnak mondható, mint a melyet katonai zenekarok nyujtanak. Ebben minden ember belépti díj és szalonruha nélkül részesülhet. A zenét hallani vágyók számtalan ezrei szabad ég alatt hallgathatják e hangversenyeket. A zenében leginkább bővelkedő fővárosokban is oly feltűnő módon nyilatkozik a lakosság szeretete a katona-zene iránt, hogy annak hangjaira minden ablak föltárúl s a zenei peripatetikusok százai vonúlnak utána. Bécsben a Burg főőrállomása előtti tér egyik napon úgy, mint a másikon közönséggel van sűrűn ellepve jóval előbb a déli óránál, a mikor a várva várt hangok fölharsannak s ha ilyenkor az ezred zenekara zengő zeneszóval visszavonúl a kaszárnyába: mily kedves, vidám látványt nyújt a hálás, nagy néptömeg, mely a banda előtt és utána ütemes lépésekben együtt masiroz vele! De térjünk át a katona-zenéről a táncz-zenére, Bécs e második világhírű nevezetességére! Kik is voltak tulajdonképen Strausz és Lanner, a bécsi keringő e voltaképi megteremtői? Két „mesterinas“ Bécs külvárosi szegényebb lakosságából, az egyik könyvkötőlegény, a másik keztyűs. Egyik sem részesült rendszeres zeneoktatásban, titokban gyakorolta a hegedűjátékot a padlásszobában. Bécs sohasem volt híjával a jó tánczzenének, a hajlam és a tehetség a zene e faja iránt feltűnő mértékben megvan az osztrákban. Mikor még „nagyapám elvette nagyanyámat“ (egy régi bécsi dal kezdete), már akkor meg tudta csinálni a maga „ländler“-ét minden bécsi első hegedűs. Aztán meg a legnagyobb mesterek, mint Mozart, Beethoven sem tartották méltóságukon alólinak tánczzenét írni a bécsi „redout-bálok“ számára. A tánczzenének egészen

új korszaka azonban csak akkor nyílott meg, midőn Strausz és Lanner az ő kicsiny, eleintén csak öt-hat tagot számláló zenekarukkal s elragadó keringő-dallamaikkal kezdték benépesíteni a szerény külvárosi tánczvigalmakat a „Sperl“-nél és az „Arany körté“-nél. Ez apró báli termekből jutottak be a legnagyobbakba, legelőkelőbbekbe. Magok köré gyűjték egész

Lanner József.

Bécset a „Wasserglacis“ és a „Volksgarten“ kerti pavillonjaiba s végül körútra vitték hirüket és zenekarukat Európa minden nagy városába. Strausz és Lanner addig alig sejtett kellemmel ékesítették föl kis zeneműfajukat. El tudták bájolni a népet és érdekelni a zeneművészt. Az osztrák zene régi hírnevét oly időben hirdeték és tarták fenn mindenütt, a mikor Bécsnek (Schubert halála után) nem volt több lángeszű zeneköltője. A mit az öreg Strausz megkezdett, azt fia, Strausz János hasonló tehetséggel, de sokkal

öntudatosabb művészi tanulmánynyal folytatá és fejleszté. Az ó és az új világban egyaránt ismeretes keringője, az „An der schönen blauen Donau“ arról tanúskodik, hogy a bécsi tánczzene uralma még mai nap is korlátlan s vitássá senki sem teszi.

A bécsi ének és zene teljes képének kiegészítői végre a népénekesek, a kik a korcsmaházakban és vendéglők udvarán tartják előadásaikat a fölötte fogékony s a mellett kedélyesen vacsorálgató közönség előtt. Röviden csak „hárfások“-nak nevezték őket korábban, mivelhogy hárfával kisérték dalaikat. Az egyszerű hárfa ugyan a világpolgárias zongorának engedte át a tért, de a bécsi népénekes megmaradt a maga tősgyökeres humorával, találékonyságával, rythmikus dallamaival annak, a mi volt. A népénekesek által előadott couplet-k minden művészi igény nélkül lépnek föl, sokszor minden zenei előkészültség nélkül keletkeznek s így is adatnak elő, s mégis egész kincsét árúlják el a népben fölhalmozódott eredeti zenei tehetségnek. Tény, hogy a bécsi népénekesekéhez hasonló, azzal tehetségre és népszerűségre egyenrangú tüneményt a világ egy fővárosa sem bír fölmutatni.

Futólag elkisértük tehát a bécsi zenét kezdetétől egész a mai napig, fejlődése legfelsőbb magaslatától egész a naiv népvigalmak koráig. Jó szelleme kisérje tovább!

A német irodalom Bécsben és Alsó-Ausztriában.

A MELKI kolostor alapításának története azt beszéli, hogy Babenbergi Lipót egy vadászaton azzal mentette meg a császár életét, hogy a veszedelem pillanatában a maga íját adta oda neki, s ezért a legelőbb megüresült birodalmi hűbérbirtokot: Ostmarkot kapta jutalmúl. Ez a monda csak későbbi időben fűződött az első Babenbergi történeti személyéhez; mert eredetileg arról a mythikus alakról regélték, ki a későbbi melki kolostor közelében külön vallásos tiszteletben részesült. Ezt a mythikus alakot azonban a Nibelungokról szóló monda és költemény Rüdeger őrgrófban személyesítette, kinek székhelye Pöchlarn volt, s ki, úgy látszik, az osztrák tartományok hű oltalmazója és védő ura, szóval osztrák nemzeti hős volt.

Ehhez a melki kolostorhoz fűződik a XI. században a dunavölgyi vallásos költészet megkezdődése. Itt akadtak rá az alsó-ausztriai költészet legrégibb emlékére egy Máriáról szóló énekben, mely a szent Szűzet az ó-testamentomból vett s az egész középkorban kedvelt példázatos kifejezések halmazával és képek özönével ünnepli, régi módon inkább elsorolván, mintsem kialakítván e képeket. Az első költő Alsó-Ausztriában, kit neve szerint ismerünk, Melkben lakott és nő vala, s tudtunkkal az első nő, ki német költeményeket írt.

A XII. századbeli vallásos irodalom a Duna völgyében nem eredeti alapon, hanem idegen hatások alatt fejlődött. Ezek a hatások legelsőben Közép-Németországból és a frank tartományból eredtek, hol a német nyelvű vallásos költészet eleintén a prédikációból keletkezett. De eredtek ezek a hatások délről, Karinthiából is, hol a vallásos költészetnek, szintén a liturgiával kapcsolatban, de az akkor divatos franczia theologiától függetlenül, inkább nemzeties iránya fejlődött ki. A Duna völgye azt tekintette föladatának, hogy e két irány között közvetítő legyen. Együvé foglalták ott a kéziratokban úgy a frankóniai, mint a karinthiai irodalom emlékeit. Hozzákezdtek ugyan Mózes első könyvének, az úgy nevezett karinthiai Genesisnek, a költői tárgyalásához, de annyira szabadon dolgozták át, hogy az akkori franczia theologiának és a frankóniai egyházi költésnek majdnem nagyobb része volt benne, mint az alapúl vett eredetinek. Arra azonban tovább már nem vállalkoztak, hogy Mózes második, világias és arisztokrata iránynyal teljes könyvének karinthiai földolgozását is átidomítsák, hanem a helyébe egy alig érthető tudákossággal s mysztikus meg allegorikus magyarázgatással teli saját készítésű „Mózest“ tettek, melyet megint egy másik szerző a Bileam történetével egészített ki. Épen ilyen keresett elméskedéssel, de egészen az akkori theologia szellemében tárgyalta a melki nőremete, Ava asszony is, a Szent-Lélek hét adományát, melyeket az emberi test és lélek alkotó részeivel helyezett párvonalba, továbbá az olyan thémákat, mint az Antikrisztus és az utolsó itélet, melyekkel Közép-Németországban sürüen foglalkoztak; azonban művészietlen modora és szegényes irálya kevésbbé vonzó, mint az a naivitása, melylyel nő voltát itt-ott el-elárúlja. A franczia theologia hatása folyton tartott és gyarapodott; legjelentékenyebb képviselőinek a művei még ma is sok másolatban találhatók az ausztriai kolostorok könyvtáraiban. E theologiának a hatásától még az ellenfelei sem tudták magukat megóvni, nem példáúl az „Anegenge“ (Kezdet, Teremtés) szerzője sem, ki a világ teremtését, az esetet és a váltságot irály és verselés tekintetében ügyes, költőileg azonban értéktelen verseléssel adja elő. Még az elbeszélő költészetben és a legendában is ritkán hiányzik a theologiai oktató czélzat, valamint a hetes számmal, meg a testi dolgok lelki értelmezgetésével, stb., üzött régi játék is tovább foly. Az elbeszélő költészet anyagát főleg Keresztelő János élete, meg a Krisztus életének egyes részletei szolgáltatták. Vajjon puszta véletlenség-e, hogy a bünösség mélyen érzett tudatának és a bünbánó töredelemnek a kifejezése, mely egyebütt oly gyakran hallható,

Alsó-Ausztriában teljesen hiányzik, s legfölebb szónoki czifraságokkal telt olyan prédikációkkal találkozunk, melyek azon vannak, hogy hallgatóik előtt a poklot mennél rettentőbbnek tűntessék föl? Költő-név korunkra csak kevés jutott át: egy Arnold nevű pap egy értelmetlenül egybetákolt költeményben sok mindenféle mellett a hetes számmal bíbelődött, s ugyancsak ő egy Julianus-legendát is hagyott hátra; bizonyos Henrik (pap?) egy versbe szedett létániában minden szentek segítségét kéri a gonosz ellen. Legjelentékenyebb nevű s egyszersmind első német szatirikus Melki Henrik, ki ismét tárgyalásunk kiinduló helyére, Melkbe vezet vissza bennünket.

Melki Henrik (Heinrich von Melk) a XII. században egymással küzdő egyházi és világi elem viszálkodása alapján fogandó föl. Az élet élvezetei és a test sanyargatása, a lovagiság és az egyház voltak akkor azon ellentétek, melyek az elsőbbség fölött versengtek. Melki Henrikben ez összeütközések teljes mértékben nyilatkoznak; ő ugyanis a lovagi rendből származott, de vén korában kolostorba vonúlt, mint világi szerzetes. Ekképen kivűl állott a lovagi renden, melyhez pedig szívvel s meggyőződéssel oda tartozott, de nem volt pap sem. Egyiránt figyelemmel kisérte s a szenvedély által edzett szemmel vizsgálta ő úgy a világi, mint az egyházi rend bajait. Mélyen sebhedt szívvel írá „Erinnerung an den Tod“ (Halálra való emlékeztetés) czímű munkáját, melyben zordonan dörgi fülébe a megromlott nemzedéknek a *memento mori*-t, még pedig nem hangzatosan körülíró szólásokkal vagy fárasztó szónoki terjengősséggel, hanem egy-egy határozott példából kiindúlva, midőn most egy királyfi életét rajzolja, mely fölött *o vanitas* (ó, hijábavalóság!) kiáltásban tör ki, majd egy nőt vezet férje ravatalához, avagy a másvilág kapuját nyitja föl és a remegő fiú előtt saját atyja lelkével beszélteti el a pokol kínjait.

Az egyházi és világi elem közötti ellentét a XII. századnak nem csak közélete, hanem költészete fölött is uralkodott. Az egyházi költészettel, mely eszméit a franczia theologiából, formáit pedig a latin költészettől kölcsönözte, a vándor énekesek világi költészete állott szemben, kik a hősmonda nemzeti tárgyait régi honi alakban adták elő. A század végén az előbbi aláhanyatlott; az egyházi költemények szerzői ismételten panaszolkodnak, hogy a közönségnél már kevés tetszésre számíthatnak; s Melki Henrik iránya a XIII. században csupán egyetlen egy követőt talált. A vándor énekesek (Spielleute) lettek győztesek, kik a honi népies és nemzeti elemnek voltak a képviselői s a költészetnek Alsó-Ausztriában a

közép-kor virágzása idején ők adták meg a jellemvonását. Míg egyebütt az elbeszélő és a lantos költészetben a Franciaországból származott újabb tárgyakat és alakokat kapták föl, Ausztria megőrizte a régies és nemzeti tárgyakat és alakokat, és az idegen hatások ide csak gyéren és lassanként

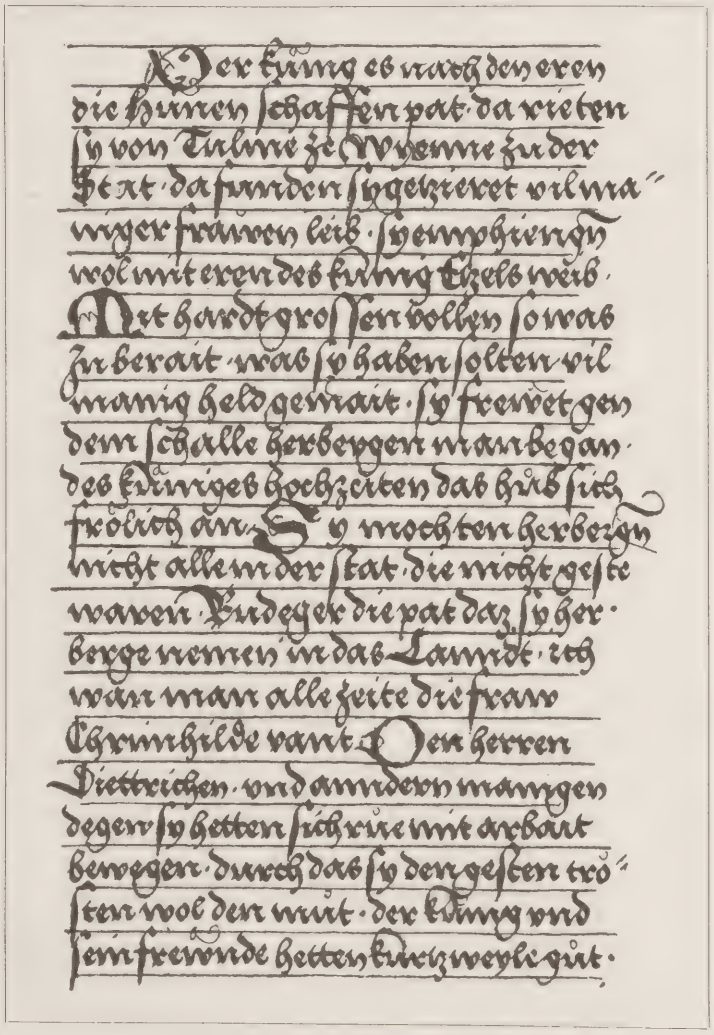

Hasonmás a Nibelung-kéziratból.

férkőztek be. A honi kifejezésmód üdébb, természetesebb, érzékiebb és zamatosabb; az idegen stíl művésziebb, divatszerűbb s szellemesebb, de hidegebb. Midőn úgy az 1200-ik év táján e két kifejezésmódnak a jó tulajdonságai egyesültek: Alsó-Ausztriában a költészet olyan magas fokra emelkedett, a milyenre Ausztrián kivül azon kornak csak egyetlen egy költője jutott el.

Ezt a magas fokot elsőben is a népies elbeszélő költészet érte el. Ennek anyaga a nemzeti hősmonda, mely Ausztriában, és jóformán csakis egyedül itt, az idegen elemek ostromával szemben uralmon maradt. A lovagi társaság ízlése szerint, s talán épen a Babenbergiek fényes udvarában költötték a lovagi és udvari műveltségű, vagy épen lovagi származású

Walther von der Vogelweide.

vándor énekesek az 1190. és 1210. év közti időközben a *Nibelungokról szóló énekeket*, melyeket akkor tettek írásba első ízben, s melyeket a lovagepószok módjára fölolvasva adtak elő. E költők arra törekszenek, hogy a régies kifejezésmódot az újjal egyesítsék; de, valamint tárgyalásmód, hang, s egyszersmind belső érték tekintetében, úgy abban is különbözők, hogy némelyeken a népies vándorköltészet, másokon az udvari művészieség

jellemvonása mutatkozik. Ez utóbbinak a mintája szerint állíttattak össze ez énekek több ízben még a XIII. század első negyedében olyas összefüggő egészszé, mint a milyenek a lovag-regények voltak, s így szerkeszteték a Nibelung-ének abban az alakjában, melyet a fennmaradt kéziratokban láthatunk. Azt a magas fokot, melyet a népies épósz ez énekek némelyikében, sőt legtöbbjében elért volt, a későbbi költői művekben nem találjuk föl ismét; csupán néhány s csekély jelentőségű efféle darabról bizonyos, avagy valószínű, hogy Alsó-Ausztriában keletkezett.

Alsó-Ausztriában a világi lantos költészet is egyenesen nemzeti népies elemekből képződött ki. A legrégibb időkből való dalok, melyek részben szintén női ajakon szólaltak meg, alakilag egyszerűek s rím tekintetében a virágzási kor szigorúbb fogalmai szerint kényelmeskedők, de telvék szemlélhetőség- és elevenséggel, természetesség- és érzéki melegséggel; ellenkezőleg ama, bár művésziebb, de hidegebb és színtelenebb iránnyal, mely a Rajna mellékén a francziákat és provenceiakat utánozva, létesült. Hagenaui Reinmar (úgy látszik Elszászból való), később „erényes“ Lipót udvarában költő, volt az első, ki amaz idegen művészetet Ausztriába átültette s ott csakhamar modorossággá fejlesztette. Az ő tanítványa volt *Walther von der Vogelweide*, e lovagi származású vándor énekes, ki Ausztriában tanúlt költősködni, s az osztrák udvarnál több ízben tartózkodott. Ő egybekapcsolja az Ausztriában honos művészet jó tulajdonságait az idegen művészetéivel, melyet Reinmartól tanúlt el; egyesíti a népiest a divatozó mesterkélttel, a természetest a művészettel. Ő nem csak szellemes, mint tanítója, és nem csupán szellemeskedni akar, mint emez, hanem érzelemben is gazdag. Ő, mint a régi honi Minnesang (szerelmi dal), ismét egyesíti a természet iránti fogékonyságot a szerelem érzelmével, melytől azt a Rajna-vidéki lantos költészet különválasztotta. Mint Reinmar, ő is törekszik a stílszerűségre, de a nélkül, hogy az egyénit, a határozottat s az érzékit figyelmen kivül hagyná. Tanítója egyhangúságával ellentétben őt mindúntalan változó alakban látjuk és halljuk, s nem kevésbbé sokféle az alakban, mint a mily kimeríthetetlen dalainak tartalmában. Nem az udvari szerelmi dal, nem a kedves miatt való szokásos búsongás foglalja el egész lelkét; az ő tekintete az egészre, hazájára, az emberiség jóllétére van irányozva. Ő a középkornak legnagyobb lantos költői közé tartozik.

Walther nemcsak dalköltő, hanem gnoma-(Spruch-)költő is volt s csak mint ilyen teremtett iskolát. Az osztrák udvarnál működtek még,

mint költők, a XIII. század első felében: bizonyos Wernher barát, bizonyos Pfeffel úr, valamint egy Rajna-vidéki lovag, Zweteri Reinmar; talán Marner is tanítványa volt Walthernek még Ausztriában. Az eszményi szerelmi dal ellenben Walther után egyetlen kiválóbb képviselőt sem talált többé Alsó-Ausztriában. Az utána következett lantos költészet inkább azokat a népies elemeket fejlesztette, melyeken az ő költészete alapúlt s melyek ettől kezdve teljes uralomra jutottak. A népies tánczdal kapcsán ekkor az úgy nevezett udvari paraszt-költészet (Dorfpoesie) állott elő. Ez iránynak megalapítója és legnevezetesebb képviselője egy Reuenthali Neidhart nevű bajor lovag volt, ki „veszekedő“ Frigyes udvarában költősködött. E költészetnek a színtere a falu; a lovagi költő a parasztok közt lép föl és részt vesz azoknak mind szerelmeskedéseiben, mint czivakodásaiban. Ez az irány egy gazdagságában és hatalmában elbizakodott parasztosztályt képzel maga elé. A Neidhart-féle dalokra felelgető válasz-versek egyenesen a parasztok köréből származtak, kik már akkor is ügyesek voltak a csattanós rögtönzésben. Az ilyenek is, mint példaképeik, egyenesen a táncz-zenéhez csatlakoztak, melynek székhelyéül itt tűnik föl első ízben Bécs, hol akkoriban énekelgette Tannhäuser is, ez a jókedvű vándor énekes, pajzán, de művészi tánczdalait. A Neidhart módja szerint költött dalok még a XIV. században is divatoztak, de folyvást durvábbakká és trágárabbakká váltak, s nyilván láttatják velünk, miként lépett lassanként a nyerseség és vastag természetesség a Walthertől képviselt eszményi stíl helyére.

Egészen ilyen változáson esett át Alsó-Ausztriában az epósz is. Ebben is elzárkóztak az udvari regény egyoldalú iránya előtt; a népi epósz, valamint a népies líra is, reálisabb természetű volt, mint az udvari művészet. A mint elsőben egy világi költő, Fussesbrunneni Konrád, az udvari epósz stílját egyházi tárgyakra alkalmazni megkisérlette: csak akkor jelent meg — a húszas években — az úgy nevezett „Stricker“-től egy „Daniel von Blumenthal“ czímű lovag-regény, s még ez is nagyon hajlik a népies epósz felé. Midőn ugyancsak ez a szerző megint egy lovagi tárgyú regényt akart írni, a XII. századba nyúlt vissza, és Konrád pap „Roland-ének“-ét dolgozta át. Erejét azonban csak akkor érezte, mikor részben ősrégi, valamennyi európai irodalmakban elterjedt tárgyakat dolgozott föl tréfás elbeszélés-, beszély- vagy mese-alakban. A nyers hatású előadás terén Stricker valóságos mestere a maga művészetének, s Ausztriában az epikai elbeszélés, a verselésbeli haladást nem tekintve, századokon át azon a fejlődési ponton maradt,

a melyre ő állította. Valamint Neidhardt iránya: úgy a Stricker tréfálkozó „Pfaffe Amis"-a (Amis pap) is folyton élt még a XIV. század elején is, mikor a bécsi származású Frankfurter Fülöp „Pfaffe vom Kahlenberg" (A Szárhegyi pap) néven adta tovább, mígnem végre az „Eulenspiegel"-be olvadt be. Már Strickernél megkezdődnek az udvari művészet és erkölcs hanyatlása miatti panaszok is; a század végén egy követője, Enenkel Jansen bécsi polgár, „Fürstenbuch" című munkájában epekedő visszapillantást vet a Babenbergiek udvarának fényes korszakára. S míg Bécs az olyas tréfás elbeszélésekben, mint a „Wiener Meerfahrt" (a bécsiek tengeri útazása) eszem-iszom kedvelő vígalmas polgárság fészkeül tűnik föl: Haslaui Konrád, meg az úgynevezett Helbling Seifried gúnyolódó helyi képeket rajzolnak, igaz ugyan, hogy alaktalan alakban, de telides teli igaz élettel és csattanós vastag hatással. A gúnyolódó és adomaszerű elem lassanként minden költői műfajba behatol, s nemcsak Enenkel „Világkrónika"-jában és „Fürstenbuch"-jában tesz foglalást a történelem talaján, hanem egy Neuenstadti Henrik nevű bécsi orvos költeményeiben a komolyabb regénybe és az egyházi költészetbe is belopódzik. Ott pedig, a hol, mint például a külföldi származású Frankensteini János johannita „Kreuziger"-(Keresztes-)ében, teljesen hiányzik: a költészet legjava erején, a reális és csattanós előadásra való képességen esett csorba.

A valódiságnak, egykorúnak és prózainak a reális előadásához való ezen átcsapása már előre hirdeti a középkori költészettől az új-korra való átmenetelt. A XIV. század második felében valóban már csak közvetetlen hasznot követeltek a költészettől. Teichner Henrik, korának e legtermékenyebb és leghíresebb oktató költője, tömeges termelésével épen ennek a kívánalomnak tett eleget. Ő utána Suchenwirt Péter következett, ki rímes czímer-leírásokat, fejedelmeket és nemeseket dicsőítő dísz- és tisztelgő beszédeket írt s korának legfontosabb történeti eseményeit is megverselte. Őt még a nagyszerű múlt hatja át, melynek lovagi tündöklésében a jelennek semmi része nincs, és az azon időbeli bécsi erkölcsöket fanyar gáncsolásában gyakran egy csöppet sem kedvezőbb színben állítja elénk, mint Beheim az ő „Buch von den Wienern"-jében (A bécsiekről való könyv). Végre a költészet egészen belevész a prózába meg tudákosságba; ekkor keletkezik Hagen Gergely történeti krónikája, ekkor ír egy tudós költő, Mügelni Henrik, egy magyar krónikát Habsburgi (IV.) Rudolf főherczeg környezetében, ki 1365-ben a bécsi egyetemet alapította, miért is „alapító" a mellékneve.

Sehol sem volt a közép-kornak szebb befejezése és sehol sem nyílt meg az új-kor bíztatóbb kezdettel, mint *I. Miksa* császár személyében, kiben két kor fogott egymással kezet. Mint mindenféle testi ügyesség mestere, mint

A költő benyújtja a „Theuerdank"-ot a császárnak.

igen gyakorlott vívó és mint korának legvakmerőbb lovasa, mintha a lovagias férfi eszményképét hozta volna át magával a reformáczió századába. Épen olyan érdeklődéssel, mint a milyet a kihalásnak indúlt lovag-kor költészete iránt táplált s melynek a középkori „Heldengedichte"-k („Hősköltemények") legfontosabb gyüjteménye, az úgynevezett Ambrasi „Heldenbuch"

(Hősök könyve) köszönhető: épen olyan érdeklődéssel viseltetett ő az új-latin költők és humanisták törekvései iránt és segítette hatalmas támogatása és gyámolításával döntő győzelemre azok czéljait. Csak midőn a humanismus a skolasztikai módszert leszorította a térről, akkor érte el a bécsi egyetem első virágzó korát; ezen az egyetemen tartotta Németországban az első előadásokat Peuerbach György, a híres csillagász, 1454-ben és 1460-ban a római classikusokról. Miksa uralkodása kezdetén nyert Bécsben a könyvnyomtató művészet is szilárd és állandó székhelyet. A császár buzdítólag és intézőleg hatott minden téren, nevezetesen a történelem, a geneologia és a honleírás terén. Szeretett okos és tudós férfiaktól tanácsot kérni s iparkodott azokat maga köré gyűjteni. Mindig egész sereg tudós és latin költő volt körülte, kik akár udvaráúl vagy külön akadémiájaúl tekintethettek s kik versenyezve dicsőítették az ő fényes alakját. Ő hítta meg Bécsbe az akkori legjelentékenyebb latin költőt, Celtist, ki ott 1497-ben a Dunai tudós társaságot alapította s a diákokkal latin iskolai drámákat adatott elő. Futólag Hutten is megfordúlt ebben a körben. Miksa császár különben maga is költő és iró volt; bizalmas titkárai, Pfinzing Menyhért és Treitsauerwein Miksa, az ő utasításai és följegyzései alapján szerzették, az egyik a „Theuerdank"-ot versben, a másik pedig a „Weiszkunig"-ot prózában. A költői mű a középkor végén kedvelt allegoria alakját használja, melylyel gyöngéden hozza kapcsolatba az emlékét egy szép valóságnak, a Miksa és Burgund örökösnője közti rövid, de boldog házasságnak, meg az üde és vidám, a reménykedő és merész, a küzdő és törekvő ifjúkor annyi boldog pillanatának.

Azonban Miksa gyönge ültetvényei a következő nemzedékeknél sem oltalomra, sem ápolásra nem találtak. A reformatio százada az alsó-ausztriai német irodalom fejlődését illetőleg nyom nélkül múlt el. A renaissance korában, igaz, divatoztak a Bécs városára irt dicséretek; 1547-ben kezdte meg azokat egy becsületes iskolamester, a bécsi skót benczéseknél működő Schmeltzl Farkas, ki, mint szintén a stiriai Brumer Tamás, osztrák Hans Sachs nevet vívott ki magának, s kinek csakugyan maga Hans Sachs is utódai közé tartozik; csakhogy ezek a dicséretek Bécset nem mint szellemi tekintetben fontos helyet magasztalják, hanem mint a jó élet paradicsomát, s mint vígalmas és élvezetekben dús pompás várost. Az ellen-reformatio, meg a harminczéves háború kora általában a hanyatlásnak a leg-is-legalsó fokán látta az ausztriai irodalmat. A jezsuita iskolákban többé már nem német, hanem latin nyelven tanítottak, s ezzel a német irodalomnak a

tovább fejlődése alól magában az országban vonatott el az alap. A könyvvizsgálat behozatala teljesen megakasztotta a protestáns Németországgal való szellemi közlekedést s ekképen egyúttal meggátolta a kivülről való termékenyedést is. A mester-énekesek iskolái, melyek Luther tanaival együtt jöttek be Ausztriába s azokkal együtt osztoztak az üldöztetés sorsában,

Abraham a Sancta Clara.

műszabályaikkal és gyüjteményeikkel tovavándoroltak s utánuk semmi egyéb nem maradt meg, mint a latin iskolai dráma, melyet a jezsuiták hallatlan fénynyel és pompával adattak elő.

Míg Bécs felsőbb köreiben az olasz költészet, melynek itt a földrajzi fekvés és a történelmi körülmények egyiránt kedveztek, dicsőséges korszakot élt, a népnél a költészetnek csupán egy eleme divatozott, t. i. a drasztikus elem vagy vastag tréfa, mely itten régtől fogva soha sem hiányzott, és mindig hatott. Ez időben még a papi szószék sem állott előtte elég

magasan, és *Abraham a Sancta Clara*, egy sváb származású bécsi udvari pap, felette ügyesen párosította azt a szatirával és a predikáczióval is. Mestere levén saját eszközének, melyen minden fogást jól ismert, hallgatóinak a gyöngéit eltalálta s így sohasem tévesztette el a czélba vett hatást. E közben a bécsi állandó színpadon a történelmi és politikai drámák dagályával és szóárjával fölváltva a Paprika-Jancsi nyers tréfáit is elő-elővették. Rögtönzések levén, egyiknek is, másiknak is oly kevés köze van az irodalomhoz, mint ama krajczáros komédiáknak, állatmutatványok- vagy tűzijátékoknak, melyekkel a népet a külvárosokban vagy a Práterben mulattatták.

A XVIII. század egész első fele is kárba veszett Ausztriában a német irodalomra nézve. A bécsi tudományos Akadémia terve, melyet Leibnitz a század második tizedében nyújtott be, s mely már a császári jóváhagyást is megnyerte, épen oly kevéssé juthatott valósulásra, mint a mily kevéssé sikerült Heräus udvari költőnek az a törekvése, hogy a pálmás rend (egy XVII. századbeli irodalmi társaság Németországban) helyébe egy nyelvművelő társaságot állítson. Gottsched is csak a negyvenes években, vagyis akkor talált Bécsben egy csapatka tehetetlen tisztelőt, mikor Németországban a svájcziak támadásaitól már egészen oda lett; de ezek a tisztelők is oly csekély számmal és oly csekély tekintélyűek valának, hogy egy olyan német társaság alapításának, mint a milyen a lipcsei volt, még a gondolatáról is le kellett tenniök, mint lehetetlenségről, s egy olyan épósz, mint Scheyb „Theresiade"-ja, megnyerhette ugyan Gottsched tetszését, mert hiszen az ő útasításai szerint készült, de csakhamar feledésbe jutott a Schönaich „Hermann"-jával együtt. Többet lehetett várni Gottsched hatásától a dráma fejlődését illetőleg. Gottsched „Cato"-ját 1748-ban nagy tetszés mellett adták elő, s 1749 óta pedig már párja jelent meg Bécsben az ő „Schaubühne" (Szinpad) czímű időszaki vállalatának is. A rögtönzött vígjáték uralmát rendes darabok kezdték korlátozni legalább annyiban, hogy hetenként ezeknek is engedtek néhány napot a szinházban. Gottsched nem idegenkedett volna attól, hogy Németországban lejátszott szerepét Bécsben újra elülről kezdje; meg is jelent 1749-ben itt még az udvarnál is, de e látogatásának nem lett kivánt eredménye, és Bécsnek egy évtizeddel később Sonnenfelsben újabb szabású embere vált, ki itt egymaga volt az, a mi Gottsched és Nicolai együtt voltak Németországban.

Ausztria irodalmának további fejlődésére nézve igen nagy fontosságú volt a hétéves háború. Az osztrák katonaságnak mind felsőbb, mind alsóbb

rangú tagjai régtől fogva igen nagy szeretetet és érdeklődést tanusítottak a német nyelv és irodalom iránt. Egész seregre megy azon osztrák költők száma, kik vagy állandóan, vagy ideiglenesen a katonasághoz tartoztak. A hétéves háború alatt osztrák csapatok többször tartózkodván Németországban, akkor kezdték belátni az osztrákok, hogy szellemi dolgokban

Sonnenfels József.

a külföldhöz képest hátra vannak s hogy a birodalombeli németektől van mit tanúlniok. A főnemesek a császárné beleegyezésével német egyetemekre küldték tanúlni a fiaikat. Gellert épen úgy Mentora lett Ausztriának, mint Németországnak. Azt a lelkesedést, melylyel e bőbeszédű és lágyságos ember iránt viseltettek, haza hozták magukkal Németországból a különböző rendű s rangú katonák, s így új kapcsolatot létesítettek a német irodalommal, még pedig bensőbbet, mint a milyen századokon át volt. Erre

Bécsben is élénk mozgalom kezdődött mindenfelé. A mi tíz évvel előbb még lehetetlen volt, a hatvanas évek elején tényleg megvalósúlt; Riegger ugyanis egy német tudós társaságot alapított, melynek Sonnenfels is tagja lett. A német heti lapok mintájára Klemm és Heufeldtől a „Die Welt", Sonnenfelstől pedig a „Der Mann ohne Vorurtheil" (Az elfogúlatlan) című folyóiratok jelentek meg, melyek főfigyelmöket arra fordíták, hogy a színpadot a paprikajancsi-féle durvaságoktól, meg a Hafner-féle laposságoktól megtisztítsák; egyébiránt Klemm és Heufeld mint szabályszerű színdarabok irói is legjelesebbek voltak. Sonnenfels pedig, mint olyan ember, ki tele volt nagyratörő becsvágygyal, s félelem és kimélet nélkül támadott mindent, mit a fölvilágosodás elfogúltságnak bélyegzett, középpontjává tudta magát tenni az irodalmi mozgalmaknak, s mióta II. József a kormányzásban részes lett, a József-féle újítások szellemében szervezte mind a színházat, mind az irodalmat.

Az osztrák irodalmat e korban általában ugyanolyan serény mozgalmasság és sietség jellemzi, mint a milyet Sonnenfels tanúsított. Az önérzet egész önhittséggé vált; az a hiedelem kapott lábra, hogy Ausztria a külföldet, melytől még az imént ő tanúlt, rövid időn mérföldekkel megelőzi. Az Akadémia eszméjét több ízben újra meg újra pengették; szó volt arról, hogy meghívják Klopstockot és Lessinget; Wieland is Bécsre irányozta tekintetét. Minthogy azonban egy középszerű irót hívtak meg Erfurtból, kinek a várakozásai különben nem teljesúltek, Németországban csakhamar teljes lett a kiábrándulás. A napi irodalom fölvirágzott ugyan egy kis időre Bécsben, de csak hogy ép oly gyorsan elvirítson megint. 1766-ban négy hónap alatt 27 új hetilap támadt s a folyóiratok özöne a hetvenes évek közepéig mind inkább-inkább áradt, de csak hogy épen oly gyorsan elapadjon megint. Mikor pedig József császár 1781-ben a sajtószabadságot megadta, a fölvilágosodást terjesztők irói láza többé semmi határt nem ismert. 18 hónap alatt 1172 röpirat jelent meg, mindannyi ugyanolyan tartalommal, mint Born gúnyolódó „Naturgeschichte des Mönchthums" (A szerzetesség természetrajza) című munkája; fölvilágosodást prédikáltak, s a szerzetesek ellen hadakoztak. De pongyola alakjuk miatt még a próza fejlődésére sem voltak hatással, mely ettől a világosságterjesztéstől általában kevéssé gazdagodott. Sonnenfels és Klemm hírlapirodalmi munkáin kivül legfölebb csak a „Faustinus" című voltaireies regénykisérlet, a czinismusnak és fölvilágosodásnak ez igazi keveréke, meg egy osztrák tisztnek, Meyernek „Dya-na-sore" című munkája számíthat a megemlítésre; egyedül

ez utóbbi, meg Blumauer iratai éltek tovább a századnál. A költészetben oly korban, mely kifelé oly nagyon el van foglalva, legtöbbnyire hiányozni szokott a belső nyugalom és a kellő magábamélyedés. Alsó-Ausztria sem érlelt a XVIII. században egyetlen nagy költői tehetséget sem. Azt az elismerést azonban nem lehet az utolsó három évtizedbeli költőktől megtagadni, hogy több század óta ők hódítottak hazájoknak először helyet

Blumauer Alajos.

az irodalomtörténetben. E költők természet szerint két külön nemzedékhez tartoznak. Az első nemzedék a hetvenes években működött; legnagyobb részt volt-jezsuitákból állott s Klopstock és Ramler példáját követve, klasszikus mértékű ódákat írt és költői működésére nem engedte hatni kora irányzatát; Denis és Mastalier álltak e csoportnak az élén, s az előbbi Ossian lefordítása által visszahatással volt a külföldre is. A második nemzedék a nyolczvanas és kilenczvenes években működött, legnagyobb részt szabadkőművesekből állott, inkább Wielandot vette mintául, kinek épen

Bécsben volt legtöbb követője, s mint irányzatos költői iskola, teljesen a József korabeli eszméknek állt a szolgálatában. Legkiválóbbak valának e csoportban *Alxinger* és *Blumauer*, kik Wieland utánzásában és a szemlélődő bölcselettől való idegenkedésben egyeztek ugyan, de máskülönben sokban eltértek egymástól; Alxinger ugyanis a klasszikus irodalom tanítványa volt, melyet Blumauer kiparódizált; Alxinger gondot fordít az alakra, míg Blumauer épen oly pongyola a nyelvben és verselésben, mint a mily czinikus a tartalomban. Azonban Blumauer elleste Bürgertől az erősebb hatás eszközeit, és élczelése, bármily közszerűvé válik is olykor-olykor, rendesen élénk és élénkítő, míg Alxinger múzsája fárasztó. E korszak összes költői közül egyedül csak Blumauer maradt fenn tovább a századnál s munkáit még ma is olvassák. Ezen ifjabb nemzedékbeli költők Bécsben 1777 óta egy saját külön Musen-Almanach körül csoportosúltak, melyet sorban Ratschky, Blumauer, Leon és mások adtak ki. Ez almanach munkatársai legnagyobb részt híjával voltak a sajátos egyéniségnek, többkevesebb ügyességgel a Németországban kiképződött lírai stílfajokat utánozták, s otthon viszont ők találtak utánzókra. Míg Ratschky Blumauer nyomain halad, addig Haschka, később a néphimnus költője, ódáiban Denist követi; Leon ellenben külön úton igyekszik járni, midőn a régi Minnesang irányához szegődik. A nők most is szerepelnek: Greiner Karolin és barátnője, Baumbergi Gabriela, egy almanachból sem maradnak ki.

Ez alatt a drámaköltés egészen más irányban fejlődött, mint előre sejteni lehetett volna. A paprikajancsi-féle vastag tréfáktól megtisztított színpadon nem Ayrenhoff hidegvette alexandrinos darabjai kaptak lábra, ki barátjával, Retzerrel, fáradhatatlanúl hadakozott Shakespeare ellen, noha Bécsben alig talált vagy egy számba vehető követőre: hanem maga Lessing volt az, a ki a műsor fölött úrrá lett, s ő általa buzdítva és az ő szellemében, noha sokkal kevesebb tehetséggel irta drámáit Gebler államtanácsos egyenesen a színpad számára. A közönség ízlése még jobban beleedződött ebbe az egészségesebb irányba akkor, midőn itt Schröder a nyolczvanas években nemcsak mint színész működött, hanem egyúttal legjobb darabjait is irta és Shakespeare színműveit saját átdolgozásában adatta elő a Burgszínházban. Schröder itt tartózkodásának az lett az eredménye, hogy elsőben is a drámai költészet attól fogva Bécsben elválaszthatatlan kapcsolatban maradt a színházzal, míg Németországban a „Sturm und Drang"-féle dráma (a lángelméskedve szertelenkedő irók csoportjának drámája) épen különvált

a színpadtól; másodszor pedig, hogy a természeti igazság elve győzelemre jutott az alexandrinos tragédia ál-páthósza ellenében előbb a színészetben, azután pedig a költészetben is. Schröder utódai közt, kik legtöbbnyire színészek is, meg költők is voltak, nem hiányoztak a túlkapások sem egyik, sem másik oldal felé; a természetesség Stefanie, Bergobzoomer, Müller, Friedel, Ziegler és más ilyenek kezeiben gyakran nyers naturalismussá fajúlt; a drámai költészet Bécsben a színészet és költészet ezen benső kapcsolata folytán nagyobb mértékben átment a színészek kezeibe, mint egyebütt, s azon darabok, melyeket Jünger és Kotzebue, mint meghívott színházi költők szereztek, inkább elősegítői, mint sem ellensúlyozói voltak ennek az iránynak. Hogy azonban ez által az eszményi dráma számára inkább egészséges talaj teremtetett, mintsem a színpadra vezető út elzáratott volna előtte, mutatják azok a sikerek, melyeket az ilyenekkel *Collin Henrik*, Grillparzer előtt a legjelentékenyebb alsó-ausztriai drámaköltő, aratott. Míg Ayrenhoff még mindig a gyűlölt természeti elv ellen küzdött: Collin tudatosan és szándékosan törekedett a szép és igaz, a természetes és szabályszerű összeegyeztetésére. Ő érzékeny darabokon kezdte és aztán egyszerre csak a magas szárnyalású tragédiához szökött fel, mely állampolgári erényeket dicsőít. Jellemalakjai, melyeket legtöbbnyire az ó-korból válogat, tele vannak nemes és férfias érzülettel; nyelve nem ment ugyan a szónoki pompázástól, de erővel teljes és zengzetes. Sehol sem feledteti, hogy képzett költő, de drámáiban a megalkotás fogyatékos, a cselekmény szegényes. Nem a naturalismus, hanem Ayrenhoff utóhatása fosztotta őt meg a tartós sikertől.

A fölvilágosodás korszakára Alsó-Ausztriában azonnal a romantika kora következik. A „Sturm und Drang“ siheder éveinek s a két Schlegel első újító föllépésének semmi hasonmása nincs Alsó-Ausztria szellemi életében. Mindjárt József halála után bizonyos hátrafelé menő mozgalom kezdődött, melynek Hoffmann L. A. volt-jezsuita, mint a „Wiener Zeitschrift“ kiadója, volt az irodalmi képviselője. A már nyílván elavúlt irányzatú s elmakacsodott fölvilágosodás ellenségei lassanként megszokták, hogy tekintetöket Bécsre irányozzák. Müller János, Svájcz történetírója, már 1792-ben ide hívatott; 1802-től fogva pedig Gentz is osztrák szolgálatban állott. Ő utána csaknem az egész romantikai iskola ide vonúlt, részint állandó, részint ideiglenes tartózkodási helyévé választván Bécset. Egymás után tarták itt a Schlegel testvérek meg Müller A. a császár külön

engedelmével s Bécsnek legelőbbkelő s legműveltebb köreiből állott közönség előtt a romantika tanainak legkülönfélébb ágazatairól szóló fölolvasásaikat. Ideiglenesen tartózkodtak a császári városban Tieck, Loeben, Brentano meg a két Eichendorff, és Humboldt Vilmos, mint porosz követ, egyiránt nyitva tartá vendégszerető házát mind a helybeliek, mind idegenek előtt. A nők, mint mindenütt, hol romantikus szellem lengett, Bécsben is mindinkább előtérbe léptek mind a társaságban, mind az irodalomban. Schlegel Dorottya és Chézy Helmina meghonosították a berlini és párisi szalonok hangját Bécsben, hol Bernhardi Zsófia, a Tieck nővére, is időzött egy darabig; kiváló szerepet játszott itt a társaságban Frohberg Regina, e kikeresztelkedett berlini zsidónő; Pichlerné és Gradensteini Perin Jozefa a helyi társas életnek kevésbbé szellemes, de az előbbieknél kedélyesebb módját tartották fenn. Végre a romantikusok, mikor Ausztria 1809-ben fegyvert fogott, igen kiváló részt vettek az osztrák hadsereg működésének sikereiben; ugyanis, míg Gentz és Schlegel Fr. kiáltványokat irtak Napoleon ellen, Varnhagen, Seckendorf és mások fegyveresen szálltak ki ellene. Collin pedig hatalmas honvéddalait zendítette meg s ezzel megindítójává lett a szabadságháború hazafias költészetének. Castelli, Passy A. és mások követték példáját, és Kleist H., kinek „bosszúra serkentő költészete“ részben osztrák földön keletkezett, „Hermannsschlacht“ című művét ide küldte meg Collinnak.

A romantikusok elméletére nézve Bécs, hol Kant csak bizonyos válogatott körben vala ismeretes, épen nem volt kedvező talaj mindamellett sem, hogy kitűnő és nagy tekintélyű folyóiratokat alapítottak, még pedig részben a kormány támogatása mellett. Fennállásuk első idejében a „Bécsi irodalmi évkönyvek“ voltak német nyelven a legelőbbkelő folyóirat; Seckendorf és Stoll „Prometheus“-a, meg Schlegel Frigyes „Deutches Museum“-a voltak az első osztrák folyóiratok, melyeket a külföldi irók is vonakodás nélkül támogattak, sőt az előbbitől maga Goethe sem tagadta meg közreműködését. Azonban a romantikának veszedelmes ellenfele támadt a „Sonntagsblatt“ kiadójában, Schreyvogel-Westben, kinek átgondolt kritikája teljesen Lessing elveihez ragaszkodott s a színpadi lehetőség és beválóság követeléseit sohasem téveszté szem elől. E kritika ellen oly gyönge drámairói tehetségek, mint Collin Mátyás, ki historiáit Shakespeare stílja szerint készítette, vagy mint Passy J., ki khórusos tragédiáival a Schlegel „Jon“-ját utánozta, semmit sem tudtak tenni. De maguk a romantika ellenfelei hasznukra tudták fordí-

tani az ezen iskolától kezdett irányokat. A fordítók tevékenysége Bécsben is hatalmas ösztönzésben és támogatásban részesült, s különösebb kedvvel a román meg a keleti költőkhöz fordult, kiket a Schlegelek tettek ismeretesekké. A spanyol irodalommal még a spanyol Habsburgok kora óta fennállott itt bizonyos szellemi viszony, s ez irodalom tanúlmányozásának Wolff F. kiváló

Raimund Ferdinánd.

képviselője volt; a keleti költészet közvetítője pedig Hammer-Purgstall lett, kivált Hafiz Divan-jának fordításával, mely később jelentékeny hatással volt Goethére. A spanyol költőkből való fordítások különösen a színpadnak váltak javára, s azért is szorosabban annak a szükségleteihez illeszkedtek; a West átdolgozásabeli szabad áttétel mind maig felülmúlatlan s mostanig is az egyedüli alak, melyben spanyol eredeti művek a német színpadon fennmarad-

hattak. Ezenkivül a romantika Ausztriában is tárt föl új anyagforrásokat, melyeket serény kezek azonnal ki is zsákmányoltak. Schlegel V., mikor utolsó előadását tartotta, a politikai helyzet miatt szomorkodó hallgatóit mélyen megindítva nemzeti tárgyakat ajánlott a történeti tragédiairásnak, s főleg a Hohenstaufi ház fényes lovagkorára hívta föl a figyelmet, végül pedig a politikailag fontosabb s hozzánk legközelebb eső Habsburg-házra, mely annyi nagy uralkodót és hőst szült. Schlegel maga tette közzé a Minnesängerek azon dalait, melyek Habsburgi Rudolfról énekeltek, s Hormayer zsebkönyve és adattára, mint a nemzeti és hazafias tárgyaknak megannyi igazi kincses bányái kínálkoztak a tárgykereső költőknek. Collin H. békét hagyott a római hősöknek s a Habsburg-ház történeteiből alkotott balladákat; testvére, Mátyás, meg Greiner-Pichler Karolina a Babenbergiek korából merítettek tárgyakat, melyeket a drámába és regénybe is bevittek. A negyvenes évek kezdetéig számtalan költemény énekelt a Habsburgokról, vagy a haza történelmének hősi mozzanatairól. E költemények közé tartozik a „Zríny“ is Körnertől, kinek legjelesebb drámái általában szerzőjök Bécsben tartózkodásának és az udvari színpaddal való összeköttetésének köszönik létrejöttöket. Csekély láttatja volt ellenben annak a mozgalomnak, melyet Werner Z. és Schlegel F. katholikus tárgyak és az egyházi költészet érdekében kezdtek; csak Enk von der Burg kereste ez alapról az antikhoz vezető útat, de e kisérleten az ő előkelő tehetsége is hajótörést szenvedett.

A romantika hatására ismerünk abban is, midőn Ziska Ferencz ezután már az osztrák népdalok és népmesék gyüjtögetésén fáradozik, vagy midőn Schütz „Versuche eines Wiener Naturdichters“ (Egy bécsi népies költő kisérletei) című dolgozatával áll elő. Itt lép föl nyomban a nyelvjárási költészet is, mely legnagyobb virágzását a népszínházban, Raimund halhatatlan költeményeiben érte el. Ehhez az irányhoz tartoznak fele részben azok a költők is, kik a harminczas évekig az osztrákság egészen sajátos nyilvánúlása gyanánt tekinttettek, mivel fajuk jókedvét és vidámságát könnyed formákban tudták visszatükröztetni. Mint jó hazafiakat, jókedvű embereket és ellenállhatatlan tréfálkozókat mindenütt szivesen látták s hallgatták őket, kik minden költői műfajjal könnyen bántak. Főképviselőjök ezeknek Castelli, kit Menzel osztrák Anakreonnak nevezett el. Ennek az „édes-kedves“ (herzig) dalai ritka népszerűségre emelkedtek; legjobban sikerült neki a humoros elbeszélés, mely semmi nagyobb remekelést nem követel. Ugyancsak ő a megalapítója egy, főleg művelődéstörténeti tekin-

tetben fontos irodalmi ágnak: a bécsi életből merített rajznak, melynek művelésében egészen a legújabb időkig találkoztak követői, mint Gräffer F., Schlager J., Schlögl Fr., Pötzl Ede, Chiavacci V. és mások. Ezen nembeli, de nyelv és verselés tekintetében, melyeket Castelli megbocsáthatatlanúl elhanyagolt, képzettebb költő Seidl J. G., ki az osztrák népnek nem csupán könnyűvérűségét, hanem mély kedélyét is kifejezésre tudta juttatni. Fő műfaja neki a népies ballada, mely téren Fitzinger Ferenczben és Vogl N. J.-ben tehetséges követőkre talált. Ez utóbbi, ki szép tehetségét hamar-munkáinak özönével tette tönkre, egyikéből sem hiányzik ama számtalan almanakoknak és zsebkönyveknek, melyek Bécsben a „Singe wem Gesang gegeben“ (Dalra, a ki dalra termett!) korában gombaként termettek.

A próza alakú költői műfajok csaknem teljesen az újságíróknak meg a nőknek hagyattak fenn. Frohberg Regina a német Lafontaine érzelgős modorában irt; Gradensteini Perin Jozefa abbahagyta a franczia nyelvű regényirást és elbeszéléseket irogatott az osztrák zsebkönyvek számára; Pichler Karolina a húszas évek óta egészen a történeti regényre adta magát, és „Schwestern von Prag“ (A prágai nővérek), „Friedrich der Streitbare“ (Veszekedő Frigyes) stb. című regényeivel az összes osztrák irók közt a legnépszerűbbé lett mindamellett, hogy terjengő s e kor női regényeiként csaknem kizárólag levélalakban szerkesztett e nemű munkái nem igen róttak 5—6 kötetnél kevesebbet az olvasóra. Ő mellette egyedül Duller E. neve volt forgalomban. A társadalmi regény nem talált képviselőre, sőt a beszélyt is, melyben minden elmélkedéstől elvből tartózkodtak, csak azok a hirlapok tengették, melyekben az elbeszélés a főczikkek közé tartozott. E téren aránylag Schreyvogel és ő utána Steigentesch A. szolgáltatták a legjobbat; Lembert V. színészt és színműirót is ügyes elbeszélőnek tartották. Halirsch F. L., Moshammer J., Toldenburgi Told F. X., Straube Em. és mások több, kevesebb sikerrel szintén beszélyirással foglalkoztak. Egyéb, különösen a „Theaterzeitung“ hasábjain megjelent elbeszélések vagy franciából vett fordítások, vagy német minták gyarló utánzásai voltak. Hoffmann kisérteties történeteit Tschabuschnigg A. és Silesius E. utánozták; a humoreszk-irásban, melyen Jean Paul hatása többé-kevésbbé világosan fölismerhető, Schilling A. versenyzett e kor legtöbb újságirójával. Különösen a harminczas évek végeig legolvasottabb, sőt csaknem egyedül olvasott lap, a Bäuerle „Theaterzeitung“-ja, mely nagyon ismerte a közönség gyöngéit s a kor minden divatjának, valamint

a közönség minden szeszélyének a legkészségesebben hódolt, el nem mulasztotta, hogy színházi tudósítói meg levelezői mellé egy állandó tréfagyártót is ne szegődtessen, ki már korántsem oly ártatlan fajtájú volt, mint a jó Castelli, s ki csakhamar a többi rovatban is hangadóvá lett. A tehetséges, de úgy az életben, mint irodalmi működésében egyiránt elzüllött Wiest után Saphir M. G. következett, a szójáték és kétértelműség ízetlen művészetének e mestere, ki azonban szerepét a jó bécsiek közt csakhamar lejátszotta és Meynert H. G.-nak engedett helyet. Azt a kárt azonban, melyet Saphir léhaságával és részrehajlásával, valamint itéleteinek élczeskedő modorával tett a kritikában, nem lehetett egyhamar jóvátenni, s az olyan mély belátású és alapos műbirák, mint Enk Mihály és Feuchtersleben Ernő, kik a „Wiener Zeitschrift"-be irogattak, sokáig a ritkaságok közé tartoztak a fogyatékos és silány kiállítású bécsi lapok hasábjain.

E közben a drámát a színészek a XVIII. század óta szakadatlanúl fennálló hagyomány szerint ápolták; Zieglerhez sorakoztak Weiszenthurn, a tehetséges Lembert és sok mások, kik kis részben, mint Steigentesch, eredeti darabokat, nagyobb részben pedig, mint Kuffner és Kurländer, fordított franczia boulevard-darabokat, meg spanyol tragédiákat szolgáltattak, s főleg az előbbiekkel egész vagyont szereztek maguknak. Oly tehetségek ellenben, melyek a színi hatáson túl költői értékre is törekedtek, mint a tragédiában Nell, Pannasch, Braunthali Braun és mások, az alexandrinos vígjátékban pedig Feuchtersleben, semmire nem tudtak menni, s így több, gyakran nem dicsőség nélküli kisérleteik után elhallgattak. A fajokat illetőleg sem sokkal haladtak többre; közvetve még mindig Iffland uralkodott a műsoron, míg Müllner vígjátékai és sorstragédái itt érték el legnagyobb sikereiket, és a dráma is itt talált legtehetségesebb képviselőkre, minők voltak Deinhardstein L., Zedlitz báró, Halm Frigyes és mások. A bécsi drámairóknak igen kevéssé méltányolt különlegességét képezik még az opera-szövegek, melyek részben újra jóvá tették azt, a mit a Varázsfuvola szövegének a szerzője vétkezett, s melyek könnyen megmagyarázható összefüggésben állottak az alsó-ausztriabeli zeneművészet fejlődésével; Weber, Spontini, Bellini, Kreutzer és más zeneszerzők ügyes munkatársakat találtak Kanne F. A., Seyfried F. és Chézy H. szövegirókban, s maga Grillparzer sem tartotta magához méltatlannak, hogy opera-szöveget írjon. A drámairásnak e kevéssé örvendetes állapota mellett is támadt a komoly és víg drámának két kiváló képviselője, kiknek egész lénye a hazai

talajban gyökeredzik. A könnyű- meg a nehézvérű bécsi ember közt levő amaz ellentét, melyet a műveltség alsóbb fokán Castelli és Raimund állít elénk, újra ismétlődik Bauernfeld- és Grillparzerben. Az előbbi a jobb társaságban kereste föl a bécsi ember élvező kedvét és vidámságát, s a

Grillparzer Ferencz.

legelőkelőbb és legnemesebb alakban szólaltatta azt meg; a másik az első osztrák író az újabb korban, ki a lelki élet mélységeit föltárta, s a szív tragikumába alaposan behatolt. Életök úgy viszonylik egymáshoz, mint költészetök; míg Bauernfeld szellemének üdeségét és rugalmasságát késő aggkoráig megőrizte s fáradhatatlan teremtő erejének ajándékival még ma is meg-megörvendeztet bennünket: Grillparzer korán meghalt mind az irodalomra, mind az életre nézve s rideg magánosságban emésztette föl magát.

Grillparzer Ferencz egész termőerejével hazája földjében gyökeredzik. Ő azon volt, hogy tehetsége számára táplálékot merítsen mindazokból az irányokból, melyek az akkori irodalomnak akár magasabb, akár alsóbb rendű fajtáiban elébe akadtak. Szorosan az élő színpadhoz szegődött s épen akkor alkotta első művét, egy sorstragédiát, mikor a Burg-színházban Müllner uralkodott s mikor Artner Teréz a Müllner „Schuld"-jához valami bevezetés-félét irt. Nem röstelte olyan kisértetes és rablótörténetekből venni motivumait, a milyeket akkor Gleich A. és mások tuczat-számra gyártottak, s épen olyan kevéssé útasította el magától a Lipótvárosi színház hatását, mint a romantikusokét, kiknek a spanyolokra való sikeres figyelmeztetést köszönheti. Az ő tekintete azonban a szükebb környezeten túlra, Weimarra volt irányozva, és első zsenge műve után már az „Iphigenie" classicus stíljában készített dráma következett. E különféle hatásoknak köszönheti Grillparzer azt a sokoldalúságot, a milyet egy más német drámaíró sem ért el; ő egyiránt írt classicus és romanticus drámákat; írt a spanyolok, Shakespeare és Goethe stíljában; dolgozott ó-, közép- és újkorbeli tárgyakat; ért a színpadi hatáshoz és mégis költői marad. Az ő tragikumából ritkán hiányzik egy-egy naiv vonás és húmorában nem hiányzik a mély komolyságú alap. Mesterkéletlen és egyszerű természeténél fogva eszményeit nem helyezi túlságosan magasra, soha sem az elvontságok régióiban keresi azokat; de nem elégszik meg a külső kedvteléssel, mint a korabeli „megelégedéses" költők (Zufriedenheitspoeten); őt csak a benső boldogság elégíti ki.

Azon reményeket, melyekkel a bécsiek az úgy nevezett költői vígjáték tekintetében hiában fordúltak volt Deinhardstein felé, Bauernfeld Ede töltötte be. Ez is a romantikából indúl ki s legkésőbbi koráig örömest vissza-visszatér a romantikus tárgyakhoz. O vitte Miksa császárt a legszeretetreméltóbb alakban a színpadra, s egyszersmind ő adta leghívebb képét a bécsi társaságnak, elkezdve a congressus napjain egészen a legújabb időig. Bauernfeld született komikai költő, ki nem az elmésségek halmozásával, s nem is az újabb vígjátékírók sajátos műfogásaival, hanem természetének vídámságával hat, mely közvetetlenül árad ki belőle s mely mindenfelé derültséget és jókedvet támaszt. Bauernfeld nem sokoldalú a jellemeiben s nem gazdag a föltalálásban; de jellemei szeretetreméltók és igazak; ismeri a titkait a szellemes és eleven párbeszédnek, melyben soha sem hiányzik a világfias hang s mely mindig kiváló mértékben drámai. E mellett megvan

benne az igazi színpadi költőnek a termékenysége; a vígjátéki műsornak évtizedeken át ő volt egyik főtámasza. Grillparzer után Bauernfeld tíz évnél nem sokkal több idő múlva lépett a nyilvánosság elé; de a körülmények

Grün Anasztáz.

ez alatt nagyon megváltoztak. A húszas évekbeli ipari föllendülés minden téren életet és mozgalmat hivott létre. Az alsó-ausztriai középosztály műveltsége előbb haladt, a közönségnek a szellemi életben való részvétele nagyobb lett s a német könyvkereskedés Bécsben csinálta legjobb vásárait. A költészet szintén új és fényes lendületet nyert a harminczas években, Ausztria — mondá egy akkori iró — olyan, mint egy üde érzékekkel biró

tudni vágyó ifjú, kin még nem vett erőt az elvont gondolkozás az erővel teljes valódi élet rovására. S csakugyan ilyen volt ezen kor költészetének a jelleme. S most a jelen kor felé közelegve nemcsak azokat a költőket és irókat soroljuk föl, kik Bécsben és Alsó-Ausztriában születtek, hanem azokat is, kik hosszabb időn át itt éltek és költeményeiket itt alkották. A nemesi származású ifjúság járt elől, melynek nem a régen multra, hanem a jelen kor megértésére volt gondja. A költészet most is hazafias maradt, de politikai színezetűvé és a szó jó értelmében szabadelvűvé vált. Az osztrákok igaz lelkű és mérsékelt érzülete a költészetben sem tagadta meg magát; az írók alkotni és nem rombolni igyekeztek; gondosan elhárítottak maguktól minden föltolakodó radikális elemet; nem holmi elvont szabadelvűséget szedtek versbe, sem még kevésbbé valami határozott politikai programmot, hanem a jós és a próféta hangján szóltak. A főerőt és a jellemző kifejezést e nemzedék az elbeszélő lantos költészet terén találta meg. Ezen képződött ki szemben a heinei és sváb iskolával, habár ezektől nem egészen függetlenül, de mégis önállóan egy sajátságos jellemű osztrák iskola. Az előbbi időszakkal való kapcsolatot a balladában találta meg, melyet most nemcsak Zedlitz és Lenau, hanem másodrangú költők is sikeresen műveltek. Ez új költészetnek Zedlitz báró adott először hangot „Todtenkränze"-jében (Halotti koszorúk), tehát az a költő, a ki mint drámairó teljesen a romantikai iskola hatásai alatt állott, s most is azon iskola hatásának köszönhette a mesterséges canzone-alakot. Ezt az első megszólamlást azonban csakhamar felülmúlta egyik utódjának a csengőbb hangja; a *Grün Anasztázé* volt ez, ki az új iskolának legragyogóbb tehetsége, s kinek művei képekben és színpompában a pazarságig gazdagok, stilban hangzatosak s alakban és kifejezésben nemesek. Ezt megint mélység és bensőség tekintetében a magyarországi származású *Lenau Miklós* haladta meg, ki német nyelven a legnagyobb elegiairók egyike s ki hang és szín tekintetében Grün Anasztáznak egyenes ellentéte. Képeit kiválóan a zöldelő tavasztól s a császári város verőfényes környékétől szereti szedni; költészete fölött szülőföldje pusztájának hamuszínű ege lebeg, s verseiben a borongó őszt ünnepli. Grün a természetben a szabadság és a világosság küzdelméhez illő képeket keres: Lenau a mulandóság és minden földi dolog romlandósága miatti benső bánkódásának a képét látja a természetben. Grünnek megvolt az a tehetsége, hogy bánatától, ha egyszer azt hangzatos versbe szedte, megszabadúljon: Lenaut az, a mi lelkét emésztette, szünet és nyugvás

nélkül üldözte az ó és új világon keresztül. Az egyik a honi tárgyak hagyományát folytatja, midőn Miksa császárról nibelungi versekben énekel: a másikat lelkének háborgó ösztöne a Faust-thémához hajtja, melylyel kevéssel az után más osztrák költők is foglalkoztak. A másodrangú tehetségek, noha nagyobb részt Lenau személyes környezetéből keltek ki,

Lenau Miklós.

általában inkább Grün mellé sorakoztak. Legközelebb állott Lenauhoz honfitársa, barátja és tanítványa, Beck Károly, ki búsongásának kifejezésével olykor az ó-héber költészet elegiai hangját juttatja eszünkbe, de világosabb színeket használ, mint mestere, és nyugtalan változatosságával rontja a képeinek erejét és teljességét. Grün nyomain jár Frankl Ágost Lajos is, ki, mint amaz, a Habsburgokat énekelte meg.

A tiszta lira e kor első költőinél mögöttük állt a lira és épósz mesgyéjén fölvirágzott költeményeknek. Feuchterslebennek ókorias alaki

szépségre törekvő költeményei a Goethe mintájára szabott élet kifolyásai voltak; ugyanilyen szelíd és harmóniás életnézetnek igyekezett Schober Ferencz az újabb korú sonett-alakban kellő kifejezést adni. Az elmélkedő költészetnek Braunthali Braun volt a képviselője; a korán elhalt Halirsch L. ellenben Müller V. modora szerinti könnyed, egyszerű, természetes dalokat írt, melyeket, fájdalom, csak úgy sebtiben vetett papírra. A Mayrhofer lirája mély, magába merülő természet kifejezése, melyhez barátjában, Schubertben, alkalmas dallamszerzőt talált. Tschabuschniggot úgy lehetett tekinteni, mint a Heine modorában író nem nagy számú osztrák költők képviselőjét; Levitschnigg Henrik pedig, noha nem mindig szerencsésen, keleties képbőségre törekedett. Legkiválóbb tehetség Dräxler-Manfred K. F. volt, ki, mint Rückert, a lira minden formáján uralkodott s a nyelvhasználat és verselés dolgában példaképének nem igen maradt mögötte.

A legutolsó nemzedékből való írók még legnagyobb részt közöttünk működnek s oly élénk alkotó kedvvel telvék el, hogy dolgozataik fölött végleges itéletet mondani még nem volna helyén való. A legújabb időben újra a dráma mívelése kelt figyelmet. Miután Grillparzer a színpadtól, fájdalom, nagyon is korán visszavonúlt, évtizedeken át csaknem kizárólag Halm Frigyes volt az úr a műsoron, e fényes, de lágy s a tetszés által elkényeztetett tehetség, e mestere a cselekvény-indítás és meseszövés művészetének, ki egyszersmind a zengzetes, bár inkább lirai, mint drámailag élénk jambusos nyelv bűbájához is nagyon értett. A harminczas és negyvenes évek drámairói csekély támogatásra találtak a Burgszínháznak Schreyvogel után következett igazgatóinál, s ez volt az oka, hogy az osztrák dráma elfajúlásnak indúlt s a színpadtól a könyv-dráma felé fordúlt; olyan költők, mint Gärtner Vilmos, Eckardt Chlodwig, Húgó Károly, Pachler Faust, Kürnberger Ferdinánd s Rank József vagy nem találták meg, vagy nem is keresték a színpadra vezető útat; mások pedig, mint Kuranda Ignácz, az első kísérlet után elfordúltak a színpadtól. Csak Laube Henrik idejében lépett Bécsben a drámaköltészet újra közelebbi érintkezésbe a színházzal. Maga Laube is Bécsben irta ügyes szerkezetű és nagy színi hatású drámáinak tetemes részét. Az e korbeli német drámaírók közt legérdekesebb s egyszersmind legbizarrabb tehetség, Hebbel Frigyes, szintén Bécsben írt ez időben, s az ottani kitűnő színpaddal való érintkezés határozottan fejlesztőleg hatott rá, a mennyiben hozzá szokott, hogy szellemesen kigondolt lélektani és társadalmi föladatokat színpadra való alakba öltöz-

tessen s hogy a drámairói művészet alaki követeléseinek jobban megfeleljen. S az ötvenes és hatvanas évekbeli osztrák drámaírók már épen a dráma szerkezeti föltételeinek teljesítésében jeleskedtek s már csupán ez által is díszes helyet szereztek maguknak a dráma történetében. Halmnak a nyomába lépett Mosenthal S. H., a megfínomított paraszt-dráma megalapítója, ki előadási tehetség és a színpadi hatással való bánni tudás tekintetében aligha mögötte áll elődjének. De, míg ő nála a hatás gyakran a külsőségeken, a pompásan színezett csoportozatokon alapszik: a bensőségesebb és mélyebb szellemű Weilen József nagyobb figyelmet fordít a jellemekre; ő ugyanis oda törekszik, hogy darabjainak színre valóságával a jellemdráma magasb rendű jelességeit egyesítse. Míg Nissel Ferencz úgy a színpadon, mint az irodalomban csak később találta meg a megérdemelt elismerést: Saar F. történeti drámái az irodalomban sikert arattak ugyan, de a színpadon soha sem honosodtak meg. Mások, mint a tárgyválasztásban szerencsésnek tartott Prechtler Ottó, továbbá Anschütz Roderich, Wartenegg Vilmos, Murad effendi, Keim Ferencz, stb., csak futólagos sikereket mutathattak föl; Berger A., e Grillparzer nyomain haladó szép tehetség, első kisérlete óta elhallgatott. Legújabban Wilbrandt Adolf ért el magasabb stilű drámáival legnagyobb színpadi s egyszersmind, mikor művészietlen fogások nem gátolták, igazi költői hatást. A vígjáték, fájdalom, nem Bauernfeld szellemében fejlődött tovább s nem nyert azóta ismét oly szerencsésen megáldott tehetséget. Már közvetetlen utódai, Feldmann Lipót és Baumann Sándor koránt sem olyan fínom kedvességűek; Mautner Ede, a jó ízű „Preislustspiel“ szerzője, szintén kevésbbé mozgékony és nem tevékeny. Később a német vígjáték humora általában egészen helyzet-komikummá, a vígjáték pedig bohózattá fajult. Az osztrák költők a kor irányához alkalmazkodtak, s érdemük, hogy darabjaiknak úgy a bel-, mint a külföld színpadjait megnyerték. Rosen Gyula, Schönthan Ferencz, Klapp Mihály és Triesch Fr. G. általában úgy tekinthetők, mint a legújabb vígjáték képviselői. Egy-fölvonásos színműveket szerencsével írtak Schlesinger Zsigmond, Gründorf Károly s legújabban Karl Albert (Bombelles gr.). Bauernfeld fínomabb stiljéhez és hangjához csak Wilbrandt szellemes vígjátékai tértek ismét vissza, melyek közűl főleg az elsők igen szép sikereket arattak.

A negyvenes évek lantos költészete még nyilván Grün hatása alatt áll; a ballada- és románcz-alak az uralkodó, a mint hogy az osztrák lira soha sem távozott messzire az epika mezejétől. Constant V. (von Wurzbach)

és Foglar Lajos egészen a Grün szellemében költöttek; Bowitsch L. és Sauter Ferdinánd a népdal hangját igyekeztek eltalálni; Rick dalai egy szeretetre méltó kedély nyilvánulásai; legnagyobb sikert aratott Hirsch Rudolf könnyen folyó lirájának „Irrgarten der Liebe“ (A szerelem útvesztője) című gyűjteményével. Déli hévvel telvék Cerri Kajetán ily című dalai: „Deutsche Lieder eines Italieners“ (Német dalok egy olasztól). Új és erős hangot csak Rollett Hermann és Nordmann János zendítettek meg. A későbbi időszak önálló jelentőségű és sajátszerű bélyegű lantos költőt már keveset termett kivált a férfiak közt; az olyan költők pedig, kik csupán lirai téren próbálkoztak, épen ritkaságok. Carlopago, noha nem mindig szerencsével, a Hölderlin-féle lira magas stilját és művészi formáit igyekezett utánozni; sokkal jobban sikerült közelebb Milow Istvánnak a lira magasabb fajait ismét megkedveltetnie. Míg azonban a férfiak legnagyobb részt átallottak a lirára szorítkozni: a nőknek épen ez volt a kedveltebb mezejök. Különösen a nemesi származású hölgyek szerepeltek itt nagy számmal; így Wickenburg-Almásy grófnő, Najmajer Mária, Knorr Jozefin, Rechenberg Lujza, Remekházy Jozefin és sok mások. A polgári származásúak közül a professzorok feleségei vannak többségben; ilyenek: Bolza Eugenia, Arndts Berta, Arndts Mária és Hyrtl Auguszta. De főleg a Paoli és Christen neveket kell első helyre tennünk: *Paoli Betty* teljesen neme határain belül áll; ő a legnőiebb érzelmet, a csalódott szerelem miatti bánatot szedte oly mélyen átérzett s egyszersmind oly tökéletes alakú versekbe, a milyenek nőnek még ritkán, vagy soha sem sikerültek; *Christen Ada* a női természetnek azt az érdekes oldalát mutatja föl előttünk, mely akkor nyilvánúl, mikor az a társadalomban a nő elé vont korlátokkal összeütközik; dalaiban úgy tűnik föl, mint egy elveszett nő; különben nagyobb képzelő erő és férfias alakító tehetség a kiváló sajátsága.

Azon ballada- és románcz-cziklusokban, melyek Grün óta mind maig szakadatlan sorban keletkeztek, a lira az épószszal érintkezett, mely, mint önálló műfaj, szintén nem állt előtérben. Mindazáltal, habár csak több-kevesebb sikerrel, e nemben is működtek: Prechtler Ottó, Patuzzi Sándor, Landesmann Jeromos, Haupt József, von der Traun Gyula és mások. Az idill terén Hebbel Frigyes egy classicus költeménynyel ajándékozta meg honfitársait. Egy legújabb kori költő, Lipiner Siegfried, jelentékeny tárgyainál erős teremtő erőt, de csekély alakító képzelő-tehetséget tanúsított.

Legnagyobb haladást tett az alsó-ausztriai költészet a legújabb időben a próza-alakú költői műfajok terén. Az osztrák regény- és novella-írók nagyobb részt a legkülönbözőbb műfajokban jeleseknek bizonyúltak és hazájuk határain túl is kedveltjei a közönségnek. Az előbbi korszak némely írói, mint pl. Tschabuschnigg Adolf lovag, szintén megpróbálkoztak ezen a mezőn. Míg az ifjú-németek értelmében vett irányregényt csaknem egyedül Braunthali Braun (Jean Charles) nagy igényű munkái képviselik: a falusi történetek és műveltségi rajzok nagy tehetségű mívelőkre találtak Ausztriában. Rank József a Cseh-erdő tájairól szedte tárgyait, Silberstein Ágost az osztrák hegyes vidékekről; Kompert Lipót a cseh zsidóság (ghetto) életét és foglalkozását rajzolja megkapó képekben, Franzos Károly Emil pedig az úgy nevezett „Fél-Ázsia“ művelődési állapotait tárta föl a költői szemlélődés előtt. Anzengruber Lajos derék népies darabjai mellett szintén megkapó képeket rajzolt az alsó-ausztriai köznép életéből. Az óczeánon túlra szárnyalt a képzelete Kürnbergernek, ki a próza-alakú költészet terén oly gazdagon megáldott képviselője az „Amerikamüde“-nek (Amerika-csömör). Mások, mint Schuselka Ferencz és Schlögl Frigyes a kezök ügyébe esőhöz nyúltak, vagyis a bécsi népéletből merítették tárgyaikat. Kétségkivül ebben az irányban rejlik az alsó-ausztriai regénykölté ereje; a társadalmi és erkölcsi regény ennek mögötte maradt; mindazáltal e téren is érdemes munkákat hoztak létre Uhl Frigyes és Silberstein Ágost, sat., míg Wolfram és mások izgalmas regényei (Sensations-Romane) inkább csak pillanatnyi zajt csaptak, mintsem tartós tetszést keltettek. A történeti regény terén talán Laube Henrik „Deutscher Krieg“-je mondható a legkiválóbb jelenségnek. Nagyobb olvasóközönség szükségeihez mérten, nem ugyan tehetségtelenül, de erőik bölcs mérséklése nélkül írtak regényeket Breier Lipót, Scheibe Tivadar és Schirmer Ágost az egyetemes és az osztrák történetből, meg a jelenkori életből. Szintén részt vettek a regényirásban a nők is, kik leginkább férfinevek alá szerettek rejtőzni; említendők közülök Ritter E., Waldow Ernő és a legújabb időben Marriot Emil, ki a mai francziák reálistikus és naturalistikus előadásmódját követi. 1850 óta a beszélyírás is örvendetes haladást tett Ausztriában. E műfajjal főleg Pachler Faust szerzeményeiben találkozunk újra a hirlapi novella azon álláspontján, melyen azt a negyvenes években hagytuk volt. A novellaírói tehetség később is gyakran karöltve haladt a tárczaírói képességgel, csakhogy előbbkelő alakban. A legjobb osztrák tárcza- és tanulmányírók, mint Kürnberger

Ferdinánd, Lorm Jeromos, Erdmann K., Nordmann János, Ranzoni Imre, Groller Balduin, Hevesi Lajos, Grosz Ferdinánd és mások egyszersmind a legjobb novellaírók közé is számítandók. Az sem ritkaság volt, hogy, mint egykor Kleistnál, a regény és novellaírói tehetség a drámaköltői képességgel párosúlt; ilyen írók: Grillparzer, Halm, Hebbel, Mosenthal, Saar, Weilen, Wilbrandt, stb. Traun Gyula, Gigl Sándor, Mamroth Fedor és mások úti és vándornovelláiban touristai hajlamokkal is találkozik az. A keleti világot újabban Vincenti Károly tárta föl a novella előtt. A nőket e téren Wolf Hermin, Wild H., főleg pedig Ebner-Eschenbach Mária bárónő képviselik, kiknek elbeszélései a novellaírás legjobb termékei közé tartoznak.

Végül, hogy azt a haladást, melyet a próza Alsó-Ausztriában az utolsó tíz év alatt tett, kellőleg méltányolhassuk, még a szépirodalom határán kivülre kell egy pillantást vetnünk. Az osztrák tudósoknak, bármely téren működjenek is, kiváló tehetségök van az ízléses előadásra és a tetszetős stilra. A szónokok hasonlóképen az alak iránt több érzéket, a szónoki kifejezésben nagyobb könnyüséget és mozgékonyságot tanúsítanak, mint különben az éjszaki népeknél szokásos. Különösen pedig a napi irodalomban, ú. m. a hirlapok, a politikai vezérczikkek, a bírálat, valamint a tárczaczikkek írásában az alakot illetőleg Bécs ma elvitázhatatlanúl vezéri helyet követelhet magának.

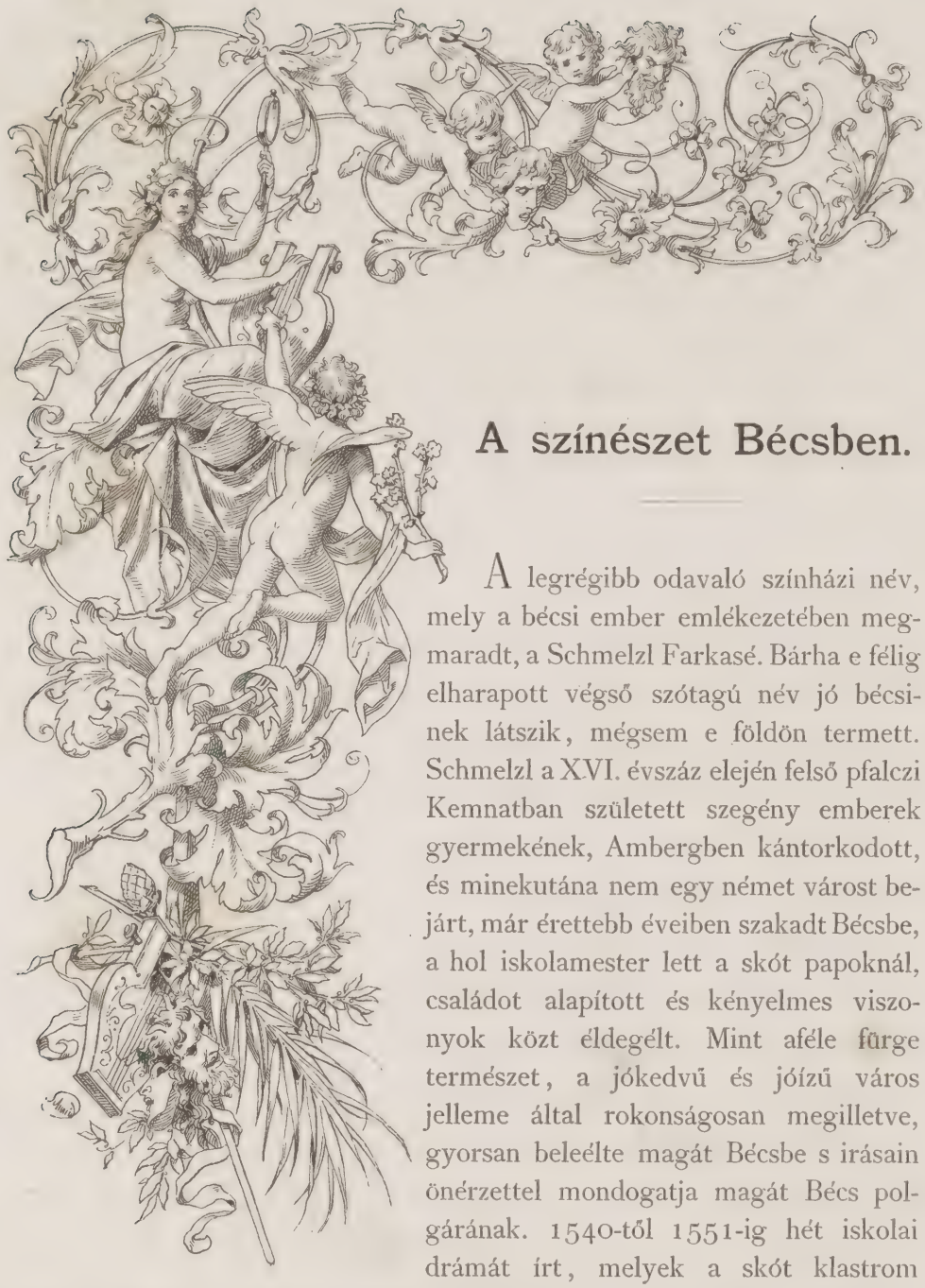

A színészet Bécsben.

A legrégibb odavaló színházi név, mely a bécsi ember emlékezetében megmaradt, a Schmelzl Farkasé. Bárha e félig elharapott végső szótagú név jó bécsinek látszik, mégsem e földön termett. Schmelzl a XVI. évszáz elején felső pfalczi Kemnatban született szegény emberek gyermekének, Ambergben kántorkodott, és minekutána nem egy német várost bejárt, már érettebb éveiben szakadt Bécsbe, a hol iskolamester lett a skót papoknál, családot alapított és kényelmes viszonyok közt éldegélt. Mint aféle fürge természet, a jókedvű és jóízű város jelleme által rokonságosan megilletve, gyorsan beleélte magát Bécsbe s irásain önérzettel mondogatja magát Bécs polgárának. 1540-től 1551-ig hét iskolai drámát írt, melyek a skót klastrom tanúlói által elő is adattak. Az ilyen iskolai drámák épen nem voltak Bécsben új dolgok; ismerték őket még Celtis Konrád idejéből, a skótoknál is divatban voltak. Az azonban újítás vala, hogy Schmelzl előttünk ismeretlen

okokból szakított a latin nyelvvel és drámáit németül írta. Ez szélesebb körét vonzotta a nézőknek s a kinyomtatott daraboknak jobban el kellett terjedniök. Közvetlenül népies érdek fűződött az iskolás drámához, melyhez eddigelé nem fért volt csak a nagyobb műveltségű ember. Egyébként Schmelzl nem volt elég ember arra, hogy ez érdeknek nagyobb lendületet adjon. Alkotó, találékony csak szerény mértékben vala. Utánzónak lépett fel s példaképeitől soha sem tudott igazában elszakadni. Mint Nürnberg született szomszédja megismerkedett e város polgári játékaival, meg különösen Hans Sachs-szal, s útazásain, melyek Lipcsébe is elvitték, alkalmasint megismerkedett a szász iskolai drámával is. A korabeli kedvelt színdarabokat ő is, más is olybá nézte, mint közbirtokot, melyhez lelkiismereti furdalások nélkül hozzá nyúlhat az ember. Így irta másnak a művére támaszkodva első darabját, a tékozló fiúról szóló színművet, mely az udvar jelenlétében adatott először s évekig ismételtetett mint kedves darabja a bécsieknek. A tékozló fiú az egész évszáznak kedves drámai tárgya volt, mert nagy gazdagságát nyújtja a helyzeteknek, a világot sok oldaláról mutatja és a költők moralizáló kedvének, a dráma az erény iskolájának tetszvén nekik, kövér táplálékot adott. Schmelzl is hódolt e moralizáló iránynak, mely közhelyek szellemtelen ismétlésében sajátos kedvét leli. Egyébként észre lehet venni, évek folytán mint gyarapszik drámaiságában Schmelzl, mint viszi őt magával a tisztán drámai érdek. Művészetének, természetesen még mindig szerény művészetének delelő pontján utolsó műve, „Sámuel és Saul“ című drámája mutatja őt. Történeti eseményhez, alkalmasint az 1547-iki cseh fölkeléshez kapcsolva, azt a thémát iparkodik keresztül vinni, hogy minden felsőbbség, ha jó, ha rosz, istentől vagyon. Sámuel és Saul szilárd és szilárdan meg is tartott alakot nyernek; pártvezérek állíttatnak elő bennök jellemző körvonalakban; a nép szenvedőleg és cselekvőleg van a darabba bevonva; a beszélgetés élénkül: mondás mondásra esik, szóra szó. Voltaképen most hallja az ember elsőben a színházi függönyt felgördülni, de gyorsan le is gördül megint és Schmelzl Farkas eltűnik. És eltűnik a nélkül, hogy színházi működésének igazi képét megkaphattuk volna. Hogy darabjai Bécsben irattak és Bécsben adattak elő, azt néha nagyon is nyíltan engedi észrevennünk. A „Kanai menyegző“-ben asztali imádságát az Üdvözítő a török veszedelem ellen mondja, és a borról, melyet az Úr vízből szerzett, azt mondja Tóbiás: ennél jobbat ugyan nem ivott még, nyilván kahlenbergi termés. Bécs villan meg itten egy szempillantásra természetbeli áldásával és

történeti szorongatottságában, hanem hogy miképen hatott a költő a bécsiekre, hogy s mint sírtak és nevettek, miképen álltak és ültek ott, milyen volt Schmelzl színházának az egész képe, arról, egy szó nem sok, annyi sincsen.

Szerencsére Schmelzl Farkas „Bécs városa dicséreté"-ben a császári városnak egy oly leirásával szolgált nekünk, hogy lélektani igazság, a részletek gazdagsága és a színek frissesége dolgában semmi kivánni valónk nem marad. A költő egész lelke él e kurta páros rímekben, egész hálája ezen, a hogy mindig mondja, „nemes" Bécs iránt. A szeretet teszi ki a poétát, a ki itt századának legkülönb költőjét, Hans Sachsot, nem ritkán eléri világos szemléltetés, kedvesen tréfás lénye és alkalmatos szórakás dolgában. Azért készítette, azt mondja Schmelzl, Bécsnek e leirását, hadd lássák és értsék meg az emberek, „mely rózsás kertben, édenben és paradicsomban" helyheztetett légyen bennünket más nemzetek és országok fölött a jó Isten. Úgy öltözteti föl verseményét, hogy maga mint idegen érkezik Bécsbe, kiváncsian barangolja be az utczákat és a járókelőktől nyer szíves fölvilágosítást mindarról, a mi neki feltűnik. Kedvteléssel nézi az egyenes, tiszta utczákat, a kőből épült házakat téres udvarukkal, melyek kívül belül festve vannak, s megélénkítve madárfütty által, mintha csak a zöld erdőben járna az ember; ámulva nézi a város piaczain a fölhalmozott élelmi szereket, melyek sokaságuknál és sokféleségüknél fogva kényelmes jólétre mutatnak; föltekint, más vele együtt bámészkodók által körülvéve, a Szent István temploma tornyára, melynek csúcsán egy óriási aranyos gomb tüzel. Bécs tudósai összegyűlnek, hogy valakiből doktort csináljanak; a hatóságok elvonúlnak mellette. Újra meg újra élelmi szerek vásárja, nagyszerű borkészletek, azután nyilvános intézkedések a lakosság egészsége iránt: serpenyők, melyeken gyalogfenyü és tömény ég; ispitályok és jótékonysági intézetek. A tűzi és török veszedelem elleni elmés készülékről is terjedelmesen megemlékezik Schmelzl. De érdemes is ám Bécsért a törökkel megverekedni, mert, ha kivettetődnénk ez fészekből és elvesztenénk ez eleségtárat, „ránk estveledvén, nagy lenne az mi didergésünk". Bécs lelke, az asszony is, előlép Schmelzl leirásában szelid hatalmával. A Rothenthurm-kapu alatt szegen lóg egy nagy oldalszalonna, a melyet elvihet az, a ki nem fél a feleségétől s a ki úr is a házban. Már néhány évszáza, hogy ott lóg, de neki, a jó Schmelzlnek is „csak nehéz az!" De szinte kinyílik a szíve, mikor belép a skótok klastromába, jövendő szerencséjének helyére. Tetszik neki a klastrom iparkodó szelleme, a szép orgona, a kert, a mély pincze. Van

fris vizök, egészséges levegőjük „és nagy hordókban jó boruk“. Jó helyem lenne itt nekem, gondolá magában s elfogadta a mesteri állást. A „Schmelzl“ (hájacska), mondja, bécsi módon megugratva a szót, „ennél különb hájbányát se talált még“. És erre következnek e hires sorok:

Nincsen több ilyen tartomány!
Itt a sok nótás, cziterás,
Sok czimbora, sok mulatás;
Több muzsikust, több hegedűt
Csak nem találni már sehütt.

Első rendben az ő korabeli Bécs az, melyet Schmelzl Farkas leír; de jobban szemügyre véve, minden idők Bécsét irta le. Ha száz évvel visszalapozunk, megtaláljuk, csakhogy kevesebb jóakarattal emlegetve, Aeneas Sylviusnál; további száz évvel saját tréfáiban, és ismét száz évvel előbb a tánczdalokban, melyeket egy Babembergi énekel udvara előtt. És ha előre számlálunk, megtaláljuk Abraham a Sancta Claránál, Lady Montague leirásaiban és végül a negyvenes évek derekán ez évszázban Graeffer Ferencznél, a furcsa könyvboltosnál, a ki, persze nagyon is túlozva, ezt irja „Bécsi időtöltései“-ben („Wienerischer Kurzweil“): „Ez az irigylésre méltó város az örökös vigasság paradicsoma; mindent áthat és bilincseiben tart itt a vidámság elementoma; senki sem unatkozik, mindenki mulat itt . . .“ Ez a Bécs a maga érzéki fogékonyságával, ez ránk nézve első sorban a bécsi színház talaja. Nem puszta véletlen szülte itt föl a színpadot: megtermékenyítette, táplálta, vállán hordta Bécs géniusa. Bécs jóléte, társas természete, asszonyainak fénye, a tréfának s élcznek elfogúlatlan szeretete, a ruházkodásban, a személyiségének érvényesítésében, reprezentáló képességében való ügyessége a bécsinek: mindez előfeltétele a színház fejlődésének, s mindezt egyenként kedvezőbben feltalálni sem lehetne. A könnyűvérűség, mely mégis ki nem zárja a komolyságot és a lobbanékony férfiasságot, örökös jellemvonása Bécsnek. Schmelzl Farkas kiemeli ugyan egyszer „szegény és keserves időnk gyors, rémisztő és nehéz járását“, de Bécsről adott leírása nem mutat sem sebet, sem sebhelyet. Beszél egy paradicsomról, melynek látására megnyílik a szíve. Sem a török szultán, sem a pestis, e két legbőszebb ellensége, nem tudta Bécset megrontani. A bécsi ember mindig művész volt abban, hogy egy-egy viszás helyzetből a lélek csodálatos rugékonyságával gyorsan talpra álljon. Vannak művészi ösztönei, és hogy úgy oda adta magát a színháznak, az a legszebb gyümöl-

csöket termette: teremtett oly színpadot és színirodalmat, mely egész Bécs tulajdona és nem legkisebb jogczíme a dicsőségének. Semelyik más német város fel nem dolgozta magában alaposabban a népies színművet, a Hanswurst-(Paprika-Jancsi-) játékot, mint Bécs, és egy bécsifi, a ki mint költő is, mint színész is jelentékeny, egy idealizált népszínművel ajándékozta meg Bécset; és két más bécsifi a város érzületéből fogant tragédiákat és vígjátékokat költött, melyek a magok nemében klasszikusok; Burg-színházába a német színművészet legjobb hagyományait vette át, és részvételével, éltető szellemével e színpadból mintaintézetet csinált egész Németországra nézve.

A dicsőséges történet eleje, fájdalom, a legmakacsabb homályba rejtőzik előlünk. A Schmelzl Farkas előtti állapot csaknem üres lap, és még utána is vagy száz éven át csak jelekre és sejtelmekre van az ember utalva. Jó szerencse, ha egy-egy városi számadásból értesülhetünk, hogy a tanácsteremben vagy a polgári fegyvertárban egy-egy színi előadás volt, melyről azonban még se tudunk meg többet, minthogy a polgárok és feleségeik mennyi bort és nyalánkságot fogyasztottak el, avagy, mint egy policziális rendeletből gyanítható, micsoda komédiás-csínyt kellett megfenyíteni. Egyházi játék, farsangi játék, polgári játék, — minden, mintha a föld nyelte volna el. Csak tán épen Schmelzl Farkas idejéből maradt fenn egy egyházi játék: a Szent István templombeli passió. Új idők formájára szabott költemény ez, mely nyilván jó távol időből való, mit ősrégi szólásformák bizonyítanak. Ez a passió nagypénteken adatott elő a Szent István templomában isteni tisztelet alatt. A prédikálószék közelében színpad volt emelve, a játszók Bécs városa adószedő hivatalosai voltak. Délelőtt a keresztre feszítés, a levétel és a sírba tétel adatott elő, délután a sírnál való kesergés. Egy prologus elbeszéli a Megváltó kínszenvedéseit s végül egy órányi türelmet kér a rá következő passió számára. Föllép Mária Magdolna, vele a három Mária, kik megkerülvén a keresztet, elmondják panaszaikat. Simeon odalép az isten-anyjához, „kihúzza kardját és Mária szivébe mártja“, a kardot, mely Máriának általjárja a lelkét. Erre felszólítja József Nikodemust, menjen vele Pilátushoz, elkérni tőle az Üdvözítő holttestét. Hogy bizonyost tudhasson, vajjon Krisztus meghalt-e már, elküldi a vak Longinust. Ez Jézusnak oldalába szúrja a lándzsát, a vértől, mely a sebből folyik, Longinus visszakapja szeme világát. Látván saját szemével Krisztusnak igaz isten voltát, fölkerekedik és hirdeti a csodát. Pilátus elcsodálkozik, hogy Krisztus már meghalt, hiszen még olyan fiatal és erős volt; egyébként Krisztus derék ember vala, úgy véli, neki igen

nehezen esett, hogy a zsidók halálát követelték, mert ő maga saját jó szántából sohasem lépett volna fel ellene. Pilátus fia is bizonykodik, hogy atyja és anyja mindig Krisztus mellett voltak, sőt hogy anyja még imádkozott is az Üdvözítőért, a miért is ők ártatlanok a halálában. A holttest kiadatik és eltemettetik. Újabb siratás. Délután megjelenik a sírnál Judás, felveszi János szidalmait és végül önváddal tetézi magát; nem is fogja győzni soká türelemmel, „magam' fölakasztom az magam kezemmel". Majd újra sirató és vigasztaló szózatok következnek. Az őrangyal megjelen s a bűnbánó vétkesnek vétkei bocsánatát hirdeti. Nincs a földön oly nagy vétkes, hogy bűnbocsánatot ne nyerjen, ha Jézushoz járúl. A prologus isten-anyja közbejárásáért esdekel, az összes személyek háromszor megkerülik a sírt s a prologus térden állva bezáró imádságot mond.

A drámai lélek e passióban nem igen erős. Minden személy a legáradozóbban beszéli ki magát s mindeniknek ki kell várnia, míg a másik elkészül; csak a József és Pilátus közti beszélgetésben szűrődik meg a párbeszéd, csattan közelebbről egymásra szó és felelet. A költemény poétai jelleme olyan, hogy megismerszik rajta, hogy belőle egy nemesebb szellem lassanként veszett ki. A vers megromlott, a nyelv eldurvúlt; az érzés és gondolat erős és tartalmas kifejezése puszta alakká üresült. Míg Mária panaszára az ó-német költés megtalálta a leggyöngédebb s legmegindítóbb szavakat, addig a Szent Istvánbeli passió Máriája a legjobb esetben ily, nem szépség nélküli panaszra fakad: „Jaj, hogy megértem a napot, a kin meghalt a magzatom", vagy ez épen oly anyai, mint dogma-ellenes szavakra: „Oh, bár én lehetnék az ő helyén!" A legszebb mondás valamennyi közül Mária Magdolna szájába van adva, mikor a sír mellett áll és szemeiből „könyvei görögnek". Így kesereg:

„Csak eljövök, csak elmegyek,
Reménységre de nem lelek".

A humornak csak egy kis szellőcskéje sem rezdül e passiós játékban. A németek egyházi költészete gyakran magától jut a humorra az által, hogy a komolyságot túlságosan erőlteti. Itt azonban csak szomorú komolyság van, mely nem engedi magát magán túl hajtani. Ennek a játéknak épenséggel még polemikus éle is van, mely a világ vidám felfogása ellen fordúl, midőn a prolog, a jelenlevőket szigorú figyelemre intve, így szól:

„Mert hogy ez nem fársángi játék ám,
Milyest az velág mostanság kéván".

Ez már nem az elfogúlatlan katholiczizmus, itt egy idegen csepp szivárgott a bécsi vérbe: mintha már érezné az ember az ellenreformáczió nyomását.

A dráma a templomban keletkezett a hívek abbeli vallásos és művészi szükségéből, hogy az üdv tényeit testi szemeikkel lássák, az alakokat, melyekhez az üdv tényei kötvék, mintegy a jelenben megszólamlani hallják. Csatlakozik az egyház szertartásaihoz és elég gyakran egygyé is forr velök. E szerint olyan játék az, melynek a komolyság az alapja, tehát a legjobb értelemben veendő művészet, melyet csakis tárgya tesz egyoldalúvá. Midőn a dráma a templomból ki-, sőt ellene föllépett, mint önálló hatalom és éles küzdő fegyver, a század vallásos harczaiból támadt jezsuitarend vállalkozott rá, hogy a drámát az egyház számára megmentse. A Jézus-társaság okos páterei, kik a legnagyobb sikereket mindig az által érték el, hogy számoltak az élettel és törekvéseivel, hogy így saját terveik szerint intézzék, úgy vették a színházat, a hogyan kapták. A színház világi látszatát még fokozták, hogy annál biztosabban hatalmukba kerítsék a nevelés e fontos eszközét. Bécsben 1551-ben jelennek meg a jezsuiták és néhány évre rá már szorgos színházi tevékenységben látni őket. Ez időbe esik „a jó rendőrség szervezése és reformálása", melynek szigora a „bohóczok" ellen fordúlt s Bécset alkalmatosan megtisztogatta az „országkerülők, házaló énekesek és versmondók" minden fajtájától. A népies színház elnémúl mindjárt megszólalása idején s a polgári színjátékok, melyek közül az utolsó 1604-ben volt, nem tudnak boldogúlni. A jezsuiták veszik örökükbe a bécsi színházat. Am Hof téri collegiumukban ezerekre menő nézőség előtt játszanak, melyben a társadalom minden rétege jelen van. Előadnak görög tragédiákat, római darabokat, feldolgozzák a világi s egyházi történetet. Nem baj, hogy rendszerint a latin nyelvet használják, — hiszen a szenvedélynek megvan a hanglejtésben a maga érthető melodiája, s a mi a szem előtt látható, magában hordja saját ékesszólását. És ezek a színművek teljes erővel az érzéki emberhez fordúlnak. Belevonatnak a zene és a táncz, a díszletek és jelmezek legnagyobb fényét keresik: a föld, az ég, a pokol jelennek meg a néző előtt fényességökkel és borzalmaikkal. Nyilván hallani a nézőtéren az iszonyodás egy-egy kiáltását, ha a félelmetes ördögöknek egy-egy csapatja betör, zokogás és sírás támad, ha egy ifjú vétkest a pokolban leforráznak, angyalok serege örvendező ámulatot kelt, a kaczaj is ki-kitör, mert a tréfa is, az incselkedés

is kikapja a maga szerény részét. Ha nem is a legnemesebb értelemben megrázó a hatás, de csak megrázódik az ember egész mivoltában. És nem vagyunk bizonyítékok híján, melyek a jezsuiták játékainak mód nélküli hatásáról tesznek tanúságot. Egy 1610-ben megjelent „Az emberi nem pusztúlásának borzalmai“ című könyvben ezeket irja Hallban Guaronimi Hyppolit főherczegi orvos: „És e hatalmas és épületes nézni és hallgatni való játékokban oly erő és nyomaték vagyon, hogy nem csupán az igaz hivőket, hanem az ellenpártiakat és mindenféle más felekezetűeket is oda vonzzák távolról is, sőt nem különben, valamint Orfeus magához vonzotta vala a vadonhegyeket, völgyeket és állatokat, épenséggel oda kényszerítik, nem is szólván itten minden országbeli előkelő uraságokról, s nagy potentákról, kik a nagy fontosságú birodalmi és országos ügyeket elégséges gondossággal egy időre félre tévén, semmit sem néztek vala sürgetősebbnek, mint épenséggel ezen nemes színjátékokat, melyeken különös vágygyal és kedvteléssel valóságban személyesen és telhetetlenül megjelennek vala önként oda ajánlott és ráfordított saját költségükön“.

A jezsuiták színjátékainak a nemzeti színművészetre tett hatása azonban nem nagy számba megy s csak olybá vehető, mint a hogy minden nagyobb technikai kifejlődés hat a művészetre. A jezsuiták színháza inkább rhetorikus, mint költői és személyiség nélkül való, nem tekintve magát a Jézus társasága erkölcsi személyét, mely magához minden darabban, tehát a színdarabban is örökké hű marad. Az előadás érzéki eszközeinek erős kiemelésével a jezsuiták színpadja még legnagyobb hatással volt az opera kifejlődésére. Míg azonban a jezsuiták még csak ifjúkori fiatalos babérokat arattak színjátszásukkal, a legcsodálatraméltóbb események egyike következik be, melyről a művészet története hirt tud mondani, s mely a német színpad szellemét és formáját nagy időre lényegesen meghatározta. Ez az angol színészek inváziója Németországban. Akár hogy fölös számuk, a mi az Erzsébet Angliájában termett, kivándorlásra kényszerítette a színészeket, akár hogy kalandvágy és a nyereség reménye csalta őket idegen országba — hisz mindenik lehet egy gondviseléses ötlet hajtó ereje, — elég az hozzá, hogy 1591-ben megjelent egy csapat angol színész Németalföldön, majd egy évre rá Frankfurtban. Mint egy tengeri csodát jelenti a frankfurti polgármester a városatyáknak, hogy „néhány idegen színjátszó jött át Angliából a tengeren“, és próbáját kivánja adni művészetének. E színész csapatból, mely Frankfurtot csak futólag érintette, toborzották aztán angol udvari

színjátszóikat Heinrich Julius braunschweigi herczeg és Móricz, casseli landgróf; Drezdának és Berlinnek is megvoltak a maga angol színészei, más társaságok pedig Alsó- és Felső-Németországot járták be. Mint manapság a meiningeniek, akkép vendégszerepeltek ez angol udvari színészek

A Hanswurst (Paprika-Jancsi).

messze földeken; megjelentek Ausztriában is: Prágában, Gráczban, Innsbruckban, csak mintha Bécset hagyta volna szárazon a nagy áradat, mely az egész német földet elöntötte; mert az csak gyanítás, hogy a hesszeni udvari színész, Green John, 1617-ben Bécsben játszott volna a maga társaságával. Mindazonáltal a bécsi színpad sem menekült meg az angol színészek hatá-

sától, kik mintegy szegődött színjátszói voltak a német népnek, mint a hogy, teszem, a czigányok muzsikusai a magyaroknak. E színészek a magok Angliájából magokkal hozták a bátorságot, mely mindenre kész, az iszonyatosban való gyönyörűséget, a tréfán való örömet, és a germán lélek abbeli sajátos szükségét, mely a tragikus dolgot a komikussal vegyest kivánja. Otthon megtanúlták, hogy kell kedvezni a dolgok története drámai alakúlása iránt való érdeknek, és gerjeszteni a cselekvés által a feszültséget. Hoztak magokkal nagy drámai tárgyakat, de elhozták a Pickelhaeringet is, a Hanswurst (Paprika-Jancsi) atyjafiát. Marlowe, Massinger, Dekker — és valamennyiök közt a legnagyobb, Shakespeare, földijök volt és kortársuk. Visszaadták a németeknek Faustjokat, játszták „Romeo és Juliá"-t, a „Velenczei zsidó"-t, alkalmasint a „Vihar"-t, tán „Hamlet"-et, — jelentős események a német színházra nézve, bárha e darabok foglalatja elvesztette is eredeti zománczát a színpad mesterembereinek öklei alatt. Fejedelmek és polgárok sorában támasztottak költőket, kik az ő modorukban, az ő számukra írtak. Minthogy a prózának elsőbbséget adtak, összetörték a hagyományos rigmust, mely szük volt a gondolatnak és a párbeszédet terjengővé tette. Így gyakoroltak az angol színjátszók elhatározó és nagy időre szóló hatást a német színpadra; még a fő- és status-akcziók is az ő ivadékaik, de sőt Göthe „Faust"-ján is megismerszik az ő hatásuk, valaminthogy e költeményben mintha ismétlődnék a német színház története.

Időközben kedves hír érkezik Bécsből: feltünnek az első mesterség szerint való színészek, persze csak nevök szerint, nem pedig művészetökkel. Az 1615-iki esztendő adja a jó Schmidt nevet, az 1617-iki Ibele-ét, a ki aligha tagadhatja sváb eredetét. Egyáltalán sok történik most színházi dolgokban, de nincsenek róla biztos híreink; annyi a színész, hogy a színház sem látszik tőlük. Meglazúlásával a régi policziális rendtartásnak, mely legnagyobb szigorát épenséggel e csavargó nép ellen fordította volt, úgy bújt elő a sok kókler, mint eső után a béka. Bécs csak úgy hemzseg az efféle népségtől. Színész, kókler, kötéltánczos, dobos, hárfás, házaló énekes, csepűrágó, késevő, medve-, majom- és kutya-tánczoltató sürgölődik Bécs nyilvános térein és szállásain. Az összes kóklermesterségek fölé egy külön rendőri és adóhivatal van téve, a „Spielgrafenamt". Testi és pénzbeli büntetés terhe mellett tiltja ez mindazoknak, a kik országos és heti vásárokon és más öröm- és ünnepnapokon „pénzért mutogatják magukat mások mulatságára", a káromkodást, esküdözést, a szemérmetlen beszédet és mozdúla-

tokat; rendesen folyamodniok kell az engedelemért és szabályszerű taksákat fizetniök. Bécs városa tanácsának sok gondot okoznak ez emberek nyilvános előadásai, melyek ritkán esnek meg galiba nélkül; iparkodik is őket zárt helyiségekbe szorítani, a mi a régi módba való némi visszaesések után idő múltán sikerül is. Így teltek meg a bálházak — házak, melyek a labdázásra nagy helyiségekkel voltak ellátva — komédiás néppel, különösen a Teinfalstrasse- és a Himmelpfortgasse-beli bálházak; a Judenplatzon lévő, Kärntnerthor előtti és a Neu-Markton lévő fakalibákban színdarabok játszattak. Egyik vándorcsapat a másikat szorította ki s Bécs a magáéból csak a kimeríthetetlen néző kedvet adta hozzá. Mikor egy bécsi polgár 1671-ben saját szakállára akart színházat építeni abból a nyilván kimondott okból, hogy a pénz az országban maradjon, a vállalat nem tudott magának útat törni. Bécs függésben maradt a vándor társaságoktól, a melyek a német birodalomból jártak belé.

De már a küszöbön volt az az ember, a ki a bécsi színházat megalapította s a német színpadokat a maga föltalálásaitól függővé tette. Stranitzky József volt ez, születésére vagy legalább lelkületére nézve szilézíai: könnyűvérű, közlékeny, nem bizonyos komolyság nélkül, a mely egész a tréfáig is elért. Megszökött diák volt, a mint tartják, valaminthogy a későbbi német színmű is az iskolából megszökött dráma volt. Egy magister, egy Veltheim nevezetű szász alakította meg az első rendes társaságot, mely az angol színészek hagyományaira támaszkodva, fő- és status-akciókat adott elő, a rögtönzést ápolta s a másik, világra szóló költőt, a ki egyszersmind színész is volt, Molièret átültette a német színpadra. Stranitzkyra nézve egész jövőjét elhatározó esemény volt, hogy e jól szervezett színházi berendezést költői törekvéseivel együtt megismerte. A második esemény, mely őt találékonnyá tette, egy útazás volt Olaszországba, a hol alaposan megbarátkozott az odavaló rögtönző álarczosjátékkal, mely pajkosságát, soha ki nem apadó jó kedvét a pillanat ötletéből merítette. Állítólag számos olasz bohóság tervrajzát hozta magával Németországba. Most aztán apró színész csapatokkal apró városokat járt be Stranitzky. Így merült fel, mint állítják, Salzburgban, s később ennek viseletébe és szójárásába öltöztette bohóczát. Mindez adatok azonban, melyeket Nikolai szedett egy színész ajkáról, híjával vannak a historiai hitelességnek. Eddigelé sem meg nem lehetett állapítani, hogy hol született és hol nevelkedett Stranitzky, sem nem tudni, miképen került a színészek közé. Megesik, hogy olasz utazását csakis olasz színművek

köteteiben tette meg, Salzburgot, úgy látszik, soha sem érintette és a zöld kalapos salzburgi ember, lehet, már az ő ideje előtt is megvolt, mint furcsa népies alak. Állítólagos salzburgi tartózkodása után nagy tömegeknek és tetszéssel játszik a színházi fabódékban a Neue-Markton Bécsben. Néhány évvel utóbb bevonúl társaságával a város által a Kärnerthorhoz közel épített színházba. Ez 1712-ben volt; ez az esztendő korszakalkotó a bécsi színház történetében. Stranitzky végre megállította Theszpisz gurúló szekerét. Bécs első állandó színpada az ő alkotása vala. Az új házban felváltva játszott az olaszokkal, mert az olasz hagyomány már az 1568-iki esztendőhöz kapcsolódik, a mikor II. Miksa császár egy olasz társaságot tartott és fonala Bécsben, legalább az operában, soha sem is szakadt el. Maga Stranitzky sem idegen az olaszoktól; ad bohóságokat, mint azok, rögtönöz, mint azok, és az új komikus alak, melyet divatba hozott és mesterien játszik, az olaszoktól ered. Alapjában csak visszafejlesztése az olasz Arlechinónak az ősrégi német Hanswursttá, csakhogy ez a Hanswurst az akkori idő egész arczátlanságával, a legdurvább valóság követeléseivel lép fel. Stranitzky a maga Hanswurstját Salzburg vidéke paraszt gúnyájába bújtatta és a harlekin csapó lapoczkáját adta kezébe; zöld kalapja olyan tulajdon sajátsága, hogy a ficzkót magát is arról nevezik el. Hanswurst egy nagybélű, iszákos, mosdatlan szájú kópé; nyers egyenessége, bután merész vonásai mögött ott leskelődik az igazi parasztfurfang, mely földi jók elérésére a legalkalmatosabb fogdosó szervekkel van ellátva. Híjával lévén minden ideális motivumnak, hozzá nem férhet a lelkek világa az ő tragikus bonyodalmaival. Oly biztosan jár-kel, mint egy furfangos állat. Hadd haljanak bele mások a szerelembe, ő haza viszi a menyasszonyt; hadd lássa szemeivel fönkelt szándékok hajótörését, ő a borravalót csörgeti zsebében; ám veszejtsék el polgárok a szabadságukat, királyok koronájukat, ő abból is kiveszi a pecsenyéjét. Még egy lépés, és utálat a neve; de a határ meg van tartva: Hanswurst nem rosz ember, csak nem jó ember. Ez válik neki komikus emeltyűjévé. Az aztán a nagy mulatság, látni, mily rendíthetetlenül megtartja fején zöld kalapját a nagy események legszörnyűbb bonyodalmaiban is, mint játszik veleszületett goromba elmésségé a dolgokkal, mint nézi és kapja el a világban csak magát és a maga hasznát, mint eszik minden lakomán a többiekkel a nélkül, hogy fizetne is érte. Legföljebb ha jól elverik, de ebből is többet ád, mintsem kap. Hanswurst e cselekményekben mindenütt jelen van. A világ minden tájékán, minden évszázban kitűzi zöld kalapját,

s beszéli salzburgi tájszólását. „Micsoda“, mondja egy lombardiai király udvarán, „én ne tudnám, mi a szerelem? Hiszen ez gyalázat volna egész nagy Salzburgiában“. Hanswurst a paraszt ész a világtörténelemben. Az ő váratlan és rettenthetetlen beleszólása a világ minden dolgába, a nyers

A „Bernardon“.

bajuvári parasztnak és földinek jelenléte mindenütt, nyilván kell, hogy véghetetlenül mulatságos volt légyen a bécsiekre nézve.

Stranitzky színdarabjai, vagy, óvatosabban mondva, a színdarabok, melyek neki tulajdoníttatnak, oly tömegét adják az eseményeknek és cselekvéseikben oly bonyolódottak, hogy elbeszéléssé felbontva, alig foglalhatók össze. Gyakran kanyarog két szerelmi cselszövés egymás mellett és egymáson

keresztül, keresztezve még Hanswurstnak is egy szerelmi ügye által. Már a czímök megigazítja a daraboknak csakis látszólagos komolyságát. Ha az egyik így szól: „A világhírű nép-szónok, Cicero halála", jön is mindjárt a kitoldás hozzá: „Hanswursttal, a különös vadászszal, a jókedvű galiótával, a zavart levélhordóval, nevetséges uszóval, pórúl járt hírhozóval". Cicerónak körülbelül való meggyilkolása mellett szinte duzzad a cselekmény a sok szerelemtől. A kegyetlenséggel is csak csinyján bántak el, mert a bécsiek lágyabb lelkülete nem vette be az éjszaknémet nagy- és államakcziók vér- és vas-politikáját. Némileg rejtelmesen áll egy darab: „Nepomuki szent János dicsőséges vértanúsága Venczel, Csehország férges királya alatt", a Stranitzky által előadott fő- és statusakcziók mellett. Bécs számára van írva vagy legalább oda alkalmazva, mint előljáró szavából látni, mely a „híresneves Bécshez" fordúl. Az érzület, melyben írva van, egyházi körökre vall, szellem és kidolgozás az angol darabokra. Mindene van: zárt motivácziója, csomós cselekvénye, hatásos szemlélhetősége, mozgalmas párbeszéde; csak egyje nincs: ízlése és érzéke az illendőség iránt. A király és a szent ember közti döntő beszélgetésben, a hol az ellentétek élesen csapnak egymásra, jelentékeny drámai hatásra emelkedik fel. Az egyetemes humor egy vonása van abban, hogy a bakó, a prágai hóhér mint a király komája lép fel, hacsak oly értelemben nem kell e megszólítást vennünk, mint a hogy a bohócz komának, a postakocsis sógornak neveztetik. A bohóczot valami Dabra dr. képviseli, ki a személyek lajstromában „zavartfejű juristá"-nak és a király kegyeltjének van mondva. Az alexandrinus kezelése sok tekintetben jeles, a próza gyakran csodálatos erejű és hathatósságú. Ocsmány komikum dolgában versenyez az ama korbeli legarczátlanabb hanswurstságokkal. Egy oly talentum hatását érzi az ember, a mely kortársai legtöbbjénél erősebb ugyan, de nem bír elég művészi és erkölcsi energiával arra, hogy környezete poétai giz-gazán keresztül törjön. Az ember azt hinné, legalább méltóbb utódokat támaszthatott volna az ismeretlen, vagy inkább névtelen szerző.

Egyébiránt komolyabb műfajok ápolása egyelőre még nem volt meg a bécsi színházi szellem irányzatában. Mintha fenekéig ki akarták volna meríteni a bolondosságot. Az öreg Stranitzky Prehauser Gottfriedben utódot állított magának, nyilvánosan adván át neki a zöld kalapot s a hadarót, a népi komikum koronáját és kormánybotját. Prehauser, mint e város szülötte, igazi bécsi vér volt. Mesterén túltett jó kedvben, komikai erőben és fürgeségben; mintegy fokozott Hanswurst vala. A félkomolyság, mely

Stranitzky alakításaiban még a Hanswurstot körülvette, mintha úntatta volna, művészete kifejtésében mintha megbénította volna őt; azért is előszeretettel a mester másik műfajára, a rögtönzésre vetette magát. Ebben a Hanswurst adutt volt és minden egyéb kártyát elütött; ebben a színész személyes képessége, lélekjelenléte, a hirtelen ötlet volt a döntő. Nem egészen könnyű elképzelni ezt a rögtönzött beszédű játékot, de el lehet lesni a közlése formájának titkát a társas beszélgetésből. A beszéd, ha egyszer meg van indítva,

A régi Burg-színház Bécsben a Michaelerplatzon.

önálló hatalommá válik; megélénkíti a beszélő szervet, akár a malmot s öntve önti a garatra fölhalmozott őrleni valóit. Szólásmódok, képes kifejezések, mindenikök által használt, de egyikök által se termelt gondolatok, hasonlatok, közmondások — mind készen kínálkozik a neki melegedett beszélőnek. A gyors szó már félgondolat. De a rögtönzők tudják korlátozni a véletlent is. A beszélgetés főmenetét előre kijelölik, a döntő fordúlatokban megegyeznek, a főmozzanatokat megállapítják, és a véletlen, melyet ki akartak kerülni, mégis csak oda járúl a dologhoz a maga külön szerencséjével, sőt a megakadás és zavar is alkalommá válik a fürge színésznek arra, hogy szellemesen

fordítson a dolgon. Körülbelül így képzelhetjük a rögtönzött színjátszást, mert fönn semmi sem maradt az egész dicsőségből, mivelhogy a rögtönzött darabok szerzői semmit sem írtak le, csak a rendezést, meg a dalszövegeket. A rögtönzött játék nagy hatásának sokféle bizonyítéka maradt ránk, de kezessége már csak hosszú élete is. E technikát aztán beledolgozták a hanswurst-játékokba, melyek, a meddig a találékonyság győzte, a legkülönfélébbképen s a legszabadabb módon termettek. Prehauser az egész világot ebbe a gúnyába bújtatta. Hanswurst, az átöltözködések nagy mestere, belebújt minden hivatásba; most a női alsószoknyát vette föl, majd tojásból mászott ki. A néma játékokban visszaváltozott harlekinné, a hol aztán mindig az volt a főtréfa, hogy Pantalont rászedte, jól elverte és maga is elverődött — mert az embernek személyében való ezen goromba megtámadása s ennek nevetséges volta a komikum őseredeti jelenségei közé tartozik — és végül elvette Colombinát. A tréfa e világába változatosságot egy Weiszkern nevű színész vitt, a ki Odoardo, a nyűgös öreg úr alakját találta ki. Egy más komikus jellem feltalálása félelmes versenyt hozott a Hanswurstra. Kurz Felix József nevű vándorszínész Bécsbe vetődött s megtetszett a Bernardon, egy vásott, korhely, ügyefogyott ficzkó, szerepében; meg is tartotta a nevet s a jellemet egy állandó alakban s meghökkentő hatást csinált vele. Bécs nem tudott betelni e kaczagtató suhanczczal.

Kurcz szemes ember volt, a ki értette publikumát; noha Prehauser-Hanswurst urammal nem mérkőzött igazi komikum dolgában, mégis túlszárnyalta, mert mozgékonyabb volt, a szóvicczet gyakorolta és tréfáit erősebben fűszerszámozta. Bors volt a só után. Prehauser elég előrelátó volt arra, hogy Kurczczal a dolgok során közös munkára egyesüljön. Fönnmaradt közös színészi munkásságuknak egy irodalmi emléke is: „Bernardon, Pumphia a hűséges herczegkisasszony és Hanswurst, a zsarnok tatár Kulikán". Kurcz-Bernardon adta Pumphia herczegkisasszonyt, Prehauser-Hanswurst a Kulikánt, Tatárország urát. Kulikán és Cyrus perzsa király, kik háborúban vannak egymással, két nyúlszívű fennhéjázó, kik egymást felváltva győzik le egy-egy maroknyi pipogya legénynyel a szerint, hogy hol az egyik, hol a másik viseli magát gyávábban. Először is Kulikán győz, aztán Cyrus. Kulikán szerelemre akarja erőszakolni Pumphiát, Cyrus leányát; de ez már rég titkon felesége egy Faustibus nevű hajdúnak és hű is az urához. Kulikán megveretik. Cyrus először felháborodik ugyan Faustibus hajdú szerelme vakmerőségén, utóbb azonban megáldja a hűséges párt.

Kulikán is meggyőzi szenvedelmét. „Pumphia herczegkisasszony“ sokáig kedves darabja volt a bécsieknek s a közmondásban maig is él még. Ez előadásnak a maga nemében tökéletesnek kellett lennie, mert a bécsi komikum ama fő-főemberein kivül még Odoardo-Weiszkern is részt vett benne,

Schröder Zsófia.

meg amaz idők híres szerelmese, Huber J. K. is. A darab, melyet Kurz írt, merev alexandrinusokban páváskodik, melyek a föllépő hősök ingadozó érzületének és hangúlataik hirtelen változásainak még élesebb komikumot adtak. Kurznak e „kisded művében“ czélzata volt, hogy legyen az „kritikája vagy parodiája a különben sok német társulat által igen rosszúl játszott tragoediáknak“. Gúnyja a vénhedő fő- és státusakcziók mellett amaz újabb

német szomorújátékok ellen irányzottnak is látszik, melyek franczia példa szerint készültek. A bécsi Hanswurstok védekeznek a komolyság ellen.

A mint a rögtönzött játék és a hanswurst-bohóság a rendes színmű által magát fenyegetve látta, fegyverhez nyúlt és maga a színház története is drámaivá lett. Lipcsében már rég kitették a Hanswurst szűrét; az új szellem, mely a német irodalomban feltámadt, a rendes színműre törekszik. Bécsben Sonnenfels József az új szellem főembere és legjobb, legbefolyásosabb pártfogója. Voltaképen nem is a Hanswurst ellen hadakozik, hanem a rögtönzött játék, mint a Hanswurst igazi fészke ellen. Harczol a színpad tisztátalan szelleme ellen, a nyers durvaság, a póriasság, a trágárság ellen. Ellenségeket támaszt magának, a Hanswurst barátait, magát Hanswurstot is. Egy napon a színház ügyét oda viszik a színpadra. A darab neve: „A Parnassusra átplántált zöld kalap", szerzője Klemm Gottlieb Christian, azelőtt Sonnenfelsnek elvtársa. Apollót s vele a vígjáték múzsáját lehozzák az Olympusról, hadd győződjék meg a Hanswurst ártatlanságáról és rágalmazója fekete lelkéről. Hanswurst fölmentetik s zöld kalapja helyet kap a Parnassuson. Prehauser játszta ez alkalommal a Hanswurstot s egyik álöltözetében bemutatta Sonnenfels kormánytanácsost szakasztott úgy, a mint volt. Sonnenfels kénytelen volt végig hallgatni minden kigyót-békát, a mit a kritikára, a termelés e szemes szolgálóleányára, valaha csak kiáltottak. Hanem a kormánytanácsos úgy viseli magát, mint egy szűkkeblű nyárspolgár: rendőrért kiált. És a rendőrség csakugyan megjelen, ha nem is rögtön, de nem sokára. Sonnenfels győz a hevenyészett komédia elleni harczban és a rögtönzést letiltják a színpadról. Hanswurst meghalt, ha egyátalán megölhető volna.

Ilyetén torzjátékok és czivakodások hátterében lassanként mutatkozni kezdett a Burg-színház, eleintén ingatag körvonalakban, majd felismerhetőbben és tisztábban. Nagy munka volt e házat, mely hivatva volt arra, hogy a német színpad büszkesége legyen, biztos alapokra helyezni. Mária Terézia alatt nőtt ki az udvari labdázóból (Hofballhaus). A múlt évszáz első negyven esztendejében térben megnagyobbodik, nehány évre rá „valóságos színház"-zá alakíttatik át, és 1756-ban nyeri azt a formáját, melyben ma is látjuk, a Michaelerplatzra szolgáló homlokzatával. A Burg-színház első bérlője kénytelen volt magát arra kötelezni, hogy mindennap ád egy-egy operát vagy színdarabot, akár németet, akár olaszt. Minthogy a bérletes kezelésben nem volt köszönet, annálfogva a két udvari színház, úgy a Kaerntnerthor melletti,

mint a Burgbeli, egy udvari igazgatóság alatt egyesíttetett; a Kaerntnerthori színházra jutott a német dráma, a Burgban a franczia dráma és az olasz opera váltakozott. Mikor a Kaerntnerthori színház leégett, a német

Anschütz Henrik.

dráma is a Burgba ment át vendégképen; de megint visszatért az újonnan fölépített színházba. Jeléül annak, hogy mily szívósan fönn tudtak maradni a színházi szokások, kiemelhető, hogy a szerepbeli rögtönzés, noha az első rendes színdarab már 1747-ben adatott elő, csak 1769-ben tiltatott el

egyszer mindenkorra az udvari színházakban. Különféle kisérletek az iránt, hogy a Burg-színház különbbé tétessék, hogy összhangba hozassék az ébredő német irodalommal, mely hallhatóan kopogtatott az ajtón, gazdasági tekinteteknél fogva nem sikerültek; de mégis az idők jele volt, hogy a franczia színészek, kik egyébiránt jelesen működtek és eltörülhetetlen nyomokat hagytak a Burg-színházban, 1772-ben elbocsájtattak.

E dramaturgiai előzmények csak igen csekély jelentőséggel bírnak a Burg-színház történetére nézve. A Burg-színház oly értelemben, a hogy ma ismerjük, csak 1776-ban kezdődött meg. József császár, a „nagy akaró", a minek Herder, e férfiú nagylelkű kezdéseit és végül való hajótörését e két szóba kötve, őt nevezte, igazi megalapítója a Burg-színháznak. A német nemzeti irodalomnak üdén fölpezsdülő szellemétől élénken megilletve, s meggyőződve, hogy a színmű a nép művelésére hasznos, elhatározta, hogy a drámai művészet számára tisztességes és szabad otthont állít. A bérlőket, a régi nézetek képviselőit, a félénkeket és aggságosokat ez elhatározott szókkal utasítá vissza: a német színház ezentúl az udvar gondja alatt álljon. A Burg-színház, a német színművek színpada, ezentúl nemzeti színház és a színészek mint cs. kir. udvari színészek a császár szolgálatában állanak. Az első főudvarmester vitte meg az egybegyűlt színészeknek a császári parancsot: „Miszerint Ő Felsége kegyeskedvén a Burg melletti színházat udvari és nemzeti színháznak kijelenteni, ott ezentúl ne adassanak elő, csak jó és rendes eredeti darabok és más nyelvekből helyesen készült fordítások, és hogy ott a színészeknek a darabok kiválasztásában ne a művek tömegére, hanem jóságára legyen gondjuk". Míg a színház üzleti vezetése tisztán az udvar gondja volt: addig az intézet művezetése, jóllehet állandó fenntartásával a legfőbb udvari igazgatóság helybenhagyásának, a színészek kezébe tétetett. A Burg-színház József-féle szabályzata az önkormányzat elvein alapszik. Hetenként összesereglenek a színház idősb férfi- és nőtagjai, ők teszik az úgy nevezett gyűlést, és intézkednek a darabok kiválasztása és a szerepek kiosztása körül. A gyűlés választ a maga kebeléből rendezőket, kik heteseknek neveztetnek, mert hétről-hétre fölváltják egymást, és ezek végzik el a kanczellária dolgait s közvetítik a felsőbb hatósággal való érintkezést. Emberi, szabad szellem vonúl végig e színházi szabályzaton, mely azonban huzamosabban nem tartható fenn, mert nem számolt az emberek, kivált a legizgékonyabb emberek, a színészek szenvedélyeivel. E határozmányok életbeléptetésének már harmadik évében egy szervező szabályzatot

adott József császár a Burg-színháznak, mely a József-féle színházi törvény czíme alatt ismeretes, és lényegében egész a mi évszázunk elejéig fennállott. A zavaros és zavaró sokak-uralma megszoríttatott és egy ötös-bizottság küldetett ki, mely az összes tagok által egy évre választott felügyelőkből állott. A darabok megválasztására nézve a bizottság a legszigorúbb szabályokat kapta, melyek moralizáló, a művészetet egyoldalúlag csak hasznossága szerint felfogó irányzatukkal egészen a felvilágosodás időszakának szellemét

Fichtner Károly.

lehelik. De e bizottságban is sok volt még a zűrzavar eleme, s utóbb csakugyan ez is kénytelen lett a helyét egy dramaturgnak, egy igazgatónak átengedni.

Mintegy tavaszi fuvallat lengett végig a Burg-színházon, midőn József császár feléje fordítá gondjait. A császárnak volt érzéke a leendő, a reménybeli iránt is, midőn a színmű mellett a német dalos játékot is ápolta, melyből a német opera támadt. Meleg, személyes részvétel lelkesítette színházi alkotása iránt; örült minden új sikernek, dicsérte és bátorította barátságos beszélgetés közben a színészeket s szívesen látta, ha az ő Burg-színháza idegen vendégekre is jó hatást tett. Gondoskodott színészeiről s a szerzők

javára a jutalék egy nemét honosította meg. Némely bécsi író korlátolt felfogásával szemben kereste és fenntartotta a kapcsolatot a „külfölddel", külországi nevezetes színészek szerződtetését eszközölte, gondja volt arra, hogy a német irodalom legkiválóbb képviselőivel érintkezés jöjjön létre. A nagy *Schröder* szerződtetése, mondhatni, az ő saját műve volt, s midőn Schröder kilépett a Burg-színházból, a császár e szavakkal bocsájtotta el: „Ön kétszer megúnta Hamburgot; én megjövendölöm, hogy harmadszor is ott fogja hagyni, és akkor senkihez ne fordúljon, csak én hozzám". József császár áldó keze tovább munkált a Burg-színházban. Mióta feléje fordúlt jóakaratával, azóta a Burg-színházba való felvétel nincs más föltételhez kötve, mint az arravalóság föltételéhez.

Az a négy esztendő, melyben (1781-től fogva) Schröder Bécsben játszott, jelöli a Burg-színháznak múlt századbeli fénykorát; noha már Schröder előtt is áthatottak a német művészet újabb áramlatai Bécsre. A Neuber-féle társaság szétszórt maradványai segítségére jöttek a rendes színműnek; olyan színészek, mint Lange József, Müller, Brockmann, s olyan színésznők, mint Jaquet Nanny, Weidnerné-Lorenz Friderika Krisztina és Sacco Johanna, működtek a Burgban, csupa művészek, kik részben olyan hatások alatt álltak, mint Schröder, kiknek részben mintaképök is ő volt. Egyszer aztán ő maga jött el. Ez egy férfiúban egyesülve van a maga idejének egész német színművészete. Közlegénységen kezdte, hogy elérje a legfőbbet, a mi az ő természetével s az ő korában elérhető volt. Közreműködve és segítve meg is érte mindazt, a mi a múlt évszáz német színészetét mozgatta. A Hanswurst még kortársa volt, játszta a Harlekint, csak akarnia kellett és mintakép volt a rögtönzött játékban. Mindenhez értett, a mit a színpad férfiútól csak követelhet: volt ő tánczos, mimikus, énekes, színész, és mint színész, megfutotta az egész hosszú pályát a Hanswursttól Lear királyig. Schröder a hamburgi iskola természetességi irányát szóban és játékban a tökéletességig vitte. „Sohasem láttam őt a való életnél sem föntebb, sem alantabb a színpadon", mondja róla életírója, Meyer. Játéka és személyisége, a művész és az emberséges polgári jellem, szóval az egész nagy Schröder, korszakot alkotott a Burg-színházban s kijelölte az intézet elé azt az irányt, melyet ez még ma sem hagyott el. Bárha *Schröder* Zsófia, a Burg-színház tragikai genieje, bárha Devrient Lajos és Eszlair, kik legalább vendégjátékok révén oda tartoztak a Burg-színházhoz, meghaladták is Schröder művészetét, a mennyiben föladatokat, melyeket az újabb költészet tűzött eléjök, megfelelőbb

szellemességgel oldottak meg, és az öröklött szerepeket újabb költői felfogással mélyebbekké tették, ott szónoki fényt, itt a jellemzés gazdagságát adván nekik: mégis művészetök azon az alapon nyugodott, melyet Schröder tett volt le egyszer mindenkorra. A jelentékeny színészek, a kiket a Burg-

La Roche Károly.

színházban eddig ismertünk, mind csak azt a mozgalmat folytatták, a mely Hamburgból és Schrödertől indúlt volt ki. *Anschütz* nagy volt a beszédben, kihez az értelem nyugodt eltagolásában, a szó pompájában és pathoszában senki sem volt hasonló; de a polgári szomorújátékban egész föl Lear királyig teljes élességgel ment bele a tragikus jellem reális föltételeibe s gazdag volt

jelentős részletekben a nélkül, hogy csak egy szempillantásra is elvesztette volna szeme elől a szerep jellembeli egységét. Az ő Miller muzsikusa, Erbförstere, Lear királya tragikai kedveltjei valának a Burg-színháznak. *La Roche*ból, ki merev és körülményes volt a szomorújátékban, e félre nem ismerhető weimári emberből, genre-szerű alakításokban, melyek ép oly mélyen járhattak a kedvességben, mint a komikumban, csak úgy buzgott az eredetiség és a találékonyság; előkelő művészetermészete harmoniásan tartott össze benne mindent. A jellemzetesben szélső határa Mephisto vala. *Löwe* Lajos, tán a legfényesebb fiatalhős, kit valaha a német színpad látott, később természete egész rugalmasságával és pezsgő hatalmával találta magát bele polgári és tragikus apaszerepekbe. Késő öreg korában is alkotott még új szerepeket. *Fichtner* az idősb Korntól vette át — azt mondhatná az ember — a férfias báj és szeretetreméltóság szakmáját. Olyan természeti kecsesség rejlett Fichtnerben, hogy szelíd fényét még a tragédiába is bevitte, de a társalgási darabban, a vígjátékban árasztotta szét legderítőbb ragyogását. Művészi lánytestvére volt neki a kecsességben Neumann Luiza, Haizingerné Amália leánya; enyhe, csendes játékában bizonyos előkelő érzület nyert kifejezést. És maga az anyja, *Haizingerné* Amália, késő öregségeig jó kedve, egészséges kaczagása volt a Burg-színháznak. Azzal a tekintélylyel, melyet szellem és jellem adnak, mozgott e művészek között Rettichné Julia. Wagner József a romantika és a költői lendület képviselője volt. Mindazok az előkelő színészek, kiket eddig fölemlítettünk, többé-kevésbbé e jelszók által jelöltetnek meg: természet és természetesség. A mannheimi iskola mesterségesebb modorossága s a weimari iskola klasszikus állásai Bécsben soha sem tudtak igazán lábra kapni; Schröder és, hogy el ne felejtsük, a francziák, a kik parfumjöket ott hagyták a Burg-színházban, e színpad művészetére lényeges hatást gyakoroltak.

A kiváló igazgatók, kikkel a Burg-színház bírt, őrei voltak e művészetnek s közvetítők a színpad és az irodalom közt. Féltékenyek voltak az intézet német jellemére és őrizték e jellemet, a melyben végre is bizonyos egyetemes vonás él, még az által is, hogy az idegen — úgy régi, mint új — irodalmaknak jó és használható műveit is bevonták a Burg-színház körébe. A jó játékrenden alapszik, úgy véli Schreyvogel, végre is minden színház fennállása. Gyakorlati természetek okosságával, kik egyúttal nemesebb czélokat is követnek, állt rá látszólag és kiméletesen Schreyvogel az adott viszonyokra, hogy, csendesen közeledvén hozzájok s észrevétlen saját

Haizinger Amália.

czélzatai szerint fordítván rajtok, mást és jobbat csináljon belőlök. Sok tekintetben a színészekkel ellentétben, kiknek túlnyomó beleszólását a darabok megválasztásába és a szerepek kiosztásába kárhozatosnak tartja, azonkivül állandó harczban egy czenzurával, mely semmiképp sem hallgat az okos szóra, a játékrendet szakavatott átdolgozásokkal és eredeti darabokkal lényegesen kibővítette. Goethének, Schillernek, kiknek darabjaira részben tilalom volt téve, a spanyoloknak, angoloknak és franczióknak szabad tért szerzett Bécsben. A hazai erőket meg tudta becsülni, meg tudta óvni és tudta vezetni, mint finoman iskolázott itéletü ember, kinek szerény mértékben a költői alkotás tehetsége is rendelkezésére állott. *Grillparzert* ő emelte drámaíró tehetségének biztos tudatára. A Burg-színház abban a szerencsében részesült, hogy volt költője, a ki, a németek klasszikus költészetével volt benső kapcsolata mellett is, magában ebben a színházban s azon a talajon termett, melyen e színház áll. Grillparzer minden ízében osztrák volt abban az értelemben, a hogy Ausztria a maga birodalmi fővárosában tükröződik. Ebben a szellemben ragadta meg s dolgozta ki nemzeti tárgyait; semmi sincsen e darabokban, a mit egy jó érzelmü bécsi nem ép úgy érezhetne s ne helyeselhetne. Ama tárgyakból is, melyeket a régi korból vesz, kilátszik az ó-osztrák, a bécsi ember, kivált az érzelmek lágyságából és simulékonyságából, a fölidézett összeütközések keményebb megoldásától való tartózkodásból, a mit tragikus érzékenykedésnek lehetne mondani. Medea ilyen világításban jelenik meg: a felelősséget helyette nagyobb részt a viszonyok viselik; ő nem szuverén személyiség. Grillparzer *bécsi* klasszikus. Utóbb e tragikushoz Bauernfeldben egy vígjátékíró járult, a ki szintén a Burg-színházban s bécsi földön termett. Jelentékeny színészek termelőkké lesznek az által, hogy költőket termelésre ihletnek. Ki sem számítható, mennyit köszön Bauernfeld egy oly színészi világfinak, minő Fichtner volt s egy oly színészi nagyvilági hölgynek, minő Neumann Luiza vala. Bauernfeld is igazi osztrák, és kétszeresen igazi, mert Ausztriát nem nagyon dicsérgeti; a Burg-színháznak ez iránt finom érzéke van s nem is vette soha se rossz néven Bauernfeld szatirikus fölindúlásait. Könnyü, vidor, szellemes társalgás tünteti ki vígjátékait; az ember fölismeri a nagyvárost, mely a háta mögött áll s a társadalmi köröket, melyekben forogni szokott. Jó színházak mindig megteremtették magoknak költőiket s ezek ismét visszahatnak a színházra. Az ily kölcsönhatásokon alapszik voltaképen a színmüvészet valódi élete.

A Franzensringre néző új Burg-színház Bécsben.

Schreyvogel törekvéseit nehány évtizedi megszakítás után ismét fölvette *Laube* Henrik. Laube szabadabb viszonyokat talált, melyeket azonnal fel is használt a játékrend kitágítására, melynek most már csak magától értődő tekintetek szabtak korlátot. Laube szándékához képest az évi játékrend legyen áttekinthető képe mindannak, a mit a németek drámai irodalma Lessing óta életrevalót termett; az idegen irodalom természetesen nem vala kizárva, az újabb franczia irodalom épenséggel kedvezésben is részesült. Laube ott élt és sürgött-forgott a Burg-színházban. Elsőrendű munkaerő volt, tele föladata iránti lelkesedéssel. Kitűnő felolvasó, sőt színészi talentum lévén, ki csak a szerencsés érzéki eszközök híjával volt, fáradhatatlanúl dolgozott színészeivel. Schröder öröksége, a természetes beszéd, a legszeretőbb ápolásban részesült nála. Mindamellett, hogy ő oly fáradhatatlan volt, hogy az újat, sőt legújabbat úgy hajhászta, kudarczos kisérletek nélkül nem maradhatott a dolga; személyzet és játékrend gyakran voltak lázas változások rabjai, régibb tagok mellőzve érezték magokat; Laube teremtményei, s nem is mindig a legjobbak, léptek előtérbe. De bírt Laube vérmes temperamentuma mellett, mely minden újítástól rendkivűlit várt, annak a művészetével is, hogy mindent, a mi ki nem elégítőnek bizonyúlt, vagy a mi kivülről visszautasíttatott, többé-kevésbbé hamar el is ejtsen. Ekképen vakmerésekből és engedményekből mindig kitelt egy tűrhető közepes állapot, és végre Laube mégis maradandót alkotott, a mennyiben rátermett erőket szerzett és a játékrendnek messzeható lökéseket adott. Midőn Laube, minthogy hatalmi körét meg akarták szorítani, működésének régi és szeretett terét önként, de nehéz szívvel odahagyta, a Burg-színházzal egy dacz-színházat akart szembe állítani; csakhogy számítását már alapjában szörnyen elhibázta, mert a Burg-színházzal daczolni csak a Burg-színház erőinek segedelmével lehetett, melyekkel azonban nem lehetett rendelkeznie. Így a bécsi Stadttheater, melyre Laube kimondhatatlan munkát fordított, inkább belső lehetetlenség, mint a körülmények mostohasága miatt ment tönkre. A meddő időszaknak, mely Laube után következett, Münch-Bellinghausen báró adta oda a nevét, kinek mint, *Halm* Frigyesnek, egykor kitűnő költői jelentősége volt a Burg-színházra nézve. Ő egy volt színészt hívott meg a Burg-színházba igazgatónak, a ki előbb a mannheimi színházat igazgatta. A gondolat, hogy színész tétessék a színészek fölé, rögtön gyakorlatiatlannak bizonyúlt. Münch báró intendáns egy jobb órájában *Dingelstedt* Ferenczet hívta meg igazgatónak, s így ismét egy irodalmi név állott az intézet élén.

Dingelstedt nem volt színészbarát; törekvéseik, becsvágyuk, hogy művészileg előre haladjanak, nem bírta érdeklődését. Ugy vette a színészeket, a mint voltak, a nélkül, hogy meg kivánta volna őket változtatni. Legbensőbb hite

Raimund Ferdinánd, mint hamuszedő (Wurzel) **a „Bauer als Millionaer"-ben.**

szerint nem volt érdemes velük bővebben foglalkozni. Erős hajlandósága volt a repraesentatióhoz, vállalkozásaiban szeretett egyszersmind személyesen tündökleni. Ily értelemben adatta elő Goethe „Götz von Berlichingen"-jét, valamint Shakespeare históriáit, melyek neki becsületet szereztek s egyúttal a színészek előadó képességeit is alaposan felrázták. Mint kényelemszerető

világfi, a ki e világ hiúságaival kelleténél többet foglalkozott, a színház dolgaiba csak ritkán nyúlt bele, de akkor határozottan úrként is viselte magát. Ő vele, — e fényes, de eredményeiben csak kis ideig tartó jelenséggel, — elbúcsúzunk a Burg-színháztól, minthogy e leírás czélja a jelen időt kizárja. Még él a Burg-színház szelleme s remélhetőleg áttelepszik régi történeti helyéről az új színházi épületnek díszes csarnokaiba is.

Krones Teréz, mint Ifjúság a „Bauer als Millionaer"-ben.

A Burg-színházzal együtt és mellette Bécs külvárosi színpadjai is sokoldalúlag kifejlődtek. A *Theater an der Wien* meg a József-külvárosi színház az összes drámai műfajokat ápolták, még a ballettet s az operát is. Sajátságosabban fejlődött a Lipót-külvárosi színház, a későbbi *Carltheater*. Ez a Hanswurst örökébe lépett. Színházi írók, minők Pernet, Meisl és Bäuerle; színészek, minő La Roche és Schuster Ignácz emelték föl. Különböző alakokban: mint Kasperl, Staberl, Lipperl, Thaddaedl, éledt fel a régi Hanswurst s a bécsieknek mérhetetlen mulatságára vala. Bohóság, mythologikus darab, parodia, tündérség: egymást váltotta fel minden, igazi népies volt minden, igazi bécsies, de oly igazán komikus is, hogy eljutott egész Németországban mindenüvé. A tündéres bohózatot később egy jelentékeny költő kerítette

hatalmába, a ki maradandó formát adott neki. De ez az egész jó kedvű dicsőség eltünt, csak Raimund Ferdinánd színdarabjai élnek s adatnak még folyton tetszéssel. A legegyenletesebb hatást, mint egész, a „Verschwender“ („A tékozló“) teszi, valaminthogy ez Raimundnak legteljesebb, legérettebb műve is; legjobban megkapja az embert az „Alpenkönig und Menschenfeind“ („Havasok királya és embergyülölő“), a költőnek kétségkivül leggeniálisabb alkotása, mely abban a jelenetben, midőn Rappelkopffal saját lénye áll szembe, semmihez sem hasonlítható módon éri el tetőpontját; ellenben lehanyatlik némileg a „Bauer als Millionaer“ („A paraszt mint milliomos“), de megmentetik azon gyönyörű jelenetek által, melyekben az elkapatott paraszt, Wurzel Fortunatusnak, a búcsúzó ifjúsággal és a közelgő öregséggel van dolga. Az ifjúság, valaha sokat csodált szerepe Krones Teréznek, beszökdécsel a színpadra, mint férfiruhába öltözött s ez által kétszeresen bájoló leány. Soha az élet e fájdalmas eseménye, az ember búcsúja az ifjúságtól, vagyis inkább, minthogy senki sem enged önként, az ifjúságé az embertől, pajkosabb humorral nem ábrázoltatott, és mégis oly humorral,

Elszler Fanni cachuchát tánczolva.

a mely érezni engedi a pillanat kemény voltát, csakhogy csalókán rózsával hinti be. E verssorok: „Brüderlein fein, Brüderlein fein“ („Szép kis öcsém, szép kis öcsém!“) — mily behízelgően zenés ismétlés! — az ő magától értődő voltában oly mély és megrendítő eme hasonlatukkal: „Scheint die Sonne noch so schön, einmal muss sie untergehn“, („Bármi szépen süssön is, csak lenyugszik a nap is“), addig fognak élni és ismételtetni, a meddig emberek lesznek, kiknek elveszteni való ifjúságuk és boldogságuk lesz. Egyszer kimondva, az ily szavak örökkévalók. És az ifjúságnak ez allegorikus alakja, nem melegséggel s élettel teljes virúló lény-e, nem igazi bécsi lány-e, kivel már találkoztunk is a Praterban vagy a Stefansplatzon? Tova suhog és rózsák illata jelöli az útját. Majd jelentik, hogy az öregség érkezik. Eisgrubból [(jégveremből) osztrák falu Bécs környékén] való, mint az inas helyi élczű czélzattal jelenti. És most a darabbeli utasítás, a mely maga egy darab költészet: „Az ablakszárnyakat fölszaggatja a szél, az üveg csörömpölve törik össze, hogy darabjai szétrepülnek. Az öregség berepül az ablakon egy felhős hosszúszekéren. Két vén szürke parasztló van a szekér elé fogva. A kocsi sárga galylyal van tele rakva. Rajta ül az öregség ócska házi kabátban, mely térdig ér, fején prémes hálósipka van, lábán takaró párna, az ölében egy alvó mopszli, a vállán bagoly. A bakon egy vénséges vén alacsonyka kocsis ül. A szekér egy kissé be van szitálva hóval . . .“ Az öregség megérkezése hangúlatosan van előkészítve: Wurzel az ablakból nézi, hogy esik a hó, milyen fejér minden, hogy sárgúl a levél. Fázni kezd, befűttet. Székfű-herbatét kér most már az előbb rendelt pezsgő helyett. Ekkor érkezik meg az öregség „nehézkes tiszteletét“ tenni. Wurzel tiltakozik, mit sem akar tudni a hozzá hóként behullt vendégről. Ekkor az eisgrubi öreg úr megérinti a zsémbelő fejét, „és Wurzel nyomban megőszül“. „Így la“, mondja az öregség, „most már a pejkóból szürke lett. Így bizony! Gyű, te szürke! No, nem gyű, te?“ Önkéntelenül a lovacskázó gyermekjáték hangjába esik az öreg legénynyel szemben, a mi itt oly természetesen s egyúttal oly erővel szólal meg. Aztán megint: „Így, most pá, öreg apó; kövesse tanácsomat“, tudniillik hogy mértékletesen éljen. De nem volna jó osztrák az öregség, ha végül még egy rossz viczczet nem csinálna, s egy szójátékkal végezve jelenetét, kocsijába ül.

A „Bauer als Millionaer“-en ugyan az az eszme vonúl végig, mint a „Verschwender“-en, csakhogy a költő más-más végén fogja meg a dolgát. Flottwelnek és Wurczelnak egy a sorsa: keresik s meg is találják a szerencsét.

Egyik a szegénység próbáin megy által, másik a gazdagságéin. Se' szegénység, se' gazdagság nem boldogság, de van boldog szegénység épen úgy, mint boldog gazdagság. A szerencse adományainak csak viszonylagos értéke van; a mi boldogságot ad, az a tiszta, megelégedett szív. E nézetben

Scholz Venczel, mint Eulenspiegel a „Till Eulenspiegel"-ben.

találkoznak Raimund és Grillparzer, Bécs legnagyobb komikusa és legnagyobb tragikusa. Ez a nézet Bécs földjében gyökerezik, s a népnek is általánosan elterjedt felfogása volt oly időben, midőn az arany gyapjú még nem zavarta meg az emberek elméjét. Ez teremtette Valentin alakját (a „Verschwender"-ben), melyben a bécsi kedély szépsége, lágysága és jószívű-

sége öltött testet. Az élességet is, melytől a bécsi lélek nem idegen s mely első sorban mint viccz nyilatkozik, a legszeretetreméltóbb módon képviseli. Minden, a mi jó osztrák és jó bécsi, mintha magával és a világgal egykissé elégedetlen volna. Az igazi bécsi költők, Raimund, és még inkább Grillparzer és Bauernfeld, elégedetlenek a magok korával és hazájokkal, tele vannak metsző szókkal és megjegyzésekkel, és mégis testtel, lélekkel odavalók, azon kivül élni sem képesek, noha élesen ostorozzák, a mit gyöngéden szeretnek. Valentinban is van valami élesség. Mint szegény asztalos, a ki keservesen tartja fönn magát s hozzátartozóit, külvárosi színezetű, mint egyáltalán Raimund egész költészete. Nyers, de jószívű; szavaiban oly válogatós, hogy, midőn legkisebb fia felől tudakozódnak tőle, szabadszájúságának ne-továbbja mindössze eme szemérmetes szavakban tör ki: „Szeszélyem legifjabb magzata". Az ember nem hinné, hogy ez a tiszta, szemérmes lélek közvetve a Hanswurst ivadéka. Valentin mint cseléd kezdi, mint mesterember végzi a dolgát. Leveti a Hanswurstot és felölti magára a polgárt. Raimund fantáziájában ment végbe ez a jelentős átalakulás. Virágzó kora volt az a népszínműnek és népies drámai művészetnek, midőn Raimund maga játszott a saját alkotásaiban, e töprengő, kedélyes, élczes ember, és mellette Krones Teréz, a külvárosi színpad ama tündére, ki, mint Elszler Fanni más téren, a bécsi báj képviselője vala.

Nestroy János Raimund után következett, de ő már egészen más volt az ő nyers realizmusával és metsző humorával, mint elődje. Kiméletlen gúny és dúló szellem volt ebben az emberben, a mely elég erősen nyilatkozott benne mint íróban, de még erősebben mint színészben. Nestroy János és *Scholz* Venczel mintha megosztoztak volna a Hanswurst örökén: minden élessége és fürgesége Nestroyra maradt, minden terjengés és kényelmetesség a Scholzé lett. Nestroynak minden sikert ki kelle küzdenie; Scholz Venczel, a ki megingathatatlanúl a Werther-jelmezt viselte (kék frakk és sárga nadrág), már a puszta megjelenésével győzött. A magas, sovány Nestroy meg az alacsony, vaskos Scholz hasonlíthatatlan komikus-pár volt. Scholz a simúlékony, a szenvedő, Nestroy a cselekvő, a támadó komikum képviselője volt. Scholzczal, az isteni filiszterrel szemben állt Sansquartier-Nestroy, a ki mindent, a való életet és a költészet eszményi életét egyaránt kérlelhetetlenül ízekre szedte. Nestroy Párisból szerezte darabjait. Elővette a franczia vázat, s a mesét helyi színűvé téve, beaggatta a maga tréfáival és élczeivel. Mint a görög komédia-író a parabazisban, időnként ő is

kilépett személyesen a darab összefüggéséből, hogy kábító bőbeszédűségével, mely a régi rögtönzőkre emlékeztethetné az embert, a közönséghez forduljon, melyet végül csakis csattanó refrain-sorok által egymáshoz tartozó couplet-

Nestroy János, mint Sansquartier a „Zwölf Mädchen in Uniform"-ban.

dalok sorozatával tartott jól. Ritka tehetséggel művelte Nestroy a parodiának régi bécsi fajtáját, mely mindent a maga körébe vont, a mi Bécs első színpadjain figyelmet keltett. Mesterien parodizálta példának okáért Hebbel „Judith"-ját. E parodiában Nestroy nem ugyan művészet és szép-érzék, de a biztos találás dolgában egy színvonalon áll a leggeniálisabb vigjáték-

írókkal. Arisztofánesz nem ostorozta keserűbben Euripideszt, sem Moliére meg nem tépázta maróbban a précieuse-öket, mint a hogy Nestroy Holofernesznek Hebbel-féle alakjával elbánik. Egyenesen a szívébe lőtt ennek a bősz Hanswurstnak, ennek a filozofikus korpával kitömött bőrbábnak. Majd minden szó, melyet Nestroy Holofernesze mond, megsemmisítő Hebbel Holoferneszére nézve: „Én vagyok a természet fénypontja“, így kiált fel Nestroy Holofernesze, „én még csatát nem vesztettem, én vagyok a szűz a vezérek között. Szeretném egyszer magamra uszítani magamat, csak hogy meglátnám, melyikünk erősebb: én-e, vagy én?“ Mikor hírül adják neki, hogy Nabukodonozor istenül kívánja magát tiszteltetni, odavetve mondja: „Tessék, milyen pökhendiek mindjárt a királyok, mihelyt Holoferneszeik vannak, a kik meghódítják számukra a világot... Látod, látod, Nabukodonozor most már isten! És ki tette azzá? Az én spádém, a ki elnáspádélta az ellenséget“. (Kardjára üt): „Itt van az isten-gyár! A mit most panganéttal csinálnak, azt mink, ős régi időkbéliek, karddal végezzük.“ Maga-magától megittasodva így kiált fel egyszer Holofernesz: „Nagyszerű ficzkó vagyok én!“ Midőn hadba indúl a zsidók ellen, azt mondja: „Nyergeljétek fel a legpúposabb tevémet, föl, izé, minek is hívják azt a fészket?“ — „Bethuliának!“ — „Tehátlan fel Kituliába!“ („Betteltuttlien“). Abban a pillanatban, mikor Judith jelentkezik nála, megparancsolja, rakják félre sátrából a holttesteket, kimondhatatlan haragja áldozatait. „Előbb szedjétek rendbe becsületesen a sátort. Csupa agyonszúrt ember itt minden: nem szeretem a lampértosságot!“ Mindenütt igazi komikus emelkedés van itt és Holofernesz saját mivolta alapján van agyonütve. Nestroy parodiázó ereje csakugyan egyetlen volt a maga nemében. Minden hitványságra és nevetségesre éles szeme volt. Nemcsak Hebbel tapasztalta ez erőt magán, hanem a fátum poezisének költői, valamint Halm Friedrich, Meyerbeer és Wagner Richard is.

Nestroy bizony a legmagasabbra is rátette pogány kezét, és a tiszta sem volt biztos az ő érintésétől. Ezt sokszor mondották rá egyoldalúan, a mi zavarta a róla való itéletet. Hallhatni, hogy Nestroy lerombolta a bécsiek ideáljait. Ez itélet nagyon kemény, nagyon föltétlen. Nestroy nem idegenül került Bécsbe, hogy erőszakosan rájok tegye a bécsiekre szelleme jármát; ellenkezőleg, Bécs méhéből támadt s csak meglevő irányokat ejtett hatalmába, csak meglevő hajlandóságokat fokozott. Midőn föllépett, nem volt Ausztriában semminő nagy, nyilvános érdek. Mindent felülről kor-

mányoztak, az államhoz nem volt szabad nyúlnia az osztrák embernek. Kereset és élvezet; harmadik nem volt. És mily könnyű volt a kereset, mily olcsó az élvezet! Egy ezüst huszasból akkoribban egy ember egész nap elmulathatott. Bécs gőzköre el volt telve kirántott csirke illatával, a gumpoldskircheni szőlőtőke virágjával, s közbe szólt Strauss és Lanner keringőinek elbűvölő hármas rhythmusa. A tavasznak megvolt a virága, a nyárnak kirándulása, a télnek táncza s az egész esztendőnek a sok szép asszonya. A hatalmasok túlkapásai elleni védelem volt a rossz élcz, mely kielégítette a bécsinek veleszületett nevető kedvét. És mégis e síma fölszín alatt komolyabb érzelmek lappangtak, melyek, hogy bátran napvilágra jőjjenek, csak a mentő szót lesték. A kedély s a lélek ily helyzete számára szinte teremtve vala Nestroy. Mint jó, igazságos, bensőleg lágy természet — mert őt, a rakonczátlant, végül is megbilincselte egy kisded asszonykéz — szívére vett minden igazságtalanságot, minden hitványságot, a mely felfuvalkodik, minden nevetségest, mely imponálni akar. Haragjának formája az élcz, a maró gúny vala s néha a szeméremmel sem törődő felháborodás: a cynismus fel- s leszállott a gúny egész létráján végig s tomboló csúfondárossága néha felfokozódott Swift színvonaláig. A hogy a félnéma idő magával hozta, fele erejét Nestroy a néma játékába lopta be. A mit a szó kimondatlan hagyott vagy hagyni kénytelen volt, kimondotta azt a játéka. Voltak neki élczes taglejtései, gúnyos arczkifejezései, sőt szeme és szemöldöke játéka daemoni volt s el tudott torzúlni az ördögiesig. Ha már most élcze által nem ritkán valósággal mintegy a fölszabadítás művét végezte, mégis nem mindig maradt az illendőnek keretén belül. Az élcz oly hatalom, melyet nehéz kezelni; az élcz szuverénitásra törekszik s nem ritkán ura a gazdájának. Könnyen feláldoz aztán az élczes ember mindent a tréfa kedveért és az elvtelenségnek esik áldozatául. Attól a vágytól, hogy mindenen élczelődjék, Nestroy sem ment. Azt a szélesen elterjedt modort, hogy a legkomolyabb dolgot is élczczel üsse el, fel nem találta ugyan, de példájával bátorította. Hogy a trágárságba is nagyon belegázolt, az szintén korával függ össze, mely nagy tárgyakról minden szót tilalmazott, a mikor aztán az élcz mindig a nemi viszonyoknak mindenha kedvelt themájára veti magát, melyek, ha szenvedély vagy erkölcsi komolyság meg nem nemesíti őket, oly könnyen nevetségesek. Nestroy és kora egymást nevelték és értették. Benne jelenik meg még egyszer a múlt százév Bécsének tréfás kedve, de élesebb szervekkel ellátva és egy megegyszerűsített s vele

hatékonyabb drámai technikával, Nestroy volt a bécsieknek utolsó nagy Hanswurstja.

Ha már most, a bejárt vidékre visszatekintve, azt kérdezzük, mit tett Bécs a színházért, a felelet elég kedvező. A Hanswurst idejét alaposabban dolgozta fel magában, mint bármely német város, és komikai feltalálásai által magától függővé tette Németország színpadjait. Burg-színházában megalkotott egy mintaszerű német színpadot, melynek előadása kánoni tekintélyt élvez. Grillparzerben egy tragikus, Bauernfeldben egy komikus költőt szült, kiknek művei a magok nemében klasszikusak. Raimund színműveiben ideálizálta a német népszínművet. Mind ez Bécs természetéből és szelleméből támadt, azért a bécsi embertől nem is vehető rossz néven, ha kedvteléssel mulat színházi emlékei között és némi önérzettel tekint színházára.

Festészet és szobrászat Bécsben.

A középkortól az új-korig.

Tagadhatatlan ugyan, hogy a bécsi nép jelleme annyi változás, bevándorlás és idegenekkel való vegyülés daczára kiváló tulajdonságát nagyjában megőrizte a legrégibb időktől mostanáig: mindazonáltal bajosan lehetne apróra kimutatni a város régi műemlékein a művészeti alkotás és a faji sajátosság két tényezőjének rokonságát és kölcsönhatását. A képzőművészetnek művelődési hatású megjelenése Bécsben, alkotásainak értékes volta mellett nem érte el soha sem azon sokoldalú, mindeneken uralkodó jelentőséget, mint például Florenczben, Velenczében, vagy Nürnbergben; fényes keret volt csak, nem pedig tűkörlap, melyben szellemi és kedélyi minőségünk egész lénye visszasugárzik. A középkor időszaka különben egyebütt is alkalmatlan volt arra, hogy művészetének kötött, meghatározott tipikus jellegével, a népek egyéniségét alkotásaiban világosan megérlelje: a renaissance és az ezt követő idők szelleme, mely a régiek iskolája szerint, az egyes ember jellemző tulajdonságainak kifejtését is oly nagyon elősegíté, tette csak lehetővé, hogy itt a helyi sajátság kifejezésre jusson s a művészi teremtés nagy képében egyes árnyalatok kiképződhessenek.

Az egész középkorban Ausztria összes művészete — a német belső Ausztriát értve, — valamint Bécs városáé még semmi önálló jelleget nem ért el. A német művelődési mozgalomnak csak legszélső hullámverése hatott

el akkor ezen keleti végekre; délen egyes szétszórt pontokon be-becsapott olykor az olasz középkori művészetnek egy-egy habja, s különös okokból imitt-amott a templomépítés mesterségében Francziaország hatása is érvényesült, külön helyi művészet azonban még nem támadt. Bécs legnagyobb középkori alkotásainak jellege tehát az, mely azon korban az egész országnak és népének jellege, midőn a barbárok által elpusztított vidékek lassanként bajor, frank és más tartományokból érkezett német telepítvényesek mívelő kezei alá kerültek; midőn a növekedő forgalom később németalföldi és olasz bevándorlókat hozott ide; midőn a szláv és magyar szomszédság a mozaikot még tarkítá, s örökös harczok még századokig elrabolták ama nyugalmat, melynek áldásai alatt vált csak lehetségessé, hogy mindezen kevert elemek egy hangba olvadjanak össze. Így látjuk az olasz hatást a gurki székesegyházban, a francziát a cseh templomépületeknél, a német csarnokos építést a Szent István egyházban egymás mellett egy országban. A táblafestészet a XV. és XVI. században, a kölni, németalföldi, frank és bajor iskolák követésében, a Dürer- és Holbein-féle irányok elemeiben kimutatható, hanem e sokféle változatosságban, még tisztán a művészeti tudomány szempontjából is, nagyon nehéz az alkotásokon stilben, felfogásban, kezelési módszerben helyi természetű jellemző nyomokra találnunk, nem hogy valami, habár legáltalánosabb értelemben vehető osztrák, avagy bécsi főjellemvonás világlanék ki belőlük. Ilyennek képződésére különben a rügyek, bár azokat ama durva idők vihara ismét nagyobbrészt letördelte, a középkorban sem hiányoztak. Nem a papság, ezen, leginkább műpártoló tényező segítette azokat, mivel az egyházi eszmék és szabályok egységes szelleme, mely az akkori világon uralkodott, műalkotásaiban a faji különös tulajdonságok fejlesztésének nem kedvezett. A városi polgárság, mely Németországban, valamint Németalföldön és Olaszországban a művészetek egyénítésének legerősebb emeltyűje vala, épen Ausztriában szabad virágzásra nem jutott; a nemességnek a középkor elején a végtelen háborúság és szüntelen birtokváltozás lehetetlenné tevé, hogy a nemes, de gyönge növényt ápolja; így hát a legrégibb idők óta az uralkodó ház volt az, mely Ausztriában a művészeteket nemcsak hatalmasan pártolta, hanem ez azon tényező, mely honi jelleget is nyomott reájuk.

Bécsben különösen látjuk, hogy már a Babenbergiek teljesítik e magasztos hivatást. E háznak a bizanczi császári családhoz való közeli, sőt rokoni viszonya nem maradhatott hatástalan a hazai művészet fejlődésére, bár erre bizonyítékaink hiányoznak. Valamint a román építészet gyér maradványain,

úgy azoknak még szegényesebb plasticus ékítésein is meglátszik a hazai szerzetes iskolák hatása. A XI—XIV. század festészetéből ugyan egy foltocska sincs meg Bécsben; de a mödlingi és tullni halottas kápolnákban megmaradt falfestményekből következtethetjük, hogy az általános román stil-tipusnak egy meglehetősen nyers faja a germán nemzeti arczkifejezés világos rávezetésével, mint a szerzetesek művészeti gyakorlata el volt terjedve. Az e korból való heiligenkreuzi üvegfestmények ellenben szürkében szürke díszítéseikkel, délfranczia minták hű utánzásáról tanúskodnak, mint ezt a szerzetesek származása, kik azokat készítették, magával hozta. Bécsben pedig, úgy látszik, a képírás igen hamar laikusok kezébe került, mert okíratban már

Dombormű a Szent István templom főajtaja fölött.

1190. évben fordúl elő egy Marchwardus nevü miniatürfestő, ki polgári származású és házas ember volt. Kevéssel később a német hatás a franczia elemet az üvegfestésnél már kiszorította; Tegernsee bajor kolostorból származott ez be, mely középpontja vala ezen művészetnek az egész keletre nézve s a honnan került alkalmasint amaz Eberhart mester is, ki I. Albrecht alatt 1291. esztendőben Klosterneuburgban a híres *Capella speciosa* számára dolgozott.

A román szobrászatnak Bécsben igen kevés emléke maradt fenn. Az úgy nevezett Óriás-kapu, a Megváltónak trónon ülő tympanon-dombormü alakjával két angyal között, az István templom főkapuján, azon idők egyházi eszményét mutatja stilben, mely a ruházatban ókori emlékeket, a kis faloszlopok díszítéseiben pedig a germán-barbár fonatos-stil motivumait használja, a mint ez a rokon templomépületeken Jákon Magyarországban,

Bécs-Ujhelyben és Heiligenkreuzben is látható. Azon messze idők kis művészetéből és miniatür-festészetéből Bécsben emlékek nem maradtak; de, midőn Bécs polgárai dicső Lipótnak hódoltak, már ötvösök és más iparművészek is részt vettek a szertartáson. A góth-stil virágzása idején azonban, tehát már a XIV. században, úgy látszik, Bécsben a miniatür-festészetnek kiváló képviselői lehettek; a legjelesebbek egyike volt Sachs János „hajfürtös" Albrecht herczeg festője, ki (1380—1390. közt) mint vagyonos polgár említtetik s alkalmasint szerzője a „Durandus: Rationale divinorum officiorum" című pompás codexnek, mely nevezett herczeg és IV. Vilmos számára festetett s a cs. kir. udvari könyvtárban őriztetik. A korszak más mesterei, kiknek műveit azonban nem ismerjük, a következők valának: Vaschang Henrik, Sternseher Frigyes, 1375 körül Lipót herczeg udvari festője, Grün Jakab tanácsos, ki az arlbergi Szent Kristóf elterjedt szövetségéhez tartozott, melynek emlékkönyvében egész sor bécsi festő van czímerével képviselve. Dunkelsteiner Gáspárnak 1420 tájáról való végrendeletét bírjuk, melyben többi közt festékei és festő szerszámai iránt is intézkedik. Már 1410. évben a bécsi festők, kiknek Szent Lukácsról czímzett czéhjéhez, miként egyebütt, az ötvösök és egyéb iparművészek is oda tartoztak, törvénykönyvet, a festőjogot kapták, mely később többször megújíttatott, s mely azokat egyházi festőkre és czímfestőkre osztá; ez utóbbiak nevüket a czímtábláktól kapták, s az volt a mesterségök, hogy e táblákat, valamint a lovagjátékokhoz való lándzsákat, zászlókat, nyeregtakarókat és egyéb efféléket színes díszítésekkel ékesítették. Hilprant mester a czímfestő 1349-ben említtetik. A Schulter- (ezelőtt Schilter-) utcza máig emlékeztet rá, hogy hol laktak; a legtöbb egyházi festő, tehát valódi képíró, a Strauch-utczában szeretett lakni. Előbbeniek mesteri ügyességéről tanúskodik néhány úgy nevezett halotti vagy emlék-czímer, melyek ezelőtt az István templomban függtek. Ilyes kisebb munkák mellett azonban a falfestés is virágzott, mert Aeneas Sylvius abban a szép leírásban, melyet Bécsnek XV. századbeli állapotáról ad, már a sok festett homlokzatú lakóházról is említést tesz.

A bécsi mesterek legrégibb táblaképei, melyek közül néhány a császári képtárban van, a kölni idealisztikus iskola hatására vallanak, gyöngéd, sápadt arczocskákkal aranyos háttéren, a testnek, a természetnek és tájnak naiv vázolásával. De csakhamar az ellentétes realizmus eleme is igen erősen elharapódzott; útját a délnémetországi iskolákon át vette és kiváltképen az elszászi mester, Schongauerén keresztül; bölcsője azonban Németalföldön

állott, hol a Van Eyck testvérek nagy reformja által az előző kor vallásos idealis stilja kiszoríttatott s élethű felfogás, anyagszerű részletezés és éles jellemzés lépett nyomába. Az olajfestés új módszere foglalja el a színetlen keményebb tempera-festés helyét. Az új művészi elem behatását Bécsben

J. C. FAHRNBAUER

A szent asszonyok a Krisztus sírjánál; oltárkép Klosterneuburgban.

előmozdították azon gazdag németalföldi kereskedők, kik itt telepedtek le, s hazájukkal folytonos összeköttetésben állottak, később pedig különösen IV. Frigyesnek Burgundhoz való viszonya, úgy, hogy az új festészet már a XV. század közepén teljes erőben jelentkezik Bécsben.

Ezen irány szülte Rueland Farkas mestert, Bécsnek a renaissance korszakát előzőleg legnagyobb képíróját, ki a középkorban a festészet terén a tiroli Pacher Mihály mellett általán a legnevezetesebb ember Ausztriában.

A klosterneuburgi apátság képtárában tőle való a Szent János legenda képsorozata tele fínom vonásokkal, szép tájrészletekkel és nemes jellemzéssel; egészen az ő modorában van tartva Felső-Ausztriában a Szent Flórián kolostorban egy „Krisztus felfeszíttetés"-e, mely különösen érdekes Bécsnek hozzá mellékelt képe által, melyen a Szent István templom és a régi herczegi várkastély is látható. Rueland több ízben volt a városi tanács tagja s midőn a bécsiek IV. Frigyes ellen fellázadtak, ő a császár hű emberének bizonyúlt; irják, hogy ez alkalommal fogságba.is kerűlt (1462).

Hogy hányféle művészi iskola egyesíté itt törekvését, kitűnik az akkori bécsi festők mellékneveiből: rajnai, párisi, stb. Épen így volt egyebekben is; említtetik pl. Jankó ötvös, a cseh, egy müncheni származású harangöntő, s több más ilyen. A góthikai szobrászat is idegen hatások példáját mutatja, csakhogy a szobrászat képviselői az építészettől alig választhatók külön, mivel ama stil korszakában a kőmíves, kőfaragó és szobrász munkája többnyire egy kézben volt egyesítve. Szent István pompás székesegyháza sok szép vésett munkáival a legszembetűnőbb módon mutatja, hogy a XV. században Bécs talaján a művészi irányoknak mekkora sokasága tömörűlt össze. Itt alkotja a kitűnő Lerch Miklós a hatalmas Frigyes-síremléket vörös márványból; ő a straszburgi díszes építőiskolából származott. Egészen másminő, sokkal kecsesebb, a németalföldi és franczia művekkel rokon mű, a gyönyörű szószék. A presbyterium szép faragott fa karszékeinek készítője 1480 körül, Rollinger Vitusz mester, kétségkivül látta volt az ulmi Sirlins György alkotásait, míglen bécsi Henrik mesternek az apostolok alakjaival díszített keresztelő köve és Jordán Györgynek egy Krisztus-alakja, kinek judenplatzi házán még egy, a Krisztus kereszteltetését ábrázoló szép dombormű is megmaradt, a bécsi módszert képviselik. Igen nevezetes még a szószéken és az orgonán levő két mellszobor, melyek állítólag Pilgram és Oechsel építőmestereket ábrázolják. A minoriták templomáról azt tartják, hogy párisi Jakab barát, II. Albrecht gyóntató papja is részes volt az építésében, s ennek kapuján a keresztre-feszítést ábrázoló dombormű a góth stil nemes szobrászatának kitűnő mintaképe. De még szebbek némelyek az ott alkalmazott kőszentek közűl, kivált egy Szent János, melynek feje majdnem eszményi nemességű.

Sajnos, hogy ezeken kivűl a renaissance előtti ó-bécsi festészetből és szobrászatból csak kevés maradt meg. Ilyenek a székes-egyházban a XV. századból való, de még régibb stilben tartott kerekded alakú szent mellképek:

a Szent Márton oltár maradványai ugyanott alkalmasint még korábbi eredetűek, s az úgy nevezett Speis-oltár madonnája; a Bertalan-kápolna faragott oltárja már a XVI. századból való. Pompás színekben ragyogó üvegfestésekkel bírnak még a Szent István temploma (a herczeg-képekkel) és a Mária am Gestade templom. Szobrászmunkákból megvan még meglehetős sok sír-

Krisztus felfeszíttetése; a háttérben a bécsi Burg és a Sz. István templom (Rueland modorában festve.)

födélkő részint csak czímerekkel, részint az elhunytak alakjaival is; ezek közt legjelentékenyebb egy herczegi párnak, állítólag az alapító Rudolfnak szép sírköve a XIV. századból a székesegyházban. Pompás mennyezetes sír példája van e főegyház déli oldalán, melyet azelőtt Hithard vándor énekesének tartottak. Nagyobbszerű lehetett Blanca királyné sírja († 1305) a minoritáknál, mely a múlt században eltűnt. Kitűnő sora az erőteljes dekorativ munkáknak van a Szent István templom hajói belső oszlopainak számos fején realisztikusan kezelt sok szent szoborral, tarka festéssel igaz régi módon ékítve. A külső

falon sok szép góthikus sírkő mellett van egy különösen érdekes „Végitélet“, a Mihály templomon pedig egy durván faragott „Krisztus az olajfák hegyén“ nagy alakokkal, végül a székesegyház Borbála-kápolnájában egy életnagyságú élesen realisztikus, de megragadó igazsággal alkotott feszület.

Ide számítandók némely házczímerek és jelképek, mint pl. az úgy nevezett Tél, egy a tűznél melegedő emberke, kiben a monda Korvin Mátyás királyt véli felismerhetni; továbbá Bécs város szép czímertartó angyala, stb. A Bécsben dolgozott művészekről és munkáikról szóló tudósításokat és az elbontott, vagy átépített templomok számát tekintve, azonban mindez csak elenyésző csekély része lehet annak, mi itt egykor volt.

A renaissance szárnycsapása Bécsben hamarább volt érezhető, mint bárhol egyebütt Németországban. Az e fajta szobrászati emlékek a XVI. század első negyedéig érnek föl; de jelek tanúsítják, hogy az új antik ízlés művei Bécsben az előző században már honosak voltak. Főleg festések lehettek ezek, mert 1450 körül egy pap már szemükre veti a bécsieknek, hogy hálószobáikat és mennyezetes ágyaikat „gyalázatos“ képekkel, meztelen alakokkal díszítik a „Keresztre-feszítés“ és „Itélet-napja“ helyett. A gazdag és életszerető Bécsbe, melynek tekintélyes polgári házait már Aeneas Sylvius, Bonfinius és mások szónoki túlzással az ó-koriak lakásaihoz hasonlítják, első sorban délről hozta be a kereskedés az ily új és ritka műipari czikkeket s ugyanakkor itt már letelepedett kereskedőket látunk, kik a híres velenczei üveget árulták. Nevezetesebb lendületet vett a dolog, midőn a török veszedelem közeledett s a város erődítéseinek általános javításához kellett hozzálátni, mely munkára csak olaszokat használhattak, mert azok várépítési módja volt uralkodó. A többnyire Comóból, Milanóból, Paduából, stb. való művészek: mint Pozzó, Allio, Spazio, stb., nem csupán építészek, de szobrászok, festők és díszítők is valának egyúttal; ők törtek széles útat a renaissance elé. Ausztria lőn Németországban a korai renaissance igazi hazája. A velenczei, veronai és milanói építési modor alakjai itt különös, önálló jelleget nyertek, derült, naiv kifejezést, mely sokkal inkább visszatükrözi az országos hangulatot, mint hajdan az idegen módszerrel bevitt góthika. Ama korai renaissance idejéből monumentalis épületek ugyan nem maradtak, s aligha is voltak, de számos díszes polgári lakóház lehetett e stilben, lugasokkal és erkélyekkel. Legjelentékenyebb, noha igen szerény mértékű az, a mit a szobrászat alkotott. Első helyen áll a korai renaissance művei közt a Salvator-templom kapuja, e csinos faragott mű, díszítésekkel és mellszobrokkal gazdagon meg-

Lerch : III. (IV.) Frigyes sírjának kőfedele a bécsi Szent István templomban.

rakva, mely félreismerhetetlenül velenczei templomok oltárai nyomán készült. Ugyanazon irányt képviseli egy sor sírtábla a falakon, kis oltáralakban, csavart oszlopocskákkal, melyek domborművet vesznek körül. Ezek Bécsben egyenesen tipikusok, egyebütt ritkák. Ezen sírkövek művészeinek nevei elenyésztek, kivéve Dichter mestert (1513—1517 körül), ki a Frigyes-síremléket befejezte s Kaltenmarker papnak a dómban levő pompás, festett emlékkövét készíté. A német renaissance, Dürer modorában képviselve van gróf Salm Miklósnak, Bécs 1529. évbeli védőjének szép sírköve által, mely ezelőtt a Dorottya-zárdában volt s jelenleg a Votiv-templomban van felállítva. Okmányokban igen sok festőről olvasunk, de igazi renaissance-kori kép igen kevés maradt. Leglényegesebbek a várpalota svájczi udvarában levő szép átjáró csarnok diszítései; ezeket Ferrabosco készíté 1551-ben, meg az országház egyik szobájának boltozata. Mindkettő gazdag fantasztikus összeállítása antik jellegű ékítéseknek, jelvényes, olykor vastagon szatirikus ábrázatokkal; e díszítmények a római loggiák furcsaságai nyomán német műszellemben átidomítva mutatják ez ékítésmódot.

A Habsburg fejedelmek, bár a Szent István templom műértő pártfogója, IV. Rudolf óta soha meg nem szűntek a város művészeti felvirágzását elősegíteni, valóságos és tartós gondoskodással mégis csak a későbbi renaissance idejétől kezdve valának. Mert II. Miksáig s utána következő fiáig, II. Rudolfig, ki mint műbarát fölülmúlhatatlan volt, nem állandóan laktak Bécsben. A nagy műpártoló I. Miksa gondoskodása is több haszonnal járt Tirol, Franken s a birodalom más részeire, mintsem Ausztria fővárosára nézve, s hasonlót mondhatunk V. Károly nagy műszeretetéről is, bár Tizian s a renaissance legelső mesterei állottak szolgálatára. II. Miksa idejében azonban fontos fordulat történt. A gyűjtemények ideje elérkezett, midőn múzeumok és régiségtárak alapíttattak, a műbarát császár mellett Strada és más tudós férfiak állottak s általa Bécs is megkapta antik szobrokban, érmekben és bronzokban első kincseit.

A császári udvar összeköttetéseket szőtt olasz művészekkel, mint az első rangú Giovanni de Bologna s ezek elegáns, kedves, nemes munkáik ez által itt is ösmertekké váltak. Azon korban legfontosabb a fáczánkert alapítása, mely egykor fényes, teljesen olasz stilü császári nyaraló Bécs mellett, oszlop-csarnokokkal, termekkel, kertekkel, vízjátékokkal, számos, többnyire olasz kőfaragót és festőt, köztük Giovanni de Bologna tanítványait, kiket műterméből küldött volt a császárnak, foglalkoztatott. A bécsi

udvar számára dolgozott darab ideig Colin Sándor, a híres németalföldi, ki a Maximilián sírján Insbruckban levő domborművek mestere; más jeles szobrászok voltak Manmacher Mátyás, Giovanni da Monte, stb. Ily módon került Bécsbe Spranger Bertalan is, az olasz stilban dolgozó németalföldi festő, később II. Rudolf kedves embere.

Dombormű a bécsi minorita-templom főajtaja fölött.

Ezen császár nagyszerű kincseket gyűjtött össze prágai műtárába, s működéséből Bécsnek nem lett haszna, a későbbi uralkodók azonban folyton szaporították új adományokkal és munkákkal Bécs gyűjteményeit. A fejedelmi pártfogáson kivül pedig még egy más mozzanat is állott elő ez időben, mely új és hatalmas lendületet adott a művészeteknek Bécsben úgy, mint a katholikus déli országokban mindenütt: az ellenreformáczió s kivált a jezsuita rend föllépése. A német renaissance a protestantizmus műformájává lőn, s ennek szolgálatában nagy, monumentalis feladatok hiányában, részint

a mindennapiság józanságában laposodott el, részint a kis iparban forgácsolódott szét. A katholikus ellenreformáczió a déli népjellem teljes ismeretével az olasz művészet és míveltség árját vezette be az országba s élénk előzékenységgel találkozott a könnyen buzdúló, meleg kedélyű és gazdag képzelő erejű néptörzsnél. Magával hozta azt az impozans tömeghatással, vakító színpompával és gazdag díszítéssel ragyogó dús stilt, melyet barocco stilnek hívnak; ez volt hívatva Ausztriában és Bécsben arra, hogy ezen vidék fajjellegének először adjon teljesen hozzá illő kifejezést.

A Ferdinándok alatt azonban az új művészeti elem még nem érte el a barok igazi pompájának teljes jellegét. A kor részint örökös háborúk viharai által zaklattatott, részint pedig az ellenreformáczió kezdete sokszor ascetikus törekvéseket mutatott, melyek a művészetek fejlődésének nem egészen kedvezhettek. Stil tekintetében előbb az átmenet történt meg a szigorú, sőt vége felé meglehetős józan magas renaissanceból a kezdődő barokba, mint ezt a jezsuiták első épitései is bizonyítják. A festésben néhány művész tör útat, mint Bachmann, Beutl, Bock Tóbiás (kitől a Szent István főoltár képe való) s az idegenek közül Sandrart, Cagnacci, Turriani, Tencala, Wolf, Rem és mások, kiknek munkái a barok magvait hintik a honi művészetbe inkább, semmint hogy már az osztrák barok igazi termékei volnának. Ezek képviselői voltak egyrészt Guido Reni s Cortona vagy Rubens s a többi flamand festők festési modorának; abból, mit ezek teremtettek, a helyi felfogással összeolvasztva, csak a legközelebbi időben fejlődött ki Bécsnek jellemző művészete, mely I. Lipót és VI. Károly idejében érte el legfőbb virágzását. Kevésbbé tekintélyesen fejlődött itt a XVII. században a szobrászat, mely alig emelkedett túl a sírkőfaragáson és a templomok számára való szent szobrok készítésén. Összefüggésben az építészettel azonban a stucco munka is tért foglalt, melynek technikai ügyessége rendkivül pompás dolgokat mívelt, s e tekintetben különösen érdemesek a Comóból származott Carlone művész család tagjai.

A török ostrom után a barokstil fényesen kifejlődött. A művészi erők, kik ebben dolgoztak, még bírtak a régi sokoldalúsággal, mely elődeiket a renaissance-korban kitűnteté; közülök a legtöbb még egyszerre gyakorolta a művészet összes, vagy többféle ágait. Galli-Bibiena, Burnacini, stb., a maguk nemében valóságos egyetemes lángelmék valának. Kitűnőnek bizonyúlt a szobrászati technikában a nürnbergi érczöntő, Herold Boldizsár, ki az Am Hof-téren az Immaculata-oszlopot emelte s a fínom elefántcsont

faragásban Steindl Mátyás, ki azonban ép oly jól készíte nagy hatású főoltárokat is márványból, mint p. o. Klosterneuburgban. A nagy erlachi Fischer, ki ifjú korában érmeket mintázott, a Grabenen álló ú. n. Pestis-szobornál is közreműködött. Fruhmüller Mátyás faragta ez emlékhez a legszebb alakokat, ugyancsak ő azonban elefántcsontban is virtuoz módon

A bécsi Burg svájczi udvara kapujának mennyezeti képei közűl (csoportosított részletek).

vésett, egyszersmind *al fresco* festett. Tulajdonképi szobrászok valának Strudl Pál és Domokos, Cles tiroli helységből való művészek; a Habsburg fejedelmek életnagyságú, hatásos szobrai (most Laxenburgban, ezelőtt Bécsben), egy márvány oltár a kapuczinusoknál, meg a grabeni emlék-oszlop sok részlete ezeknek az alkotásai.

A kaczkiás modorosság és vakmerő technikai ügyesség korszakát követte I. József és VI. Károly császárok alatt a bécsi művészet arany kora, mely időben festészet és szobrászat ezen stil keretében a legmagasabb

tökélyre emelkedtek, a mennyiben tisztább alakítás, nagyobb mérséklet és valódi monumentalis irány szabályozták hatalmas alkotásait.

Először történt a barok idejében, hogy Ausztria főnemessége Bécsben gyűlt össze műértő császára körül, s annak példáját követve, versenyezve iparkodott a fővárost olasz ízlésű büszke palotákkal s környékét villákkal és kertekkel ékíteni. A társadalmi élet itt mindezeknél megkívánta a tág fogadó termeket, melyeknek többnyire nagyszerű építészete, úgy szintén a nagy számmal keletkező templomoké, arányos, színes díszítését csak a mennyezet fresko-képeiben, a tükrös boltozatban, vagy kupolákban nyerhette. Tág mezeje nyílt hát a monumentalis festészetnek, s ezen, a kor ízlésének megfelelőn, a mythologiai és allegoriai kompozicziók virágai fakadtak, míg a valódi történeti festés csak igen gyéren van képviselve. E vidám isteni gyülekezetek élénken lüktető élete, a tarka képek egészséges érzékisége híven tükrözi vissza a büszke császári város akkori jellegét; az előkelő és derült Bécs az uralkodó olasz műveltség meleg légkörében állott. A gyakorló mesterek ezen genreben úgy születésre, mint iskolára és művészeti irányra nézve mind olaszok valának. Altomonte — tulajdonkép Hohenberg — Márton és fia, Bertalan, római mintákon képezték magukat, a salzburgi Rottmayr Ferencz, Lotto Károly tanítványa Velenczében, úgy szintén társa, a tiroli báró Strudl Péter, a puha, szelíd Belluzzi Antal, a pompás díszítő Beduzzi, az építési és díszítési festésben kitűnő Fanti Kajetán és Galli Bibiena Antal, Chiarini, Lanzani, Solimena, Dal Pozzo András, a színleg távlatos kupolák és ívboltok genialis tervezője, és Pellegrini Antal, a magasban tömegesen halmozott rövidített alakok ügyes ábrázolója, — ezek a legnevezetesebb művészek, kiknek alkotásai mai napig mindenfelé gyönyörködtetik szemeinket; ezeknek igazán olasz lényük mellett csak ritkán lépnek fel idegen iskolák képviselői a nagy fresko-festésben, mint például Le Brun tanítványa Dorigny Lajos és az augsburgi Drentwett Jónás; mindkettőt a műértő savoyai Jenő herczeg hívta meg az idősebb Fischer és Hildebrandt Lukács által emelt palotáinak ékítésére.

Nevezettek közül többen ép oly jelentékenyek voltak oltárképeknek olajba festésében; e szakban a derék mestereknek még egy egész sora tűnt ki, kik részint az olaszoknál tanúltak, mint Rottiers, részint a Rubens iskolájából ágaztak el, mint Schoonjans, Spielberger, Brandel. Az arczkép, mint hatásos díszfestmény, a főnemesség megjelenésének egész tekintélyét, pompáját és nagyúriságát az uralkodó spanyol illem szellemében ábrázolta

s igaz erők képviselték, mint Auerbach, Balko, Lauch, Roy s később a franczia minták szerint teremtő van Meytens Márton; ezekhez csatlakoztak mint állat-, virág- és csendélet-festők a Hamilton testvérek, Tamm Werner, Angermayer s végül egy csomó miniatür- és zománczfestő, mint Boit Károly, az említett Meytens és más jelesek. Mindezek alkotásai az akkori szellemi és társadalmi élet egyetemes képét nyújtják, tele fénynyel, gazdagsággal és

Donner: A „Morva", kúti szobor az új vásártéren Bécsben.

élethűséggel, s mint művészi termékek a bécsi élettől, mint anyától — de csak annak előkelő világától — kaptak alakot és színt. A szobrászat részben a pompás templom- és palota-építés megszokott követője maradt, részben az újonnan keletkezett kertek czifrázására önállóbb tevékenységre vergődött fel, de egyelőre ezzel sem igen emelkedett túl a díszítés színvonalán. A mondott keretben Fischer, Hildebrandt, Gabrielli, Christian stb., sok nagy épülete bő alkalmat adott mutatós munkák keletkezésére, melyek közt különösen említésre méltók: Mathielli, Stanetti, Giuliani számtalan tető és fal szoborcsoportjai. Ámbár, kivált a szobrászatban, az olaszok iránt voltak előszeretettel az építők

és építészek, ezek mellett mégis fiatal német művészek is erősen igyekeznek előre jutni: így Mader és Schletterer, kik a Károly-templomon dolgoztak; Stanetti alatt, ki a Belvedere-kert alakjainak mestere, dolgozott a tehetséges tiroli Lechleitner, végül Giuliani alatt, ki a Lichtenstein palota szobrásza volt, a jövő kor lángesze, Donner György Raphaël. Ezen idő legjelesebbike azonban bizonyosan Mathielli Lőrincz a várkastélyon a Herkules csoportoknak, a Schwarzenberg-kert alakjainak, a Szent Károly templom tornáczán az angyalnak stb. megteremtője. Igen eredetinek tűnik fel a bajor Permoser Boldizsár, savoyai Jenő barok, de szellemes szobrával (a Belvedereben), egyike a leghevesebb küzdőknek az akkoriban elkényeztetett olaszok fensőbbsége elleni harczban.

Ily gazdagon és buján fejlődött a festészet és szobrászat a ragyogó építészet mellett, midőn a múlt század első negyedében, mindhárom testvérművészet terén lassanként egy új irány kezdett felülkerekedni. Ez, bár nem erőszakosan s a barok-stil megszokott alakításmódjának gyakori fenntartása mellett, a művészi eszmény belső tartalmát illetőleg, a régibb szigorúbb mintákhoz igyekezett visszatérni. Előharczosai voltak Ausztria három legnagyobb mestere: az építészetben az idősb Fischer, ki az antikhoz s a renaissance theoretikusaihoz (Vignola, Serlio, stb.) tért vissza; Gran Dániel, ki Maratta tanúlmányozása által Raphaël korszakához igyekezett közeledni, és Donner Raphaël, kit szűk életköre Olaszország és az antika látásától elzárt ugyan, de ki a lángész legfőbb erejével, a modorosság korának kellő közepén a szobrászatot a tiszta természet szigorú tanúlmányozására tudta visszavezetni. Sajnos, hogy a három nagy mester nem talált rokon szellemű követőkre s így a stil nemesítésére és tisztázására Ausztriában irányúló igyekezetük, különböző lépcsőkön át szintén csak ama kijózanodáshoz vezetett, mely a későbbi idő egész művészi törekvésének levegőjében volt, s mely végre a klassziczizmus akadémiai művelésében sekélyesedett el. Saját műveiket azonban az emelkedés és tisztázás ama vágya a legnemesebb módon kitűnteti s hasonlíthatatlan alkotásokká teszi úgy Gran freskóit az udvari könyvtárban és a Schwarzenberg-palotában, valamint Donner kútjait az új vásártéren és a tanácsházban, vagy Fischernek Károly-templomát, lovagcsarnokát és birodalmi kanczelláriáját.

Már I. Lipót alatt elkezdett működni a bécsi képzőművészeti akadémia, mely intézet azonban a vázolt fénykorszakban még nem bírt jelentőséggel. Strudl Péter és Meytens kivételével az összes megnevezett tekintélyesebb

Gran: Mennyezet-festmény a cs. kir. udvari könyvtárban Bécsben.

mesterek távol állottak tőle. Tevékenysége csak a Terézia és József korszakaira esik, melyben a későbbi klassziczismusra való átmenet általa eszközöltetett. Egyelőre a nagy mesterektől nyert lendület még elég hatalmas volt arra, hogy a művészet államilag szabályozott képzőiskola nélkül is tovább működjék, s ama barokmesterek tanítványai még jeles dolgokat tudtak mívelni. Donner irányát folytatta testvére, Máté, kitől kitűnő arczképszobrok és kiváló érmek származtak. Más igen ügyes éremvésők valának: Gennaro, Richter, Warou; ólomban, érczben, márványban dolgozó szobrászok voltak tanítványai: Kohl Fr. és Zächerl, később Fischer Márton; az iskola legtehetségesebbjei közé számítandó Moll Boldizsár Tirolból, kitől Mária Terézia sírköve a kapuczinus zárdában a barokstil szellemében még fenséges hatású. Grant sikerrel követték Francia, Thassi és Hautzinger. De ezen iskolai áramlatokkal szemben új férfiak sem hiányoztak, kik a távolból új elemeket hoztak be s a kései Károly-korszaknak és Mária Terézia korának önálló jelleget adtak. Ilyenek a fresko terén Guglielmi Rómából, kitől az egyetem dísztermében és Schönbrunnban a mennyezeti képek eléggé hatásosak, a délen képezett tiroli fi, Troger Pál, meg honfitársai: Unterberger Michelangelo és Mühldorfer Ignácz. A legszellemesebb freskofestő, kinek munkái e szakban az utolsó virágzást jelentik, Maulpertsch Antal volt, de kinek legnagyobb alkotásai, a piaristák templomában lévő ifjúkori munkáit kivéve, nem Bécsben keletkeztek. Az arczképfestők közt kiválóan érdekes helyet foglalnak a németalföldi modorban, Rembrandt szellemében teremtő realisztikus Kupetzki magyar festő és a francziáskodó pasztelfestő, Seybold. A németalföldi tájkép-, életkép- és állatfestés utánzókra talált Querfurt, Brand Keresztély, Schinnagel, Orient, Ferg, stb. képírókban; a Watteau-féle társaságfestés pedig Platzerben. Mária Terézia korának legeredetibb és legkitűnőbb művészei azonban a számtalan oltárképet festő Schmidt János Márton, vagyis Kremsi Schmidt, egy proteus-szerű autodidakta, ki egyszer velenczei, másszor nápolyi, majd németalföldi minták után indúl, és a különcz Messerschmidt Ferencz, kinek minden eddigi példáktól elütő szobormüvei annyiban ismét híven tükrözik vissza a kor uralkodó eszméit, a mennyiben híres 49 jellemfeje egy lángeszű, de szertelenkedő kisérlet arra, hogy az akkor bámúlt Mesmerizmus elveit, a lelki és állati delejesség tanát, a legkiméletlenebb naturalizmusba öltöztetve, a művészetbe is átvigye.

Röviden említendő, hogy a rajzoló művészetek is s különösen a rézmetszés Schmutzer Jakab szellemes munkái által a fejlődés tetőpontját érték el.

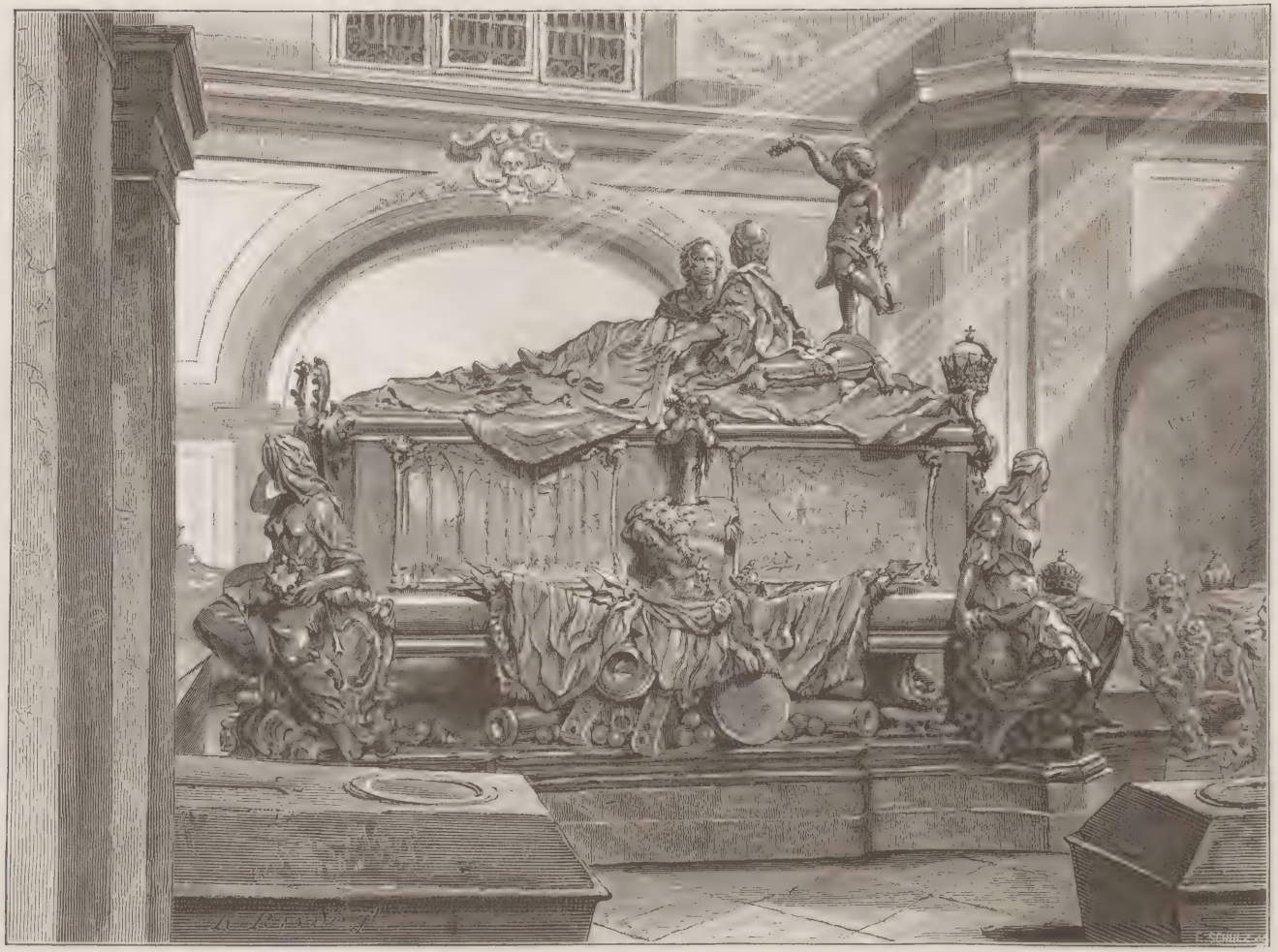

Moll: Mária Terézia koporsója a kapuczinus-zárdában Bécsben.

Régibb történetük Bécsben nem gazdag kiváló mozzanatokban; a fekete színt használó művészet a festéklap színes jó kedve mellett Bécsben kevesebb kelendőségnek örvendett. A XVI. század óta a Schmutzer testvérekig a fametszést és rézkarczot itt idegenek űzték. Így Guldenmund látképei a városról, s az ünnepélyek rajzai Lautensacktól, a Francolin-féle úgy nevezett tornakönyvben (1560), mind nürnbergi és frankfurti munkák; mert a nevezett művészetek a XVII. században Bécsben a legalsó fokon állottak. Erlachi Fischer ebben is reformátor volt, midőn szellemes munkája, „A történelmi építészet vázlata“ érdekében 1696 után Bécsbe hívta Delsenbachot Nürnbergből, Pfeffelt, Engelbrechtet és Kraus Ulrikot Augsburgból s a franczia de la Hayet. Az udvari könyvtár terveit Frey modorában az augsburgi Sedelmayer Jeromos metszé neki. Azonban csakis a Schmutzerek által emelkedett ezen szak helyi jelentőségre; ők honosították meg Bécsben a franczia iskola festői metszés modorát is, melyet sikeresen míveltek tovább oly művészek, mint Haid, Maerz, Mark Quirin, stb.

II. József kora Bécsben a művészi tevékenység haladásáról kiválóan jellemző, de színben nem épen gazdag képet nyújt. Ezen nagy tehetségű fejedelem kormánya legkevésbbé kedvezett a művészetek ápolásának. Kertjének gyümölcsei már nem tetszettek oly becseseknek; a belső szükség és buzgalom nagyon megcsökkent irántok; a barok helyére a kicsinyesebb, szelídebb rococco lépett; a háborúk leapasztották az alkotás iránti kedvet és képességet, s a nagy mesterek egy sokkal gyöngébb epigon nemzedéknek engedték át helyöket. A gyengeség jelei az anyagban is mutatkoztak. A nagyszerű mythologiai fresko tért nyitott a pásztorjeleneteknek Watteau-Boucher modorában, a merész építészeti festés meghátrált a khinai díszítések előtt, s túlságos kedvvel tért át az ízlés a betolakodó ázsiai porczellán és fénymázas tárgyak szeretetére. Ehhez járúltatták lassanként a romantikai irány legelső ébredezései az újra napfényre hozott, de egyáltalában meg nem értett gothikának elemeit is, s elkezdődik az ősök kora iránti ama rajongó tisztelet, melyből a század végével a legízetlenebb, a romok, sírok és lovagvárak iránti érzelgősség fejlődött. S mikor a romantika még zsenge rügy vala, a József idejében annak egyenes ellentéte, a klassziczizmus emelte fel győztes lobogóját. Az akadémiai tanítás volt a tér, melyre azt kitűzte. A rómaiak és görögök külső utánzása, Németországban az ébredő régészeti kutatás, Franciaországban a politikai irány által elősegítve meghozta Ausztriában és Bécsben is azt a művészi törekvést, melynek eredményei itt

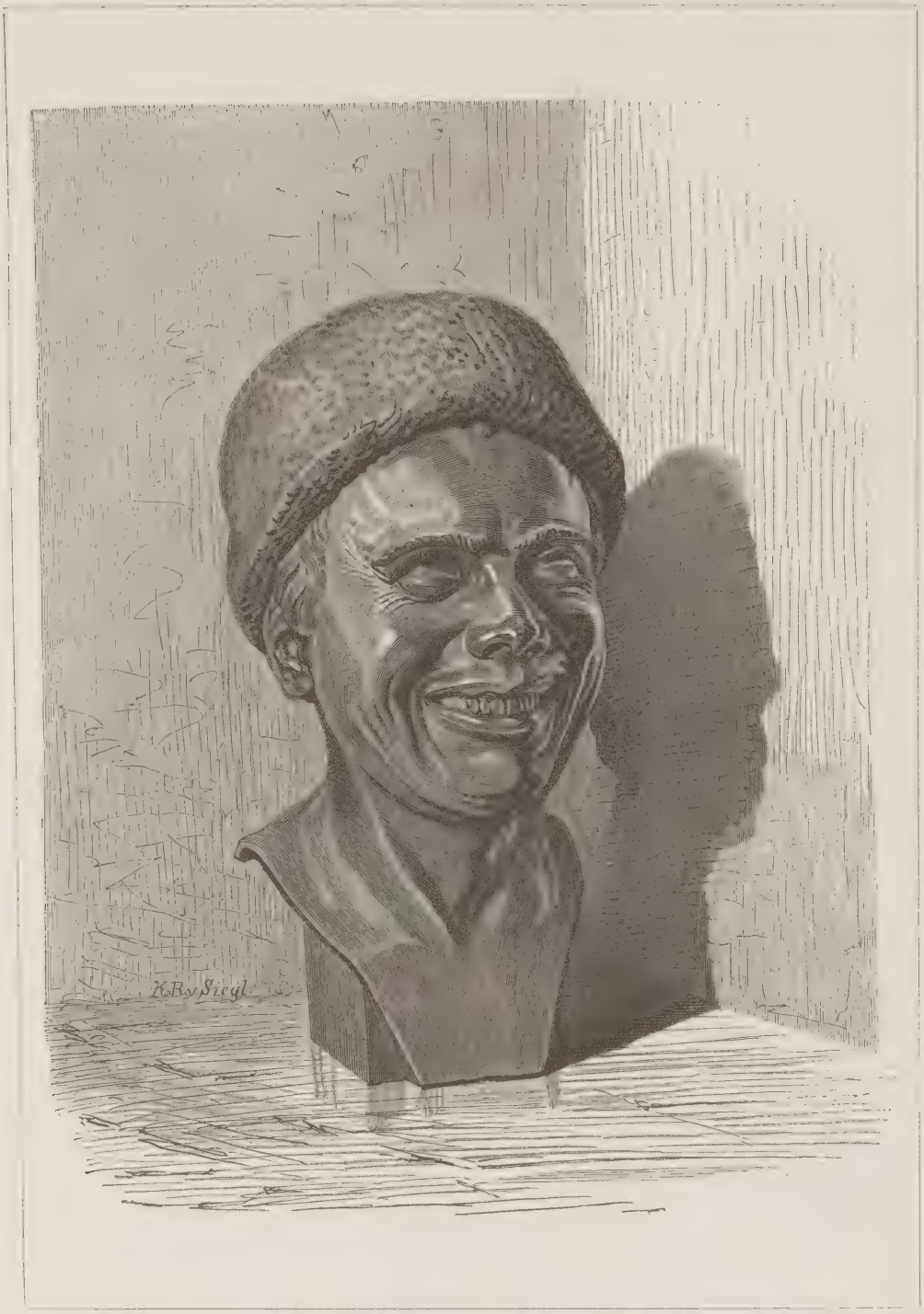

Messerschmidt: „A kedélyes mosolygó".

is, ott is egyformán lélek nélküliek és dermedtek valának, s mely talán épen Ausztriában legüdvetlenebb, mert ennek élénk üdeségű népszelleme a hideg, merev formákkal a lehető legnagyobb ellentétben áll. Ezen fordúlat jellegével teljesen egybehangzólag az akadémia bürokratikus szervezetet kapott s annak paragrafus-rendszere megadta az utolsó csapást is, hogy a művészi tevékenység egészen kiábránduljon.

Ezen kornak viszonylag legjelentékenyebb művészeiként említhetjük Maurer Hubert történelmi és arczképfestőt, s az idősb és ifjabb Lampi tiroli lovagokat, e fínom arczképfestőket, a híres Mengs Raphael tanítványait: Maron Antalt és Knoller Mártont, a Rubens utánzó Oelenhainzot, s az ügyes kezű Hickel József arczképfestőt, kitől a császárnak sok szép arczképe maradt fenn. Mindnyája még az olasz vagy németalföldi minták utánzásának eddigi hagyományán nőtt fel, míg ellenben az új franczia áramlat a fiatal Füger Henrikkel, ki előbb miniatur-arczképeket készített, s más ily mesterekkel tört magának útat. Épen ezen művészcsoport abban is követte szajnaparti ideáljainak menetét, hogy később az édeskés rococco képfestésről áttért Dávid példájára az antik ízlésű merev s a mellett mégis gyönge herosz-kultuszhoz, a görög természetnek e fagyos felfogásához.

Ugyanazon tünetekkel találkozunk a szobrászatnál. Donner és Messerschmidt reformjai már a legközelebbi nemzedéknél elvesztek, a tiszta természet tanúlmányozása és az erővel teljes realizmus helyét símára fésült puha modorosság foglalta el, mely jellemző kifejezést az akkor legvirágzóbb bécsi porczellángyár termékeiben talált. De aztán itt is az antik minta utánzása uralkodott mindenek felett. Az első fajta irány mesterei valának Grassi és Beyer János, a schönbrunni kerti szobrok faragója, kinek segédeinél azonban még némi régibb barok irány mutatkozik, így Hagenauer, Prokop, Henrici, stb. művein. Egészen a klassziczizmus karjaiba vetik magukat a nevezett Fischer Márton öregebb korában, Zauner Ferencz, a József-szobor mestere és mások. Ezen művészek alkotásai mindig az elhalványult rococco utolsó jelenségeiből indultak ki, hogy végül elérjék a czélt, mely a Bécsre nézve is igen nevezetes Canova Antal műveiben találta meg legtökéletesebb befejezését a Theseus-csoportban és a Krisztina-emlékben. A még későbbi osztrákok I. Ferencz császár idejéből, mint Kiesling, Käsmann, Schaller, Klieber, száraz akademikusok, kik a víg rococco művészi felfogásának utolsó bájait is elvesztették s meglehetős szomorú alakok. A festészet terén egy csoport művész fog ezekkel kezet, mint Abel József, Dorffmeister, Pietsch-

mann és mások, kik szintúgy csak ritkán emelkednek az antikoskodó iskolai feladatok látó körén túl.

A mult század végén és a jelen század kezdetén úgy tetszett, mintha a képzőművészetek és a bécsi népélet közötti élő viszony teljesen megszakadt volna. A rosszúl értelmezett hellén istenek és római caesarok világának

Füger: „Orpheus és Eurydike".

hús és vér nélküli árnyképeit a Napoleon elleni győztes háborúk után a germán romantikus irány hatalmas föllépése követte, mely irány azonban szintén kevéssé férkőzött hozzá a nép szívéhez, mivel eszményeit a letűnt és elfelejtett lovagkorban kereste, mely a jelenkor életétől ép oly távol állott, mint az akadémikusok Catoi és Alcestei. Sőt amaz ó-német divatban rejlő nemzeti elem bevegyülése sem volt képes azt az osztrák néppel megkedveltetni. Mi több, a romantikával szövetkezve lépett fel a művészetben még az úgy nevezett nazarenizmus ájtatoskodó iránya is, ez új divat, mely a honi

felfogással hasonlóképen idegenül állott szemközt Schnorr, Leonhardshoffi Scheffer, Suttner s később Kuppelwieser és társai munkáiban. Így hát csakis a bécsi festők: Danhauser, Waldmüller, Fendi, stb. nemes reformja lőn hívatva a nép szívét, a hazai életkép és a honi tájképfestés ápolásával, a művészetnek visszahódítani.

A XIX. század.

A bécsi népre jellemző, hogy szelleme mindig jobban vonzódott a festéshez, mint a szobrászathoz. A bécsi szoborművészet stiljére és menetére gyakran döntő hatást gyakoroltak idegen mesterek a mi időnkben is. A festés azonban a honi talajban gyökeredzett és tenyészett. A kedélyes zenekedvelő Bécs tisztelettel meghajlik a márvány- és érczszobrok előtt, de a képíró mesterek színes ábrázolásainak itt mindenkor lelkesült kedvelői és buzgó gyüjtői valának.

Mindenek felett áll ez a bécsi életkép- és tájképfestők amaz idősebb nemzedékéről, mely, miként az előbbi fejezet végén jeleztük, századunk húszas éveiben a klassziczizmus és romantika felett győzelmet aratott. Soha népszerűbb művészet nem volt, soha a bécsi modor és alsó-ausztriai gondolkozás hívebben nem tükröződött, mint Danhauser és Fendi, Ranftl, Daffinger, Gauermann, Waldmüller, Schindler Albert, Eybl, stb. képeiben. Mint az egész akkori élet: úgy ama bécsi művészet is kis-polgári mértékkel mért s teljesen helyi jellegü volt. A mai nagyvárosban a festők nagyvilágiasabbak s tágabb körü anyagot dolgoznak fel, a művész és műkedvelő közötti hazafias kapocs meglazult, a társulati élet és műkereskedés kifejlődtek, a bécsi művészet és iparművészet ma a nemzetközi forgalom sodrában áll s nagyon ki van téve az ízlések és divatok változandóságának. Ennek daczára a bécsi művészet megtartotta erősen sajátságos jellemvonását s itt épen az lesz a feladatunk, hogy ezt különösen kiemeljük.

Noha a bécsi életkép- és tájképfestés föllendülése századunk harmadik tizedében az akadémiai felfogás elleni harczra vezetett: kiindulási pontja mégis a bécsi akademia volt. Krafft Péter (1780—1856), David és Füger tanítványa s Ferencz császár korának katonafestője, mint akadémiai korrektor Danhauser és Ranftl tanítója volt. Lényének kettős természete két korszakba és két nemzethez tartozik: stílje a franczia klassziczizmusban gyökeredzik, anyaga osztrák; az eszmény, melyet a mester megvalósítani igyekezett, az

volt, hogy a jelenkori osztrák hadi és katonaéletet David és Gérard modorában a nagy művészet mezében ábrázolja. Krafft e fajta főmunkái: a szabadságharczokról való nagy falfestmények a császári várkastélyban, az asperni és

Beyer: „Faun és Nympha".

lipcsei csaták képei a rokkantak házában (melyek közűl egyet fametszetben adunk), a nemzetőr búcsúja és hazatérése a császári képtárban, s számos hasonló hazafias és dinasztikus tartalmú kisebb kép, nevezetesen a melyek Károly Lajos főherczeg ő cs. és kir. fenségének birtokában vannak s a melyek

Ferencz császár uralkodásából egyes vonásokat, az alattvalókkal való bánásmódjának patriarkhális módját s életéből különféle jeleneteket ábrázolnak. Lényegesen az ő hatásának tulajdonítandó, hogy Ausztria akkori ifjú művészvilága a romantikusoktól és új-germánoktól elvonatott s a honi tárgyakra tért át. Ezek eleintén bizalommal tekintének a császárok régi székhelyére, annak gazdag műkedvelő nemességére, a büszke palotákra és pompás képcsarnokokra. A fiatal Cornelius Bécset tekintette arra hívatott helynek, hogy megközelítse a czélt, melyet utóbb I. Lajos bajor király volt megvalósítandó. Az idősb Schnorr, ki 1803-ban Bécsben tartózkodott, csodálta Fügert és Zaunert, kinek műhelyében akkoriban állott készen II. József lovagszobra érczbe öntve. Csakhamar azonban érezhető az ellentét irányban és hangúlatban Bécs s az új-germán művészet vezetői közt. Wächter Eberhard panaszkodik, hogy az itteni lakosságnál hiányzik a lelkesedés és az eszményiség. A mire Overbeck és Pforr, Sutter, Vogel s Leonhardshofi Scheffer törekedtek, az sem viszhangra nem talált a bécsi közönségnél, sem megértetésre a bécsi művésziskola szigorú akadémikusainál. Ezen ellentétek következése vala, hogy amazok Rómába, Schwind és Steinle pedig Münchenbe s Frankfurtba vándoroltak és csakis közel félszázad múlva sikerült Führichnek és Rahlnak az akkor megszakadt fonalat újra felvenniök s az új Bécsben a monumentális stil nagy képeinek ismét tért szerezniök.

A bécsi régibb fajta életkép- és tájfestőket, város és vidék szerint, polgári és parasztos csoportra oszthatni. Danhauser, Fendi, Daffinger és Ranftl az első, Waldmüller és Gauermann a második csoport vezérei. Mindnyájan a nép fiai voltak; innen van, hogy annak lényét oly benső mélységgel fogták fel s oly mesteri módon tudták ábrázolni. Danhauser atyja asztalos, Ranftlé korcsmáros volt, Gauermann Frigyes bölcsője, — kinek atyja, Jakab, szintén jeles művész vala, — Miesenbachban rengett, az alsó-ausztriai szép völgyek egyikében, Gutensteinhoz közel, melynek erdőárnyéka és zöld mezeje számos képén megragad bennünket. A legelőkelőbb jelenség mindannyi közt *Danhauser* József (1805—1845), kit a halál, sajnos, java virágjában ragadt el. Korának társadalmi állapotát, a harminczas és negyvenes évekbeli bécsi életet rajzolja, emberismerő éles szemmel, a vígjátékíró élénkségével. Bauernfeldhez hasonlították, mert ő benne is épen úgy megvolt a világfi gúnyja és fínomsága. Ecsetének gyöngéd, szellemes, puha zománczú és virító erővel színező, megnyerő alkotásai, mint a „Zárdai leves“, a „Szemorvos“, a „Végrendelet fölbontása“, a „Tékozló“ stb., az

Krafft: „Az asperni ütközet".

akkori jószívű, könnyűvérű és blazirt Bécset megtestesülten állítják szemünk elé. Azon idők bécsi genrefestőinek csapatából Danhauser mellett kiválóan a vele rokon szellemű Fendi Péter (1796—1842) tündöklik, mint kisebb, de kedves csillag. A családi kör naivsága, a gyermekvilág és annak játékai, képezik az ő tulajdonképi körét; ezeket ő illatot lehelő vízfestményeiben bájosan tudta ábrázolni. Károly Lajos főherczeg gyűjteményében, melyből mintánkat kölcsönöztük, egész sor ily gyönyörű kép van tőle, közöttük a felséges császári és királyi család ösmeretes csoportja. Ugyanott, valamint Metternich herczeg s más bécsi műbarátok tulajdonában találtatnak a szellemes és humoros *Daffinger* Móricz Mihály bámulatos miniatür arczképei (1790—1849), ki még mint virágfestő is igen előkelő rangot foglal el (ilyen képei a bécsi képzőművészeti akadémia gyűjteményében láthatók). Az a technikai ügyesség, nemes ízlés s fínom színezés, melyről e művek tanúskodnak, bizonyságúl szolgál, hogy Bécsben a művészet a társadalom legelső osztályainál melegen föl van karolva, s a szó legjobb értelmében otthonossá lőn a szalonokban is. — Nyersebb természetesség, s kevésbbé fínom ízlés jelentkezik a par excellence alsó-ausztriai parasztfestő, *Waldmüller* Ferdinánd (1793—1865) képein. Ritka sokoldalúság mellett, a sokat útazott és alaposan képzett s régi képeket is ügyesen másoló Waldmüllerben egyesítve találjuk mindazon legkiválóbb tulajdonokat, melyek egy iskola vezetőjében szükségesek. Hogy mindazáltal főleg csak helyi nevezetességre tett szert, oka egy részt az akkori bécsi művészélet önelégedett zárkózottsága, de kivált Waldmüller felfogásának kendőzetlen realizmusa. Kerüli Danhauser képeinek illatlehelő, melodramatikus hangúlatát; nem falusi történeteket akar elbeszélni, mint Knaus és Vautier; meg sem kisérti a népiest a heroikusba emelni és történetivé tenni, mint Defregger: az ő parasztjai igazi s természetes parasztok, az asszonyok és lányok, a mint dolgoznak, a gyermekek a mint játszanak, vagy ünnepi zajos örömeiket élvezik, megjelenésben, szokásban és viseletben egyiránt igazak és természetszerűek; az ő képe nem akar egyéb lenni, mint a természetnek egy részlete s az életnek visszatükröztetése. Miként a valóságban, úgy képeiben is az alakok és színek gyakran keményen egymásba ütköznek, napfénye sokszor túlságos erősen világít, jellemzése néha a torzképpel határos, azonban soha a művészet kedveért a természetet hazudott szépséggel meg nem sérté s az emberek és vidékek rajzai, mint az osztrák népéletnek és szokásoknak valódi emlékei fognak élni: „Parasztlakodalom“, „Kará-

Danhauser: „A szemorvos“.

csonyi ajándék", „Falusi iskolás gyermekek", „Parasztlányok a Szüz Mária képnél", „Öreg anyóka karszékben", „A képládás" stb. című képeiben. Mint Waldmüller a népies életképben, hasonló állást foglal el *Gauermann* Frigyes (1807—1862) az állatfestésben. A többi egykorú osztrák állat- és táj-festőket: Rauchot, Dallinger Jánost és Sándort, Höger Józsefet, Steinfeldet, Ender Tamást stb. nagyon felülmúlja. Bár tájfestőnek a fia, ki őt a művészetbe korán bevezette, mégis főleg önképzés által lett azzá, a mi. Kimeríthetetlen tanító mesterei valának a hazai természet, meg a régi mesterek, kivált Wouverman és Potter, kiket csodálatosan utánzott. Alsó-Ausztria erdős völgyei, a steyer Alpesek, a Salzkammergut voltak művészetének fő uradalmai; de leginkább otthonos volt szükebb hazájában, a Wienerwald mellékén, melynek kedves szépségét száz meg száz képben és vázlatban ábrázolta. Gauermannnak főérdeme a táj és állatok benső egybeolvasztásában rejlik. Ezeknek minden különösségét ismeri; az üzött zerge, a hatalmas medve, a ravaszúl ólálkodó róka, a félénk őz, a bárgyún bámészkodó tehenek, s a madarak közül kiváltképen a sas, — ő mindezeket jellemben és mozdúlatban egyenlő élesen megfigyelte, s a természettel idylli, majd szenvedélyesen izgatott drámai viszonyba helyezte. Gauermann tájképei olykor köznapian kékes, nehézkes alapszínben sinlődnek s gyakran túlságosan símák. Valóban csodálatosak az ő tanúlmányai, úgy a festettek, mint a gyengén vöröses krétarajzok, melyek a régi hollandok e fajta legjobb munkáival versenyeznek. Egy némely lapot a mester maga karczolt ügyesen rézbe.

A sokszorosító művészeteket, melyeket im érinténk, behatóan nem tárgyalhatjuk. A régibb Bécsnek egy ide vágó egyéniségét azonban, határozott helyi mivolta miatt, különös figyelemre kell méltatnunk: ez *Kriehuber* József (1801—1876) a páratlan arczképrajzoló és lithográf, kinek elterjedt sok ezer arczképe és képcsoportja az egész 1848 előtti Ausztriát elénk állítja. Valamint e szakban a müncheni korifeusok, Hanfstaengl és mások: azonképen Kriehuber a régi mesterek utánképzéséből indúlt ki; a „Madonna a szabadban", „Levétel a keresztfáról", Bonifazio és Moretto után rajzolt lapjai a császári műcsarnok képeinek legjobb nyomatai közé tartoznak. De csakis a kőnyomatú arczképben lelte fel a teljesen neki való tért, hol lágy, hajlékony, finom természete egész vonzó erejét kifejthette. Termékenysége hihetetlen. Kriehuber kezétől több ezer kőnyomatú arczkép van, melyeken ugyan később a mellékes munkát tanítványainak volt kénytelen átengedni,

de az élesen és élethűn egyénített fejeket mindig sajátkezűleg készíté. Arra az előkelőségre, megjelenítési nemességre, gyöngéden egybeolvadó mintázásra, melyek e világszerte ismeretes kőnyomatú arczképek legjobbjainak oly sajátságos jelleget adnak, a Kriehubertől buzgón tanúlmányozott nagy angol arczképírók, Reynolds és Lawrence, szembetűnő hatással voltak. Egyátalán az akkori bécsi művészetnek nem egy vonása emlékeztet az angol

Fendi: „A menyasszony távozása".

mintákra. Kiváltképen elmondható ez a márcziusi napok előtti Bécs legnevezetesebb arczképfestőjéről, az aggastyán *Amerling* Frigyesről (szül. 1803), kinek mesterien jellemző, szokott szelid kifejezésű modorában festett saját arczképét fametszetben bemutatjuk. Nem kevés festményének, nevezetesen a császári család és az udvar tagjai életnagyságú arczképeinek maradandó történeti értéke van. Ámbár több más jeles művésze ezen kornak, s mindenekfelett a szellemes aquarell-festő, *Alt* Rudolf, valamint a lángeszű *Pettenkofen* Ágoston (született 1821), Ausztria legjelesebb jelen kori életkép-festője, még köztünk él és működik: a kor szellemét, melyből

származtak, mégis eltűntnek kell tekintenünk. Az 1848-ik évi mozgalmak és a város újjáépítése Bécsben új nemzedéket szültek, s képzőművészetének új czélokat tűztek ki.

Első sorban a nagy stilű történet-festészet ama föllendülését idézték elő, mely fennkölt, monumentalis építészet, mint háttér nélkül nem is képzelhető. Ezt bizonyítják azon sikertelen erőlködések, melyeket Collin és Hormayr által buzdítva a tehetséges Rusz Károly a nemzeti történeti festészet létesítésére fordított, nem is szólva Caucig, Redl, Abel, Petter A. és más, a Füger nyomdokain haladó akadémikusoknak élettelen munkálatairól. Bécs ugyan újabban is szült történeti szabású s termékeny tehetségeket, mint kivált *Geiger* P. N. Jánost és *Rusz* Leandert; de ezek közül az első erejét apró illusztráló rajzokban forgácsolta szét, a másik, sajnos, korán elhúnyt. Kuppelwieser Lipót, Schulz Lipót és más hasonló irányúak az egyházi festés körére szorítkoztak. A kedvező körülmények csak Führichben és Rahlban találták meg az igazi férfiakat, kik nem csak jelentékeny műveket valának képesek alkotni, de életre és iskolára is tartós hatást tudtak gyakorolni.

Führich József (1800—1876) már a Prater-utczai Szent János templomnak Schulczczal és Kuppelwieserrel együtt készített falfestményeiben derekas bizonyítékait adta volt tehetségének, midőn az altlerchenfeldi templom festői diszítése, a vallásos monumentalis festészet legnagyobbszerű feladata, melyet az új Bécs fejlődése felmutathat, rá bízatott. Ő a régiek módja szerint, összefüggő sorozatban tervezte azt a képdiszítést, mely a templom belsejét és előcsarnokát megtölti s melynek alapgondolatja a kereszténységnek és az üdvözítés tanának dicsőítése. Ezen programm szerint készítették részint maga, részint társai és tanítványai a kartonokat s festették meg utóbbiak az összes képeket. A munkában részt vettek a következő művészek: Binder József (előcsarnok), Schulz Lipót (a zenekar alja és a diadalíven az angyal), Engerth Ödön (baloldali hajó, szentély és presbyterium, utóbbiak Führich kartonjai szerint), Schönmann József (jobboldali hajó), Kuppelwieser (kereszthajó és kupola s az oldalhajók alsó homlokfalának képei, utóbbiak szintén Führich kartonjai után), Mayer Károly és Blaas Károly (képek a főhajóban), végre Dobyaschofsky Ferencz (a szentély diadalívétől jobbra és balra levő falak). E képek némelyike nagyon is elárúlja az önálló hatásra törekvést; de az egész mindazonáltal összhangzón alkalmazkodik a gazdag beosztású épülethez s fényesen bizonyítja a mester mély gondolkozását és a kivitelben közreműködő erők festői tehetségét. Führich

Waldmüller: „Szent János ünnepe".

egyúttal az egyházi szak képviselői között azon kevesekhez számítandó, a kik kicsiben is bebizonyították nagyságukat, s mint fametszetekhez rajzoló, vagy mint középarányú képek festője kedvezőtlen időkben is meg tudta nyerni a szíveket a komoly művészetnek. Igen kedves képe „Mária a hegyek közt"; szép és bibliai szellemmel teli képe: „Jakab és Rachel a kútnál", (mindkettő a császári képtárban); pompás ónrajzok: „A tékozló fiú története"

és „Krisztus diadala“, valamint Kempis Tamás illusztrációi, és számtalan más igéző szép lapja van teli mély érzéssel és élénk természeti érzékkel; ezek tág körökben megőrzik emlékét. (L. képünket.) A mi említésre méltó, nagyobbszerű mű Bécsben az egyházi és ezzel rokon stilben az újabb festészet munkáiból található, mint a Fogadalmi-templom festészeti ékítése Trenkwald, Laufberger, Wörndle Ágost és mások által, továbbá a brigittenaui és fünfhausi templomok képsorozatai Mayer L. és Schönbrunnertől, az akadémiai gimnázium falfestményei Trenkwaldtól, a Szent István-, a Fogadalmi- és Schotten-templomok stb. üveg és mozaik képei Geyling, Klein M., Rieser és másoktól: mindaz vagy Führich korábbi tanítványainak munkája, vagy pedig ő rá, mint Ausztriában a mai egyházi festészet nagy mesterére vezethető vissza. Trenkwald és Laufberger Ruben Keresztély tanítványai valának, ki Cornelius irányát követte s Prágából Bécsbe hívatván, itt húsz évig volt az akadémia igazgatója s többi közt Svoboda Károly, Lauffer, Till, Grottger Artúr s Müller Károly Lipót voltak tanítványai. — Ezen szigorú irány művészei teremtették az ötvenes és hatvanas években azon említésre méltó misekönyvet, melyet ő felsége a császár IX. Pius pápának ajándékozott és mely kezdőbetűkkel és miniatur képekkel gazdagon diszítve a kis-képírás remekműve. Ezen drága misemondó festéseit, mely stilben és kezelésben a középkor és a renaissance illuminatorainak pompás munkáihoz hasonló, Blaas Károly, az ösmert arczkép- és történeti festő, továbbá a korán elhunyt Emler Bonaventura, Führich, Geiger P. N. János, Kuppelwieser, Madjera K., Mayer K., Ruben Keresztély és Ferencz, Schulz Lipót és Trenkwald készíték. Ki kell emelnünk, hogy Bécs egyáltalán magas fokon áll az efféle kis-képírói munkákban, feliratok, diplomák stb. művészi kivitelében és szépirási kiállításában. Az effajta dolgozatokban Geiger Károly, Laufberger, Klein, Machold és mások ritka termékenységet tanúsítottak.

Rahl Károly művészete ellenben a nagyot, hatalmast, érzéki szépet kereste s ő volt a bécsi monumentalis festészet második úttörő mestere (1812—1865). A keresztény eszmekör mellé helyezi a mai festészet másik eszményi alakkörét, a görög istenek és hősök mondáit, ezeket költőileg fejti tovább teremtő észszel, mint a Todesco-palotában a Paris-mondakört; összeköti azokat az emberi művelődés, szokás és művészet történetével egy egésszé, s elmésen megtölti velök festői díszben a monumentalis épületek, a színházterem, az aula, a dicsőség csarnokának belső termeit. Hasonló szellemben vannak tartva Rahl képsorai az új operaházban és a bécsi

Gauermann: „Hazatérés zivatarban".

fegyvertárban, valamint az athenei egyetem részére szánt, de — fájdalom — el nem készített felső fal körüli képek. A mester gondolatban dús, világos, szépen mozgó kompoziczióiban hiányzik ugyan néha a mélyebb életigazság, mely csupán a szigorú rajzban gyakorlott jellem-festők sajátja; de kárpótol nála ezért a színes hatás aranyfényes bűbája, melynek titkát Rahl a velenczeiektől leste el és mint a német művészet által mindekkoráig mellőzött elemét az érzéki szépnek, új életre hozta. Rahl sokoldalú képzettséggel bírt, éles felfogással és tüzes ékesszólással megáldott természet vala, ki tanítónak született. Munkássága a keresztény és romantikus térre is kiterjedt, mint a görög és piarista templomok képei, Hagenje, Manfredje stb. mutatják; úgy szintén nagy szabású és szolid stiljének példája a lapossá és édeskéssé vált arczképfestésre nemesítőleg hatott, legkiváltképen pedig szerencsés volt abban, hogy számos és a legkülönfélébb műfajokban dolgozó tanítványokat tudott kiképezni. Ezek közül nevezetesek: a fínom tehetségű, de java életkorban meghalt Bitterlich Ede, továbbá Eisenmenger Ágost és Griepenkerl Keresztély tanárok, Lotz Károly és Than Mór, kik Budapesten jelentékeny hatáskörre tettek szert, Gaul Gusztáv és George-Mayer A. arczképfestők, Hoffmann József tájképfestő, végre Mantler, Seelos Ignácz és Romako. A Rahl szellemében való monumentalis festészet fejlesztésében különös fontosságúak Bitterlich, Eisenmenger és Griepenkerl. Tervezetei kivitelénél ők voltak a mester segítségére; többi közt halála után az operaház számára a vázlatokat Bitterlich és Griepenkerl vitték egyedül keresztül rajzban és színben; de azonkivül ők és Eisenmenger egy csomó önálló művet teremtettek, csupa jól megfontolt, szépen mozgó, színekben gazdag kompozicziót. Ilyenekül említendők: a Grand Hôtel éttermének fali és mennyezeti festményei (Bitterlich és Eisenmenger), a zeneegylet épületének diszítései (Eisenmenger), a volt Epstein-féle palotában (Bitterlich és Griepenkerl), a Guttmann W. palotájában (Bitterlich), de legkivált a reichsrath-épület mindkét házának felső körfalán nem rég elkészült képek (Eisenmenger és Griepenkerl). Eisenmenger tanítványai közé számítandó Schmid Gyula, a Schottentemplomban készülőben levő nagy képsorozat szerzője.

Rahl műtermében mint vendég olykor megjelent *Canon* is — igazi nevén Straschiripka János. — kit pályája magaslatáról ragadott el a hirtelen halál, s ki ellátogatott a mesterhez, hogy tanításain okúljon és hogy a vitákban részt vegyen. Canont Rahl tanítványának voltaképen nem állíthatni, azonban tőle úgy technikai, mint szellemi téren erős útbaigazításokat

fogadott el. Canon eszménye szintén festői vala, még pedig kiválóan Rubens értelmében, kinek alapos tanúlmányozásával foglalkozott s kinek művészete érett korú munkáira nagy hatással volt. Ecsetének egész alapszíne emlékeztet azon kor többi mestereire is, mint Jordaëns, Van Es Jakab, Snyders,

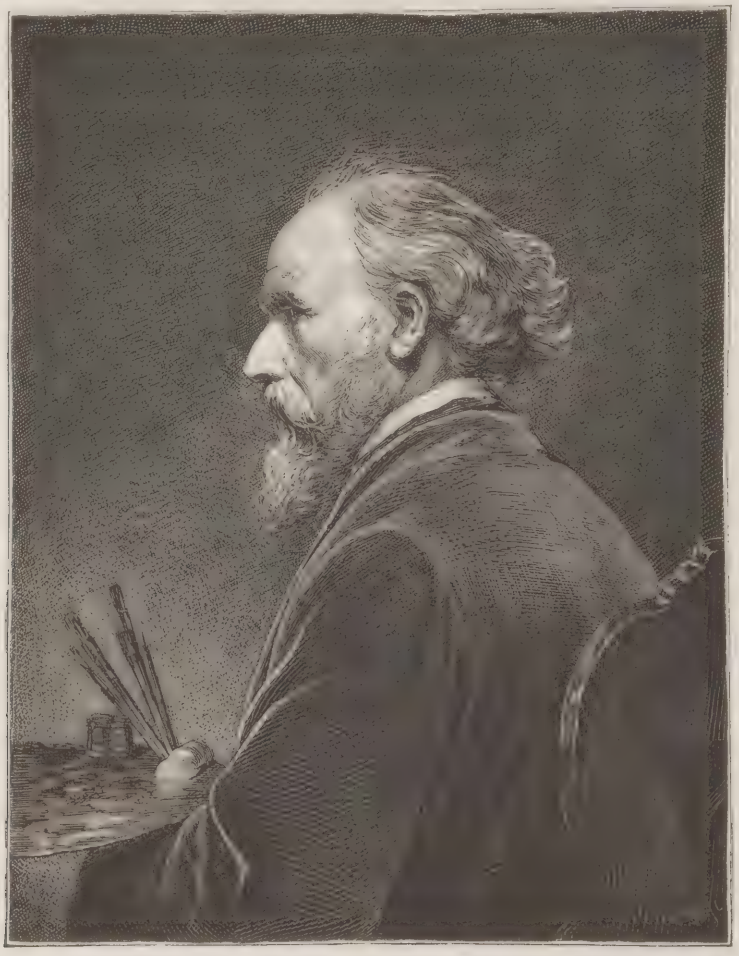

Amerling: Saját arczképe.

némelykor Velasquezre is. Úgy látszik, mintha az öregek alkotásai iránt bensőbb lelkesedést érezne, mint szeretetet a természethez. Legszerencsésebb óráiban azonban saját egyénisége teljes érvényesítése sikerül neki, s ilyenkor születtek az olyan művek, mint a „Halász lányok“ (1859), a „Schwarzwaldi leányka“ (1863), a „Déli pihenés“, a „Családi boldogság“ (1869), az itt bemutatott „Négy elem“ (1882) s az életteljes arczképek egész sora, nemes,

ízzó színhatással, s a komoly, kiképzett művész zseni bélyegével. Alkotásainak sokasága a lágy, fogékony, sokféle szellemáramlat és művészi irány által megkapott lelket tükrözi vissza; de ép úgy felöleli tudásával a festői ábrázolás mindenféle fajtáját, a szorgalmas miniatürrajzon kezdve, a könnyen és szélesen odavetett vázlatig, mely a sietö perczet gyors pillantással megragadja, a gyöngéden összeolvadó ó-flamand modorú oltárképecskétől („Madonna muzsikáló angyalokkal“ Wilczek János gróf tulajdona), az óriási, freskóstilü, távolba ható mennyezeti festményig („Az élet körútja“ az udvari természettani tár lépcsőházában). Ez utóbbi és a hozzátartozó, fájdalom, befejezetlenül maradt lünettek zárják be Canon termékeny tevékenységét a nagy diszítő festészet terén; e fajtájú művei közül említhetők egyebek közt a „Költészet“ és „Festészet“ czímü képek Auspitz K. úr fogadó termében, a képsorozat, mely Guttmann D. úr tulajdona s a Karlsruhe és New-York számára készített nagy szabású diszítési kompozicziók. Sok alakú képein gyakran komplikált eszmerendszerek vannak alapúl felvéve, miként a császári képtárban levő „Szent János páholya“, vagy az említettük „Élet körútja“ tanúsítják; ezekben Canon bölcselkedő szelleme, éles dialektikával, mintegy az elme vívómesterségét üzi s ebben örömét leli. Bár nem mindig sikerült neki ezen gondolat-rendszereket eleven szervezetekké átváltoztatnia, Canon működése ritka tüzü színezésével egészben véve oly lüktető erő volt, mely Bécs művészetének fejlődésében nagy érdekességü elemet képez.

A festői vonás, mely az utóbb szemügyre vett mestereknél kiválóan feltünt, a bécsi iskola öröksége, mely a túlnyomóan realisztikus történeti festők művein is meglátszik. Férfias erejü szilárd technika gyanánt nyilvánúl ez a vonás Blaas Károlynak nagy fali és mennyezeti képein a fegyvertár muzeumában, s virító, de olykor tarka hangulatú szín-üdeségben ragyog le Dobyaschofski Ferencznek az operaház lépcső-csarnokában levő képeiről. Ha a lángeszü Schwind Móricz képeivel az operaszínház előcsarnokában s ugyanott a loggiában levő, a „Varázsfovolá“-ra vonatkozó költői és derült színü freszko-sorozatával; továbbá, ha Feuerbach Anzelm Bécs számára festett képeivel s kivált a képzőművészeti akademiában levő nagyszerüen gondolt „Titánok bukásá“-val nem tudtak teljes sikert aratni: ennek oka kétségkivül ama tartózkodás, melyet a német iskola nagy stilü festői színezés tekintetében követtek. *Makart* János könnyü győzelme ellenben első sorban a színek diadala, melyek részegítő párázattal vonják be az érzéki szépséget.

Alt: „A főpiacz Bécsben“.

Századunknak egyetlen mestere sem gyakorolt Bécsben a művészet fejlődésére oly mély és nagy hatást, mint e fiatal salzburgi, ki Piloty jeles iskolájából jövet 1868-ban először a „Mai amorettek"-kel, azután csakhamar a „Hét halálos bűn"-nel lépett fel a bécsi közönség előtt. Gyors felszállását és hirtelen kialvását meteorszerűnek mondották. Művészetének ragyogása azonban nemcsak szemünket gyönyörködteté, egyszersmind átalakítá egy egész nemzedék törekvését és működését is. Ily hatalmas hatásra Makart természete azért volt képes, mert neki a művészet több, mint hivatás, neki az életereje és életczélja vala; miként a renaissance nagy mesterei, ő is azt tartotta, hogy a művészetnek az a feladata, hogy egy új, egy más, egy szebb természet fénysugaras világát teremtse meg. Otthonát és műtermét tündérvárnak rendezte be, hol alkotásai születtek s mely fényes, fejedelmi pompával körűlvett társas élet színhelye legyen; az egész világ, természet és történet derűlt alakokká változott át benne, szép mozdúlatú asszonyok és virágok közt játszó gyermekek sokaságává; ő az „Abundanczia" született festője volt; a történetből nem a szenvedélyes harczok és komoly elhatározások momentumait választotta ki képtárgyakúl, hanem az ünnepi öröm és élvezet napjait, mint „Cornaro Katalin", „V. Károly bevonúlása Antwerpenbe" és „Kleopatra a Niluson" bizonyítják; tehetsége soha fényesebben nem nyilvánúlt s nagyobb népszerűséget egy műve által sem szerzett, mint az 1879. évi díszmenet művészi rendezése által, melyben a mester képeiből az aranytól csillogó tűzszínű alakvilág néhány napfényes órára leszállott az ünneplő színpaddá átalakított bécsi körútra. Ily tehetség mindenek felett alkalmatos volt arra, hogy mindenféle dekorativ művészetet gyakoroljon. A bécsi paloták dísztermeit falon és mennyezeten képeivel ékíté (p. o. Dumba Miklós, báró Leitenberger, Auspitz K. és mások számára); utolsó éveiben a művészet-történeti udvari gyűjtemény lépcsőházához tervezte a festői díszt s nagy részt még ki is vitte az oda tartozó képcsoportokat; azonkivűl többször foglalkozott egyházi és világi nagy díszépületek tervezésével s leleményes volt a műipar és fényűzési ipar legkülönbözőbb ágaiban. Általánosan ösmeretesek és el vannak terjedve a Makart-bokréta, a Makart-rózsák, a Makart-kalapok, de ezek csak részecskéi ama bűvös egésznek, melylyé a mester képzeletének kimeríthetetlen gazdagsága, a renaissance-idők mintái s kivált a velenczei diszítések pompája szerint át akarta alakítani a divatos ruhaviseletet, a szoba-berendezést, a házi eszközöket, az edényfestést. A legújabb bécsi iparművészet festőisége,

Pettenkofen: „A derék markotányosné".

az előbbeni szigorú építészeti stillel szemben, melyet mindinkább háttérbe szorított, első sorban Makart működésére vezethető vissza.

Makart művészetének leggyöngébb oldala az arczképfestés maradt, különben a bécsi iskolának hagyományos ereje; a realisztikus történeti festők, valamint egyes genrefestők szerencsésen ápolták azt s az idők mos-

toha viszonyai daczára a jeles szakférfiak egész sora által virágzó művészeti ággá fejlődött. Az elsők közt, az említett Blaas Károlyon kivül, a jeles Wurzinger K. s a kitünő csataképíró, L'Allemand Zsigmond (a kolini csata, Laudon nagy lovagképe, gróf Trauttmansdorff-Weinsberg Ferdinánd arczképe) és Rumpler Ferencz nevezendők meg; utóbbiak közül főleg *Angeli* Henrik szerzett világhírt magának, mint a fejedelmek és előkelő körök arczképfestője (császár ő felsége, Mária Terézia főherczegasszony, a német trónörökös pár és sok mások képei), ezekhez csatoljuk az idősb nemzedékből Aignert, Schrotzberget és Raabot, az ifjabból kivált a derék Felix Jenőt és Canon tanítványát, Stauffer Viktort.

Valamint az agg Amerling élete az arczképfestésben két korszakot összekötő: úgy, a kiket már fentebb röviden kiemeltünk, Pettenkofen és Alt R., az 1848. előtti korból jöttek át töretlen erővel a jelenbe; mindkettő vezér az általok járt művészeti téreken, s alkotásaikkal és dicsőségükkel az egész czivilizált világot betölték. *Pettenkofen* a puszta, a czigányélet, az osztrák katonavilág festője, Olaszországban és Francziaországban is meghonosúlt; illusztrálta a „Gil Blast" s elragadta a művészet barátait a múlt század előkelő osztályai életmódjának éles történeti jellemzésü, fínom szellemü rajzaival. Ifjúkori világos, színes ragyogású képecskéihez, melyeken vásári jelenetek piros és kék parasztviseletekkel, zöld görög- és sárgadinnyék halmaival virítanak, most felülmúlhatatlanúl gyöngéd és szellemes hangúlatú jelenetek festményeit csatolta. *Alt* Rudolf hű és tiszta szemmel nézte sorra fél Európa emlékműveit és természetét s becses vízfestményeinek ezreiben tükrözteti azokat vissza; ecsete oly biztos az idők és stilek jellemzésében, mint a mily érzékeny a lelke a természet nagy sokfélesége iránt; fáradhatatlanúl teremtő századunk kutató, a végtelenbe vágyó, az igazságot kereső igyekezetének Alt a legjellemzőbb és legszószólóbb jelenségei közé tartozik.

Ezen főmesterek művészetéhez életkép és tájkép gazdag változatossággal csatlakoznak. Schönn Alajos Olaszország és a Kelet, Velencze és a Riviera, a Boszporus és a Boszna partjainak tarka világából választja alakjait. Még messzebb nyúl le délre Müller Károly Lipót, ki fiatal korában elmés megfigyelője volt a honi életnek és népségnek, jelenleg pedig kitünő s kivált Angliában nagyra becsült keleti festő, ki a mai Egyiptom sok jellegü néptolongását s Kairó nagyszerü emlékvilágát állítja elénk pompás színü, napfényben fürdő képekben. Tanítványa a sokat igérő magyar-szerb Joannovics Pál. Főleg Velenczében otthonosak Blaas Jenő, Ruben Ferencz és

Führich: A napszakok.

a szellemes aquarell-festő, *Passini* Lajos, Olaszország népies alakjainak utólérhetetlen ábrázolója, ki a lagunák városának kecses, rongyokban is érdekes népét mindig új, szépen színezett példákban mutatja be nekünk, melyet a tisztes paptól a gesztenyesütőig, a herczegnőtől a napernyő-foldozóig minden árnyalatában ismer s melynek titkait elárúlja akár a gyóntatószékbe, vagy a tömjénes sekrestyébe, akár a sikátor árnyékába, vagy a virágos erkély párkánya mögé rejtőzzenek.

Bécs többi életkép-festője közűl néhányan még a régi mesterekre támaszkodnak, mint Waldmüller tanítványa, Friedländer Fr., a csöndesen sétáló, vagy tetteiket az ifjúságnak elmesélő „Rokkantak“ festője, mint a kedves gyermekjelenetek ábrázolója Ebert Antal, s a korán elhunyt Kurzbauer, az „Utólért szökevények“ elbeszélője; mások a legújabb kor festői pályáján haladnak, Makartot vagy Münchenből jövő hatásokat követve főkép mai, de csak ritkán az élet közvetlenségéből merített tárgyakkal; ilyenek Karger K., az elmés Rumpler Ferencz, Charlemont E., Fux J., Fröschl K., Minnigerode L., Geyling R., Probst K., Gisela J., Müller Antal és mások, többnyire Engerth E. és a magyar születésű Angeli tanítványai. Előbbi iskolájából került ki Berger K. is, ki a genretől a nagy díszítő festésre tért át s ezen, valamint az ornamentika- és illusztráczió-szakban termékeny működést fejtett ki. Míg az említett ifjabb tehetségek közűl némelyek olykor szerencsés kézzel nyúlnak az idealis genrehez, mint Schweiger János a mesevilághoz, vagy pedig jelképes és allegoriás gondolatjátékok felé vonzódnak: addig a többiek ellenkezőleg szilárdúl ragaszkodnak a realis világ talajához.

A csata- és katonaképek, melyekkel Pettenkofen mellett kivált a mozgékony Straszgschwandtner, a két L'Allemand, Maly, Bensa, Berres és mások foglalkoztak, manapság majdnem kihaltak. Ellenben a vadász- és verseny-sport virágzik; a korábban a tehetséges Bühlmayer Konrád s mások által szerencsével ápolt állatfestés jelenleg csaknem kizárólag lófestéssé lett, melyet a tehenek festésében is jeles Huber Rudolf és Blaas Gyula mesterileg gyakorolnak. Amaz újabban az alak-festés egyéb ágai közt a nagy lovagképet is szerencsével kultiválja (ilyen festményei példáúl Lothringeni Károly, Starhemberg, Washington). Juhok ábrázolásában Schrödl Alajos tűnt ki.

Tökéletesen illik a bécsiek puha, lírai természetéhez, hogy a tájfestés itt leginkább hangúlatfestéssé lőn. A fínom tehetségű Markó Károly itt Claude-Lorrain nyomdokait követé; Zimmermann Albert, a felülmúlhatatlan tanár,

Rottmann modorát iparkodott fenntartani; Hoffmann József Koch J. A. eszményeihez csatlakozó stilista; Selleny fényes tehetsége, kiben egy második Hildebrandt lakott, a Novara-expedicció diadaljeleivel vonúlt el előttünk, munkái az öreg Enders Tamás braziliai természetképeit nagyon felülmúlták. Élénken fejlődött e mellett a honi, jó értelemben veendő naturalisztikus tájfestés, mely főleg Steinfeld kitűnő iskolájából indúlt ki. De mindezek végre is a hangúlati tájkép (a „paysage intime“) szelíden haladó

Rahl: Allegoria a bécsi fegyvertárból.

folyamában egyesúltek, mely a természet iránti festői érzés leghívebb kifejezője. Alig lehet tehát e téren élesen különváló határozott csoportokat jelölni ki, mivel a határok mindúntalan át-átolvadnak egymásba.

Az őszinte, Enders és Steinfeld hagyományaihoz ragaszkodó naturalisták közúl mindenek előtt említésre méltó a Mőszmer iskolájából való Hansch Antal, kinek apró hegyi látképei, kiváltkép természeti tanúlmányai (az akadémia gyűjteményében), ezen nemben a legbecsesebbek közé tartoznak; ugyanazon alapon állnak az erdő-festő Holzer József kárpáti tájképeivel, továbbá Halauska Lajos, Vöscher Lipót, Munsch és mások. A fínom művelt-

ségű Remy van Haanen különösen az éjszaki téli tájképet kultiválta. Anyagra és érzésre inkább hódol a déli iránynak Seelos déltiroli és mentone-vidéki napfényes képeivel. Schäffer Ágost erdei tájak és ezüstös hangúlati tájképek („Prater", „Holdfelkelte novemberben") éles jellemzésében kitűnő. A Duna-lapály költészetét, a viharos és hullámzó Adria partjait, s az alsó-ausztriai erdők kellemes völgyeit szépen rajzolt, enyhe levegő-távlattal bíró olaj- és vízfestményekben egyformán mesterien kezeli Lichtenfels Ede (részletek Lundenburgból, a Lajtháról, Abbazzia mellől, stb.). Tanítványai közül legnevezetesebb a nagy tehetségű Darnaut Húgó (Tájrészlet Heiligenstadtból és egyebek), továbbá a jeles rajzolónak elismert Fischer Lajos János; említendők még e helyütt Ditscheiner, Onken és Zetsche. Ezek elseje előbb Zimmermann Albert iskoláját látogatta, melyből a kiváló ifjabb bécsi tájfestők legtöbbje származott. Kiemeljük legelől a nagy szabású, széles dekorativ előadással bíró, virtuóz Rusz Róbertet, továbbá a finom érzékű Jettel Jenőt, ki előbb a hollandok és francziák, újabban Pettenkofen hatása alatt állott; aztán Hlavacsek Antalt, ki nem rég Bécs nagy látképe által tűnt föl; végre e csoportnak alighanem legnagyobb tehetségét, Schindler Jakab Emilt, ki tele költészettel és zenével a hangúlatfestésre született, melyet szokatlan termékenységgel alkalmaz széles, változatos, gazdag motivumok körében (dunai tájak, Prater-ligetek, alsó-ausztriai erdei képek, részletek Lacroma szigetéről, stb.). Schindler J. E. puha, szelíd hangú természete két rokon lelkű festőnőben talált viszhangra: a korán elhúnyt Parmentier Mariban és Blau Tinában, ki újabban a díszítési szakban is több ízben szerencsésen működött.

Csak mellékesen jelezzük a színpadi táj- és épületi díszlet-festésnek Kautsky, Brioschi, Burghardt, Hoffmann József és legutóbb Fux J. által eszközölt ragyogó kifejlesztését; úgy szintén a fali díszletfestést részint tájképi vagy ornamentalis jelleggel, olykor alakokkal, mely utóbbiakat pl. az ügyes Lefler Ferencz (a Guttmann D.-féle palota diszítései, a brünni színpad függönye, stb.) sikeresen alkalmazza. Általában a díszítő festésnek legügyesebb képviselői közé tartoznak a karlsbadi új városi színház festői díszítményeinek Berger tanár iskolájából került létesítői: Matsch Ferencz meg Klimt Gusztáv és Ernő testvérek.

Ezen műfajok a fínomba és kedvesbe lépnek át a csendélet- és virág-festőkkel (Schödl Miksa, Charlemont Húgó, Friedländer Camilla, Schuster József, Pönningerné, Wiesinger-Florián asszony, stb.), részint pedig az

Canon: „A négy elem“.

iparművészetben és könyv-illusztrációkban találnak alkalmazást. Utóbbi dícséretes lendületet vett az osztrák muzeum és ennek műipariskolája művészi erőinek közreműködésével. Valamint a Stőber után sokáig elhanyagolt rézmetszés Jakoby L. és Sonnenleiter J.-ben új erőket nyert, szintúgy jeles mestereit és tanítóit bírja Bécs Unger V. és Hecht Vilmosban a karcznak és fametszetnek. Ő velök együtt számos ifjú tehetség, mint Klaus János, Fischer János Lajos, Woernle W., Jasper Viktor, Siegl Károly és mások dolgoznak kivitelén a feladatoknak, melyekkel az udvar és az állam, a műkereskedés és az egyleti tevékenység napjainkban a sokszorosító művészeteket ellátják. Külön hely illeti meg Mařak Gyulát, ki mint rajzoló és metsző egyiránt kitűnő.

Az általános haladás a bécsi *szobrászat*nak is javára vált; de csak legutoljára. Ügyes kezű, kitanult szobrászok mindig voltak Bécsben, újabb művészi közéletének legterméketlenebb időszakában is. Hanem az éltető szellem, az öntudatos ápolás sokáig hiányzott. A Belvedere földszintjén megvannak a nevezetesebb márvány-szobrok, melyeket Zauner és Canova követői a márcziusi napok előtt készítének, s azok közt a „Pietà“ Bauer Ferencztől, legjobb műve a derék mesternek, ki a század második feléig ébren tartotta a bécsi szobrásziskola klasszikus hagyományait.

A monumentalis ércz-szobrászatról Ferencz császárnak a várpalota udvarán 1846. évben leleplezett emléke, s a milanói Marchesi Pompejus műve tanúskodik. Száraz, hideg légkör veszi körül ama lelkesedés nélküli, az élet eszményei iránt közömbös kor ezen alkotásait. Mi a bécsi szobrászatra az akkori idők bélyegét rányomta, az nem csupán a vállalkozás gyér volta, a megbizások hiánya volt, hanem egyszersmind ama bürokrata gyámrendszer, melynek öldöklő lehellete a nyilvános szellemi élet minden nyilatkozatait megsemmisíté. Pedig az összes művészetek között a szobrászat leginkább követeli a szabad szellemet. Azon ország leánya ő, melyben a szabadság és emberiesség eszméi születtek. Legmagasabb törekvése az emberiség ideáljainak, az erő, a művészet, a gondolat hőseinek van szentelve. E fajta szobrokat keresni Bécsben a Metternich idejéből hiábavaló fáradság lenne. Még a napoleoni szabadság harczok vezéreiről, Károlyról és Schwarzenbergről is megfelejtkeztek, míg a legújabb kor a hála tartozását le nem rótta.

A várpalota terén álló *Fernkorn*-féle lovagszobor, mely 1860-ban császár ő felsége megbízásából készült Károly főherczegnek, jelzi a fel-

Schwind: A bécsi operaház loggiájából. (A varázsfuvola.)

virágzás kezdetét: a fiatal erő élénk képe az, a mint felemelt zászlóval a diadalt hirdeti. Fernkorn Antal Erfurtban született 1813. évben s Münchenből jött Bécsbe; első munkái, melyek közül említésre legméltóbb Szent György szép domborképe a Montenuovo-palota udvarán, a romantikus iskola jellegét mutatják, melynek azon időben Schwanthaler Lajos volt főképviselője. Nem csupán stiliránynak rúgóit, hanem az érczöntés mesterségét is Fernkorn vitte be Bécsbe, hol csak ezóta talált az érczöntés tartós és kielégítő munkát.

Zauner kénytelen volt József-szobrát (1800—1803) a tüzérség egykori műhelyében elkészíttetni s hiába igyekezett keresztül vinni, hogy egy külön császári műöntőház építtessék. A következő évtizedekben a mi nagyobb öntött érczmű Ausztriában létesíttetett, azt mindent München-, Lauchhammervagy Nürnbergben kellett önteni. A vasöntésnek Bécsbe bevitele körül Glanz, az iparos és díszítési czélokra szolgáló érczipar előmozdításában Hollenbach szerzett érdemeket. Ezekhez járúlt most az érczöntés, nagy művészeti feladatok számára. Megalapíttatott a wiedeni cs. k. érczöntőműhely s Fernkorn vezetése alatt, mint állami intézet állott fenn évekig, míglen újabban állami jellegét elvesztette; most mint Pönninger és Röhlich magán vállalata vezettetik tovább s keletkezése óta fényes sorát létesíté a részben óriási érczműveknek, melyek közül a várpalota-tér és Schwarzenberg-tér lovagszobrain kivül még megnevezzük a Schilling János által Drezdában mintázott Schiller-szobrot Bécsben, a Tegetthof-szobrot Polában s a Mária-Terézia-emlék alakjainak egy részét. Másik része ezen, most befejezéséhez közeledő nagyszerű emléknek a Turbain-féle érczöntőben készül, mely azonkivül már a bécsi Beethoven-szobor (rajzát lásd a 135. lapon) öntése által nevezetessé vált.

A műtörténet tanúsága szerint a szobrászat tökéletes kifejlesztésére, az érczöntés mellett a nemes márvány használata mindenkor a legfontosabb követelménynek bizonyúlt. A homokkő, terracotta s más anyagok durva szemerűek és élettelen felszínűek s a kövek királyát csak szegényesen pótolják. Fa, elefántcsont s több efféle anyag szűk és meghatározott körre maradnak szorítva. Csak erélyes küzdelemmel sikerült a nemes márványnak a bécsi szobrászatban az őt megillető helyet kivívnia. Az új épületek díszítményi és szobrászati ékítése Bécsben többnyire közönséges kőből, vagy terracottából készült. A Wienerberg agyagégetőinek technikailag tökéletes terracotta gyártása arra szolgált, hogy magas művészi szépségű monumen-

Fernkorn: Károly főherczeg szobra Bécsben.

lelkületének próbáit adta már az „Irgalmas szamaritánus“ czímű, érzéssel teljes csoportjában, továbbá Széchenyi-Erdődy grófné szép domborművü síremlékében. Legújabb munkái közé tartoznak: a Tegetthoff-szobor és a Grillparzer-emlék főalakja Bécsben. Ő vele körülbelül egykorúak Costenoble, Schmidgruber, Silbernagel és Wagner Antal, a Mariahilfi templomtéren levő kedves „Libapásztor-leány“ s a művészházon a kitünően jellemzett Michel-Angelo-szobor alkotója.

Nem kevésbbé termékenynek bizonyúlt Bauer tanítványainak második csoportja, melyhez Benk, Düll, Hellmer, Tilgner és Weyr tartoznak. Ezeknek jutott a bécsi új nagy építkezések szobrászati díszmunkáiból az oroszlánrész. Benk János, ki először a fegyvertár pompás Ausztria-csoportja által vonta magára a közfigyelmet, később egyebek közt az udvari muzeumok kupoláin levő két óriási érczszobrot alkotá és számos más díszítési szobormüvet, melyek közül legnevezetesebbek a Fogadalmi-templom kapuzatának faragványai. Düll főleg több bibliai tárgyú jeles munkával tűnt ki s részt vett a reichsrath-épület díszítésében is. Hellmer Ödön, jelenleg a bécsi akadémia általános szobrásziskolájának kitűnő vezetője, már kora ifjúságában megteremté a nagyszerűen gondolt „Megsebzett Achilles"-t, s az egyszerű monumentális alakításra irányúló tehetségét ez idő szerint a reichsrath-épület homlokának fő háromszögébe szánt nagy márványcsoport kivitelére fordítja (császár Ő Felsége alkotmányt ajándékoz népeinek); sokalakú, kompoziczióban a renaissance-korabeli falsírokkal rokon mű az a pályanyertes mintája, melyet a törökök feletti győzelem emléke előképeül a Szent István templom számára készített. Tilgner Viktor szellemes arczkép-faragó festőileg élénk, olykor sokszínű mellszobrok készítője (Salm herczeg, Lobmeyer L., Wolter asszony és sok más). Kiváló díszítő tehetséggel bír Weyr Rudolf, az új várszínház homlokzatán levő Bacchus-menet és a Grillparzer-emléken levő domborművek szerzője.

Bauer iskolájának legifjabb nemzedéke (Hoffmann, Swoboda, Lax, Swertzek és mások) már a mostani szobrászati mesteriskolák körét érinti, melyekben a nevezettek tanúlmányaikat végezték. Ezek Kundmann K. és Zumbusch Gáspár műtermei. Utóbbinak Münchenből Bécsbe hívása és ez úttal (1872—1873) történt alapítása egy külön épületnek tág szobrász-műhelyek számára a belvederei vámnál, a nagy szobrászat fejlődésére áldásos következményekkel járt. Csak most volt államilag gondoskodva monumentalis, sőt kolosszális szobormüvek készítésére való helyiségről, s Bécs szobrászai megszabadúltak a művészetre káros szomorú vándorlástól, melynek idáig prédái valának. A közkiállítás épületei közül ideiglenesen a „pavillon des amateurs" császár ő felsége által hasonló czélra átadatott, s az állami intézkedés ily módon elősegíttetett, és így már remélni lehet, hogy az ekként létesített nagy szobrász-műtermek, melyekben a bécsi monumentalis épitések sok tért elfoglaló díszítési munkálatai készültek, a művészetnek állandóan megmaradnak.

Zumbusch: Mária Terézia emlékszobra Bécsben.

Zumbusch Gáspárban a bécsi szobrászat kipróbált erőt nyert még létesítésre váró nagy stilű feladatainak megoldására. A müncheni Maximilian-emlék teremtője megbirkózott a még megfejtetlen problemával, hogy t. i. megtestesítse szoborban a beethoveni zene mérhetetlen mélységeit, a német művészet leghatalmasabb és legtitkosabb geniuszát.

Nem szabad felejtenünk, hogy a bécsi Beethoven-szobor, miként Schubert, Schiller és Grillparzer emlékei, általános gyűjtésekből keletkeztek, s a zene művelésére alakúlt nagy testületek és egyleteknek (a zenekedvelők társasága, a férfi-daltársulat stb.), továbbá Bécs minden rendű és rangú, lelkes és áldozni kész műbarátainak, elkezdve a fenséges császári házon s le az egyszerű polgárig és tanúlóig, köszönik létesítésüket.

A mai Bécs leghatalmasabb szobrászati műve: a két udvari múzeum közötti téren emelkedő emléke Mária-Terézia császárnénak, a legújabb kornak tartatott fenn. Olyan feladat állott itt Zumbusch előtt, mint a milyet Rauch Berlinben a Frigyes-szoboremlékben oldott meg. A mű több legyen, mint a nagyra becsült fejedelem-asszony dicsőitése; legyen az a jövendő nemzedékre nézve mintegy megtestesített élő emléke a nagy uralkodónő áldásos kormányzása egész korszakának, melyben a mai osztrák állam alapjai lerakattak. Kettős lépcső felett magasan trónol az uralkodó nő alakja, melyet fametszetünk bemutat, s az alépítményen a hadvezérek lovag-alakjai, az államférfiak csoportjai, a törvényhozás és közigazgatás férfiai, az azon időbeli művészek és tudósok, mint a sok ágazatú nép erejének képviselői, élethűn lépnek elénkbe.

Bécsnek az iskola zárt körén kivül is sok kitűnő szobrásza van, kiknek sajátossága említésre méltó. Első ezek közt a magvas *Pilz* Vincze, Rahl barátja és szellemi rokona, teremtője a reichsrath-épület homlokzatán a pompásan mozgó négyes fogatoknak (quadriga), melyekről képet az alább látható rajz nyújt. Az agg Friedl Tivadar a késő renaissance útain halad, kinek Helios-csoportja Pallavicini őrgróf palotáján a jelenkor leghatásosabb diszítési művei közé sorolható. A jeles Gasser József iránya szigorúan egyházi, ki számtalan szent szobrot és szépen szerkesztett dombormüvet alkotott Bécs és más városok templomai, s kiváltkép a Fogadalmi-templom részére. Ő hozzá csatlakozik Erler Ferencz, a Bauer iskolájából, a középkor hagyományaiban haladó szobrászatnak e nem kevésbbé ügyes, mint stilszerű képviselője.— Említendők még Melnitzky és tanítványa, Hertl, valamint a tiroli születésű két szobrász: Pendl E. és Natter H. is, mint nagyobb diszítési művek szerzői.

A mai Bécs kiváló erőkkel rendelkezik végül a szobrászati kis ipar terén is. A múlt század kitűnő éremművészeihez, kik közt Donner Mátyás az első, sorakozik a XIX. század első felében az ismeretes műértő és gyűjtő Böhm J. D., tanítványaival és követőivel együtt, minők Radnitzky Károly, Tautenhayn, Scharff, Leisek és mások, kik e művészetet részint a képzőművészeti akadémián, részint a cs. kir. pénzverőben képviselik. Míg Scharff főleg mint kitűnően jellemző arczképvéső vált ki: Tautenhayn ereje eszményibb s tehetsége nemcsak az ötvösség pompás munkáiban (paizs a centaurok harczával, s egy tál a négy elemmel, mind a kettő

Pilz: Quadriga a reichsrath épületén Bécsben.

császár-király ő felsége tulajdonában), hanem a klasszikus stílű monumentalis diszítés jeles alkotásaiban is kitűnt (az új egyetem közepe feletti háromszögben). Inkább a romantikus iskola szellemében hasonló sokoldalúságot tanúsítanak König Ottónak, az osztrák múzeum műipariskoláján a mintázás érdemes tanárának munkái (a „Szerelmi titok“ márvány-csoport, a „Búsuló Viktória“ érczszobor Polában, számos kútcsoport- és asztaldíszmintái s több efféle). Ő mellette működnek a fínom érzésű Kühne Ágost, Schwarz István a jeles véső, Klotz H., ki színes fafaragványai által gyorsan népszerűvé lett és mások, kik sikerrel terjesztik a művészetet a szobrászattal rokon mesterségek minden ágában. A termelés régóta elfelejtett módszereinek egész sorát ismét feltámasztotta ezen férfiak közreműködése oly tudo-

mányosan képzett technikusokkal, mint Kosch. A terracotta-szobrászat, a stucco-munka, a fószminta-gyártás s az ornamentika gazdag elágazásai, melyek Schönthaler, Schönfeld, Lavigne, Schindler, Pokorny és mások vezetése alatt Bécsben világhírű különlegességekké fejlődtek, az alak-szobrászattal összekötve új ingert és tápot nyertek. A miniatűr-szobrászat tehetséges képviselője Strasser, különböző érdekes nemzetiségek sokszínű szobrocskáinak alkotója.

Valamint az építészet, úgy a szobrászat is Bécsben szűk körből emelkedett magas lendületre; elébb a nagy kiterjedésű várost ékesíté fel szobrokkal és domborművekkel; most pedig már az oly sokáig elhanyagolt sírokat is kezdi a szépség békítő varázsával körülvenni. Egyébiránt ma, valamint az építészetnek, úgy a szobrászatnak is tág működési tere nyílik a *lakóházban.* Ne is legyen az ott csak tűrt vendég, mint a porczellánalakok és egyéb apróságok szobrászati játékainak termelője, hanem legyen úgy, mint Olaszországban, Francziaországban és Németországban látjuk, hol a termek szépségét a komoly, lelkes múzsa ércz- és márványszobrokkal emeli s a lakók szellemét fölmagasztalja. Az, hogy immár a lakóházba is bevonúlt, legbiztosabb kezessége jövőjének.

Bécs művészi ipara.

Bécs kedvező fekvése azon a ponton, a hol az éjszaki és déli, a nyugoti és keleti műveltség találkozik, lakosságának szerencsés véralkata, továbbá a művészetet kedvelő uralkodók támogatása, ezek azon tényezők, melyek itt a művészet mellett a fényűzési ipart is virágzásra juttatták. A lakosság természeténél fogva, úgy látszik, mindig több érzékkel bírt az élénk díszítő elem gyakorlati czéljai, mintsem a művészet komolysága és mélyebb tartalma iránt. Már korán föltűnik és századokon át észrevehető ez az irány. De sokáig szűkebb körben és csendesen működött. Csak miután Bécs nagy birodalom székvárosává lett, nyer ezen művészeti iránya is nagyobb jelentőséget.

Alig háromszáz éve, hogy ez bekövetkezett, s az igazi művészi alkotások közül mégis föltűnően kevés maradt fenn. Micsoda értékkel bírnak például a bécsi bélyeget viselő régi ötvösművek Augsburg és Nürnberg e fajta termékeihez képest? Bécs palotái a XVII. század végéről és a XVIII-iknak az elejéről vagy első feléből valók, a művészi tárgyak pedig, melyek egykor belsejöket díszíték, úgy szólván mind eltűntek. A levéltárakban jól megőrzött régi jegyzékeket tanulmányozva nyerünk csak tiszta fogalmat az ilyen tárgyak hajdani nagy számáról és értékéről. Több ízben rossz idők jártak a fővárosra és Ausztriára. A szükség a drágaságokat, az arany és ezüst remekműveket is a pénzverőbe juttatta, s nincs osztrák család, mely azzal dicsekedhetnék, hogy régi ezüst készlete még megvan. Háború és ostrom

elpusztította a régi házakat és palotákat tartalmukkal együtt, s a mi megmaradt, azt jobb időkben a megváltozott ízlés kívánalmai szerint újjá építették és átalakították.

Innen van, hogy Bécs — s vele együtt Alsó-Ausztria is — kétszáz évnél korábbi időből feltűnően kevés olyan művészi tárgyat tud fölmutatni, mely saját alkotása volna. Sőt a XVIII. század művészi iparának is csak

Reggeliző edénykészlethez való tálcza a bécsi császári porczellángyárból (1790).

néhány ága van, melyeknek virágzását adatok bizonyítanák, vagy melyek ma is divatoznának. Kiválóak a kovácsolt vas munkák; ezek a rokoko formában is megőrizték azt az ügyességet, mely a XVI. századbeli osztrák és stájer műveket jellemzi. Olyan munkákkal, mint az alsó-ausztriai Sebenstein kastélyban, Mura melletti Bruckban és Gráczban látható kútak, akár a technika, akár a föladat nagysága és merészsége tekintetében bátran össze lehet hasonlítani úgy Schönbrunn, mint a bécsi Belvedere kertjének kapuit. És azonkivül úgy Bécsben, mint a vidéken számos kapu, ablakrács és felső rács van, melyek tanúskodnak, hogy a föltalálásban milyen művészi szabad-

sággal és a kivitelben milyen tökéletességgel üzték Bécsben a XVIII. század végén is a kovács- és lakatosmesterséget, míg végre hanyatlásnak indúlt, midőn a vas- és sárgarézöntés elterjedt.

Még közelebbi időig, sőt egészen élénk emlékezetünkben lévő korig ér le a művészi iparnak egy másik ága, melynek termékei szintén nagy számmal maradtak fönn, sőt részben most is használatban vannak. Ezek a bécsi császári porczellángyár munkái, mely másfél száz évig működött és csak húsz évvel ez előtt szűnt meg. Volt idő, körülbelül a múlt század nyolczvanas éveitől kezdve 1810 vagy 1815-ig, midőn e gyár büszkeségét képezte a városnak és az országnak. Ötszáznál több munkás dolgozott benne. Akkoriban ez művészi alkotásaira nézve a világ első gyára s igazi művészet intézete volt, melynek hatása a saját anyagán túl a művészet más ágaira is kiterjedt, így például irányt adott a virágot és népéletet ábrázoló képírásnak is. A festői ábrázolásoknak mily gazdagságával díszítette porczellán edényeit! Mily szabadsággal és eredetiséggel alkalmazta és kezelte a pompéjii falfestés gyönyörű díszítményes elemeit, melyekből saját művészi díszítés képződött.

Csésze a bécsi császári porczellángyárból (1790 tájáról).

Ez a virágzás azonban csak rövid ideig tartott. A XIX. század első felében a tartós béke egy részt kedvezett ugyan a fényűzési ipar fejlődésének, de épen ezen korszak sokkal inkább szenvedett a ferde ízlés hibájában, mint bármely más. Manapság kicsoda tekinthetné művészi ipar műveinek azokat, melyek 1820 és 1860 között készültek? Ehhez járúlt — a műveltség történetében először — a gépek uralomra jutása, melyek a kézi munkát, noha ez az alapja a művészi iparnak, háttérbe szorították. De erről a korszakról ne is szóljunk!

Az 1851-ben Londonban rendezett első nagy egyetemes tárlat ismertette meg az európai összes művészi ipar ezen állapotát. A második londoni tárlaton 1862-ben Angolország már bebizonyította, hogy jó minták és oktatás által ezen állapoton segíteni lehet és hogy az ipar a művészet helyes útjára terelhető. E tanulság hatása alatt alapíttatott Bécsben 1864-ben az osztrák iparművészeti múzeum, az első e nemű intézet a kontinensen, melynek példáját a következő évtizedben Európának majdnem minden országa követte és pedig oly eredménynyel, hogy az ízlés ma már teljesen átalakúlt az ipar minden ágában.

Nem tekintve az első lépést, melynek dicsősége a londoni South-Kensington-múzeumot illeti, valósággal elmondhatjuk, hogy ezen az úton Bécs járt elől, a művészi ipar átalakúlásának ez útján legalább is tíz éven át egyedül e városé volt a vezérszerep. Kétségtelen, hogy ezen átalakúlást nagyban előmozdította az építés terén az utóbbi húsz év alatt kifejlett rendkivüli tevékenység, mely bő alkalmat nyújtott a művészi munkának, de az építészet nem lett volna képes e helyes útat megmutatni, ha tisztúlt fölfogásra nem jut, épen úgy, mint Angolországban, maga az ipar által, melyet tanítás és minták irányoztak. Pedig a művészi ipar számos ágát: a porczellánt, a faiencet, a szöveteket, az ötvösműveket sem nem érintette, sem nem érinti az építészet hatása.

Bécs, valamint az osztrák múzeum alapításával és a művészi iskolával, úgy művészileg is előljárt az irányadó eszmék tekintetében. És itt csakhamar nyilvánvalóvá lett, hogy a művészet az iparban — s pedig karöltve az új Bécs építészetével — a renaissance-irányt követte, s kiválóan olasz, nem pedig, vagy még nem német minták szerint, mely utóbbiak csak tíz évvel később vétettek figyelembe. De nem egyedül ezen irány érvényesúlt; minden munkának, például a porczellánnak ez nem is felelt volna meg. E mellett, vagy inkább mindenek előtt egy másik, igen egyszerű és mégis mindent felölelő alapelv jutott érvényre, azon elv t. i., hogy a művészi forma az anyagnak és a tárgy czéljának megfeleljen, s hogy a díszítmény kezelése is mindig alkalmazkodjék az anyag sajátságaihoz. Az ízlésnek ezen egyedül helyes elve — jelenlegi műveltségünk követeléseihez mérten — legjobban és leggyakrabban a renaissance-formákon valósúlt meg, s így teljes volt az összhang az elmélet és a gyakorlat között. De nem csak ez egyedül. Az edénynek számos szép és nemes alakja, melylyel a renaissance nem volt ellentétben, kínálkozott az ó-kor fazekas művei között. A művészi ipar

Reggelizŏ edénykészlet a császári porczellángyárból. (A hozzá való tálczát l. a 274. lapon.)

egy másik nagy ágát, a szövött kelméknek, tehát a sik fölszín díszítését keleten: Perzsiában, Sziriában, Indiában oly mintaszerűen, az észszerű elvnek oly megfelelően kezelték mindig és kezelik most is, hogy az ízlésnek vagy a művészi iparnak ezen elven alapúló átalakúlása a keleti mintákat nem hagyhatta figyelmen kivül. Ezekben a színek összhangzatos, szelíd s mégis hatásos és élénk elrendezésének oly példáit nyerte, a mint az a bécsiek és átalán az osztrákok hajlamainak megfelel.

Ezen és más hasonló föltételeknek megfelelő elemekből, melyeknek gépies összeválogatása ellen óvó szer volt az az általános alapelv, hogy minden dolog önmagában véve jó legyen, — ezen elemekből, bátran mondható, mostanra már külön bécsi művészet képződött. Gyakorlott szem első pillanatra megkülönbözteti a bécsi munkát a párisitól vagy a münchenitől. A művészi iparnak Bécsben művelt minden ága egymás után újjá alakúlt, de nem mesterkélt szabályok, hanem mindegyik anyagának és fajának követelménye szerint természetesen úgy, hogy mintákra támaszkodott.

Sehol sem látható ez világosabban, mint a kovács- és lakatosmesterségben, egy szóval a vas munkákon. Még néhány évtizeddel ez előtt egyátalán kicsoda gondolt kovácsolt vasból való művészi munkára! Úgy látszott, hogy az öntés könnyű szerrel pótolja a kovácsolás művészetét és fáradságos voltát. Legföljebb építészek vagy régiségtudósok néztek vissza irígykedve a múlt idők műveire. Ezek azok, kik a bécsi építészet új korszakának fölvirágzásával a kovácsmesterséget új életre ébresztették. És ma számos nagyszerű műhelyben a vasat valóban művészileg kovácsolják. Paloták, templomok, házak, közkertek megtelnek sokféle dísztárgygyal s használati eszközzel, a milyenekről ezen anyagból s így készítve már szó sem volt. Eleinte, a mennyiben a tárgyak egyházi czélokra szolgáltak, a csúcsíves építéstől kölcsönzött formákat alkalmazták. De csakhamar érvényesültek a technikailag úgy, mint művészileg remek renaissanceminták, a milyenek Ausztriában, kivált Alsó-Ausztriában, Stájerországban és Karinthiában nagyobb számmal maradtak fenn, mint egyebütt. A gömbölyű és szögletes rúdvas, a lapos abroncsvas, az átfűzött és összekapcsolt munka ismét fölelevenült, s velük együtt a díszítés fínomabb technikái: a maratás és a bevert díszítmény. Ennél alig van örvendetesebb tünemény a művészi ipar mai egész újjá alakúlásában. Legutóbb a renaissance mellett a XVII. és XVIII. századbeli művészetben is tettek kisérleteket; ezek részben nagyszerű és kitünő munkák, melyek csak annyiban esnek kifogás

A bécsi cs. k. osztrák művészeti és ipar-múzeum oszlopos udvara.

alá, hogy rendkivül szilárd anyagukhoz mérten nagyon nehézkesek, vagyis nagyon sok rajtuk a vas, szálaik nagyon vastagok és sűrűek, s ennélfogva nem elég átlátszók.

Más úton haladtak, de azért szintén gyökeresen átalakúltak a bécsi bronz munkák is. Az ízlés megújúlása előtt a bécsi bronz tárgyakat meg-

aranyozták, s az aranyozás szépsége és tisztasága világhírűekké tette azokat. Az aranyozás kapcsolatban volt az úri lakásoknak akkor dívó világos díszítésével, melyben a fehér és a vörös szín uralkodott, az előbbit a falakon és a mennyezeten, az utóbbit a bútorokon és a függönyökön alkalmazták. Most azonban a lakások díszítésének egész jelleme megváltozott; a homályosabb és megtört színek jutottak uralomra, s mellettök az új, ragyogó arany nagyon rikító hatású volt. Ehhez mérten tehát meg kellett változnia a bécsi bronznak. A franczia ipar ekkor már készített bronz tárgyakat barna és zöld patinával különféle árnyalatokban, s ezekhez csatolta még a halavány sárgaréz bronzot, mely inkább összhangban volt a lakások újabb díszítésével. Ezt utánozták a bécsi bronz művek is az aranyozás mellett, mely tökéletességével ki is vívott magának bizonyos helyet.

El kell ismernünk, hogy ezen újításban a bécsi bronz nem volt eredeti; művészi alakítás tekintetében azonban az eredetiséget nem tagadhatjuk meg tőle. Míg a párisiak, mint ízlés dolgában átalán szokásuk, egészen kényük szerint jártak el, s a mint a körülmények szerint kezök ügyébe esett, bármely idő formai elemeit és művészetét fölhasználták: a bécsiek minden tárgynál szigorúbban és kizárólagosabban ragaszkodtak a renaissance-formákhoz, talán nagyon is szigorúan, a mennyiben ama tárgyakat építészek tervezték, s hiányzott belőlök a föltalálás és a forma szabadsága. Legújabb időben kezdik már ezt is elsajátítani, s olyan eredetiségre tesznek szert vele, melynél fogva a bécsi bronz műveket másoktól könnyű megkülönböztetni. A mint formájuk szabadabbá vált, díszítményük is gazdagabb kifejlődést ért el, s lassankint megtanulták a bronz tárgyakat az annyira megfelelő zománczczal díszíteni.

A zománcz, a díszítés ezen nemes technikája, szintén azon művészetek közé tartozik, melyek feledésbe merültek volt, s melyeket a művészi ipar újjá alakulása ismét fölelevenített, de nem egyedül csak Bécsben és nem is épen eredeti módon. Mindazáltal Bécs művészi iparáról szólva, a zománczot nem mellőzhetjük. A francziák a zománczczal különösen a bronz tárgyakat szeretik díszíteni. Ámbár Bécsben is gyakorolják a díszítés ezen nemét úgy a rekeszes (cloisonné), mint a beágyazott (champlevé) zománcz technikájában, de mégis inkább ötvösműveket díszítenek zománczczal, s ezek közül kivált azokat, melyek egyházi czélokra szolgálnak. A zománcz ezen alkalmazásában kétféle eljárást követnek, s pedig vagy a késő közép-kor módja szerint médaillon betétek kidomborított ezüst alapját áttetsző zománczczal borítják,

vagy festék gyanánt használják a zománczot, s ábrázolásokat állítanak elő, sőt kisebb szobor-alakokat és díszítményeket is szokás zománczczal befesteni. A zománcz festésű képeknek két fajtája van: vagy a XVI. században Limogesban dívott eljárás szerint rézre fekete alapon egy szín árnyalataival — en camaïeu — vagy aranyra és ezüstre fehér alapon változatos színekkel festett zománcz képek. Amazt betéteknél és edények díszítésénél használják, s gyakorlatát kiválóan az osztrák múzeum iparművészeti iskolája honosította meg. A fehér alapon változatos színű zománcz medaillon-alakban ékszerdarabok díszítésére szolgál. És az utóbbi ez idő szerint még egyik sajátossága Bécsnek, legfölebb a svájczi órákat és szelenczéket díszítő zománczot említhetjük mellette.

A több színű zománcz által új fejlődési irányt vett a bécsi ékszerművesség. De ugyanakkor más jelenségek iránt is volt érzéke; így elsajátította a régi görög vagy görög-etruszk ékszerek díszítményének filigrán és fűzéres technikáját, mely már is nagyon elterjedt, hasonlóképen meghonosította a Tula orosz városról nevezett barna zománczot, melylyel kisebb ezüst tárgyakat szokás díszíteni; továbbá az indiai mód szerint bevert arany díszt, de úgy, hogy a díszítményt magát jelenkori elemekből alakítja. Mint bécsi különlegesség, már hírre vergődött mind a kettő.

A bécsi nagyobb ezüst művek kevesebbé dicsekedhetnek eredetiséggel, vagy sajátos technikával. A trébelt, öntött és vésett munka általánossá vált és ma egészen közönséges. Azonban, ha azon újabb ezüst munkákat, melyeknek nagyobb igényük van, a húsz vagy harmincz évvel ezelőtt készült tárgyakkal összehasonlítjuk, el fogjuk ismerni, hogy az ezüstművesség művészileg nagy haladást tett, sőt teljesen átalakúlt. Haladás van az edény vagy edényfélék czélszerű alakításában, a gazdagabb és művésziebb tagozásban, a trébelt domború díszítésben, s az ékítmények szép rajzában és plasztikai élénkségében. E tekintetben is kivált renaissance-minták, névszerint nürnbergi és augsburgi munkák után indúltak.

A bútor-iparra még ennél is nagyobb hatással voltak a renaissancekori német munkák. Midőn Bécsben az első kisérletet tették a rokoko bútorok elavúlt formáinak leszorítására, akkor az osztrák múzeum iskolájának vezetése alatt az olasz renaissance volt irányadó. Azonban a német renaissance lett a jelszó, a midőn — tíz évvel később, mint Ausztria — Németország is csatlakozott a művészi ipar újjá alakítását czélzó törekvésekhez. A német és az olasz renaissance nincsenek ugyan egymással ellen-

tétben, sőt ugyanazon elv alapján állanak; az olasz művészet azonban sokkal szabatosabb, mérsékeltebb, egész megjelenése fínomabb, s ez különösen áll a bútorokról, míg a német bútorok nyersebbek, túlterheltek s tehát annyival inkább közelednek a barokhoz. München volt fő pártfogója a német művészetnek, mely tehetséges, ügyes és erélyes védelem alatt minden irányban előrehatolt s az osztrák és a bécsi bútor-iparra is megtette a maga hatását. Sajátságos, s többnyire igen szerencsésen szerkesztett formái méltánylásra és utánzásra találtak; egész szobák, sőt lakások, ide értve a berendezés mellett a falakat és a mennyezetet is, nagy számmal készültek az úgy nevezett ó-német ízlés szerint. Bécsben azonban az olasz renaissance tanúlmányozásának és szellemének hagyományai nem vesztek ki, úgy, hogy ott nem csak olasz ízlésű berendezések találhatók, hanem a németes bútorokat is sokkal fínomabban, szabatosabban állítják elő, mint akár a frankfurtiak, akár a müncheniek. Így Bécs e tekintetben is bizonyos sajátosságot őrzött meg, s ez az ébenfa, vagy ahhoz hasonlóvá feketített fa iránti előszeretetben mutatkozik, a mihez gyakran berakott díszítmény elefántcsontból járúl.

Azonban nem egyedűl csak a renaissance, vagy a mit azon értünk, a XVI. és XVII. század formái azok, melyek használatban vannak. Az újabb franczia ízlésnek hagyományos modora, vagyis a XVIII. század formái még mindig fölötte gyakoriak a termekben, találkozunk velük a czikornyás bútorokon, a falak és mennyezetek domború díszítményein. De e részben is változást veszünk észre, a mennyiben a termek falain ezelőtt föltétlenül uralkodó fehér vagy világos szürke hideg színt melegebb színek váltották fel. Még a tüzes-vörös sincs kizárva. A kárpit ezelőtt, habár damasztszerűen mintázva, egy-színű, vörös, sárga vagy kék volt, most ez is egészen megváltozott; meleg, de megtört színű vagy pedig változatos színekkel összhangzatosan mustrázott.

Átalán a szövő-ipar, a mennyiben a lakás díszítésére szolgál, tehát művészi czélja van, teljesen átalakúlt, a díszítmény szempontjából rendkivüli gazdagságra tett szert úgy, hogy képes minden ízlés követelményeinek megfelelni. De, a mi e részben eredeti vagy jellemző volna Bécsre és Ausztriára nézve, az nem sok, s ma már az is a divat és az átalános ízlés tulajdonává lett. Ide tartoznak az osztrák múzeumban levő közép-kori minták szerint mustrázott szövetek. Ezt később követték a franciák és az angolok. A keleti szövetek és hímzések ízlése, melyben ma az egész világ osztozik, legelőször Bécsben talált művelőkre, s onnét indúlt ki; a keleti mintákat

a mai munkák díszítésére, a mai díszítmény fölújítására és fölfrissítésére itt használták föl legelőször. Épen úgy azt sem szabad figyelmen kivül hagynunk, hogy a színes díszítésü abrosz és vászon is bécsi eredetü ízlés; hogy az állam itt alapított először szakiskolát a művészi hímzés számára, mely a hímzésnek majdnem valamennyi művészi faját míveli. Utánzásra is találtak ezek mindenfelé. Végül Bécs az, a hol a csipkeverésre tanfolyam nyílt meg, s ennek hatása alatt az Érczhegység és a többi koronatartomány csipke-ipara

Bronz csésze.

művészileg és technikailag újjá születik, s az eddigi ki nem elégítő és versenyre képtelen munka helyett jót és művészit termel.

Mind ez kétségtelenül bécsi kezdeményezés, bécsi vívmány, bécsi munka, és ezt nem szabad figyelmen kivül hagyni. E tevékenységnek a gyümölcsei azonban gyakran Bécsen kivül, sokszor távoli koronatartományokban teremnek és kamatoznak. Így az osztrák üvegipar kiválóan Csehországban virágzik, de mégis Bécsből indúlt ki a hatás, mely alatt új, de sajátos természetének egészen megfelelő irányba tért úgy, hogy más népek művészi törekvéseivel és vívmányaival szemben győzelmesen uralkodik a világ piaczain. Az üvegipar termékeiről bővebben e kötet azon helyén lesz szó, mely Csehországgal

fog foglalkozni; a különböző fajok közül itt csak egyet említünk meg, a legszebbet, t. i. a legtisztább kristályból készült fínom és ékes asztali üveg edényeket, melyek köszörült és vésett díszítményüek, s melyek eredetöknél fogva annál is inkább bécsieknek tekintendők, mivel egyenesen azon régi kristály edények mintájára készültek, melyek a császári kincstárban őríztetnek. Ezen üveg termékek a tökéletességnek már legmagasabb fokát érték el.

Ugyanezt mondhatjuk a porczellánról és az evvel rokon faience és terrakottáról, mely két utóbbi különben Franczia- és Angolországhoz képest itt művészileg kevésbbé fejlődött, s nem is bir sajátos jelleggel. Mióta a császári porczellángyár megszűnt, Bécsben nem gyártanak porczellánt; de azért mégis csak Bécs az, a honnét az osztrák porczellán a mintákat, a díszítmények rajzait nyeri. Minden e nemű gyárnak Bécs a szellemi középpontja. Sőt még annál is több. Noha magában Bécsben nem gyártanak porczellánt, mégis űzik ott a porczellán-festést, mely maradványa a császári gyárnak, a mennyiben a festők saját kezökre tovább is folytatták a munkát. S mivel ráadták magukat az 1790 és 1810 között virágzó Sorgenthal-korszak tovább művelésére, ezen pompás modor segélyével a művészi iparnak egy új ágát teremtették meg, melynek művei ma az egész világot bejárják. Többnyire fényűzési czikkek ezek, azonban a fínom és legfínomabb asztali edényeket szintén gazdagon és gyönyörűen díszítik Bécsben. Ez is sajátos bécsi faj s el is van annak ismerve.

Ha azonban van ipari czikk, mely mint „bécsi különlegesség“ tett szert a világon hírnévre: ilyenek a dísztárgyak, melyeknek tulajdonképeni anyaga a bőr, melyeken azonban díszítésül mindenféle más anyagot is: fémeket, elefántcsontot, porczellánt, fát, stb. fölhasználnak. Ezen iparág révén állottak elő azok a pompás album-, diploma-, fölirat-, stb. tokok és kötések, melyek minden köztárlaton egyik díszét képezték a bécsi iparnak. Ezek mellett azonban nem kevésbbé kedveltek és keresettek a kisebb tárgyak, szekrénykék, ládácskák, ékszertokok, táskák, rajzkönyvek, tárczakönyvek, s az íróasztalra való összes készletek. A mi ezeket a hasonnemű idegen munkáktól megkülönböztette, az a munka csínja és szabatossága s általán a megvesztegetőleg tetszetős külső. De más részt az újdonság hajhászata káros következményeit nem tudták elkerülni. Kényszerítve voltak rá, vagy legalább megszokták, hogy karácsonyra évenkint valami újat vigyenek a piaczra, s így ezen ipar nem sokára a legképtelenebb eszmékre tévedt, melyek a művészetet annyira kiforgatták a maga valóságából, hogy az ilyen készít-

Szekrény; Rudolf trónörökös ő cs. és kir. Fensége tulajdona.

ményeken nem lehetett fölismerni sem az anyagot, sem a tárgy czélját. A legutóbbi években megszabadúlt e hibától, megtanúlta saját anyagát becsülni, azt sajátosságainak megfelelően és régi technikák segélyével díszíteni, megtanúlta azt is, hogy a segédanyagokat miként kell jobban és helyesebben alkalmazni, s a tárgyat nem szeszélyes, hanem szépen rajzolt díszítménynyel emelni. Így egészben véve a bécsi dísztárgyak ipara sokkal gazdagabb és nemesebb lett, semmint tíz vagy húsz évvel előbb volt, s néhány más ipart, mely neki szolgál, vagy vele rokon, mint például a véső-művészetet vagy a könyvkötést szintén magasabbra emelte. Az utóbbi sokáig vonakodott a helyes útra térni. Sokáig ingadozott a túlhalmozott díszborítékok és a közönséges megaranyozott vászon táblák között, most azonban kezdi a bőrt, ezen kitünő és erős anyagot figyelembe venni.

S így van a dolog mindenütt, még ha a művészi ipar ezen fő ágai mellett a kisebbeket és szerényebbeket akarnók is bírálatunk tárgyává tenni. Noha nincsenek teljesen kiirtva a régi ízléstelenség nyomai, — a közönség, mely abban nőtt föl, nagyobbrészt ragaszkodik hozzá, — mindazáltal mindenfelé helyes elvek érvényesülnek. Régi technikai eljárások ismét fölújúltak; megvan az igyekezet, hogy az anyag követelményeinek eleget tegyenek; átalános a szép formára, nemes díszre, helyes színekre és észszerű szerkezetre irányzott törekvés. A bécsi művészi ipar a termelésre képessé vált, s a mellett jellemére nézve bécsies maradt, sőt a saját modorával, miként láttuk, másoknak is példát adott.

Bécs közgazdasági élete.

Bécs jelentősége.

Többször felmerült a kérdés, hogy Európa legelőkelőbb városait miért alapították épen illető helyeiken és nem más helyen. E kérdésre egy nagy város sem teszi oly könnyűvé a választ, mint Bécs. Nemcsak a korábbi művelődési időszakokról fennmaradt hagyományos előföltételek, hanem a nagyvárosi életnek mai legfontosabb tényezője: kiválóan alkalmas volta arra, hogy a közgazdaság legfőbb forgalmi közegét képezze, megmagyarázzák e birodalmi fő- és székváros jelentőségét. E viszonyok minden figyelmes szemlélőjének észre kell vennie Bécsnek rendkivül

kedvező forgalmi helyzetét. Legvilágosabb gyakorlati bizonyítékául tekinthető ez az elméleti tudomány azon tételének, hogy a műveltség terjedésével egyidejűleg mindinkább csökken a városok történeti jelentősége; míg azon feladatuk, hogy „az egész birodalom közgazdasági életének érverését szívkamra gyanánt közvetítsék", mind jobban előtérbe lép. A közép-dunai területre nézve, mely éjszakon a hercyniai és cseh párkányhegységek által övezett fensíkokba nyúlik, a Morva-völgyben Silézia és nyugati Galiczia határáig terjed, keleten még a magyar alföld egy részére is hatással van gazdaságilag, és dél felé a folyam rendszerénél fogva a magas Alpesek közé is benyúlik: Bécs a természetes forgalmi középpont. A legtöbb osztrák tartomány legyezőalakban nyílik Bécs felé úgy, hogy a forgalom főbbirányaiban Bécsen keresztül visz a legrövidebb vagy a legkényelmesebb út. „Azon városok szoktak legnagyobb nemzet-, sőt világgazdasági jelentőségre jutni" — úgy mond Roscher Vilmos, amaz ép oly elfogúlatlan, mint tudós szakférfiú — „melyeknek helyi fekvése az alacsonyabb műveltség biztonsági szükségeinek is, meg a magasabb műveltség folyvást növekvő forgalmi szükségleteinek is egyiránt megfelel, a melyek tehát nem csupán székvárosokká, hanem elsőrendű ipari és kereskedelmi góczpontokká válnak. Ily főváros bírása minden népnek legkiválóbb egyesítő, s tehát hatalmi eszközei közé tartozik".

Ki kételkednék abban, hogy Ausztriának megvan ez a ritka szerencséje? Valamint hogy a XII. század végéről és a XIII. elejéről fennmaradt régi helyhatósági jogok egyúttal árúmegállító kiváltságok és árúlerakásra kötelező jogok voltak; valamint hogy már a keresztesek, zarándokok, bevándorlók és hajósok özöne, mely a felső Duna környékéről jöve, a nyugati műveltség határát Bécsben érte el, a csakhamar népessé vált herczegi várost szállókkal, kórházakkal, üzletekkel és árúraktárakkal töltötte meg; valamint hogy Bécs az, melynek ipara már a Nibelung-mondában is magasztaltatik, a mennyiben a költő az Etele király számára Krimhilda kezét megkérő pechlarni Rüdiger őrgróffal itt rendelteti meg az ünnepi ruhákat: úgy a későbbi századokban is szakadatlanúl táplálttatott, emeltetett s gyarapíttatott Bécs a nyugat, éjszak és dél felől a Közép-Duna területére nyomúló kereskedelem és népáradat által. Ha pedig későbbi időkre való pillantás czéljából a XVIII. századbeli vízvám megsárgúlt naplóiba tekintünk, az árúkereskedelem minden ágában kiterjedt forgalom képe tárúl fel előttünk, és meglátjuk belőlük, hogy az időben Bécs a felső német városokkal szemben

is uralkodó helyzetet foglalt el. Bécsnek ezen gazdasági hatalma nem sokára a Vaskapun is túl terjedt, és eljött az az idő, midőn az osztrák kereskedelem a Keleten elérte legnagyobb jelentőségét.

És midőn végre napjainkban a régi város sánczövének nyomása alól megszabadúlt, midőn a természet által nyújtott forgalmi eszközök helyébe emberi kéz alkotott újakat, Bécs újolag csomópontjává lett azon fonálnak, mely a művelt nyugotot a kelettel és a monarchia minden részének gazdasági forgalmát egymással összefűzi.

Így áll előttünk Bécsnek évszázadok története által bizonyított *gazdasági jelentősége*, oly jelentőség, melynek fejlődése bizonyos időszakokban változásoknak lehet ugyan alávetve, de megrendíthetetlen természetes alapon nyugszik és állandó fennállásának biztosítékát önmagában hordja.

A nagyvárosok virágzását gyakran népességöknek többé vagy kevésbbé gyors növekedése szerint szokták megitélni; ha korábbi időkre tekintünk vissza, Bécsre nézve e tekintetben rendkivül kedvező tüneteket észlelhetünk. Piccolomini Aeneas Sylviusnak azon általános megjegyzésében, hogy Bécs városának a XV. század közepén 50.000 lakosa volt, méltán kételkedhetünk ugyan, de megbízhatók a múlt század közepe óta megejtett népszámlálások eredményei, a melyek szerint Bécs 1754-ben 175.460 lakossal bírt. A XIX. század elején már 231.049, 1840-ben 356.869, 1851-ben 431.147 lakost vettek számba. A város kibővítése is igen nagy mértékü népességszaporúlatot hozott létre, mert 1864-ben 550.241, 1880-ban 704.756 és 1883-ban 750.000 volt a lakosok száma. A vámvonalon kivüli helységekkel együtt, melyek Bécsnek kiegészítő alkotó részeit képezik, 1884-ben már 1,100.000 lélekre rúgott a népesség. Azon csekélyebb népességi szaporúlat, mely Európa egyéb nagy városaihoz viszonyítva Bécsben az utolsó évtized alatt észlelhető volt, főleg akként magyarázható meg, hogy e főváros legújabban nem annyira a síkföld rovására és idegen elemek fölszivása által, mint inkább belsőleg, saját, — igaz a monarchiának mindenféle néptörzse tarka keverékéből álló — népességéből nyerte a szaporúlatot. Ha e jelenség egy részt nem látszik is örvendetesnek, mivel a nagy városok hatalmát és tekintélyét legtöbbször a számokból szokták megitélni: más felől azt mutatja, hogy Bécs, több európai versenytársával ellentétben nem veszélyezteti a vidéket azzal, hogy a mezőgazdaság és egyéb foglalkozáshoz megkivántató munkaerőt túlságos nagy mértékben vonja el tőle, és a szaporúlat minősége Bécs lakosságának erejére és gazdasági jólétére enged következtetni. Bécs lakos-

ságának nagyobb fele Bécsben és a vámvonalon kivül eső helységekben született, a beköltözöttek kisebbségben vannak; míg például Berlinben, Páris- és Londonban e viszony épen megfordítva áll, a mennyiben ott a beköltözöttek képezik a többséget, a lakosságnak mintegy 65%-át.

Bécs városának — a vámvonalon kivüli helységeket nem számítva — 704.756 lakosa közül 1880-ban 297.760 iparral, 166.131 értelmiségi szolgálatokkal és kézimunkával, 112.282 kereskedéssel és 45.271 forgalom-közvetítéssel foglalkozott; a lakosság többi része tőkepénzesekből és nyugdíjasokból, alapítvány-élvezőkből, meg azon csekély számú őstermelőkből állott, a kik mint kertészek, majorosok, stb. a nagy város élelmezéséhez járúlnak, természetesen csak kis mértékben, mert egy milliót meghaladó embertömeg táplálék-szükségletét csak messzeható intézkedésekkel, t. i. sokfelé elágazó élelmezési rendszerrel lehet kielégíteni, melyet az alábbiakban fogunk ismertetni.

Bécs élelmezése.

Bécs, meg a vele összefüggő előhelységek szükségletüket mezőgazdasági terményekben első sorban környékükről, Alsó-Ausztriából igyekeznek fedezni. Ez azonban csekély terjedelménél fogva e szükséglet fedezésére egyáltalában nem képes. Alsó-Ausztria a legkedvezőbb körülmények közt is oly csekély mennyiségü gabnát termel, hogy az megközelítőleg sem elég arra, hogy a saját területére szükséges vetőmagon, kenyérnek valón és takarmányon felül még a fővárosnak és közvetlen környezetének ellátására is eleget szolgáltasson. Bécs lakosságának élelmezése, melynek az utolsó tíz év mindenikében (1875—1884) liszt-, kenyér- és süteménynemüekben mintegy 750.000 métermázsányi bevitelre volt szüksége; továbbá a lovak és tehenek részére szükséges takarmány, a sörfőzőknek, szesz- és keményítőgyárakhoz szükségelt különféle gabnanemek stb. oly óriási szükségletet képeznek, melyet Alsó-Ausztria képtelen lenne fedezni. De a nagy kereskedelmi középpontnak könnyü feladat e hiányokat Kelet éléstáraiból kiegészíteni, és ez folyvást növekvő arányban eszközöltetik is, még pedig annál könnyebben, minél inkább fejlődik a vasút-hálózat. Bécs maga és közvetetlen környezete is tevékenyen közreműködik az élelmezés ezen ágánál, főleg a búza és rozs őrlésénél; élő tanúságai ennek a sajátos külsejü dunai hajómalmok, valamint a város körül látható számos mű- és gőzmalom.

A tulajdonképeni kenyér-terményekhez sorolható a Bécs lakossága által nagyon kedvelt burgonya is; ámbár erről, tekintve, hogy Alsó-Ausztria nagyban üzi a burgonya-termelést, meglehetősen gondoskodva van, mégis kora tavaszszal és a nyár elején több ezerre menő mázsát szállítanak a bécsi piaczra Olaszország, Málta és más tengeren túli tartományok.

Egyéb növényi eledelek közül a nagy számú főzelék- és gyümölcsfélék azok, a melyek újabban nemcsak növekvő mennyiségben, hanem tagad-

Piaczi életkép Bécsben (az „Am Hof"-téren).

hatatlanúl jobb minőségben állíttatnak elő, kezdve a legolcsóbb, tömeges fogyasztásra szánt közönséges piaczi árútól a legfinomabb, korai és nemes asztali csemegefélékig. Szembeszökő a mai és a régi, márczius előtti Bécs ellátása közötti különbség. A lakosság értelme és növekvő élvvágya, a jólét meg a saját kerti termelés és olcsó szállítmányok által szerzett könnyebbség hatottak közre, hogy Bécs gyümölcs- és főzelékpiacza ma csaknem Páris és London piaczaival vetekedik. A szervezete jellemző és nagyszerű.

A nagykereskedés kora hajnalban bonyolíttatik le, oly időben, midőn a fogyasztó lakosság még mély álomban szendereg. A város területén három főpiacz képezi a tömeges elosztás tulajdonképeni középpontját: az Am Hof piacz, a Naschmarkt és az Esterházy-Markthalle. Ez árúcsarnokok mindenikének van egy-egy különösen élénk vásáros napja. A ki azokat meglátogatná, Hogarth ecsetére méltó alakokra bukkanna.

Nyár derekán vagyunk; reggeli két óra; az útczákon éjjeli csend honol. A Ring, a Burg, a Michaelerplatz, a Kärntnerstrasse és a Stefansplatz mind üres, elhagyatott, csak egyes gyanús alakok osonnak végig a házak mentén; bolt-őrök és egy pár rendőr álldogálnak kiszabott helyükön; bérkocsi, vagy lóvasúti kocsi sehol sem látható; csak itt-ott áll egy „egyfogatú“, néhány légszeszláng gyöngén világítja meg az utczákat; Bécs kihaltnak látszik. De, ha a vásártérhez közeledünk, egyszerre megváltozik a kép. Minden utczában, mely a Hof, a Freyung, a Judenplatz-ra nyilik, már élet nyilvánúl; a Tuchlauben alatt, a Graben felső részén, a Kohlmarkton, a Bognergasse-ban, a Wallnerstrasse-n, a Strauchgasse-ban, szóval mindenütt szélesen kiterjedő kocsi-sánczok állnak a vásár körül; nem azok az előkelő fogatok ugyan, melyek itt nappal szoktak egymás mellett tova robogni, hanem mindenféle alakú és származású rozzant, szegényes teher- és parasztkocsik. Valamennyibe be vannak a lovak fogva, de a terhet már lerakták róluk. A kocsis pokróczába takaródzva aluszsza az igazak álmát; szüksége van e nyugalomra, mert mérföldekre terjedő útat tett már meg; éjjel-nappal, 15—16 órányiról, a felső Dunavölgyből, a Wienerwaldból, a Tullnerfeld-, vagy Marchfeldről, a Manhartsberg fölötti, Znaimon túl terjedő vidékről, vagy másfelől a morva tótságból és a Vágvölgyből, Pozsony vidékéről, vagy a Lajtahegység mellől szállította a főzeléket és gyümölcsöt. Szemügyre véve e fogatok számát és sorát, melyek vagy idehozták, vagy innen viszik az árút, hogy a külvárosokba, vagy előhelységekbe, sőt messze a vidékre is eljuttassák a fogyasztókhoz, félóránál több időbe kerülne, ha valamennyi kocsisoron végig akarnánk menni; 500—600 kocsiig könnyen számlálhatunk, de a vásárbiztosok jelentése szerint 800—1000 ily fogat is van itt együtt.

De most tekintsük meg magát a vásártért. Mily változatos, élénk sürgés-forgás e korai időben! Mindenki a kirakással van elfoglalva; a kisebb-nagyobb puttonyokat, kosarakat, szakajtókat, fa- és bádog-bögréket előhurczolják, szerterakják, rendbeszedik, a fedeleket, vagy a lomb- és fütakarót

leszedik róluk, a hevedert, melylyel össze vannak szorítva, megoldják; van bennük burgonya, körte, alma, dió; van cseresznye és meggy a brünni vidékről meg a Marchfeldről, Pozsony és az alsó Duna vidékéről való ribizke és köszméte; némelyek a Semeringről való földi epret és málnát, mások a Wienerwaldban szedett gombát tartalmaznak. Majd csinosan font négyszegletű kosarakkal megrakott kocsikat látunk; ezek paradicsomot hoznak Olaszországból, Isztriából és Görczből. Minden árús részére kijelöltetik a hely, a hol árúit szétrakja; ehető gombák elárúsítói minden kosár mellé gyertyát tartoznak állítani, hogy megismerhető legyen, vajjon a különféle ehető gombanemek közé nem csúszott-e esetleg egy-egy mérges gomba is. Más oldalról hosszú, hegyes puttonyokban megmérhetetlen mennyiségű zöldséget hoznak: petrezselymet és sárgarépát, vörösrépát és kelkáposztát, salátát és kalarábét, vörös és poréhagymát, szóval mindent, mit az évszak kinál és a konyha keres. A kocsikról az elárúsító helyekre hordják, ott takarosan halomra rakják és csakhamar úgy megtöltik az egész Freyung-ot, hogy a járókelők számára is alig marad hely. A vásárbiztosok szigorúan megkövetelik a rendet; itt nem szabad kocsival megállani, csupán az árú szétterítését engedik meg. Most ismét virággal megrakott kocsik jönnek: hortensiák, szegfű, rózsa, pelargonia, viola, rezeda stb. cserepekben, vagy lemetszve, bámulatos olcsó áron. Mialatt a nagyban való eladás ily módon előkészíttetik, a szomszédos kávéházak és korcsmák már telve vannak oly emberekkel, a kik később bevásárolni szándékoznak: szatócsok-, korcsmárosok-, kofák-, árúsok-, házalókkal; ugyancsak vígan vannak e telivér bécsi társaságban; kávét isznak és fánkot esznek, puncs és pálinka képezi a szíverősítőt; egy fuvarosokból álló csoport kártyajátékkal öli az időt, míg a fáradtabbak padokon, székeken és tekeasztalokon fekve alusznak.

Most hármat üt az óra, a nagyban való üzlet megkezdődhetik; a sürgés nőttön nő; a több ezernyi férfi, asszony, gyermek, segéd, hordár, fuvaros hullámzása hangyabolyhoz hasonlít. Az Am Hofon, a Freyungon, a Judenplatzon embert ember hátán látni fehér és tarka fejkendőkkel, alacsony sapkákkal és kék kötőkkel; e tömeg alá s fel hullámzik, mint valami óriási corsón. Legalább 6—8000 ember érintkezik itt serényen egymással. Négy órakor éri el az üzlet tetőpontját; azután ritkúlni kezdenek a sorok; a vevők elszállítják főzelékűket és gyümölcsüket a kicsinyben való eladásra; az eladók, kik árúikon túladtak, kocsijaikhoz térnek vissza; már viradni kezd; az eddig fátyolozottan mutatkozott látvány mind tisztábban

és színekben gazdagabban tárúl szemünk elé; a csoportok újonnan alakúlnak; öt óra felé már több kocsi üres puttonyok- és kosarakkal tér haza; magán a vásártéren is a kicsinyben való eladáshoz kezdik a zöldséget és gyümölcsöt rendezni. Hat órakor a piaczi rendszabály értelmében el kell tűnnie mindennek, a mi a nagyban való eladásra vonatkozik. Egyetlen paraszt-kocsinak sem szabad többé az útczai közlekedést zavarnia, vagy a látogatottabb útczákat és tereket eléktelenítenie; a kövezeten eddig nagy halmokba szétterített zöldség elrakatott, eltűnt; söpörnek és tisztogatnak; a hulladék, söpredék gondosan eltakaríttatik; új alakok tűnnek föl; ezek a „csarnok hölgyei", a jobb módú kiskereskedőnők, tiszta állványaikkal s székeikkel, meg ernyőkkel, melyek védelme alatt a csinos kosarakba rakott gyümölcsöt és zöldséget étvágygerjesztőleg, takarosan rakják ki. A Hof, Freyung és Judenplatz minden bécsi által ismert hétköznapi ruhájukat öltötték föl; a Kohlmarkton és a Grabenen nem lehet többé káposztás kocsit látni, — a nagy város fölébredt.

A mi minden kedden, csütörtökön és szombaton reggel két és hat óra között a Hof-on lejátszódik, ismétlődik kevésbbé jellemző vonásokkal vasárnap éjjel egy és két óra közt a Mariahilfen levő Esterházy-piaczon, meg a másik három köznapon reggeli hat és kilencz óra között a Naschmarkt-on, vagy a wiedeni gyümölcspiaczon. Ez a három piacz látja el főzelékkel, zöldséggel és gyümölcscsel a fővárost, annak előhelységeit meg a környékét.

Pusztán a fogyasztási adóvonal körén belül negyedfél, sőt négy millió kilogramm főzelék- és zöldségféle, mintegy 600.000 kilogramm spárga és virágkel, és tizennyolcz—húsz millió kilogramm friss gyümölcs fogyasztatott el az utolsó tíz év (1875—1884) mindegyikében. Bármily tekintélyesnek tűnjék is azonban fel e tömeg, csak egy részét teszi azon számba nem vett mennyiségnek, mely tényleg piaczra vitetik, hogy a külvárosok és a közeli síkföld jelentékeny számú helységeinek és városainak lakossága részére eladassék.

Jó húst is nagy mennyiségben fogyaszt a főváros lakossága. E tekintetben Bécs élelmezéséhez Alsó-Ausztria nagyon kevéssel járúl, és a nagyszerű és pompás marhacsarnokokkal és istállók- és vágókamrákból álló melléképülettel ellátott bécsi marhavásárnak jutott a feladat, hogy a fővárosi terület e szükségletének fedezéséről idegen szállítmányok közvetítése által gondoskodjék. „Magyar, gácsországi és német hízott, legelő és igás ökrök" neve-

zete alatt a monarchiában előfordúló mindenféle marhafaj tarka vegyülékben hajtatik fel, melyek a nyugoti ember előtt idegenszerűnek látszó bivalylyal, a bécsi vágómarha-kiállításnak olyannyira sajátos jelleget kölcsönöznek.

A hússal való ellátásnak a Szt.-Marxban lévő bécsi marhavásár a középpontja, mert az 1883. évi vásári rendelet értelmében kizárólag ez a piacz van kijelölve a főváros, és nagy számú községekből álló vidéke részére az élő vágó-marhák eladási helyéül. Szombaton és vasárnap érkeznek oda az egész

Középponti marhavásárcsarnok.

vasúti vonatokat betöltő nagy marhaszállítmányok. A marhákat lerakják, istállókba helyezik, ellátják eleséggel, és hétfőn az 1883. évben befejezett pompás marhacsarnokba, piaczra viszik; a legélénkebb forgalmú vásáros napokon 4.500 marhát bocsátanak itt árúba; átlag 3.500 darabot lehet számítani. Mintegy 400—500 mészáros, körülbelül 300 hajtó és 120—150 alkusz gyűl össze bevásárlás czéljából a vásár napjainak reggeli óráiban. E vásárok azonban már nem oly tőről metszett bécsies jellegűek, mint a zöldségvásárok. A szigorú központosításnak és a közigazgatás nagy befolyásának sikerült a vágómarhavásárt a mai kor színvonalára emelni úgy, hogy az most mindenben megfelel a legújabb idők kívánalmainak.

A hetenkint fölhajtott marhaállományból sok megy ki a környékre. De maga Bécs lakossága az utolsó tíz év mindenikében mégis átlag 90.000 marhát (315 kilogramm közepes súlyban) fogyasztott el és ezen felül 11—12 millió kilogrammnyi marhahúst, mely mint olyan a szt.-marxi marhavásáron és a középponti vásárcsarnokban adatik el. Bécs lakói tehát évenkint körülbelül 40 millió kilogramm marhahúst fogyasztanak úgy, hogy ebből minden egyénre körülbelül 54 kilogramm jut; eléggé tekintélyes mennyiség, ha Berlinével hasonlítjuk össze, hol az utóbbi években mindennemű húsból (ide értve a borjú-, juh- és sertéshúst, a szárnyasokat és vadhúst, stb. is) csak 55·56 kilogramm jutott egy emberre; de mégis jóval kevesebb, mint Párisban, hol minden lakos 77 kilogramm húst fogyaszt! Más részt azonban Páris- és Londonhoz viszonyítva Bécs nagyon sok borjúhúst fogyaszt, mert itt az elmúlt tíz év mindenikében 140.000—150.000 borjút vágtak le. Ellenben a nyugoteurópai fővárosokkal ellentétben a bécsi lakosság ízlése okozza, hogy juh nagyon kevés fogy el, sőt az ebbeli fogyasztás 1875. év óta feltűnően csökken: 51.000 darabról 25.000-re apadt le. E miatt Magyarországból a hízott ürük százezrei Bécsen keresztül Párisba szállíttatnak. Nagyobb arányokat ölt a bécsi sertésfogyasztás; az utolsó tíz évben 150.000 darab az évi átlag, melyhez járúl még a két millió kilogrammnál több behozott sertéshús, füstölt és besózott hús, s mindenféle kolbász. Végül a két és fél millió szárnyas, mint tyúk, lúd, kacsa, stb., valamint a vadhús szintén tekintélyes szerepet játszik a bécsi lakosság háztartásában.

A legszerényebb igényeket a lóhús elégíti ki. A lóhúsvágás, mely, sajnos, mindinkább terjed, az 1882. évben 5.065 darabra rúgott.

Vajat, nagy részben az Alpesek vidékéről, 2,145.900 kilogrammot vittek be; e mellett sokkal nagyobb mennyiségben fogyott a részben bevitt, részben pedig vágások útján nyert disznózsír. Tojást 70.967.208 darabot szállítottak be a körülfekvő, főleg a keleti tartományok.

Habár a fővárosnak tejjel való ellátásához Felső-Ausztria, Stájerország, Magyarország, Morvaország, sőt még Szilézia és Gácsország is hozzájárúlnak, a dolog természeténél fogva mégis Alsó-Ausztria szolgáltatja e nehezen eltartható élelmiszer legjelentékenyebb részét. Sajátságos, hogy a tejszükségletnek nem megvetendő része magából a városból kerül ki. A város különböző részeiben szétszórtan levő 351 majorságban 4.527 válogatott és jól táplált tehén tartatik, de csak addig, míg kellő mennyiségű tejet szolgáltatnak, azután, mint vágómarhák adatnak el. Naponkinti 9 liternyi átlag

mellett a városban lévő tehenek mintegy 15 millió liter tejet adnak, mely mennyiség a 63 millió liternyi szükséglet egy negyedével ér föl. Ha tekintetbe veszszük, hogy a szomszédos Hernals és Sechshaus kerületekben levő 10.000 tehén szintén 20 millió liter tejet szolgáltat, kitűnik, mily nagy jelentőséggel bír Bécsben és környékén a tejgazdaság, tejűzlet és árúsítás.

Míg korábban a tejjel való ellátás a város és környékének majorságai által a legkezdetlegesebb módon eszközöltetett, most a vasút-hálózat létesítése és a tejkezelés körüli eljárás tökélesedése folytán a tejgazdaság teljesen új alakot öltött. Leginkább észrevehető ez számos nagyobb gazdaság beren-

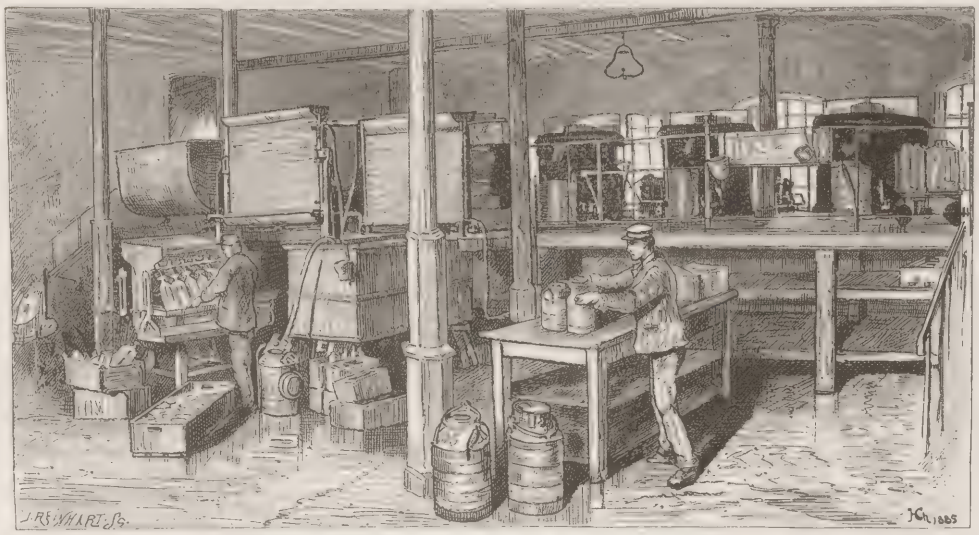

A bécsi tejcsarnok belseje.

dezésénél, melyek a tejet közvetlenül a fogyasztók, vagy elárúsítók részére adják el; vagy pedig azon nagy vállalatoknál, melyek a vidékről kapott tejet maguk dolgozzák fel és árúsítják el. Ezen újabbkori követeléseknek megfelelően berendezett vállalatok egyike naponkint 2000 tehén által adott, mintegy 15.000 liter tejet használ fel, és ezáltal 30,000 hektárnyi területű 32 gazdaság tejének eladására nyújt alkalmat. E gazdaságoknak nem mindenike fekszik Alsó-Ausztriában, hanem Felső-Ausztria, Magyarország, Morvaország, sőt még porosz Szilézia is részt vesznek a szállításban. Ily jelentékeny mennyiségű tej összevásárlása által van lehetővé téve, hogy a fogyasztók mindig tekintélyes és állandó zsírtartalmú tejet nyerjenek. A tej főleg este érkezik a városba, tejes, vásári, vagy közönséges vasúti vonatokon; hűtő- és tisztító készülékek, centrifugálgépek, vaj- és sajtkészítő

gépek és eszközök — mint képünkön láthatók — vétetnek naponkint a szükséghez mérten használatba. Az újabb kori tejkezelést jellemző centrifugák, megtisztítják a tejet minden benne található szilárd résztől. Ellentétben az eddigi módszerrel, mely szerint soká kellett a tejnek állnia, míg az lefölözhetővé vált, ma a gőzerő által hajtott központfutó gépek, melyek perczenkint 6.000 körforgást tesznek, tetszés szerinti mennyiségben választják el a tejszínt a friss tejtől, mi által különböző, friss, meghatározott tejfelfajok képződnek, és a míg egy felől ily úton kitűnő teavaj és fínom sajt készíthető, más felől a lefölözött tej is jobb minőségűvé válik.

Nemcsak a lakosság részére folytonos körforgásban szállított lényeges, állandó élelmi és élvezeti czikkekről kell ma a jól szervezett városi hatóságnak gondoskodnia, hanem mindazon életföltételeket rendszeresen kell mesterségesen megteremtenie, melyek a nagyvárosi életben különösen érezhetők, és a melyek élvezetétől a városi embert a természet megfosztotta. Ide tartozik a tüzelő anyag- és a világításról való gondoskodás, a mint azt a nagy mértékben kifejlődött közlekedési hálózat, s illetőleg a világítás ügyének jól szervezett volta eszközli. Bécs, minden nagyvároshoz hasonlóan évről-évre kevesebb tűzifát használ el, és így annál nagyobb mértékben utalva van a monarchia hegyes vidékeiről és a szomszédos külföldről származó kőszénre. A kőszénfogyasztás 1874 óta csak a fogyasztási adóvonalon belül 3.2 millió métermázsáról 5.3 millióra emelkedett. Bécsnek és előhelységeinek együttes kőszénfogyasztása azonban csaknem 10 millió métermázsára rúg. Szintoly nagy mértékű a légszesz fogyasztása, melynek előállítását két vállalat eszközli; a hetvenes évek eleje óta több, mint felével emelkedett a légszeszfogyasztás; akkor körülbelül 40 millió, 1884-ben már 63 millió köbméterre rugott.

Valamint a világítás, úgy a tiszta levegő és jó, egészséges víz is azon szükségletekhez tartozik, a melyeket a nagyvárosokban úgyszólva mesterséges úton elégítenek ki. A tiszta levegő a káros hatású hulladék-anyagok rendszeres eltávolítása, valamint a nagyváros mesterséges tüdői: a parkok és faültetvények segélyével állíttatik elő. Nem épen aestheticai, sőt eléggé homályos pontjai ugyan Bécs költségvetésének azok, a melyeket első sorban kell érintenünk; de a fővárosnak jellemzéséhez tartozik annak fölemlítése, hogy csatornahálózata az utolsó évtized alatt (1874—1883-ig) 573 kilométerről 664-re (közel 90 német mérföld) egészíttetett ki, s föntartása és tisztítása évenkint 300.000 forintba kerül. Más felől örömmel tölt el ama

zöld oázok látása, melyek a márczius előtti várfalak és várárok helyén az egész várost és pompás Ring-övét üdítő lombdíszszel koszorúzzák és ékesítik; a városi kertek, sétaterek és fasorok száma az utolsó tíz évben megkétszereződött; területük 268.946 négyzetméterről 340.367-re növekedett (1883-ban) és fenntartásuk költsége 74.331 forintról több, mint 110.000 forintra emelkedett; oly számok ezek, melyeket, mint a közegészségügy fontossága helyes felfogásának örvendetes jeleit, büszkén jegyezhetünk föl. Ép oly kielégítő Bécsnek kitűnő ivóvízzel való ellátása, mit a következő szakaszban fogunk leírni.

Bécsnek vízzel való ellátása.

A ki nem ismeri azon intézményeket, melyek arra szolgálnak, hogy egy nagy város vízzel elláttassék, a talaj tisztán tartassék, esőtől, hótól és hulladékanyagoktól megszabadíttassék: az alig képzelheti, hogy a lakosság testi és gazdasági jólétéről való ezen gondoskodás mily óriási feladat. A csövek és csatornák láthatatlan hálózata, mely Bécs alatt több sorban végighúzódik és e nagy szervezetben az anyagcserét közvetíti, ma már több, mint 1.000 kilométerre terjed, pedig az előhelységek, melyek Bécshez különálló városokként simúlnak, e rendszerbe nincsenek befoglalva.

Bécsnek vízzel való mai egységes ellátása az utolsó évtized vívmánya. Volt ugyan Bécsben már a rómaiak idejében is vízvezeték; de azután hosszú időre eltűnik az ilynemű építkezésnek minden nyoma, és csak a XVI. században merül fel a híre egy vízvezetéknek, mely egy nagy tűzvész alkalmával tapasztalt vízhiány következtében I. Ferdinánd római-német császár rendeletére Dornbach és Hernals között létesíttetett. E példa nyomán idők folytán még 18 ily forrási vízvezeték épült, melyek részben még ma is fennállanak. Ezek közt legjelentékenyebb a Mária Terézia császárnő leánya által alapított Albertini-féle vízvezeték, mely vizét Hütteldorf forrásaiból veszi, és 1804-ben fejeztetett be.

E vízvezetékek legtöbbje a város határában veszi eredetét; igen jó ivóvizet szolgáltatnak ugyan, de a gyűjtőcsatornák közelében lévő telkeknek mind sűrűbb beépítése vízbőségüket annyira leszállította, hogy az 1863-iki szárazság alatt valamennyi vízvezeték együttvéve alig szolgáltatott 900 köbméter vizet, a mi épen elég egy 20.000 lakossal biró város vízszükségletének fedezésére!

Bécs lakosságának legnagyobb része tehát a házi kútak használatára volt szorúlva. A városi terület altalajának földtani alakúlása majdnem mindenütt lehetővé teszi ugyan ily kútak létesítését; de a talajvíz, melybe azok leérnek, és a mely a szivacsos talajon keresztül lassan a Duna medre felé szivárog, a nagy népességű város alatt folytatott ezen útjában a talajba jutott minden tisztátalan anyagot magával ragad, és így felfogható, hogy nagyon kevés házi kútban van iható víz, a miért a kútak alig vehetők figyelembe a városnak vízzel való ellátásánál.

Ilyen körülmények között a bécsi lakosságra nézve, mely 1835-ben 350.000-re rúgott, a víz már-már fényűzési czikké vált, midőn Ferdinánd császár, e bajon segítendő, nemesen elhatározta, hogy az Alsó-Ausztria által a hódolásnál fölajánlott koronázási ajándékot egy nagy szabású vízmű létesítésére fordítja. Így jött létre a Spittelau-ban Ferdinánd császár vízvezetéke, mely a Duna talajvizét használja fel. E víz minőségre nézve a folyó- és forrásvíz közt foglal helyet; de nem kis hibája, hogy a meleg évszakban nagyon langyos, és nem kielégítő mennyiségű, s daczára a telepek ismételt nagyobbításának, mindig a szükséglet mögött maradt.

A pótló és ideiglenes eszközök, melyekhez folyamodtak, elégteleneknek bizonyúltak; mert a lakosság száma időközben 650.000-re nőtt. Az ivó- és egyéb czélra használt víz hiánya annyira bántotta a közérzületet, hogy az ügyet az egész lakosság magáévá tette és hívatottak úgy, mint hivatlanok egyaránt kovácsolták a terveket a baj megszüntetésére. Az 1861-ben újonnan alakúlt községtanácsnak volt fönntartva Bécs ezen fontos életkérdésének megoldása oly mű alkotása által, mely méltón sorakozik ezen művelődéstörténeti időszak emlékeihez.

Még ugyanazon évben nyilvános pályázatot hirdetett a községtanács Bécsnek vízzel való ellátására vonatkozólag; a beérkezett számtalan ajánlatban a vízszerzés minden gondolható módja javaslatba hozatott. Ezek között méltán azon eszme részesült legnagyobb tetszésben, mely a Bécs-Újhely melletti Steinfeld, e nagyszerű kavicsmedencze területéről ajánlotta a víz levezetését, mely a meszes Alpesek forrásvizével van telítve, és a melynek természetes lefolyását a „Tiefquellen“ nevű források képezik; hogy azonban teljes megnyugvással választhassa a legjobbat, elhatározta a tanács, hogy külön bizottságot küld ki e kérdés tanulmányozására. Ez széles körben átkutatta mindazon folyók és források környékét, melyek Bécs vízzel való ellátását elősegíthetik; teljes bizonyosságot szerzett a látható források és földalatti talajvizek termé-

szete, eredete, alakúlása és okozati összefüggése felől és vizsgálatainak eredményét egy jelentésbe (1864 május) foglalta, mely e bonyolúlt állapotoknak teljesen hű képét mutatja és Bécs vízzel való ellátásának a jövőre nézve is tudományos alapját tartalmazza. A bizottság főleg azért, mert a Steinfeld csekély magassága miatt lehetetlen e kimeríthetetlen vízmedencze kincsét természetes esés mellett oly magas színvonalra Bécsbe juttatni, hogy természetes nyomás mellett minden városrész házainak legmagasabb emeletét is el lehessen vízzel látni, kénytelen volt a hegyek közé mélyebben behatolni

A Schneeberg tövében levő Kaiserbrunnen megnyitása.

és munkájának eredménye azon javaslat lett, hogy három, sokkal magasabban fekvő forrás, névszerint a Kaiserbrunnen, a Stixensteiner- és az Alta-források vezetendők Bécsbe egy vízvezetékben.

Miután az Alta-forrás már előzőleg vétel útján Bécs város tulajdonába ment át, a Kaiserbrunnen I. Ferencz József császár bőkezűsége folytán Bécs vízzel való ellátására fordítható lett, és hasonló czélra a Stixensteiner-forrást is átengedte gróf Hoyos-Sprinzenstein, kidolgoztatott a Ferencz József császár-féle hegyi forrás-vízvezeték tervezete, és a tanács 1866. évi június hóban elhatározta, hogy e mű községi költségen létesíttessék, oly időben, midőn Ausztria kettős háborúba volt bonyolódva és a harcz színtere közel Bécs határáig ért.

A vízvezeték építését 1870. évi ápril hóban kezdték meg és oly gyorsasággal folytatták, hogy az 1873-ki közkiállítás emlékezetes idejében, midőn a béke műveinek emeltek templomot, október hó 24-én a Schwarzenberg palota előtti szökőkút mellett ünnepélyesen megnyitották, és működését két év múlva a város minden részére kiterjesztették.

A VI. Károly császár által 1732-ben vadászat alkalmával felfedezett Kaiserbrunnen valóságos alpesi hegyiforrás, mely a stájer Alpesek utolsó kiszögellése, a Schneeberg tövében, a Pokol-völgyben ered, a hegység vizének levezető útja, és a legtisztább hóvízből táplálkozik. A Stixensteini forrás a Schneeberg túlsó lejtőjén, a Sirning-völgyben ered, és részben a Gahn

A hegyi forrás-vízvezeték hídja Kalksburg mellett.

fensík vízeivel is gazdagodik. Miután a messze oldalt fekvő és megbízhatatlan Alta-forrás felhasználását később mellőzni kellett, a két előbb megnevezett forrás képezi a vízvezetéknek tulajdonképeni törzsforrását. E források alá csatornák vannak ásva, melyek szétágazásukban egy elzárható gyűjtőmedenczébe nyílnak. A forrásokból a víz egy 95 kilométer hosszaságú vezetőcsatornán keresztül a hegylejtők természetes esése szerint a Speising melletti Rosenhügelen lévő szétosztó medenczébe vezettetik, mely a Duna színe fölötti 88 méternyi magasságban az egész város fölött uralkodik s melynek belseje képünkön látható. A vízvezeték egy födött, átázhatatlanúl falazott csatorna, mely a hegyet 29 helyen töri át jelentékeny hosszaságban és magas boltozatos iveken tíz nagyobb völgy fölött vonúl keresztül mindössze 4.6 kilométer hosszaságú töltésen.

A vízvezeték keresztmetszete és esése szerint 24 óra alatt 140.000 köbméter vizet képes levezetni. Minthogy a vezető-csatornában a víz mindig egyenletesen folyik, míg azt a városban a nap különböző részében nagyon különböző mennyiségben használják el: gondoskodni kellett olyan helyiségről, a hol a fölösleget a nagyobb szükséglet fedezésére együtt lehessen tartani. Ezen czélra szolgál a Rosenhügelen lévő víztartón kivül még három, a Schmelzen, Wienerbergen és Laaerbergen levő boltozott vízmedencze,

A rosenhügeli víztartó belseje.

melyek mind a Rosenhügelről telnek meg. E négy víztartóban 100.000 köbméter víz gyűjthető össze, mely minden eshetőséggel szemben a legnagyobb szükség esetére van fönntartva.

A hegyiforrás-vízvezeték 95 és 5.5 centiméter közt váltakozó vastagságú csöveinek hálózata 360 kilométernyi hosszaságban terjed el a város minden részében. E csövek a különböző magassági fekvés szerint két osztályba soroztatnak, melyekbe a víz különböző nyomással vezettetik, de minden ponton legalább is 28.5 méternyi nyomás gyakoroltatik a vízre, mi által ez a házak legfelső emeleteire is feljut.

Bécs összes vízszükségletét annak idején gondos nyomozások alapján egy millió lakos részére a nyári legnagyobb fogyasztásra nézve 90.000, a hidegebb évszakra nézve pedig 60.000 köbméterben állapították meg, mely számok a vízvezeték tervezetének kidolgozásánál is zsinórmértékül vétettek. Már e terv készítése alkalmával többen kételyüket fejezték ki az iránt, hogy kedvezőtlen időszakban a hegyi források kielégítő mennyiségü vizet lesznek-e képesek szolgáltatni; de azon reményben, hogy a források tápláló vezetékeinek kiterjesztése által azok vízbőségét növelni lehet, és tekintve a víznek páratlan minőségét ezen aggodalmakat elnyomták.

E remény teljesen meghiúsúlt; már a Ferencz József császár-féle vízvezeték megnyitását követő első években kitűnt a hegyi források rendkivül ingadozó természete; vízbőségük némely időszakban 25.000 köbméterre, tehát az előirányzott minimum felénél is kevesebbre szállt alá; a Ferdinánd-vízvezetéket újból működésbe kellett hozni, és a vízhiány ismét előállott, pedig a víz épenséggel nem volt még minden házba bevezetve.

A hegyi források e változékonysága különben nem ritka tünemény, sőt azok természetéből következik, mert e hegyi források részben a meteorvizekből keletkeznek, melyek rövid út után, gyüjtőhelyek közvetítése nélkül folynak beléjük, és hasonló forrásokat használó más városok is kényszerítve voltak vízvezetéküket kiegészíteni.

Ily körülmények között a bécsi községtanácsnak el kellett fogadnia azon javaslatot, mely szerint a hegyi források azon földalatti forrásvízzel pótlandók, mely a Schwarza-völgyön keresztül a Steinfeldbe folyik, és 1878. év június havában elhatározta, hogy a hegyiforrás-vízvezeték kiegészítésére Pottschach mellett vízmű építtessék, mely határozat hat hónapi hihetetlenül rövid idő alatt végre is hajtatott. A pottschachi vízmű, melynek vize a Kaiserbrunnen vizének jóságát megközelíti, a Stixensteiner-forrásét pedig felülmúlja, számos nagy kútból áll, melyekből a vizet gőzgépekkel szivattyúzzák és ugyanazon nyomással egyidejüleg a közel levő forrás-vízvezetékbe viszik. E vízmű csak az év egy részében a szükséghez mérten működik; 24 óránkint 17.000 köbméter víz előállítására van berendezve, de a telep nagyobbításával ennek kétszeresét is képes szolgáltatni.

A pottschachi vízmű a szükség idején ismételten megóvta ugyan a várost komolyabb kellemetlenségektől, és annak czélba vett kibővítése által a jelenre nézve Bécs vízzel való ellátása befejezettnek tekinthető; de már a jövő is követeli jogait és az előhelységekről való gondoskodás kötelessége

A Schwarzenberg-palota előtti nagy szökőkút.

is előállván, újabb feladat vár a hegyiforrás-vízvezetékre. Ennek megoldása szerencsére többféle módon lehetséges, mert a hegyi forrásvízvezeték lényege az, hogy oly törzsvízvezeték van, mely a világ egyik legnagyobbszerű forrásterületébe hatol be, melynek kincseit csak ki kell aknázni és a fölösleggel a vízvezetéket megtölteni. Kevés városnak van ép oly jó, és egyetlen egynek sincs jobb vize, mint Bécsnek, és a vízvezeték áldásos voltát mi sem bizonyítja jobban, mint a statisztikai évkönyvek, melyek a betegségek folytonos csökkenését és a halandóságnak 26.6-ról 24.3 ezredrészre apadását mutatják. A hegyiforrás-vízvezeték 24 millió forintba került, mely költség a várost sulyosan terheli, de ezzel szemben évenkint 4000 emberéletet kell a mérlegbe állítani nyereség gyanánt.

Bécs város ipara.

Míg Bécsnek élelmi és élvezeti czikkekkel, tüzelőszerrel és világítással, levegővel és vízzel való ellátása e nagyváros fogyasztását, vagyis úgy szólván a kiadási rovatot tárja szem elé: addig más felől keze munkájával tetemes fölösleget teremt, melyet iparos szorgalmának és értelmiségének gyümölcseként a monarchia minden részébe, sőt annak határain messze túl a távol keletre és az Atlanti oceánon is túl a világ minden részébe elszállít.

A mint már fentebb is említtetett, Bécs város és előhelységei lakosságának nagy része az iparűzésben leli hivatását. A különböző hajlamú és képességű nemzetiségek szerencsés vegyüléke, a gazdagság, az ipari nyers és segédanyagok bősége, melyek a monarchia minden részéből könnyen szállíthatók, közrehatottak Bécs mai gazdasági helyzetének megteremtésében.

Bécs mindig rendkivül bőviben volt azon kezdeményezéseknek, melyek az ipar megteremtése vagy fejlesztése körül mint tárgyi és alanyi tényezők szerepelnek. Midőn az 1873-iki bécsi közkiállításon a világ minden népének alkalom nyujtatott gazdasági és ipari munkaképességének megbirálására, megkisérlették az ipar előharczosainak arczképgyüjteményével kimutatni Ausztriának érdemeit, melyeket a találmányokban gazdag ipar általános fejlesztése körül szerzett. És, a mint előre látható volt, nagy tehetségü technikusok, lángeszü feltalálók és fáradhatatlan tökéletesítők neveinek hosszú, tekintélyes sora volt együtt. El kellett ismerni, hogy Ausztria a mérnöki tudomány, a gépészet és vegyészet terén, főleg e században rendkivül sok nagy elmét szült. A külföldi szaktekintélyeknek Mária Terézia uralkodása alatt kezdődő behívásával alapíttattak azon családok, melyeknek nevei az osztrák ipar történetét határkövekként jelölik. De maga Bécs is számtalanszor terelte az ipart oly irányba, mely az egész államnak, további kifejlődésében azonban Európa egyéb iparűző országainak is hasznára vált.

Ez értelemben, valamint Ausztria mai műipari átalakúlására való befolyás tekintetéből is elvitázhatatlanúl Bécs az osztrák ipar góczpontja. E mellett azonban egyes iparágakban még mindig gyakorlatban van a régi munkamód, de ennek létele az iparszerű termelés nyomása folytán kérdéssessé van téve. Alig van nagyváros Bécsen kivül, melyet annyira jellemezne az ellentétek ezen egymásmellettisége, mely ugyanazon iparágaknak egy felől tökéletesen újabb kori, más felől elavúlt üzésmódját, — egy részt

oly vállalatokat, melyek a műszaki előhaladottságon alapúlnak, annak hódolnak és a külföld versenyétől nincs mit tartaniok, más részt pedig oly vállalatokat tárnak szem elé, melyek a külföld versenye által fenyegetve vannak, és a nemzetközi piaczról le fognak szoríttatni. A ki az ipart rendszeresen tanulmányozza, az Bécsben az iparűzésnek nemcsak különböző módjait, hanem külön irányait is feltalálhatja. Önkénytelenül össze kell hasonlítani Bécs ipartermelését a kaleidoskop alakjaival, melyek kifogyhatatlan sokféleségben folyvást meg-megújúlnak és e mellett eredetüket és származásukat az alakok és színek zűrzavarával mégis eltakarják.

Ha Bécs iparűzése belterjességének megoszlását különböző színfokozattal akarnók ábrázolni: akkor a város nyugati része lenne a legsötétebbre festendő; Hundsthurmot, Margarethent, Gumpendorfot, Mariahilfet, Schottenfeldet, Neubaut, és a határos Meidling és Hernals előhelységeket népesítik legsűrűbben az iparosok, ámbár sem külváros, sem előhelység nincs itt olyan, melyben egyes jelentékeny ipartelepek ne léteznének. Bécsnek hasonmását akkor nyernők, ha Lüttich egy részét Schmalkalden vagy Remscheid egy-egy utczájával, vagy Páris St.-Antoin külvárosának egy házcsoportját a thüringi erdő egy-egy telepével, avagy ha egy rohamosan terjedő város virágzó iparát a londoni White-Chapel kerülettel kapcsolnók egybe. Ennyire különféle alakokban jelentkezik Bécs iparűzésének módja és iránya.

Bécs saját kárára zárt város, vagyis a legjelentékenyebbike Ausztria azon kilencz városának, melyekbe a legfontosabb fogyasztási czikkek egész sorozatát, ezek között a tüzelőszert csak úgy lehet bevinni, ha azok után fogyasztási adó néven ismert állami adót, és ennek megfelelő községi pótlékot fizetnek. A zárt város határán, az úgy nevezett „fogyasztási adóvonalon“ túl még két község tartozik a bécsi közigazgatási területhez, ezen kivűl pedig számos, terjedelem és gazdasági jelentőségre nézve nagy városokhoz hasonló önálló iparűző helységek, — továbbá kisebb-nagyobb falvak, melyek vidéki községek („Landesgemeinden“) gyűjtő nevezet alatt a Bécscsel határos politikai hatóságok körébe tartoznak. E „vidéki községek“ vagy „előhelységek“, a mennyiben Bécs közvetlen szomszédságában vannak, városias jellegűek, mely jelleg azonban a külső kerületben mindinkább elenyészik, künn a város már faluvá válik, míg végre csak egyes házak, nyaralók, vagy majorságok nyúlnak a Wienerwald cserjéi, vagy a Kahlengebirge szőlő-ültetvényes előhegyei közé.

Legsűrűbben települ az ipar a fogyasztási adó vonalának közvetetlen közelében, annak külső, és belső részén; de, sajnos, épen ez a vonal áthághatatlan, és aránylag csak nagyon kevés helyen áttört választó falat képez. E vonalon belül úgy, mint kivül gyáripar és kézműipar váltakozik. Egy-egy előhelység inkább iparűző városhoz hasonlít, mások inkább a munkásnegyedek külsejével bírnak, ismét mások élénk iparűzéssel bíró vidéki helységekhez hasonlítanak. Az előhelységek nyúlványai azonban, név szerint Ottakring és Hernals, a házi ipart mutatják igazi alakjában, annak szegénységével és egyéb nyomorúságaival. A vámvonalon kivül főleg olyan iparágakkal találkozunk, melyek a nyers anyag fogyasztási-adómentes szállításának kedvezményét élvezik. Így a serfőzőházak egyetlen egynek kivételével valamennyien a vámvonalon kivül vannak telepítve.

De nemcsak maga az iparűzés van ez előhelységekben az olcsóbb tüzelőszer, a fogyasztási adótól ment, és ezért olcsóbb anyagok, milyen az olaj, fagygyú, szappan, stb. által megkönnyítve, hanem a munkabér is csekélyebb itt, mint a város belső kerületeiben. Az egész Standard of life alacsonyabb itt künn mintegy tíz százalékkal, mert lakásra, ruházatra és élelmezésre is kevesebb a kiadás a vámvonalon kivül, mint azon belül. E miatt az előhelységek övezete kiválóan alkalmas a belterjes iparűzésre. Ez alól csak az a rész tesz kivételt, mely a Duna-csatorna mentén, a Kahlengebirge felé rég idő óta menedékeül szolgált a város lakóinak a nyári rekkenő meleg elől. Döbling, Heiligenstadt, Sievering, Grinzing, stb. előhelységekben aránylag csekélyebb az iparűzés.

Bécs város fogyasztási adó-határvonalának daczára is ide kell foglalnunk a Bécscsel határos iparűző helységeket — akár Bécs közigazgatási területéhez tartoznak, akár nem, — ha a bécsi iparról, vagy Bécsről mint ipari főpiaczról szólunk. E szerint Währing, Hernals, Neulerchenfeld, Ottakring, Fünfhaus, Sechshaus, Alsó- és Felső-Meidling, Rudolfsheim, Penzing, Gaudenzdorf, Favoriten, Zwischenbrücken, Floridsdorf és Simmering Bécs iparűzésébe foglalandók be, és e helyütt ily értelemben tárgyaljuk a főváros iparéletét.

Ha valamely ipari középpont jelentőségét, vagy egy város összes iparának munkaképességét részletekbe való bocsátkozás nélkül akarjuk megitélni: első sorban azt kell megvizsgálnunk, vajjon szolgáltat-e az ipar a gyakorlati tudomány különböző ágainak elegendő segédeszközt a kutatásra? Itt tűnik ki a tudományos feladatok átértésének foka, és még inkább a

munka szabatossága, a melyet sehol sem követelnek annyira, mint a pontos földmérő eszközök, természettani készülékek, sebészeti segédeszközök stb. készítésénél. És büszkén vallják az osztrákok, hogy az ipar ezen legfontosabb ágának előhaladottságával teljesen meg lehetnek elégedve.

A mechanikának és optikának Németországban már a múlt század végén tett előmenetele által ösztönözve, ezen iparágak egyes mesterei csakhamar Ausztriában is olyan intézeteknek adtak létet, melyeknek a bécsi műszer-ipar már félszázad óta köszöni kétségkivüli előkelő állását. Körárnyékú szemüvegek és a Bécsben feltalált szinházi kettős szemcsövek, nagyító üvegek és pontos mértékek, kettős távcsövek és helyszinelő eszközöktől kezdve csakhamar műszerek és látszerek valamennyi nemét kezdték készíteni a bécsi műhelyekben; nemcsak a legtöbb iskolát, hanem a bécsi, prágai, budai, kremsmünsteri, olmützi, milanói, kazáni, nápolyi, atheni, stb. csillagvizsgálókat is bécsi műtermekből látták el, mely műtermek az örökös tartományokban csakhamar vezérszerephez jutottak és az osztrák munkaképesség hírnevét messze földre eljuttatták.

A bécsi tudósoknak a természettudományok terén kifejtett munkássága az iparosok foglalkozására a legkülönfélébb irányban hatott fejlesztőleg, főleg pedig a természettudományok tanításához szükséges segédeszközök készítése terjedt és tökéletesedett. Kitűnő példáúl szolgál erre azon férfiak működése, a kik a cs. kir. középponti meteorologiai intézetet, a cs. kir. katonai földrajzi és a földtani intézetet megteremtették és vezették. Így nyert Bécsben nagy jelentőséget a meteorologiai eszközök készítése. Légsulymérők, hőmérők, mérőpálczák, mérlegek, stb. tekintetében Ausztria a külföldtől csaknem teljesen független; az örökös tartományok e részben kiszámíthatatlanúl sokat köszönhetnek középponti iskolájuknak, Bécsnek. Ép oly dicsőséges Bécsre nézve azon különleges iparágak megteremtése, melyeknek a bécsi egyetem világhírű orvoskara adott létet. A nagy nevű orvostanárok, kik kezdetben sok mindenért a külföldhöz voltak kénytelenek fordúlni, az ipar e különleges irányát lassankint előbb nem is sejtett jelentőségre emelték; természetesen e téren is kitűnt a bécsi munkás kiváló képessége.

A mint Bécs, a tudományoknak ez első rangú telepe, az exact tudományoknak közvetlenül szolgáló segédeszközöket saját műhelyeiben állította elő, úgy a folytonosan mozgalmas és a zene történetében gyakran korszakalkotó zenészeti élet a hangszergyártás föllendülését idézte elő, mely mind jelentékenyebbé váló ipari tevékenység tárgyává lett. A húros hang-

szerek közt, melyeknek Bécsben igen sokféle fajait készítették, különösen a czitera volt az, melyet egy jeles czitera-művész és nem kevésbbé ügyes iparos a húrok számának szaporítása és a quint-rendszer alkalmazása által eredeti kezdetleges alakjából tökéletes hangszerré változtatott át. Ugyancsak osztrák találmány a physharmonika, és az abból kifejlett harmoniumot Bécsben csakhamar kitűnően készítették, és készítik most is. Nemkülönben világkereskedelmi jelentőségre emelte egy fáradhatatlan iparos a kézi- vagy húzó-, meg a fúvóharmonikát, mely iparczikkben még ma is Bécsé a kétségtelen elsőség. A fuvóhangszerek tekintetében nagy számú találmánynyal és tökéletesítéssel dicsekedhetik Ausztria, és ezeknél is Bécs játszotta a vezérszerepet.

A zongoragyártás Bécsben már közel egy évszázad óta nagy jelentőségű, mert már 1795-ben három nagy hírű mester munkálkodott e téren. A bécsi zongoragyártásnak e történeti jogosultsággal bíró nagy jelentősége ma is megvan, daczára annak, hogy állhatatosan a kézi ipar mellett maradt, és hogy ez által állása tetemesen megnehezíttetett a külföld versenyével szemben, melynek a zongora egyes részeinek géppel való előállítása nagy elsőbbségére van. A bécsi hangszer-iparnak több külön vívmányát lehetne e helyütt fölemlíteni, például az aczél zongora-húrokat, melyek még a híres londoni Broadwood részére is innen szállíttatnak; de e rövid rajz is eléggé mutatja, hogy a zene művelése az iparra serkentő és fejlesztő hatással volt; a zenészeknek az iparral szemben támasztott követelései nemcsak teljesen kielégíttettek, de az ipar oly találmányokat is szolgáltatott, a melyek a gyakorló zenészeknek hasznára váltak.

De nemcsak a zeneművészet teremtett az ipar terén új és hálás irányokat, hanem a képzőművészet minden ága is hatással volt a bécsi ipar fejlődésére. Noha a bécsi munkás kellő kézi ügyességgel bírt, noha a kis és nagy iparosok kiváló műszaki fölfogást tanusítottak és így meg voltak adva a tökéletes alkotás előföltételei, mégis a külföld hatott oda, hogy az iparos az alak, szín és díszlet jelentőségét fölismerje, hogy a gyártmányok külsejének becsét fontos dolognak tartsa, és hogy végre ennek előtérbe helyezését főfeladatának tekintse.

A város falainak lerombolásával kezdődő építkezési időszak alatt nagyon sok, addig elrejtett művészi erő szabadúlt meg bilincseitől. Az építészet és szolgálatra kész ikertestvérei: a szobrászat és festészet számára a tevékenységnek új tere nyílt meg és az általa szolgálatba fogadott ipar,

vele született képességeivel, most nagy, változatos, gyorsan megoldandó feladatokkal találta magát szemben. Maguk a műépítészek voltak a tanítók és mindeniküknek külön, de mégis a többivel közösségben kereste fel a tehetségesebb iparosokat, útasították, megtanították őket, miképen tegyenek eleget a szépérzék általánossá vált követelményeinek. Az egyesek e különálló mozgalmához hivatalos tanítóként csatlakozott az osztrák művészeti és iparmúzeum és azzal közösen küzdötte le mindazt, a mi a bécsi műhelyekben erőltetett, ízléstelen volt és előmozdította az átalakulást.

Miután a Bécsben fejlődött építésmód erős, szilárd szerkezeten alapult, az épületek külsején és belsejében is hatalmas arányok létesítését fogadta el alapelvül; a háztulajdonosok és lakók aránylag magas, tág és világos lakszobákat óhajtottak, következetesen átalakították a lakások belső berendezését is. A bútorkészítés eddigi gyakorlatát egyszerre megszakították; a borított és fényezett bútor elvesztette vonzó erejét és ezentúl csupán a kevésbbé vagyonos osztály, meg a kivitel számára készült. Egy Bécs külvárosi (Währing) mester készített először német renaissance stilü tömör tölgyfa bútort, mely nagy elismerésben részesült és széles körben elterjedt. Rendkivül rövid idő alatt a bútorkészítés tökéletesen átalakult; a bútorfényezést megszüntették, tömör tölgy- és diófát vettek használatba; képfaragó-, esztergályos- és berakó (intarsia) munkát alkalmaztak a bútor készítésénél. Egyidejüleg a fa-munka-gép is elfoglalta helyét a bécsi bútorkészítők műhelyeiben. A kárpitos, a rohamosan nyert megbízások által ösztönözve, szoros összeköttetésbe lépett a bútorkészítő asztalossal, hogy vele a műépítész vezetése alatt egyöntetü eljárást követhessen. A Bécsben évtizedek óta üzött rakott-padolatkészítés megtartotta régi jó hírét. Szerény bécsi műhelyekben egész új készítési módokat találtak föl, e bútorok tömeges előállítására, milyen első sorban a hajlított vörös-bükkfabútorok készítése. Ez utóbbinak színhelyét, miután előrelátható volt, hogy ezen eljárás alapján a gyártás óriási arányokat fog ölteni, Bécsből a vidékre helyezték át. Egyéb eljárások alkalmazása, mint öntött vasbútorok, szétszedhető bútorok készítése, stb. korlátolt maradt, habár az előbbi tökéletesedett is. A lakások és háztartás berendezésének egyéb követelményei, az építkezéshez alkalmazkodó művészeti mozgalom hatása alatt, számos müipar virágzását hozták létre, a mi müszaki tekintetben már évtizedek óta elő volt készítve, vagy pedig gyorsan megszerezték azon segédeszközöket, a melyek többé nélkülözhetők nem voltak.

A bronz-iparnak, mely részben a kemény bronz, részben pedig a lágyabb sárgaréz felhasználásán alapúl, már ez előtt egy félszázaddal meg volt vetve az alapja. A harminczas évek óta Bécsben a műöntés minden ágában jártas munkások, mintázó és véső mesterek nagy csoportja telepedett le. Hozzájárúltak ehhez a kikészítő munka új módszerei, és aranyozott bronz- és vörös rézből nagy arányban kezdték meg a csillárok, karos gyertyatartók és órák készítését. Ma a bécsi bronzipar úgy a lakásberendezés nagyobb tárgyai, mint a kisebb czikkek tekintetében méltán jó hírnévvel bír.

Régi hámor belseje.

A horgany hasonlóképen már századunk első felében az öntő-ipar szolgálatába vonatott és a mint az öntött árúk a tökély magas fokára emelkedtek, a fémkidolgozás egyéb módjainak segélyével egy lángeszű vállalkozó a lámpakészítést is első rangú bécsi különlegességgé avatta. A külföld versenyének legyőzésében a szerkezet tényezője volt a legfontosabb mozzanat. Az újabban építkezési czélokra felhasznált vasöntés egy nagyobb bécsi telepben annyira kifejlődött, hogy minden műszaki követelésnek megfelel.

A legjelentékenyebb iparágak egyike, — ha ugyan nem a legjelentékenyebb — a bécsi műlakatosság, helyesebben a *kovácsművészet*. Azon időben, midőn a terjedő bécsi építkezés és az építkezők fokozódott szépérzéke

a kovácsolt vas czifrázatos alkalmazását újra felélesztette, néhány kiváló képességű iparos a kovácsművészet művelését kezdte meg. Rostélyok, korlátok, ereszcsatornák, lámpatartók, díszítmények egész a vert munkákig kitűnően készíttettek kovácsolt vasból. De gyakran ugyanazon műhelyekben állíttattak elő egy felől a legdíszesebb apró méretű czikkek, mint gyertyatartók, ládikák, hamutartók, stb. részint izzított kovácsolás, részint pedig kalapálás útján különféle kiállításban, régi és újabbkori műmodorban, — más felől pedig az építő-lakatos ipart is űzték ajtó- és ablaksarokvasak, lakatok,

Jelenkori nagy lakatosműhely.

tolózárak előállítása által, — természetesen a fokozott műérzék szem előtt tartásával, és az építési szakmára való figyelemmel úgy, hogy kapcsokon kivül készítettek hengerezett vasból kereszt- és gyámgerendákat is, melyek az illető építményekbe illesztettek be. Ily módon nagy, lassankint mindinkább kibővülő ipartelepek keletkeztek, a melyekben a régi lakatos és kovács ipar többé nem ismerhető fel, és a melyekben a szakavatott, és immár nagy gyárossá vált mester vezetése alatt mindent fel lehet találni, a minek az anyaga kovácsolt vas: a hidak rostély-gerendájától, a nagy kereszt-gerendáktól, a csarnokok padlásszerkezetétől, a toronytetőktől kezdve egész a karos gyertyatartó csinos díszítményeig. A bécsi lakatos ipar immár Párisban, a

műipar fővárosában is győzelmesen jelenik meg, és nagyban hozzájárúl, hogy Ausztria a műipar jelenlegi virágzási időszakában a vezér-államok közé soroztassék. Milyen különbség a bécsi nagy műlakatos-telepek és a régi kovácsműhelyek közt, melyeknek száma mindenesetre napról napra mind jobban csökken!

Vaskályhakészítő műhelyek is létesültek, melyek ezen addig nagyon gyarló czikket egyszerre a mai igényeknek megfelelő fűtőkészülékké alakították át.

Ép így kezdték meg Bécsben 1851-ben a tűz és betörés mentes pénzszekrények készítését, a mi az első lépés volt oly iparág létesítéséhez, mely ma Ausztria fővárosában száz meg száz munkást foglalkoztat. Ez ipar első sorban természetesen az anyag és kidolgozás műszaki jelességein alapúl, de a czélszerűség, tartósság és ellentállási képesség tekintetein kivül, a jó izlés követelményei is szem előtt tartandók.

Az öntött aczél-gyártás Bécsben 1800-ban vette kezdetét, nagyon kis mértékben ugyan, de azóta jeles iparosok komoly törekvése folytán szakadatlanúl fejlődött.

Nem épen kiterjedt, de egyes ágaiban elég jelentékeny Bécsben a nemes fémek és azok utánzatainak feldolgozásán alapúló ipar. Az aranyárúk készítése már a harminczas évek közepén helyesebb irányba tereltetett, a mennyiben a mesterek „saját találmányú rajzok szerint“ dolgoztak, és a munkánál színes ékköveket, gyémántokat és gyöngyöket alkalmaztak, mi által megvetették a mai aranyműves-ipar alapját. Említésre méltó azon haladás is, mely a többi nemes fémek iparában állott be. Midőn észszerű munkamegosztással egyik vállalat főleg különlegességek gyártására szorítkozott, azalatt más műhely arany-lánczok készítése által szerzett magának hírnevet, a harmadik meg hanaui czikkek előállítása által. A zománczozott ezüst ékszer, az úgy nevezett Toula-árú gyártása nagy lendületet nyert egy műteremben, mely csakhamar világhirűvé vált. Az úgy nevezett rococo-árú, melyet „magyar ékszer“-nek is hívnak, főleg a magyar nemzeti öltönyöknél való alkalmazása által fejlesztetett. Aránylag jelentéktelen Bécsben az ezüstárú-ipar; mert, habár ebben egyesek hasznos tevékenységet fejtenek ki, és például a gyémántnak ezüstbe foglalása magas fokú tökélyre emelkedett, mégis túlnyomó az ezüstöt helyettesítő anyagok feldolgozása. Talán nem maradt utóhatás nélkül, hogy Gersdorff osztrák érczolvasztónak korán sikerült tiszta ólanyt előállítania. Az ennek más fémekkel, úgy mint vörös-

és sárgarézzel, meg horganynyal való összeolvasztása által keletkezett pakfong, újezüst, alpacca, lunäid stb. szolgáltatja a nyers anyagot több jelentékeny bécsi iparág részére.

Az úgy nevezett „bécsi czikkek“ közé — a melyek között a bronzárúk állnak első helyen, — tartoznak a több ügyes iparos által egy félszázaddal ez előtt meghonosított bőr- és fa-díszműárúk is, mely utóbbiak főleg a török mogyorófa, olajfa és badeni meggyfa földolgozásán alapúlnak, és végül a százfelé elágazó, nagyszerűen kifejlődött esztergályos-ipar, meg az ezzel szoros kapcsolatban levő műfaragó ipar is. Ez utóbbi a tajtékot, borostyánt és bruyer-fát dohányzóczikkekké; a fát sétapálczákká, nap- és esernyőnyelekké, végre a szarut, gyöngyházat, elefántcsontot, csontot, békateknőt gombokká és egyéb rövidárúkká alakítja át. 1872-ben csupán a gombok forgalma 2,350.000 forintra rúgott és csak gombkészítéssel 3.000 munkás foglalkozott.

Habár ezen iparágak terjedelme csökkent is, mindamellett a bécsi czikkek, a melyekhez legyezők, tekegolyók, préselt érczárúk, egyes játékszerek és a papir díszműárúk is tartoznak, műhelyei oly széles munkakört foglalnak el, hogy az forgalom, technikai és művészi jelentőségre nézve némely osztrák tartomány összes iparát messze túlhaladja. Üzemi módját sajátságosan jellemzi a gyáripar alapelveinek a kisipar vagy házi ipar szervezetével való összeolvadása. Tekintsük például a Bécsben és külvárosaiban működő több mint 400 önálló gyöngyházgomb-esztergályozó vállalatok egyikét. A szükséges meleagrina margaritiferá-t minden önálló vállalkozó egy bizomány-üzlet útján szerzi be, mely tőle a kész árút gyakran a kivitel részére visszavásárolja. E vállalkozó a lakásához tartozó egy vagy két szobában, esetleg nagyobb műhelyben bizonyos számú tanonczot és segédmunkást foglalkoztat. Előbbiek a gyöngyházgomb készítésének nehány módját elsajátítják, tanonczéveik letelte után gyakran ugyanazon műhelyben maradnak mint segédek, és egész évben, sőt egész életükön át túlnyomólag ugyanazon czikket készítik, az avatatlanokat meglepő ügyeséggel. A munkabér csekély, a foglalkozás nem veszélytelen az egészségre. E vállalatok sikerét jelentékenyen csökkentik a vidéki hasonnemű műhelyek, melyek, minthogy munkabérük és egyéb előállítási költségeik sokkal csekélyebbek, még nyereséget juttatnak akkor, midőn a bécsi műhelyekben arra már nem lehet számítani. Bizonyosra vehető, hogy az ily nemű tömeges czikkek gyártása Bécs drága talaját oda fogja lassankint hagyni, míg a

művészet által megnemesített iparos foglalkozás csak a nagyvárosban gyarapodhatik, a hol ezerszeres támogatásban részesül, és a különféle munkaerők központosúlása által folyvást izmosodik.

A bécsi iparos elismerésre méltó jó tulajdonságainak egyike a leleményesség, mely gyakran a feltaláló szellemig fokozódik és ez jelesül a szerszámok ügyes kidolgozásában nyilvánúl. Ebből magyarázható meg az, hogy a szerszámkészítés a bécsi iparnak kiválóan kifejlődött ágát képezi. Sok

Gyöngyházgomb-készítő műhely.

esetben azonban a legrégibb berendezésű műhelyek is csaknem a gyárakhoz hasonlóan kitűnő szerszámokat készítenek, például a fa- és bádogfeldolgozás részére. Legszembetűnőbb bizonyítékúl szolgálnak erre a Bécsben ma is nagy számú reszelőkészítő-műhelyek. E nagy részt szerény helyiségekben elhelyezett, kevés munkást foglalkoztató reszelővágó műhelyek kitűnő készítményeket szolgáltatnak, melyek a bel- és külföldön gépek útján gyártottakkal még mindig kiállják a versenyt. Sok szerkovács vagy lakatos szerzett magának bizonyos nemű szerszám, például a márvány, vagy más épületkövek kidolgozásához szükséges vésők, furók, kalapácsok, stb. készítésével hírt és meg is tartotta azt.

Több műipart említettünk már meg, legyen még szabad a graphikai művészetekről megemlékeznünk, melyeknél épen a műszaki rész a főtényező. A Bécsben dívó sokszorosítási eljárásnak épen műszaki része jutott a tökéletesség magas fokára. A cinkographiát és heliotypiát számos jeles czég gyakorolja. A természet vagy félszínes rajzok után felvett nyomatható tömöntvények előállítását legújabban egy bécsi czég tetemesen megjavította.

Reszelővágó műhely.

A tudományos művek illustrátiójánál, árjegyzékek- és czímjegyzékeknél alkalmazni szokott fénynyomás is folytonos haladást tanúsít. A fény-színnyomás is gyakoroltatik már itt, a heliogravüre pedig a cs. k. katonai földrajzi intézetben tett kitűnő szolgálatokat. Ugyanígy a Bécsben már keletkezésekor különösen felkarolt és gondosan fejlesztett fényképészet különféle fajtái is meghonosúltak, és versenyeznek a sokszorosítás régibb nemeivel, milyenek a xilografia, lithografia, színnyomás, porczellán- és zománcz-festészet, melyek mindannyian jeles mesterek által képviselvék.

Ha mindazon iparágak fölött végigtekintünk, melyek az építészettől kiindulva a lakberendezés körébe tartoznak, joggal állíthatjuk, hogy kevés európai város éri el vagy múlja fölül e téren Bécset. A városi lakos által, mint a szó szoros értelmében vett lakos által megkivánt kényelemnek minden tekintetben elég van téve.

Ugyanily kedvező itéletet kell mondanunk azon szükségletekre vonatkozólag, a melyeket a *ruházat* összfogalma alatt egyesíthetünk. Férfi ruhán kivül jó minőségű és jelentékeny mennyiségű férfi- és női kalapot, mesterséges virágokat, dísztollakat, végre mindennemű czipész-árút állítanak elő a helybeli fogyasztásra és a világ minden tája felé való elszállításra. Valódi, vagy nem valódi arany- és ezüst-paszomántárú, egyenruhához szükséges selyem- és gyapjúfonál, női dísz, kocsi- és bútorfelszerelés szintén a belföldi szükségletet meghaladó mennyiségben és jó minőségben készíttetnek. Az izlésnek időnkint uralkodóvá váló iránya épen nem független még ma sem a párisi divat hatásától; de a műiparnak épen Bécsben létre hozott, vagy újra felélesztett ágai kedvezőleg hatottak a bécsi divatra úgy, hogy az gyakran többé-kevésbbé önállóan lép föl.

Ha már most a bécsi műhelyek és gyárak körüli sétánk benyomásait összefoglaljuk, nem zárkózhatunk el azon meggyőződés elől, hogy Bécs ipara képes a lakosság minden fontosabb fizikai és szellemi szükségletének megfelelni, sőt annál jóval többet is szolgáltatni. A bécsi ipar minden más nagyvároséhoz hasonlóan átmeneti időszakban él, melynek végső pontját, eredményét alig lehet előre meghatározni. Azon művelődés-átalakító műszaki vívmányok, melyek a forgalom és gyáripar terén érvényesülnek, az ipar régi irányainak gyors megsemmisülését eszközlik, más felől azonban a férfiak és nők keresetképességének ezerféle új feltételét teremtik meg. Ily időszakokban a tényállás megismerése minden foglalkozásban főfontosságú. Az ipar terén mindenütt nélkülözhetetlenné vált, hogy a munkás teljesen ismerje a siker technikai és művészi tényezőit. Ezért a mai osztrák állami kormányzat egyik legnagyobb tényét képezi azon valósággal nagyszerűen tervezett iparoktatásügyi szervezet megteremtése, melynek legfelsőbb vezérlete Bécsben székel. Innen szervezték az egész osztrák állam magasabb, közép és alacsonyabb színvonalú ipariskoláit, és a művelődéstörténelem bizonyságot fog szolgáltatni arra nézve, hogy Bécsben az iparügy fejlődési tényezőinek korszerű felfogása tiszteletet követelő módon érvényesült.

A gyáripar.

Bécsnek az utolsó évtizedek alatti gyarapodását különösen a gyáripar gyors fejlődése mozdította elő. A kézi ipar, mint mindenhol, úgy itt is csak a belvárost, a régi Bécset teremtette meg, mely mint székváros kettős jelentőséget nyert; az újabbkori rengeteg város ellenben a nagyipar őseredeti teremtménye. Már harmincz évvel ez előtt 477-re ment a gyárak száma, melyek az iparnak csaknem minden fontosabb ágát felölelték; és, ha már minden egyes gyár egy-egy városnak csíráját képezi, a mennyiben a benne dolgozó munkások életszükségletének fedezése pékek, mészárosok, szatócsok megtelepülését teszi szükségessé: elképzelhető, miként kellett hatnia azon száz meg száz gyárnak, melyek maig több, mint kétszeres számra szaporodtak, a külvárosok gyárainak hozzászámításával pedig csaknem megháromszorozódtak. A bécsi kereskedelmi és iparkamara jelentése szerint 1880-ban Bécsben 1515, a külvárosokban 214, összesen tehát 1729 gyár volt működésben; és ha ezekből leszámítandó lenne is ama néhány száz, melyre a gyár elnevezés nem illik, a legújabb időben történt emelkedés mégis szembeszökő. Bécs és környékének gyárai nemcsak számra nézve szaporodtak rendkivül, hanem átlag véve kiterjedésük is jelentékenyen növekedett. A fönt említett gyárakban 70.000 munkás működik, kik családjaikkal együtt 200.000-nyi lakosságot, vagy még többet képeznek, tehát a népességnek egy ötödrészét teszik, pedig ebbe a gyáripar kiséretében működő kézműiparosok nincsenek beleértve.

Mialatt a gyáripar ily módon létesíti a nagyvárost, emez termékenyítőleg hat vissza a gyáriparra. Oly város, mint Bécs, a termelés minden segédeszközét egyesíti magában. Az iparűzés részére nagy számú ügyes munkást juttat, vasútak, országútak hálózatával és a Duna nagy víziútjával a beszerzési és eladási területekkel való közlekedését megkönnyíti, a nagy pénzintézeteknél olcsó és gyors hitel szerzését teszi részére lehetővé és mindenben középpontját képezi az árúpiacznak. Így támad egyik gyár a másik mellett és mindenik növeli a központosítás előnyeit. De e mellett visszaesés is vehető észre.

Bizonyos időponttól kezdve már czélszerűbb a vidéken letelepülni, a hol a munkabér alacsonyabb, a föld jutányosabb, gyakran a folyóvíz ereje is felhasználható és a hol a segédanyagok legnagyobb része olcsón szerezhető be.

Így történt, hogy sok gyár a főváros odahagyásával vidékre helyeztetett át, gyakran távoli vidékre, a hol az élet- és termelési föltételek kedvezőbbek. Így például a szövőipar egyes ágai Bécsből teljesen kivándoroltak, és Alsó-Ausztria síkságára, különösen pedig Cseh-, Morvaországba és Sziléziába költöztek; a városban azoknak csupán kereskedelmi vezetése maradt meg. Más felől azonban mind szokásosabbá válik, hogy nemcsak Alsó-, hanem egész Ausztria, sőt Magyarország nagyobb gyárosai is irodákat és raktárakat állítanak Bécsben, mivel így a piacz változó viszonyait megismerhetik és a vevőkkel könnyebben érintkezhetnek. Ily módon Bécs a monarchia központi piaczává válik és gyárak alapítására új vonzó erőt nyer.

Az egész gazdasági életünkön uralkodó, és főleg a gyáripar terén rendkivül hatalmasan nyilvánúló központosító irányzat abban is mutatkozik, hogy egyenlő vagy hasonló nemű vállalatok nagyon szívesen sorakoznak egymás mellett ugyanazon helyen, ez által az illető egész vidékre rányomják bélyegüket, és mintegy hagyományszerűleg öröklött munkaképességgel bíró gyári munkásosztályt teremtenek. Mennél magasabb fokán áll valamely ország az ipari tökélynek, annál kifejlettebb gyáriparának ezen térbeli tagozata. A rokon iparágaknak ilyetén összetömörülése Ausztriában is meglehetősen ki van már fejlődve, hanem természetesen Angliával épen nem, Franczia- vagy Németországgal is alig hasonlítható még össze. Ha Bécs tíz kerületét meg a szomszédos előhelységeket ily szempontból vizsgáljuk, a belvárosban a gyáripart alig látjuk képviselve; itt a pénz- és értékpapirüzlet, a hitel- és bankügy az uralkodó; ezenkivül csak könyvnyomdák állnak fönn tekintélyes számban, melyeknek az I. kerület képezi főszékhelyét; továbbá ruha- és fehérnemű-divatárúraktárak, melyek azonban sokkal inkább üzletek, mint gyárak, és munkásaikat főleg a külvárosokban és a vidéken foglalkoztatják. A II. kerület, vagyis a Lipótváros, a terményüzletet egyesíti magában; iparágai között főleg a gőz- és dunai hajó-malomipar jelentékeny. A következő három kerületet a vas kerületének nevezhetnők; a Landstrasse-ban vannak a legnagyobb gépgyárak, a Wiedenen és Margarethen-ben a legtöbb vas- és érczárúgyár működik. E mellett a III. kerületben az élelmi és élvezeti czikkek (vágóhíd, szt.-marxi serfőzőház) előállítása, meg a dohánygyártás emelendő ki; a IV. és V. kerületben a zongorakészítés honos; legiparosabb azonban a VI. és VII. kerület: a Mariahilf és Neubau; az elsőben a posztószövés és a fonás, továbbá az esztergályos- és tajtékárú-ipar, az utóbbiban

pedig a selyemszövet- és szalaggyártás („Brillantengrund"), úgyszintén a mesterséges virágkészítés és női divatárúk iparágai uralkodnak; mindkettőben magas fokú fejlettséggel bír az arany- és ékszerárú-, úgyszintén a bőrdíszműárú-ipar. Nem oly határozott jellegű az ipar a VIII. és IX. kerületet képező Józsefváros- és Alsergrundban, de megemlíthetjük mégis a Józsefvárosban a bronzárúk gyártását, az Alsergrundon pedig a könyvnyomdászatot meg a kocsigyártást. A X. kerületet képező Favoritenben ismét a gépgyárak bírnak nagy jelentőséggel. Az előhelységek között Gaudenzdorf a Wien folyó mentén űzött irhakészítő-iparával, Sechshaus

Dunai hajómalmok.

posztószövésével, Ottakring, Neu-Lerchenfeld és Hernals az esztergályos-iparral, Simmering a vegyészeti iparral, vasúti kocsiépítéssel, gép- és érczárú-gyártással tűnnek ki. Magától érthető, hogy e városrészek és előhelységek az iparnak még sok egyéb, itt el nem számlálható ágát is űzik.

Miből magyarázható ki tehát, hogy a sok gyár közül csak kevés ötlik szembe, holott némely kerület gyártelepeinek száma százakra rúg? Onnan, hogy Bécsnek és előhelyeinek gyárépületei külsőleg a szomszédos épületektől miben sem különbözve, inkább közönséges lakóházaknak látszanak. Az épület útczai része rendszerint lakásokúl is szolgál, míg a tulajdonképeni gyár az udvarban van elhelyezve, és a szem elől könnyen elrejtőzhetik. A város közepétől távolabb már sokkal leplezetlenebb alakban mutatkoznak

a gyárépületek, míg a külső kerületek- és előhelységekben, a hol a telek olcsóbb, a legnagyobb gyárak, legalább rendszerint, egészen szabadon állnak.

A gyáripar ezen rejtett vagy nyílt fekvésű citadelláiban az 1880. évben Bécsben és környékén 6283 lóerővel rendelkező 493 hajtógép, ezek közt 5870 lóerejű 409 gőzmotor működött; az ezek, avagy emberi erő által mozgatott rendkivül elmés szerkezetű munkagépek seregét és sokféleségét immár alig lehet áttekinteni.

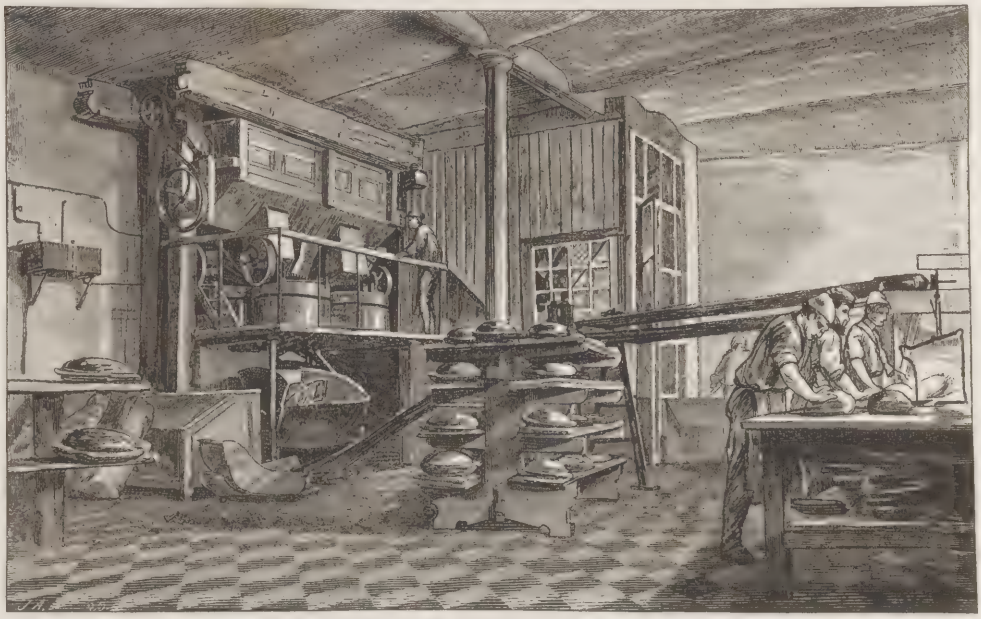

Gőzerőre berendezett sütőműhely és kemencze.

Bécs és előhelységei összes termelésének értéke 175 millió forintnyi tekintélyes összegre emelkedett, míg egész Gácsország termelésének értéke csak 47 millió, Stájerországé, Karinthia és Krajnáé együttvéve pedig csak 73 millió forintot tesz; e mellett nem szabad elfeledni, hogy itt csupán a gyáripar termelése van számba véve, míg a magában Bécsben, 20.000-nél többre rugó kisebb műhelyek a számításból kihagyattak. A termelési érték összegének kerek 58 millió forintnyi oroszlánrésze az élelmi és élvezeti czikkek előállításának iparára jutott; ezt követi a ruházati és pipereárú-ipar, az ércz- és érczárú-ipar, a vegyészeti ipar, a gép-, szerszám-, mesterséges készülék-, hangszer- és közlekedési eszközök gyártása (mindenik 14—19 millió forinttal), az épitő ipar, a polygraphikai és művészeti ipar, szövő

és kárpitos ipar (mindenik 10—11 millió forinttal), azután csekélyebb osztályrészekkel a bőripar, a nyers bőr-, sörte-, haj- és toll-feldolgozás, a fa-, csont-, kaucsuk- stb. ipar, végre utolsó helyen a papiros-, továbbá a kő-, föld-, agyag- és üvegárú-ipar.

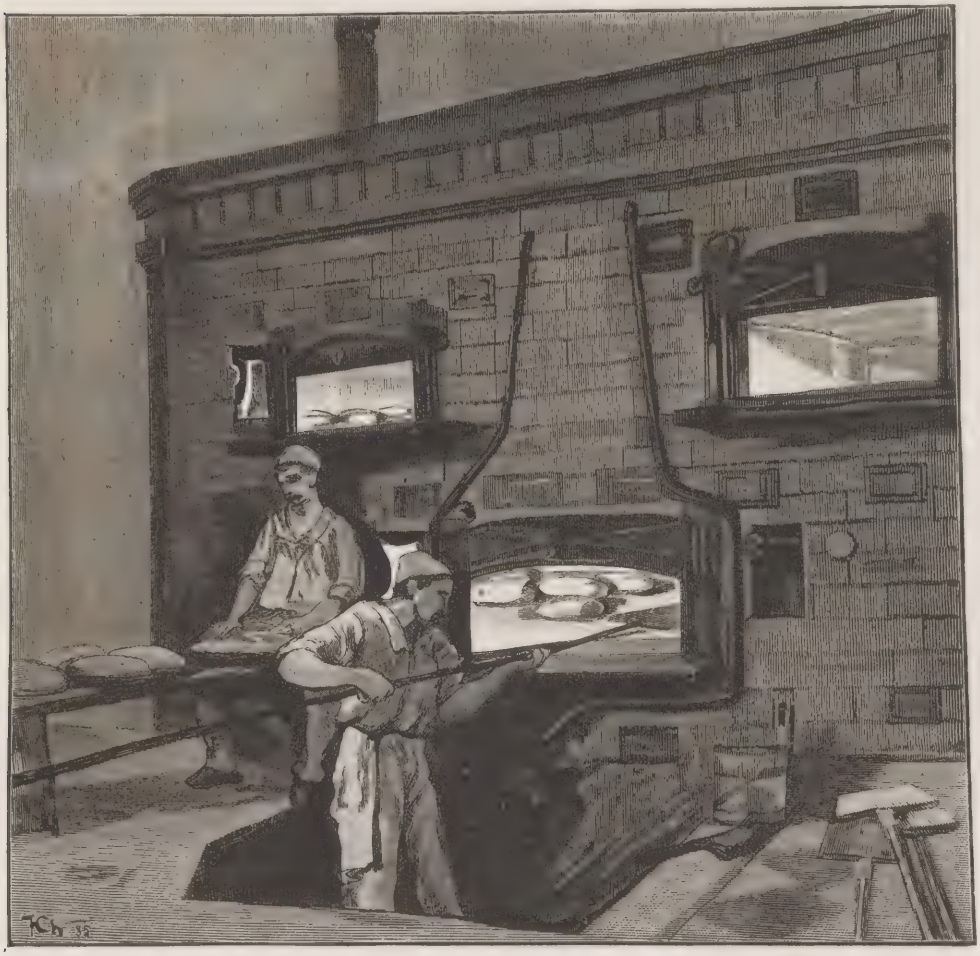

Gőzzel fűtött sütőkemencze.

Figyeljük meg a bécsi gyár-ipar néhány nagy fontosságú ágát. Jellemző mindenek előtt a gépek, közlekedési eszközök és műszerek gyártása, mely 120-nál több vállalatban mintegy 9.000 munkást foglalkoztat. Valóságos bécsi ipar és több fontos ágában, mint például mezőgazdasági és szerszámgépek előállításában, malom-, pékműhely-, serfőzőház-, szesz- és czukorgyár-berendezésekben évek során keresztül jelentékeny haladást tanúsított. Azon kivül új ágak is keletkeztek, mint elektro-magnetikai, légszesz- és

hőléggépek készítése, melyek gyors fejlődésnek indúltak. A mozdony-készítés Bécsben csökkent, jelenleg csak egy ilynemű gyár működik, ellenben a vasúti kocsik építését Simmeringben és Hernalsban két nagy vállalat sikerrel üzi. Csupán a simmeringi kocsi- és gépgyárban 1.100—1.200 munkás nyer foglalkozást, a kik helyes munkamegosztással ép annyira szükséges, mint hasznos pontossággal és ügyességgel dolgoznak egymás kezére. Ez és a hernalsi gyár 1883-ban összesen 1.515 vasúti kocsit készített. A közönséges fémárúk ipara mintegy 6.000 munkást foglalkoztat, előállított czikkeinek száma pedig oly óriási, hogy el sem győznők sorolni.

Az élelmi és élvezeti czikkek előállításának jelentőségét már kiemeltük; erről akkor nyerünk tiszta fogalmat, ha megtudjuk, hogy a körülbelül 6000 munkással működő mintegy 500 gyártelepen kivül közel 2000 kisebb műhelynek kell dolgoznia, hogy Bécsnek rengeteg étvágyát kielégíthesse; a vendéglők és korcsmák, úgyszintén az ide tartozó kereskedelmi iparágak betudásával jóval túl haladná ezen iparvállalatok száma a 10.000-et. Reánk nézve legfontosabbak a malomipar, sütőműhelyek és serfőzőházak; Bécsben főleg a sütőműhelyek bírnak helyi jelentőséggel és hírnévvel; a többi ágak ismertetése inkább Alsó-Ausztria vidéke iparának jellemzésénél adható elő. A bécsi pék-ipar e század elejéig szigorú kényszerárszabás és czéhbeli korlátozás alá volt vetve; az öreg mester és fiatal mesterek, továbbá a kenyérsütők és az újonnan keletkező fínom sütőműhelyek tulajdonosai közt sok kellemetlen czivódás volt, mígnem az öreg mestereknek minden előjogát megszüntették, és a fínom sütemények készítését minden péknek megengedték. A bécsi javított őrlési eljárás fínomabb lisztfajokat szolgáltatott, melyekből az édes élesztő alkalmazása mellett a „császárzsemlyét“ és egyéb ízletes süteményeket készítették, melyek azóta oly nagy kelendőségnek örvendenek. Különösen az 1867-iki párisi közkiállítás óta több európai nagyváros elsajátította a bécsi sütőipart, mely ez által az osztrák-magyar liszt kivitelének útját teremtette meg. Egyedül Bécsben 300-nál több sütőműhely van működésben, ezek között 156 nagyobb vállalat mintegy 1.400 munkással és körülbelül 10 millió forintnyi termelési értékkel. Legújabban mechanikai kenyérgyárat is alapítottak, mely a kenyeret és a süteményt gépszerüleg igyekszik előállítani. Ebben a lisztet géppel szitáltatják és vízzel keverik, a kovászt ugyancsak gép dagasztja meg és helyezi a gyúró asztalra, a hol néhány munkás a kenyértészta kimérését

és alakítását végzi. A kemencze folyvást el van látva gőzzel és hátúlról kőszénnel fűtik, a lángok pedig a tűzhelyek alatt e czélra szolgáló lángvezető csöveken vonúlnak keresztül, és így a villammal világított egész sütőhelyiségben egyenletes hőmérséket teremtenek.

A szövőipart Bécsben és környékén 7.000—8.000 munkást foglalkoztató 166 gyárban üzik; legjelentékenyebb a gyapjú- és selyemárúk gyártása. A gyapjúszövés legjelesebb termékei a shawlok és kendők, a selyemárúk között pedig a fél- és egész selyemszövetek és a szalagok.

A bécsi cs. k. udvari és államnyomdából: A réznyomatok műhelye.

A pamutszövés Bécsben csökkent, és ma már alig 1.200 szövőszék van működésben; figyelembe veendő azonban, hogy a Manhartsberg fölötti kerületnek tekintélyes házi szövőipara túlnyomólag Bécs részére dolgozik.

Míg az alsó-ausztriai szövőipar fő székhelye a vidéken van, a ruházat és pipereárúk gyártását nagyban csaknem kizárólag Bécs űzi; ugyanis mintegy 12.000 munkást foglalkoztató 240-nél több nagy vállalatban üzik itt a férfiruha, fehérnemű, czipészárú, nemez- és selyemkalap s a keztyű gyártását oly nagy terjedelemben, hogy a termelési érték közel 19 millió forintra rúg; sokat, főleg férfiruhát és czipészárút visznek ki a Balkán félsziget országaiba, Egyiptomba és Oroszországba is.

Leghatározottabb túlsulya van a városnak a polygraphikai- és műipar terén, melyek a vidéken és az előhelységekben említést is alig érdemelnek. A 100 vállalat legnagyobb része 4—5.000 munkással és 9 millió forint termelési értékkel a könyvnyomdákra, kő- és fanyomásra jut, oly iparágakra, melyek a hirlapirodalom terjedésével és az épületrajzok, alapszabályok, számadási jelentések, kereskedelmi és egyéb nyomtatványokban való szükséglet nagyobbodásával együtt évről-évre mind jobban növekednek. A nyomdák közt előkelő helyet foglal el a világhírű cs. k. udvari és állami nyomda, mely az államjegyek, állampapírok, postai értékjegyek, bélyegek stb. készítését is eszközli. Munkaképességét a jelen mű német kiadása is bizonyítja.

Ily módon kisértettük meg Bécs gyáriparát néhány vonással vázolni.

Bécs város forgalmi élete.

A forgalmi hálózat, mely, a mint a város belsejében elterjed, úgy a külvilággal való összeköttetést is fenntartani van hivatva, a városok legjelentékenyebb tartozékát képezi. Bár e tekintetben Bécs nem versenyezhet az európai és amerikai óriás városokkal, mindamellett jogos büszkeséggel hivatkozhatik ama gyors haladásra, mely benne az utolsó húsz év alatt e téren is érvényesült.

Mindenekelőtt a helyi forgalmi eszközöket illetőleg mily nagy a különbség a mai és a hatvanas évek állapota között! Akkor csak mintegy 1.000 bérkocsi és 500 egyfogatú, néhány száz falusi szekér és körülbelől 1.400, soha rohanva nem sietö omnibusz közvetítette az egész, milliónyi lakossal biró város és külvárosok, úgy szintén a közelebb, vagy távolabb fekvő vidékek forgalmát. Londoni vagy párisi vendégek nem győztek bámúlni a bécsi lakosság elégedettségén, melylyel ez az omnibuszokon, ez ósdi fogatokon való lassú, kényelmetlen járást türte. Ekkor, 1865. évi október hó elején engedélyeztettek Dornbachig és a Praterben levő fürdőkig az első lóvonatú vasút-vonalak, melyeket a bécsiek bizalmatlansága által kisérve 22 kocsi- és 44 lóval meg is nyitottak; a naponkint szállított útasok számát akkor kürülbelől 3.000-re becsülték, a mi évi egy milliót tenne ki. Az első néhány évben lassan fejlődött ez az intézmény, és csak az 1870. évben a sürü népességü előhelységekben pótlólag nyitott új vonalak, és ezeknek a Ring hálózatával eszközölt összecsatolása által fejlesztettek ki annyira, hogy az évenkint szállított útasok száma $12^1/_2$ millióra emelkedett. Ekkor

azonban már az egész helyi forgalom hatalmas lendületet vett; a személyszállításnak nem korlátozása, hanem annak mindennemű járó-művön eszközölt kölcsönös gyarapítása lett a végeredmény. Mert ma csak a bécsi közúti vaspályatársaság vonalai 55 kilométerre emelkedtek 108 kilométernyi sínnel, évenkint 30 millió embert szállítanak és e czélra mintegy 600 kocsit, meg 2.000-nél több lovat alkalmaznak. Ehhez járúlt még az „új bécsi közúti vaspályatársaság", melynek hálózata az előhelységekben gyorsan terjed és szintén 3 millió embernél többet szállít. A messzebb terjedő külső közlekedést végre több közúti gőzvasútvonal mozdítja elő, melyek csak most vannak a fejlődés kezdetén; azonkivül a Kahlenbergre vezető fogaskerekű vasút és számos másodrendű vasút, melyek, mint a fővonalak elágazásai, a nyaraló helyekre (Kaltenleutgeben, Brühl) vezetnek. És mindennek daczára a bérkocsik száma mivel sem csökkent, az egyfogatúaké pedig több, mint megkétszereződött (1.220), és csak az omnibuszok egy részét szorította le a korszellem követelménye lassanként a térről.

Mint a személyszállításnál, úgy a levél- és csomag-szállításnál, a hírek közlésénél is gyorsaságot kíván a nagyvárosi élet. Az útczasarkon állomásozó hordárnak 1862-ig Bécsben a hírét is alig hallották, helyét addig a targonczások s bérszolgák pótolták úgy, a hogy. Ekkor keletkeztek a közszolga-intézetek, melyekkel a helyi közszolgálatnak tökéletes átalakúlása kezdődött. Bármily kevésre becsülik is a mai Bécs élénkségét, el sem bírnók azt képzelni azon mintegy 1.600 városi hordár, bizományos, közszolga és küldöncz nélkül, a kik minden utczasarkon bármikor készen állnak szolgálattételre. Ezeknek a fuvarozás- és csomagszállításra vonatkozó tevékenységét két, Bécsben csak rövid idő óta ismert intézmény egészíti ki: egy felől az angol minta szerint berendezett szállító-társúlat, más felől pedig a bécsi városi posta azon jeles újítása, mely szerint az egész helyi csomagszállítást maga eszközli.

Ugyanez mondható a levelekről és a táviratokról is. A városi levélposta terén eszközölt nagyszerű javítások nagyban hozzájárúltak ahhoz, hogy a lakosság levelezése az utolsó húsz év alatt az előbbi forgalomnak háromszorosára emelkedett. Még szembeszökőbbé válik a bécsi lakosság szellemi és üzleti tevékenységének gyarapodása a táviratozás terén. Tizenöt évvel ez előtt a helybeli üzenetváltás ilynemű közvetítése még egyáltalában hiányzott, és az állami távíró hivatalok a városnak csak a külvilággal való összeköttetéséről gondoskodtak. Csak az 1869. évi augusztus hóban alakúlt

meg Bécs és öt mérföldnyi kerülete részére a magán telegráf-társulat. Kezdetben e vállalat forgalma aránylag oly csekély volt, hogy aggodalmakat támasztott a helyi távirat-közvetítés szükségessége iránt; de már az első években 500.000-nél több helyi távirat szállíttatott, ma pedig mintegy 800.000-re rúg azok száma, pedig két hatalmas versenytárs lépett közbe; mert 1875-ben maga az állami közigazgatás a város és külvárosainak sürgönyfelvételi hivatalai- és a középponti állomásnak egyenes összeköttetése czéljából légnyomású csőhálózatot létesített, mely ma 16 kilométernyi hosszúságban működik, s a város- és külvárosokban a levél- és levelező-lapok továbbítását oly nagy mértékben teljesíti, hogy egy milliónál sokkal több sürgönyt, és csaknem fél millió „légnyomással szállított levelet és levelező-lapot" hord rendeltetési helyére; más felől pedig a magán telegráf-társaság 1881-ben megkezdte a telefonforgalom berendezését is, melylyel oly sikert ért el, hogy a 3.400 kilométer hosszaságú sodronyhálózat segélyével, mely pókhálóként ágazik szét Bécs háztengere fölött, közel 700 előfizető léphet egymással közvetetlen érintkezésbe.

Mindez a legújabb kor vívmánya, és azt bizonyítja, hogy a megállapodás miatt hangoztatott panaszok daczára, a fővárosban nagyon tekintélyes haladás, a belső forgalom hatalmas, feltartóztathatatlan emelkedése ment végbe. Vissza tudna-e a mai Bécs csak a hatvanas évek állapotába is közúti vaspálya, bizományosok, csomagszállítás, helyi táviróhivatal, légnyomású levélszállítás, s telefon nélkül helyezkedni? És a mint e húsz év az osztrák birodalmi fővárosban a külviszonyok kiváló kedvezése nélkül elért fejlődésnek mindezen vívmányát megteremtette, ép úgy bizalommal tekinthet Bécs forgalmi viszonyainak jövőjébe is. Az alakúlás további folyamata, a városi vasút és az előhelységek széles övének a város területével való teljes összeolvadása oly természetes és szükséges következménye annak, a mit a közvetetlen mult már létre hozott, hogy nyugodtan várhatjuk be annak megvalósúlását. És pedig annál inkább, mert a külső forgalom fejlődésének is rendszeresen haladnia és némely múló akadály daczára is folyvást magasabb színvonalra kell emelkednie.

Ezen külső forgalomnak a segédeszközei az utolsó húsz év alatt óriási mértékben gyarapodtak. Emlékezzünk csak vissza, hogy húsz évvel ez előtt Bécsbe csak négy vasút — az éjszaki, az állami, a déli és a nyugoti vasút — futott be, melyeknek összes hálózata körülbelül 6.000 kilométernyi vonalhosszúságra terjedt; ma nem kevesebb, mint tizenkét vasútnak képezi

csomópontját a főváros, melyek csaknem 9.000 kilométer hosszaságú vonalat tartanak üzemben. Ha pedig a legközelebbi övet, Alsó-Ausztriát tekintjük, ezen akkor 450 kilométer, ma pedig több, mint 1.400 kilométernyi hosszú sínvonal húzódik keresztül. Hogy e szaporúlat mily nagy mértékben tulajdonítható épen Bécsnek, meglátszik a személy- és podgyászforgalomnak immár nem négy, hanem hét nagy pályaudvarban (éjszaki vasút, állami, déli, nyugoti, Ferencz József császár, éjszak-nyugoti és aspangi vasút) közvetített, óriásilag növekedő terjedelméről. Azon szükségnek, hogy e vasútak, melyeknek nagyobb része Bécs világkereskedelmét mozdítja elő, elszigetelten magukra hagyva ne legyenek, a bécsi összekötő vasút és a dunai parti vasút egyelőre eleget tett; de már is szaporodnak azon jelek, a melyekből következtethetni, hogy a forgalom növekedése esetén e két összekötő tag rendeltetésének megfelelni képtelen lesz; hanem, hogy jól szervezett körvasúttal, mely a városi vasútnak szükséges kiegészítő részét fogja képezni, kell a jövőről gondoskodni. Egy pillantás a világkereskedelemre egyenesen azon természetes fő-érre irányítja figyelmünket, mely a székváros határát keresztül metszi és külkereskedelme előmozdítására a legnagyobb mértékben hivatott, t. i. a Dunára!

A Duna, mint vízi út.

Már a XII. században szólnak széles, nehéz hajókból álló hatalmas dunai hajórajokról, melyek Regensburgból Bécsbe és alább lefelé egész Törökországig jártak; újabb időben pedig, alig hogy a hajózásnál a gőzerőt alkalmazni kezdték, Bécsben hajózási vállalat alakúlt, melynek gőzösei már 1840-ben Lincztől Trapezunt- és Konstantinápolyig terjedő, majdnem folytonos hajózási vonalon közlekedtek. És midőn az 1856-iki párisi congressuson a dunai hajózás szabadsága kimondatott, nem felkölthette-e a congressus „arany tolla“ azt a reményt, hogy a Dunára arany-korszak virad fel, és a világkereskedelem Bécset arany-szárnyaival meg fogja érinteni?

Hogy a dunai kereskedés a legújabb korig még sem vett oly lendületet, mint a milyet Európa egyéb vízi útjai mutatnak, onnan magyarázható, hogy a kedvező viszonyok mellett a dunai hajózás haladása elé csaknem áthághatatlan akadályok is gördültek.

A Duna hatalmas, de szabályozatlan folyam, egyes nagyobb részeiben elvadúlva és elhanyagolva, változó eséssel és sebességgel, folyamszorosok- s

zuhatagokkal és elszélesedésekkel, rendkivül nagymennyiségü törmeléket hord magával, mely medrét beiszapolja, elzátonyosítja, őseredeti állapotában levő folyam, szabályozatlan áradások- és jégzajlásokkal, melyek a hajózást folyvást veszedelemmel fenyegetik s a partvidéket és lakhelyeket elpusztítják. Ez állapotokkal szemben az osztrák-magyar monarchiának egyik legfontosabb közgazdasági feladatává vált a Dunaszabályozás, melynek Bécs mellett eszközölt megkezdése a megoldásnak csak első lépése volt.

Ott, hol a Duna a bécsi medenczébe belép, folyása a Leopoldberg és Bizamhegy közötti völgy által megváltozhatatlanúl helyhez van kötve; de, a mint Nussdorf mellett kijut a sikságra, az egész Hainburg és Dévényig vezető úton nem talál a természet által kijelölt ágyat; így magára hagyva, a véletlenül előtte levő akadályok kikerülgetésével több ágra szakadt a folyam, kavicslerakodás folytán mindig újabb oldalágai támadtak, és vízáradás, vagy jégzajlás esetén mérföldekre menő területek védtelenül a pusztúlás martalékaivá lettek.

A folyam elvadúlása, folyása irányának bizonytalansága, mely a Dunán keresztül régóta tervezett állandó híd építését lehetetlenné tette, és a lakosság közt irtóztató nyomort előidéző áradások megújúlása mind jobban megerősítették azon meggyőződést, hogy a Dunának egységes terv szerinti szabályozása mellőzhetetlen szükséget képez. Az ügy annál sürgetőbbé vált, mert a vasútak létesítése miatt a folyamon új átkelési helyek teremtése vált kivánatossá, és mert az új közlekedési eszközöknek a hajózással való érintkezése következtében a Dunán új telepek létesítése vált szükségessé, a mihez a megfelelő hely hiányzott.

Az 1862-iki árvíz következtében végre elrendelte az 1869 február 8-án hozott tövény a Dunának Nussdorftól Fischamendig való szabályozását, miután ez ügy tárgyalása teljes 60 évig tartott. Az osztrák állam, Alsó-Ausztria és Bécs város egyenlő arányban vállalták magukra a kivitel költségeinek viselését, melyek 30 millió forintos kölcsön által fedeztettek.

A Duna-szabályozás legfontosabb feladata kétségtelenül az volt, hogy a bécsi Duna-csatorna kivételével a folyam valamennyi ága szilárd, egyenközü és összefüggő partokkal bíró egyetlen ágyba szoríttassék; de a kérdés magvát az képezte, hogy az új folyam a régi, Bécstől távol eső főágban, avagy újonnan, Bécshez közelebb építendő ágyban helyeztessék-e el. A feladat megoldásával megbízott Duna-szabályozási bizottság Bécs fejlődése érdekében félénk habozás nélkül az utóbbi, merész és nagyszerü megoldást

A Duna szabályozott medre Bécs mellett.

határozta el, mi által foganatba vette azt a nagy szabású eljárást, mely e vállalat munkálatait jellemzi.

A Duna új medre ma Nussdorftól Fischamendig 26 kilométer hosszú, folytonos, kevéssé görbült vonalban húzódik a város mentén; mindkét oldalról hatalmas gátak szegélyezik, a város felőli részén tíz kilométernyi hosszúságban raktárak és árúházakkal ellátott rakodó-partok, kikötő- és lerakodó helyek sorakoznak egymás mellett, melyek egy hatalmas középponti pályaudvarhoz hasonlító vasút által vannak egymással és Bécs valamennyi vasútjával összekötve.

A folyam jobb oldalán 230 hektár építkezésre alkalmas területet nyertek, melyen nagy számú gyár és lakóház épült, úttörői a jövendőbeli dunaparti

Kotró gép. (Excavateur.)

városnak. Öt új kő- és vashíd vezet a méltóságos folyamon keresztül és biztosítja a monarchia éjszaki és déli részeinek állandó összeköttetését.

A Duna új folyammetszete két részből áll: a közönséges vízállás részére újan ásott 285 méter szélességű, tulajdonképeni folyamágyból, és a töltések által szegélyezett 475 méter összes szélességű területet magába záró áradási ágyból, melybe a kiáradó víz ömlik. A Duna új medre Nussdorfnál, a stadlaui hídnál, és lejebb a Wiederhaufen mellett a régi folyással esik össze; e pontok között az új meder két nagy átvágással állíttatott elő.

A Bécs melletti felső átvágás 6.638 méternyi egész hosszában és a folyamágy teljes szélességében szárazon ásatott úgy, hogy az átvágásnak 1875-ben eszközölt megnyitásakor a Duna egyszerre előkészített ágyába ömölhetett, Floridsdorf melletti régi ágyát pedig odahagyhatta. A 12,300.000 köbméterre rúgó óriási földhányást, mely ez átvágáshoz megkivántatott,

csaknem kizárólag gépek eszközölték; a főmunkát földvájók, síneken mozgatható gőzkotrógépek végezték, melyeknek segélyével a föld és kavics kikotrását úgy szárazon, mint a víz alól a partról lehet eszközölni. A kiemelt anyagot vasúti vonatok szállították a töltések helyére, és e czélra nem kevesebb, mint 35 kilométernyi sín-út vétetett igénybe. Az alsó Duna-átvágásnál csak a jobb parton emeltek ki egy cunettát, a folyamágy egyéb részének kiképzését a bebocsátott folyamra bízták.

Legnagyobb veszélylyel ez előtt a Duna-csatorna fenyegette Bécset, és 1830-tól kezdve, midőn a jégzajláskor a nagy Duna védő gátjai áttörettek

Hajóforgalom a Dunán Bécs alatt.

és onnan a víz a mélyebben fekvő városrészekbe ömlött, egyetlen árvizet sem a nagy Duna áradása, hanem a csatornában való jégtorlódás okozott. A tapasztalás megmutatta, hogy, midőn a nagy Duna jégtömegei enyhe időjárás folytán mozgásba jőnek és útjokban valamely okból megakasztatnak, az egész nagy jégtömeg a csatornába nyomúl, és annak alsó, sekélyebb részein oly jégbástyává torlódik össze, mely a vizet magasan felduzzasztja és a partok közül kiszorítja.

Ez okból oly intézkedésekre volt szükség, melyek nemcsak a rendkivüli vízáradásoknak, hanem a jégtömegeknek is megakadályozzák a csatornába való benyomúlását a nélkül azonban, hogy annak idején a hajózás korlátozva

volna, vagy a csatornától a víz egészen elvonatnék, a mi egészségügyi szempontból meg sem engedhető.

E bonyolúlt föladatot most egy úszó zsilipkapu oldja meg, mely a Duna-csatorna Nussdorf melletti bejáratánál két zsilipfal között a csatorna egész szélességében keresztül fektethető. E vas- és aczélból szerkesztett zsilip víz beömlesztése által tetszés szerint sülyeszthető, vas czölöpökön lebocsájtható, a víz kiszivattyúzása által újra kiemelhető, lánczokkal úszva helyére állítható, és egy mozgatható boltváll bevonása által a vizen lefelé szabadon elszállítható. Megerősíthető ezenkivül vasgerendákkal, melyek egész a csatorna fenekéig érve jégrekeszt képeznek.

Ha csupán vízáradást kell visszatartani, a zsilipkapu jégrekesz alkalmazása nélkül mélyre sülyesztetik úgy, hogy a megszükített nyíláson csak kevés víz ömölhet a csatornába, és ennek vízállása a part felszínéhez mért magasságra szoríttatik. Télen azonban, mihelyt a Dunán jégzajlást várnak, a zsilip elhelyezése után azonnal lerakják a jégrekeszeket. A zsilip nem akadályozza meg egyes jégdarabok bejutását, melyek a jégrekeszen megtörve alámerülnek és azután a csatornába jutnak, mely által akadálytalanúl levitetnek. De, ha a Dunán zajlani kezd a jég és egyszerre nagyobb jégtömegek érnek a zsilipkapu elé, ez által magasra feltolatnak és olyan jégtöltéssé tömöríttetnek, mely a Duna jegére nézve áthághatatlan korlátot képez. Az 1880-diki rendkivül hideg télen a Duna Pancsovától Ybbsig, tehát Bécsen alúl 886 kilométer, Bécsen felül pedig 104 kilométernyi hosszúságban sűrűn volt jéggel borítva, de a Duna-csatorna jégmentes maradt, a zsilipkapu ez évben állotta ki a próbát, és a fővárost az 1830-ikihoz hasonló csapástól szerencsésen megmentette.

A Duna-szabályozás, mely Bécs mellett 1884-ben fejeztetett be, az 1882. évi június hó 6-án hozott törvény által egész Alsó-Ausztria területére kiterjesztetett úgy, hogy néhány év múlva a Duna az Isper torkolatától Dévényig a tudomány által megszabott folyással fog bírni. A Bécs melletti Duna-szabályozásnak pénzügyi hasznai is voltak; a kölcsön fölhasználható részeiből, a telkek vételárából és egyéb haszonvételekből nemcsak a 32 millió forintnyi összes költségek fedeztettek, hanem földbirtokban és egyéb értékekben 14 millió forint meg is maradt.

Rövid még az idő arra, hogy megítélhessük, mily jelentősége van a fővárosra nézve a Duna-szabályozás nagy művének. Ezen hatást csak kis részben jelzik azon számok, a melyek kimutatják, hogy a Duna-gőzhajózási

társúlat az utolsó időben épen kétszer annyi (14—16 millió métermázsa) teherárút szállított, mint a hatvanas évek elején. Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy a nagy kereskedelmi forgalom mindinkább a hatalmas folyam partjaira, az új életre kelő „Duna-parti város"-ba tereltetik. Már kitűnő útvonalak vezetnek a főváros ezen oly sokáig elhanyagolt részébe; a partvidéket már vasúti vágányok kötik össze a monarchia vasúti hálózataival; már iparvállalatok keletkeznek ott, a melyek a nyers anyagok és tömeges árúk feldolgozására vannak utalva; már közraktárak állíttattak fel, melyekben e nyers termények, különösen a termékeny kelet mezőgazdasági termelvényei elhelyezhetők, mi a bécsi nagykereskedés szervezetében régóta érzett hiányt van hivatva pótolni. Uj életre ébred a hatalmas folyam partvidéke, mert azt az új mederbe szorított Duna immár nemcsak hogy veszedelemmel nem fenyegeti, hanem termékenyítve és hasznot hajtva járúl a jólét és gazdagság növeléséhez.

ALSÓ-AUSZTRIA.

A Leopoldsberg.

Alsó-Ausztria tájképekben.

A Bécsi erdő (Wienerwald).

Alsó-Ausztriának egyik főékessége, jellemző vidéke a *Bécsi erdő*. Az osztrák Alpesek lánczolatuknak egész hosszában mindenütt meredeken hanyatlanak alá az előttük terjedő alacsony és gyéren erdős területre; csupán keleti végök, az úgy nevezett Schneeberg-csoport elé telepedett egy messze terjedő, hegy- és dombsorokkal rakott igen sajátszerű vidék, melynek voltaképi tipusa valóban roppant terjedelmű s buja tenyészetű erdőségeiben áll. Szóval a Bécsi erdő növénytani, tájképi, valamint történelmi tekintetben is a legérdekesebb vidékei közé tartozik Alsó-Ausztriának.

Az Alpesek tövétől, a magas és középhegységi tipusból lassanként kies dombvidékké szelidülve s éjszak felé mindinkább keskenyedve, elválasztja a tullni síkságot — az úgy nevezett Tullnerfeldet — a Bécsi medenczének sokkalta nagyobb lapályától s meredek oldalaival hirtelen hanyatlik alá a Duna partjaira. Némely részei a Bécsi erdőnek hasonlók a köröttük

fekvő vidékekhez; így legdélibb hegyvonalaiban az Alpesek nyúlványaira ismerünk; legnyugotibb részei a nyugoti alsó-ausztriai s egyszersmind a felső-ausztriai hegyaljának a jellegét tárják elénk, míg középső része és keleti lejtői olyan különszerű tipust mutatnak föl, mely tájképi tekintetben igen gyakran a keleti Kárpátok erdős tájaira emlékezteti a vándort. A Bécsi erdőnek feltűnő sajátsága, hogy igen gazdag völgyekben, hosszan elnyúló, itt-ott magasabb kúpokká emelkedő hegyhátakban, hogy igen sok benne az apró patak, míg jelentékenyebb vízfolyásai nincsenek, s mindenek fölött hogy el van lepve rengeteg erdőséggel, míg ellenben erdőtelen, nyilt részei elenyészőleg csekély területek. A Bécsi erdőnek legfőbb dísze a mindenféle fákban bővelkedő pompás erdőállomány s a növényzet buja tenyészete; festői szirtfalak s nagy kőomlások alig fordúlnak elő benne; csupán Baden és Mödling közvetlen közelében, a hegyvidék legkeletibb szélén, találunk két völgyet, mely sajátságos sziklaképződményei által is feltűnik.

A voltaképi Bécsi erdőt éjszakról Tulln lapálya meg a Duna, keleten a Bécsi medencze síksága, délről a Triesting meg a Gölsenbach, nyugatról a Traisen folyó határolja. A Bécsi erdő neve alá foglalt e nagy területen belül három kisebb s egymástól meglehetősen elütő csoportozatot különböztethetünk meg tájaik jelleme szerint.

Az első csoport az a pompás erdőség, mely a Tullni mező, a Duna, a Bécsi medencze éjszaknyugati síksága, a Schwechat folyó, az Aubach és a Tullnerbach között terjed. A második csoportba foglaljuk azt a területet, melyet a Schwechat, a Bécsi medenczének Badentől délnek eső síkja, a Triesting, és felső folyásukkal az Aubach és Tullnerbach fognak közre. Végre a harmadik csoportba azok a gyérebb erdőségű nyugati lejtők tartoznak, melyeket a Gölsenbach, a Traisen folyó, a Tullni mező meg a Tullnerbach határolnak.

Egyébiránt e terület nemcsak tájképileg osztható föl különböző kerületekre; növényzeti tekintetben is nagy eltérések vannak itten, melyek két különböző flórának egymás mellé sorakozásából s részben összefolyásából származnak, minélfogva a Bécsi erdő növény-földrajzi tekintetben is a legérdekesebb vidékei közé számítandó Közép-Európának. A nyugati rész a balti flóra alpes-alji, a keleti rész ellenben a pontusi flóra pannoniai vidékéhez tartozik. Ama határvonal hosszában, mely ezt a két flórát elválasztja, imitt-amott együvé kerülnek e két vidék jellemző növényei úgy, hogy akadnak helyek, a hol együtt találjuk a pontusi csertölgyet a balti hajszál-

magár-réttel, a hangával meg a fekete áfonya-bozóttal. A Bécsi erdő keleti részének legérdekesebb fája a sugár fekete-fenyő, mely a pontusi növényzet területéről egész idáig, az Alpesek aljáig hatol s itt éri el tenyészeti körének legnyugatibb határát. A mily föltűnően gazdag azonban a Bécsi erdő növényzete fajokban s a mennyire érdekes ez a terület a füvészre nézve, ép oly kevéssé mondható itt nagyszerűnek az állatvilág. E század elején lőtték le benne az utolsó medvét és hiúzt, a vadmacska is kipusztult; csak néha-néha, nagy telek idején téved ide Magyarországból a Wechselen át egy-egy elzüllött farkas. Borz, róka, vidra, nyuszt és más közönséges apró ragadozó meglehetős számban éli itt érdektelen életét. A hasznos vadak közül a szarvas meg az őz még az egész területen mindenütt találkozik, egyes helyeken még igen jelentékeny számmal is; de sem testi nagyságára, sem agancs-kifejlődésére nézve nem hasonlítható Alsó-Ausztria dunai ligeteinek rőt vadaihoz; ez a szarvas már nem a kelet, hanem egészen a hegyvidékek vadja. A Bécsi erdő sűrűségeiben olykor-olykor egy-egy vaddisznó is látható, de az is a császári vadaskertből szökött meg; gyakrabban lőttek azonban Baden és Allaud környékén zergét, mely a szomszéd Schneebergről vetődött ide az előhegységbe.

A madárvilág itt is, mint a legtöbb nagy erdőségben, szegényül van képviselve, fajokban úgy, mint az egyedek számában. Ez annál inkább szembe ötlik, mert itt még ama nagy orvmadarakkal sem találkozunk, melyek a keleti őserdős hegyeket oly nagy számban lakják. Sast csak nagy ritkán látni e helyütt, sőt még holló sincsen. A madarak e gyér voltát az magyarázza meg, hogy tavak, mocsarak, síkságok sincsenek; az Alpesektől pedig sokkal távolabb esik e vidék, semhogy a havasi madárfajok ide is ellátogathatnának. Legtermetesebb madara a Bécsi erdőnek a siketfajd, s ez is kevés számmal kerül a legdélibb hegyekben St.-Corona és Fahrafeld körül.

Bármily nagyoknak találja is itt a vándor az erdőségeket, bármily végtelennek a hosszú hegyháton végig húzódó szálas rengeteget, a Bécsi erdő azért erdészetileg mégis mindenütt jól művelt, kocsi-, sőt országos útak által átszeldelt terület, egy óriási természetes park, a bécsi ember számára egy vadon Prater, melynek báját egy világvároshoz való közelsége s a zöldelő tájak szelid kiessége még inkább emeli. Olyan ősvadonokat, a minőket a Kárpátoknak igen hasonló jellegű rengetegeiben még ma is találunk, a turista-ösvényektől keresztül-kasúl szeldelt, falvakban és vendég-

lőkben, barátságos nyaralókban és apró gyógyhelyekben bővelkedő Bécsi erdőben már régtől fogva hiába keresnénk.

Sok olyan dolog is eltűnt már, a mi néprajzilag volt érdekes. A hajdani erkölcsök és szokások s az erdővidéki parasztoknak oly festői viselete nehány olyan völgybe szorult, melyeket még nem érint a vasút. Minden egyebet elsimított a közeli nagyváros egyenlősítő hatása. A kolostorok-, templomok- és kastélyokhoz, s tisztes ódon színezetőket maig is megóvott községekhez fűződő történelmi hagyományok a középkor idejébe varázsolnak vissza bennünket s Alsó-Ausztria küzdelmekben gazdag történetének képeit idézik lelki szemeink elé.

E bevezető szavak után tegyünk egy rövid sétát a suttogó erdőkön át a Dunától az Alpesek tövéig. A bécsi ember az egész Bécsi erdőnek azt a részét ismeri legjobban, mely a Duna, a Tullnerbach és a Wien folyó között terül. A kies tájképeknek, az elbájoló hegyi útaknak mily hosszú sora tárúl itt elénk, mily mozgalmas, tarka élet nyüzsög itt a szép júniusi vasárnapokon, s mily eleven csoportok vonúlnak a város poros, szénfüstös légköréből e dús lombok alá, az erdők tiszta levegőjébe, a hol a sűrű tölgyesek és bükkösök szélén azok a számtalan, többé vagy kevésbbé ízlésesen épült nyaralók mosolyognak rózsakertjeikkel s az elmaradhatatlan leanderfácskákkal, míg a hivogató vendéglők üde pázsitos téreikkel, árnyas lugasaikkal csalogatják a meleg verőfényben eltikkadt kirándúlót egy kis pihenőre. A derült nyári élet, a természet valóban elragadó szépségeinek mennyi emlékét rejti, foglalja magában már puszta neve is Hütteldorf, Haltersbachthal, Hadersdorf, Purkersdorf, Gablitz, Hainbach, Dornbach, Weidling am Bach falvainak s azoknak a többi helységeknek, melyeket minden bécsi ember teljes joggal tart a maga örökölt, ősi tulajdonának.

Mily festőileg szépek a Bécsi erdőnek a Dunára néző meredek oldalai, hol a sűrű tölgyerdőkkel borított halmok hirtelen eséssel hanyatlanak a szürkészöld ligetes szigeteket ölelő folyam partjaira; mily szép fekvése van a hegy és folyam közé szorúlt imposans Klosterneuburgnak, ennek az osztrák Escorialnak; s odább ismét Kahlenbergerdorf mellett, Nuszdorf, Grinzing fölött és Dornbachnál mily gyönyörűen nyúlik el az erdő a zöld rétszőnyegek, vadrózsabokrok és terjedelmes szőlős kertek között, melyek egészen Bécs házaihoz érnek le. A Bécsi erdő legismertebb kilátóhelyei, a *Kahlenberg* meg a *Leopoldsberg*, e szép magaslatok, melyek neve oly szorosan egybefügg a tartomány történetével.

Gablitz és a Kehrwiese nevű dombhát.

Mily pompás kilátás tárúl itt amaz ezer meg ezer kiránduló szeme elé, a kik itt minden évben el-eltöltenek nehány vidám órát a szép tavaszi napokon! Dél és nyugat felé, a meddig csak szemünk ellát, nincs egyéb, mint erdő, mint lomb-tenger; hegygerinczek és kúpok emelkednek egymás fölé, minél távolabb, annál magasabbra, míg végtére messze-messze elérik az égnek meredő Alpesek tövét. Ha éjszaknak fordítjuk tekintetünket, ott látjuk a merészen aláhanyatló hegyoldalak alatt a Dunát, mint valami ezüst szalagot, számtalan berkeivel és szigeteivel, a mint kanyarogva kelet felé hömpölyög, s elválasztja a téres Morva-mezőt a Bécsi medenczétől, míg végre egy részről a Kárpátok végső nyúlványai, más részről a Hundsheimi hegy között eltűnik. És mily szép helyen fekszik maga Bécs a hegyek tövében, ligetek, hullámzó vetések, kertek és kies tájak között; hogy ragyognak a tiszteletet parancsoló Szent István torony s az impozáns város nagyszámú többi templomának és palotájának kupolái, tetői és oromzatai! Bátran állíthatni, hogy Európa millió lakosú városai között egynek sincs ily szép, változatos környéke s egynek sincs a közelében oly nevezetes kilátóhelye, a minő Bécs mellett a Kahlenberg.

Végig tekintve az elragadó látványon, lelkünk visszaszáll a régen múlt időkbe, mikor e hegyek tövében még csak egy kis vár állott, egy falakkal védelmezett városka, a régi Bécs, melyből aztán lassanként a mai főváros keletkezett. A város fejlődésére nem maradt hatás nélkül Lipót őrgrófnak az az elhatározása, hogy sváb Frigyes herczeg özvegyével, Ágnessel kötött házassága után lakóhelyét Melkből abba a várkastélyba teszi át, melyet a Leopoldsbergen 1101-ben kezdtek építeni.

E hegy aljában ő már a rómaiak ideje óta fönnálló telepet s abban egy Szent Mártonnak szentelt templomot talált. Óhajtása volt, hogy, mint Melkben, úgy itt is egy szerzet legyen a közelében a keresztény vallás és erkölcsök ápolására, s azért a St.-Martinhoz legközelebb eső magaslaton társas káptalani templomot s világi kanonokoknak szánt lakásokat építtetett. Így keletkezett *Klosterneuburg*. Ugyancsak ekkor kezdték építeni a fejedelmi udvart és azt a női kolostort, melyet a szájhagyomány szerint Lipót neje, Ágnes, alapított, kinek a széltől elkapott s a völgybe levitt fátyola jelölte ki a nép költői fölfogású mondája szerint azt a helyet, hol Klosterneuburg büszke kolostora épült. A Kahlenberget azonban egy még sokkalta nevezetesebb esemény fűzi Ausztria történetéhez: Bécs fölszabadítása; a nagy keresztény sereg innen a Bécsi erdőből rohant elő,

Kilátás Bécsre a Kahlenbergről.

innen támadt rá az ostromló török seregre, győzelmével megadva az első nagy döntő csapást az oszman uralomnak és terjeszkedésnek.

Eleget időztünk a Bécsi erdőnek e legéjszakibb nyulványainál; most a rengeteg belsejébe hatolva, mindenfelé ugyanazt a tipust látjuk: bükkerdőségek, sürü fiatalosok, magános tölgyek, fenyő majd semmi, alacsony, többnyire szelíden emelkedő hegykúpok, buja rétekkel, dús virágszőnyegekkel s apró patakokkal díszlő völgyek és hegyszakadékok: íme, ezek jellemzik e kies dombvidéket a Wien patak völgyétől éjszak felé. Minden része festői ennek a nem nagyszerű, de végtelenül kies vidéknek. Mily gyönyörű fekvése van annak a sok falunak ott az erdők és rétek között, mily élvezetes a kirándulás pl. Klosterneuburgból Weidling am Bach-ba, vagy Dornbachtól befelé a Tulbingi Kogl-ig, vagy Gablitzon át a Troppbergig s aztán le *Ried*be; vagy milyen szép a Mauerbach völgye Weidlingautól fölfelé Hadersdorfon keresztül azok között a sok kertek és nyaralók között, melyeket az erdei levegőt élvező nyári vendégek tarka serege élénkít. *Mauerbach* maga is igen régi helység; itt volt Alsó-Ausztriának első karthauzi kolostora, a melyet 1313-ban I. Albert fia, Szép Frigyes herczeg alapított, s mely 1782-ben, viszontagságos, részben igen nehéz mult után eltöröltetett. A még meglevő épületek most részben földesúri lakásúl szolgálnak, részben Bécs város egyik ápoló intézete van bennök elhelyezve. Sieghardskirchentől délnek, halmokban s mély ölű völgyekben bővelkedő vidéken fekszik *Rappoltenkirchen* régi község, mely a XIV. században az osztrák herczegek tulajdona volt. Midőn IV. Rudolf elhatározá, hogy udvarában öröklő hivatalokat állít, Rappoltenkirchen kastélya és az ahhoz tartozó jószág a fővadászmesteri állás javadalmazására lőn kiszemelve, mely állásra a herczeg Kreutzbach Frigyest nevezte ki.

Tájképi tekintetben legtöbb vonzó pontja a Wien aránylag jó tágas völgyének van. Weidlingau és Purkersdorf igen kies fekvésű helységek, s még odább, a nyugati vaspálya mentén is, a hol az éjszaki részekben túlnyomó, csaknem kizárólag lomberdős dombvidék az egyes tűlevelű fákban jelentkező középhegységi tipusnak kezd helyet engedni, egész sorát találjuk a festői tájképeknek. Preszbaum és Reckawinkl felől igen élvezetes kirándulásokat tehetni s a vasútmenti *Neu-Lengbach*, mint szintén az erdőség közepén fekvő Alt-Lengbach nemcsak igen szép, de egyúttal régi helységek.

Az alt-lengbachi várkastély évszázadok óta romban hever. Tulajdonosai a XVI. század óta Neu-Lengbachban laktak, melynek négy völgy fölött

uralkodó magaslatra épített vára még ma is a legjobb karban fönnmaradtak közé tartozik. Az a nemzetség, mely e helységről vette nevét, az osztrák udvari nemesség legrégibb és legelőkelőbb családjai között foglal helyet. Lengenbach urainak 1120-tól egész a XIV. századig tartó történeti szereplése okmányilag kimutatható. Neu-Lengbach tőszomszédságában vannak Alt-Lengbach, Unter-Thurn, Anzbach és Raipoltenbach várainak omladékai.

Mint már említettük, a Bécsi erdőnek a nyugoti vaspályától délre fekvő vidékei az éjszakra fekvőktől meglehetősen különböznek; a Wien völgye ezek közt a határ s ez a különbség a Bécsi erdő minden nagyobb fővölgyében fölismerhető. E vidék bája épen abban rejlik, hogy dombvidéki jellegéből kibontakozva, övszerűen magasabbra-magasabbra emelkedik s lassankint a középhegység alakját veszi föl, sőt végűl magas hegységi tipusba kezd átmenni.

A legkevésbbé ismert, pedig fölötte változatos tájrészletek egyike kétség kivűl a *cs. kir. vadaskert.* Ennek a Wien völgyére hajló lejtőin a nagy szálas bükkös erdőkben ugyanazt a tipust találjuk föl, melylyel már a Wien folyótól éjszakra eső vidéken volt alkalmunk megismerkedni. A magasabb emelkedéseken egyes szál jegenye-fenyők és meredek hegykúpok kezdik rányomni a déli Bécsi erdő bélyegét, míg ellenben a keleti részekben, az úgy nevezett lainzi pagonyban többé-kevésbbé eltörpült tölgyekből álló erdőt találunk, mely a Bécsi erdőnek egyetlen egy más erdejéhez sem hasonlít, hanem tökéletesen a Lajta-hegység némely vidékeinek erdőire emlékeztet. A vadaskerten át igen szép kocsizás esik a Wien völgyéből az Auhof mellől. Pompás fák, ősrégi, csupán dísz gyanánt tartott tölgyek és magas bükkök között nyíló kapun lépünk be belé, aztán az úgy nevezett Püspök-réten át, a Johannser Kogl nevű, óriási tölgyekkel borított halom mellett tovább haladva, a Hittgrabenstadel kies völgykatlanán keresztül, meredek hegyi úton föl a hirschgestemmi vadászházig jutunk, onnan pompás bükkerdőkön, majd réteken s az úgy nevezett Schlossergassel melletti tiszta forráspatakon át egy tölgygyel borított alacsony hegyhát mellett a nagy Dorothea-rétig s újra erdőrészeken át a vadaskert legnagyobb rétjeig, az úgy nevezett Penzingi rétig, melynek szegélyén a császárnénak az utóbbi években épűlt nyaralója áll. Egy tó s néhány óriás fa díszíti ezt a valóban hatalmas terjedelmű pázsittérséget. Egy egészen sík, voltakép dísztelen tölgyesen át ismét a falkerítéshez, a lainzi kapuhoz jutunk, mely csak néhány percznyire van Speising falutól.

Az így bejárt jó országút egy nagy ívet ir le, mely keresztül vonúl a vadaskertnek mind a három pagonyán, s melyről futólag átpillantható az egész. Hogy azonban Európának, tájképi tekintetben, szerintem e legszebb vadaskertjével közelebbről is megismerkedhessünk, gyalog kell bejárnunk nagy számú völgyeit és hegyzugait, barátságos vadászházakkal díszített kisded erdei rétjeit, meredek hegyoldalait, a csaknem áthatolhatatlan sarjerdőket, őserdői fenyvesekkel borított hegykúpokat s a gyönyörű kilátást nyújtó számtalan hegycsúcsokat.

A vadaskert keleti lejtőjén egy kerek dombon terül az ú. n. Baderwiese, melyet a park legszebb kilátást kináló pontjának tartanak. Az elénk tárúló kilátás körülbelül ugyanaz, mely a Kahlenberg tetejéről nyílik, csakhogy Bécs innen távolabb esik, e helyett azonban a Hundsheimerberg irányában tiszta időben szépen kivehetni Pozsony várát. Még érdekesebb az a kilátás, mely az 514 méter magas Hornauskoglról, a vadaskert legmagasabb pontjáról kinálkozik. Az eléje helyezkedett hegy-kúpok és halmok fölött ellátni innen Bécsig s be a Morva-mezőbe s egy völgyön túl még a Bécsi medencze déli vidékeire is, és a Lajta-hegységig. A mi azonban e maga nemében páratlan helyet oly igazán gyönyörködtetővé teszi, az a kilátás, mely innen a Bécsi erdőnek egész nagy területére, a mind magasabbra s magasabbra emelkedő dombokra és hegylánczokra nyílik, melyekben a világos zöld színű bükkösök sötét tűlevelű erdőségekkel vegyűlnek és váltakoznak. A közelebb eső vidékeken kivehetni a völgyeket és helységeket is, így a magasfekvésű Hochrotherdet, Breitenfurthot, a kis Laabot; a Liesing völgyében látjuk Kalksburgot, míg a perchtholdsdorfi templomnak épen csak az orma ragyog el hozzánk egy alacsony hegygerincz fölött.

A kép távolabbi része olyan, mint egy zöld tenger, melyen túl, nem fölötte távol, a Schneeberg deres feje s a lilienfeldi hegység festői körvonalai emelkednek. Szép időben tisztán megkülönböztethetjük rajtok a sziklafalakat, kőomlásokat s a gyalog-fenyőbozóttal benőtt hegyoldalakat. A Hornauskoglnak e szép kilátást nyújtó pontjára a Hirschgestemm melletti vadászháztól könnyen elérhetni alig több, mint egy negyedóra alatt.

Tájainak szépségén kivűl még vadállományban való gazdagsága is különös érdekességet kölcsönöz a vadaskertnek. A termetes szarvasok, a sok dámvad, a vaddisznó, mely tekintve, hogy itt parkban él, feltűnő nagynak mondható, az itt már évekkel ez előtt szerencsésen meghonosított s egészen

vadon élő mufflon (vad juh), a nagyobb vadak elől bekerített ligetekbe és sarjerdőkbe zárt őzek s a hasonlóan védett helyekre nem rég ide telepített virginia-vad tarka vegyületben népesítik itt be e szép park terjedelmes rétjeit és sötétlő sűrűségeit.

A vadaskerttől délre kezdődik a Bécsi erdő keleti szegélyén elvonúló meredek, itt-ott sziklás hegylánczok keskeny öve, melybe a Bierhäusel, a Parapluiberg, a Brühl, az Anninger, a Helenavölgy meg a Triesting völgyét környező magaslatok esnek. A pontusi flórához tartozó növényzetű

Zárdarom Ried mellett.

s a Bécsi erdő többi részeitől tájképi tekintetben is elütő eme vidékek jellemző fája a fekete fenyő.

A *kaltenleutgebeni* keskeny erdős völgy, mely tarka, mozgalmas elevenségét az itteni kitűnő vízgyógyintézetnek köszöni, az érdekes és oly festői sziklaalakúlatoknak csak kezdete. Mennyivel szebb és sajátszerűbb még a keskeny Brühl, a kies fekvésű ősrégi *Mödling* városkával ott a Bécsi erdő tövében! Fölötte nevezetesek azok a magas, csorba sziklakúpok, melyek közűl nem egyet vén fenyőfák koronáznak. Az ember szinte hajlandó volna azt hinni, hogy itt egy geniálisan rendezett parkkal van dolga, melybe a sziklacsoportokat mesterségesen állította ide valami művészi kéz.

S tán még ennél is szebb a magasabb, egyes részleteiben már a havasok közellétét sejtető hegyektől körített *Helena-völgy*, melynek torkolatánál mint valami útonállásra való völgyelzáró fészkek állnak sziklaormaikon Rauhenstein és Rauheneck hajdani rablóvárak. A forrásairól hires kies fürdő, *Baden*, kertek és árnyas séta-útak között terül el a hegyek aljától ki egészen a rónaságig.

A pontusi flórához tartozó imént említett szegélyövtől délnek terül el egy vidék, mely a vadaskert, a nyugoti vaspálya és a Schwechat folyó közötti térséget foglalja el s az egész Bécsi erdőnek kétségkivül legszebb részeihez tartozik. Itt ötlik igazán szemünkbe a dombvidéki és a középhegységi jelleg között levő átmenet, a lombos erdőknek a tülevelü fákkal az elsőségért vívott harcza. A purkersdorfi erdőségnek a vadaskerttel határos, rétekben bővelkedő völgyei, a Német-erdő, a Dachsgeschleif, a Feuersteinberg s annak tövében gyönyörü üde réten terülő szép fekvésü Paunzen minden bécsi ember előtt jól ismert kiránduló helyek. Magas növésü bükkös erdőkön keresztül, melyekben egyes sötétlő fenyvesrészek üdítő változatosságot nyújtanak a szemnek, az úgy nevezett Laaber-Steig melletti meredek lejtőkön áthaladva, eljutunk a zöld rétek szegélyén, hosszú dombsorok aljában festőileg fekvő *Laab* faluba.

A bár nem magas, de annál meredekebben emelkedő hegyen túl, melynek főpontjai a lombos fák és terebélyes vén fenyvek festői egyvelegével borított Hundskehl, Sperrberg és Hochstöckelberg oly elragadó kilátásokat nyújtanak a turistáknak, nyílik a széles, terjedelmes rétségü breitenfurthi völgy, mely Kalksburgnál torkollik a rónaságba. E völgy legszebb helyeit az általánosan ismert s jövedelmes két vendéglő: a Rother Stadl, meg a Zöld-fa díszíti. Odább fölfelé áll az új apáczakolostor, melyen túl nem messze *Breitenfurth* hosszan elnyúló helysége kezdődik gyümölcsös kertektől környezett tiszta, fehér parasztházaival.

Ama hegyháton át, melyen Breitenfurth és *Hochrotherd* helységei feküsznek, s mely a Bécsi erdő alatti és fölötti vidékek közt ős idők óta elválasztó vonalat képez, egy főközlekedési út vezetett mindig a Wien folyó völgyéből és a nyugoti környékből a Bécsi medencze rónája felé. Breitenfurth tekinthető a Bécsi erdőben a városi élet határának; azok a vidékek, melyeket eddig ismertettünk, tömérdek nyaralóik, inkább városias berendezésü fogadóik s kitünő közlekedésük által Bécsnek mintegy messze kiterjedő kültelkeivé váltak. Szép délutánonkint sokkal több úri öltözetü

A Helena-völgy Rauhenstein és Rauheneck várak romjaival.

bécsi lakost láthatni itten, mint parasztot s ez utóbbiak is rég kivetkőztek már régi jellegökből, tisztes népviseletökből.

Azokon a vidékeken, melyeket most készülünk bejárni, még megvannak az erdők közt lakó alsó-ausztriai parasztoknak a régi erkölcsei és népviseletei, szívós kitartó jellemök, csaknem vakbuzgó vallásosságuk s gyakran ámulatba ejtő babonás gondolkozásuk. Itt is találni ugyan, kivált vasárnapokon, egyes városiakat; de ezek többnyire turisták, kik a szabad napot hosszabb kirándulásokra használják föl; számuk különben csekély, mivel a déli vasút gyors közlekedése mellett könnyebb eljutni a Reichenau melletti magas hegyekbe, mint a Bécsi erdő belsejébe, a hová csak rossz kocsiút vezet.

Breitenfurthból Hochrotherden keresztül a gyönyörű *Wögler-erdőbe* jutunk; tűlevelű és lombos facsoportok, fennsíkszerű hegyhátak, mély hegyszakadékok és zúgó patakok terjedelmes rétekkel váltakoznak itten. Keleti irányban szép út vezet a kaltenleutgebeni völgybe, dél felé pedig egy másik a festői fekvésű *Sulz* gyógyhely felé s innen virágos réteken át, szép kilátóhelyek mellett egy felől Dornbach és Grub, más felől Sittendorf falvaiba. Ez utóbbi falutól kevés idő alatt elérhetni *Wildegg* régi várát, melynek nevét 1188-ból való okmányok említik először. Az e várról nevezett nemesi család atyafisága és vagyona által nagy tekintélyre jutott s egész a XV. század közepéig virágzott. A várat a törökök pusztították el 1683-ban; 1686 óta a heiligenkreuzi zárda tulajdona s csak imígy-amúgy óvják az elpusztúlástól.

Sittendorftól keletre fekszik *Sparbach*. Itt egy kis várkastély s egy bekerített vadaskert Liechtenstein fejedelemség uralkodóinak a birtoka. Innen elég jó karban tartott úton a szűk, sziklás Brühl-völgybe jutunk, hol a régi Höldrichsmühle s az úgy nevezett Hinterbrühl medenczéje a Bécsi erdő legszebb pontjai közé tartoznak. Brühl, régibb irásmód szerint Priel, a középkorban Proilum, talán a Meidling vára alatt elterülő herczegi vadaskerttől vette nevét, mivel e szó eredetileg mélységben fekvő erdőt vagy berket, cserjével benőtt nedves rétet, később pedig, mivel az ily területeken rendesen vadat is tenyésztettek, vadas ligetet jelentett, melyet a szükség szerint kerítéssel vagy fallal vettek körül. A Brühl völgyéből egy dél felé tartó másik út a hegységbe vezet; ezen az úton egy szűk völgyön keresztül Gaaden rétekben bővelkedő, széles völgykatlanába jutunk, hol a magasra nyúló kerek Anningerberg tövében *Unter-Gaaden* és *Ober-Gaaden* községek fekűsznek messzire ellátszó nagy templomukkal.

Szép hegyi út vezet Siegenfelden keresztül le a szűk, szirtes Helenenthalba is; a Schwechat folyó mentében a festői fekvésű Cholera-kápolna, az árnyas krajnai és Augustinus-kunyhó mellett elvonúló kocsiút is a legérdekesebbekhez tartozik az egész vidéken. Éjszak felé meredeken emelkedő erdős lombok zárják körül a szűk völgyet, míg dél felől a 831 méter magasságú Vaskapu s a csak kevéssel alacsonyabb Lindkogl nagy erdővágásokkal, erdei-, fekete-, vörös- és jegenyefenyő-állományokkal, tar

Heiligenkreuz és kolostora.

sziklafalakkal és rideg kőomlásokkal váltakozó hegytömbjei emelkednek. Ezeknek már egészen magas középhegységi jellege van.

A sattelbachi vendéglőnél elágaznak az országutak: az egyik az ős-kőzet sziklái, a nagy templomú és kies fekvésű *Meyerling* s a heiligenkreuzi kolostor várkastélyszerű épülete mellett a barátságosan zöldelő Alland-völgybe, az éjszaknyugat felé elágazó másik út egy szűk, erdős völgyön vonúl végig, melynek éjszaki végében *Heiligenkreuz* zárdája áll. 1136-ban kinyilatkoztatja III. Lipót őrgróf, hogy Sattelbach (ma Heiligenkreuz) községét odaajándékozta a Morimundból ide hívott cistercita-rendnek

és pedig fia, a szintén e rendbe tartozott Ottó tanácsára s neje Ágnes és többi fiai, Albert, Henrik, Lipót és Ernő beleegyezésével átadta a rendnek a község környékét is, mint alapítványt. Az okiratban pontosan meg vannak jelölve az odaajándékozott terület határai, még pedig a határbeli dűlők, halmok, földek, vizek és helységek megnevezésével, melyek ma is megvannak. Ilyenek a Privaton, Hausruck, Hocheck, Ebenberg magaslatok; a Sattelbach, Sparbach, Dornbach, Schwechat patakok; Mayerling (Murlingen) és Sittendorf (Sichendorf) helységek, a miből eléggé kiviláglik, hogy a Bécsi erdő e részének betelepítése már abban az időben messze előre haladt. Heiligenkreuz a második kolostor, melyet III. Lipót alapított. Az első Klosterneuburg volt. De úgy az első, mint a második át bírta küzdeni a fölötte elvonult századok hosszú sorát s egész napjainkig megtartotta fényét. A nagy erdei kolostor, mely Alsó-Ausztriának, különösen pedig a Bécsi erdőnek történetével oly szorosan kapcsolatos, a tartomány legérdekesebb zárdái közé tartozik. A kőfalaktól, gazdasági épületektől, ősfákkal díszes virágzó kerttől körülvett hatalmas épületcsoport magas templomával kedves látvány a szemnek. Nem kevésbbé méltó a megtekintésre a templom belseje is, a híres keresztfolyosó, a lépcsők, a termek és a tanulságos gyűjtemények, melyeket e kolostor tudományt és művészetet ápoló szerzetesei minden időben jó karban tudtak fönntartani.

Szép júniusi estéken, midőn a nap utolsó sugaraival bearanyozza a hegyeket s a bükkösök és tölgyesek világoszöld színe gyöngéd árnyalattal válik ki a vörösfenyők fínom rajzai s a lúcz- és jegenyefenyők sötétzöld színei közül, s mikor lenn a völgyben a leszálló éjszaka hosszan elnyúló árnyékba borítja a locsogó patak mellékén terülő virágos, üde réteket s esthajnali szellő kezdi lengetni a kolostorkerti fürtös gesztenye- és terebélyes hársfák ágait: olyankor e kedves tájkép közepén úgy tűnik föl a hatalmas zárdatelep vakító fehér falaival, mint a béke vára, mely fölött nyomtalanúl vonúltak el az évszázadok. A magas toronyban megszólal az Ave-Mária harangja, zengő hangja összevegyűl a pásztorkürt mélabús szavával, a nap lehanyatlik a zöld halmok mögé s oly erdei tájképben gyönyörködünk, melynél szebbet képzelni is alig lehet.

Heiligenkreuzból kocsiút vezet egy meredek hegyháton keresztül, melyről messze terjedő kilátás nyílik a Bécsi erdő fölött egész föl a havasokig s le az allandi széles, rétekkel és szántóföldekkel borított völgykatlanig. A több völgy összeszögellésénél s öt országút csomópontján fekvő *Alland*

mellett kétfelől két szirtes hegykúp emelkedik, melyek közül a délnek esőkerek, egy felől erdős, más felől azonban magas sziklafalként meredeken emelkedő körvonalaival különösen föltűnő. E község története egész a XII. századig nyúlik vissza s legrégibb neve Adalech, mely az Adelhaid személynévvel azonos. Alechti Leutold 1340-ben Ausztria herczegeinek erdőmestere volt.

Allandból az országút a Schwechat folyó mentében réteken, sötét fenyő- és bükkerdőkön, sőt egy helyen törpe tölgycserjésen keresztül a kies fekvésű Klausen-Leopolsdorfba vezet. Itt ismét egy rétekben s magános

Alland, kilátással a „Vaskapu“ felé.

nagy paraszttanyákban bővelkedő völgykatlan van előttünk, hol szintén több országút metszi egymást.

Déli irányban a magas és meredek hegyoldalaktól szegélyezett grosskrottenbachi völgy nyílik, melynek aljából egy rossz karban tartott út Kis-Máriazellnek vezet. Keletre a széles lameraui, éjszakon a csakhamar három mellékvölgyre oszló aggsbachi völgy vonúl, melyeken át jó közlekedés nyílik különböző irányok felé. Maga Klausen-Leopoldsdorf községe a keskeny Hainbach-völgynek épen a torkolatában fekszik.

Mindezeknek a völgyeknek nagy fontossága van a Bécsi erdő gazdasági értékesítése tekintetében. A rajtok keresztülfolyó vizeket a faúsztatás

idejéig egyes vízfogókkal torlasztják föl s a völgyek is e vízfogókról (Klause) veszik nevöket. A Schwechat völgyében Alland és Klausen-Leopoldsdorf között van a nagy fő-vízfogó, melynél a mellékfolyókon érkező fa mind összegyűlik, s innen aztán úgy úsztatják tovább.

Klausen-Leopoldsdorfból a Hainbach-völgy meredek hegyoldalak s hosszan elnyúló rétek között a hainbachi vízfogóhoz vezet, innen pedig jó országúton ama pompás, számtalan kúpokból és terjedelmes hegyhátakból álló erdős hegységhez, mely Allandtól és Heiligenkreuztől egy felől a rétekben bővelkedő grubi-hochrotherdi-breitenfurthi vidék, más felől az Agsbach, majd Pfalzbach között minden megszakítás nélkül egész a nyugati vaspályáig vonúl. Nagy kaptatókon föl s le és folyton sűrű erdők között haladva, az úgy nevezett Gruberau kies völgy lapályára érünk, honnan jó kocsiútak vezetnek a Bécsi erdő keleti részeibe.

Tájképi tekintetben még gyönyörködtetőbb az egyenest éjszak felől ide nyíló fővölgy. Kevéssel Klausen-Leopoldsdorf szélső házain túl éjszak-nyugat felé kanyarodik egy szekérút, mely az egyes szétszórt házakból álló Klein-Krottenbach falun át fenyves erdők között a hasonló nevű vízfogóhoz vezet, mely mögött meredek, sűrű erdős hegylánczok tünnek föl előttünk.

A fővölgy mentén a Lengbach torkolatához érünk, mely patak egy keskeny, csodaszép völgyet szel végig. E völgyön keresztül a Lengbach vízfogója s a Bécsi erdő főhegygerinczén fekvő Hochstrasz falu mellett vezet a legrövidebb út Alt-Lengbachba, onnan pedig a nyugati vaspályára.

Az Agsbach völgye sűrű bükkös erdőségen s egyes réteken keresztül az agsbachi vízfogó mellett egészen Kniebachig vonúl, mely község a Schwechat meg a Wien folyó vidékeinek vízválasztóján fekszik. Innen az országút a Pfalzbach mentén egyenes vonalban visz lefelé a nyugati vaspálya mellett fekvő Preszbaumba.

Az egyenest nyugat felől húzódó s a klausen-leopoldsdorfi medenczébe nyíló völgy az úgy nevezett Lämergaunak kövér rétekben, terjedelmes tanyákban és gyümölcsös kertekben gazdag, széles lapálya. Innen rövid kocsizás után a csak nehány házból álló *Schöpflgitter* tanyára jutunk. Itt a széles völgy torkolatszerűleg összeszorúl s aztán három irányban ágazik el. Dél felé meredek hegyeken, komor, sötét fenyőerdőkön keresztül a hollerbachi és az Antal-vízfogó mellett elvezető jó országúton bejutunk a Bécsi erdő hegyesebb részébe, mely már minden részletével az Alpesek közellétére vall. Meredek hegyektől körülvett virágos rétségen fekszik itt a csinos

St.-Corona helység, honnan gyönyörű kilátás nyílik a Schneebergre. Innen aztán lefelé visz az út a Triesting völgyébe Kaumbergbe, a déli és a nyugati vaspálya összekötő vonaláig, mely egyúttal a Bécsi erdő területének is határát képezi. Ha ellenben Schöpflgitter felől az egyenest nyugatnak vezető országúton haladunk, mindjárt a magas Schöpfllberghez közel érjük azt a helyet, a hol két völgytorok válik el egymástól. Magas fenyőfák között áll a régi Szarvas-kápolna, melynek oltárképe annak a vadászlegénynek a halálát ábrázolja, a ki széles jó kedvében azzal kérkedett, hogy ő még az olyan szarvast is lelőné, a mely feszületet hordana az agancsai között. Más nap épen e helyen csakugyan olyan szarvas került eléje, mely feszülettel volt díszítve. A vadászlegény, a mint rá pillantott, azonnal holtan rogyott össze.

Az éjszakra elágazó szakadék a Geisruck-vízfogóhoz vezet; de ha egyenes irányban haladunk, egy sötét fenyőerdőkön át vezető s meredeken emelkedő rossz kocsiúton Untergredl házcsoportjához érünk s onnan ki Laabenbe, odább pedig a nyilt nyugati elővidékre. Az egész területnek talán a legszebb vidéke a lameraui pagony s egy Obergredlből a Hammethegy gerinczein keresztül a Geisruck-vízfogóhoz, onnan pedig a holleri hegyen át Hochstrassba tett gyalogolás igen nagy élvezetet nyújt. Sem ház, sem út, sem zaj nem zavarja ez erdőségek csendjét; mindenfelé magas törzsű bükkerdővel s egyes tűlevelű fákkal benőtt hegyszakadékok, völgyek, hegykúpok és hegygerinczek terjedeznek itt egész a határtalanságig, s a helylyel-közzel található kisded rétek csak szigeteket képeznek ez erdőtengerben; őzek és szarvasok nyugodtan legelésznek a virágos, zamatos fűben, semmi sem háborgatja a mély csöndességet. Csak itt-ott fordúl elő egy-egy elkeseredett tusa a kerülők meg az orvvadászok között, kik sokszor a messze hegyek közül járnak el ide. Ilyenkor aztán csattog a bot s néha még a puska is közbedörrenti komoly szavát. Az utóbbi években azonban már e kis csatározások is ritkábbakká lettek.

A Bécsi erdőnek legmagasabb s a Bécshez közelebb eső éjszaki részektől leginkább különböző része a Schwechat és ennek mellékpatakjai, más felől pedig a Triesting által határolt déli terület.

A Baden és Vöslau melletti nyúlványokat, melyeknek legmagasabb orma a Vas-kapu, részben már érintettük. Ugyanolyan tipusú vidék terül, fekete-fenyőtől s általában a pontusi flórához tartozó növényzettől környezett. magasra meredő sziklakúpok nyúlnak egész a Gainfarn melletti hegyaljig.

sőt még tovább is, befelé egész a szűk s elég szép Triesting-völgybe Fahrafeldig és Weiszenbachig.

Altenmark terjedelmes községétől rétekben gazdag széles völgyön keresztül fenyvesekkel borított hegyek aljában a vízválasztón át országút vezet Allandnak; egy másik út Reisenmarkt kies fekvésű község felé ágazik el, melynek szomszédságában a messze kilátást nyújtó Arnstein vára emelkedik. Annak a nemesi családnak a nyomait, mely e vártól vette nevét s talán magát a várat is építteté, 1170-től egész a XIV. század közepéig követhetjük. Az omladék a körülötte fekvő erdőségekkel együtt a heiligenkreuzi kolostor tulajdona.

Altenmarkból Kis-Máriazell régi községe is könnyen elérhető. Története messze vissza nyúlik a múltba. 1134-ben két testvér, Schwarzenburgi Henrik és Rapoto, a nagy birtokú nemes Haderich fiai, elhatározák, hogy lakásuk közelében a benedictinusok számára kolostort alapítanak. E czélra az atyjoktól örökölt Schwarzenburgot ajánlották föl, melynek hajdan Nesta volt a neve. (A Hafnerbergből Allandba vezető út mentén, egy Szent Pankratiusnak szentelt régi templom romjai mellett, mely, e szent nevéről ítélve, valaha valami régi nemesi nemzetség házi temploma lehetett, ma is áll Nöstach falu.)

A két testvér abban is megegyezett, hogy haláluk esetén a Dunán innen és túl fekvő birtokaikból is többeket hagyományoznak majd a kolostornak. Lipót őrgróf azonban oda ajándékozta a fölállítandó kolostornak azt a telket és földet, melyre az épület emelendő vala, nemkülönben a szomszédos erdőket és telkeket is s a kolostor fölötti kegyuraságot fönntartá magának és utódainak. Az alapító-levél Klosterneuburgban kelt 1136-ban Gyertyaszentelő Boldogasszony napján. A kolostor egész 1782-ig fönnállt s ma Kis-Máriazell tulajdonosának a lakóhelye.

A Kis-Máriazelltől Klausen-Leopoldsdorf felé vezető út és St.-Corona között nehány jókora magas, éles körvonalú kúp-alakjával a közeli havasokra emlékeztető hegy emelkedik. Ugy a nagy Hollerbergről, mint a Leistbergről szép kilátás nyílik. Ez utóbbiról déli irányban áttekinthetjük a mind magasabbra tornyosúló hegysorokat, a Triesting fölött elnyúló, aztán mögöttök a gynttensteini hegyeket, a Kuhschneeberget s a Schneebergnek a többinél magasabbra emelkedő fehér falait. Éjszaknak és keletnek a nagy zöld Bécsi erdő fölött tekint el szemünk s egy bemélyedésen át szép tiszta reggeli időben megláthatjuk a Kis-Kárpátok kékes szürke lánczát a nélkül.

A Weissenbach- vagy Steinwand-szurdok.

hogy az előttök mélyen fekvő rónaságból is megpillanthatnánk valamit. A Bécsi erdő déli részének legszebb s egyúttal legmagasabb hegye a Schöpfl, magas szál bükkök, lúcz- és jegenyefenyők nagy erdőterülete. Virágos erdővágások, meredek hegyoldalak s egyes sziklás, köves részletek a felsőmagyarországi Kárpátok némely vidékeire emlékeztetik a vándort. Vad, őserdőszerű rengeteg ez, mely bizony alig sejteti, hogy tőszomszédságában egy nagyváros fekszik.

A Schöpflgitterből egy sarjerdőn s több apró réten át egy vágás mellett, odább pedig nagy szálerdőkön keresztül a Vorderschöpflig vivő árnyas út, mely innen a Schöpfl voltaképi legmagasb csúcsára, a 893 méter magasban egy réten levő szép kilátáshoz vezet, a legélvezetesebb kirándúló helyek egyike az alsó-ausztriai hegységekben. Dél felé pompás kilátás nyílik egész sorára a hegykúpoknak s hegygerinczeknek, melyek közül a Hocheck, a Plakles, a Hochriegel, a Kieneck, a Staffkogel és az Unterberg tűnnek föl különösebben; ezek mögött hatalmas arányokban emelkedik a Schneeberg a Waxriegellel, a Kaisersteinnal meg a Kuhschneeberggel, mely utóbbi mögött ismét a Rax-Alpes, s tovább délnyugat felé a Hó-Alpes a Windberggel meg a Donnerwanddal, aztán a Lach-Alpes mered, melyhez a Gippel-Alpes, odább pedig a Hof-Alpesen túl egész szélességében a Göllerhegy sorakozik. A Hoch- és a Reis-Alpesek szintén jól láthatók. A kép közepe táján Araberg várromja látszik egy erdős hegykúp tetején; hasonlókép ide látszanak az Ötscher meg a Scheiblingstein.

Nyugat felé a nyilt elővidék tárúl elénk; rétek, mezők, apró erdők, itt-ott egyes helységek: ilyen a táj tipusa, a meddig a szem ellát. Éjszaknyugat felé látjuk a nyugati vasút vonalát és St.-Pöltent s a zöld tájék közepén a Duna folyam ezüst szalagját, azon túl pedig szürkéskék párákba burkolva a Mannhartsberg alatti egykori kerület lapályos tájait. Tiszta időben még Göttweig, a Hollenburg melletti Wetterkreuz, valamint a Jauerling is bele esnek látó körünkbe. Éjszak és kelet felé végig látunk az egész nagy Bécsi erdő fölött a Dunától egész a Triestingig. S ha e nagy erdőterület számtalan hegyein, csúcsain és völgyein végig hordtuk tekintetünket: gondolatunk a Bécsi erdő történetére irányúl, mely messze visszanyúlik a középkorba.

Azon allodialis birtokok között, melyekkel a birodalom az Ausztriában uralkodó Babenbergi fejedelmeket a magyarok legyőzése után megajándékozta, a mai Bécsi erdőben fekvők voltak a legjelentékenyebbek. 1002

november 2-án II. Henrik király Henrik őrgrófnak egy jószágot adományoz a száraz Liesing és a Triesting között. 1035 június 10-ikén II. Konrád király ajándékoz Adalbert őrgrófnak egy területet a Triesting és a Piesting patak között, mely utóbbi egy ideig Stájerország határát képezé.

Enenkl *Fürstenbuch*-ja II. Lipót őrgróf leányának, Erzsébetnek 1090-ben történt kiházasítása alkalmából szintén több szabad jószágát említi az őrgrófnak, melyek Wilhelmsburgtól keletre egész a Piesting mellékeig terjedtek. Hogy ez időben a Bécsi erdő éjszaki részéből egész a Dunáig jelentékeny területek voltak a Babenbergiek tulajdonában, az a szerzetek javára később tett adományaikból világos.

Rudolf császár II. Ottokár királynak legyőzése után 1279-ben német birodalmi és osztrák nemeseket fejedelmi gyülésre hívott össze, kik a fölött voltak határozandók, hogy az egykori babenbergi magánjószágok kiéi legyenek. Ez alkalommal kijelentették, hogy mind azok a birtokok, melyeknek ura és gazdája az osztrák és stajer Frigyes herczeg vala, a császárnak, vagy az ő nevében a helytartójának adassanak át, fönntartva azokat az igényeket, melyeket valaki netán a törvény előtt emel és érvényesít. Az első Habsburgok is csakugyan egészen szabad tetszésük szerint rendelkeztek Bécsi erdőbeli jószágaikkal, némelyeket elzálogosítván, eladván, másokat ismét vásárlások útján gyarapítván. Jelentékeny terjedelmű volt a többi között a mauerbachi karthausiaknak tett adomány, mely szerzetet 1313-ban Szép Frigyes és testvérei alapítának.

A XIV. század második felében a Bécsi erdőnek már egy országfejedelmi erdőmesterével találkozunk, kinek oly jogai voltak, melyekhez hasonlókat ma csak a fővadászmester gyakorol. 1567-től 1582-ig császári parancsra a Bécsi erdő pagonyai rendezés és körülhatárolás — „Beraitung und Ausmarkung“ — alá vétettek. VI. Károly császár 1724-ben a Bécsi erdőt a ministerialis udvari bank-bizottságnak adta zálogba, melytől a hadviselési költségek fedezésére kölcsönt kapott vala. Mária Terézia császárnő 1755-ben lemondott a Bécsi erdőre való tulajdonjogáról s annak erdőségeit az állam tulajdonába bocsátotta át.

A Schöpfltől nyugatra emelkedik még egy pár hegy, a Kukubauerwies meg a Kasberg, melyek erdőség és talajalakúlás tekintetében ugyanazt a tipust mutatják, melyet már fönnebb leírtunk. E két hegy délre Heinfeld és St.-Veit falvak mellett a Gölsen-völgy, nyugatra a Traisen folyó felé ereszkedik alá. Éjszakról a tulajdonképi Bécsi erdő és a Traisen folyó között

egész a tullni mezőig terjedő nyilt tájék fekszik előttök. A Bécsi erdő alatt elterülő eme vidéket szorosan már nem számíthatjuk a Bécsi erdőhöz. E táj jellege egészen más, ugyan olyan, mint a minő Alsó-Ausztria nyugati részében és Felső-Ausztriában a nyugati vaspálya mentében terül. Egyes gazdag paraszttanyák, nagy gyümölcsösök, rétek, szántóföldek váltakoznak itt apró fenyvesekkel, igazi mezei ligetekkel. A talaj hullámzatos, a nélkül, hogy hegyes volna; egyes erdős halmok azonban meglehetősen meredekek és magasak; azonban sem a magaslatok, sem az erdők nem függnek össze semerre nagyobb hegyrendszerekkel. Némely völgy jó mély bevágódású. E vidék legszebb része a Tullni patak és a Traisen között fekszik Traismauer mellett.

Itt nehány nagyobb fenyves erdőterületet találunk; így a hegyhasadékszerű Paschling-völgyet, a Tullni mező felé meredeken aláhanyatló magaslatról pedig szép kilátások nyilnak a síkságra, a Dunára és nagy ligeteire, odább pedig a folyamon túl eső vidékre. Déli irányban az előhegységek, azok mögött pedig az Alpeseknek egy hosszú darabja emelkedik jól kivehetőleg. Heiligenkreuz a kis Gutenbrunni erdővel, és vele szemközt a Reidling és Eichberg, valamint a Traismauer melletti Seelackenberg nem épen valami szép, de azért eléggé barátságos tájak.

Az Alpesalji vidék.

Ha a *Bécsi erdő*nek, mint természetes alkata is mutatja, a Triestinget meg az evvel nyugatra egyközűleg folyó Gölsen patakot veszszük déli határáúl: azt az egészen eddig terjedő hegyes vidéket, melynek változatos és mind magasabbra emelkedő hegytetői és minden irányban szétágazó völgyei keletre, nyugatra mindinkább szétterülnek egész Alsó-Ausztria déli határáig, *Alpesalji vidék*nek nevezhetjük, melyhez azonban minden esetre hozzá kell foglalnunk azon Alpesek egy részét is, melyek e hegyes vidék környékén Alsó-Ausztriába benyúlnak. E terület pontosabb körülhatárolásához a rajta eredő folyók és patakok folyása adja kezünkbe a legbiztosabb segédeszközt.

Keletről nyugat felé menőleg az Alpesalji vidékhez tartozóknak veszszük: a Piesting felső völgyét forrásvidékével és mellékvölgyeivel együtt, a Schwarza, valamint a Pütten patakok egész folyását és mellékpatakjaikat egészen odáig, a hol a Lajtában egyesűlnek, meg a Rába mellékfolyóit; a Traisen felső vidékét a Gölsenbachhoz ereszkedő Hallbachvölgygyel;

a Bielach és a Melk felső vidékét; az Erlaf és az Ybbs felső vidékét és Alsó-Ausztria délnyugati szélén az Ennsbe folyó Raming patak jobb parti vidékét is.

A ki nyugatról érkezik Bécs felé, az a Bécsi erdőben, annak zöld mezőiben, erdőkoszorús magaslataiban és festőien csoportosúló helységeiben, mint a főváros szép környékében gyönyörködik; az alsó-ausztriai Alpesalji vidékről pedig, mely a jelenkori közlekedési viszonyok által épen úgy Bécs szomszédságához tartozik, méltán elmondhatjuk, hogy oly változatos és annyi tájképi sajátsággal és természeti szépséggel van megáldva, a mennyi ilyen kis területen alig található máshol: Vannak itt bájos völgyteknők, a melyekből a havasokat látni, hatalmas csúcsok, a melyekről az egész környéken végignézhetünk és messzire kilátunk; nesztelen völgyzugok, a melyeknek erdei magányát gyakran órajárásnyira sem zavarja emberi lak, majd élénk forgalmú, sűrű népességű nyilt völgyek; mély sziklahasadékok, a hol a hegyi patakok zúgása visszhangzik, és a havas hegység mélyedéseiben, erdők ölén, rétek között hegyi tavak tükre, havasi kunyhók és hegyi legelők a havasi gazdaságra alkalmas magaslatokon.

Nem állíthatjuk, hogy mind e tájképi szépséget könnyen és kényelmesen élvezhetnék már mai napság is a természet kedvelői, mindamellett, hogy a vasútak a völgyekbe már messzire benyúlnak, s mindamellett, hogy a turista-egyesületek is szorgalmasan buzgólkodnak. De tagadhatatlanúl javúl a helyzet; évről-évre mindinkább tágúlnak a közlekedés korlátai és szűnőben van a lakás- és élelemhiány miatti panasz.

A fönt megkisérelt fölosztás szerint tartsunk most szemlét e vidék egyes részei fölött és, a mennyire terünk engedi, jelöljük meg futólag azokat a sajátságokat, a melyek e tájak képét elénk idézik és érdekessé teszik.

Azon hegyhát keleti oldalán, a mely a Schneebergtől éjszaki irányban az Unterberg felé húzódik, hosszabb s rövidebb kanyargós völgybarázdákban gyűlemlenek össze a *Piesting* forráspatakai, a mely folyócska további részét *Kalter Gang*nak is nevezik. Az *Unterbergről*, mely 1341 méter magas és a legkedvezőbb kilátó helyek egyike, meglepő látványt nyújtanak e legyezőalakúan összefutó völgyek. Az a hely, a hol egyesűlnek, mind természeti szépségénél, mind történeti jelentőségénél fogva egyik legnevezetesebb vidéke Alsó-Asztriának. *Gutenstein*, mely 1186 után a Babenbergi fejedelmek birtoka volt, kik közűl valószinűleg az utolsó előtti, VI. Lipót, építtette a várat, az első Habsburgok korában mint Szép Frigyes kedves

mulatója és halála helye (1330) lett ismertté; azé a Frigyesé, a ki bajor Lajossal sikertelenül küzdött a német koronáért, majd Trausnitzban fogva volt és a mauerbachi karthausi kolostort alapította. A sziklakúpon épült régi vár most festői rom; a völgy rétjén álló s szép kerttel környezett új vár a *Hoyos* grófok birtoka.

Alább a Piesting völgyében, melynek mindkét oldalán a feketefenyő az uralkodó fa-nem, ősrégi helységek és újkori ipartelepek váltakoznak egymással. Az előbbiekhez tartoznak *Pernitz* mezőváros ka, a melynek szláv neve igen régi eredetre vall; azután *Waldegg*, *Wopfing* és még két falu, *Piesting* és *Wöllersdorf*, Staudigl énekes szülőhelye, a hol a völgy Bécs-Ujhely síkjára nyílik; az utóbbiakhoz tartozik különösen az *ődi* fémárúgyár. A völgy legérdekesebb tájképe azonban a *Starhemberg*-féle kastély romja, mely Alsó-Ausztriában a legnagyobbak egyike és történeti jelentőségénél fogva is kiváló. Ennek jellemző párja a közeli *Hernstein* kastély, melyet Lipót főherczeg számára Hansen Theophil a jelenkori művészet minden eszközének fölhasználásával épített, s hova a bal völgyoldal magaslatán át kényelmes út vezet. A Piesting mellékvölgyei közül az Ődnél végződő *Miesenbachthal* különösen figyelemre méltó, mert tele volt sok szép tájképi részlettel és még most is sok van benne, ha ugyan az erdőirtás tovább nem terjedt. Ez a völgy Gauermann Fr. tájképfestő szülőhelye, kinek innen valók a legszebb vázlatai.

Mindjárt Starhembergen alúl a völgyoldalon át régente egy — most kocsiúttá kiszélesített — ösvény vezetett Alsó-Ausztria egyik legnevezetesebb völgyébe, melyet a köznép *Neue Welt*-nek nevez; a geologus jól ismeri e kifejezés valódi jelentését; a történetíró meg számos emléket sorol föl annak bizonyítására, hogy e völgyben már a rómaiak korában római gyarmatnak kellett lenni, még előbb pedig valamely művészi hajlammal bíró néptörzsnek kellett laknia. A Neue Weltben, déli lakott szegélyét nem számítva, két nagyobb rendes falu és sok magános tanya van. A Neue Welt éjszakkeletről délnyugatra húzódó jó tágas völgymedenczét képez; folyóvize, — mely most már csak kis patak, ha csak a vadvizek föl nem duzzasztják, — egy szűk szoroson át foly ki a bécs-ujhelyi síkságra. E szoros fölött a magasban ritkás erdőtől fedett, meredek hegyen van *Emmerberg* vár omladéka, a mely hajdan Stájerország asztalnokainak székhelye volt. Az átellenes oldalon a völgy egész hosszában végignyúlnak a *hohe* vagy *lange Wand* (legmagasabb része 1.045 méter) meredek sziklafalai; a dél-

Az ődi völgy.

nyugati halmok fölött pedig rendkivül festői kilátás nyilik a Schneebergre és annak nyúlványaira.

A *Schwarza* és a *Pütten*, a melyek egyesüléséből a *Lajta* folyó, a monarchia e nemzetközi határvonala származik, mind saját természetükre és fejlődésükre nézve, mind környékükre nézve észrevehetően különböznek egymástól. A *Schwarza* mindkét oldali összes mellékvizével együtt a *mész-öv* szülötte és egész tekervényes folyása ez öv határain belül van. A *Pütten* — vagy ennek inkább a forrásvidéke, mert magát e folyót csak ott kezdik Püttennek nevezni, a hol forráspatakjai már egyesülnek és éjszaki irányba térnek — a *pala- és grauwacke-öv* szülötte és mellékvizei is ugyanazon övben erednek. Azért a talaj szerkezeti különbségét a két folyó minden sajátsága, ú. m.: vizük színe, folyásuk sebessége, völgyi útjuk alakja és szépsége és környékük képe egyiránt visszatükrözi.

A Schwarza felső völgyét, a mely nyugatra kanyarodva vonúl éjszakról délre, csekély magasságú hegyoldalak szegélyezik; részint erdősek, részint szántóföldek és kedves tájképi látványt képeznek, de a szemlélő kevés említésre méltót vesz észre rajtuk. Csak két helyen tágúl ki a völgyfenék annyira, hogy benne jókora helységek keletkezhettek; ezek egyike a völgy legfelső részében a régi *Rohr* község, másika a még régibb *Schwarzau* mezőváros a völgy legalsó részében. E két helység között csak magános tanyák vannak, igaz, hogy nem csekély számmal és itt-ott egymás tőszomszédságában.

Schwarzau alatt kezdődik a Schwarza középfolyása, ott, a hol balról a Voisbach, jobbról a Preinerbach siet beléje; ott kezdődik egyszersmind vidékének, sőt az egész Alpesalji vidéknek legszebb része, nagyszerű és kies tájképek egész sorozata. Ilyenek különösen a hegységi tájak legszebb díszében pompázó egyik oldalvölgy, a *Nasswaldbachvölgy* és annak mellékvölgyei; azután a kis és a nagy *Höllenthal* hatalmas sziklaüstjei; végre magának a Schwarzának a medre, mely a Schneeberg és a Rax hatalmas hegycsoportjai között nagyobbára magas, meredeken tornyosúló sziklák közé szorúl; zöld csillogású vize messzire hangzó eséssel rohan a szoroson át, melyben a morajló víz mellett alig-alig fér el egy országút. E völgyszoros egyetlen kitágúlását a *Kaiserbrunnen* házcsoportja jelöli, a mely most Bécsre nézve igen fontos, mert az ivóvizét szolgáltatja. Hirschwangnál völgyszorosából a Schwarza *Reichenau* felé egy gyönyörű völgybe lép, mellesleg mondva, az egyetlen völgybe, a melyben a nyaralók építésénél

teljes mértékben fölhasználták a jelenkori építő művészet eszközeit. Az egész Alpesalji vidéken nincs egy völgyben sem több, sem kedvesebb nyaraló és falusi lak. Azonfölül Reichenau történeti nevezetességű hely; a középkor vége felé a „nyájas“ Ottó herczeg által 1327-ben alapított stájerországi neubergi cziszterczita-klastrom javadalmának egy részét képezte; a középkor elején pedig a karinthiai márkához tartozott és (a Preinon meg a Gescheiden át) a Mürz völgyébe vezető legrégibb kereskedelmi út egy állomása volt, míg

A „Hintere Wand“ nevű sziklafal Miesenbach mellett.

a Semeringen át vezető út létre nem jött. Mostanában a semeringi pálya szállítja a völgybe a nyaralókat; a völgy nyílását egy hatalmas útvezeték hídalja át, melyen a vaspálya a Schwarza völgyének jobb oldali lejtőjére jut és fölkapaszkodik a hegyek közé. A folyó maga Gloggnitzon alúl levetkezi havasalji jellemét, a völgyfenék kitágúl, és a meredek hegyoldalakat szelid lejtők váltják föl. De egy mellékpatakja, a *Sirning*, a mely balról folyik beléje, a keleti Alpesalji vidéknek valóságos paradicsomába, *Puchberg* magas völgyébe vezet bennünket, a melyet a maga teljes ámulatos nagyságában látható Schneeberg lejtői és nyúlványai szegélyeznek. A föld e bámulatosan megkapó helyzetű és alakú zugának vázolása nem tartozik

e sorok keretébe. De kétségtelenül méltó arra, hogy legelőször említsék és mutassák a természet azon barátainak, a kik az ország tájképi szépségeit akarják megismerni.

A déli határon egy hatalmas hegyháttal lépnek be Alsó-Ausztriába a középponti Alpesek, a mely hegyhát nyugat-keleti irányban tömeges ágakat bocsát ki magából. Az Alpesek e részét közös névvel *Wechsel*nek nevezik, de sorban emelkedő kúpjai közül az elsőnek *Schöberlberg* (1.582 méter), a másodiknak *Hoher Umschuss* vagy *Hochwechsel* (1.738 méter), az utolsónak *Niederwechsel* (1.668 méter) a neve. Az éjszaki ágazatai között előtörő sok patak mind a Püttenbe ömlik. E völgyek közül a délit jobbról maga a Wechsel magas háta, balról az *Arabichel* (1.570 méter), a *Kampfstein* (1.466 méter) és ezek ágazatai kerítik; váltakozva Pischinggraben, grosse Klause, Pestlinggraben a neve; völgyének feneke csaknem mindvégig keskeny és mélyen bevágódik, csak egy helyen tér el benne egy nagyobb helység, ott, a hol a *Mariensee* gyönyörű helyzetű tavacskája van. A völgy két oldalán azonban meglehetős szeliden, lépcsőzetesen emelkedő hegyoldalak vannak, rajtuk számos magános majorság, a melyek egy községet képeznek, közös templommal és iskolával. A legfelső fokozatokon a Wechsel magas háta felé a nagybirtokosok terjedelmes havasi legelői és azokhoz tartozó majorságok vannak.

A Pestlinggrabentól éjszakra van a tőle nagyon különböző *Kirchbergi* vagy *Feistritzi völgy*, melyet bal felől sokkal alacsonyabb hegyek szegélyeznek; ennek a vize szintén a Püttenbe szakad. Itt is szeliden emelkednek két felől a hegyoldalak és helyenként magános majorságokkal vannak megrakva; de a völgyfenék szélesebb, a legfelsőbb forráspataktól kezdve egész hosszában mindenütt elég hely van benne nagyobb házcsoportok számára s csakugyan már a középkor elején épültek is benne helységek. Festői szépség és kedvező éghajlati helyzet tekintetében, — pedig ez utóbbi épen úgy számba jön, — nem sok völgy hasonlítható hozzá. *Kirchberg am Wechsel*nek nagyobbára lépcsőzetesen emelkedő házai és lassanként omladozó St.-Wolfgang-temploma, továbbá a *Feistritz* kastélynak külső és belső szépségei és a *Molzegg* magaslatáról az esti fényben tündöklő völgy sötét hegységi erdeire nyiló kilátás mindig kedves emléke lesz a természet kedvelőinek.

Kirchberg völgyével egyközűen, tőle éjszakra, egy harmadik völgy húzódik a Pütten felé, melyet szintén alacsony hegyek szegélyeznek;

A „Neue Welt“.

rövidebb, mint a másik két völgy és tájképi szépségei sem vetekedhetnek azokéival, mégis talán a legnevezetesebb közöttük, mert már igen régi időben elhatolt ide a művelődés és még a mai korra is átszármaztak régi történetének némi emlékei. A *Hassbachvölgy* ez, melynek patakja — eredetileg Habichtsbach, azután Hausbach volt a neve — a vele egynevű falunál egy váromladék tövét mossa, a melynek birtokosai a Babenbergiek korában Ausztria legrégibb és leghatalmasabb hűbérurai közé tartoztak; Hassbachon alúl van *Steyersberg* ó kastélya, a melyben még most is laknak és még

Pásztorház a Rax-alpesen.

most is ugyanazon nemes család (Wurmbrand) birtoka, a melyé a középkorban volt; végre a völgy kijárata közelében sűrű ligetek keretébe van foglalva az idylli *Kirchau*, melynek kis templomát már egy XI. századbeli okirat is megemlíti.

Az Alpesalji vidéknek imént leírt része a Püttentől balra van; e patak jobb oldalán is vannak hegyek, a melyek tájképi tekintetben nem kevésbbé érdekesek, mint az előbbiek, de kevésbbé ismervék és azért részletes megtekintésre méltók.

A népnyelv a tartomány e részét jellemzően *Bucklige Welt*nek nevezi. E nevet mi is igazolhatjuk, ha tekintetbe veszszük a mindenfélekép kanyargó

Kirchberg am Wechsel völgye.

számos völgybarázdát, a melyek keresztül-kasúl szeldelik. A Bucklige Weltnek, mint a középponti Alpesek tagjának, főalkotó részei az őshegységhez tartozó kristályos pala és a grauwacke. Csak legszélső nyugati szegélye képződött mészből; azok a hegyek, a melyekről *Pütten* és *Seebenstein* régi várai meg az úgy nevezett *Türkensturz* újabb omladéka tekint alá a völgybe.

Míg délnyugaton a *Wechsel* tömege, addig éjszakkeleten a *Kaiserwald* hosszan nyúló hegyhátai határolják a hegyes vidéket; a Kaiserwald gerincze Magyarország határát képezi. Legtetején (746 méter) áll a messzire kilátszó *Sz.-Rozália-kápolna* — így nevezik, holott a lorettói szűz Máriának van szentelve —, a hegylánczolatnak pedig *Rozália-hegység* a neve.

Ilyen könnyen megközelíthető helyről, mint e kápolna, ritkán nyilik ilyen tág körű kilátás; kivált a középtér festői csoportjain akad meg szemünk, akár a magyar föld felé tekintünk a Rába és a Duna közére, a Fertő-tó tükrére és a hullámosan szétterülő dombvidékre egészen a Bakony-erdő halvány emelkedéséig, akár nyugatra nézünk a Bécsi erdő hegyhullámaira, a hatalmas Schneebergre és hegységi környezetére, a Raxra, a Sonnenwendtsteinra, az Otterra és a Wechselre, avagy köztük a Bécsi medenczére napfényben tündöklő számos helységére. A Rozália-kápolnától legjobban látni a Bucklige Welt azon sajátságát, a mely azt oly különös jellegűvé teszi.

A kápolnán alúl, a *Markstein*nál a határhegység nyugat felé ágazik el és fennsíkszerűen terül átlag 670 méter magasságban a tenger színe fölött; néhol kiszélesedik, máshol összeszorúl a szerint, a mint mérhetetlen korszakokon át völgybarázdáit számos vízerei kivájták-vésték; előbb délre fordúl, azután nyugatra és végre hirtelen kanyarúlattal éjszakra. E magas hegyhát és minden irányban szétterjedő völgyei a Bucklige Welt legéjszakibb és — különös — legnépesebb részét képezik. Rajta vannak a vidék legnépesebb községei, csupa ősrégi helységek, melyek nevén meglátszik az első német gyarmatosok egyszerű észjárása: *Hochwolkersdorf* neve egy *Wolfgertól* származik, a ki ott az első gyarmatos volt; *Wiesmath* neve a gazdaság egy ágától, a mely az első telepeseket oda édesgette; *Hollenthon* neve egy odvas fenyőtől (hohle Tanne), a melynél az első ház épült; *Lichteneggé* nyilt helyzetéről, a honnan oly tág látókör nyílik; a történettel foglalkozókra nézve pedig különösen érdekes, hogy mind e községek templomai hajdan erősségek voltak, és meglátszik mindeniken, hogy nemcsak isten tiszteletére, hanem a lakosok vagyonának és életének védelmére is szolgáltak; menedékhelyei voltak az ellenségtől szorongatott népnek.

E népes hegyháton igen megfogyott az erdőség. A hegykúpokat kivéve, a melyeket vegyes fenyves (feketefenyő, lúczfenyő és jegenyefenyő) borít, mindenütt csak szántóföldek, legelők vannak, melyeket gondosan, de kezdetleges gazdasági elvek szerint művelnek. De a hegyhátról kiinduló völgyek oldalain helyenként még korlátlanúl uralkodik az erdőség — tűlevelű és lombos fák vegyest — és csak ott enged tért a szántóföldnek, a hol egy-egy majorság, vagy egy-egy kis helység keletkezett.

E völgyek közül csak az az egy mutat más természeti tulajdonságot, mely a magas hegyhátnak a belső oldalán gyűjti össze patakjait s vizét

Seebenstein régi várkastély.

előbb éjszakra, azután hirtelen kanyarodással nyugatra ömleszti a Pütten felé. Régi idők óta *In der Schlatten* vagy *Schlattenthal* a neve, a mi az ó német nyelvben oly völgyet jelentett, a melyben jókora terjedelmű nádasok vannak. Tehát a völgy valaha mocsaras volt, sőt azt gyaníthatjuk, hogy a felső medenczéje egészen telve volt vízzel, a mi a nádas buja tenyészését előmozdította. Mégis bizonyos jelekből azt látjuk, hogy itt már korán megindúlt a poshadó vizek levezetésének és a kiszárított talaj művelhetővé tételének munkája. Már igen régi korban be voltak itt telepítve a hegyoldalak s meg volt rakva a völgy feneke tanyákkal és malmokkal. 1144 táján a völgy lakosainak már régi egyházas helységök volt *Bramberg* (most Bromberg) a völgy kanyarúlatánál; a XIII. században a felső völgy bal-

oldali lejtőjén a nemes *Sticklberger* család nagy földbirtoka volt, a mely az egész völgyön és a hegyháton fölülemelkedő legmagasabb hegykúpig (879 méter) terjedt, a hol a jegenyefenyő-sűrűségből még most is kilátszik váruk omladéka. Az alsó völgyben *Schlatten* urai laktak — kastélyuk helyén most az iskolaépület van —, s mint a Sticklberger családnak, nekik is volt számos jobbágyuk, a kik a völgyben laktak s földművelésből éltek. Most pedig a Schlattenthal alsó része a legélénkebb völgyek egyike és határát az egész környéken a legjobbnak tartják ott. A két lejtőn szétszórt majorságokon kivül három nagy helység jelzi a fokozott emberi munkásságot a hegység e félreeső részében: a már említett régi *Bromberg* a völgy nyugatra kanyarodásánál; a még régibb *Thernberg*, melynek a vára messzire kilátszik ott,

Wiesmath.

hol két oldalt alacsonyodni kezdenek a hegyek, és végre a valószinüleg legrégibb *Scheiblingkirchen* a Schlattenbachnak a Püttenbe szakadásánál.

Azon fönnsíktól délre, melynek legmagasabb fekvésü helységeit, Wiesmathot és Lichtenegget már említettük, egy kevésbbé magas és nem igen széles hegyhát húzódik a magyar határ felé délkeletre. Nincsenek rajta összefüggő helységek, de sok magános majorság; két lejtőjén mélyen bevágódó és sokfelé kanyarodó völgyei vannak, melyeket nagyobbára sarjerdők borítanak; csak helylyel-közzel zavarja a magányt egy-egy malom, fürészmalom vagy kis parasztkunyhó. Tiszta vizü, sebes folyású patakjai a Rábcza felé sietnek, melyet a magyar határnál *Blumauerbach*nak neveznek. Hajdan e két völgyet együtt *Spratzau*nak nevezték, talán tajtékzó vizük zúgásáról; most csak az éjszakit nevezik igy, a délinek pedig több neve van, fönt *Holzau*, alább *Nassgraben*, legalúl meg végig csak *Thal*.

Kilátás az Anna-kápolnától Wiesmath mellett.

Ez utóbbi völgytől délre az egész vidék számos, délkeletre vonúló völgybarázdáival, melyekben sebes folyású patakok futnak alá, a *Zöbernthal* vagy *Krumbacherthal* nevű fővölgy felé ereszkedik lassanként. Természeti szépsége és tájképeinek változatossága miatt e kis vidék ékességének mondható e völgy. A *Zöbernbach* a Wechsel két nyúlványa, a *Hartberg* (930 méter) és a *Spitzriegel* (810 méter) közötti hegynyakon ered; keletre folyik kissé délnek, néhány helyen éjszakra kanyarodik és végre déli irányban a magyar kis alföldre jut és a Rábába ömlik; de Kőszegnél és Szombathelynél már Güns és Gyöngyös a neve. Figyelemre méltó, hogy neve, mely a középkor elejéről származó latin iratokban Sabaria (nyilván ebből származott mostani neve), egészen azonos azon gyarmat nevével, a melyet a kereszténység első századaiban partján a rómaiak alapítottak, a mely utóbb Pannonia fővárosává lett és a melynek romjain végre Szombathely városa épült. Nem kevésbbé nevezetes az, hogy a VIII. században e völgyzúgokban mattseei és kremsmünsteri német szerzetesek jártak, hogy a szláv lakosoknak az üdvözítő hitet hirdessék.

A jobboldali völgyoldalon mindenekelőtt *Krumbach* vára tűnik szemünkbe, mely erdők közül nagy magasságból tekint alá a völgybe; ősrégi kastélyának egyes épületei különböző korból valók; valaha a *Krumbach* család birtoka volt, azután a *Potendorf* családé, utóbb a *Puchheimeké*, a kik grófokká lettek és csaknem az egész környék földesurai voltak — még most is sok jó és rossz monda kering ott róluk —, és végre, mióta ezek férfiága kihalt, a *Pálffy* grófoké.

Alább a völgyben a sűrű liget sudarai fölött *Schönau* falva látszik nagyon föltűnő templomával, mely szintén meg volt erősítve, mint a völgy többi egyházai; legtávolabb a háttérben egy magaslaton *Kirchschlag* várának porladozó falai állnak, részint erdők fölött, részint erdők alatt. A várhegy alatt a patak két oldalán van *Kirchschlag* mezőváros, mely a vidék legnagyobb helységei közé tartozik; sajátszerű izlésű temploma van és számos emléke a Puchheimok korából. Kirchschlagnál véget ér a völgy osztrák része.

A völgy baloldali szegélyének oldalai oly szelíden emelkednek, hogy magasról tekintve síknak látszanak, a melyen szántóföldek, rétek, erdők és kertekben álló magános házak váltakoznak; igen vonzó kép ez, kivált esti világításban, mikor jól megkülönböztethetők a világosabb színű és festőien csoportosúló helységek. Ezen az oldalon áll egy tágas teknőben a völgy-

fenéken fölül *Krumbach* mezőváros, a mely közlekedésére és gazdasági fejlettségére nézve a legkülönb az egész környéken.

A Bucklige Welt legdélibb része — a Zöbernthal jobbfelőli oldalai fölött emelkedő fönnsík és annak ereszkedői — mind természeti, mind műveltségi viszonyaira nézve az éjszakihoz hasonló; itt is magas fekvésű összefüggő helységek vannak, csupa régi helység, melyek már rég jelentékenyek voltak, meg mindenfelé szétágazó völgybarázdák. Egyszersmind azon szögletet képezi, a melyben Ausztria határa Stiriáéval és Magyarországéval találkozik. Talán nem merészség, ha azt állítjuk, hogy ez a vidék legérdekesebb része, a mely nagy élvezetet nyújt a természet kedvelőinek, meg azoknak, kik a természetességéből még ki nem forgatott nép életének, régi szokásainak és történeti emlékeknek kedvelői. A népélet középpontját *Hochneukirchen* község képezi, melynek a templomán legjobban meglátszik, hogy hajdan vár is volt; ilyenek a szomszéd *Hattmannsdorf* és *Gschaid* község is a *Schneiderriegel* (794 méter) tövében, a melyről pompásan lehet látni a Wechselt és környékét. Azonban természeti szépség tekintetében az egész környéken, sőt tán az egész vidéken a legkiválóbb a *Hutwisch* tetőről nyíló kilátás; e tető Hochneukirchentől keletre van, 100 méterrel magasabb a fönnsíknál, 879 méter a tenger színe fölött. A kilátás innen

Kilátás a Lichtenegg melletti erdőirtásról.

nem azért szép, mert messzire látni, hanem azért, mert a középtér igen festőien csoportosúl és kedves változatosságú. Stájer részen egészen a Riegersburg melletti hegyekig látni, magyar részen a Fertő taván is túl, ausztriai részen pedig látni a Wechselt és környékét meg a *Bucklige Welt*et egészen.

A *Traisen* területén ismét az Alpesalji vidék mészövében vagyunk, a melyet a Pütten mellett elhagytunk. Mint a szomszéd Schwarza környékén a Schneeberg és a Rax magas csúcsai adják meg a vidék jellegét: úgy itt a völgy legfelső részében a nehezen megmászható *Gippel* (1.667 méter) és a magasabb, de kevésbbé meredek *Göller* (1.761 méter) és a kettőt összekapcsoló oromzatos magaslatok, a völgy középső fokán pedig a róluk nyíló szép kilátásért sűrűn látogatott *Brennalpe* (1.141 méter) és *Reisalpe* (1.398 méter) meg az előttük fekvő hegycsoportok azok, melyek az egészet hegységi vidékké teszik. Egészben véve vonzó tájkép tárúl itt föl előttünk, pedig egyes meredek hegyoldalai és hasadékszerű völgyszorosai össze-vissza-szakadozottak; részint kétségtelenül azért barátságos e táj, mert nemcsak a fővölgyben, hanem még a források völgyeiben is sűrű népesség lakik, részint talán azért is, mert régi idők óta élénk munkásságot fejtenek ki a számos fémműhelyekben, melyek némelyike igen jelentékeny. Ugyanis a Traisen felső környéke, valamint az Erlaf és az Ybbs jelölik azt a történeti nevezetességű vidéket, a melyet a vas földolgozása és forgalomba hozása miatt régente *Eisenwurzen*nak neveztek.

Ott, a hol a Traisen két forráspatakja, jobbról a Hohenberger- vagy Unrecht-Traisen, balról a Türnitzer-Traisen egyesül, a vidék hegységi jelleme, legalább a völgy baloldalán, megszűnik; de még itt is kies, változatos jelenségektől élénk tájkép tárúl föl szemünk előtt. A hegység teljes szépsége azonban a folyó forrásvidékén fejlődik ki, kivált az Unrecht-Traisen lépcsőzetesen emelkedő felső völgyében, a hol *St.-Ägyd* régi iparos mezőváros és környéke van, a régi *Hohenberg* omladozó fellegváránál, melynek közelében oly pompás kilátóhelyek vannak (Brennalpe, Reisalpe); így a Türnitzer-Traisen felső völgyében is, csakhogy itt a természet néha talán komorabb, valamint hogy *Türnitz* ó kinézésű mezővárosa is komolyabb hangúlatba ejt e hegységi magányban. Azonban a két említett forráspatak *közének* páratlanúl sajátszerű tájképi jelleme van. Patakjainak és vízereinek sokfelé ágazó hálózatában az erdőséges tetőkön csak szétszórt magános majorságok vannak, összefüggő helység nincs. A ki a *Türnitzer-Höger*

Lichtenegg.

tetejéről (1.373 méter) — a két patak közének a legmagasabb helye, csaknem a kellő közepén — körültekint, az egy mindenfelé kiterjedő hatalmas rengeteg ritka látványát élvezi, a melynek távoli hátterében csak hegycsúcsok, délnyugaton pedig a Göller és az Ötscher között a stájerországi Hochschwab több havas csúcsai emelkednek.

Freilandtól a Gölsenbach torkolatáig, mint mondtuk, a Traisen fővölgyének csak a jobb oldalát lehet az Alpesalji vidékhez számítani; az itteni zöld hegyoldalokon és apró völgybarázdákban mind a Traisen felé, mind az evvel egyközűen folyó Wiesenbach felé igen sok tájképi szépség van. Különösen *Lilienfeld* völgyöble a legérdekesebb és történetileg is legnevezetesebb. A hasonló nevű újabb mezőváros közelebb épült a folyóhoz, a régi ciszterczita-klastrom terjedelmes épületei a háttérből tekintenek ki egy szép hegykoszorúból, melynek egyes részei gondosan ápolt erdővel vannak beültetve.

A Babenbergi fejedelmektől alapított klastromok közül Lilienfeld volt az utolsó. Alapítója az utolsó előtti Babenbergi, *VI. Lipót* volt, a kit kortársai „dicsőséges"-nek neveztek; a XIII. század első felében kezdte meg működését, a melynek oly áldásos hatása volt e hegyes vidék erkölcsi és gazdasági kifejlődésére. A kolostor temploma mind külső alakjára, mind belső fölszerelésére nézve igen nevezetes; benne van alapítójának a síremléke, és szerencsétlen lányáé, *Margité*, a ki túlélte családja bukását és saját megaláztatását. Mint II. Ottokár király elvált neje halt meg.

A ki az alsó-ausztriai Alpesalji vidék tájképi sajátságait érdekes természeti képeinek legnagyobb változatosságában akarja megismerni, az menjen az Erlaf és az Ybbs felső folyásának vidékére, mely Bécstől már jó távol esik. Együtt említjük e két folyót, mert forráspatakjaik csaknem érintkeznek és felső völgyük, habár különböző irányú, tájképileg egymáshoz némileg hasonló, és mind a kettőnek a tájképére többé-kevésbbé ugyanazon hegy nyomja rá bélyegét, mely itt a nyugati részen épen úgy uralkodik a környék fölött, mint a keleti részen a Schneeberg. Az *Ötscher* ez a hegy, mely föltűnő alakjáról, a hozzája fűződő mondákról és a róla nyíló kilátásról egyiránt nevezetes. Nemcsak Alsó- és Felső-Ausztria legnagyobb részét látni a tetejéről, hanem a stájerországi alpesi felföld nagy részét, sőt még Salzburgnak egyes vidékeit is. Mindenfelé más-más kép tárúl itt föl előttünk. Dél felé csaknem mindenütt hegységet látni, helységet keveset; éjszak felé a síkot számtalan helységeivel, melyek között itt-ott ki-kivillan a Duna tükre, és messze a háttérben még a cseh-morva hegyek is látszanak.

Az Erlaf, melynek hasonló nevű mellékfolyója csak a forrásával tartozik e vidékhez, környékének szépségét már eredete közelében föltárja, ott, hol a tartomány határán a róla nevezett tavat képezi, a melyen keresztül folyik. Medenczéje közepén vonúl át a stájer határ. A tó magassága 835 méter a tenger színe fölött, hossza 1.492 méter, szélessége 548 méter, mélysége pedig átlag 94 méter. Mindenfelől szelíd lejtőjű, részben erdős hegytetők környezik, a melyek mögött éjszakon a Gemeinde-Alpe (1.623 méter), nyugaton a Brunnstein (1.403 méter) szegi be a kedves tájképet.

Lackenhof és az Ötscher.

Alább a Hocheck (1.342 méter) sziklái közül jobbról egy mellékpatak ömlik az Erlafba, a *Lassing*, mely 86 méter magasságú vízeséséről lett híressé. A patak vizét legfölül kiálló sziklák kettéválasztják, de alább megint egyesül, majd ismét megoszlik és újra egyesülve az utolsó fokon 39 méternyiről zuhan a mélységbe. A hatást még növeli, ha fönt a faúsztatáshoz készült duzzasztóban a vizet meggyűjtik és hirtelen kieresztik. A természet kedvelői csak körülbelül 60 év óta ismerik a vízesést. Lilienfeld akkori apátja, a Tunisias és Habsburgi Rudolf megéneklője, Pyrker László gondoskodott arról, hogy megközelíthetővé tegyék.

Azonban az Erlaf mentének legnagyobbszerű része ott kezdődik, a hol balról az Ötscherbach, jobbról a Trübenbach ömlik beléje és egészen

a Kienberg melletti völgytágulatig tart, a hol a folyó, a partszél alakjától és a balról beléje ömlő Gamingbachtól szorítva, irányát megváltoztatja. A völgy e szakaszának az első része az Ötscher meredek hegyoldalai (balról) és a Brandmäuer magasra tornyosúló sziklafalai (jobbról) közt van. Szakadékká szűkül itt a völgy, a melyben a vadúl tajtékzó víz mellett nem marad akkora hely sem, a hol a lábunk elférne. Néhol a gyalogösvényt magasan a vad patak fölött összeácsolt fatörzsek képezik, a melyeket a sziklákba illesztett keresztgerendák támogatnak. Csaknem egy órajárásnyi úton mindenütt mélyen alattunk látjuk függélyes sziklafalak között a zúgva hömpölygő vizet. A nép a völgy e részét „Thormäuer"-nek nevezi. Alább a völgysikátor vad szépsége szelídebb alakot ölt, a meredek sziklát hol jobbról, hol balról sűrű erdő váltja föl, szelíd lejtőjű napsugaras hegyoldalak tűnnek elő és végre itt-ott egy-egy emberlakta majorság mutatja, hogy a vadonnak végére értünk.

Kienbergnél és a völgy alábbi részében az Erlaf két partjának a tájképe teljesen megváltozik: mindenütt nyílt, tágas a völgy és számos emberi lakhely, kivált nagy fémműhelyek élénkítik, nevezetesen a jobbfelőli völgyoldalon, mely hátrább vonúl és a melyen tarkán váltakoznak festői hatással a sziklák és az erdők, helylyel-közzel meglepő kilátás nyílik egy-egy kisebb mellékvölgyre.

Fönt a folyó fordúlatánál a Gamingbach egy kedves völgyszoros kijáratát jelöli, a melyben 1332-ben II. Albert herczeg, ama Frigyes testvére, a ki a mauerbachi karthausi kolostor alapítója volt, a második karthausi kolostort alapította. Ennek a sorsa is hasonló volt az elsőéhez. A klastrom temploma áll még, de belső részét minden ékességétől megfosztották; a régi prépostsági épület egy része most az új kastélyhoz tartozik és maradványaikról még megismerni benne a szerzetesek egyes czelláit. Az alapító holttetemét, valamint nejéét, pfirti Erzsébetét, 1797-ben Gaming mezőváros templomába vitték át.

Az Erlaf völgyéből egy út ágazik el, a mely Gamingon és Grubbergen át Lunzba vezet, meg egy másik, a mely Brettel (régen Predil) hegyén keresztül a kis Erlaf völgyébe *Grestenbe* visz. Maga az Erlaf völgye pedig elhagyja az Alpesalji vidéket ott, a hol *Scheibbs* mezővárosához ér, a mely festői helyzetéről, érdekes templomáról (a karthausi ízlés egy emléke), élénk közlekedéséről és csinos nyaralóiról nevezetes.

Az Ybbs vízkörnyékének tájképi szépségei közül legelőször is *Lunz* régi községének környéke kelti föl figyelmünket. A helységtől délkeletre

havas hegyektől szegélyezett medenczében van az Alpesalji vidéknek legnagyobb hegységi tava. A legalsó ez azon három tó közül, melyeket a Seebach a *Dürnsteintől* (1.877 méter) lépcsőzetesen ereszkedő útján képez, melyek mindegyikén keresztül foly. A körülbelül 1.644 méter hosszú, 491 méter széles és átlag 94 méter mély Lunzi tó környékének hangúlata komor, mert nagyrészt sötét erdőségű hegyek környezik, hátterében két kopár havastető emelkedik, a Hetzkogl (1.581 méter) és a Scheiblingstein (1.629 méter); víztükre rendesen sötétzöld és partjai igen elhagyottak.

A lunzi tó.

Keleti végén a magános Seehof csak fokozza e komor hangúlatot. Mégis tagadhatatlanúl szép tájképi látvány e tó. Nemes halakban, nevezetesen lazaczokban és galóczákban való bővelködése régente közmondásos volt, és Gaming karthausi szerzetesei, a kiknek tilos volt húsételt enniök, jól tudták, hogy testi szükségleteik szempontjából milyen becses éléskamra e tó. A Seebach a tó nyugati végén foly belőle ki és Lunznál ömlik az *Oisba* — mely névvel az Ybbs felső részét illetik.

A Lunztól Göstlingbe vezető útban az Ybbsnek egy másik mellékpatakja az Alpesalji vidék egyik legnagyobbszerű völgyét, a *Steinbachthalt* tárja föl előttünk. A patak mentén fölfelé néhány parasztkunyhó és malom mellett az út egy völgyszoroshoz vezet, melynek toronymagasságú, előre-

dűlő sziklafalak között csak a tajtékzó víznek jut hely. Egy vasrúdakon függő ingó híd vezet át fölötte. E szoros mögött — melynek „die Noth“ a neve — a völgy kitágúl és sok érdekes jelenséget, sötétlő erdőket, zöld mezőket, festői sziklacsoportokat és tajtékzó hegyi patakokat tár elénk. De legnagyobbszerű része a völgynek a háttere — „der Kessel“ —, a hol a Dürnstein, Wandegg (1.469 méter) és Kösslberg (1.668 méter) nyúlványainak meredek, sárgásfehér sziklafalai kerítik félkörben a völgyfenéket és

Hollenstein az Ybbs mellett.

a sziklafalakról alázuhanó patakok egyesítik habzó vizüket a Steinbachéval. Ez érdekes látványt magános kunyhók, szénégetőtanyák és a leúsztatott fának épített gyűjtők képe egészíti ki.

A felső Ybbs völgyének alábbi részében Göstlig, St.-Georgen am Reuth, Hollenstein, Opponitz és Waidhofen — e régi, történeti nevezetességű város itt az Alpesalji vidéknek a végét jelöli — környéke szebbnél szebb tájképeket tár elénk, a melyek külön-külön jellegűek, a szerint, a mint az ide eső havastetők csoportjai más-más helyzetűek s más-más alakúak, mint délen a sajátszerűen hosszan nyúló *Königsberg* (legmagasabb része 1.451 méter), nyugaton pedig az Enns völgyéből ide tekintő havasok.

A jelenségek e sorozatában a legkedvesebb kép, a melyhez a többi közül talán egy sem hasonlítható, *Gross-Hollenstein* falva az Ybbs mellett, és ragyogó zöld rétjei, idylli házcsoportja s az egészszel összhangban egy halom tetejére épített temploma. Hollenstein tőszomszédságában e kedves képnek hatásos ellentétét képezi az oda nyíló Hammerbachthal. A Hammerbach mentén fölfelé néhány vasgyárat érint az út. A hol a völgy — a Voralpe és a Königsberg között — összeszorúl, változatos tájképek tárúlnak föl előttünk. Itt egy hegyi patak tajtékozva zuhan alá a magasságból, ott egy vad sikátor sötétlik elénk; majd sűrű bozótból magasra emelkedik egy-egy kőszál, majd szédítő magasságból furcsa alakú mész-sziklafal tekint le ránk, melyet szakadékai valami váromladékhoz tesznek hasonlóvá. A tetők között kitágúl a völgy és a terjedelmes hegyi legelőkön barátságos havasi kunyhók köszöntenek bennünket.

Az Erdővidék.

A cseh-morva dombvidék déli lejtő fokától a *Greini Erdő* hegyhátja vonúl délkeletre; ez számos kúpjai miatt hegységszerű emelkedés és fokozatosan, mélyen kivájt völgyekkel ereszkedik a Dunához. Fokozatai közül a *Burgsteinwald* 1.012 méter, az Ybbstől éjszakra fekvő *Paulstein* pedig 1.060 méter magasságra emelkedik; a Melkkel szemben levő s 959 méter magas *Jauerling* képezi e hegyvonalnak a keleti végét.

A *felső Mannharts-Viertel*-t, vagy úgy nevezett Erdővidéket (Waldviertel), a melyet éjszaknyugaton a cseh-morva hegysor ágazatai és az Isper határolnak, egészen a Dunáig hullámosan vonúló havasalji hegyek ágazzák be, melyeknek lejtőin, völgyteknőiben és völgybarázdáiban érdekes tájképek tárúlnak föl előttünk. „Isperthal“ névvel azt a területet jelölik, melynek keleti sarkköve a Jauerling, a Weitenthal felé meredeken, St.-Georgen, Emmersdorf és Grimsing felé menedékesen, Aggsbachnál nagy eséssel, a „Spitzergraben“-ban pedig hirtelenül hanyatlik alá. A nyugati sarkkövet a „Dax“ és a „Gloxer mit der Nase“ képezi Nöchlingen túl addig, a hol az Isper a Dunába szakad. Laimbachtól Altenmarkt felé déli irányban vonúl az *Ostrong* és a *Mandelhupf*, melyek keleti ágazatai a Weiten jobb partjánál a Hötzinggel fejezik be e hegylánczot. Éjszakra Gutenbrunnál a *Weinsbergi Erdő* nevű hegyben emelkedik az erdős vidék legmagasabbra; az uralkodik a körülötte levő összes középhegységi tetők fölött, melyeket

csaknem kivétel nélkül erdő borít egészen a csúcsukig; míg tisztásaikat rétek képezik; egészen kopár hely csak itt-ott van rajtuk.

E hegysorok lejtője a Duna felé a nyugati határtól kezdve egészen Persenbeugig meredek; csak a „böse Beuge“ az egyetlen lapályos part egészen Gottsdorfig, de onnan kezdve megint meredekülnek a lejtők és Aggsbachtól Spitzig mindenütt sziklák, hasadékok és fokozatos szőlőhegyek mutatkoznak. Magánál az Ispernél és mellékpatakjainál csak itt-ott meredek a hegység, többnyire keskeny szelíd gerinczekkel hullámzik föl-alá; *Martinsbergnél* a Weinsbergi Erdő felé és az aljban Artstetten felé hegyhátakká lapúl.

Nem tekintve a Duna nagy völgyvonalát, mely az Isper vidékének a déli alapja, e vidéket egy völgy vágja keresztül, mely a tartományi határtól nem messze *Pischingnél* kezdődik, az Ostrong mellett Pöggstall és Streitwiese felé vonúl, a Jauerling tövében a „Blutergraben“-en vonúl keresztül és végre a „Spitzergraben“-ba torkollik. E tíz óra járásnyi völgyvonalból nyugaton az Isper torkolatától kiindúló mellékvölgy ágazik ki föl egészen Pischingig, keleten pedig egy másik völgy Moostól Weiten, Eitenthal és Leiben felé le egészen Weiteneggig.

A kisebb völgyek vagy „árkok“ közül, melyeken a völgyek sajátszerű kedves kiessége ömlik el, még a Würnsdorf melletti Höllvölgyet, az Eichenvölgyet és tovább éjszakra a höllenhofi, ötzbachi és rannai völgyet említjük. Igen meglepő tájképi hatásuk van a Dunára nyíló völgytorkolatoknak; mindeniknél egy klastrom, kastély vagy falu van a folyam partján.

Az Ispervidékről azt mondják, hogy zord és barátságtalan, s éjszaki részéről nem is egészen ok nélkül; ezzel azonban még sincs igazolva az a régebbi gúnyos mellékneve, hogy „Osztrák Szibéria“, mert itt már el lehetne szenvedni egy kis számkivetést. A déli részt azonban nem illeti a zordonság híre, csak az erdőséges éjszaki részt és a mély völgyeket, melyekben a patakok gránitba vájták medrüket. Itt néha a tenyészet négy héttel is megkésik és megesik, hogy egy-egy „kemény“ évben, rendesen mikor csípős keleti szél fúj, még júliusban is fűteni kell a szobát.

Az Ispervölgy éjszaki részének komor színét az erdők és lápok párázatai meg a felhők „ködlései“ (Höhenrauch) okozzák, melyeken néha hetekig, sőt hónapokig sem bír áttörni a napsugár. A köd kellemetlensége még nem volna nagy baj, ha az erdőkben nagy károkat nem okozna.

A Greini Erdőnek folytatása a Weinsbergi Erdő, mely a bőséges csapadékok következtében tele van forrásokkal; ezek vizei messzire szétfutnak

Az Isper völgye.

innen mint patakok és folyók, például a Kamp és a Krems, a „Mannhartsberg"-en fölüli egész vidékre; míg a Sarming, az Isper és a Weiten rövid folyásukkal nem mennek az Isper-vidéken túl és rendeltetésüknek itt minden tekintetben meg is felelnek.

Az Isper a Weinsbergi Erdőben két forrásból ered, melyek egymástól két órányira vannak; a két nagy patak nyolcz órányi folyás után, 24 kisebb patak vizével bővülvén, egymással egyesül és mindjárt a Dunába szakad. A Weiten is a Weinsbergi Erdőben ered, 13 patak vizével bővül és Martinsberg felé haladtában a gutenbrunni Schwembachot fogadja medrébe; először délről éjszakra Würnsdorf felé kanyarodik, azután keletre *Pöggstall* felé és végre délre fordúlván, a leibeni Schlossberget megkerüli és Weiteneggnél a Dunába szakad.

A Sarming meg Zillecknél fakad a Weinsbergi Erdőben és Felső-Ausztriának határát képezi egészen a Rohreggi Erdő végéig az „Ochsenfilz"-nél.

Az Ispervidék főterméke a rozs és a zab; de az is csak déli részében tenyészik és „fizet" jól, a hegyek közt ellenben későn van az aratás és mindig szűk a termés.

Alakúlatára nézve az Ispervidék a Weinsbergi Erdőről, nagyjában és egészben véve, erdőséges fönnsíknak látszik, a melyen Gutenbrunn 824 méternyi, a közelében levő *Martinsberg* község pedig 816 méternyi magasságban van. Meredek hajlással ereszkedik a táj Gutenbrunntól lefelé a voltaképeni Ispervölgybe, a mely Rohreggnél a völgy jobb oldalán zöldelve nyílik az alján elterülő Isper és Altenmark mezővárosok felé. Óriások gyanánt állnak a völgyfenék körül éjszákon a Paulstein, keleten az Ostrong, nyugaton meg a Burgstein, a melyeket erdőség borít egészen le a völgyi rétekig.

Az Ispervidékre délkelet és dél felől, Spitztől és a tulajdonképeni Ispervölgyön át jutunk, onnan, a hol a folyó a Dunába ömlik, egy órányira Persenbeugon fölül. Az Ispervölgy mélyre vájt, szinte komor árok tetejükig erdős hegyek között, a hol kanyarogva vonúl fölfelé és az út minden kanyarúlatánál gátakkal és zsilipekkel változatos tájképet tár föl, a melyek fölött és a melyeken át zúgva folyik a tiszta víz; csak a Dunától két óra járásnyira tágúl ki barátságos völgyfenékké, a melyet a nagyon visszahúzódó hegyek fognak körül. Itt legelőször *Altenmarkt* tűnik szemünkbe, kissé fölebb maga *Isper* és még fölebb egy halmon *Rohregg* kastélya és erdőhivatala. E térre mindenfelől még más völgymélyedések nyílnak, a melyek átvezetnek Felső-Ausztriába és a többi helységbe éjszak felé, a merre az Ispervidék

még magasabb és zordabb, mint ezen aránylag mérsékeltebb völgyteknőben, a melyben a fákat csak akkor díszíti virág, mikor künn a nyilt vidéken már hetek óta elvirágzottak.

Persenbeug.

Történetileg meg van állapítva, hogy itt csak Nagy Károly készítette elő a talajt a keresztény vallás meggyökereztetésére és elterjedésére, és hogy csak az ő kora óta szabadult meg a vándor népek bálványimádásától nemcsak a „Wachau“, hanem az Ennsnél kezdődő Ostmark többi vidéke is.

Az erdőket és a völgyeket, a hol már egyes gyarmatok voltak, bajor és frank szerzetesekkel népesítette be és bőkezűen támogatta őket templomaik építésében. E templomok körül a régibb gyarmatok falvakká és községekké nőttek, mi által azután megritkúltak az őserdők és szántóföldekké váltak oly területek, a melyek azelőtt nem voltak termők.

A messze vidékről aláúsztatott fának jelentékeny gyűjtő- és rakodóhelye *Lubereck*, csaknem épen Melkkel szemben; azzá vált, mióta egy igen törekvő férfiú, Fürnberg, a „Hainerau"-ban a császári mulatókastély helyén egy nyaralót építtetett, a honnan legjobban ellenőrízhette a faárú telepét, rendezését és hajóra rakását.

Éjszakkeletre a Greini Erdő mögött van Gratzen síkja (540 méter), mely összefügg Wittingau sok tavú lapályával, s a Thaya forrása és a Moldva közötti 736 méterig emelkedő halmos térség. Kimagasló borda gyanánt válik külön e foktérnek a weinsbergi pagonytól borított keleti, legnagyobb részt gneiszből álló része, melybe a Kamp és a Krems vájták völgyüket s hol messzire kiterjed a Gföhli Erdő, melynek legmagasabb emelkedése a Sandl (722 méter). A Kamptól keletre egy hegygerincz vonúl éjszakról délre, az 536 méter magasságú *Mannhartsberg*gel. E közt és a Thaya közt van éjszakon az úgy nevezett „Wild" 531 méter magasságú fokozata. E fokozattól keletre a Morva felé többnyire üledékes terület van, a mely lépcsőzetesen emelkedik 348 métertől 474 méterig; ettől délre a 408 méter magas Rohrwand van és nyúlványa a Leopoldsberggel szemben mint *Bisamberg* végződik 360 méter magassággal.

A „Viertel ober dem Mannhartsberge" váza ez, a mely vidék egy részét tréfásan „Bandlkramerland"-nak is elkeresztelték. Óriási pók lábaiként fogják át az Erdővidéket az Isper, a Krems, a Kamp és a Thaya folyók ágyai.

A kis Kamp a *Weinsbergi Erdő*ben ered a felső-ausztriai határ közelében Traunstein és Dietrichsberg között két forrásból, a melyek patakjai *Rappottenstein*-nál egyesülnek és mint nagy Kamp folynak tovább. Eleinte éjszakkeletre irányúl folyása, azután kanyarodva halad mélyen bevágódó partok között mérföldenként 25 méternyi eséssel, végre pedig a Rosenburgtól kezdve déli irányban folyik.

A Kamp mellékének legjelentékenyebb városa *Zwettl* cziszterczita apátságával, a hol a folyó két mellékvízével, a Zwettllel és a Kis- vagy Schönbacher Kamppal egyesül. A Zwettl mellett van a *Rosenau* kastély és birtok, kissé tovább nyugatra pedig a régi és az új *Engelstein* kastély.

A kis Kamp mentén ennek a nagy Kampba ömlése előtt a sziklából vésett Rappottenstein a leghatalmasabb várkastély; legrégibb épületrészei még a Babenbergiek korából valók; már egy 1259-i okirat is említi. Még fölebb van a kis Kamp mellett *Schönbach* mezőváros, melynek hieronimita kolostorát 1782-ben zárták be.

Ha még messzebbre haladunk előre és a Kamp vízválasztóján átmegyünk, a Weinsbergi Erdőbe jutunk és ebben fölfelé haladva az Erdővidék egyik legmagasabb hegyén 1.039 méter magasságban *Weinsberg várának*

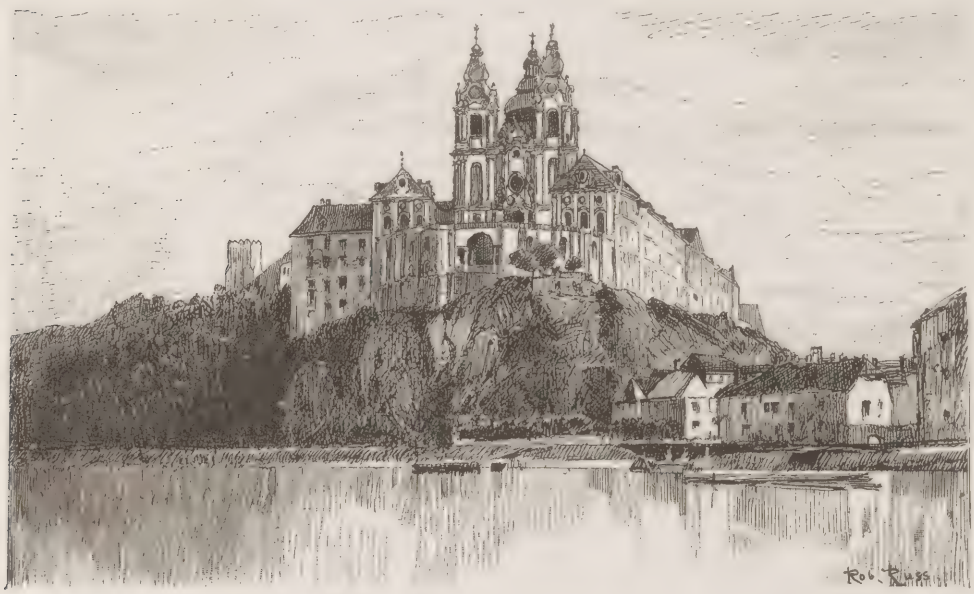

A melki kolostor homlokzata.

romjaihoz érünk, mely hajdan hegyi örs volt a csehek ellen. E tetőről nyugatról keletig az Erdővidék és az Ober-Mannhartsberg hegységi világának legszebb képein tekinthetünk végig.

Délkelettől délnyugatig derült időben tisztán látni az osztrák-stájer határhegylánczolat tagjainak körvonalait a Schneebergtől kezdve föl egészen a két Prielig és le egészen a Rottenmanni Tauernig. Tovább nyugat felé az elmosódó salzburgi hegyek közül a Hohe Göll, a Watzmann és az Untersberg, a Sonntagshorn és a Staufen ismerhetők föl.

Ha a Kamp mentét Zwettltől lefelé követjük, részint egészen a partjánál, részint közelében számos elhagyott, vagy még ma is lakott várkastélyt látunk. Ott követik egymást: Lichtenfels, Ottenstein, Waldreichs, Dobra,

Schwarzenburg, Krumau, Ründersburg, Schauenstein, Steinegg és a Kamp könyökénél Rosenburg, onnan délre pedig a Dunába ömléséig: Stallegg, Kampegg, Thunau, Gars, Buchberg, Plank, Schönberg, Gobelsburg és Grafenegg. *Lichtenfels*ben az annak idején hatalmas Thurzók laktak. E vártól nyugatra van egy falu, *Friedersbach*, melynek temploma részint gót, részint román stilú és kerek kápolnája a XIV. századból való. Alább, a hol egy híd vezet át a Kampon, melynek völgye a tájképi szépség teljes varázsával bír, a völgyfenékből egy sziklás hegycsúcson *Ottenstein* vára emelkedik ki. Szinte rémséges erdei magányból tűnnek elő a hajdan hatalmas és pompás *Dobra* várromjai. Nagy temetőhöz hasonló romhalmaza tanúskodik rég letűnt fényéről. Nagysága és terjedelme a messzire széthányt kövek zűrzavarából, díszterme pedig az íves ablakok hosszú sorából ismerhető fel. Már XII. századbeli okiratok is említik a dobrai urakat és pohárnokokat. A Kamptól nem messze van *Waldreichs* vára, egy négyszög alakú emeletes épület, négy sarkán négy kerek toronynyal; hajdan vízzel telt árkai most be vannak töltve és jelenleg csak újonnan hozzáépült részeit lakják. E vár már a XII. században is állt.

Krumau mezőváros a Kamp bal partján a völgyben van; szép halmos vidék környezi és a Kamp tőszomszédságában egy sziklán emelkedik Krumau (Crumbenawe) várkastélya, a mely 1731 óta lakatlan. 1051-ben Ernő ausztriai őrgróftól kapta adományképen Gobelsburgi Azzo; 1261-ben pedig a cseh Ottokár elűzött neje kapta kielégítésül. Magánosan és valóban rossz hírű helyen emelkedik a bal parton *Schauenstein* váromladékának még egészen ép magas őrtornya; többi fala részint a völgy mélyébe omlott, részint rendetlen romhalmaz. A Kamp bal partjától nem igen messze van a Buige grófnétól és fiától 1114-ben alapított *Altenburg* benczés apátság. E klastromban sok kárt tettek már a magyarok és a kunok támadásai, de még többet ártottak neki a husszíták, a kik kegyetlenül elpusztították. A szerzetesek a Kamp és Rosenburg közötti hegyi barlangokba menekültek előlük. A husszíták eltávozása után Laurentin apát újra helyreállíttatta a földúlt épületeket. A klastrom későbbi részleteit 1659 és 1681 között, meg 1715 és 1756 között építették. A templom kupoláit Troger Pál festő freskói díszítik.

Azonban a Kamp mellékének és egész Alsó-Ausztriának legszebb és legtekintélyesebb várkastélya *Rosenburg*. A fenyves a Kamp könyökének mind a két oldalán egészen a szűk völgyfenékig ereszkedik, melyet még a szétterülő folyó is keskenyebbé tesz úgy, hogy partján csak kevés ház

épülhetett, a melyek egy keskeny ösvényen közlekednek egymással. A völgy mélyéből azonban a jobb parton az erdőből egy függőleges oldalú szirt mered föl, a melyről a Hoyos gróf által helyreállított Rosenburg fokai, könyöklői, erkélyei és tornyai tekintenek alá.

Gars mezőváros és várkastély a Kampvölgy legszebb részében van, a mely itt a rossz időjárás ellen védettebb, mint bárhol egyebütt; méltán van tehát az a híre, hogy igen egészséges kis hely. Régi gót plébániatemploma a XII. századból való, a mellette levő rotunda pedig Nagy Károly korából. E templomtól lehet följutni Gars váromladékához. Gars urainak neve már 1170-ben, a garsi várgrófok neve pedig 1256-ban fordúl elő; rokonságban voltak az ország legelőkelőbb főúri családaival.

Gobelsburg-tól éjszaknyugatra haladva a szőlőktől környezett Langenloishoz juthatnánk és innen csakhamar kiérnénk Kremshez.

Grafenegg-nél, Breuner gróf pompás várkastélyánál, a melyben igen becses műkincsek vannak, a Kamp völgyéből már kiléptünk s ime egészen a Duna berkei mellett vagyunk. Végig jártuk e völgyet, a melyet eddig nem méltattak eléggé és a melynek egész mentében Zwettltől le Schönbergig föltárúló tájképei nem oly nagyszerűek ugyan, mint az osztrák birodalom alpesi tartományainak tájképei, de nem kevésbbé érdekesek már azért is, mert eseményekben dús történet árasztja rájuk fényét és a Kampvölgy lépten-nyomon nagy multra emlékeztet bennünket. E völgyben a természet és a történet kétszeres varázsának aranyos bilincsébe jutunk, melyet nem örömest rázunk le magunkról.

A *Krems* is a Weinsbergi Erdőben ered a Kamp forrásai közelében; *Ottenschlag* és *Kirchschlag* felől gyors eséssel folyik *Hartenstein* várkastély felé, azután a nagy Kremsszel egyesül. Traunsteintól, a hol forrása fakad, éjszakkelet felé indul és csak a Dunába ömlése előtt válik iránya délkeletivé, miután már majd nyolcz mérföldnyi útat tett meg.

Azon út kezdete fölött, a mely *Krems* városától balra a Kremsvölgybe vezet, sziklák tornyosúlnak, a melyeken a felső város épült; azon túl az út szőlővel beültetett domboldalak között, az úgy nevezett Jezsuita-kert mellett halad el, a mely épen oly hosszú, mint Sz.-Péter temploma Rómában; azután nagy gyári épületeket érintve *Rehberg* helységhez és várromjához ér, a mely egészen össze van omolva és érdektelen.

Sokkal érdekesebbek ott, a hol a szőlőtermelés a Krems jobb partján az erdőművelésnek engedi át a tért, egy XIII. századbeli dominikánus

apáczakolostor romjai *Imbach*ban és a templom, melyhez egy pompás gót épület, a XIV. századbeli Katalin-kápolna csatlakozik. Imbach pompás tájképéhez tartozik még *Senftenberg* helység és ennek magasan álló várromja. A Krems völgyén e romtól lehet legjobban végig tekinteni, melynek hajdani terjedelmét még egy fölvonóhíd oszlopa, az alsó kapu boltozata és a vele összefüggő körfalak omladéka jelöli. Ha e magas őrhelyről letekintünk, legelőször magában a városban egy Szent-András tiszteletére épült XII. századbeli, figyelemre méltó templom tűnik szemünkbe, távol dél felé pedig a Duna fölé emelkedő hegyhátak és a „Wetterkreuz".

Tovább haladva, elhagyjuk a terjedelmes *Gföhli Erdön* át *Gföhl*-be vezető országútat és egyszersmind az utolsó szőlőket is; innen kezdve a Kremsvölgy csak helylyel-közzel rétté tágúló erdei völgy, melyben most Meislinghez érünk, honnan *Hartenstein* romjához jutunk föl, a melyen igazán a regényesség varázsa ömlik el. Ezt a várat már XII. századbeli okíratok is említik. Két pompás tornyának egyike a kaput és a hídat védte, a másik meg a völgyön uralkodott, a melyben kanyarogva rohan a Krems szilaj vize.

De hagyjuk el a Krems forrásához vezető útat, a völgy felső részének tájképei nem igen változatosak; menjünk inkább át a „*Spitzergraben*"-ba, a melyben legelőször is Brandhofba jutunk és onnan nem messze *Ober-Ranna* várkastélyhoz. Építészeti érdekű e császári kastélyban egy csaknem négyzetes, keresztboltozatos épület, melynek terjedelme 620 négyzetméter. Rannán túl és Mühldorfnál már a „Spitzergraben"-ban vagyunk, a honnan könnyen megmászhatjuk a *Jauerling*et, melyről már több ízben volt szó, mikor az Ispervidéket írtuk le. A szabadon álló Jauerling tetejéről a legjobban áttekinthetjük az Ötschert s Alsó-Ausztria többi hegytetőit és Stiria, a Salzkammergut, Felső-Ausztria hegysorait meg a Dunát föl és lefelé.

Nemcsak a természet kedvelőjének nyujt élvezetet a Jauerling a róla eső kilátással, a művészet kedvelője is sok érdekes dolgot láthat lejtőin. Itt vannak mindenek előtt *Maria-Laach* egy mellékoltárának szép faragványai, egy arany alapon tempera modorban festett XV. századbeli madonnája és Kuefstein János lovagnak három méternél magasabb pompás síremléke. Nem kevésbbé érdekes *Heiligenblut* késő kori gót temploma, annak becses szentségtartója és egy nem közönséges mellékoltára. Ha Heiligenblut völgyárkát a Dunáig követjük, akkor *Streitwiesen* romja mellett megyünk el; de csak *Weiten* gót ízlésű temploma kelti föl figyelmünket, melyben a kórus szép gyámoszlopai, ablakai és mennyezetei kivül a XIV., belül a

A Kampvölgy Gars mellett.

XV. századra vallanak. Legbecsesebbek azonban és legdíszesebbek a kórus ablakainak az üvegfestményei, a melyek közül a legjobbak a XIV. század végéről valók.

Ha tovább hatolunk a Krems forrása felé, ott is az Isper vidékére jutunk ép úgy, mint keleti határkövén, a Jauerlingen; Martinsbergen fölül éjszakra zord vidék van, a melyen még most is meglátszik, hogy valaha nehéz munka lehetett itt az őserdők irtása és ritkítása s az emberi telepek térfoglalása. Ottenschlag, Grafenschlag, Jungschlag, Biberschlag, Langschlag, Reith és Bernreith, sat. helységeknek a neveiből is kitűnik, hogy az első gyarmatosok irtásain (Schlag, reuten) keletkeztek; *Ottenschlag*on magán, mely alatt a még csekély, de pisztrángokkal bővelkedő Krems folyik, nem látszik meg, milyen régi község és uradalom, mert sokszor kellett újra meg újra építeni e mezővárost, mely kivált a pórlázadások idején és tűzesetek miatt többször elpusztult. *Kirchschlag* a Krems forráspatakjától éjszakra van egy fennsíkon Martinsberg közelében; e község egy újabb irtáson keletkezett II. József császár korában.

Most pedig hagyjuk el e kicsiny, de érdekes völgyet, a hol a Krems folyó mentén és szomszédságában egészen az Ispervidéken fakadó forrásáig kies és komor tájképek hirtelen, átmenet nélkül váltakoznak.

„In der Wild" a neve a Viertel ober dem Mannhartsberge azon felföldjének, mely a Thaya és a Kamp között van; szántóföldek és erdők váltakoznak e tájképileg csaknem egyhangú vidéken; itt-ott egy kis falu kerül látókörünkbe, ritkán látni valami nagyobbszerű kastélyt; *Göpfritz*ig a Ferencz-József-vaspálya melléke is meglehetősen érdektelen. Azon túl egy nagyobb erdős vidék mutatkozik; *Schwarzenau*nál a Thaya vize élénkíti a tájképet és egy kis darabon egy zöld gyepsziget terül, mely után Schwarzenaun túl megint csak olyan egyhangú a táj egészen *Gmünd*ig, a hol újra folyóvizeket és szép zöld mezőt látunk. Délnyugatról jön a Lainsitz, a városka alant épült házai előtt folyik el és az éjszakkeleti sarkon a Braunauval egyesül. Egyesülésük fölött a mezőn és az erdőben óriási gránittuskók hevernek szanaszét.

Délnyugatra *Weitra* felé hegyek látszanak, melyek közül a *Nebelstein* 1.015 méterre emelkedik. A Lainsitz völgyében nem egy szép tájkép tárul föl előttünk; legszebb a városfalakkal körülövezett Weitra várkastélylyal és XII. századbeli templommal; innen délre van St.-Wolfgang, melynek temploma tiszta gót stilusban épült.

Gmünd a végső város a cseh határ felé. Alsó-Ausztria éjszaknyugati sarkában a Budweisba és a Neuhausba vezető régi országútak mellett csak néhány nagyobb helység van: *Schrems*, *Heidenreichstein*, *Litschau* és *Waidhofen an der Thaya*. Schrems mezőváros halmos vidéken van, mely a Hartwald rengetegében és a Haselhegy meg a Höbarthi hegy felé körszínalakúan emelkedik; azért éghajlata nem enyhe, és a táj képe sem valami elragadó, pedig — vagy talán épen azért, mert — a zavaros Braunau patak folyik rajta végig. Heidenreichstein mezővárosának egész környéke kietlen

Rosenburg várkastély a Kamp mellett.

puszta, melynek talaja mindenfelé tele van kiálló sziklákkal és törmelékkővel. A földművelést még megfeszített munkával sem bírták gyümölcsözővé tenni, ezért gyolcsszövéssel foglalkozik a nép, habár az is csak szűken fizet. Még tovább éjszakra van Litschau városa egy barátságos völgyben, melyben sötét erdők közt tavak tündökölnek és a mely a fagy ellen eléggé védett. Mindazonáltal a talaj hitványsága miatt a földművelés nem nagyon jövedelmező, azért e város polgárai is vászon- és pamutszövéssel foglalkoznak. Azon körülmény, hogy ez iparággal saját üzletet teremtettek, bizonyítja, hogy jó keresetforrást választottak. Litschau városát fal övezi, melyen kivül félóra járásnyira, egész Hörmannsig terjed az úgy nevezett „Herrenteich“. Ha a Litschau melletti halmok valamelyikére fölkapaszkodunk, akkor

áttekinthetünk Csehországba Budweisig és Chlumecig, melynek búcsújáró temploma, mintha tavak gyöngysora fölött emelkednék. Waidhofen környéke egy tágas völgymedencze, melyet a „Frauenstaffel", az Ulrich- és a Karlsteini hegy erdős halmai és tetői, hátrább pedig a Buchberg és Thayaberg, a Lichtenbergi és a Nadelbachi Erdő kerítenek; a Thaya folyó és Waidhofen határának apróbb patakjai öntenek beléje életet, valamint a több mint 650 hold területű uradalmi tó, a melynek legnagyobb része polgárok hajdani szántóföldeit borítja. Waidhofen an der Thaya városának korát nem lehet biztosan meghatározni, mert 1328 előtti okíratai elvesztek, mikor Lützelburgi János cseh király berontásai és megrohanásai alkalmával a város csaknem teljesen elpusztúlt. A XV. században sokat szenvedett a romjaiból csak nem rég fölépült város csavargók és kalandozó rablók támadása következtében, mikor Csehországban teljes fejetlenség volt „a rest" Venczel uralkodása alatt.

Mint német Thaya ered e folyó *Schweigers*nél, mely helység temploma a XV. századból, nagy román keresztelő medenczéje pedig a XII. századból való. A Thaya kezdetben éjszakkeletre folyik *Dobersberg*ig; ez egy hegyhát lejtőjén van, a mely a cseh-morva határ hosszában a Szudetek felé vonúl és a melynek tövében a német Thayaval a Taxen-, Schwarz- és Legnitz-patakok egyesülnek, miután útjukban sok malmot hajtottak. A hegyhát számos ágazatai halmos erdős vidéket képeznek, a melyen a meglehetős terjedelmes dobersbergi uradalom helységei vannak szétszórva.

Dobersbergtől kezdve a Thaya keletre folyik és *Raabs*nál az éjszakról jövő morva Thayaval egyesül. E mezőváros fölött a két folyó összeömlésénél egy impozáns várkastély emelkedik; a folyók mentén nyíló völgymélyedések tarkán váltakozó pompás látványt képeznek. Hatalmas kép e várkastély ott a fönnsíkból meredeken kiemelkedő kőszálon. A várkastélyba az „Umkehr" nevű udvaron át jutunk, a vár felső udvarából pedig egy csapóajtó és egy föld alatti boltozat vezet az úgy nevezett „Tendelgarten"-ba, a mely valaha dámszarvaskert volt, egy másik lépcső meg az „Ochsenmühle"-hez visz a Thaya mellé. Innen a Thaya nagy kanyarúlatokkal folyik a gneiszvidék mély hasadékaiban, melyet csak Znaimnál hagy el. Miután az Ober-Mannhartsviertelt csaknem egész szélességében átszelte, Morvaországba megy át, ott futja be útjának nagyobb részét, míg végre Lundenburg felől újra Ausztria területére lép és a Viertel unter dem Mannhartsberg határai közt marad, míg a Morvába nem ömlik.

A gneiszvidék szakadékai, azok erdős oldalai és magasan álló várkastélyai a festői Kampvölgyre emlékeztetnek bennünket. Waidhofenon alúl a legérdekesebb nevezetességek: *Thaya* mezőváros, mely a síkon van, mint a „Thayaforst“ erdővidéke, a hol minden polgár családnak négy holdra van faszedési joga; gót templomának boltozatát négy oszlop tartja.

Karlstein várkastélya derekasan védekezett a harminczéves háborúban az ostromló svédek ellen; most csak keleti részén látszik, hogy milyen régi. Karlstein határa nem igen jó szántóföldnek; azért a karlsteiniak, valamint a szomszédos helységek lakosai, házi iparral szereznek maguknak kárpótlást; mint a schwarzwaldiak, ők is egyszerű ingaórákat csinálnak, melyek Ausztriában nagyon kelendők.

Raabs közelében komor erdei magányban egy sziklán áll *Kollmitz* ledőlt vára és az úgy nevezett „cseh fal“ („böhmische Mauer“), mely 300 öl hosszú védőcröd volt s lenyúlt egészen a folyóig és elzárta a völgyet meg a vár bejáratát. A XIII. században a Wallsee urak és lovagok voltak birtokosai.

Egy hegytetőn áll *Drosendorf*, mely kicsiny, de igen érdekes város. Szent Péter és Pál tiszteletére emelt temploma és annak egyik művészi faragványokkal díszített szentélye a X. századból való; az idők folytán sok kár esett benne és kevésbbé járnak bele, mint a Mária-kápolnába. Történetileg igen emlékezetes e város; 1278-ban, míg Ottokár e megerősített helységet ostromolta, Habsburgi Rudolf ráért a magyar és stiriai segítségre várni és azután döntő csatát vívhatott, melyben a cseh király koronáját és életét vesztette. Azóta és azelőtt is sok szabadalma volt Drosendorfnak; azonban a harminczéves háború nyomora következtében, de kivált 1643 június óta, mikor a várost a kincstár eladta és szabadalmaitól megfosztotta, mindinkább csökkent polgárainak a jóléte. Drosendorfban öt út találkozik: az egyik Pulkauból vezet Morvaországba és Csehországba, a másik Kremstől Iglau vidékére, a harmadik Horntól Drosendorfba, a negyedik e városból Zlabingsba, Morvaországba, az ötödik pedig e helységtől délre Waidhofen an der Thaya felé. Körüskörül szép és változatos a táj képe azáltal, hogy Drosendorf város és uradalom határa vizekben bővelkedik, továbbá a közelében levő hegyhát által, mely vízválasztót képez az Elbe és a Duna vízkörnyéke között; végre a „grosser Saass“, „öde Stube“, „kalter Graben“ és „böhmischer Saass“ nevű erdőségei által és a Thaya meg a Thumeritz völgymélyedései által.

Kis keretben kedves tájkép *Eibenstein* falva és várkastélya s az „Arzberg“ magasra emelkedő foka.

A Thayától távolabb szintén vannak érdekes helységek, például: *Gross-Siegharts* 3000 lakosú mezőváros, az úgy nevezett „Bandlkramerland“ főhelye. Ez elnevezés nem az egész Erdővidékre illik, hanem csak arra a részére, a hol a szövőipar nagyon el van terjedve. Gross-Siegharts úgy szólván az egész „Bandlkramerland“ bazárja volt. Némely házában több mint húsz szövőszéken dolgoztak, és naponként mindegyiken mintegy 18 darab szalag és „langhette“ — kéken és fehéren átszőtt ingújjszegély — készült el; e gondosan, jól készült czikket és a gyolcsot még külföldre is, sőt valaha keletre is küldözték.

Raabstól éjszakra a morva határnál egy völgymedenczében van *Grossau*, a hol egy országos földműves-iskola van, és *Geras*, melynek benczés apátságát 1150-ben gróf Perneggi Ulrich és neje, Euphemia, alapította. E mezőváros, melynek eredetileg Jaross, később Jeruchs és Jerwichs volt a neve, hegyek és erdők között barátságos helyen van és klastromával együtt sokat szenvedett a XVII. században a cseh lovascsapatoktól és a svédektől. Gerastól csak egy mérföldnyire van egy másik benczés klastrom *Pernegg*ben; mind a kettő régi vár fölé épült, a melyeket már XII. századbeli okiratok említenek; akkor a lovagok rendjéhez tartozó urak voltak birtokosaik.

Végre Hardeggtől a Thaya mentén, melynek bal partján Morvaországban Neuheusel van, a jobb parton *Kaja* ősrégi romjához érünk, azután pedig *Fladnitz*hoz, az Auersperg-féle várkastélyhoz, melynek vadaskertjében a Karlslust nevű nyaralóhely van. Itt már a Viertel ober dem Mannhartsberge éjszakkeleti zugába jutottunk, mely irányt folytatván, Znaim városába érünk, délkeleti irányban meg Retz városához, a hol a borban bővelkedő „Retzer Boden“ van, mely már az alsó Mannhartsviertelhez tartozik.

Egy völgymélyedésben van *Eggenburg*, a Pulkau tájékáról délre vonuló Mannhartsberg keleti nyúlványai közt, a hol kivált Limburg körül, sok tűzkő-szilánkot és cserépdarabot találni, melyek a történet előtti időből valók. A 388 méter magas kálváriahegyről át lehet tekinteni az éjszaknyugati vidéket egészen az „in der Wild“ felföldig, délnyugatra pedig egészen a Horni Erdőig; maga Eggenburg érdekes város, ha nem veszszük is számba azon fontos történeti eseményeket, a melyeknek színhelye volt rég letűnt időkben. Tőle délnyugatra halmok között van *Kühnring*, nyugatra pedig

Imbach és Senftenberg.

egy tágas zöld völgyteknőben a Kamp- és a Taffapatak melléki erdőségek közt van *Horn* városa.

E városnak három homlokzatú három emeletes várkastélya, melyhez hajdan árkon át fölvonóhídak vezettek, még épen áll, valamint Sz.-István-temploma is. Az elmúlt időkben gondosabban építkeztek, mint a jelen korban, a mi abból a furcsaságból is kitűnik, hogy akkoriban a vakolatot tényleg borral készítették, a mint egy 1582-i egyházi számadásból látható.

Most pedig elhagyjuk az Erdővidéket, miután részleteit: az Ispervidéket, a Kamp és a Krems mellékét, a Duna völgyét, az „in der Wild“ környékét és a német Thaya mellékét minden irányban bejártuk.

A felső Dunamellék.

A Duna, miután jobbról az Enns folyót, balról az Ispert magába fogadta, a hajdani Viertel ober dem Wienerwalde meg unter dem Wienerwalde és a Viertel ober dem Mannhartsberge meg unter dem Mannhartsberge között végig folyik az egész Alsó-Ausztrián s csak a Morva folyón túl hagyja el azt. A Duna, melynek egész hossza 380 mérföld, Passautól Efferdingig egy délkeleti irányú völgyhasadékban folyik; a Linzi medenczét az Ardaggertól Kremsig érő második áttörési völgyben hagyja el, mely előbb keletre, azután éjszakra fordúl és Pöchlarnnál meg Melknél két kisebb medenczét szel át. Alább a harmadkori képződményekbe mélyedő nagy medencze következik, a melyet Korneuburgnál és Klosterneuburgnál a Bécsi Erdő végső fokai a Tullnerfeld medenczéjére és a Bécsi medenczére osztanak. A Cseh Erdő és az Alpesek nyúlványai, melyek a folyam felső részénél közelednek egymáshoz, okozzák a medrének helyenkénti összébb szorúlását s azzal együtt folyásának szilajságát, a mi megint partmellékének azt a tájképi kiességét eszközli, mely le egészen a „Wetterkreuz“-ig, sőt még tovább is folyvást tart.

Legelőször az Ennstől keletre levő lapályos jobb part tűnik elénk; akadálytalanúl áttekinthetjük a síkot, nagyobb helységeit és egyes majorságait, melyek részint hátravonúltak a víz elől, részint mintegy kiváncsian közelébe telepedtek. Itt van *St.-Pantaleon* XV. századból való templomával, alább meg alacsony halmok tetején *Erla* és *Achleiten*; *Wallsee* várkastélya egy magas gránitszirten trónol, mely a folyamot éjszakra téríti. E kanyarúlaton túl a szétterülő folyam zátonyok és szigetcsoportok közt halad és csak

Ardagger mezővárosnál, meg a hasonló nevű kolostornál magasodik a vidék mind a két parton. Az 1784-ben bezárt klastromon világosan és szépen látszik, hogy egyes részei különböző időben épültek a XII. és a XV. század között. Nem önkényes vélemény, hogy már a rómaiak is megszállták Wallsee és Ardagger magaslatait és ott levő őrállomásaikról tartották szemmel a Duna balbartját. *Kollmitzberg*től *Grein*ig éjszakra halad a folyam, ezen túl pedig valóban gyorsan váltakoznak szemünk előtt a regényes képek, a melyektől sok hajósnak és kormányosnak dobogott jobban a szíve még nem rég, míg a dunai gőzhajózás érdekében a meder veszedelmes szirtjeit föl nem robbantották.

A hol a folyam Linz tágas medenczéjét elhagyja, Ardagger szorulatába jut; széles medre a sziklák között összeszorúl és éjszakra térül. A gránitsziklák között szilajjá és féktelenné válik, hullámzik és hánykolódik a „Greinerschwall"-ban, és egy fél órányira Greinon alúl a „Strudel" Scyllájába zúdul. Magasra meredő szirtek között van a Wörth sziget és rajta *Werfenstein* romjai. A folyam veszedelmes jobb ágát kerülnie kell a hajósnak, a bal ágban kell haladnia, a melyet egy 158 méter hosszuságú részében megint három ágra — „Wildwasser", „Wildriss" és „Strudel" — osztanak a szirtek és zátonyok. Alig vagyunk e Scyllán túl, már is a „Wirbel" Charybdisa ragad magával, melynek veszedelmes voltára egy szirtzátonyon álló kereszt figyelmeztet bennünket. A sziklaszorosban összenyomúlt víz gyors eséssel fut neki a *Haussteinn*ak, melyről visszaverődik és e hatalmas visszatorlódás következtében folyton körben forog és örvénylik. A „Greinerschwall"-t, a „Strudel"-t és a „Wirbel"-t, a melyeknél még most is érezzük, hogy a hajósok nem hiába veszik le kalapjukat és vetnek magukra áhítatosan keresztet, már több mint száz év óta sokszor és különfélekép próbálgatták megfékezni, míg végre annyira megzabolázták, hogy e veszedelmes helyeken már nincs úgy koczkáztatva az útasok élete és vagyona.

Alább megint csendesen foly a Duna és *St.-Nikola* meg *Sarmingstein* tükröződnek hullámaiban. Majd délre fordúl, azután az Ispert medrébe fogadván és erdős tetők között megint keletre fordúlván, jobb partjával is Alsó-Ausztria területére lép. A *Persenbeug* melletti „böse Beuge" neve daczára sem veszélyes; innen mintegy kitárúl a vidék, közvetetlen közelünkben nem korlátozzák nagyobb magaslatok a kilátást, áttekinthetjük az egész tájékot, melynek hullámos halomsorai délre fokozatosan emelkednek egészen odáig, a hol a pompás Ötscher zárja be látókörünket.

Elértük *Ybbs* városát, a rómaiak *ad pontem Ises* nevű állomását, a mely lefelé jövet már messziről is jó ideig úgy látszik, mintha egészen közel volna. Nem látszik rajta, milyen régi város, mert sokszor pusztította a tűz, legújabban 1868-ban.

A folyam, melyet sziklás jobb partja délkeleti irányából éjszaki irányba terel, az „Ybbser Scheibe“ kanyarúlatában egy lapályt képez *Säusenstein* hajdani cziszterczita kolostorával, s most megint keletre fordúlva, hegyek közé kell szorúlnia, míg *Marbach*hoz, a fölötte levő búcsújáró helyhez *Maria Taferl*hoz és *Krummnussbaum*hoz nem ér. Az Ybbsnél kezdődő kanyarúlat következtében a magas fekvésű búcsújáró hely, mint valami mozgó kép, újra meg újra előtűnik.

Most *Pöchlarn*hoz érünk, a Nibelung-ének „Bechelaren“-jához, a hol Rüdiger őrgróf egy tágas palotában lakott, „a mely alatt a Duna hullámai folytak“, és szállást adott a „jó leventéknek“, a kik „a hunokhoz mentek“. Ma nyoma sincsen a hőskölteményben magasztalt úri laknak; Pöchlarn legrégibb emlékei is csak a XIV. századból valók. A római uralom emlékeit talán a folyam medrében kellene keresnünk, a hol az első noricumi legio hajói úsztak, és künn *Harlanden* faluban, a hol a legelső római telep volt. Pöchlarn városára a monda és a történet egyiránt maradandó varázst áraszt.

A mint tovább haladunk lefelé, pompás és kies folyami tájképek valódi gyöngysora fejlődik ki előttünk, melyet nem győzünk nézni, gyors változatosságától szinte elfárad a szemünk. *Artstetten* várkastélya, *Weitenegg* romjai, *Lubereck* várkastély és *Emmersdorf*, mely mezővárosnak a czímerében vörös alapon egy kerekes kút s annak lánczán két veder van, a háttérben a *Jauerling* (Mons ahornica) sorban követik egymást a bal parton és vonzó hatást hagynak hátra lelkünkben. Emmersdorftól egy fél óránylra van Gosam (Gosheim, Gottesheim), a hol egy sziklakúpon áll az ősrégi Pancratius-kápolna, melyben az oltár mensája egy római síremlék.

Itt van a Nibelung-ének „Medelike“-je, *ad muros* római állomás, továbbá Namare, Géza fejedelem vára, melyet az első Babenbergi foglalt el és az Ostmark őrgrófságnak székhelyévé tett, *Melk* érdekes benczés apátsága. Eredetileg Fönséges Lipót egy nemesi káptalan számára alapította, de 1089-ben a benczések kapták meg; maga Melk tizenegy Babenberginek volt a székhelye, míg negyedik Lipót a Leopoldsberget nem választotta székhelyéül. A templom és a klastrom nem régi épületek, a XVIII. század elejéről valók. Melknek és környékének festői fekvése legszebben a klastrom

temploma előtti szikláról látszik, mely meredek homlokával a Dunára néz. Innen a vízmentében lefelé is, fölfelé is igen pompás kilátás nyílik; délre a havasok felé, az átellenes erdőséges dombvidékre, melyből a Jauerling magaslik ki, fölfelé egész Pöchlarnig és Maria Taferlig, s a Duna berkes szigetein túl a *Wachau*ba (Wachowa), a mely Melken alúl terjed Dürensteinig.

Melknél egy darabon tágasabb völgymedenczében halad a folyam; de csakhamar megint gneiszsziklák közé szorúl, a mi nem csökkenti, sőt ellenkezőleg növeli mentének szépségét. Legelőször is a jobb parton *Schönbichl* várkastélya tűnik szemünkbe egy szirtfokon, mely a Dunába könyököl. Tőszomszédságában Schönbichl klastrom simúl az erdős hegyoldalhoz. Alább a folyam *Klein-Aggsbach*ot választja el a balparti *Aggsbach* (Acusabach, később Acusbach) mezővárostól, a honnan egy sötét völgyszoros egy karthausi kolostor omladékához vezet. Klein-Aggsbachtól nem messze egy völgymélyedésben, helyenként *Aggstein* romjainak sziklái alatt, *Langegg* erdőkerítette szervita klastromához jutunk.

Örökzöld borostyán, történet és monda fűződik Aggstein várának romjaihoz, mely még most is büszkén és szinte fenyegetően tekint alá a szédítő magasságú sziklatetőről a Duna völgyébe. Egy magas őrtorony emelkedik föléje; erős, de nagyon hasadozott bástyák és sziklafalak kerítik a tágas várat. A csinos „Rosengärtlein"-hoz veszedelmes a följárás, mégis megmászszák roskatag létrákon költői lelkületű látogatók. Egy feneketlen mély kútjából még most is lehet vizet merni; de betömődtek a földalatti folyosók, melyek a völgyfenékre nyíltak és a melyeken át a Kuenringek kirohantak, mikor a kereskedőhajókat kirabolták, míg vétkes keresetüket meg nem akadályozták és a rablófészket le nem rombolták.

A jobb parton *St.-Johann*ban egy XV. századbeli templom kőépülete van, átellenben meg *Schwallenbach* mezővárosnak egy érdekes szentségtartója. De nemcsak ez, hanem a városka egynémely háza is rég letűnt időkre emlékeztet. Schwallenbachon alúl balra a Schlossbergről egy sziklataraj ereszkedik a Dunához, melyet a nép „*Teufelsmauer*"-nak nevez.

A Duna bal partjának egy csekély kanyarúlatában, a „Spitzergraben" torkolatánál van *Spitz* mezőváros, melynek főterén egy ismeretes közmondás szerint ezer akó bor terem, a mit úgy kell érteni, hogy e helység egy szőlővel beültetett hegykúp körül épült, a melyen jó esztendőben ugyan nem valami pompás bor, hanem legalább kitűnő eczetnek való lé terem.

Valóságos díszpéldánya a tájképi szépségnek és régi építészetnek alább a bal parton *St.-Michael*, melynek érdekes temploma a széles oldalával néz a folyam felé. Ablakai igen szépek és falainak külsejét sajátszerű faragványok ékesítik; falkerítés és sánczárok védte ellenséges támadásoktól, és még a tornya is oromzatos és lövőréses volt. Tetejének a gerinczén hét futó nyúl van cserépből, a mi talán azt jelenti, hogy valamikor régen a nagy hó egészen odáig elborította a templomot. Jelenlegi alakját a XVIII. század utolsó negyedében nyerte; sok részlete, melyet újjá építésénél valószinűleg fölhasználtak, nevezetesen pedig egy carnariumának a csontháza arra a következtetésre ad jogot, hogy itt volt a „Wachau" legrégibb temploma.

Most kissé kitágúl a Duna völgye és *Wösendorf*tól egy jókora mezővároshoz, *Weissenkirchen*hez érünk, melynek dombtetőn álló megerősített templomához egy falépcső vezet föl. Innen délkeleti irányba fordúl a folyam és a Duna e hirtelen kanyarúlatánál, mely valóságos tómedenczévé tágúl, igen gyönyörű vidék tárúl föl előttünk.

A kanyarúlatot egy jelentékeny magasságú meredek sziklagerincz okozza, melynek a már említett „Teufelsmauer"-éhoz hasonló sierra-alakja van, de nem olyan tompa fogazattal, hanem éles és mélyre hasogatott csipkézettel. Itt már mögöttünk van a „Wachau", s *Dürenstein* városa és várromja elé érünk, melyek pompás folyami tájképet alkotnak. Mint az idő viharaitól megtépett sasfészek, úgy áll a vár a sziklák és a folyam közt szorongó város fölött, melynek falai és kapui, egy női kolostorának és egy carnariumának romjai, egy káptalan-kolostorának keresztfolyosója és karzata, meg hatalmas várkastélyának Dunára néző homlokzata tudós és laikus érdeklődését egyaránt fölkeltik. Kies kép *Rossatz* Dürensteinnal szemben; meleg napokon e város irígyelheti a jobb parti mezőváros szétszórt házait, melyek domboldalon erdő árnyékában állnak.

Innen csendesebben halad a folyam éjszakkelet felé egy völgytágúlatban *Oberbergern* és *Loiben* között. Nevezetes és emlékezetes hely Alsó- és Felső-Loiben. Alsó-Loibennek szent Quirinus tiszteletére emelt temploma két hajójú gót épület, melynek mindkét hajóját külön tető fedi; a főbejárat homlokzatát „Kremser Schmidt" egy festménye díszíti; ő tőle származik a templomban levő oltárkép is, mely Quirinus lefejeztetését ábrázolja. A két helység közti sík véres ütközet színhelye volt 1805 november 11-én, mikor itt az oroszokkal egyesült osztrákok a franczíákkal verekedtek.

Széles a folyam, de a rajta járó hajóknak mégis óvatosan kell haladniok, mikor azon fahíd „keresztjármá“-hoz közelednek, a mely *Steint Mauternnal* köti össze. A déli irányban egy hegykúpon álló *Göttweig* benczés kolostor végét képezi egy pompás tájképnek, melyet a bal parton a *Krems* és *Stein* városok mögött emelkedő bortermő magaslatok kerítenek. Stein, melyet előbb érünk és melynek régi eredetét bástyái és tornyai hirdetik, csak egy hosszú utczasornak való tért bírt foglalni a partszegélyen, a honnan a többi ház a hegyoldalon fölfelé kapaszkodik; a víz felé eső városrész és a part

St.-Michael.

valóságos kikötőhely képével bír, melynek könyöklői, erkélyei, meg a főútból a partra vezető közei és boltozatos sikátorai festői hatásúak.

Krems és Stein lakosai sok jégzajlást értek már meg, melyek veszedelmet hoztak rájuk, s az öregek még most is borzalommal emlékeznek az 1830. évi árvízre. Akkor kikelt a folyam rendes medréből és elöntötte az áradat Krems városát, meg a balparti helységeket le egészen a Kamp torkolatáig. Nagy mentő csónakokon jártak a város főútján és ki a szorongatott helységekhez, hogy megmentsék a tetőkre menekült lakosokat. Szinte úgy látszott, mintha a fékevesztett folyam a víztani törvények ellenére elhagyná régi ágyát és ezentúl baloldali irányba akarna térni és ott is maradni.

Mint minden jégzajlásnál és árvíznél, akkor is nagy kár esett a Mautern és Stein közti fahídban; két jármának tönkre menésével fizette meg azt a hibát, hogy műszakilag annyira előhaladt századunkban már rég nem hoztak létre jobb összeköttetést a két part között. E hídnál mind e mai napig sok hajót ért szerencsétlenség és a dereglyék kormányosai nem rettegtek annyira a „Strudel"-től, a „Wirbel"-től meg a felső Duna többi sellőitől, mint e híd „keresztjármá"-tól, a hol még nem régiben is törést szenvedett egy búcsújárókkal zsúfolva megrakott hajó.

A nép humora azt mondja, hogy „Krems und Stein" három helység, és valóban „*Und*" helység nyaralói és kertjei, melyek mögött az utászkaszárnya hatalmas épülete egészen a hegy aljáig terjed, összekötő kapcsot képeznek Krems és Stein között. Történetileg bebizonyították, hogy Krems a X. században keletkezett, de fölösleges azt bizonyítgatni; bizonyítják úgy is templomai, nevezetesen a plébánia- és a kórházi templom, a városháza és a Passauerhof, meg a Baumgartnerhof épületei, melyeken a román és az ó-gót stilnak nyilván való jelei vannak. Különben a régi „Chremisse" történelmi tettekkel is büszkélkedhetik, mert lakosai mindig vitézül védelmezték az ország fejedelmei számára, a mivel nem egy szabadalmat szereztek. A várost védeni bátran segítették még az asszonyok is, a kik, mint a „weinsbergi nők", 1619-ben szintén visszavertek egy megszállást. A tréfás levelek, melyeket „Simandlbrief"-eknek neveznek és Kremsből még mai napság is küldözget egy férfiszövetkezet a fiatal férjeknek, úgy mondják, erre az eseményre céloznak és arra figyelmeztetik az illetőket, hogy ne tűrjék a nők uralmát.

A mi építkező korunkban Krems is megszépült és megifjodott, de csak a város alsó része; ellenben régi állapotában maradt a felső rész, a honnan a „Mandl ohne Kopf" teréről és a „Wachterthor"-on kivül meg egy mély úton túl a szőlők között egy padról gyönyörű kilátás nyílik éjszakkelet felé.

A ligetek, a melyek a Krems folyó torkolatától kezdve a Dunát szegélyezik és a melyek a hegyoldalakkal közrefogják a várost, olyan szép tájképi környezetet képeznek, a milyennel kevés város dicsekedhetik.

A Duna vize Kremsnél 380 méter széles és a számtalan szigetcsoport és berek között, a hol a dereglyéknek igen vigyázniok kell, hogy holt ágba ne jussanak, a *Tullni medenczébe* lép. Passautól Kremsig 16 mérföldnyi szakaszán szűkebb mederben folyt, mely csak helyenként

tágúlt ki. A hol elhagyjuk a völgyszorúlatot, ott elmaradnak a szép tájképek is, de kárpótlást ad értük a berkes szigeteken és azok között élő állatvilág.

A „Wetterkreuz".

„Holt ágba" tévedni nagyon rossz dolog, és igen nagy késedelmet okoz annyival inkább, mert a folyamon nem annyira a gőzösöknek kell húzamosabban tartózkodniok és késlekedniök, mint egyéb hajóknak, a melyek, mikor sűrű köd ereszkedik a Dunára, vagy száll föl belőle, pihenni kénytelenek, a míg újra meg nem tisztúl az útjuk; mert nagyon megkeserülnék,

ha mégis megkoczkáztatnák a továbbmenetelt. A míg az önkéntelen pihenés tart, melynek megszüntét nem lehet előre tudni, sajátszerű élet folyik a hajókon és a berkes szigeteken, melyeknél vagy melyek szomszédságában horgonyt vetettek. Oda se néznek a bajnak, mindenfelé föllobognak a tüzek, melyek fénye rezegve törik meg a vizen; főznek, vigan vannak a szabad ég alatt és nem kimélik a felvidéki sört.

A gőzhajózás, de még inkább az osztrák nyugoti vaspálya a Dunamellék élénkségét csökkentette és a tájt nesztelenebbé tette. Nem látni már a hajókat, melyek csapatosan mentek a vizen fölfelé, mint valami hajóhad, és a melyeket hatvan ló vagy még több is megfeszített erővel vontatott. Igen érdekes látvány volt egy-egy ilyen hajócsapat, mely már messziről megismerszett lármájáról és szinte eposzi és drámai jelenetet képezett a sok nagy és erős pinzgaui csődör, melyek vadságát elárúlta szájkosaruk, s melyek hangos nyerítése messzire hallatszott; hátukon ültek vagy mellettük mentek a legények, a kik rövid ostorukkal csapkodták és hajtották a makacsokat; az egészet porfelhő borította, a melyet a vontató útról kavartak fel a parti homokból. A meddig csak el lehetett látni, egyik kehlheimi hajó a másikat érte és közöttük surrantak el a gyorsan evező futárcsónakok, melyek a hajóparancsnokok üzeneteit hordozták hajótól hajóhoz, melyekről hiában kiabáltak volna egymásnak bármilyen hangosan. A hosszú csáklyák csikorogtak a kavicsban és nyikorogtak meg foszladoztak a fatuskók, a melyeket a hajók oldala és a part burkolata közé vetettek, hogy kárt ne tegyen az ütköződés. Kemény munka volt egy ilyen csapat hajót az egyik parttól a másikhoz átvontatni, a szilaj csődöröket a tutajokra hajtani és átszállítani; a hajóparancsnokoknak ugyancsak ügyeseknek kellett lenniök és az emberek mindnyájának arczuk verítékével kellett dolgozniok, hogy baj ne essék.

A folyam regényes szakaszának végét a *Hollenburg* mezőváros és várkastély fölött emelkedő „*Wetterkreuz*“ 368 méter magasságban álló temploma jelöli, melynek neve attól a hittől származik, hogy itt megoszlanak a zivatarok és vagy a folyam mentét követik, vagy pedig befelé vonúlnak a lapályra. Itt egy kis csónak áll, mely naphosszat, mihelyt egy-egy hajó előtünik, elindúl a hollenburgi partról, odaszegődik a hajóhoz és csengős zacskójában alamizsnát gyűjt a „Wetterkreuz“ temploma számára. Egy hajó se tagadja meg a kegyes adományt és még a gőzösök is megállnak, hogy megadhassák ez adót, melynek megtagadását a kehlheimiek, a gyümölcsöshajók és a tutajok legénysége a tovább útazásra nézve veszélyesnek tartaná.

A mint a balparton a Kamp-torkolatát, jobb felől meg a Traisen-torkolatát elhagyjuk, a beljebb fekvő *Traismauer*hoz érünk, mely a rómaiak korában *ad tricesimum lapidem* nevű volt; alább meg a Perschling torkolatánál, *Pirus tortus*, Tullnnál pedig *Comagena* következik. Hajdan a rómaiak egy cohorsának és dunai hajóhaduk egy részének állomása volt ez, most pedig román-stilú Három-király-kápolnája képezi építészeti kincsét.

*St. Andrä*n túl, megint a folyam egy szorúlatán át *Greifenstein* várromjai és *Kreuzenstein* vára között, a melyet gróf Wilczek János újíttat úri lakának, a *Bécsi medenczébe* jutunk, a mely a Leopoldsbergtől és a Bisambergtől keletre nyílik.

A Bécsi medencze.

Bécs városának talaja, mérhetetlen időkkel ez előtt, tengerfenék volt s a dűlőket, melyek mosolygó zöldjén kikeletkor mai napság úgy elgyönyörködünk, messze, messze sós hullámok borították. Ezt a földterületet, Ausztria fővárosáról, „Bécsi medenczé"-nek nevezik. Határain túl, a Rozália- és a Lajta-hegység között nyilt csatornák útján állott ez összeköttetésben a magyar-stiriai sík földnek sokkal nagyobb tengeri medenczéjével s mind a két medencze csak része volt annak a nagy tengernek, mely a geologiai harmadkor középső szakában a mai Európa igen nagy részét borította.

A Bécsi medencze, tágabb értelemben véve, azt a nagy területet foglalja el, melyet Gloggnitztól kezdve egy részt az Alpesek kiágazásai és Csehország kristályos középponti hegytömege, más részt a Rozália- és a Lajta-hegység, a felső-magyarországi Kárpátok és a Szudeták öveznek körül; nyugaton, kapcsolatban a felső-dunai medenczével, mely Bajorországon át egész Svájczba beér (helvét-germán harmadkori medencze), túlterjed Sct.-Pölten és Melk városán; éjszakon túl Olmützön, éjszakkeleten Leipnik és Morva-Osztrau városok környékén, a hol Krakó és Wieliczka között egy nem igen széles övnél fogva a keleteurópai és származata harmadkori nagy tengerrel, a galicziai, podóliai és volhyniai medenczével áll összeköttetésben.

A Bécsi medenczének rendesen két részét szokás megkülönböztetni, melyek földrajzi fekvésök szerint is el vannak egymástól választva: az egyiket *alpesi medenczé*nek nevezik, mert mindkét oldaláról az Alpesek kiágazásai határolják, a másikat pedig, mely nem az Alpesek közt fekszik,

*Alpesen kivüli medenczé*nek mondják. Az alpesi medencze mivolta s különösen alakja szerint olyan, mint valami öböl, mint valami nagy víztömegnek a száraz földbe való behajlása, bekanyarodása.

Hogy keletkezett a Bécsi medencze? — Az e kérdésre adott felelet egyúttal a szomszéd területek geologiai történetét is elmondja. Európa térképére tekintve, bizonyára a hegyek ama nagyszerű tömegei ötlenek mindenkinek legelőször szemébe, melyek Svájctól kezdve Felső-Ausztrián és Stirián át egész Bécs kapujáig terjednek. Az *Alpesek* lánczai ezek. Számos, szabályszerűen vonúló kőzet-övek alkotják őket. E kőzet-övek közül a középső, a *kristályos középponti öv*, kiválóan gnájszból és csillámpalából áll, melyet mind éjszakon, mind délen páros vonalú sorokban őspalák és ősmészkövek, majd fiatalabb mészkövek és még fiatalabb homokkövek kisérnek. Ezek képezik az alpesi medenczében a harmadkori tenger régi partjait s ezeknek közelebbről való megvizsgálásuk szolgáltatja azokat a fontos adatokat, melyek e medencze keletkezésének megértésére vezetnek.

A legrégibb hegyalkotó kőzetek, melyekkel a Bécsi medencze szegélyében találkozunk, részben olyanok, melyekben nincsen kövület (őskori, élet nélkül való, vagy azoi képződmények), részben olyan tömeges és palás kőzetek, melyek a legrégibb állatok és növények kövült maradványait rejtik magukban (elsőkori vagy palaeozooi képződmények). E képződmények az Alpesek középponti lánczához tartoznak és Stiriából a Wechselen, meg a Semeringen átcsapva, a Rozália- és a Lajta-hegység által kapcsolatba lépnek a Kis-Kárpátoknak velök egykorú tömegével, a hegységnek mintegy szilárd tengelyét képezve, a melyre a fiatalabb tengeri képződmények rátelepedhettek.

Abban az őskori tengerágban tehát, mely az Alpesek eme középponti része és Csehországnak granitból meg gnájszból álló ős-kristályos hegytömege között hullámzott, legelőször is hatalmas mésztömegek rakódtak le, melyeknek legeslegnagyobb része a Föld életének középkorához (a másod- vagy mesozooi korszakhoz), a triasz- és a rhäti képlethez vagy formácziához tartozik.

Ezekből a formáczíókból épültek fel a Schneeberg, a Rax- és a Schneealpe meg nyugati szomszédjaik mész-óriásai, melyek déli lejtői meredek falú szakadékokkal emelkednek a régibb palák öve fölött, az éjszakról határos lánczok és hegyvonúlatok pedig magasságukban és tömegükben fokozatosan csökkennek. Abban a vonalban, melyet megközelítőleg St.-Veit, Kalksburg,

A Schneeberg Puchbergből nézve.

Kaltenleutgeben, Altenmarkt, Hainfeld, sat. helységeken át vonhatnánk, egy fiatalabb párvonalas öv határolja őket, melyet, a *mész-övvel* szemben, a benne uralkodó kőzetről a *bécsi homokkő-* vagy a *Flysch övének* szoktak nevezni.

Különben hiba volna azt gondolni, hogy az Alpesek mész-övét tisztán mészkövek vagy dolomitos kőzetek alkotják, a mennyiben magában e meszes üledékek sorozatában is majd nagyobb, majd helyileg korlátolt terjedelemben más nemű, márgás, palás és homokos lerakódások is vannak közbe települve, melyek nagy mértékben okozói a tájkép sokszorosan változó körvonalainak.

Mindenekelőtt egy ilyen homokos-palás kőzet-színtájról kell itt megemlékeznünk, mely a mésztömegek alapján fekszik s nemcsak igen nagy jelentőségű a geologiai kutatás szempontjából, hanem kiválóan fontos a szervezetek életére is. A *werfeni pala* ez, mely a Salzburgban fekvő Werfen helységtől kapta nevét, a hol legelőször tanulmányozták pontosabban. A werfeni pala, főanyagát tekintve, kovarcz-szemcsékből, mészből, agyagból, kevés csillámból és vasoxidból meg vashidrátból áll; könnyen mállik és gazdag agyagtartalmánál fogva megakadályozza a víznek gyors felszívódását vagy a mélyebb rétegekbe való leszivárgását; ennél fogva a növényzetre nézve igen kedvező talajt alkot, ott pedig, a hol nagyon szakadozott mésztömegek fedik, dús források keletkezésének szülője, a mennyiben a mészköveken át leszivárgó víz rajta, mint a vizet át nem bocsátó rétegen meggyűlik, megszaporodik s alkalmas helyeken fölfakad. Ezek alapján a werfeni palához és annak elterjedéséhez van első sorban kapcsolódva az olyan területek keletkezése, melyek a művelésre, és így az emberi telepek alakulására alkalmasak. A werfeni palának köszönik létöket a *Kaiserbrunnen* és a *Stixenstein* forrásai, meg Bécs városának áldásos vízvezetéke.

Nem sokára azután, hogy a triasz és rhäti időszakban a hatalmas mésztömegek lerakódtak volt, mozgalmak támadtak a Föld e részének szilárd kérgében, melyek a lerakódott meszes üledékeket belevonták a hegyképződésbe, vagyis a simán lerakódott anyagot a hegység tengelyével párvonalas, kiválóan hosszanti irányban összenyomták, óriás ránczokba gyűrték, sőt néhol össze-visszahasogatták. Már a legközelebbi fiatalabb (jura-korbeli) lerakodások igen egyenetlen felszínű tengerfenékre ülepedtek le; térbeli elhelyezkedésök és szabálytalanságuk ugyanis határozottan rávall a felszínnek ama megbolygatására. A ránczvetéseknek és fölemelkedéseknek igen szép példái a déli környéken legközelebb fekvő völgyek, a melyekben a hegységet, hogy

meszet és czementet ássanak, több kőbányával tárták fel; de még világosabban ismerhetők fel e változások azon üledékek eloszlásában, melyek a felső júra- és a kréta-korszakhoz tartoznak.

Azok a mésztömegek, melyek a középponti lánczra rá- és mellételepedtek, lassanként emelkedtek és a tengerszorost, mely az Alpesek és a cseh szárazföld között volt, megszűkítették. Az ez időtől fogva lerakódott anyagon meglátszik a bekövetkezett nagy változás, mely különösen márgás

A Kaiserbrunnen.

s végre tisztán *homokos* tulajdonságában van kifejezve. Evvel meg voltak adva azon külső alpesi mellék-öv keletkezésének a feltételei, melyet a bécsi homokkő övének neveztünk. A bécsi homokkő öve korára nézve a másod (mesozooi) kor legfiatalabb korszakához, vagyis a krétakorszakhoz, részben pedig egy még fiatalabb (régi harmadkori) korszakhoz tartozik. Bécsi homokkőből és az ezt kisérő márgákból épült fel a *Hermannskogel*, a *Kahlenberg* és a *Leopoldsberg*, s területébe esik a Wien folyó egész vidéke. Sievering, Grinzing nagy kőbányáiban, a Duna völgyének oldalán Nuszdorftól fel egész Greifenstein és St.-Andräig ezt a követ fejtik. Ez a kő az különösen, melyet a Duna szabályozásánál alkalmaztak, és ez az, melyet újabb időben nagy

mennyiségben szállítanak Bécsbe mint épületkövet. Az olykor szalagszerű, különböző színárnyéklatokban váltakozó és sokféleképen hajladozó rétegek nem ritkán festői jellemvonást kölcsönöznek e kőbányáknak.

A szomszéd mészterületeken a felszínben való változások még a bécsi homokkő lerakódásának ideje alatt annyira fokozódtak, hogy a sokszorosan megrepedezett és helyökből kimozdított mésztömegek között, többnyire hosszanti irányban csoportosúló sorrendben, a mésztömegeknek még az

A „Waldmühle“ kőbánya az alpesi mészben.

alapjok, a werfeni pala is felszínre került és mind nagyobb s nagyobb területek váltak szárazfölddé.

A hegyek kiemelkedésével kapcsolatban van a levegőbeli tényezők hatása alatt a völgyképződés és a vízfolyások kivájódása, melyek mind határozottabb és határozottabb jellemet öltenek s a Mész-Alpesek területének már a felső krétakorszakban olyan alakulatait látjuk, melyek általános vonásaikban a mai nap meglevő alakúlatokhoz kezdenek közelíteni.

Ebben a korszakban a mész-övön belül szárazföld is volt. Ezt a szárazföldet azonban csak úgy kell felfognunk, hogy kisebb-nagyobb, többnyire

lapos szigetekből állott, melyeknek meredek partjai között sokszorosan kanyargó tengerágak nyúltak be mélyen a mai mész-övbe, a melyek meredek partszegélyén a hullámjárás hatalmas görgeteg-tömegeket halmozott fel, más helyeken sajátságos, durva alkotású kagylók (Rudista) és korallok alkottak padokat, a nagyobb öblökben pedig márga-üledékek képződtek, melyek a fiatalabb krétakorszaknak egyik leggazdagabb faunáját zárják magukban.

A szigeteken forróövi éghajlat uralkodott; pálmák, pandánuszok, fügefák s a kenyérfához hasonló növények, melyek maradványai az egykorú

Kőbánya Greifenstein mellett a bécsi homokkőben.

tengeri lerakodások széntelepeiben vannak megtartva, sajátszerű külsőt adtak a tájképnek. Az állatvilág rendkivül gazdag volt. A szárazföldi és édesvízi csigák, melyeknek most élő rokonai ugyancsak a forró öv alatt élnek leginkább, ama kedvező életkörülmények között rendkivül nagy mennyiségben fejlődtek ki, az erdőket, mocsarakat és lagúnákat pedig gyíkok, tekenős békák, krokodilusok, kiválóan pedig a jelenleg már kihalt óriás tengeri gyíkok vagy Dinosaurus-ok olykor tetemes nagyságú fajokban s nagy számmal népesítették.

Egy ilyen tengerágakkal körülfogott sziget tipusául szolgál a Bécs-Újhely melletti *Hohe Wand*, melynek délkeleti oldalán a *Grünbach*, valamint

az Új-világ medenczéje a belső-alpesi tengerágak felső kréta-korszakának — az ú. n. *Gosau-képlet*nek — egyik leggazdagabb és legismeretesebb helyeként maradt meg számunkra.

Annak a sajátszerű bemélyedésnek, mely lassanként az ú. n. belső-alpesi bécsi medenczévé alakúlt, mely lényege szerint az éjszaki Alpeseknek és egyenes folytatásuknak, a Kárpátoknak, mész- és homokkő-öve között való megszakítása, már ebben az időben mutatkozhattak első kezdetei.

A régi harmadkorból (az eoczén-korszakból), melynek üledékei a bécsi homokkő-öv éjszaknyugati szélén világosan kimutathatók, a bécsi belső-alpesi medenczében semmi biztos maradvány sem maradt meg számunkra s úgy látszik, hogy e medenczének, mint az Alpeseken kivüli tenger és a mai magyar alföld, vagyis a Pannóniai medencze között közvetítő résznek képződése és jelentősége csak a harmadkor fiatalabb korszakában (a mioczén korszakban) fejeződött be.

Ezt az állapotot alig lehetne találóbban megvilágosítani, mint a mai Marmara-tengernek az Aegaei és a Fekete-tenger között elfoglalt helyzetével. Visszaképzelve ugyanis az egykori austropannoniai mioczén-tengert régi partjai közé, meglepő hasonlatosság tárúl szemünk elé Konstantinápolynak és azon területnek helyzete között, melyet a mioczén-tenger kiszáradása után Bécs volt hivatva elfoglalni. A két város e hasonlóságában benne van mindkettőnek, mint a kereskedés emporiumának, kiváló fontossága is; Bécs, mint kereskedelmi piacz, valóban azt a szerepet viszi a szárazföldön, mint Konstantinápoly a tengeren.

Az a nagy geologiai esemény, a melynek a Bécsi medencze keletkezését köszöni, a réges régen megkezdődött s lassan végbemenő süllyedés, az Alpeseknek, melyek addig a Kárpátokkal szakadatlan kapcsolatban voltak, két ellentétes vonalban — nyugaton Bécsig, keleten Hainburgon túl — való beszakadása vala.

A nyugati beszakadás vonalát a „Bécsi medencze hévvízű nyílása“ — „Thermalspalte des Wiener Beckens“ — néven szokták nevezni. E vonalon ugyanis Winzendorftól kezdve Brunn am Steinfeld és Fischau am Steinfeld helységeken át Vöslau, Baden, Mödling, Rodaun és Meidling irányában magasabb vagy alacsonyabb hőfokú s több-kevesebb ásványtartalmú hévvizek bugyognak, melyek csalhatatlan jelei az egykoron végbement nagy szintájbeli változásnak és hasadékképződésnek. A meleg források jelenségét különben követhetjük a süllyedés keleti vonalán is, ott

találván Brodersdorf, Mannersdorf és Deutsch-Altenburg meleg kénes forrásait és a Lajtha-hegység kőzeteiben a tiszta kén kivirágzását is.

Úgy látszik, hogy a mondott süllyedés alkotta mélyedést kezdetben hosszú időn át a belégyűlt édes víz töltötte be, melynek partjain igen gazdag növényzet fejlődött és dús erdőket alkotott.

Ezen erdők növényzetének maradványai a környék számos, bányászatra érdemes, nagyobb részt már ki is aknázott széntelepében — Jaulingwiese St.-Veit mellett a Triestingnél, Leiding, Schauerleiten, Hart Gloggnitz mellett — maradtak meg számunkra, hogy világos bizonyítványai legyenek amaz ősidők növényéletének.

Gazdag volt az állatélet is ezekben az erdőkben s különféle vastagbőrű fajok, nevezetesen óriási masztodonok, tapirok s más efféle, mai nap teljesen kihalt emlős állatok népesítették a rég mult időben a napjainkban jól ismert térségeket.

Erre az aránylag rövid ideig tartó állapotra, a talajnak tovább való süllyedése folytán, az az állapot következett, hogy a medenczébe belé nyomúlt a középeurópai nagy mioczén-tenger vize s megadta a föltételeket ama gyönyörű tájék fölépülésére, melyet mai nap Bécsi medenczének nevezünk.

Ha e területnek egyik legszebb kilátást nyujtó pontjáról, az 1523 méter magas Sonnenwendsteinról széttekintünk a környező Alpesekre s végignézünk Gloggnitzon túl a még mind tovább terjedő síkságon, elénk tárúl a talajnak egész története, mintha csak egy képben volna kifejezve. A palaövhöz tartozó régi mészkő csúcsán állva, látjuk, a mint délen és keleten a középponti láncz gnájsz- és csillám-pala alkotta hegyei elénk tárúlnak, éjszakon és éjszaknyugaton pedig, elválasztva szürke és zöld palák alkotta széles szalaggal, melyhez a Semering területe tartozik, a Schneeberg, a Rax- és Schneealpe, odább a Hochschwab s még tovább az Ötscher emelkedik méltóságos pompájában. Távol, igen távol a síkságon, jó messzelátóval észrevehetjük a szemhatáron a homokkő partvonalait, Gloggnitz mellett közvetlenül pedig a harmadkori képződmények kezdetét látjuk.

E képződmények története a következő:

Mikor a talaj süllyedése lassan mindig jobban-jobban előrehaladt és evvel kapcsolatosan egész hegyek beszakadoztak és összeomlottak, kezdetben nem rohamosan, nem a gát áttörésével összehasonlítható módon, hanem csak egyesével tódultak be a sós hullámok a mélyedésbe, lassanként tovább

terjedtek, meg is szaporodtak, előre nyomúltak s a talaj folyvást süllyedvén, a víz újabb meg újabb területeket foglalt el, míg végre ott csapkodtak a hullámok a sziklahatáron, a letördelt hegyóriások útvesztőjén s az öböl megtelt vízzel és élő lényekkel.

Tajtékká verődve ostromolja az ár a határt szabó gátakat, éjjel-nappal nyaldossa, koptatja őket; segítségére jön az eső és a fagy s egyik szikla a másik után törtelődik le; itt a hullámverés szerepel, ott alámossa a

Kőbánya Mannersdorf mellett a lajta-mészben.

kőszálat a víz s hatalmas darabok, egész szirtek összetördelődve zuhannak a mélységbe, mint valami rozzant épület falai. De a mélységben sincs nyugodalmuk; a hullámoktól ide s tova löketve, hányatva, apróra töredeznek, egymáshoz surlódoznak, simára csiszolódnak, meggömbölyödnek.

A szárazföldről hatalmas folyók rohannak az öbölbe, magukkal sodorván a tengerbe a hegyek szirtjeinek mindenféle törtelékét, laposra csiszolt kisebb-nagyobb görgetegeket, kavicsokat. A tenger megtelik e kőtördelékkel, lassanként elválasztja a nagyot az aprótól s fenekére süllyeszti először a legsulyosabbakat, azután a kevésbbé nehezeket, míg végre lassan, messzebb vitetve, a legfinomabb iszap, a vizet zavarossá tevő por is leülepszik.

A halálnak ez idő alatt gazdag aratása van s a szervetlen anyaggal együtt millió meg millió elhalt állat — halak, csigák, kagylók s mikroszkópi lények — sülyednek alá s temetődnek bele.

Csakugyan, a Bécsi medencze szélein mindenütt megtaláljuk a görgetegeket lazán egymásra halmozva, vagy valami később beszivárgó meszes víz által ú. n. konglomeráttá, összetartó kőzetté alakúlva.

A görgetegekre nem ritkán osztrigák vannak ránőve s a konglomerátba száz meg száz féle tengeri állat van beletemetve, még pedig annál nagyobb számmal és annál jobb állapotban megmaradva, mennél apróbb szemű a konglomerát anyaga.

Váltakozik e képződménynyel, vagy önállóan is fellép a mészkiválasztó moszatok, a Melobesiá-k (Nulliporák) megmerevedett erdeje, megmegszakítva a szirtépítő korallok padjaitól.

Kapcsolatosan lépnek fel ezekkel a fínom agyag- és homoklerakodások, előbb velök váltakozva, azután mindig vastagabb, majd több száz lábnyi vastag réteget alkotva s lassanként az egész medenczét betöltve.

E lerakodások legnagyobb részt mésztartalmú agyagok, vagyis márgák, melyeket „tályag“ néven nevezünk. Ezekben is több, mint ezer állatfajnak a maradványai vannak meg.

Minthogy ezek az egykori lények valamennyien a mi jelenkori Földközi-tengerünk állatvilágának jellemvonásait viselik, a Bécsi medencze ez első üledékét földközi-tengeri emeletnek, vagy mediterrán képződménynek nevezzük. Ez emelet kőzetei, melyek az egykori tengerpartot szegélyezik és különösen a Lajta-hegységet igen szép kifejlődésben fogják körül, „lajta-mész“ néven ismeretesek. E kőzeteket voltaképen Nullipora-rétek, korallpadok meg a kagylók, csigák összetöredezett héjaiból, moh-állatokból és foraminiferákból mészszel szilárddá kötött tördelékhalmazok alkotják. Ezek a legjobb építőkövek, melyeket Baden, Wöllersdorf, Mannersdorf, a magyarországi oldalon Szent-Margita s más helyek nagy kőbányáiban valóban bámúlatos mennyiségben fejtenek.

Az ezzel egykorú fínom üledéket, mely rendkivül gazdag tengeri faunát zár magában s „bádeni tályag“ néven ismeretes, téglavetésre használják.

A Bécsi medenczének e mediterrán korbeli állapota azonban egyszerre nagy változást szenvedett. Egy egészen más fizikai tulajdonságokkal bíró tenger foglalta el a mediterrán tenger helyét, melynek kiválásai a pontuszi és aral-kaspi mélyföld jellemvonását viselik. Ennek lerakodásait „származát

emelet“ néven szoktuk összefoglalni. E tenger keletkezésének okául azt tartják, hogy a Bécsi medenczének a Földközi-tengerrel való összeköttetése teljesen megszűnt, vagy igen csekély részben maradt meg, hogy tőle elszigetelődött és sótartalma csökkent.

Az állatvilág most feltűnően szegényebb lett; egyes új alakok telepedtek le; az egyedek száma rendkivül szaporodott, de a fajok száma csekély volt. Különben a parti és síktengeri képződmények zavartalanúl tovább folytatódtak, csak a bennök foglalt emlék-érmek, a kövületek változtak. Az atzgersdorfi és a török sánczról való kőzetek, a nuszdorfi

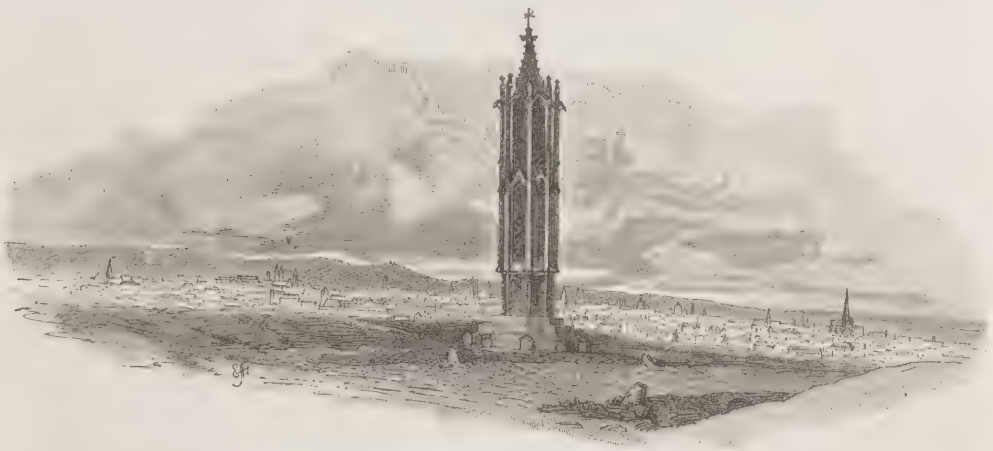

„Spinnerin am Kreuz.“

és hernalsi tályagok, melyek mint építő anyagok ismeretesek, a szármát emelethez tartoznak.

És még egy harmadik igen mélyre ható változást kell jeleznünk a Bécsi medenczében. A folyók édes vize felülkerekedik; a tenger feneke, szilárd anyagokkal feltöltve, emelkedik; a tenger kiszorúl, a partvonal sülyed, a sótartalom egyre csökken és a mészkövekben a partszélen, meg a mélységek tályagában új, egészen más állatvilág jelenik meg; ez a „Congeria-“ vagy „inzersdorfi emelet“, a melyen helyenként vastag kavicsréteg, egy éjszaknyugatról jövő folyó hordaléka, a harmadkori belvedere-kavics terül el. Kristályos kőzetek széttördelődéséből származik ez s majdnem teljesen kovarcz-görgetegekből (kavicsokból) áll.

Schönbrunn, a maga gyöngyörű parkjával, számba nem véve a diluviális lerakodás vékony rétegét, egészen ezen az emeleten, a Belvedere-

kavicson vagy Congeria-tályagon fekszik. A téglavetők a Wienerbergen, melynek tetején a „Spinnerin am Kreuz“ nevű jelvény messzire látható, hasonlóképen ebben az anyagban vannak; valamint Hetzendorf is a maga várával.

Itt azonban igen csekély a Congeria-tályag vastagsága s alatta egyenesen a származat emelet képződményei feküsznek. Az atzgersdorfi és

A Piesting-völgy torkolata.

hetzendorfi artézi kútakat, melyekről egykor sokat beszéltek, a származat lerakódások látják el vízzel.

A harmadkori képződmények, számba nem véve az édes vizű tavakból képződő kis mészlerakodásokat, a milyeneket Mödling mellett az Eichkogel csúcsán és Moosbrunn mellett láthatunk, a Congeria-rétegekkel befejeződnek.

Valószínű, hogy azok a vizek, melyek jelenleg a bécsi öbölbe torkolnak, mint a Schwarza, Piesting, Triesting, Schwechat, sat., folyásuk főirányát tekintve, már a harmadkor vége idejében azt az útat követték, a melyen jelenleg haladnak, természetesen kevésbbé mélyen bevágódott medrekben,

de sokkal nagyobb víztömegekkel. Ezek a folyók nagy mennyiségű, a sziklák széttördelődéséből származó kavicsot hoztak magukkal, melyet idők folytán igen hosszúra nyúlt deltáikban, torkolatukban raktak le és azon szívós konglomerátokhoz szolgáltatták az anyagot, melyeket „rohrbachi kő"-nek neveznek, számos bányában fejtenek és Bécsbe szállítanak. E konglomerátok a Congeria-emelethez tartoznak.

Mikor a harmadkori medencze még jobban kiszáradt, a folyók mind mélyebbre s mélyebbre vésték medröket az egykori tengerfenék üledékében; vizök lassan megapadt, de azért folyton-folyvást hordták a hegyek törmelékét és deltáik mind terjedelmesebbekké lettek. E folyamatoknak igen szép és tanulságos képe tárúl elénk a Piesting-völgy torkolatában.

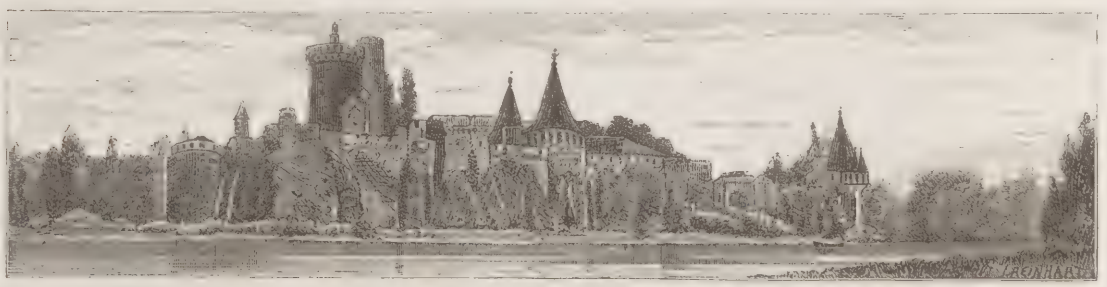

Laxenburg császári várkastély.

Az alpesi medenczében uralkodó állapotokhoz hasonló állapotok voltak a bécsi mélyedés Alpeseken kivüli részeiben is. Itt azonban minden esetre döntő hatással volt a partot alkotó kőzetek alkata: a kiválóan kristályos granit, gnájsz, csillámpala, elmállásuk és alámosódásuk sajátságos módjánál fogva, egészen más jellemvonást adtak a tájképnek, mint a milyet a mészhegyeken láttunk. Alsó-Ausztriának ezt a részét alacsony hegyek, inkább üst-, teknő- és kád-forma mélyedések jellemzik, a melyekben helységek keletkeztek, továbbá tágas fennsíkok, a melyeken, gyakran messze terjedve, vándorkövek, azaz kimosott, szilárdabb szikladarabok, mint gömbölyűvé koptatott kisebb-nagyobb kövek hevernek szerteszét.

Meissau, Eggenburg, Burgschleinitz, Pulkau, Horn, fekvésök és történeti jelentőségöknél fogva nevezetes helységek, és mások, harmadkori lerakódásokon fekszenek, Melk pedig, a benczések gyönyörű fekvésű kolostora, a Duna partján egy granit szirten trónol, mely minden felől körül van véve eme képződmények szétszórt maradványaival.

A tengerfenéknek eme fizikai eltérése az ő sajátlagos életföltételeivel a harmadkor élő lényeinek világára is hatással volt épen úgy, miként később a felszín külsejére.

A ki a déli vasúttal hagyja el Bécset, alig veszi észre, hogy a felszín Leobersdorfnál lassan emelkedik, s hogy innen Theresienfeldig több mint 25·3 méterrel száll feljebb; még kevésbbé ötlik fel, hogy Bécs-Ujhely felé lassan ismét alább száll, Neunkirchen megint körülbelül

A Guntramsdorfi liget.

95 méterrel, Gloggnitz meg épen 190 méterrel fekszik magasabban, mint Bécs-Ujhely.

A felszínnek ezt a sajátszerű, szemmel alig észrevehető különbségét két nagy *törmelék-kúp* idézi elő, melyek egy részt a *Piesting*, más részt a *Schwarza* völgyéből húzódnak elő.

E hihetetlen mennyiségű törmeléknek a szállítása főképen a harmadkorra következő diluvium korában történt, mely a bécs-ujhelyi *Steinfeldet* is vastag *görgeteg-réteggel*, kőtörmelék-réteggel borította be. Míg azonban itt a rombolást pusztulás, sivárság követte, más helyeken a kőzetek elmálla-

sából és szétmorzsolásából termékeny anyag keletkezett, t. i. a diluviumi agyag, vagy lösz, mely a víztől és széltől elvitetve, a talajt nagy területeken áldáshozóvá változtatta. Bécsnek egy része, valamint nyugatra fekvő előhelységei valamennyien lösztalajon állanak, s a Morva-mező is a lösznek köszönheti termékeny voltát.

A diluviumi hordalékban nem ritkán találtatnak a harmadkori lerakodásokból való kövületek, simára csiszolva, meggömbölyítve; ez pedig arra

Weidau erdészlak.

vall, hogy képződésök után a harmadkori üledékek is ismételve meg lőnek bolygatva s anyaguk a benne levő kövületekkel együtt, a jég és a víz útján, más helyeken rakódott le.

Diluviumi talajon, az Eichkogellel épen szemben, fekszik *Laxenburg*, gyönyörű régi várával zöld tükrű víz közepette. Százados fáival, ligeteivel, ábrándos berkeivel, csalitjaival és cserjéivel oázisnak látszik messziről az egyhangú mezőkön, melyek körülte fekszenek. Nem messze tőle van egy másik oázis is, a szilfák és tölgyek alkotta fáczános, a *Guntramsdorfi liget*. Erdőnyilásain át szép kilátás esik a Schneeberg és a Hohe Wand párkány-

hegyeitől egész a Kahlenbergig és a Leopoldsbergig. Barátságosan fekvő vadászlakok élénkítik e sajátszerűen magányos és mégis oly otthonias tájakat, mint például a szálas hársfáktól körülvett *Weidau*. A háttért dús lombú füzek és szilfák fedik, jobbról pedig a zöldelő gyümölcsösökkel koszorúzott *Minkendorf* festői módon zárja el a távoli Lajtahegységre való kilátást.

A talajnak mai jellemvonását a folyók hordaléka (az alluvium) és az ember munkája adta meg; ezek voltak az utolsó hatók. Mindamellett

Minkendorf (Münchendorf).

ez előtt már jó régen lakta az ember ezt a földet; talán már kortársa volt a mammutnak, melynek maradványait gyakran találják. Biztossággal, számos és sok helyen való lelettel kimutatható, hogy az ember a történelem előtti régi bronzkorban már megtelepedett volt e vidékeken.

A geologiai időszakokban, melyeket megmérni sehogy sem tudunk, a háborítatlanúl működő természeti erők együvé hatása adta meg a Bécsi medencze felszínének alakját és tájainak körvonalait; a történeti időben pedig, melyet annál tisztábban föl tudunk fogni, mennél közelebb esik napjainkhoz, az ember igyekezett, a mennyiben a természet erőit szolgá-

latába hajthatta, e medencze talaját a társas együttélés czéljaira alkalmassá tenni és a tájékra törekvéseinek bélyegét rányomni; és ha ez idők jártával más-más alakot öltött, annak oka épen a változékonyságban van, mely minden emberi dolognak sajátja.

A keresztény időszámítás kezdetén a rómaiak tűzték fel győzedelmes harczi sasukat azon a helyen, a hol a medenczét a Duna keresztülszeli; a Duna jobb partján emelkedtek büszke épületeik s maguk készítette útjaik keresztülhúzódtak a kietlen Steinfelden; egy útjok keresztülvezetett a hegynyergen, be az Alpesekbe, hogy sót és érczet szállíthassanak a Dunához. A szőlőnek e vidékre való ültetését is a rómaiaknak kell tulajdonítanunk, és jellemző a földmüvelés ez ágának gyors elterjedésére nézve, hogy a XII. században a medenczének majdnem egész nyugati párkánya, a Kahlenbergtől egész Gloggnitzig szőlővel volt beültetve a napos oldalon. Ma a klima és a fekvés szerint teljesen jogosúlt szőlőmívelés nem terjed túl a medencze alsó részén, de a klosterneuburgi, weidlingi, grinzingi, nuszbergi, gumpoldskircheni és vöslaui borok vetekednek a világpiaczon a legjobb borokkal.

A művelődés munkáját azon eszközökkel, a melyeket a kereszténység adott az embernek, a mennyire a történetből tudjuk, a Bécsi medenczében a VIII. század végén Nagy Károly, a frankok hatalmas királya kezdte meg, mikor az avarok hatalmát az ország e részében megtörte volt. Egy századdal később, midőn a német Ostmark a magyar uralomtól is megszabadúlt, a művelődés e munkáját vallásos és munkás térítők segítségével buzgón folytatták, megalkotván a medencze déli részében a salzburgi érsekséget, éjszaki részében pedig a passaui püspökséget.

A XII. század végén a medencze szélein magasra tornyosúló erős várak sora emelkedett, melyeknek feladatuk az volt, hogy első sorban a határt biztosítsák s a lakosokat békés munkájokban védelmezzék. E várak némelyike részint a haladó kor követelményeinek megfelelően megújítva, kicsinosítva, terjedelmes kertekkel ékesítve, részint pedig mint rom a tájak díszére szolgálva, még ma is megvan: a Magyarország felé eső oldalon áll Lajta melletti Bruck, Possendorf és — régiségére nézve valamennyit meghaladva — Pütten és Seebenstein vára; a medencze déli részén Steyersberg és Wartenstein; a nyugati szélén Pottsbach, Emmerberg, Brunn am Steinfeld és Fischau, Enzesfeld, Rauheneck és Rauhenstein, Mödling és Enzersdorf-Liechtenstein vára.

A XIII. század elején keletkezett Erényes Lipótnak, az utolsó előtti babenbergi herczegnek gondoskodásából az első város a Steinfelden, melyet kezdetben új városnak, később pedig, nehéz időkben sok megpróbáltatást kiállván, ugyanolyan joggal hűséges városnak neveztek. Első sorban ennek is az volt a czélja, hogy a határt biztosítsa, de egyszersmind az is, hogy az új kereskedelmi útat, mely az Adria partjairól az Alpeseken, a Semeringen át a Dunához vezetett, védelmezze.

VI. Károly császár, nevezetesen pedig a tartományainak belső jóléteről anyai módon gondoskodó leánya, Mária Terézia idejében kezdődnek a nagyobb iparvállalatok a Bécsi medencze területén, valamint a behatóbb intézkedések a Steinfelden való földmívelés emelésére, mely talajának természeténél fogva nagyon csökönyös volt az ember törekvéseivel szemben. A fém- és szövő-iparczikkek nagy gyárainak alapítása a Schwarza, Pütten, Lajta és Fischa mellett, a Piesting, Triesting és Schwechat völgyében, valamint Theresienfeld földmíves-gyarmat felállítása és a Steinfeld egy részének fekete-fenyővel való erdősítése az ő idejébe esik.

Mai nap egész úthálózatok szelik keresztül-kasúl az Alpesek és a Duna közt elterülő síkságot, összekötvén a virágzó helységeket egymással és a székvárossal. A vas sínek győzedelmesen nyomúlnak be a párkányhegység völgyeinek egész belsejébe és a gőzparipa, valamint az elektrotechnika legifjabb sarjadéka, soha nem sejtett fokban mozdítja elő az életet és a forgalmat. A hazai technika dicsőségét hirdetve, csodálatos műépítményeken emelkedik Stiria zöld hegyoldalai felől az összekötő vas-szalag, a *semeringi vasút*, a Bécsi medencze felé, s egy ezzel egyrangú másik mestermű, a *Ferencz József-forrás vízvezetéke*, a Schneeberg áldásosztó nymphája előtt nyitja meg Bécs kapuit.

A Morva-mező (Marchfeld).

Ott, a hol a Duna a Kahlenberg és a Bisamberg közt a szorosból kilép, a folyam mindkét oldalán tetemes síkság terül: jobbról az úgy nevezett Bécsi medencze azon elébe települt dombok sorával, melyeken Bécs főváros fekszik előhelységeivel együtt, balról pedig a Dunától mindjárt lapályosan tova terjedő Morva-mező, mely nevét a rajta éjszakról délre végig futó folyótól kapta.

Figyelmen kivül hagyva a Morva bal partján fekvő, Magyarországhoz tartozó részt, az osztrák Morva-mező a legnagyobb síksága Alsó-Ausztriának. Nyugatról keletre való legnagyobb kiterjedése (Lang-Enzersdorftól a Morva torkolatáig) közel 40, délről éjszakra való kiterjedése pedig több mint 40 kilométer; ehhez hozzá kell még számítanunk a Morva völgyének Stillfriedtől Lundenburg felé vonúló s Alsó-Ausztriához tartozó, mintegy 30 kilométer hosszú részét is, melyet részben a Morvába ömlő Thaya ágai és ligetei borítanak.

A talajnak a Morva mentében való lejtése igen csekély; azért folyik ennek a vize sokkal lassabban, mint a Duna más mellékfolyóié. Nagyobb a lejtés nyugat-keleti irányban úgy, hogy pl. Lang-Enzersdorf több mint 24 méterrel fekszik magasabban annál a pontnál, a hol a Morva a Dunába ömlik. Magán a síkságon belül vannak egyes azonos vonulású dombok, melyek a Russbachot déli irányáról délkeletre térítik.

A Morva-mező déli része folyó hordta iszapos föld; éjszaki részén kavics és görgeteg fekszik a szántóföld hantja alatt s egyes részeit futóhomok borítja. Ez mind igen kedvezőtlen a mezőgazdaságra. Valóban igen gondos megmunkálásra s azon kivül úgy nevezett nedves esztendőre van ott szükség, hogy a termés a középszerűnél jobb legyen. A termékenyebb mezők mellett vannak olyanok is, melyek teljesen műveletlenek és csak legelőül szolgálnak. Gondos vizsgálat azonban kiderítette, hogy az alsó részeken minden föltétel megvan arra, hogy a talaj termékenysége mesterséges öntözéssel jelentékenyen emelhető legyen. Az előtanulmányok meg is vannak s foganatosításuk sem fog késni, mihelyt az ország, nevezetesen pedig Bécs városa fontolóra veszi, hogy mennyi jó háramolhatik rá egy ilyen közel fekvő, bőtermésü vidékről.

Volt idő, mikor a Morva-mező alsó részét a Duna ágai szeldelték keresztül-kasúl és sürü ligetek fedték. Ennek nyomai itt-ott a talaj hullámos voltában még ma is láthatók. Ezen a talajon mai napság, megmüvelt dülőkkel körülvéve, számos s jókora helység terül el, a ligetek pedig részben mint sürü, szarvasok és vízi szárnyasok lakta erdők, a Duna mai partjait szegélyezik s helyenként a Morva partjain is végig húzódnak.

A Morva-mező, ha felhőtlen nyári reggelen tekintünk végig rajta, kedves látvány. Kár, hogy csak némi kényelmetlenség árán juthatunk hozzá, talán *Gross-Enzersdorf* templomtornyából, mely városka az alsó résznek majdnem a közepén fekszik.

Életkép a Morva-mező síkjáról.

Tekintsük meg legelőször magát a lábunknál fekvő városkát. Mindamellett, hogy az idők folyamában ellenségtől, a Duna jégzajlása okozta vízáradástól és pusztító tűzvésztől sok változást szenvedett, külső körvonalain még mindig láthatók ama szilárd erődítésnek nyomai, mely Gross-Enzersdorfot egykoron a tartomány katonai helyei között kitüntette. A XIV. század utolsó éveiben, fallal körülvéve, hosszúkás ötszög volt a helység; falait öt helyen erős kaputornyok szakították meg s árok vette körül, melyen a kapuk irányában felvonó hídakon lehetett csak átmenni. Majdnem a város közepén emelkedett, ugyancsak árokkal körülvéve, a freisingi püspökök vára, a kik, a mennyiben a tartomány felsőbbségével megegyeztethető vala, a XII. század óta urai és parancsnokai, valamint a Duna két partján levő gazdag birtokaiknál fogva igen tekintélyes nagyjai voltak e vidéknek.

Tágas körben hullámzó vetéseken és zöld legelőkön tekint szét szemünk, melyek között mindenfelé helységek látszanak fehér házaikkal s fasoros útakkal, melyek e helységeket egymással nagy részt összekötik. A helységek közül először is kettő köti le figyelmünket a dunai ligetek szegélyén: az egyik *Orth* helysége, sötéten kiemelkedő vártornyával, melyen ugyancsak meglátszanak a viharok, melyekkel a múltakban meg kellett küzdenie; a másik *Eckartsau* gyönyörű vadászkastélya, mely az erdőtől félig elfedve, tovább keletre fekszik.

Mind a két hely iránt való érdeklődésünk fokozódik, ha elmondjuk, hogy Orth erősségét a pártharczoktól izgalmas időben, 1452-től 1463-ig, három ízben szállották meg s három ízben foglalták el; először a főurak zsoldosai a császár ellenében, azután a pártütő *Franau* (Fronau), hogy a környék kifosztogatásában biztos pontja legyen s végre a csehek *Podiebrad György* király alatt; — s ha felemlítjük, hogy Eckartsau kastélyában Mária Terézia idejéből való műkincsek, mint Gran Dánieltől való freskók, Matielitől származó márványszobrok, a császári házra vonatkozó családi képek és a termeknek teljesen az akkori idők ízlésében készült berendezése és bútorai lepnek meg bennünket.

Kedves képet alkotnak a távoli magaslatok, melyek mindjárt a Dunánál a Bisambergtől kezdődnek, a Hochleiten-en meg a matzeni magaslaton át tág ívben egész a Morváig, a Stillfried fölött emelkedő Hirschensprungig vonúlnak s a Morva-mezőt éjszaknyugatról és éjszakról koszorúzzák. E magaslatokat többnyire erdők borítják, szegélyökön helyenként szőlővel,

melyek közül a reggeli nap megvilágította pontokon előtűnik *Bockflüss* és *Matzen vára*, valamint a távol háttérben *Stillfried* messzire látható temploma.

A Morva-mezőnek ezen s előbb említett része között is van történeti vonatkozás. Bockflüss jelenleg Abensperg-Traun gróf tulajdona; a XIV. században Eckartsau urai bírták és vára, melyet 1683-ban a török ostrom alatt dúltak fel, miként megmaradt képmásából látjuk, a XV. századnak egyik legérdekesebb erőssége volt. Matzen vára jelenleg ugyanazon család — a Kinsky grófok — birtoka, a kik a XVIII. század elején Eckartsaunak is

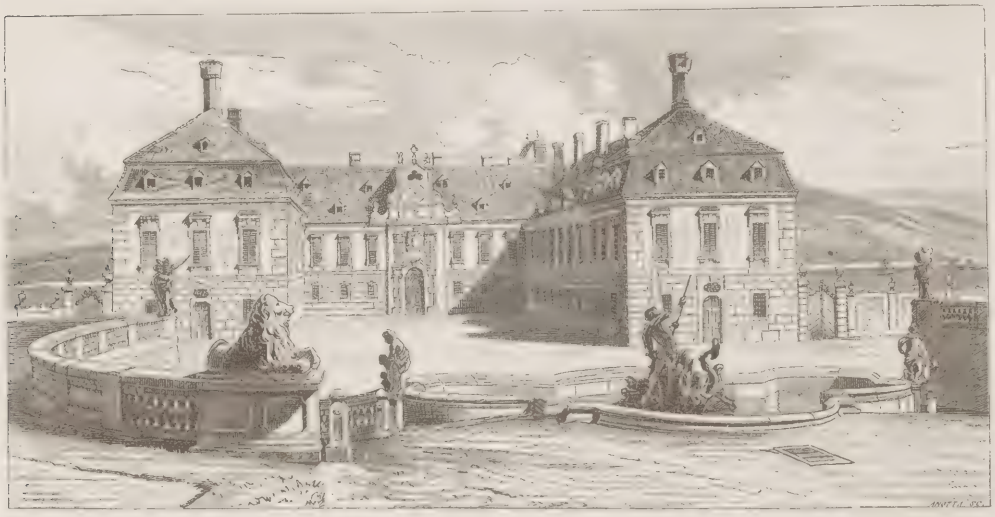

Schlosshof.

birtokosai voltak s a várnak azt a csinos külsőt és azt a szép belső berendezést adták, a melylyel 1760-ban megvétel útján Mária Terézia férjének birtokába jutott. Mai napság azonban Matzen nem annyira várkastélyának ékességéről, mint arról nevezetes, hogy birtokosa a szőlőmívelésre fordít kiváló gondot, melynek méltó foganatja is van. A matzeni borok hírnevet szereztek a Morva-mezőnek.

Bécsből kiindúlva, két vasút szeli át a síkságot: az egyik (az államvasút) éjszaki irányban, egy szárnyvonallal kelet felé, a másik (az éjszaki vasút) éjszakkeleti irányban, mely azután szintén éjszak felé kanyarodik.

Kelet felé ellát az ember egész a Kis-Kárpátokig, melyek a dévényi fokkal egész a Morváig, a Morvának a Dunába való torkolásáig nyúlnak. Ezen a részen mindenek előtt *Schlosshof* nagyszerű építménye ötlik sze-

münkbe, mely a hős Eugen herczegnek köszöni létrejöttét; az előtérben van, zöld erdővel övezve, *Nieder-Weiden* kis vadászkastély, melyet Rüdiger, Starhembergi gróf, Bécsnek 1683-iki védője építtetett volt magának. E kettő, valamint Eckartsau és Orth is a császári család tulajdona jelenleg.

Dél felé a kilátást helylyel-közzel korlátozzák ugyan a Duna menti ligetek, mindamellett átláthat az ember közöttük a Duna jobb partjára,

Nieder-Weiden vadászkastély.

a hol *Petronell*, *Deutsch-Altenburg* és *Hainburg* ötlik először is szemébe, míg szemkörének határt nem vetnek a tágas körben vonúló magaslatok, melyek között a Lajta-hegység, délkeleten a Rozália-kápolna, a kimagasló Schneeberg szomszédhegyeivel s végül délnyugaton a Kahlenberg meg a Leopoldsberg a legkiválóbb pontok.

A világ minden zugának megvan a maga sajátszerű nevezetessége s a világ minden zuga oly mértékben igyekszik azt érvényesíteni, a mily mértékben együtt jár vele a közérdek. A Morva-mezőnek nem egy, de több olyan nevezetessége van, melyet leírójának nem szabad mellőznie. Már az úgy van, hogy a *lótenyésztés* az egész tartományban sehol sincs annyira

elterjedve s a gazdaságra nézve sehol sem oly jövedelmező, mint a Morva-mezőn, s ugyanezt mondhatjuk a *lótenyésztésről* is. A föltételeket erre maga a természet adta meg a talaj alakúlatában, a buzdítást pedig megadja az a haszon, melyet a lakosok e két gazdasági ágból húznak. És nevezetes, hogy e két gazdasági ágat, mint a Morva-mezőnek sajátját, a legrégibb időkig lehet visszafelé követni. A Morva-mezőnek egy részét már a XI. században „*Gauserfeld*“ néven nevezték, s *Gänserndorf* (régebben Gänsetreiberdorf) helység neve, egy másik részében, ma is rávall a lúdtenyésztésnek tetemes

Stillfried és temploma.

voltára. Ha meggondoljuk, hogy a dunai ligetek a Morva-mezőn mint jelenleg minden évben, úgy régen is kedves tanyái voltak a vad ludaknak, föltehetjük, hogy a Morva-mező egyike volt azon helyeknek, a hol a vadludakat szelidíteni és tenyészteni kezdték.

Épen így rávall a lótenyésztésnek régi időkben való gyakorlatára egy régi, ma már megcsonkúlt helynév. *Stopfenreit* falut a déli részen, közel a Morva torkolatához, a XI. században *Stutenpferch*-nek, vagyis ménesnek nevezték; és ugyanez a neve volt egy helységnek a Morva-mező éjszaki részén is, mely később, valószinűleg árvíz miatt, elpusztúlt.

Olyan nevezetességek ezek, melyek, történeti értékükön kivül, a lakosoknak általában javukra válnak.

Fel kell azonban még egy nevezetességet említenünk, még pedig a legnagyobbat, melyben a Morva-mező a tartomány valamennyi más vidékét felülmúlja, s nem mondhatjuk róla, hogy a lakosoknak javukra szolgálna.

A háború általában rettenetes csapás s a népektől való elhárítása a legnagyobb kitűntetésre érdemes. Borzalmai azonban sehol sem rettenetesebbek, mint ott, a hol a küzdő hatalmak egymásra csapnak és a győzedelem pálmájáért öldöklő harczban viaskodnak. A Morva-mező hírnevéhez, ha nem is irigylésre méltó dicsőségéhez tartozik, hogy síkján annyi döntő csatát vívtak, mint hasonló csekély térségen sehol másutt.

A történet előtti időket itt fel se hozzuk, bár nem hiányzanak a jelek arra nézve sem, hogy a népek fontos ügyei akkor is gyakran találták a Morva-mezőn véres megoldásukat, valamint az is majdnem bizonyos, hogy a római légiókat a Morva-mezőn tették tönkre a quadok, mielőtt Carnuntum feldúlásához kezdtek (375). A germán quadok voltak nemcsak a Morva-mezőnek, hanem a Duna bal partján az egész országnak is urai.

Attól az időtől, mikor Ausztria egy nagyobb tartománycsoportnak volt fontos tagja, egész a mi századunkig, a következő nevezetesebb csaták említendők fel a Morva-mezőről: a Groiszenbrunn melletti ütközet (1260 július 12-ikén), a melyben Ottokár cseh király visszanyerte Stiriát Béla magyar királytól; a Weidenbach melletti csata (1278 augusztus 26-ikán), melyben ugyanaz az Ottokár király Habsburgi Rudolffal küzdve, megveretett és életét vesztette; az Aspern melletti ütközet (1809 május 21 és 22-ikén), melyben Ausztria az első érzékeny csapást mérte I. Napoleon kényuralmára; és a Wagram melletti ütközet (1809 július 4. és 5-ikén), melyben az osztrák hadsereg ugyanolyan hősiességgel, de balszerencsével harczolt ugyanazon kényúr ellen.

Kilátás a dunai ligetekre.

A dunai ligetek Bécstől a magyar határig.

A Duna két áttörése közén, melyek egyike Bécstől éjszakra a Bécsi Erdőt a Bisamhegytől választja el, másika pedig a magyar határnál a Hundsheimi hegyet vágja el a Kis-Kárpátoktól, a lomha hömpölygésű folyam egy olyan síkon halad keresztül, mely ligetek és szigetek képződésére bő alkalmat szolgáltat. A Dunának ez a területe úgy a flórát s az összes növényéletet, valamint a gazdag állatéletet illetőleg is sok tekintetben fölöttébb sajátszerű, érdekes földdarab. E ligetes vidék nagyon különböző hegységek, ú. m. a Kárpátok, Alpesek, a Lajtahegység nyúlványai, meg a Morván és

Csehországon végig húzódó fensík közelében, egyszersmind pedig a Morvamező és a Bécsi medencze között terülvén, környéke vonásaiból többet fölvett, elsajátított s e mellett egészen különszerű mivoltát is megőrizte.

Az alsó-ausztriai dunai ligetek egy külön kis világot képeznek, s a ki e tartománynak csupán erdeit, hegységeit és síkságait ismeri, nem is sejti, hogy Bécs város tőszomszédságában egy még nagyon elhagyatott s a maga nemében páratlan vadon is van.

Magyarországon s az aldunai vidékeken még nagyobb, még vadonabb ligetterületek vannak, melyek általában véve az alsó-ausztriai dunai ligetekkel sok tekintetben egyezők; de itt a növényzet változatossága nagyobb, mivel a pontusi, az alpin és a balti flórák határainak összeszögellése következtében épen a Bécsi medencze vidékei azok, melyek fajokban igen gazdagok. De az állatvilág sem szegényebb, sem nem kevésbbé vonzó, mivel az állatok még háborítatlanúl élnek e nagy erdei és folyami pagonyokban, melyek mindenféle költöző vadaknak országút gyanánt, a belföldi állatoknak pedig menedékhelyül szolgálnak.

Idők folytán az ember természetesen ezekre a területekre is rátette a kezét s a ligeti erdőknek azon részeit, melyeket a Duna folyásának s áradásainak hatalma többé vagy kevésbbé haszonvehetetlen földekké nem tett, birtokába tudta venni. E miatt az erdők a Duna mindkét partján vesztettek a szélességökből, a szántóföldek mindenütt közelebb, némely helyeken egészen a partszélekig nyomúltak a folyamhoz, s a javában folyó Dunaszabályozás által a folyamágy megváltozása és az avval kapcsolatos új szigetképződések, meg a hasznavehetetlen kavicsos, mocsáros, vizes és fűzes helyek terjeszkedései elé mindenkorra gát van vetve. A Duna azonban az elébe szabott úton és áradási területeken ezentúl is folytatni fogja medre megváltoztatásait és szigetképzéseit, csakhogy kis mértékben.

Noha a dunai ligetek ma már korántsem azok, a mik egykor valának: egyes helyeik még mindig teljes eredetiségökben vannak s minden szabályozás és minden emberi erőfeszítések mellett is még jó sokáig így fognak maradni. Mert a Duna épen ezen a vidéken nagyon rakonczátlan, nehezen fékezhető folyam, s bármily sikeresen dolgozzanak is hullámainak nyílt támadása ellen, semmi sem használ a vízszivárgás föld alatti munkái ellen, a minek épen a ligetképződésnél olyan nagy szerepe van.

Bécs tőszomszédságában a ligetek, melyek ezelőtt még igen kis idővel is teljes pompájokban állottak, csaknem teljesen eltűntek. A Szárhegy tövétől

és a Bisamhegygyel átellenben le egészen a katonai lövőtérig, meg a Práterig az egész partmelléket egymás után gyorsan beépítették, mívelés alá fogták, szabályozták s hídakkal, házakkal, gőzhajókikötőkkel, tárházakkal, nagy malmokkal és fürdőkkel oly sűrűen megrakták, hogy csak itt-ott emlékeztetnek egyes vén fák, gyér fűzbokrokkal benőtt kis fövenyhátak s még egészen ki nem irtott vékony sudarú facsoportok a régibb időkre.

S a Práter is, mely még húsz évvel ez előtt, nehány fasoros út és ösvény kivételével, nagy vadakban bővölködő igazi őseredeti szép liget volt, ma egy fölöttébb összezsugorított park, melyben a régi pompás fákat s egyes helyeken a víz-erek mentén levő gyér ligeti növényzetet csak mesterségesen tartják fenn.

A dunai ligetek tipusa.

A terület azon részein, melyeken a voltaképi liget-tipus már csaknem teljesen helyet volt kénytelen engedni a művelődés mindent egyenlősítő haladásának, gyorsan kívánunk áthaladni, hogy annál több tért nyerjünk az odább keletre fekvő ligetek leírására.

Az országút és az állami vaspálya között s ez utóbbitól még odább keletre is jó darabra, a két Biberhaufen (hód-halom) felé apró, vízerekkel, posványos mocsarakkal s rétekkel meg-megszakított erdőrészletek terülnek, melyek ez előtt kevés idővel még sűrű, vadon ligetek voltak. Ma ezek az úgy nevezett kagran-stadlaui ligetek ritkás, gyér lombozatú fiatal facsoportok, melyek a növényzet, sőt az állatélet sajátszerű jellemét is már régen elvesztették.

Nem épen ritkán el-eltéved idáig nehány darab nemes vad is, sőt őzek is tanyáznak itt, azonban a vadon burjánzó növényvilág eltűntével az állatvilág is mind inkább-inkább hátra húzódott.

Útak szeldelik át az erdőterületeket, melyek a Dunaszabályozás gátja miatt a nélkül is igen sok tért veszítettek, s az állami hídat Aspernnal és Stadlauval összekötő új úton való szünet nélküli gyalog- és szekérforgalom, valamint a stadlaui vasúti állomás körött emelt mindenféle épületek teljesen megfosztották e vidéket a csöndes erdei magány jellemétől.

Ugyanilyen sors lett osztályrésze az úgy nevezett asperni községi ligetnek is. A csaknem áthatolhatatlan bozótú két Biberhaufen, melyeket csöndes álló vizek, apró vízerektől átszeldelt fűzesek és az áradási terület nagy kavicszátonyai vesznek körül, már zajtalanabb, a művelődés hatásától kevésbbé érintett szigetek. Az előbbiek mindig megvoltak s az utóbbi években teljesen elzárta őket a Dunaszabályozás gátja a folyamtól s annak áradási és újjá alakító hatásaitól; az utóbbiak új alkotásai a Dunának, s minthogy azon a területen fekszenek, melyen a folyam kénye, kedve szerint dolgozhatik, csakis a szabályozás óta keletkeztek; ilyen új alkotások a fajokban még igen szegény növényzetű, de rendkivül sűrű fűzesekkel borított áradványi kavicshalmok, mind meg annyi apró, egymástól kavicspadok által elválasztott szigetek, mely kavicspadok a víz emelkedésekor folyóágakká és apró tavakká változnak. Önként érthető, hogy ez a növény- és szigetvilág egészen ki van szolgáltatva egy-egy nagy áradás szeszélyeinek: nyárban a nemes vadak, különösen a szarvasok, úgy szintén egyes őzek, melyek a kikövezett ártéri gáton való átjáráshoz már hozzá szoktak, föl-fölkeresik e hűvös, folyton széljárta fűzeseket, melyekben legfölebb olykor-olykor zavarja meg őket nyugalmukban egy-egy halász.

A Duna partmellékének lakói két nagy csoportra osztják a ligetterületeket, ú. m. az úgy nevezett „száraz ligetek"-re (Harte Auen) és „nedves ligetek"-re (Haufen).

Ez a népies osztályozás egészen alapos és igazolt, mert az úgy nevezett „száraz liget", vagy jobban mondva szárazföldi liget úgy növényzete, valamint tájképi ábrázata szerint is nagyon sok tekintetben más jellemű, mint a folyam hatásainak sokkal inkább kitett nedves ligetek vagy szigetek.

A Duna balpartja gazdagabb száraz ligetekben; itt az erdők sűrű sorait csak egyes helyeken hárította el a földmívelés s azokon is csak kis darab földeken; ellenben a jobbpart mentén a szóban levő területnek csupán a nyugati részein szegélyezi a folyamot egy keskeny liget-szalag s odább az is csaknem teljesen elenyészik.

A Lobau-liget.

Egyike a legérdekesebb és legismertebb „száraz liget"-eknek a nagy Lobau; egy keskeny vízfolyás, az úgy nevezett stadel-enzersdorfi ág, kigyózik ezen körös-körül úgy, hogy ezt a nagy ligetet is mindenfelől víz környékezi.

A Lobau közepén egy tágas rét terül; a nagy lapálynak egyes kis bozótok, pompás sudar szilfák, valamint itt-ott levő magános tölgyek adnak élénkítő változatosságot; s a mélyen bevágódó völgyteknőkben és árkokban az évenkénti nagy áradások idején fölszivárgó forrás-tiszta víz gazdag mocsári növényzetet hagy maga után. E nagy rétnek a szegélyzetét erdészetileg beosztott erdő-állományok képezik; dús alj-növényzetű sudar fák, csaknem áthatolhatatlan bozótok, égerfa-csoportok, vad gyümölcsfák, magas növésű füvek, széles levelű növények s a különféle növényalakokból álló tenyészet dús gazdagságú fajai váltakoznak itt egymással az árnyas ösvények- és apróbb rétektől szeldelt talajon. A fölszín nem sík; völgyteknők, emelkedések és hullámzatos mélyedések hirdetik, hogy itt valaha a Duna ugyancsak garázdálkodhatott. A vadak számára pompás tanyákat rejteget ezen, a Duna szeszélyeitől most már megmenekült liget. A sűrűségeket nagy vadak népesítik; igen sok őz, valamint mezei és tengeri nyúlak, fáczánok és foglyok vidám sürgése, forgása örvendezteti itt a vadász szemét.

A madárvilágnak is nagy számú képviselői vannak a Lobaun, de főképen azok a fajok találhatók meg ott, melyek inkább a mezei berkek, síksági erdők és sűrű csalitok honosai s az ember közellététől is kevésbbé idegenkedők. Kisebb ragadozó madarak, ölyük, füles és mocsári baglyok, rigó-félék, éneklő madarak seregei, szarkák, szajkók s odvas vén szilfákban fészkelő karicsok vagy szalakóták, vércsék és csókák élénkítik a tájat. Itt-ott egy-egy zsombékon vadkacsák költenek, a folyamágak fövenyes partjain pedig apró parti szalonka-fajok futkároznak.

Állat- és növény-világon, mint mondtuk, inkább az átmeneti terület jelleme mutatkozik itten; a magános szigetet bélyegző ős természetesség részben még hiányzik, s épen a különféle nemek ezen összebonyolodásában áll e „száraz ligetek"-nek a változatossága.

A Lobaun nem hiányzanak a Bécsen alúl eső ligeteken elő nem forduló tűlevelűek sem, csakhogy azokat emberi kéz honosította itt meg mesterségesen; egyébiránt sok egyéb olyan növény is fordúl itt elő, melyek a Bécsi Erdő, sőt egyenesen az igazi alpin terület sajátjai, s melyeknek magvait majdnem kizárólag madarak, vagy emlősök is hozták át ide.

A Lobau nagy erdőtlen lapályán a legutóbbi években néhány darab rétet már szántóföldekké változtattak, helységek azonban még nem keletkeztek rajta; csupán két vadászház, meg két, úgy nevezett parti ház, vagyis munkások és hajósok számára való pajta ott az egyedüli lakóhelyek; gyeppel és csalittal részben már benőtt s vad tengeri nyúlaktól össze-visszaturkált régi földművek, ideiglenesen épített útak maradványai, tüzelő és tanyázó helyek s egyéb effélék az emlékei annak a nagy időnek, melyben a Lobau gyülekező helye volt Napoleon seregeinek az Aspern melletti ütközet előtt

Egy pihenő hely a Lobaun: fehér-nyárfa-csoport.

és után; látható itt még néhány franczia katona-sír is, úgy szintén még több helymegjelölés is emlékeztet ama mozgalmas napokra.

Legszebb a Lobau tavaszszal, mikor minden zöldel és virít, csalit és bokor teljes virágdíszben pompázik, az illatozó harmatos rét fölött bogarak és tarka pillangók zümmögnek, a vén szilfák koronái susognak, búgó vadgalambok röpdesnek, vízi madarak egész falkái szállnak surranó repüléssel a kéklő folyam mentén, a terjedelmes rétekre félénk őzek lépnek ki a sűrűsökből s a ligeti erdők fái a leszálló nap utolsó vörhenyes sugaraiban fürödve, meg-megrezzennek a lágy szellőtől. — Ragadozó madarak lomhán szállongnak a szigetek felé éjjeli tanyáikra; itt egy óvatos szarvas fejét lesütve s

fiatal agancsait a galyaktól óva csörtet elő nagy vigyázatosan a sarjerdőből, amott fáczánkakasok szárnytollaikat csattogtatva hangos kiáltozással szállnak le elülni az alacsonyabb bokrokra; mindinkább alkonyodik, mind hosszabbra-hosszabbra nyúlnak az árnyékok a réten, nedves hideg párázatok szállonganak föl a mocsáros völgyteknőkből s vérvörösen hanyatlik alá a nap a Bécsi Erdőnek fínom párázatban úszó kúpjai mögé. Velünk szemben a rotunda ragyogó kúpolája emelkedik a Práter magas fái közt, a mögött pedig a pompás város háztetőitől környezve és sárgás porfelhőbe burkolva az égbe nyúló István-torony; odább éjszakról szálas erdők és alacsony cserjék közül a fallal kerített, hullámzó gabnaföldei közt a ligetek szegélyén oly békésen fekvő Stadtl-Enzersdorf templomtornya tekint át hozzánk. Valóban szép földdarab ez a semmi esetre sem vadregényes, hanem inkább egy kies parkhoz hasonló Lobau.

Kelet felé egy magas fáktól s nádas lepte partoktól szegélyezett széles folyamág választja el a Lobaut az úgy nevezett mühlleiteni ligetektől. Ezeket általánosságban véve a Lobau folytatásaúl tekinthetjük, csakhogy e ligetek sokkal kisebb terjedelműek. Ezeken is rendre váltakoznak sűrű sarjerdők magas faállományokkal, kis és nagy rétek káka- és nádlepte völgyteknőkkel.

A mühlleiteni ligetek vízben sokkal szegényebbek, mint a többiek legnagyobb részt, minek észrevehető hatása van a növényzetökre; e miatt ugyanis a bozótok ritkásabbak s a kúszó növények, magas fűvek és széles levelű növények buja egyvelege sincs meg; víz-ér kevés szeldeli e ligeteket s mostanában ez a kevés is többnyire egészen ki-kiszárad. A szántóföldek széle felől semmi vízfolyás nem szegélyezi e faállományokat, a minek az a következménye is van, hogy itt már a tölgyfa is nagyon szerepel s valóban pompás példányokkal díszíti az erdőket.

Mühlleiten kis falunak gyönyörű a fekvése egy sűrű erdő szélén; nagyobb ligetei nyugat felé terjednek, kelet felé a lapály és a schönaui folyamág közén mindinkább keskenyedik a zöld szalag, hogy aztán a wolfswirthi szántóföldeknél és Schönaunál végképen megszakadjon. Valaha itt is sokkal nagyobbak voltak a ligetek, lassanként azonban a szántóföldek mind elébb-elébb nyomúltak s évről-évre mind több-több erdő tűnik el s ad helyet a földmívelésnek. Azok a kis erdők és mezei berkek, melyek Sachsengang körül és Schönautól éjszakra a Faren patak mentén vannak, egykor nyilván a ligetek területéhez tartoztak.

A Lobaut és a mühlleiteni ligeteket a sajátképi szigetektől egy széles folyamágy választja el, melyben évekkel ezelőtt egyszer az öreg Duna folyt, s melyben némely helyeken még most is sok víz van, míg egyebütt csak nagy vízálláskor telik meg itt-ott, s rendes időkben csak terjedelmes kavics- és homokzátonyok látszanak rajta, melyeket egyes kiemelkedő pontokon zöldesszürke növényleplek szakítanak meg.

A híd melletti torony Fischamenden.

Komoly és mélabús a jelleme ennek a tájnak. Terjedelmes kőmezőit sötétzöld mocsolyák s a föld fölé alig nehány méternyire emelkedő fűzcsoportok díszítik, mely utóbbiakat a szél termesztette úgy, hogy magvaikat ide hordta a sivár lapályra; ezek mögött a szigetek sötétlő erdői emelkednek fehér nyárfáikkal és zúgó lombkoronáikkal. Mielőtt azonban az osztrák Duna területének e legérdekesebb részeire átmennénk, hadd szóljunk még a jobbparti ligetekről.

Itt a Práter volna első helyen előhozandó; ez azonban, mint e czikk elején említők, már régóta nem vad liget többé. A Práter a Freudenau keleti csúcsával, csenevész bokrok és alacsony gátak közt végződik a Duna

főmedre és csatornája egyesülésénél; odább azután a kaiser-ebersdorfi meg az alberni ligetek következnek, a mint a Schwechat patak torkolata körül csoportosúlnak, — most már szintén inkább csak alacsony sarjerdők, lomha folyású vagy álló vizektől körúlvéve, melyek nyárban rothadó növényi anyagokból veszedelmes lázokozó kigőzölgéseket fejlesztenek. E keskeny ligeteket a Duna-szabályozási munkálatok erősen megnyirbálták annyira, hogy most már említést is alig érdemelnek.

Keleti irányban haladva, magasabb faállományok és sűrűbb berkek közé jutunk, melyek a Dunának Ziegel-Wasser nevű széles ága mentén terülnek. Egy meredek lejtőn fekszik itt Mannswörth falu. Római leletek bizonyítják e helység régi voltát; e falut illetőleg az első ismeretes emlékezet 1058-ból származik, mikor is IV. Henrik császár a st.-pölteni káptalannak Mandeswerdében a Schwechant (Schwechat) és Viskaha (Fischa) közén három telek királyi földet ajándékoz. A középkorban egy nemesi család nevezte magát Mannswerdéről s egy Freyenthurm nevű nemesi udvar volt benne jelentékeny földbirtokkal. Ma két hosszú s széles utczából álló szegény helység; mellette ma egy nagy legelő van, mely egészen a Dunáig terjed, s egy szekérút visz belőle az ártéri gáthoz.

Mannswörth alatt fekszik a Ziegel-Wassertől körúlfogva a kis Zainetau, egy szakaszokra osztott jelentéktelen erdő, alacsony sűrűsökkel és kevés szálas fával; odább keletre a hosszú keskeny Poigenau sorakozik utána, az a gyönyörű szép zárt terület, melyen illatos erdei rétek, igen változatos facsoportok, egyes hatalmas vén tölgyfák, magas nádastól szegélyezett csöndes víz-erek és tiszta vizű tócsák láthatók, s mely tele van virággal és buja tenyészettel, de nyárban egészségtelenül mocsáros, mint minden mezei liget a Duna jobb partján.

Ez után következik az előbbihez igen hasonló Fischamend községi liget mocsáraival, magános nádasaival s kicsiny sűrűseivel. Élénkebb élet uralkodik ezen a területen, mivel rétjeit legelőkké változtatták s útak mennek róla a Duna felé; a síkság felé a jobb part összes mezei ligeteinek keskeny szalagját egy sajátszerű magas és nagyon meredek esésű lejtő határolja, melyet a népnyelv Gstätte névvel nevez s mely Mannswörthnél kezdődik és Német-Ovár tájaig nyúlik le. A mily elszélesedve húzódnak a Duna bal partján a szántóföldekkel váltakozó ligetek a Morva-mező felé, épen oly éles s mintha csak vonalzóval volna kihúzva a határ a jobb parton.

Meredeken hanyatlik alá az a partoldal, mely századokkal ez előtt a Duna medrének a partját képezte; a felső párkányról az egész területen mindenütt szép kilátás nyílik a ligeti erdők mindnyájára, a Duna ezüst szalagjára s azon túl a téres Morva-mezőre.

Ez a partoldal részint agyagból, részint kavicsból áll; tengeri nyúl, ürge, róka és borz összefurkálta, néhol mindenféle füvek és virágok, másutt ellenben sűrű tövisbokrok, sőt egyes fák is borítják, s őzek és nyúlak gyakran látogatják; a hosszú partoldal egyformaságát több helyütt vízmosások, mély gödrök, horpadások és meredek agyagfalak szakítják meg, melyeket felhőszakadások idején az ide nyúló szántóföldekről lerohanó víz hoz létre.

A Fischamend községi liget keleti végén felül, a fensík párkányán, a Fischa folyócska mindkét partján fekszik Fischamend igen régi helység, melynek határában római korbeli tárgyakat lelni. Neve a közép-felnémet Viskagemunde (a Fischa torkolata) szónak a változott alakja; házainak és templomának építése módja, valamint a Fischa hídja mellett álló s vas hal jelvénynyel ellátott régi vaskos tornya egy igazi alsó-ausztriai régi városkának a jellemével bír.

A Fischa a városka alatt hirtelen hajlással keletre kanyarodik s jó darabon épen a tövében foly a meredek partoldalnak, egyközűen a Dunával, hogy aztán a Hirschensprung nevű foknál a Dunába szakadjon. A liget mellett tágas legelők és széles vízállások vannak, melyeket ligetek és homoktorlatok választanak el egymástól; ezeken felül nádasok, cserjések és virágzó kertek között igen kiesen fekszik a fehérlő városka a partoldal tövében; egy szekérút megy innen egy szálas erdőn keresztül a dunai gőzhajó-állomáshoz, keleten pedig a Duna és a Fischa közt a ligetekkel, nádasokkal, bozótokkal és szálerdőkkel díszlő, igazi eredeti vadságában levő hosszú keskeny Marktau húzódik lefelé, míg csak a föntebb említett Hirschensprungban, e csaknem áthatolhatatlan s nemes vadaktól bőven lakott sarjerdőben véget nem ér. Ez áradásoknak igen kitett terület, melynek a Duna és Fischa közé zárt talaja télen, nyáron át van ázva s helyenként gyakran el is öntve, ezért elég alkalmat nyújt festői csoportozatú vízi növények, nád- és kákabozótok képződésére. Kócsagok, bibor-gémek és bakcsok minden évben el-ellátogatnak e kedvező helyekre, a Fischában pedig vadkacsák és búvárok nagy mennyiségben tanyáznak.

A Hirschensprung után még nehány kis, fákkal sűrűn benőtt sziget következik; ezeken felül a magas fensík szélén fekszik Maria-Ellend igen

régi helység, e mögött pedig a szántóföldeken túli szelíd emelkedésű lejtőn a szép tölgyfákból álló nagy ellendi erdő terül. Maria-Ellendtől keletre a jobb parton is félbeszakadnak egy kis darabon a ligetek s meredek, sárgásbarna agyagfalak esnek alá egészen a Dunáig; e mellett épült Horvát-Haslau kis falu, az egyetlen horvát telep a Duna jobb partján. Az első települők a XVI. század második felében érkeztek ide a törököktől igen sújtolt szülőföldjükről.

A kutatóra és a természet kedvelőjére nézve kétségkivül legérdekesebb részét teszik e területnek azok a nagy szigetek vagy nedves ligetek (Haufen), melyek a Lobau és az albern-mannswörthi ligetek közt kezdődnek s egy felől Fischamendig, más felől Schönauig terjednek le. Állat-, valamint növénytani tekintetben annyi változatosságot és tanulságost nyujt ez az elzárt kis világ, hogy sokkal nagyobb térre lenne szükségünk, hogy e gazdag anyagot csak félig-meddig is behatóan tárgyalhassuk; hadd adjunk itt róla csak egy rövid átpillantást.

Az összes szigeteket festői változatosságú egyveleggé teszik a pompás szálerdők, sürü sudaras berkek buja alj-növényzettel, áthatolhatatlan bozótok, kúszó növényektől össze-visszakötözött fák, kisded rétek, embermagasságot meghaladó terjedelmes káka- és nádgyepük, magas szakadékos agyagpartok, homokos lapályok, sáros vizenyős helyek, mocsáros és lápos ingoványok, nagy terjedelmü kavicshordalékok, széles vízágak, patakszerü apró csermelyek, forrás módjára fölbuzgó mocsolyák, széles levelü vízi növényekkel borított posványok s fűzesektől lepett fövenyhalmok, — mindezek tarka rendetlenségben elegyednek össze egymással s olyan ős természetességü vadonnak a képét tárják elénk, minőt bizonyára senki sem gyanítana egy világra szóló nagyvárosnak a tőszomszédságában.

A Duna és valamennyi ága a dús csapadék által minden évben olyan nedves levegőt idéz elő, mely az édesvíz tevékenységével egyetemben érthetővé teszi azt a bujaságát és változatosságát a növényzetnek, melylyel az állatvilág gazdagsága is összhangban áll. A rovarok, különösen pedig a szúnyogok valóságos csapássá válnak itt a meleg évszakban, s vannak olyan meleg esték, melyeken a pocsolyáktól környezett bozótok némelyikébe csaknem lehetetlen embernek behatolnia. Csúszómászók és kétlakúak is vígan és meglehetős számos fajjal tenyésznek itt; a magas fűben sziszegő kígyók és gyíkok, valamint a megszámlálhatatlan vízi és szárazi békák egy csöppet sem emelik e táj kecsességét. A békákról, a gyakran roppant nagy harcsákról, a termetes süllőkről, csukákról és sok egyéb effélékről, melyek langyos

Rohrwörth.

nyári estéken, sőt a téli zivatarok idején is száz meg száz halászt foglalkoztatnak a Duna partjain, ne szóljunk itt többet.

Szintén sokféle és érdekes itt a tömegesen jelentkező nyüzsgő madárvilág; már azoknak a fészkelő és vándormadaraknak a száma is tetemes, a melyek ezeken a tájakon ütik föl tanyájukat, de össze sem hasonlítható azokkal a sokféle színű és alakú madárseregekével, melyek minden év tavaszán és őszén a szárnyas népség fő útvonalán, a Duna mentén vonúlva, e csöndes ligetekben tartják pihenő állomásaikat. S a tél is nagy seregeivel szaporítja az itt telelő honi fajokat olyan idegen éjszaki vendégeknek, melyekre nézve az itteni folyammellékek azon vidékekhez képest, melyekhez szokva vannak, meleg déli tájak gyanánt tűnnek föl.

Hadd mellőzzük a kisebb emlős állatokat is, hiszen azok ez áradásoknak kitett szigeteken úgyis csak gyéren képviselvék. Tengeri nyúl épen nincs is, a mezei nyúl csak egyesével fordúl elő. A görény és menyét ritka, a nyuszt minden évben csak egyenként jelenik meg, bizonyítván, hogy még a négylábúak is milyen messzire képesek elvándorolni, mert a Morva-mezőtől nyugatra eső erdők a legközelebbi lakóhelyeik, melyekből a Lobaun át vízben szűkös időkben meglehetősen száraz lábbal tudnak ide eljutni. A vidráknak a nedves ligetek (Haufen) valódi paradicsomaik, de szintén bámúlatos számban tanyázik ez a ragadozó állat úgy a főága mellett a Dunának, mint különösen a mellékágakban és mocsárokban, a sarjerdőben, mint a partszakadékokban.

Egy szép, de Közép-Európában már mindenütt ritka állat, a szorgalmas hód, 1850-ben még előfordúlt a dunai szigeteken. A Kreuzgrund és Rohrwörth közti csöndes magányos Dunaágakban, az úgy nevezett oldal-siókban („Einrinnen“) állottak az utolsó hódpaloták, de e sajátszerű gyarmatok és furcsa lakóik már régen eltűntek örökre. Őzet itt is látni mindenütt, e gyöngéd vad azonban sokat szenved szigorú teleken a jégzajtól és az áradásoktól. Mint minden ligetben, úgy különösen a szigeteken jóval nagyobbra és magasabbra nő az őz testben is, szarvait illetőleg is, mint a hegységekben s más vidékek erdőiben. Ugyanez az eset a nagy vadaknál is. A széles és dús ágbogú agancsokkal ékesített szarvasoknak igazi díszpéldányai népesítik a zátonyoknak sűrű sarjerdőit és szellős nádasait. Idegen vándorok is mutatkoznak olykor-olykor e területen; a legutóbbi tizenöt év alatt még vaddisznót, farkast és vadmacskát is ejtettek itt zsákmányúl, de ezek csak ritka vendégek.

Az évszakok hatása alatt gyökeresen meg-megváltozik a ligetek jelleme, melyeknek arczúlata első sorban a növényzettől függ. Hogy e vidékek tipusáról az olvasónak röviden képet nyújthassunk, járja be velünk e csöndes tájakat tavasz nyiltakor, nyár utolján és télben.

Tavasz van; világoskék az ég s melegek a napsugarak, melyeknek a homokpadon elömlő fényében ezernyi apró kagyló csillog kristálytisztasággal; zöldesen villog a Duna s alacsony benne a vízállás. Kavicstorlatokon át s lenge sarj-fűzesek közt, melyekből nagy szemű parlagi szalonkák, apró homoki libuczok és lilék röppennek föl hosszan nyújtott kiáltozással, vízágak és pocsolyák mellett haladunk el; a nád már magas s a nagy bokrétájú vízi virágok, meg az üde zöld levelek közt halak és számtalan békák surrannak ide-oda; lépteink alatt itt forró kavics ropog s odább egy lépéssel már mély iszapba süppedünk. Itt vadkacsák kelnek szárnyra, mind párostúl, ijedtükben fészköket odahagyva, amott egy-egy fölriadt vidra siklik be a tiszta vízbe. Egy meredek esésü parton fölkapaszkodva, behatolunk a ligeti erdő titkaiba. Magas nád-fűvek, sürü bozótok, iszalaggal és vad komlóval körülhálózott égerfák akadályozzák haladásunkat lépten-nyomon.

A nyárfák oly sajátszerüen erős illatúak, az utolsó ibolyák már sápadoznak, az első gyöngyvirágok ellenben most kezdenek illatozni, a medvehagyma és egyéb hagymás növények most nyitják virágaikat, minden fakad és zöldel, sürü lombsátor terjeszkedik fölöttünk, melyben fülemülék csattognak és aranyos sárga rigók surrognak süvöltözve, szerelmes gerliczék és örvös galambok turbékolnak a magas fehér nyárfák koronái közt és varjak ülnek károgva fészkeik mellett.

Most egy tisztásra érünk.

Karcsú szürke törzsek nyúlnak föl magasra, tetemes számú ragadozómadárfészkeket tartva villaszerü ágaikon; vörös és fekete kányák, ölyvek, rárók és kisebb sólymok pompás életet élnek itt; a nőstények fészkeiken ülnek, míg a hímek fent az étherkék levegőben gyakorolják repülésbeli ügyességöket; imitt-amott még egy-egy félre fitúlt régi nagy sasfészek is fityeg egy-egy vastag ágon, mint bizonysága annak, hogy itt hajdan még nagyobb ragadozó szárnyasok is tanyáztak. Odább a szálerdő szélén egy tüskés bokrokkal, magas füvekkel és egyes nádcsomókkal benőtt vágáson kell áthaladnunk; itt fáczánok röppennek föl kiáltozva és mindenünnen tánczoló repüléssel szállonganak föl a földön fészkelő kéklő réti, fehéres mezei és rozsdabarna nádi örvölyök; amott egy őz néz félénken az idegen

betolakodókra s a közeli széles schönaui Dunaág fölött zsákmányra lesve kereng egy-egy halászsas.

Most pedig a bennök elénk tárúló sajátszerű élettel két, nem igen nagy erdőrészlet köti le figyelmünket; mind a kettő magas nyárfákból áll, melyeknek vaskos törzsei közt sűrű alj-növényzet van és apró iszapos vízerek kanyarognak. A fákat mindenfelé kerek és lapos fészkek lepik el, a földet pedig vastag guano-réteg borítja; félig rothadt, részben már kikezdett halak fertőztetik itt a pohos legyekkel és zümmögő szúnyogokkal telt levegőt. Fent a fatetőkön élénk élet uralkodik, teljes nászi díszben levő szürke gémek s zöldes színt játszó esetlen kárókatonák álldogálnak fészkeiken s a faágakon, vagy ide-oda röpkednek zajosan és rikácsolva. Szakadatlan nyüzsgés-mozgás tölti be az egész erdőt, hajnaltól estig száz meg száz együtt fészkelő madár vonúl vadászó helyéről a Dunához és más széles folyamágakhoz, hogy költő nőstényeiket vagy éhes fiókjaikat eledellel ellássák. Halászat és evés az egymásra örökké gyorsan következő alapelvei e madárnépségnek, s alig képzelhető el, hogy mennyi halat kénytelen itt a Duna a tavasz folyamán, kivált pedig nyárban szolgáltatni, mikor már az új madárnemzedék is kijár a kéklő vizekre.

A fehér csüllők alvó helyeikre, a fövenytorlatokra szállinkóznak; egy falka bíbicz visongva röpdesi körül az iszapos helyeket, halak szökdelnek ki magasan a hullámokból legyek után kapdosva s üde esti szellő lebben végig a Duna mentén. Bealkonyodott, s minket egy csónak szállít át a fő folyamág rengő árjain; a ligeti erdők zöldelő falakként szegélyezik mind a két partot, a meddig csak a szem ellát; mély csöndesség uralkodik, csak olykor-olykor szakítja meg egy-egy gőzhajó az este nyugalmát.

A kavicsos partokon halászok állnak szoborszerű mozdúlatlanságban, szájukban pipa, rajtuk rongyos ruha, arczuk naptól barna, kezökben kis háló, — tengeri rablóknak nevezi őket a nép e vidékeken. Főkeresetforrásuk a halászat, mely, hiányos szerszámaikat tekintve, tiszta szerencse-játék; tőrrel való madárfogás, a nagy számmal ide kerülő hullák fölkutatása, famászás és fészekszedés pedig a mellékes jövedelemforrásaik; s a nyomorúságos csónakokon bármilyen időben való evezés, az alig egygyéállott jégtorlatnak híd gyanánt való használása, olyan ügyességek, melyekben e félig vízben, félig szárazon élő kétlakú-féle emberek valóságos mesterek.

Hűvös, teljesen sötét nyárutói éjszaka borúl a környékre; egy csónakon gyorsan siklunk tova a Dunán. A folyam fölött alá s föl húzódó nedves köd

hidege csontot, velőt átjár, s a part magas nád-fűvét harmat lepi meg, mely itt minden éjjel dúsan borít el mindent.

Távol keleten lassanként viradni kezd; az ég egyik felét mind hosszszabbra-hosszabbra nyúló világos sávok futják be, míg a másik fele még ólom-barna színben úszik. Csak az erdei bagoly kiáltozása, a parlagi szalonka hosszan nyújtott füttye, az éjjel halászó gém rikácsolása, valamint a szántóföldekről s kis patakoktól a ligetekbe haza térő baglyok végtelen sorának surranó szárnycsapása zavarja föl a szép szeptemberi éjszaka fönséges nyugalmát.

Homokbuczkákon, fűzeseken át haladunk egy folyamág mentén a Rohrwörth felé, melynek magas törzsű berkei sötét falakként állanak előttünk. Egyszerre csak egy üvöltés, egy mély, hatalmas és messzire hallatszó hang zendül meg; mint orgonahang szólal meg a magas agancsú szarvas nászdala; a deli harczosnak nem messziről egy méltó versenytárs ad választ, s csakhamar minden zátonyról a legkülönbözőbb irányokból hallhatók a harsány hangok. Most itt van a várakozás ideje; mi egy kis folyamág partján, egy szálerdő szélén állunk. Gyöngén locscsan a víz majd itt, majd amott; halászó vidrák pocsolnak, épen mellettünk pedig kacsák csapnak le zúgva, hápogva surrannak szanaszét s csak mint árnyak különböztethetők meg a laza kavics mellett. Kisértetiesen suhan el fölöttünk egy-egy gém, hogy reggeli falatra tegyen szert, és sivalkodó vízi szárnyasok surrognak a levegőn át szakadatlanúl.

Mennél inkább közeledik a nap fölkelte: annál hűvösebben, annál nedvesebben tapad rá a Duna ködje az átnyirkosodott ruházatra. Rövid szüneteket leszámítva, únos-úntalan orgonálnak a szarvasok. Keleten mindinkább vídúl az ég; még nincs ugyan a lövésre kellő világosság, de azért csak előre, hogy annál közelebb legyünk, ha majd teljesen megvirad.

Egy szakadékos magas part fölött, égerfák és nyárfa csalit közt siklunk előre térdig fölázva a harmatban úszó széles levelű magas növényektől, bokros csalánok- és szálas dudváktól. Egyszerre csak lövéshez hasonló durranással szöknek szárnyra egy pillanat alatt a vigyázatos kacsák; észrevettek bennünket, s a bizalmatlan gémek is hosszan nyújtott figyelmeztető kiáltozással lebegnek el a víz tükre fölött. Ilyenkor mozdúlatlanúl kell várakozni, mert a hirtelen zajtól megzavart szarvasok félbeszakítják reggeli dalukat. De ez nem igen soká tart; a távolban megint megszólal egy hang, majd egy második, azután megint egy s végre közel hozzánk ismét meg-

zendül a vezér-szarvas búgó mély hangja is a reggeli csöndben. Most vigyázva, egy ágacska letörése nélkül surranjunk az égerfa berken át. A hang zengése után ítélve helyünkön vagyunk, meglapúlva nehány ugrással túl jutunk a csaliton s ott térdelünk a meredek esésű part szélén.

A vízben csobogó lépteket hallunk; vad jár ott, mely a sekély folyamágon gázol keresztül, s rövid szüneteket tartó bőgő ordítással ugrat meg a vén bajnok egy-egy gyönge tolakodót. Tisztán hallhatólag nyikorog a kavics a kemény csülkök alatt. Most ideje alátekintenünk a csöndes víztükrön át a szemközti kis zátony fehérlő homoktorlatára és alacsony fűzesére; nehány darab ünő jár-kél föl s alá a gyér bokrokon levelészve, s a vénebbje, úgy tetszik, a vadakat előlünk elfedő bozóthoz közeledik. De hát hol a szarvas?

Most a földön valami alaktalan tömeget veszünk észre s hatalmas agancsokat, melyek ide-oda mozognak. A szarvas az! a víz partja mellett a hűvös iszapban hentereg, hogy új erőt merítsen; majd föláll s indúl figyelmesen az ünő után. Itt a kellő idő, de, fájdalom, még nagyon homályos van. Minden percz egy-egy örökkévalósággá válik s a szem szorongva lesi a viradó nap közeledtét; a falka mind belebb-belebb nyomúl a fűzesbe s mind ritkábbanritkábban zendül meg a már eltompúló hang. Ekkor egyszerre csak fölharsan tőlünk balra egy hatalmas kihívó bőgés. Magas, dús elágazású agancsok tűnnek elé lassan a sűrűsből; a versenytárs ez, mely az elvonúló ellenségnek bőszülten lopódzik utána. A hatás nem marad el. A falkabeli szarvas megáll, dühösen visszafordúl, egy tompa kiáltással ad kihívó jelt a csatára, s magasra emelt fővel nyomúl vissza kevély léptekkel imént elhagyott üzekedő helyére. Most itt a pillanat; vigyázva puskát emelünk, a czélpont már látható, lehet lőni; ekkor a szarvas megáll, hogy agancsát erősen hátra hajtva még egy utolsót bőgjön, hanem most szaporán és habozás nélkül eldördül a harsány puskaszó s messzire elhangzik a csöndes ligeteken. Egy hosszú futamodás jelenti, hogy a golyó talált; nagy szökésekkel rohan a megrémült szarvassuta a rejtekhelyet adó fűzes szigetbe, míg a hatalmas agancsos hím a magasan fölhabzó vizen át, egészen mellettünk a meredek partoldalon keresztül, égerfák és nyárfabokrok közt nagy csörtetéssel a szálerdő felé iramodik.

Kékes füst úl a csöndes víz fölött összeolvadva a reggeli könnyű párázatokkal; távol keleten ragyogva kél föl a nap a Kis-Kárpátok csipkézetes csúcsai megől, megaranyozva a tájat, s távol a folyamon túl a Bécsi

medencze tar lapályai mögött a Bécsi Erdő hosszú lánczolatát, mindezek fölött pedig a Schneebergnek magasra nyúló csillogó csúcsát látjuk.

A szarvas nyomán széles vörös vonalat vesz észre szemünk; a golyó megtette hatását; most már oda kell visszasietnünk, a hol a vadász a kutyájával várakozik; csak most következik a legnehezebb munka, a zsákmány fölkeresése. Eltelt egy óra, a nap már becsületesen süt s a forró sugarak

Megtámadott szarvas.

ezernyi ezer szúnyogot csaltak elé rektekhelyeikről, arczunk s kezeink körül mindúntalan ott rajzanak ezek az alkalmatlan vérszopók. Ismét helyünkön vagyunk, a kutyát nyomra vezetjük s ő izgatottságtól remegve szimatolja a sötét piros vércsöppeket, melyek félig megszáradva tapadnak a széles lapukra; — ekkor a vadásztól hosszú pórázra eresztve, neki iramodik, mi pedig nyomban követjük.

A keskeny égerfa-berken hamarosan átjutunk, a ritkás szálerdőben csak itt-ott akadályozza egy-egy alj-bozót a gyors keresést; most azonban a nyom egy csöndes érhez vezet, egy álló vízhez, melyet nád és fehér

virágok lepnek el. Térden fölül érő pocsolyában gázolunk, melyből iszapos part emelkedik ki; pompás egy hely; kéklő szitakötők czikáznak a víztükör fölött s lombos ágak csüngenek alá mélyen a magános hely fölé.

Ez időtájban minden a legdúsabb zöldben áll; az elérés már közel van; nemzedékek kerekednek egymás fölé; a tavaszi növények elsenyvednek a nyár elhatalmazó gyermekeinek nyomása alatt; a talaj nedvessége párolog s a növényélet buja pezsgése dohos, egészségtelen gázakat szül. A sekély víz is rosz büzü posványképződésekre szolgáltat alkalmat az utolsó hónapok forrósága alatt.

A vadnyom a legsürübb bozótba vezet bennünket; égerfa-berek ez embermagasságú dudvákkal, náddal, csípős csalánokkal s tövises bokrokkal; kúszó növények fonják körül a fákat s bonyolódnak testünk felső részére, megállásra kényszerítve bennünket.

A kutya mind jobban húzza a pórázt s mi mind lassabban tudunk utána menni. A vadászkést elő kell vennünk s azzal vágnunk útat lépésről-lépésre.

Neszünktől itt egy magas szarvú karcsú őzbak ugrik föl ijedten csöndes tanyájáról, amott a vadgalamboknak, melyek szeptemberben gyülekeznek össze, nagy rajai szállnak föl csattogó repüléssel az égerfák koronáiról.

A kutya mindinkább serénykedik, magasra emelt orral kezd szimatolni; ügyelni kell, — amott a lombokon keresztül, tőlünk csak nehány lépésnyire a szarvas vörhenyes teste ötlik föl.

Még él! —

Alig vette észre közellétünket, már fölugrik s galyakat törtelve, ágakat magával ragadva hangos csörtetéssel iramlik előre; a kutyát szabadon eresztjük; nehány izgalmas pillanat telik el, míg a vadállító harsány csaholás örvendetes hangja füleinkig hat; — most már a lehető legszaporábban kell felé sietnünk. Teste egész sulyával tör, furakodik s nyomúl az ember a sürün át; végre egy tisztás villan elénk.

Egy széles, félig náddal lepett víztócsában áll nehézkesen s betegen, inas lábaitól alig bírva, a szarvas, agancsai tele vannak a letépett kúszó növényekkel s közömbösen tartóztatja föl a túlságosan vitézkedő kutyát. Egy rövid puskalövés dördül végig a ligeten s a hatalmas vad élettelenül rogy össze.

S minő állat egy ilyen öt mázsás dunai szarvas! Hosszú vaskos test, vastag nyak, hatalmas szügy, rövid fej hajlott kosorral, a bikáéhoz hasonló göndör szőr az agancs-rózsái közén és a homlokán, magas, szélesen szétálló

Jégzajlás a Dunán.

barna agancsok elefántcsont fehérségű végekkel és lapiczka alakú koronákkal, — ezek bélyegzik őt még ős szarvassá, a milyen kint a sík földön és az állatkertekben már régóta nem található többé.

Később, még októberben is, mikor fönt a fák koronáin a vadszőlő lombfüzérei már piroslanak, a lombozat színt változtat és egyes levelek az első fagyoktól lehámolva a földre hullonganak, van szépség a ligetekben. A terjedelmes homoktorlatokon ezer meg ezer vadlúd álldogál pihenőt tartva, de az első hideg nap tova hajtja őket a Duna melletti rövid tanyázásból délibb tájakra.

Majd beáll a tél a vidéken. A szigeti erdők elvesztik ékességöket, a sűrűsök száraz seprők gyanánt merednek fölfelé s a vad komló barnává és aszottá hervad a kőrisfa törzsén; a kisebb erekre jégkéreg borúl, a homok és az iszapos helyek kemény padlattá fagynak s hó lepi be a földet.

A Dunán hatalmas jégdúczok úsznak lefelé s a kavicstorlatokon meg a nyílt vizeken számtalan vízi vad nyüzsög szanaszét; éjszaki vendégek ezek: rózsapirosan csillogó búvárludak, tarka jeges-kacsák, nagy búvárok s még sok egyéb különféle fajok. Ezek fölött kóválygog az őket reggeltől estig folyvást aggasztó hatalmas sárgásszürke halászsas, szintén téli vendég a szigeteken.

Mikor este a nap hideg vöröses ködök közt nyugovóra hajlik s merev fagy gémberíti meg a földet, lassan röpülő sasok érkeznek ide fárasztó vadászat után a környék minden részéből, hogy a csöndes, magányos Gödenwasseren s a lecsüngő galyazatú magas fehér nyárfákon nyugvó helyet keressenek. Nagyoknak látszanak e hatalmas madarak, ha egyenesen állnak a száraz ágak közt. Olykor balúl üt ki a tél a zátonyokra nézve. Mikor hirtelen áradás támad megindítva a jeget: a jégtömegek a schönaui ligetekbe tódúlnak, a hullámok kicsapnak s jéghegyek úszkálnak az erdőkben szanaszét, fákat zúzva össze, fiatal törzseket kaszabolva le s elpusztítva minden élő lényt. Valóban ős vadságú szép területet képeznek — ezek a magányos dunai szigetek!

A folyam bal partján, Schönau falutól már nyugatra, sőt még keleti irányban is meglehetős nagy darabon puszta, csak gyéren bokros, szakadékos agyag partok s elhagyatott kopasz földek szegélyezik a Dunát; a vízből is csak egyes hosszan elnyúló homok- és kavicstorlatok emelkednek ki; a távolban azonban már az orthi ligetek nagy erdősége örvendezteti meg a folyam mentén lefelé haladó vándor szemeit; a fák koronái fölött

A Gödenwasser.

messzire láthatólag emelkednek Orth várkastély ősrégi tömör tornyai. Az orthi liget, ez az igazi „száraz liget“, alakjára és terjedelmére nézve a Lobauhoz hasonlít, tájképi jellemével azonban meglehetősen különbözik tőle. A nagy szálas erdőrészletek, melyekben tisztás égerfa-berkek, számos tölgyfák, egyes vén erdei fenyők vad gyümölcsfákkal, hullámos területen fekvő hosszú keskeny rétekkel, erdészetileg szabályozott ösvényekkel és útakkal váltakoznak, azt mutatják, hogy ezt az erdőséget jobban ápolják és okszerűbben kezelik, mint valamennyi eddig leírt ligeten.

Különösen az éjszakra Orth várkastély- és faluig terjedő állományok hasonlóbbak a síksági erdőkhöz, mint a dunai ligetekhez. Itt a föntebb mondott állatokon kivül mókusok is fordúlnak elő, mik pedig az eddig említett területen sehol sem találhatók. A Dunához közelebb nehány keskeny víz-ér fut keresztül az orthi ligeteken s a partjaikon dúsabban fölburjánzó tenyészet által ős vadonabb jellemet kölcsönöznek azoknak.

Bent a Dunában, a zajgó víztől körülmorajlva, az Orth-tal szekérút által összekötött parti őrházhoz közel két hosszú keskeny zátony fekszik, melyek mindkettejét csak magas hangabozótok borítják, melyeket azonban az e vidéken meglehetős számmal élő nagy vadak is mindemellett örömest látogatnak.

Keleten az orthi ligetekhez Eckartsau ligetei csatlakoznak, melyek az éjszaki szélökön fekvő imént nevezett faluról és régi vadászkastélyról vették nevöket. Hol keskenyebb, hol szélesebb szalagban csinos erdők húzódnak itt, sok réttől és fasoros-úttól meg-megszakítva, végig a Duna mellett le egészen Stopfenreith falun alúlig. Ezek igazi mezei ligetek, melyek az imént leírtaktól alig különböznek.

Nehány kisebb víz-ér szeldeli át ez erdőket s a keskeny Faden-patak, mely már Mühlleitennél kezdődik, a Dunától távol nyílt szántóföldek közt fut el Schönautól éjszakra, Mannersdorfot és Orthot érintve, odább hosszában valamennyi eckartsaui ligeten végig megy s csak Stopfenreith mellett torkollik be egy kis vízfolyások, homokos szigetek és elmocsárosodott rétek vízgyűjtőjénél a Dunába.

Vándorlásunkat tovább folytatva, most olyan területre jutunk, a hol a ligetek lassanként véget érnek. Magános fákkal és apró erdőcskékkel benőtt vizenyős helyek, üde zöld ingovány-rétek és szürke legelők, itt-ott erektől és a Morvamezőről lefutó patakoktól meg-megszakítva, terjednek itt egészen a határfolyóig. A széles Morva mocsáros partok közt hömpölygeti

sárgás habjait a Duna felé. Velünk szemközt a dévényi meredek hegyfok emelkedik, mely alatt Dévény falut látjuk elvénhedett várromjával zöldelő hegyeket uralva, melyek végső alacsony határkövei a Kárpátok nagyszerű hegyrendszerének. A balparton tehát elértük volna a szóban levő vidék

Wolfsthal várkastély.

határát, de még vissza kell sietnünk, hogy a jobb parton is sorra vegyük, a mi még hiányzik.

Kelet felé Horvát-Haslau helységen alúl fekszik nehány nem jelentéktelen, de kevéssé, vagy dísztelenül befásúlt sziget a Dunában; a meredek partoldalon haladva, csakhamar Regelsbrunn faluba érünk. Ez már az első Habsburgok idejében önálló uradalom volt; birtokosai róla nevezték magukat, de már a XVI. században kihaltak. Ezután Wildungsmauer igen régi

helység következik, melynek első urai már a XII. századból oklevélileg ismeretesek s a falut 1412-ig folyvást bírták; ő utánuk a Német-Óvári Dörr urak következtek, 1615-ben pedig vétel útján az Abensperg-Trauni uraké lett Wildungsmauer s ma a petronelli uradalommal van egyesítve.

Petronell ma jelentéktelen, de festőileg épült falu a Duna felé meredeken hanyatló lejtőségen; klasszikus földön fekszik, mely, mint Carnuntum egy része, gazdag kincseket rejteget azon időből, mikor a légiók a quadok és markomannok ellen őrízték itt a határt. A középkor elején e helység egy része volt a Kranichbergi urak birtokának, kik, valamint Petronellnek ő velök egykorú urai, a Liechtensteinok családjának egyik ága voltak; 1638 óta ez az egész uradalom az Abensperg-Trauni grófoké. A nagy várkastély kertektől környezve igen festői ponton emelkedik, honnan pompás és tágas kilátás nyílik a Morva-mező felé meg a Dunára; mai alakjában a törökök utolsó beütése után épült föl. A part mentén pompás ősrégi fehér nyárfákkal környezett épületek emelkednek s nehány buja növényzettel díszlő sziget emeli a kedves tájék kiességét.

Az utolsó helység a síkság szélén s a meredek esésű és oly sajátságos karsztszerű kopaszságú Hundsheimi hegynek épen a tövében a kies fekvésű Német-Óvár, a leletekből következtetve szintén része Carnuntumnak, melynek kénes forrásai épen oly régiek, ha ugyan nem régibbek, mint a badeni források s az épületromok nyomán kétségtelen, hogy a rómaiak előtt szintén ismeretesek valának. A történelem előtti korból való az itteni, messzire ellátszó, 10 méternyi magas, harangalakú tumulus. Régi templomának a főhajója a XIII., oldalhajói és csúcsíves kereszt-szárnyai pedig a XIV. század végéről valók; a mai helység, úgy látszik, alapjaiban már a XI. században is fennállott.

Most a hegyaljak és a Duna közé szorúló országúton *Hainburg* festői városkába érkezünk, mely tar hegylejtők, erdős csúcsok és zöldelő folyampartok közepette egy messze kilátást nyújtó ponton emelkedik. Egész beosztása és építkezése régi történelemre vall s a századok folyamán a kelet és nyugat közötti harczokban nem csupán békés idők vonúltak el e végső határőrhely fölött.

Hainburg, a rómaiak korában szintén Carnuntumnak egy része, a középkorban már a 888-dik évben föllép az előttünk ismeretes oklevelekben; mikor t. i. Arnulf király Heimo nevű nemes szolgájának Arbo őrgróf kértére egy területet enged át városépítésre, hová a lakosok a morvák

támadása elől bemenekülhessenek s ott oltalmat találjanak. Ekkor épült Hainburg legnagyobb részt a lerombolt Carnuntum épületköveinek maradványaiból. A XV. századtól a XVII-dikig a magyarok és ozmánok ellen változó szerencsével védelmezett küzdő helyül szolgált ez a határváros.

Mindjárt Hainburgon alúl emelkednek Röttelstein régi vár romjai; ez a vár a XI. századból származik s egy nagy uradalomnak volt a középpontja, melynek urai azonban a Dunán járó kereskedőhajókat sokat zaklatták. Különféle viszontagságok után a vár a XVI. század elején a Szent-Györgyi

Hainburg a Duna mellett.

és Bazini grófok kezébe került s ezek egyike, Péter gróf, 1511-ben már mai állapotában, azaz mint romot, nagylelkűleg Hainburg város polgárainak tulajdonába bocsátotta át.

A Braun-hegy tövei mentén a Duna, a mint a Morva torkolata elé siet, egy éjszakra kanyarodó könyököt képez, hogy odább, a dévényi hegyekbe ütközve, ismét délkeletre kanyarodjék. Itt a folyam nehány gyér erdejű szigetet alkot s a síkságot elhagyva, a magyar határnál abba az áttörési szorosba lép be, melyet egy felől a Hundsheimi hegy és annak kisebb társai, más felől pedig a Kárpátok nyúlványai fognak közre.

Mielőtt e szép völgybe belépnénk, hadd vessünk még egy pillantást az épen elhagyandó gyönyörű vidékre.

Zöld ligeti erdőktől környezve fut a Dunának széles ezüst szalagja a Morva-mező gazdag síkságai és a Bécsi medencze közt nyugatról keletre; éjszak felől a Morva kígyózik lefelé buja lapályoktól és szelid lejtésű, festőileg alakúlt magaslatok vonalától szegélyezve. Az átellenes, magasra hágó parton a messzire ellátszó nagy Schloszhof emelkedik, távol nyugaton a Bisam-hegy homályos körvonalait veszszük ki, délre pedig a Leopold- és Szárhegyet, meg a Bécsi Erdőnek fokozatosan emelkedő hosszú lánczolatát. Valóban szép tartomány ez az Alsó-Ausztria.

Még csak egy kis darabka út tartozik e területhez a jobb parton. Tar szántóföldeken át mihamar eljutunk Wolfsthal határfaluba, melynek régi várkastélya zúgó tölgyerdőkkel díszlő sűrű dunai ligetek és zöld dombok közt emelkedik.

S ezzel a Duna mellékein Bécstől Magyarországig tett gyors és nagyon is futólagos vándorlásunkat bevégeztük.

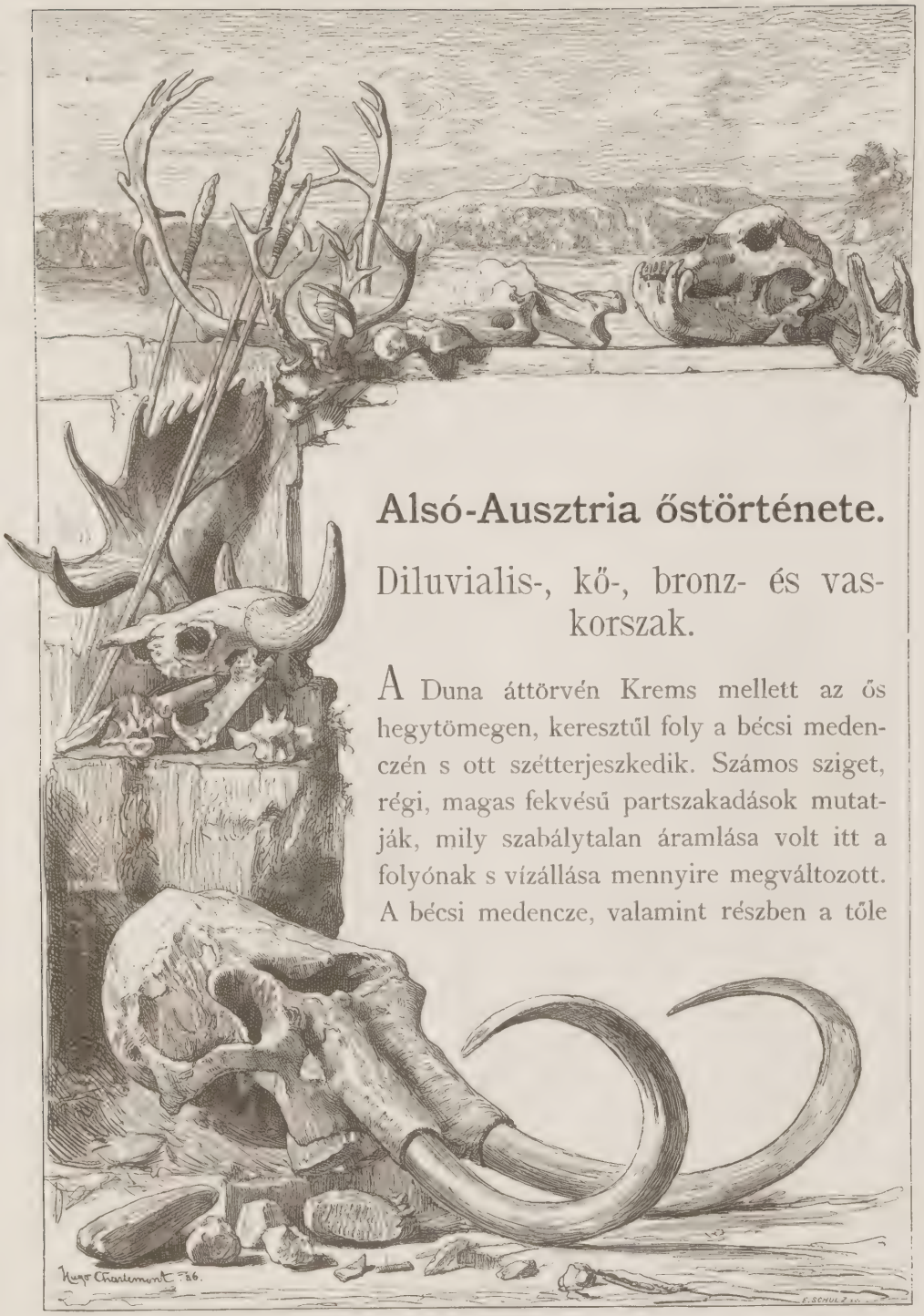

Alsó-Ausztria őstörténete.

Diluvialis-, kő-, bronz- és vaskorszak.

A Duna áttörvén Krems mellett az ős hegytömegen, keresztül foly a bécsi medenczén s ott szétterjeszkedik. Számos sziget, régi, magas fekvésű partszakadások mutatják, mily szabálytalan áramlása volt itt a folyónak s vízállása mennyire megváltozott. A bécsi medencze, valamint részben a tőle

éjszakra eső Morvaország is a homok- és mészkeverék ama sajátszerűen egyöntetű földrétegével van borítva, melyet a geologusok lősznek neveznek, s mely a Duna két partját hatalmas párkányzatokban határolja.

E lősz-rétegben, jó mélyen a fű tenyészetét jelző vonal alatt gyakran fordúlnak elő egyes mammuth- és rhinoceros-csontok. Egyes helyeken, a hol pinczéket vájtak be a lősz-terraszokba, olyatén keskeny, feketés telep-rétegekre is akadtak, a hol ez állatok csontjai faszén-darabokkal, meg kovaszilánkokkal keverten fordúltak elő. Ilyen lelőhelyek Zeiselberg, Sonnberg, Gösing, Stillfried s a folyam felső folyásánál az Ybbs melletti Willendorf.

E csont-telepeket rejtő rétegekben nem annyira csontvázakra, mint egyes csontvázrészekre és oly csonttöredékekre akadtak, melyek számos különböző állatok maradványaiból voltak rendetlenül össze-visszakeverve. Legnagyobb részök a mammuthból kerűlt, melyből magában Zeiselbergben nem kevesebb, mint 12 példányt mutattak ki. Aztán következett az orrszarvú, a ló, az óriás-, a nemes-, meg a dám-szarvas, a rénszarvas, medve, farkas, stb.

A zeiselbergi kova-kések, valamint a stillfriediek is, minden kétséget kizáró módon bizonyítják, hogy mesterségesen készültek; erre nézve már maga az is meggyőző bizonyíték, hogy szélüket apró ütésekkel mesterségesen élesítették ki.

Kissé más idomúak a willendorfi kovák, melyek inkább a Franczia-országban találtakhoz hasonlítanak.

E kovák anyaga a Dunától éjszakra fekvő őshegyek kőzeteiből kerűlt. Letördelték a nyers kovakő-tömbökről s aztán kézben élesítették. Nevezetes, hogy Willendorfban serpentin-köveket is találtak, melyek szintén mesterséges készítés nyomait mutatják; mert e korszakból rendszerint nem találni egyebet, mint kovát és durván idomított csontokat; ezek az ez időbeli ember egyedűli szerszámai. Figyelemre méltó egy mammuth nagy foga és hátgerincz-csigolyája Zeiselbergből, meg egy agyar Stillfriedből, melyeken szintén megláthatók az idomítás nyomai. Az egyik agyar felső része kis ütésekkel van elválasztva, a csigolyán számtalan bemetszések vannak. A stillfriedi agyaron is elég világosan kivehetők a vágások és a megmunkálás nyomai.

A kutatók véleménye szerint e csontok a mammuthvadászok telepeiről származnak, kik már amaz ős időkben értettek ahhoz, hogyan kell az év különböző szakaiban a Duna partjain éjszak, vagy dél felől elvonúló állatokat elfogni vagy elejteni.

A diluvialis korszak ős emberét életmódját illetőleg az afrikai vagy ausztráliai bennszülött vademberekhez hasonlónak, ezeknél talán nem is sokkal alantabb állónak kell képzelnünk. A mi háncskötele, bőrből, fából vagy szaruból készült eszköze volt, az a mérhetetlen időkön keresztül alig maradhatott fönn, s ma már csak az idő által el nem emészthetett kovakő-szilánkokat találjuk utána.

Mennyire esik ez a korszak a miénktől, azt megközelítőleg sem tudjuk meghatározni, még ha évezredekkel számítunk is. A legrégibb időre visszamenő monda sem emlékezik már a jégkorszakra s a mi rövid tapasztalatunk nem ad kezünkbe oly geologiai értékű időmértéket, melynek segítségével

Kovakő-kések Zeiselbergből.

kiszámíthatnók, hogy meddig tart, míg a glecserek erdős hegyekké, sivatag puszták termékeny mezőkké változnak; míg az egyes világrészek százados süllyedések által egymástól különválnak, vagy a míg a mammuth-vadászok telepei fölött 10—12 méter vastagságú lösz-rétegek kiképződhettek. Kétségtelen, hogy ez a korszak végtelenül messze van mögöttünk, mivel az állatvilág meg a talajalakúlás többszörös átváltoztatáson ment keresztül a czölöpépítmények korszakáig; ez a korszak pedig ma is évezredekkel előzi meg a művelt népek megjelenését Európában.

Vajjon milyen volt az ember maga a diluvialis korszakban?

Alsó-Ausztriában nem találtak ugyan a lösz-rétegben emberi maradványokat; de Ausztria egyéb részeiben, úgy szintén Németországban és Belgiumban hasonkori állatok csontjai között emberi csontváz-részekre is akadtak, így pl. egy-egy koponyára az Engisben és a Neandervölgy barlang-

jában, egy állkapocsra a la naulettei barlangban stb., melyek följogosítanak bennünket arra, hogy az ember akkori mivoltára általános következtetéseket vonhassunk. Habár e koponyatöredékek részben kóros képződményeket tűntetnek föl, mégis határozottan arra vallanak, hogy alsóbb rendű emberfajtától származnak. A koponyák hossza a végső mértéket éri el, a szemöldök íve erősen boltozott, az alsó állkapocs hátranyomúló, a fogazat állása ferde. Hasonló ismertető jelek azonban a ma is élő, fölötte fejletlen fajoknál is föltalálhatók, sőt még a művelt népek közt is találkoznak ilyen egyedek úgy, hogy még sem lehet határozottan azt állítani, hogy az akkori és a jelenlegi emberfajták között nagyon lényeges lenne a különbség. Nem voltak azok sem olyan óriások, sem olyan törpék, sem olyan majomszerű félemberek, a milyeneknek talán kezdetben képzelték őket, a milyeneket azonban a mai napig még nem találtak.

Kovakő-kések a stillfriedi leletből.

Az ember munkája és az ember maga sokkal élesebb körvonalokkal lép elénk a későbbi korszakokban, mint a mammuth-korszakbeli lősz-rétegekben; különösen ama barlangi leletekben, melyek a rénszarvas idejéből valók s melyek már sokkal közelebb állnak mi hozzánk. Krems fölött nem nagy magasságban, Hartenstein festői omladékai alatt egy barlang mélyed a meredeken aláereszkedő sziklafalba. Nagy számú rénszarvas- és lócsontok között valóságos tűzhelyeket találtak itten gazdag hamutelepekkel, melyekben élesített kovaszilánkokra s különféle csonteszközökre akadtak, összetört állati csontokkal összevissza keverve. E műveltségkori réteg alatt barlangi agyag terült, minden idegen részek nélkül, ez agyagréteg alatt pedig egy másik réteget a hiéna, farkas, mammuth és rhinoceros ép csontjaival, melyek mind az előbb említett diluviális korszakból valók s az itt leírt rénszarvas-korszakot nyilván megelőzték.

A hegyi kristályból készült nyilhegyek már igen gondos munkáról tanúskodnak. Nem kevésbbé jellemzők a kovakövek, melyeket ütés által éles kis késekké vagy fúrókká idomítottak. Ezekkel a szerszámokkal faragták ki a csont-árakat, vésőket és tűket s az agancsdarabokból készült egyéb eszközöket, melyeket aztán a szintén ott talált gneisz csiszolóköveken végleg kiköszörültek és kicsiszoltak. Csak egy rénszarvas agancsdarabján láthatni részben, miként ment végbe ez a munka. Ebbe egy tojásdad nyílást

vágtak gondosan, a szemsarjat eltávolították róla s úgy fürészeltek le egy darabot a szarvtörzs harántmetszetéből.

Nem ritkán ismerhető föl ez eljárás különösen a württembergi mocsári leletek számos félig kész darabjain. Még érdekesebb az a kis síp, mely, ha csakugyan ebből a rétegből származik, bizonyára a legislegelső hangszerek közé sorozandó.

A Gudenus-barlangból (a mint fölfedezője elnevezte) származó legfontosabb darab ránk nézve egy berovásokkal és karczolásokkal ellátott sípcsont. Ha képzelő tehetségünket kissé segítségül veszszük, könnyen fölismerhetjük itt a rénszarvas vázlatos rajzát. Bizonyára senki sem tulajdonítana e rajznak valami nagy fontosságot, ha ebből a korszakból gyakoriak volnának az ilyen rajzok. Azonban igen nevezetes, hogy ezzel az ábrázoló képességgel ama korban nem csupán egyes embereknél, vagy bizonyos törzseknél találkozunk, hanem bizonyos tekintetben egy egész művelődési időszak tulajdonául kell azt tekintenünk, s pedig annyival is inkább, mivel az ember művelődési fejlődése nem a művészi szabadkézirajz által képviselt irányban haladt, s mivel sokkal későbbi korszakokban sem találjuk semmi nyomát az efféle tevékenységnek.

Kovakő Willendorfból.

Ha az ember őstörténelmét tanulmányozzuk, föltűnik, hogy a legkülönbözőbb emberfajok, ha a műveltségnek egymáshoz hasonló fokán állanak, egészen hasonló, sőt mondhatni egészen azonos ízlésbeli irányt is követnek. Nemcsak Alsó-Ausztriában, nemcsak Franciaországban és Belgiumban vagy átalán véve Európában, de még a Nilus mentén, Indiában, Japánban és Amerikában is tökéletesen azonos kovakövekkel és pedig csakis kovakövekkel volt az első lakosság fölfegyverkezve. A kovakőből készült fegyverekre ott is a csont- és szaruszerszámok használata következik, s ezek ismét megelőzik az agyagkészítményeket.

A természeti termékeknek csaknem egyenlő fölhasználása és értékesítése azonban nem egyedül előjövetelük korához, hanem a művelődés fokához mérve is igazodik. A szamojédek például igen közel állanak a Gudenus-barlang rénkorszakbeli emberéhez vagy más barlangok lakóihoz. Ezek is egészen hasonló módon használták föl a rénszarvas csontjait és

agancsait mindenféle eszközökre, s mielőtt az európaiaktól vas-késeket szerezhettek volna, a kovakövet használták szerszámúl és fegyverűl.

Ezzel bevégződnek az első ősember-nemzedékekre vonatkozó kutatásaink Alsó-Ausztriában. E kutatások az ősembernek sem physikai megjelenésére, sem életmódjára nézve nem tárnak elénk valami nagyon meglepőt. Az az óriási mérték, melylyel egykor az első emberek titáni faját mértük, alászállott. De e helyett az emberi ősnemzedék első megjelenése e földön megmérhetetlen időkbe nyúlik vissza, s végre eltűnik, hogy más emberfajoknak engedjen helyet.

Az új jövevényeket már a művelődési eszközök tekintélyes számának találjuk birtokában, melyek őket nemcsak hogy a korábbi korszakok embe-

Kovakövek Willendorfból.

rének messze fölébe emelik, hanem hatalmas előhaladásra is képessé teszik. Ugy látszik ugyan, hogy kezdetben hijával valának, vagy hogy csak elégtelen mértékben voltak birtokában a fémeknek; de a kovakő felhasználásán kivűl már csodálatra méltó ügyességre tettek szert más kövek megmunkálásában s különféle használati czélokra való alkalmazásában is.

Ezek mellett a csontból és fából készült eszközök is mindinkább oly alakot öltenek, mely különböző rendeltetésöknek leginkább megfelel, miáltal többfélékké és sokkal tökéletesebbekké válnak. Végűl a mammuth-vadászok előtt még teljesen ismeretlen művészetet találunk nálok, mely szerint agyagból különféle, néha csinosan díszített edényeket készítenek. Maradtak azonkivűl mindenféle ékszerek elejtett állatok fogaiból, gyöngyök kőből, agyagból, csigákból s mindenféle egyéb dolgoknak egész sokasága.

A művelődésbeli nagy haladás egyébiránt nem csupán abban a fokozottabb ügyességben mutatkozik, mely szerint többféle és sokkal tökéletesebb

eszközöket tudnak előállítani; de lényegileg abban is, hogy az új jövevények már nem pusztán vadászok és kóbor pásztorok, hanem egyúttal marhatenyésztők is és földművesek. E korszak valamennyi föltárt telepeiben elemésztett állatok csontjaira akadunk s gyakran megszenesedett gabonamaradványokra is. A vadak közül különösen a szarvast találjuk nagy számmal képviselve, aztán mellette még a vaddisznót, a hódat, a bölényt,

Hátulról tekintve. Oldalról tekintve.

Idomított serpentinkövek Willendorfból.

a jávorszarvast, a vidrát, a zergét, az őzet, a hattyút, a kócsagot s szórványosan még egyéb vadat is; így a házi állatok között leggyakrabban előfordúl a szarvasmarhának egy kis faja, aztán a juh, a kecske, a sertés, meg a kutya.

A gabnaneműek közül megleljük a búzának egy kis fajtáját (az ú. n. czölöpépítési korszakbeli búzát), meg a hatsorú árpát, aztán a kását és végre a lent sok egyéb magneműek mellett. Ezek összesége bizonyítékúl szolgál arra a nevezetes szerepre, melyet a növénytermesztés már ekkor

is vitt az ember háztartásában. A termelt növények nemcsak az élelmi szereknek egy nevezetes részét, hanem a szövött ruhák, a zsinórok, a hálók, a kötelek anyagát, a házak szalma- vagy nádfedelét is szolgáltaták sok egyebek mellett.

A kunyhók sövényből állottak, mely kivül, belül agyagréteggel volt megtapasztva. A gyakori tüzesetek, melyeknek a telepek ki voltak téve,

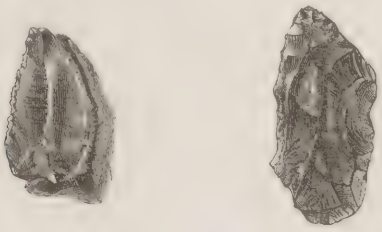

Hegyi kristályból készült nyílhegyek.

Egy síp a rénkorszakból.

az agyagfalakat keményre égették s így ilyen falak töredékei egész a mai napig megmaradtak. A kunyhók és a bennök levő eszközök maradványai gyakran nagyobb területeken vannak elszórva a termőréteg alatt, honnan

Kovakövek a rénkorszakból.

rendesen az eke hozza a fölszinre. Ebből kideríthető, hogy az e korbeli emberek nagyobb telepekben, legfőképen szabadon álló, meredek lejtőktől körülvett oly síkságokon szerettek lakni, melyeknek már természeti talajalakulásuk is bizonyos óltalmat kölcsönzött ellenséges támadások ellen. E telepek némelyike több művelődési korszak változásait is túl bírta élni.

Ily nemű, többé-kevésbbé terjedelmes telepeket főképen a *Manhart-hegység* lejtőin találtak. Ezek között első helyen az Eggenburg melletti

Vitushegy említendő, mely a rajta talált leletek sokasága és sokfélesége révén bizonyos nevezetességre tett szert. Azonban a széles körben körülötte

Sípcsont a rénkorszakból való rajzzal.

fekvő magaslatok, nemkülönben a mai községek helyei is föltűnő sürű lakossággal bírtak már akkor.

Csont-ár, véső és tű a rénkorszakból.

A tartomány déli részében mindenek előtt a *mahlleiteni* figyelemre méltó telep említendő, egy mély szakadékok által határolt síkságon Bécs-Ujhely mellett; továbbá a *Braunsbergen* levő Hainburg mellett, mely a síkság szélén még egy méter magasságú földsáncz által is védelmezve volt. Valószínű, hogy a Bécs melletti Lipóthegyen is volt egy kis telep, valamint hogy Bécs legrégibb része már a kőkorszak alatt is lakott hely vala.

Ha meggondoljuk, hogy azok az emberek, a kikről itt szó van, az első művelt, vagy legalább művelődésre képes nép valának, mely e földre több ezer évvel ezelőtt beköltözött, s hogy ők voltak az elsők, kik itt a

földet feltörték, hogy azt a mai emberek számára is termékenynyé tegyék: valóban nem csekély ingert érzünk arra, hogy megtudjuk, miféle ethikai viszonyban állhatnak azok e területnek mai lakóival?

Az összehasonlító nyelvbúvárlat legújabb eredményei valószinűnek tűntetik föl, hogy az indogermánok hazája abban az időben, mikor még egy nép voltak s egy nyelvet beszéltek, nem Ázsiában, mint eddig hitték, hanem Európa közepén keresendő. Kiderült továbbá, hogy az indogermánok műveltsége, a mennyire az egykor közös nyelvből megállapítható, megfelel annak, mely a leírt módon az őstörténeti leletekben nyilvánúl. Az őstörténelmi és a nyelvösszehasonlító kutatás eredményei tehát találkoznak az általuk föltűntetett nép képében s gyaníthatóvá teszik, hogy Alsó-Ausztriának már azon lakói, kik a mammuth- és rénvadászok eltűntével e vidékre kőszerszámaikkal, házi állataikkal és földművelési eszközeikkel bevonúltak, az indogermán-fajhoz tartoztak, a mai lakossággal tehát bizonyos fajrokonsági viszonyban állanak.

Lassanként aztán s valószinűleg az itteni lakosságnak megváltozása nélkül a fejlődési történetre nagy hatású átalakulást idézett elő a fémek megismerése és használatba vétele. Honnan indúlt legyen ki ez a megismerés, s hogy származott el idáig, az nem mutatható ki teljesen. Bizonyára sok idegen készítmény hozatott be kivűlről; de az is bizonyos, hogy a fémek megismerése és használata itt igen hamar elterjedt. Erre mutatnak a különféle nemű bronzeszközök: vésők, fűrészek, gyönyörű tőrök, lándzsa- és nyilhegyek, karpereczek, gyürük, dísz-lánczok, sokféle tűk és egyéb ékszerek, melyek itt találtattak és pedig a tartomány minden részeiben. A legkiválóbb leletek közé tartoznak a *kleedorfi*, *stockeraui*, *maicrsdorfi* és *wolfsthali*. De *Bécsben* is több bronzlelet került napfényre.

Az itt említett leletek bizonyítják, hogy volt idő, melyben az aranyos fényű bronz nem csupán ékességül szolgált, hanem szerszámok és fegyverek anyagául is.

Természetes, hogy, midőn később az ember művelődési körébe a *vas* is belépett, a haladásnak az is újabb hatalmas lökést adott, oly anyag kerülvén az ember kezébe, mely igen sokféle czélra alkalmatos s mindenütt elegendő mennyiségben található úgy, hogy annak birtoka teljesen biztosítá az embernek a természet fölött való uralmát. A vas sajátszerű földolgozási módjának, a kovácsolásnak közvetetlen hatása érvényesült a bronzra is, melyet addig leginkább öntés útján dolgoztak föl, ezen túl azonban szintén

A bronz-korszakból: A stillfriedi ásatásból való régiségek.

kalapálás és nyújtás által kapta meg a kivánt alakot. E mellett fölhasználása mind szükebb korlátok közé szorúlt, s a vas, melyet kezdetben csak fegyvereknek és szerszámoknak használtak, később mint ékszer is alkalmazásra talált.

Egyidejüleg a fazekas mesterség is kifejlődik, s haladása a formák sokféleségében és szépségében s a részint bekarczolás, részint festés utján előállított díszítésekben nyilvánúl. A bemutatott kép az Alsó-Ausztriában talált e korbeli gyönyörű edényeknek mutatja egy válogatott gyűjteményét.

Figyelemre méltó jelenségei ennek a korszaknak ama nagyszerű sírdombok, melyeket Alsó-Ausztriában „Leeberg"-eknek neveznek. Földből vannak hányva köralakú alapon, magasságuk három és tíz méter közt váltakozik, míg kerületük gyakran kétszáz lépésnél is nagyobb úgy, hogy olykor igen messzire is ellátszanak. Belsejükben egy fával bélelt szerkezet vagy kamra van, abban pedig elégetett holttestek hamva és edények.

A legnevezetesebb ilyetén sírhalmok közé tartoznak a *deutsch-altenburgi*, *nieder-hallabrunni* és a *gross-mugeli*. Megvizsgáltattak s gazdag tartalmúaknak találtattak még a *zögersdorfi* Stockerau mellett, a *bernhardsthali*, *rabensburgi*, *bullendorfi* és *pillichsdorfi*.

Hogy a történelem előtti idő utolsó szakának népe miféle vala, ezt a kérdést eldöntöttnek tekinthetjük, ha egyelőre beérjük egy névvel. A vaskorszak kezdetén az indogermánok már rég különböző nyelvű népekké váltak szét. A legrégibb görög történetirók, megemlékezvén az éjszaki barbárokról, a *keltákat* említik, mely név alatt akkor bizonyosan általában valamennyi nyugoti népet értették. Szorosabb értelemben véve azonban ez az elnevezés csak a Dunától délre lakó népeket illeti, a tartomány éjszaki részére vonatkozólag nagyon gyéren szivárognak a történeti adatok. Említik, hogy volt itt egy harczias nép, a quadok, s hogy századokig tartó óriási hadjáratok folytak a germánok és rómaiak között. Hogy ez a harczias nép csakugyan itt lakott, azt a barbár harczi mesterségnek ama hatalmas védő művei bizonyítják, melyeket a Dunától éjszakra találunk. Legkiválóbb ezek között sánczainak magassága és nagy hossza, nemkülönben támadásra szánt elhelyezése miatt a Morva vize mellett levő *stillfriedi* tábor, mely egyúttal terjedelmes telepet is zárt magába.

Más hasonló, többé-kevésbbé megerősített lakóhelyek voltak a *Scheibenbergen* Kronberg mellett, a *Buhubergen* Dürnkrut mellett, s a *Leiser-*

meg a szomszéd *Steinbergen*. A stillfriedi sánczokon belül, nemkülönben a Leiserbergen a rómaiak is erődített állást igyekeztek elfoglalni ide épített castellumaikkal, a mint azt az itt talált téglák bizonyítják; míg ellenben egy barbár sánczmű az „am Stein“ nevű helyen Deutsch-Altenburg mellett, a carnuntumi római téli szállás tőszomszédjában az e helyt ide-oda hullámzó hadjáratok mellett bizonyít.

Ugyanebbe a korba tartozik az építményeknek egy másik faja, melyeket szórványosan az egész tartományban találhatni, különösen pedig V. U. M. R.-ben, a quadok tulajdonképi lakóhelyén. Ez építmények kúp- vagy gúlaalakú, vagy e kettőnek összetételéből álló emelkedések, melyek egyszerű vagy többszörös sánczczal vannak körülvéve. Ritkábban találni egyszerű vagy többszörös, de egy középpontú gyűrűsánczokat ily középső emelkedés nélkül. Ezek néha óriási méretűek, mint pl. a *Stronegg* melletti úgy nevezett „Hausberg“, melynek kúpalakú középépülete csaknem tizenkét méter magas s melynek kerülete 323 lépésnyi; vagy a *geiselbergi* hármas gyűrűsáncz, melynek földhányásai egész tizenkét méterig emelkednek s külső kerületük 7—800 lépésre terjed. Nagyságuk vagy építésük miatt nevezetes egyéb ilynemű művek találhatók még *Klein-Ebersdorf*, *Unter-Gänserndorf*, *Staatz*, *Grafendorf*, *Lichtenwart*, *Neudorf*, *Spannberg*, *Kronberg* mellett, aztán a *Schliefbergen* Kreutzenstein közelében, *Schrick*, *Grub*, *Wultendorf*, *Ober-Russbach*, *St.-Ulrich*, *Obersulz* mellett és még sok más helyeken.

Ez építési művek rendeltetése alig kétséges; bizonyos, hogy sem lakóhelyek, sem erődítési művek, sem sírok nem voltak. Számos ok szól a mellett, hogy oly helyek lehettek, a hol a pogány isteneknek áldoztak s hol a környék férfiai összegyülekeztek, hogy törvényszéket üljenek.

Az e korbeli, tehát a jelen korszak első századaiból származó másnemű leletek, különösen az ércz- és agyagtárgyak, már római tárgyakkal keverten fordúlnak elő, s mutatják a Rómával és a római tartományokkal való érintkezés hatását. Ebbe a korszakba esik a fazekas korong és a kézi forgó malom használatba vétele. De a belföldi iparnak nem egy oly terméke van, mely a római mintáktól független fejlődést mutat, a mint ezt a népvándorlás idejéből származó leletek is mutatják, melyekből egyet *Tulln*, egy másikat *Gross-Harras* mellett találtak.

A római uralom kora.

Ha már most az Alsó-Ausztriában volt római uralom korát akarjuk szemügyre venni, azét az uralomét, mely már ama quad sánczműveken belül talált római tárgyakban is jelentkezik, át kell kelnünk a Dunán, azon a régi határfolyón, mely e tartományt századokon át egymástól műveltségben lényegesen különböző két vidékre osztotta. Ez a folyam volt éjszak felé a római világbirodalomnak természetes határa, rajta túl éjszaknak már a szabad germánok földje terült. Alsó-Ausztriából csak az innenső, a Bécsi Erdő fölötti és alatti részek tartoztak római uralom alá s csak ezekről van szó, ha az itteni római leletekről beszélünk. Arra a fejlődésre nézve, mely e részeken az új birtokosok uralma alatt indúlt meg, az a föladat volt az irányadó, mely a Dunánál magokra az új hódítókra várt: t. i. a megszerzett birodalmi határszél megvédése a túlsó parti germánok támadásai ellen. A katonai védelem volt tehát ettől kezdve a dunamelléki viszonyokra nézve a tulajdonképi irányzó vezéreszme, mely itt a római élet minden nyilatkozásán döntőleg uralkodott.

A talajviszonyoknál s a tulsó part alakúlásánál fogva e védelmi föladat teljesítésére sokkal alkalmasabb vala a Bécsi Erdő alatti rész, mint a fölötte levő. Ez okból a római szellemi fejlődés e kettőben nem volt egyenlő menetű s különböző fokot is ért el. Az alsó területen nagyobb számú csapatok tanyáztak, s e terület már korán elválasztatott Noricumtól s a szigorúan katonailag szervezett Pannóniába kebeleztetett be s ezen túl ez a rész is osztozott e tartománynak gazdagabb és sokkal inkább római életében; a belföldi elem a folyam mellékéről kiszorúlt s itt nem egy történelmileg nevezetes nap emlékezete maradt fönn. A felső részben viszont a polgári élet s ebben a bennszülött szellem nyilvánúlt erősebben, de még sem úgy, hogy többre, mint helyi fontosságra jutott, vagy hogy épen az események folyására is hatással lehetett volna.

A Kahlenberg alatt kezdődött a római birodalmi határszél egyik legnehezebb része: t. i. a Morvamező és a csallóközi szigetek mentén terjedő Dunaszakasz. Az ellenséges törzseknek e vidéken minden támadása a noricumi *Carnuntum* (Petronell és Német-Óvár) ellen irányúlt, mely az említett szakasznak a közepe táján a jobb parton feküdt. Mint a borostyánkőkereskedésnek igen régi piacza, góczpontja volt e hely az éjszakról vezető

kereskedelmi útnak, mely a germánoknak, kik mindig a gazdag Olaszország felé áhítoztak, megmutatta, hogy melyik a legtöbb zsákmányt igérő s egyúttal a legkényelmesebb és legrövidebb út arra felé a mai Szombathelyen, Pettaun, Cillin és Laibachon keresztül.

Már Tiberius is ez okból választotta (Kr. u. 6-ban) a Marbod elleni támadó hadjárata főhadiszállásaúl Carnuntumot, mely hadjáratával azonban azonnal föl kellett hagynia, midőn a pannoniai törzsek a háta mögött forradalmat támasztottak s előtte a borostyánkőszállítás, vagyis az Itáliába vezető visszavonúlás útvonalát elzárták.

Ez időtől kezdve a rómaiak fő és középpontjává fejlesztették e helyet a Bécsi erdő és a Vág folyó közötti minden védelmi intézményöknek. A XV-ik legio egy szakasza (legio XV. Apollinaris) a mai Petronellben, hol legrégibb sírkövei találhatók, megerősített állandó tábort épített, mely a pannóniai legatus parancsnoksága alá helyeztetett. Még nagyobb megerősítést nyert e táborhely Claudius császár alatt (41—54. Kr. után), midőn az több római várost alapított Noricumban, hogy itt a római uralomnak több támaszpontot szerezzen. Egyike e városoknak, melyeket alapítójuk után Oppida Claudiá-knak neveztek, *Vindobona* lett, mely a Kahlenberg nyúlványai alatt emelkedett. E várost azon a fennsíkon, melyen most Bécs belvárosa fekszik, a Salzgries és a Rotherthurmstrasse között erős táborral látták el s abba helyőrséget tettek, mely fölött a noricumi procurator parancsnokolt. Erre mutat a bécsi talaj legrégibb emléke, egy katona fogadalmi köve, kit épen a procurator mentett föl az alsóbb szolgálattételek alól.

Csak később, midőn a határ elleni támadások ismét erősebbekké váltak, fejleszté tovább és végzé be Vespasianus (69—79) és Trajanus császár (98—117) a védelmi építkezés kezdeteit, az egész fenyegetett Dunavonalat magába foglaló, jól átgondolt erősséggé emelvén azokat. Úgy a középponton, vagyis Carnuntumban, mint annak két szárnypontján, egy felől Vindobonában, másfelől Brigetioban (a mai Ó-Szőny, Komárom átellenében) egy-egy teljes legio számára építettek tábort s ezek között a terepviszonyok kívánalmaihoz képest még egy egész sor kisebb castellumot. Vespasianus a XV. legiót, mely időközben részt vett a zsidó háborúban s Jeruzsálem szétrombolásában (70), a keletről ismét Carnuntumba vonta vissza, hol aztán a legio a 300 és 450 méternyi oldalvonalú új táborhely kiépítését a Petronell és Deutsch-Altenburg közötti emelkedésen, 73-ban Kr. u. befejezte. A castrum homlokzatát, mint minden római erődnél, úgy itt is az ellenség felé, itt tehát

a Duna felé néző keskenyebb oldal képezé. A táborhely fölásatása eddigelé napvilágra hozá a tábori szentélyek közti *Praetoriumot*, a forum hatalmas oszlopsorának alsó részét, a tábor hátsó falában levő *porta decumana*-t, s a táborhelyen kivül eső számos fürdőt. A császár ugyanakkor hívta Vindobonába *Poetovio*-ból (Pettau) a *legio XIII. geminá*-t; ennek lőn föladata, hogy a régibb tábort az új nagyobb helyőrség számára kitágítsa oly képen, hogy a tábor hátulsó oldala egész a Grabenig, a „Stoss im Himmel" nyugoti vonaláig kitolatott, mi által a táborhely most oly négyszöget képezett, melynek átellenes oldalai 280, illetőleg 420 méter hosszúsággal birtak. A fennsíknak az ottakringi patak meredek partjáig (Tiefer Graben) nyúló, még szabadon maradt része szintén bevonatott az erődítési vonalba s ide telepíttetett az a csapat, mely a legióknak rendes kisérője vala s mely markotányosokból, árúsok- s iparosokból állott. A tábor legnevezetesebb épületei: a *Praetorium*, *Forum* és *Quaestorium* a Hohe Markton és környékén állottak. Itt találták a legio bélyegével ellátott legtöbb téglát, hatalmas sziklatömbökből faragott s valószinűleg a Forumhoz, hypocaustumhoz, csatornákhoz, stb. tartozó köveket, sőt vízvezeték sem hiányzott, mely a déli vidékről Liesingen és Atzgersdorfon keresztül vezette ide a fris ivó vizet.

Elagabalus császár szobra.

E két rendbeli állandó tábor között a Schwechat meg a Fischa torkolatait kisebb castellumokkal biztosították: *Ala nova* és *Aequinoctium;* ez utóbbinak neve a Vindobona és Carnuntum közti távolság közepét jelenti.

A Duna mentén a castellumok egymás között és a főhelyekkel folyami hajóraj által tarták fönn a közlekedést. E hajórajnak Carnuntum volt állomási helye s csak a IV. században tették át rövid időre Vindobonába. A szárazföldön e castellumokat a birodalmi határszélen (limes), azaz a Duna mentén végig vonuló hadi út kötötte egymással össze. Ez út mentén állottak a schwechati és fischamendi mérföldmutató kövek, melyek a távolságot Carnuntumtól számítják, míg más hasonló kövek, mint a st.-marxi, klosterneuburgi, Vindobonától számítanak. Egy másik hadi út az Italiából való

szállítást s az oda való visszavonúlást közvetítette s ez ugyanaz, melyen ősidők óta a borostyánkő-árúkat szállították; ez út délről jövet Scarabantiában (Sopron) ágazott el: az egyik ág egyenest éjszak felé Carnuntumnak, a másik éjszak-nyugot felé Kis-Martonon, Nagy-Höflányon (Mutenum) és Ebreichsdorfon át Meidling, Gumpendorf és Bécs felé vezetett. Azok a mérföldkövek, melyeket Inzersdorfban ástak ki, szintén Vindobonától számítanak. Ez út egyik oldalágának végre az a czélja volt, hogy az *aquae*-i (Baden) hőforrásokat, melyeket már a XIII-ik legio is használt, belévonja a közleke-

Egy virtus legionis feje.

Genius loci Petronellből.

dési hálózatba. Ebreichsdorfnál ágazott el, innen Badenig s tovább a hegyek mentén Mödlingen át Meidlingbe vonúlt, a hol ismét egyesült a fővonallal.

A Bécsi-Erdő fölötti tájnak a katonai védelem tekintetében csak másodrendű jelentősége volt. Itt járhatatlan hegységek nyomúlnak többnyire egészen a folyam mindkét partjáig s csak a tullni mező, meg a Duna folyam mellékfolyóinak völgyei képeznek nyilt helyeket a partokon. A tullni mezőn kellett a bécsi medenczében fölállított tábor bal szárnyát megkerülés ellen biztosítani, mely czélra itt egymástól csaknem egyenlő távolságra négy castellum emeltetett: *Citium* (vagyis *Cetium*, mely elnevezését a *Mons Cetius*, azaz a Bécsi-Erdő, ma Zeiselmauer, közeli nyúlványától vette), mely 133·5 méter oldalú négyzetben foglalta magában a táborhelyet; szomszéd-

jában a későbbi *Asturis (Austuris)*, mely egy asturiai cohorsnak köszönte nevét; továbbá a nagy Tullnpatak melletti *Comagena* (ma Tulln), melynek a szomszédos *Comacia* községéhez hasonló neve a Bécsi-Erdő egy magaslatának (Kaumberg) s a benne fakadó hasonnevű pataknak (Tullnerbach) a nevével függ össze; végre *Piro torto* (Zwentendorf), mely ama ponthoz feküdt közel, hol a kanyargó folyású Perschling *(Pirus)* szakad a Dunába.

A Traisen és az Ybbs szélesebb, egész a magas hegységbe benyúló völgyi útjai erődítéseket nyertek úgy torkolataiknál *(Trigisamum*, később *Augustana* Traismauer mellett és *ad ponte Ises* Ybbs mellett), mint felső részükön *(Cetium*, St. Pölten és *Loco Veneris Felicis* Mauer an der Url mellett, mely utóbbinak 115 méter hosszú és 80 méter széles négyszögalakú táborhelye volt). A Melk kifolyásánál állt az *ad Mauros* nevű castellum, az Erlaf kifolyásánál *Arlapa* a folyami hajóraj állomáshelyével, mely hajórajnak egy másik szakasza *Comagená*-ban állomásozott. Végül a folyam két nagy kanyarúlatának kezdetén, Ybbs és Mautern mellett a hajós szolgálatra begyakorolt legionáriusok *(Liburnarii)* számára állott két castellum: *Adjuvense* (Ybbs mellett) és *Faviana* (Mautern). A hadi út megkerülte a duna-melléki hegységeket s lépcsőzetes menetben Traismauertől St.-Pöltenen, Ybbsen és Amstetten keresztül az Ennsig vonúlt.

A rómaiak hadi tevékenysége inkább az általános világtörténelem lapjaira tartozik. Ausztriát illetőleg nagyobb jelentőségű a romanizálás békés munkája, mely annak emlékéhez fűződik. A római katona, a hol csak megjelent, mindenütt úgy lépett föl, mint az antik műveltség képviselője, mely már régóta nem italiai nemzeti, hanem magasabb nemzetközi művelődést mutatott. Különösen a hadsereg rómaiságában — s itt csakis ezzel van dolgunk — nemzetiségi ellentétek épen nem valának; e helyett egy más irányadó elem lépett előtérbe, a provincialismus, mely a már akkor hanyatlófélben levő klasszikus műveltségnek új üdeséget kölcsönzött, de abba bizonyos érdesebb árnyalatot is kevert és szívós erővel védelmezte az összesség czéljait, mint mindnyájuk közös javát, ezt természetesen akkép értve, hogy a birodalomban a hadseregé az elsőség. A Bécsi-Erdő alatt tanyázó legiók is, noha túlnyomó számban italiaiak voltak eredetileg, a különböző határszéli tartományokban időzésük alatt egyre több-több új provincialis elemet vettek föl magokba az ott talált lakosságból.

Az a római élet, mely ezekből a tényezőkből nőtte ki magát, később nagy szerepre lőn hivatva a birodalomban. Itt legalább is annyit szükséges

jelezni, hogy a vér nélküli római hadjárat, melyre Septimius Severus mindjárt császárrá történt kikiáltatása után Carnuntumból kiindúlt, kezdetét képezi az események ama lánczolatának, mely a provincialismusnak Róma és Italia fölötti diadalát eldönté, s mely a birodalom fölötti főuralmat maradandólag a dunai legiók által kikiáltott császárok kezébe adá.

A romanizálás egyébiránt nem közvetlenül az állandó táborhelyekből indúlt ki, hanem ama polgári városok közvetítése mellett terjedt el, melyeket a legiók táborhelyei mellett azok kisérői alapítottak. Így Carnuntumban a régibb táborhely mellett keletkezett város, melynek maradványai a mai Petronellnél láthatók, Vindobonában pedig, a hol a területi viszonyok nagyobb összevonúlást parancsoltak, a belvárosi fennsík nyugoti részén. Mind a két község már Hadrianus és Antoninus Pius alatt municipalis hatósággal volt fölruházva, melynek értelmében bizonyos korlátolt határok között maguk kormányozhatták magukat és vidékeiket, melyek a Schwechat folyó által lehettek elválasztva. Volt városi tanácsuk *(decuriones)*, melynek feje Carnuntumban négy, Vindobonában két biró volt *(quatuorviri* és *duumviri juri dicundo)*, aztán aediliseik a közigazgatás, és quaestoraik a pénzügyek ellátására. Azon fölül említve találjuk az augustalisokat és augurokat, valamint amaz államilag szervezett szövetkezeteket *(collegia)*, melyek a római intézmények meghonosulásának bizonyítékai, mint pl. a *collegium fabrum* Vindobonában, a *collegium veteranorum centonariorum*, mind a kettő szerszámkovácsokból és vánkosgyártókból alakúlt önkénytes tűzoltó egyesület, s még több más hasonló. Septimius alatt a jelentékenyebb Carnuntumot már a colonia, vagyis tágasabb körű előjogokkal fölruházott község rangjában találjuk.

A polgári városok körén kivűl a római műveltség mélyebb behatásának már csak igen szórványos jelei fordúlnak elő. A sírkövekből, a mennyiben nem a hadi útak mentén állottak, s az alájok eltemetettek belföldi neveiből azt lehet következtetni, hogy itt a noricumi élet teljes erejében fönnállott, kivált a tartomány távolibb hegyes tájékain.

Ugyanez áll a tartomány felső részére vonatkozólag is. Itt magán a folyam mentén nem alakúltak nagyobb polgári telepek. A castellumok helyőrségei nem voltak oly számosak, hogy az ily telepeket megvédhették, s a klasszikus elem nem vala bennük oly sűrű, hogy oly nagy hatással lehettek volna, mint a minőt a Bécsi-Erdő alatti legionariusok gyakoroltak. Alakúlt ugyan egy római község a tartomány belsejében, a helyi közlekedés kitűnő

góczpontján, *Cetium*-ban (St.-Pölten), mely már abban az időben, a mikor Carnuntum, helyhatósági önkormányzatot kapott decuriókkal, duumvirekkel, aedilisekkel, quaestorokkal és augurokkal; sőt volt benne egy Herculesről és egy Dianáról nevezett *collegium* is (mely ez istenségek tisztelőiből alakúlt), valamint egy *collegium fabrum* is, mely egy adománygyűjtés útján megújított templomot Marcus Aurelius császárnak (169—180) ajánlott föl. Úgy látszik azonban, hogy itt, ámbár *Cetium* kerülete a Bécsi-Erdő fölött elterülő egykori negyeddel egybe esett, a római élet, daczára nagy kiterjedésének, nem gyakorolt oly kizárólagos uralmat, mint Carnuntumban vagy Vindobonában, hanem hogy volt itt egy elrómaiasodott erős noricumi elem is, mely a római mellett fönn tudta magát tartani. Sőt egy fogadalmi kő fölirata szerint Perwart tájékán még a belföldi hadisten, Marmogius tisztelete is fönnmaradt, holott a castellumok és polgári városok fogadalmi kövei általában csak a tábori élettel kapcsolatos római és keleti istenségek tiszteletéről emlékeznek.

A római uralomnak e területen fönnállásáról fogadalmi köveken kivül a császárok tiszteletére készült fölirások is tanúságot tesznek annyiban, a mennyiben a kaszárnyából kiindúló érintkezés a legfelsőbb hadúrral a római életnek egyik legkiválóbb jellemvonása. Carnuntumban több ily föliratos követ találtak és pedig Vespasianus és fiai (73), Trajanus (107), Septimius Severus (195), Caracalla (211) és Maximinus Trax (235—238) császárok neveivel, mely utóbbi név ki van a kövön törülve, minthogy a császár emléke, Aquileja előtt történt halála után, senatusi határozattal megsemmisíttetett. Az inzersdorfi mérföldköveken is láthatni Gallienus (260—268) nevén ejtett ilyen törléseket. Bécsben is találtak emlékköveket és pedig egy Trajanusnak (105—106), egy Septimius Severusnak és Caracallának (198 körül) szenteltet, nemkülönben egy fogadalmi követ egy meg nem nevezett császárnak (talán Marcus Aureliusnak) ajánlva. Feltűnő, hogy egynémely császárnak, mint Hadrianusnak, Antoninus Piusnak és Marcus Aureliusnak az ausztriai városokra fölötte fontos személyes látogatásai nincsenek ily föliratokban megörökítve, holott a legutóbb nevezett császár a markomannok elleni hadjárat idején több ízben is tartózkodott itt, önbirálgatásának második könyvét Carnuntumban irá (azért nevezik iratait így: *τὰ ἐν Καρνούντῳ*) s 180-ban Vindobona mellett halt meg. Egy Mithras-emlék ellenben arról tanúskodik, hogy Carnuntumban a 307-ik év vége felé négy császár volt egyszerre, midőn Galerius az uralomról akkor már

lemondott Diocletianus és Herculius jelenlétében Liciniust, a ki addig csak Caesar volt, Augustusnak kinevezte. Érdekes még Aistomodiusnak, „a germanok királyának“ sírköve is, mely Petronellben találtatott; ez a király, valamint két fivére a III. század elején, mint római polgárok élték le hátra lévő napjaikat az ottani polgári városban.

Egyéb leletek, a mennyiben nem délről vagy valamely előhaladottabb provinciából hozattak be ide, hanem itt készültek, a határszéli római telepekkel mindenütt közös tipust mutatják: oly alkotások, melyek alapvonásaikban a főváros mintái szerint, de provincialis korlátoltabb képességgel készültek. E leletek a két alsó polgári városból származnak s túlnyomólag a III. és IV. századból valók, mivelhogy a markomann háborúk borzasztó pusztítása, s a gazdagoknak a IV. század vége felé történt menekülése s

Bronz-csésze domború ékítménnyel.

Edényfedő bronzból.

utóbb végkép Itáliába költözése jóformán mindent eltűntetett innen, a mi értékesebb dolog a régi jó időkben, a II. század békés korszakában itt alkottatott. A szobrászati művek közül első sorban két életnagyságú császárszobor említendő, mely a carnuntumi tábor praetoriumát díszítette s Elagabalus császárnak (218—222) tulajdoníttatik. Az, a melyik jobb karban maradt, gazdag szegélyzetű keleti díszruhában mutatja a császárt, karján egy kis fiút tartva; ugyanott találták Herkules szobrát, ki bunkósbotját egy bikafejen nyugtatja; ez gondos kivitele által tűnik föl. A tábor melletti katona fürdőkből került egy szintén szépen készült *Virtus legionis* feje, melynek sisakja bástyakoronával és kis szarvakkal (katonai kitüntető jelvények) van ellátva. Ellenben a különféle alakú, csészét és bőségszarúját tartó gyermekszobrok, melyekből hat példányt találtak, alsóbb rendű modoros munka. E szobrok, egy szintén Petronellben talált s bástyakoronával ellátott bronz-

szobrocska után ítélve, valószínűleg a *Genius loci*-t jelképezik. Nem kevésbbé durva művűek azok a domború faragványok, melyek a dolichei Jupitert és Mithrast ábrázolják. Ez utóbbiak a bikaölést mutatják a barlangi fáklyavilágításra számított hagyományos modorban (Deutsch-Altenburg, Stixneusiedel). Carnuntum polgári városának domború művei, egy Mercurius, karján a gyermek Bacchust tartva, egy pillérdíszítésre szánt nympha és egy satyr, melyet a vár közelében találtak, a hol a legnevezetesebb és a leggazdagabban kiállított épületek állottak, szintén későbbi korra valló modoros munkák. Végül fölemlíthetjük még egy vadkan életnagyságú alakját, mely egy híres római szoborműnek itten készült utánzata, s Margarethen am Moosban talán egy vadász sírját díszítette.

A fémből dolgozó ipar emléktárgyai leginkább ki vannak téve az elrombolásnak, mivelhogy anyaguk értékes s újból fölhasználható. A polgári városok alapítóinak vagy patronusainak életnagyságon fölüli szobraiból csak egy-egy láb maradt meg a régi ólomforrasztékkal együtt (ilyet találtak Bécsben a Rennwegen egyet, meg Petronellben is egyet). Apróbb istenszobrok feltűnően csekély számmal maradtak fönn. De tán még inkább sajnálható, hogy az edények és az ékszerek is elpusztúltak, a mennyiben a Carnuntumban és Vindobonában talált egy némely kisérletek oly előre haladt iparról tesznek tanúságot, mely nagyobb városok ízlését követte. A különböző műiparágak példái gyanánt szolgáljon itt egy domborművű, madarakkal és lombbal díszített bronzcsésze, egy íróeszköz födele berakott ezüst díszítésekkel, és egy ruhakapocs borítékául szolgáló nőstény párducz, melynek tarkafoltú bőre különböző színű zománczozással van ábrázolva. A gyártók nevei nem fordúlnak elő; csupán egy díszes merítő edény árúlja el egy *Vindobius* nevű mester *officiná*-ját, mint fémművek műhelyét Carnuntumban. Érdekes egy sima ezüst serpenyő Petronellből, melynek fogantyuján aranynyal berakott *Dian(ae)* fölirat mutatja, hogy egy Diana-templom kincseiből való; továbbá egy csepp-alakú arany-amulet (Bécs, cs. kir. Hofburg), melyben rendkivüli vékonyságú bronz-, ezüst- és arany-lemezkék voltak egymásba göngyölve, a legbelsőbb lemezen kiválóan fínom, szabad szemmel alig olvasható betűkkel egy fölirás volt bevésve, melyet góth nyelvűnek ismertek föl, s mely arról tanúskodik, hogy az, a kit vele itt eltemettek, egy Dasvina nevű keresztény nő. Carnuntumból származik még a gyürűkövek közönséges mértékét meghaladó két camea, melyek medúzafejeket mutatnak, s melyek közül kivált az egyik, mely elefántcsontból

van vésve, nagy stilje által elfeledteti, hogy későbbi korban keletkezett. Valószínű, hogy a Wulzeshofen mellett, a morva határhoz közel talált aranyláncz és tű-töredékek, továbbá egy ezüst csésze egy darabja szintén e hely kincseihez tartoztak, s mint zsákmányt a germánok vihették el oda. A IV. századbeli utolsó durva aranyműves munkának, melynél jellemző a gránátszemek alkalmazása, az Atzgersdorf mellett Bécs közelében kiásott hajtűk maradványai. Az agyagból készült edények, mint minden római telepen, úgy a Bécsi-Erdő alattiakon is gyakran előfordúló cserepekben

Kehely Regelsbrunnból.

Diana-szobor Scheibbsból.

maradtak fenn. E cserepek *terra sigillata*-ból valók s domborműveket tűntetnek föl a bacchusi körből és circusból vett tárgyakkal, s különböző gyárosok nevei olvashatók rajtok. Kitűnően sértetlen állapotban maradt fönn egy pompás kivitelű, kehely-alakú s egy gázló madárral díszített edény, melyeket Regelsbrunnban találtak.

Melkben egy ezüstbetétes szemű Venust és egy Jupitert, Scheibbsban két isten-alakot, egy Dianát meg egy Mercuriust találtak. Ezek már az ízlésnek e távoli vidéken bekövetkezett teljes elvadúlására mutatnak. Egyiptomi istenségek, mint Osiris, Isis, Horus terracotta alakjait Mauternben találták. Itt és Tullnban vasból készült eszközöket is ástak ki. Az ékszerekből fölemlítendő egy Mauer an der Urlból származó ezüst kengyel-kapocs a két

oldalán belevésett e föliratokkal: „*Vivas*“ meg „*Utere Felix*“ (Élj, — használd szerencsésen); egy Tullnban talált másik kapocs a már akkor kezdődő népvándorlásra jellemző vonásokat mutat.

Végezetül emlékezzünk meg a pénz-leletekről, melyek, kivált a carnuntumiak, az ottani gyűjteményekben oly gazdagon vannak képviselve, hogy teljes átnézeti képét nyújtják Alsó-Ausztria római korbeli egész forgalmának. E kép általánosságban nem különbözik a szomszéd országokétól. A leletek zöme a birodalmi érczpénzből, a római császárok érmeinek csaknem megszakítás nélküli sorából áll. Ezek a pénzek, mint másutt, úgy itt is a II. századból az Antoninusok korából és a IV. századból, Nagy Constantinus és fiai idejéből fordúlnak elő a legnagyobb számmal. Jellemzi Carnuntum kereskedésének nagy régiségét, hogy itt Syrakusa városának autonom pénzei, az egyiptomi Ptolemaeusoknak a Krisztus előtti III. századból származó pénzei, továbbá félunciás rézpénzek vannak a római köztársaság denárai mellett képviselve. Ez utóbbiak a germánok földén is előfordúlnak (Eichenbrunnban Laa mellett). A császári időbeli, önkormányzattal biró városok, mint Viminacium, Serdica, Philippopolis, Syedra (Ciliciában) és Berytus (Phoeniciában) egyes itt talált pénzeit a csapatok hozhatták ide messze útjaikból. A tömegesen előfordúló érczpénzek közül legkésőbbiek a IV. század végéről valók, azonban szórványosan akadnak VI. századbeliek is.

A Hausberg és a stillfriedi leletek.

Alsó-Ausztria története.

A Nagy Károly-féle Ostmark határát nyugaton az Enns, keleten a Bécsi-Erdő képezte; a Dunától éjszakra és délre azonban a határ a rengeteg erdőségekben és a hegyvidéken nem volt megállapítva. E határkerületben, melyhez a Traungau is tartozott, egy határ- vagy őrgróf kezében volt a politikai és katonai hatalom. Egyházi főnöke a passaui püspök volt, kinek 803 óta úgy a térítés, valamint a lelkipásztorkodás tisztéhez tartozott, s kinek egyházmegyéjét a 829. évi szerződés a salzburgi érsekével szemben akként állapította meg, hogy a határkerület délkeleti részén egy kis darab ezután Salzburghoz tartozott, mely egyházi felosztás egész II. Józsefig fenmaradt.

A monda szerint már Nagy Károly állított tizenkét plébániát az Ostmarkban. Azonban csak annyi bizonyos, hogy a kereszténység terjedésével s német telepítvényeseknek folyton történő beözönlésével fokozódott annak a szüksége, hogy templomok épüljenek és plébániák alapíttassanak, főleg miután papok és világiak egyenlő buzgalommal dolgoztak a szellem és a föld művelésének munkáján s a „keresztény élet vidáman kezdett zöldelleni a széles Duna partjain“. A kereszténységgel a gyarmatosítás és a németesítés karöltve haladott. Legelől a Duna völgye volt az, mely mint a rómaiak korában, újra megnyílt a műveltségnek. A bajor törzshöz tartozó egyháziak és világiak frank felsőbbség alatt szerényen és önmegtagadással terjesztették itt a keresztény germán műveltséget s a művelődés e bátor úttörői innen nyomúltak elő a legnagyobb fáradalmak és áldozatok között az Éjszaki

Erdő és az Alpesek félreeső vidékeire, hová a zordonság miatt ember addig ritkán vagy tán soha sem jutott el.

Hogy ezt a nehéz művelődési munkát teljesíthessék, az egyház és a világi kormány szoros összeköttetésben álltak egymással. „A talaj megművelésének nehézsége mellett azonban a telepítés nem indulhatott ki beköltöző kisbirtokos parasztoktól, hanem egyházi testületektől vagy gazdag világiaktól, a kik jobbágyaikat és rabszolgáikat magokkal hozták, úgy, hogy itt már kezdettől fogva túlsulyban volt a nagybirtok a szabad parasztokkal szemben."

Mindenek előtt bajor püspökök: a salzburgi, passaui, regensburgi meg a freisingi, továbbá bajor kolostorok kaptak gazdag birtokadományokat. E mellett a régi római helyek: Ybbs, Pechlarn, Mautern, Traismauer, Tulln és mások körül, a melyek több évszázad viharaiban elpusztultak, szintén mindig nagyobb köröket vont a friss polgárosítás. Szerzetesek és gazdasági tisztek, a kik függő viszonyban levő emberekkel a bajor jószágokról az Ostmarkba költöztek, erdőt irtottak és mocsáros területet szárítottak ki, vadon rengeteget gyümölcsöző talajjá változtattak, szántóföldet meg rétet műveltek, fakunyhókat meg őrházakat ácsoltak, a melyek körül azután kis telepek, ezek körül viszont lassankint nagyobb helységek keletkeztek.

E mellett szárazon és vízen a legkülönbözőbb tárgyakkal való élénk kereskedelem fejlődött, s az urak udvarházaiban és majorjaiban munkások és mesteremberek már teljes működésben voltak. Szellemi élet, vagy némi arra vonatkozó hajlam csupán a főbb papságnál volt, vagy pedig a kolostorok csöndes, védő falai mögött, sőt ottan is csak egyesekben és szerényen, mert a komoly szerzetesek legelső gondja imára, térítésre meg munkára irányult. A ki pedig közülök a zárda falán át a nagy világba lépett ki, annak még kevésbbé lehetett a legkezdetlegesebb szellemi alkotásra is gondolnia, „mert a ki fél kezével az eke szarvát fogja, a másikkal kardja markolatját kénytelen tartani, annak nem marad keze a tollforgatásra s legfölebb egy-egy dal fakadhat néha szívéből".

Az Ostmark későbbi sorsára válságos hatást gyakorolt Szvatopluk, a nagy-morva birodalom alapítója és királya. Iszonyatos küzdelmek után, melyeket e király Vilmos és Engilschalk őrgrófoknak a fiaival és pártfogójukkal, Arnulf bajor herczeggel folytatott, végre 884-ben Königstettenben békét kötött Vastag Károlylyal. De, mikor Arnulf maga lépett a frank királyi trónra, politikája kiválóan arra irányult, hogy Nagy-Morvaországot

megsemmisítse, miben hasznára váltak a magyaroknak ugyane birodalom ellen intézett támadásai. A nagy-morva birodalom 905-ben csakugyan megszűnt.

A veszély, mely e részről a Károly-féle Ostmarkot fenyegette, el volt ugyan hárítva, de új ellensége támadt a magyarokban, a kik azóta ismételten pusztítva törtek be Bajorországba, s 907 június 28-án egy bajor hadsereget a keleti országrészben ismeretlen helyen oly iszonyatosan megvertek, hogy számos egyházi és világi főúr holtteste borítá a csatatért. Az Ostmark egyelőre elveszett Németországra s csak a dunai partvidék járatlan hegységeiben maradtak meg német telepek a régibb, szláv falvak mellett. Ezek s a Duna mentén levő erődített véghelyek élték túl, habár igen sok szenvedés közt, félig romban és elpusztúlva ez időszakot.

Végre I. Ottó királynak (955 augusztus 10) a Lech vizénél, Augsburg közelében aratott győzelme után a magyarok az Ostmarkból lassankint ismét kiszoríttattak. A mi területet karddal visszavívtak tőlük, az a Duna völgyében volt, a jobb parton Pechlarntól St.-Pöltenig, a balon Spitzig a Wachauban. E visszafoglalt területet újra egyesítették a Traungauval s őrgrófsággá emelték, mely azonban sokban a bajor herczegségtől függött. Első őrgrófúl a források Burckhardot említik.

Szent Lipót.

976-ban II. Ottó király ezt az Ostmarkot, a Donaugau hatalmas grófjának, a Babenbergi házból származó Lipótnak adományozta jutalmúl azon hű szolgálatokért, melyeket neki a korona és a birodalom ellen fölzendült Henrik bajor herczeggel szemben tett. Lipóttal a családjából való azon fejedelmek hosszú sora került az Ostmark élére, a kik azt nemcsak bővítették és ellenséges szomszédok ellen vitézül megvédték, hanem bölcsen is kormányozták, jól igazgatták, egyszersmind élénk érzéket tanúsítottak a művelődés iránt úgy, hogy egykorú krónikások a legnagyobb dicsérettel emlegetik őket. Az első három Babenbergi az éjszak és kelet felől jövő pusztító betörések visszaútasítása mellett legfőbb gondoskodását a határkerület kiterjesztésére irányozta. I. Lipót őrgróf a magyarokat egész a Bécsi-Erdőig visszavetette. Fiának, I. vagy Erős Henriknek, ki alatt egyik 996-ban kelt okirat használta első ízben az „Osterrichi“ vagyis keleti ország (Ostreich, Österreich) nevet az Ostmark azon részének megjelölésére, a mely

a Traungau-n kivül esett, II. Henrik király az államjószágokból már nagy területeket adományozott a Liesing, Triesting vizek és a Bécsi-Erdő közt, vagyis a Mödling, Baden és Heiligenkreuz között való erdőborította vidéket. Erős Henrik fivére és utóda, Albert „a diadalmas", a ki tevékeny részt vett a háborúban, a melyet III. Henrik császár változó szerencsével viselt a magyarok ellen, a történelmileg fontos keleti határt, a Morvát és Lajtát szerezte meg.

Kevéssel ezután újra megkezdődött az ország betelepítése és polgárosítása, mi közben a bajor püspökök és kolostorok valódi vagy koholt jogczímek alapján, de a császárok és a nemesség ajándékozásai útján is sok birtokot szereztek, különösen a Duna balpartján, hol ezzel nagy, addig puszta és lakatlan területek kerültek művelés alá.

Ezen ajándékozások és adományok képezik a második gyarmatosítás alapjait. A bajor kolostorok és püspökségek önérdekből polgárosították úgy szólván lépésről-lépésre az országot, s emeltek templomokat és plébániákat, a melyeknek javadalmúl gazdag tizedeket adományoztak. Alsó-Ausztria ezen második megalapításának korszakában épen úgy, mint Nagy Károly alatt, ismét legelől állanak Passau meg Salzburg püspökségek, mint a művelődés zászlóvivői. De Freisingen püspökség, mely az Ybbs és az Url még kevésbbé, vagy épen nem polgárosított tájain, valamint a Morva mezején levő Gross-Enzersdorf környékén bajor beköltözőket telepített meg, a műveltséget birtokszerzéseivel szintén meglehetős messze vitte előre.

E mellett a Tegernseeben levő Szent-Quirinus zárdából a szerzetesek újra a Wachauba vonúltak és az Enns-erdőben és ottani birtokaik későbbi középpontja, Strengberg körül, továbbá a Piesting és a Triesting közt, valamint a Schwechat vizénél, a hol mindenütt királyi jószágokat kaptak, áldásos működést fejtettek ki. Ugyanezt mondhatni a niederaltaichi szerzetesekről, kik számos jószágot műveltek a Schmida, Zaja és Schwarza mentén. Szerzetök — ők ugyanis benczések voltak — „ora et labora" jelmondatához képest a vallás és a művelődés ezen hírnökei a nehéz munka tanyái mellett hegyen-völgyön kitűzték a keresztet, kápolnákat ácsoltak, sőt gyakran egy-egy templomocskát is, mely a szétszórt gyarmatosok szellemi gyülekező pontjául szolgált.

De a műveltségre hasonló dús áldást hoztak a belföldi melki és szentpölteni kolostorok is, amaz, melyet Lipót az első őrgróf alapított, Sz.-Lipótig a Babenbergiek szék- és temetkező helye volt; ez a magyar uralom alatt

egészen elpusztúlt; csak Eigilbert passaui püspök újította meg 1040-ben s látta el gazdag adománynyal. Akkor keletkezett az erlai apácza-zárda s az ardaggeri világi kanonokság is.

Világi főurak, legelől magok az őrgrófok ép ily kiválóan részt vettek a polgárosítás fejlesztésében, mely hogy minő sebes haladásokat tett, mutatja a sok folyó-, rét-, hegység- és tájnév, a melyek az akkori ajándékozó vagy adománylevelekben fölmerültek. A trónviszályok közben a magyarok gyakran betörtek, falvakat és tanyákat felgyújtottak, lakosaikat megölték vagy

Pütten a jelenkorban.

fogságra hurczolták ugyan, de maga az Ostmark keleti határát illetőleg sértetlen maradt. Amaz időben, mikor az ilyen betörés alkalmával (1042) romba dőlt Hainburg vára és városa a magyarok ismételt támadásai daczára újra fölépíttetett, épült a Lajta síkságán messzire uralkodó ormon Pütten vára is, a pütteni grófság, sőt az egész ország erős védbástyája.

Minthogy a magyarok és III. Henrik császár közt 1043-ban kötött békeszerződés Magyarország felé a Morva s a Lajta folyókat tűzte ki az Ostmark határául, területének alakúlata végkép megállapíttatott, s ezzel a Babenbergi őrgrófok első nagy feladata is megoldást nyert. Ez időtől kezdve az őrgrófok inkább Németország ügyeivel, főleg a Staufiaknak

a Welfek ellen való harczaival foglalkoztak. Okos és czéltudatos eljárással, melyet a Staufiakkal való családi összeköttetés s a fejedelmi hatalom általános szilárdulása nagyban előmozdított, őrgrófi méltóságuk herczegivé emelkedett, a mivel nagyobb önállóságra is szert tettek.

A hatalmas küzdelemben, mely IV. Henrik császár és VII. Gergely pápa közt támadt, császár és pápa is megtalálta előharczosát az Ostmarkban, amaz a győzedelmes Ernő őrgrófban s eleintén még utódában, Szép Lipótban, ki azonban később változékony pártállásával sok nyomort és inséget hozott az osztrák őrgrófságra, a pápa pedig Altmann passaui püspökben, a göttweigi zárda alapítójában (1083).

Szent Lipót őrgróf sohasem vett részt e viszályban, de jámbor és szigorúan egyházi érzelme daczára — uralkodása első idejét kivéve — mindenkor V. Henrik császár pártján állt, a kinek nővérét, Ágnest, a Staufi Frigyes sváb herczeg özvegyét később nőül is kapta. Ágnes volt egy részt a Hohenstaufi császári ház ősanyja, minthogy Frigyes sváb herczeg és Konrád, a későbbi III. Konrád király az ő — első házasságából származó — gyermekei voltak; más részt Babenbergi Lipóttal való házassága folytán a Babenbergi házból való herczegek szintén ő tőle származtak.

Szent Lipót 1106-ban még Melkben tartotta nászát Ágnessel, de csakhamar azután székhelyét a Kahlenbergen épült új kastélyba tette át, a melynek közelében 1107-ben alapította Klosterneuburg kanonok-zárdát, hol a kereszthajó egyik ódon üvegfestményén még megvan képe mint alapítóé.

A Staufiakkal való közeli rokonság jelentőséges lett a Babenbergiekre nézve; annak köszönhették, hogy, midőn azok és a Welfek közt a nagy küzdelem kitört, III. Konrád király IV. Lipót osztrák őrgrófnak — féltestvérének — adományozta a Büszke Henriktől elvett bajor herczegséget, a mely Lipót korai halála után testvérére, Jasomirgott Henrikre szállott át. Midőn ez utóbbinak Oroszlán Henrik javára le kellett a bajor herczegségről mondania, azért kárpótlásúl I. Frigyes császár herczegséggé emelte Ausztriát és nagy kiváltságokkal ruházta fel, a melyek az úgy nevezett privilegium minus-ban foglaltatnak.

Ez okmány szerint az új herczegség nem csupán a fiakra, hanem a leányokra is örökjogilag átszállhatott, sőt a ki közülök magtalan maradna, jogosítva volt a császári jóváhagyás fentartásával utódát megnevezni. A herczegség határain belől a herczeg beleegyezése nélkül idegen birói hatalom

nem működhetett s a herczeg a birodalom irányában más szolgálatra nem volt kötelezve, mint arra, hogy a bajor földön tartott birodalmi gyüléseken, ha meghívatik, megjelenjék s az osztrák határtartományokban folyó birodalmi hadjáratokban csapataival részt vegyen. „Igy lett Ausztria külön álló, a birodalomtól majdnem, Bajorországtól pedig teljesen független herczegséggé“ s ezzel belső fejlődésének és területi kiképzésének ismét egy nagyon fontos korszakához jutott.

A mi akkori határait — a mai Alsó-Ausztriáról szólunk — illeti, fölemlítendő, hogy a Semeringtől a Piesting vizéig terjedő terület, az

Laa vára.

egykori Pütten őrgrófság, politikai tekintetben még Styriához tartozott. Ellenben Csehország felé nagyon bizonytalan maradt a határ. „Itt az óriási Éjszaki-Erdőt, a mely egykor a Dunától éjszakra eső csaknem egész országot ellepte, a német parasztok szorgalmas keze lassan-lassan nagyobbára kiirtotta és ugyanoly mértékben, mint Ausztria felé, terjedt a cseh herczeg birtoka is éjszaki irányban.“ Ebből sokszoros ellenségeskedés s végül elkeseredett háború támadt Jasomirgott Henrik herczeg és Boleszló cseh herczeg közt, a mely a Babenberginek halálával (1177) sem szünt meg s csak 1179-ben vezetett arra, hogy Ausztria határát Csehország felé szabályozták.

Ausztria herczegség első nagyobbodása Styria megszerzésével történt V. Lipót alatt, a ki azt VI. Ottokártól, a Traungau utolsó grófjától szerzé meg. A szerződési okmány az Enns melletti Szent György hegyen 1186 augusztus 17-én kelt, az adományozás pedig 1192 május 24-én történt.

V. Lipótnak a fiával, a „dicső" VI. Lipót herczeggel, kezdődött a Babenbergi uralkodók legfényesebb és legünnepeltebb ideje. VI. Lipót műveltség, szellem és ékesszólás, valamint nemes jellem tekintetében kitűnő egyéniség levén, minden rendnél, kivált pedig a polgárságnál legfőbb tiszteletnek és szeretetnek örvendett. Bécsben fényes udvart tartott, hol az ország nemes urai, költők és lantosok jártak ki s be. E mellett Lipót hősiesen harczolt a szent földön és Spanyolországban a hitetlenekkel.

Ausztria anyagi lendületével és szellemi virágzásával, valamint a saját házának öregbedő hatalmával és tekintélyével összhangban Lipót külön országos püspökséget akart Bécsben alapítani. III. Incze pápa az 1207-ben és 1208-ban folytatott tárgyalásokat eleintén kedvezően fogadta. Később azonban valószínűleg Manegold passaui püspök ellenmondása meghiúsította e tervet.

A „harczos" II. Frigyes herczeg, uralkodása, atyjának vidám, boldog éveihez képest mozgalmas és viharos volt. Mindjárt eleintén föllázadt ellene az országos nemesség. A csehekkel és a magyarokkal való küzdelmek, belháború (mi közben az erős Laa határvárost s a szomszédos területet Venczel cseh király fenyegette,) s a birodalmi fejedelmek támadásai foglalkoztatták egész uralkodását. A pápa és a császár közötti küzdelemben, midőn mindketten az ő támogatásáért versenyeztek, okosan tudta emelni állását és tekintélyét s amattól a bécsi püspökség alapítását, az utóbbitól pedig a királyi méltóságot követelte. De kevéssel azután, mikor e tárgyalások meghiúsultak, „harczos" Frigyes a magyarokkal a Lajtánál vívott csatában elesett. (1246 jun. 15.)

A férfi kora virágában elhunyt herczeget Heiligenkreuz kolostor cisterci szerzetesei káptalan kápolnájában temették el, melynek csöndes sírboltjában porlanak azóta csontjai. Vele, az utolsó, magtalanúl elhalt Babenbergivel sok remény és terv szállott sírba. Országszerte panasz és siralom hangzott, mert viharos jövő várakozott alattvalóira.

Mióta a Babenbergiek Németország nagy kérdéseibe belebonyolódtak, hatalmi állásuk, főleg 1156 óta szintén nagyot emelkedett. Az őrgrófi, utóbb a herczegi méltóság örökössé váltával és a császárok és pápák küzdelmei folytán, mint a birodalom más területein, Ausztriában is kifejlődött az

országos souverainitas, minthogy a lakosok lassankint kivonattak a birodalom fejével való egyenes kapcsolatból s immár az annak jogaival felruházott országos fejedelem közvetetlen alattvalói lettek.

Az akkori művelődés fejlődésének egyik leghatékonyabb eszköze a kolostorok alapítása volt, a melyek az anyagi és szellemi élet és alkotás középpontjainak mutatkoznak. Azokból terjedt el a műveltség a nemesek, valamint a polgárok közt, a mint ez a művészet s a tudomány fejlődésének

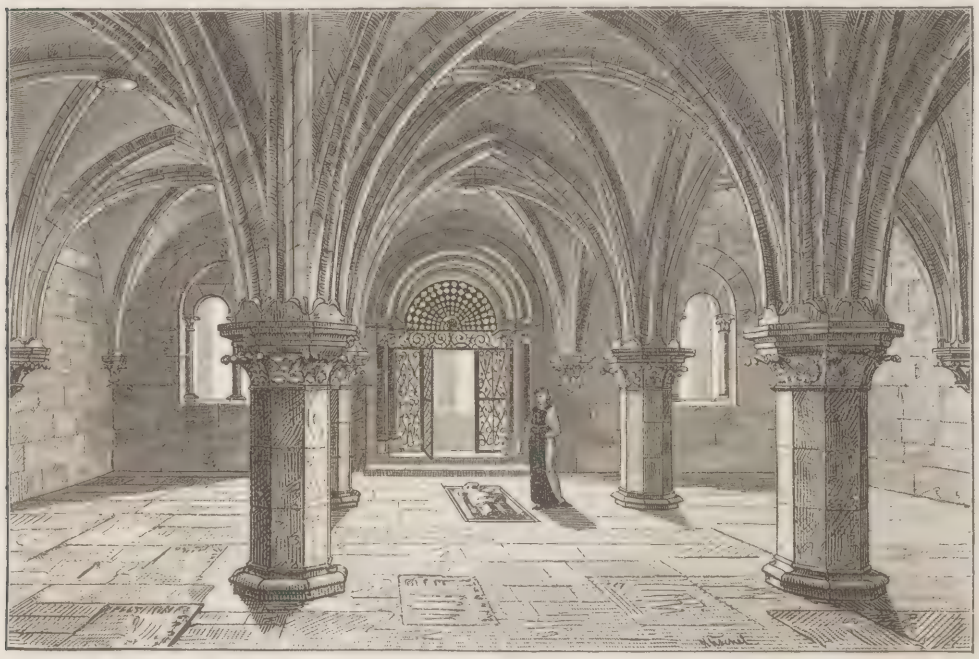

A heiligenkreuzi klastrom csarnoka.

a menetéből kimutatható. A kolostorokban már korán voltak iskolák, úgy nevezett zárda- vagy külső iskolák, hol a nemesek és szabadok fiai oktatást nyertek az irásban, olvasásban meg a számolásban, valamint a vallásban; voltak továbbá belső iskolák a rendtársak számára, kik azonban itt még kevés hittudományi ismeretre tehettek szert. Ez iskolák közt a leghíresebbek és legrégibbek egyike a göttweigi volt Hartmann apát (1093-tól 1114-ig) alatt; ezen kivül még a melki, herzogenburgi és a klosterneuburgi említendő. A tanítás mellett a barátok a történetirással is foglalkoztak, leginkább krónikák és életrajzok szerkesztésével; ez 1123-ban Melkben kezdődött s a XII. századnak a közepe óta a többi kolostorokra is elterjedt; foglalkoztak

továbbá költészettel s külön irószobákban, úgy nevezett scriptoriumokban, kéziratok másolásával és festésével. Nemcsak a tudományok, hanem a szépművészetek is ápolást nyertek a zárdákban. Hogy a legrégibb s román stilben épült templomok falait festmények díszítették, az okmányilag bebizonyítható. A legtöbbje ezen első zárdatemplomoknak már réges-régen elpusztult, még rajz sem maradt fenn rólok; csupán Heiligenkreuz, Zwettl és Lilienfeld cisterci zárdákban származnak a kereszthajó, templom és dormitorium (a barátok hálóházai) legrégebb részei ez időkből.

Az Enns alatti Ausztriában már a Babenbergiek korában virágzott a szárazföldi és vízi kereskedés, s épen itt, az előre törekvő iparos nyugatnak és keletnek nyers terményekben gazdag országai közti határon, itt, hol a legfontosabb forgalmi erek egyike, a Duna folyik, az üzleti életnek még pezsgőbbé kellett válnia. Különösen a Szent Lipót és Jasomirgott Henrik alatt a szent földre menő keresztes hadak, melyek útjokat Ausztrián át vették s mindenütt sok eleséget, ruhát és más czikket fogyasztottak, fokozták a belső kereskedést, egyszersmind azonban a kereskedelmi érintkezést Konstantinápolyig és a keletig kiterjesztették; Tulln, Bécs és Hainburg jelentékeny lerakodó- és vásárhelyekké, Ybbs, Melk és Stein jövedelmező vám- és harminczadhelyekké fejlődtek. Az az árú- és kereskedelmi forgalom, a mely a XII. században St.-Pöltenen át ment, virágzónak, az pedig, a mely a Semeringen át Velenczébe vezető ősrégi híres úton folyt, szerfölött élénknek mondható.

Ipar és kereskedelem azonban jó pénzt (akkor csak érczpénz volt) föltételeznek, mert az mozdítja elő a gyors árúcserét. A pénzverés kizárólagos uralkodói jog volt s a kremsi, bécsi és bécs-ujhelyi verőházakban gyakoroltatott. Még az ezüst és aranypénzzel, sőt gyöngygyel és drágakővel való egész forgalom is közvetetlenül a pénzverő-háznak volt alárendelve.

A kereskedésnek és iparnak a városokban való lendülete mellett természetesen a polgárok jogi és társadalmi viszonyait is szabályozni kellett; ez kiváltságok, városi és vásárjogok utján történt. Már 1159-ben szabadságlevelet adott Konrád passaui püspök St.-Pölten városának. Az 1244-ki (július 1.) bécsi városi jog ugyanazon időben majdnem szó szerint vétetett át Hainburg város törvénykönyvébe, Bécs-Ujhely pedig Harczos Frigyestől kapott különböző szabadalmakat. Mindnyájok a magok idejéhez képest mintaszerű határozatokat tartalmaztak a városi közigazgatás különböző ágainak a rendezésére.

Harczos Frigyes halálakor még élt egyik nővére Margit, Henriknek, a letett római királynak az özvegye, továbbá egyik unokahuga, Gertrud, Ulászló cseh trónörökösnek a hitvese; mindketten követelést támaszthattak a Babenbergiek dús magánjószágaira, de nem a megürült birodalmi hűbérre, Ausztriára és Stiriára; ezt még az 1156-ki privilégium alapján sem tehették, miért is II. Frigyes császár, mint a tulajdonképeni hűbérúr, nem sokára Ottó ebersteini grófot küldé mint „kapitányt és helytartót“ Ausztriába.

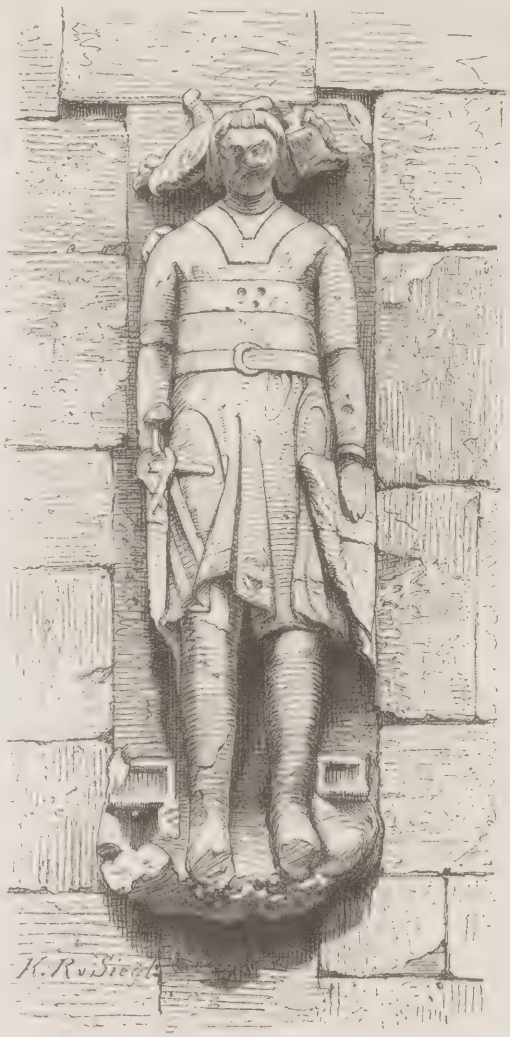

Harczos Frigyes sirköve.

Az ügyet még bonyolultabbá tette az, hogy IV. Incze pápa szintén beleavatkozott a viszályba s Babenbergi Gertrud női örökösödési joga javára döntött, a kinek második férje (az első, Ulászló, még az 1247-ki év kezdetén elhúnyt) Herrmann badeni őrgróf, mint „Ausztria herczege“ itt nem sok párthivet talált. A császári párt túlsulyban maradt mindaddig, míg II. Frigyes és hason nevű unokája, a kinek Ausztriát meg Stiriát végrendeletében szánta volt, el nem húnytak. Ekkor azonban az egykori babenbergi országokban a Welf párt ismét merészebben lépett fel. Erre támaszkodva Ottokár, I. Venczel cseh királynak a fia, 1251-ben haddal nyomúlt Ausztriába, hol általánosan elismerték. A háború, a melybe kevéssel azután Ottokár IV. Béla magyar királylyal bonyolodott, pápai közvetítés mellett olyan békekötéssel végződött, a mely Ausztria és Stiria két herczegségnek általánosságban megállapította a mai határait. Egy újabb háború Ottokárt egész Stiriának birtokába helyezte.

A német birodalomban folyó belviszályok miatt Ottokár a birodalmi hűbérek háborítatlan birtokában maradhatott, míg Rudolf habsburgi gróf német királylyá nem választatott. (1273.)

Rudolf nem hagyhatta őt tovább e hűbérek birtokában, ha a birodalom érdekét és méltóságát meg akarta óvni. Mivel azonban Ottokár ismételt felszólításra sem tette le a hűbéresküt, a hűbéreket sem adta ki s meg sem hódolt, megindíttatott ellene a birodalmi háború, a mely arra kényszeríté, hogy az 1276 november 21-ki szerződésben kiadja a Babenbergiek birodalmi hűbéreit. Mikor azután a nehézségek, melyekbe a béke határozatainak a végrehajtása ütközött, ujabb háborúra vezettek, Ottokár a Morva mezején, Dürnkrutnál vívott csatában (1278 augusztus 26) elesett.

E következményekben gazdag esemény után Habsburgi Rudolf király még három évig Bécsben maradt, hol kegyelmével a nemességet, kiváltságok és szabadalmak adományozásával a kolostorokat és a városokat megnyerte a maga házának, a törvény s a belső béke biztosításával pedig országszerte bizodalmat és ragaszkodást keltett. Kezdettől fogva arra törekedett, hogy a Babenbergi országokból erős családi hatalmat alapítson s azt a fiainak, Albertnek és Rudolfnak juttassa.

Mikor 1281-ben Ausztriából eltávozott, fiát Albertet egyelőre birodalmi helytartónak nevezte ki. Utóbb a birodalmi fejedelmek hozzájárulásával az Augsburgban (1282 deczember) tartott gyülésen, a melyen sok ausztriai úr is megjelent, fiainak adományozta Ausztriát és Stiriát. Hogy a kettős uralkodás minden eshetőségének elejét vegye, Rudolf király az osztrák rendek kérelmére az 1283 június 1-én Rheinfeldenben kelt családi rendtartásban egyedüli urukká Albertet tette, a kit ünnepélyes esküvel el is fogadtak.

Albert volt az első Habsburg-házi fejedelem Ausztriában. Két irány jellemzi belső politikáját: először teljesen át volt hatva az államhatalom eszméjétől, valamint fejedelmi kötelességeinek jelentőségétől; nehéz viszonyok közt szilárdította meg uralkodói hatalmát az elégedetlen, dölyfös nemességgel szemben, a mely addig sok és gyakran erőszakos túlkapásokat engedett meg magának; belpolitikájának második főiránya viszont a papság és a polgárság iránt való magatartásában nyert kifejezést.

A nemesek rakonczátlankodását, a kik 1295-ben és 1296-ban Kuenringi Leutold, Puchheimi Albero és Sumeraui Konrád alatt nyilt lázadást támasztottak Albert ellen s a triebenseei gyülésben az általok gyülölt, Svabenből származó tanácsosok eltávolítását követelték, meghiúsította s

karddal fojtotta el; a lázadás vezetői, miután váraikat elfoglalta, kegyelemre voltak kénytelenek magokat megadni. Ellenben a kolostorok polgárosító működését, a városok virágzását és a polgárok jóllétét kiváltságok és szabadalmak adományozásával, vagy megerősítésével a legnagyobb készséggel és jóindúlattal mozdította elő. Szép lovas pecsétével díszített számos okirata tesz erről ma is tanúbizonyságot.

Albertről a fiaira is átszállt a vágy, hogy a német császári trónra jussanak; de az események bebizonyították, hogy a Habsburgok akkori családi hatalma e czél állandó biztosítására még elégtelen volt. II. Albert és fivére, Ottó, 1330 után csakugyan egészen a saját országai felvirágoztatásának szentelte magát. II. Albert uralkodása főleg az Enns alatti Ausztriára volt áldásos, noha mint más országokban, épen akkor pusztított itten is az iszonyú „fekete halál". Nagyra törő fia, IV. Rudolf, az „alapító", valóban irigylésre méltó virágzásra segíté országát. Csakhogy nem sokára, mint a habsburgi országokra általában, úgy különösen az Enns alatti Ausztriára végzetessé vált, hogy Rudolf halálával a testvérei,

I. Albert lovas pecsétje.

III. Albert és III. Lipót ezután nem úgy, mint addig családjuk hasznára történt, közösen kormányozták országaikat, hanem 1379-ben osztályra léptek, a mely szerint III. Albert és utódai — Albert-féle ág — az Enns alatti és feletti Ausztriában, Lipót és utódai pedig — Lipót-féle ág — a többi országokban uralkodjanak. Ez az egyesség rejté magában mindazt a sok szerencsétlenséget, a mely a legközelebbi évszázadban a Habsburg-házra és országaira, de első sorban az Enns alatti tartományra zúdúlt.

III. Albert, a „czopfos", jámbor és békeszerető, a tudományokat kedvelő úr vala, a ki szivesen időzött visszavonúltan az általa épített Laxenburgban. De már fia, IV. Albert, „a világ csodája", alatt kitört a viszály a Lipót-féle ágból való Vilmos herczeggel, a ki erős pártot szerzett az Enns alatti országban és Albert külső ellenségeihez csatlakozott. Ez átkos családi

viszályokhoz morva rabló-lovagoknak a betörései járúltak, a kikkel a Duna jobb partján levő várak nemes birtokosai csakhamar kezet fogtak úgy, hogy üzelmeiket hasztalan próbálta az uralkodó rendkivüli birói eljárással fékezni. Midőn IV. Albert 1404-ben elhúnyt, a Lipót-féle ágból való Lipót és Ernő testvérek közt támadt a még csak hét éves V. Albert herczeg feletti gyámság tárgyában pörpatvar, a melynek kiegyenlítésén az osztrák rendek a bécsi gyülésen (1406) hasztalan fáradoztak. Lipót később megegyezett ugyan Ernővel s átvette az V. Albert herczeg feletti gyámságot, de csakhamar új viszályok támadtak, a melyek 1407-ben polgárháborúra vezettek. Ez, minthogy polgárság meg nemesség eltérő pártállást foglalt el, a következő években mindkét részről nagy hevességgel, sőt elkeseredéssel és ritka vadsággal vívatott. Noha a két herczeg több egyezményt kötött egymással, a pártok tovább folytatták „kegyetlen játékukat", míg Zsigmond császár azon eldöntése, hogy a két herczeg közösen vigye a gyámságot, végét nem szakította a küzdelemnek (1409). A béke helyreállítottnak látszott ugyan, de az Enns alatti földet csak rendkivüli intézkedésekkel lehetett a sok rablótól és tolvajtól megtisztítani.

A fiatal V. Albert herczeget, hogy az 1410 augusztus havától 1411 januárig pusztító pestis ellen védjék, Starhemberg várába vitték. Minthogy a rendek 1406-ki határozata értelmében a gyámságnak 1411 április 24-én véget kellett volna érnie, Lipót és Ernő herczegek azonban erre semmi előkészületet sem tettek, Wallseei Reinprecht és Eckartsaui Konrád Albertet megszöktette tartózkodása helyéről s Eggenburgba vitte, a hol az összegyült rendek lelkesedéssel fogadták s a gyámság alól fölszabadítottnak nyilvánították. Lipót herczeget, mint mondották, az esemény annyira felizgatta, hogy a bécsi várban megütötte a szél, mire csakhamar meghalt (1411 június 3).

V. Albert hű tanácsosoktól környezve komolyan azon fáradozott, hogy a sebeket, melyeket külső és belső ellenség ütött a lakosság minden rétegén, megorvosolja. De csakhamar új zivatarokat támasztottak a csehországi hussziták. Ama háborúkban, a melyeket Zsigmond császár „ezen minden cultura ellenségei ellen" viselt, az 1425—1431. években a Dunán túli vidékekre tett pusztító betöréseik gyászos epizodot képeznek. Ismételve kifosztottak és fölperzseltek városokat, helységeket és falvakat, lakóikat korkülönbség nélkül kegyetlenül lekaszabolták, vagy fogságba hurczolták, szántóföldeket és szőlőket elpusztítottak s a polgárok és parasztok jólétét évekre tönkre tették.

V. Albert Zsigmond császárnak a legidősebb leányával élt házasságban s követte az ipját a német trónon, valamint Magyarország és Csehország királyi székén is. De halála sok zavarra adott okot. Valamint Albert fiatalságát zord viharok tombolták körül, úgy egyetlen fiát, Lászlót, a későbbi magyar királyt, a ki, mivelhogy atyjának a halála után született, árván születettnek, posthumusnak neveztetett, szintén hasonló sors érte.

Ausztriában a stajer ágból (mert a Lipót-féle ág ismét a stajer és a tiroli ágra szakadt) való V. Frigyes herczeg (mint császár III. Frigyes) vette át a házi szerződések és V. Albert végrendelete, valamint a perchtoldsdorfi országgyűlés (1439) határozata értelmében az árván született László feletti gyámságot.

Czopfos Albert.

De épen ez a gyámság szolgáltatott tizenkét esztendei nyugtalanságra és szerencsétlenségre okot, a melyek különösen az Enns alatti országot sújtották fájdalmasan. III. Frigyes ugyanis első sorban V. Albert zsoldosainak a kifizetése miatt összeveszett az ország rendeivel. Az elégedetlenség meg a félreértések még inkább szaporodtak, midőn az 1444-ki országgyűlésen a rendek azt hányták szemére Frigyesnek, a ki gyámoltját Gráczba vitette, hogy Ausztriát el akarja vonni a jogszerű örököstől. E vád mögött az a kívánság lappangott, hogy a rendek a gyermek Lászlót a magok hatalmába kerítsék. Ugyanekkor csehek és morvák, időnkint magyar csapatok is be-betörtek az Enns alatti országba a nélkül, hogy akár a rendek, akár Frigyes bármit is tettek volna a védelem érdekében.

A rendi mozgalom Frigyes ellen folyton növekedett. A wullersdorfi országgyűlésen a rendek, melyekhez Bécs, Krems, Stein, Klosterneuburg, Korneuburg és Tulln városok csatlakoztak, azon határozatot hozták, hogy küldöttség menjen Frigyeshez Bécs-Ujhelybe, s mint a magyarok és a csehek, az is követelje tőle a gyermek László kiadását. Végül a rendek a bécsi

országgyűlésen, 1451-ben a kormányt is magokhoz ragadták, Eytzingert főkapitánynyá nevezték ki, s míg Frigyes Lászlóval Rómában időzött, a magyarokkal és csehekkel szövetkeztek. Mikor Frigyes Rómából haza tért, Cillei Ulrik gróf és Eytzinger Ulrik Bécs-Ujhelyben ostrom alá fogták (1452); de az ostrom csak nehány napig (augusztus 27-étől szeptember 1-ig) tartott, mert Frigyes az 1452 szeptember elsején kelt szerződésben árván született Lászlót a gyámság alól fölmentette.

László önálló uralkodása, ha ugyan fiatal kora s Cillei Ulrik és Eytzinger hatalmas befolyása mellett annak nevezhetjük, az Enns alatti országot ismét a béke nehány esztendejével örvendeztette meg. Nem egy kiváltságlevele — szép pecséteivel ellátva — maradt reánk s bizonyítja az egyház és a városok iránti kegyelmét. De az ifjú uralkodó legközelebbi környezetében Cillei Ulrik és Eytzinger Ulrik elkeseredetten küzdöttek a hatalomért s egymást minden áron háttérbe igyekeztek szorítani, mi amannak sikerült is azért, mert a rendekre támaszkodhatott.

László még élete virágkorában halt meg Prágában 1457 november 23-án mint az Albert-féle ág utolsó sarja. III. Frigyes császár ez ág országainak örökösévé nyilvánította magát. E miatt közte és indulatos, uralomra vágyó testvére VI. Albert herczeg közt viszály támadt, a melyben az alsó-ausztriai rendek az utóbbinak a pártját fogták. Egy 1458 június 27-én Bécsben kelt osztozkodó szerződés azt határozta ugyan, hogy a császár az Enns alatti, VI. Albert pedig az Enns feletti országot kapja, Bécset ellenben a rendek kormányozzák; de ez a szerződés nem hozta meg a békét. A viszálynak későbbi, az Enns alatti országra keserves folyamán Podiebrad György cseh király „segítő“-ként, „döntő biró“-ként lépett közbe s csapataival rabolva és pusztítva rontott be az országba, mely ekkor szertelenül szomorú látványt nyújtott; terhes adók, rossz pénz, fizetetlen zsoldosok fosztogatásai, mint a krónikások részletesen leírják, nagy nyomorba döntötték a lakosságot.

VI. Albert herczeg híveivel szándékosan táplálta a békétlenséget, szövetségekkel gyarapította erejét s csaknem az egész országot hatalmába keríté. A laxenburgi fegyverszünet (1461 szeptember 6-tól 1462 junius 24-ig) óta Frigyes tiltakozásai daczára önhatalmúlag összehívott országgyüléseket tartott. Az 1462-ki mozgalmas bécsi gyülés és a császárnak a bécsi Burgban való ostromoltatása után a segélyére sietö cseh király, Podiebrad György közvetítésével Frigyes és Albert közt 1462 deczember

2-án Korneuburgban szerződés létesült, mely Alsó-Ausztria és Bécs kormányzatát nyolcz esztendőre Albertre ruházta évi 4000 arany forint lefizetése fejében. Mikor VI. Albert 1463 decz. 2-án hirtelen meghalt, III. Frigyes császár egyedüli ura volt ugyan Ausztriának, de tekintélye nagyon alászállott s a közbéke nem állott helyre. A rendek elégedetlen elemei Mátyás magyar királyhoz fordúltak. Hunyadi Mátyás király és Frigyes császár közt már rég feszült volt a viszony, mely végre nyilt háborúra vezetett.

Árván született László pecsétje.

Trautmannsdorf vára, valamint a Bécs, Bécs-Újhely, Klosterneuburg és Korneuburg közötti föld a magyarok hatalmába kerúlt; csak a két első várost, továbbá Kremset és Steint ostromolták hiába. Az 1477 deczember 18-dikán Korneuburgban kötött béke rövid életű volt. Mátyás már 1478 óta új háborúra készült, 1480-ban hadat is üzent Frigyes császárnak, de csak két évvel később jelent meg a Morvánál, meg a Lajtánál. A háború csaknem az egész országot elpusztította s minthogy mindenütt hiányoztak az ellenállás ereje és eszközei, egyik vár, egyik város a másik után kerúlt — legelőször Hainburg és Lajta melletti Bruck — a magyarok kezébe. Bécs 1485-ben hosszú, kemény ostrom után, a következő évben pedig Horn, Zwettl és Stein adta meg magát. Bécs-Újhely csak 1487-ben esett el. Krems, Melk, Waidhofen an der Ybbs s nehány más nagyon megerősített hely mindvégig a császáré maradt.

Mátyás király 1490 április elején húnyt el, mire Miksa római király sebtiben hadakat gyűjtött s Linzben és Gráczban készült Alsó-Ausztria

visszafoglalására. O vele, a ki atyja halála után (1493 augusztus 19) az összes Habsburgi országokat egy kézben egyesítette, új, jobb idő vette kezdetét.

Ha a történet ezen forduló pontján egy pillantást vetünk a művelődésre, első sorban a vallás-egyházi mozzanat az, a melyet, minthogy az egész akkori életet áthatotta, előtérben látunk. Mint egykor a Babenbergiek, úgy a Habsburgok is számos egyházi alapítványt tettek Alsó-Ausztriában. Az ország egyházi kormányzata a passaui püspökre volt ruházva, a kinek helyettese, az officialis, Bécsben tartózkodott. Csupán Bécs meg Bécs-Újhely vétetett ki illetékessége alól, minthogy e két hely mindegyikén 1468-ban külön püspökség állíttatott, melyek megyéje azonban csupán magokra e városokra s azok legközelebbi környékére terjedt ki.

A rendek befolyása a közügyekre, főleg az uralkodóház tagjai közt folyó hosszú küzdelmekben lényegesen gyarapodott. A rendek élén a Landmarsall állt, ki ősidőtől fogva a legfőbb bíró, háborúban pedig a nemesi fölkelősereg főkapitánya volt. A herczeg nevezte ki. Ő volt az országgyűlésnek, valamint a landmarsalli törvényszékeknek is az elnöke.

Bécs mellett már régibb időben kiváltak Klosterneuburg, Korneuburg, Tulln, Szt. Pölten, Krems és Stein városok; ezek voltak az ipar és a kézmű székhelyei, a kereskedelem és a forgalom középpontjai. Ezek, valamint a nagyobb mezővárosok is külön új rendtartásokat és kiváltságokat kaptak, vagy a régibb korból származó ilyen szabadalmaik ismét megerősíttettek. Az egyes iparágakat zárt egyesületek, szövetkezetek vagy czéhek keretében űzték, a melyek szintén saját szabályaikkal bírtak. A legkiválóbb iparok közé tartozott akkor a posztónyírás Kremsben és Tullnban. Waidhofen an der Ybbs és Scheibbs helységekben, a Stajer, az Ybbs és az Erlaf völgyeiben, valamint az egész Ötscher-vidéken, főleg a XV. században, a vasipar minden ága nagyban virágzott. A gyártmányok élénk kiviteli kereskedelem tárgyát képezték, mely főleg Ybbs városából indult ki. A vas mellett a bor és gabona, valamint gyapjúárúk tették az Enns alatti országrésznek fontosabb kereskedelmi czikkeit.

Igen jelentékeny volt az átviteli kereskedelem Olaszország és a Kelet felé. Ennek élénkítésére a sok országos- és hetivásár szolgált messze menő kiváltságokkal, számos rendtartással és szabályzattal.

A Babenbergiek kihaltakor a műveltség még csupán a papságból és a kolostorokból indult ki; csaknem minden szellemi élet ezekben összpon-

tosúlt. Ez azonban a XIV. század óta megváltozott. Mint előbb a költészet, úgy most a szellemi alkotás többi terén, kivált a tudományokban is önállóan léptek föl a világiak. A nép tömege azonban műveletlen volt és maradt, azaz nem részesült oktatásban, sőt a polgárháborúk, ellenséges betörések és a társadalmi inség elvadítólag hatottak az erkölcsökre. De a plébániatemplomok mellett voltak alsóbb iskolák, a városokban pedig a felsőbb oktatásról is gondoskodtak a latin vagy polgári iskolák (Bécs, Krems, Bécs-Újhely). És épen a legelkeseredettebb küzdelmek, ellenséges betörések és pusztítások napjaiban VI. Albert és III. Frigyes császár idején álltak a művészet különböző ágai magas virágzásban s a tudományok a leggondosabb ápolásban részesültek.

I. Miksa császár a közigazgatásban, a törvénykezésben, meg az adóügyben fontos reformokat létesített s az új szervezetben az Enns alatti ország vagy Alsó-Ausztria, a mint azóta a curialis szólásmód nevezi, az öt alsó-ausztriai örökös tartományok egyike volt. A mai közigazgatás ágai csiráikban majdnem mind a Miksa-féle intézményekre vezethetők vissza.

De Miksa reformjai csak a rendek élénk ellenzése közben létesülhettek. Ellenben az, hogy 1518 után az öt alsó-ausztriai örökös tartomány közös kormányzatot kapott, általános megelégedést keltett. De, mikor I. Miksa halálával (1519 január 12) a Habsburgi országok jogszerű birtokosainak, Károlynak és Ferdinándnak Spanyolországból való megérkeztéig ezen kormányzat képviselői tovább is hivatalban akartak maradni, ez ellen főleg Alsó-Ausztriában élénk ellenmondás támadt. Mint a többi tartományokban a rendek itt is bizottságot választottak, mely azonban a régi kormánynyal, a regensekkel csakhamar összeveszett. A bizottság megtagadott minden engedelmességet, új alkotmányt (Landesordnung) s új rendi kormányzatot alkotott, mely önhatalmúlag járt el, sőt V. Károlytól a hódolatot megtagadta s minden rendelete ellen tiltakozott.

Mikor V. Károly 1521 április 29-én Wormsban az öt alsó-ausztriai tartományt testvéröcscsére, Ferdinándra, ruházta át s az maga az ybbsi egyesült országgyűlésen, 1521 június 5-én a rendek hódolatát fogadta, a rendi ellenzékre és híveire rossz napok viradtak. Ferdinánd összehívta az udvari törvényszéket Bécs-Újhelybe, hová a regensek, meg az ellenzék is megidéztettek. A bíróság ítélete alapján 1522 augusztus 9-én a bécs-újhelyi piaczon a nemesség vezetői, Eytzinger Mihály és Puchheim János, augusztus 10 és 11-ikén pedig tíz bécsi polgár pallossal kivégeztetett.

Ez évben Luther tanai az alsó-ausztriai nép körében is terjedni kezdettek. Híveinek száma egész csöndben szaporodott, noha több ízben szigorú tiltalmak jelentek meg azok ellen, kik az úrvacsorát két szín alatt veszik föl. 1523 márczius 12-én eltiltották Luther iratainak nyomatását, elárúsítását és olvasását is.

A nemességet leginkább az önzés vezette az új tanhoz; már régen rossz szemmel nézte a dús egyházi vagyont s a vallás köpenye alatt rendi szabadságainak gyarapítására törekedett. A Károly és Ferdinánd elleni rendi ellenzék vezetői már az új tant vallották. Utóbb is évtizedeken át a nemesség sorából kerültek ki a vallásos rendi mozgalom vezetői.

Noha sulyos büntetéssel fenyíttetett, mégis szintén élénk visszhangra talált a reformatorius eszméknek a társadalmi kérdésekre való alkalmazása. Az evangeliumi szabadság tanát szívesen hallgatta a földesúri terhek sulya alatt görnyedező paraszt, a kis-polgár, meg a napszámos; itt-amott e tanok már zendülésekre vezettek; a zwettli klastrom jobbágyai még 1516-ban, később a melki és st.-pölteni, 1526-ban a lilienfeldi zárda jobbágyai támasztottak zavargásokat.

Az egyházi, rendi és társadalmi bonyodalmakhoz a török veszély is járúlt. Szolimán szultán 1529 tavaszán indúlt nagy számú sereggel Bécs ellen. A mezőséget a török leírhatatlan inségbe döntötte; mezővárosok, falvak, tanyák lángba borúltak, lakosaikat megölték, vagy rabszíjra fűzték s csak kevesen menekülhettek az erdőkbe. 1532-ben is hasonló veszély fenyegette az országot. De V. Károly császárnak Bécsbe érkezte és Kassim bégnek Schönaunál és Leobendorfnál való veresége után megszűnt legalább Alsó-Ausztriára nézve ez a veszély, ámbár még sokáig nehéz áldozatokat követelt az országtól. Az országgyűlések 1529 óta folyton ezzel a bajjal foglalkoztak. Az ország, melyet a sok adó kimerített s mely a Dunától délre úgy is el volt pusztítva, csak nehezen tudta előteremteni a költségeket, a melyeket Győr, Kanizsa és Érsek-Újvár magyar végvárak megerősítése kívánt.

Ferdinánd római király ismerte az új egyházi mozgalom indító okait s azért a régi egyházban reformokat igyekezett létesíteni. 1550 deczember havában személyesen fordúlt a kevéssel azelőtt keletkező jezsuita rend alapítójához, Loyola Ignáczhoz, ki tizenkét szerzetest küldött, a kik 1551 május végén érkeztek Bécsbe. Akkor kezdődött a klastromok vizitácziója az úgy nevezett „zárdatanács“ részéről; e hatóság akkor állíttatott s csakhamar a katholikusok összes egyházi ügyeit vezette és szabályozta. Ferdinánd, ki

előbb meglehetős enyhén bánt a protestánsokkal, utóbb szigorú intézkedéseket tett ellenök. 1554 február 20-án megtiltotta az úrvacsorának két szín alatt való fölvételét, de az 1556-ki bécsi országgyűlés kérelmére újra megengedte oly föltétellel, hogy a rendek minden további újítástól tartózkodnak s a protestáns lelkészek nem fognak nyilvánosan prédikálni. Fia és utóda, II. Miksa az egyházi pártok kibékítésén fáradozott, de minden kézzel fogható eredmény nélkül; az országgyűléseken pedig már a török vész miatt is

A régi országház Bécsben.

engedni kényszerült a protestáns rendeknek úgy, hogy ő alatta a protestantismus nagyon elterjedt. Míg Ferdinánd idején a protestáns isteni tiszteletet csak titokban tartották s az csupán tűrve volt, 1568 óta a protestáns rendek bizonyos föltételek mellett az 1530-ki ágostai hitvallást váraikban és kastélyaikban szabadon gyakorolhatták, mely engedményt azonban II. Miksa kevéssel utóbb, 1571 január 14-én az úri- és lovagrendre korlátolta.

Miksa tétovázó, határozatlan magaviseletével szemben II. Rudolf császár öcscse és Alsó-Ausztriában való helytartója, Ernő főherczeg, a ki buzgó katholikus volt, szilárd kézzel és czéltudatos erélylyel képviselte a katholikus ügyet.

Ekkor állt délelő pontján a protestantismus Alsó-Ausztriában. A nemesség, valamint a többi rendek sorában számos híve volt; voltak latin iskolái Bécsben, Lossdorfban, Steinban és Feldsbergben és a kastélyok meg a várak kápolnáiban, továbbá számos plébániában olyan lelkészek és hitszónokok prédikáltak, a kiknek többsége a német birodalomból vándorolt be.

Ernő főherczeg szigorú rendeleteket adott ki a protestáns istentisztelet, s a protestáns könyvek nyomatása, olvasása és eladása ellen. A prédikátorokat kiútasította a herczegi városokból és mezővárosokból, a katholikus lelkészeket visszahelyezte állomásaikra s a felsőbb rendeknek megtiltotta császári engedély nélkül, főleg a vallás ügyeiben, az országgyűléseken s azokon kivül gyűléseket tartani.

E szigorú rendszabályok ellen a rendek erélyes tiltakozást emeltek s a Puchheimok kastélyában Hornban ismételve összegyültek. Itt szenvedélyes jelenetek játszódtak le, sőt a nemesség az adót is megtagadta.

Ugyanez időben Alsó-Ausztriában a parasztság körében szintén hatalmas mozgalom támadt, a melyet egy részt a nagyon is sulyos földesúri terhek, más részt meg az új tan szabadsághirdető tételei idéztek elő. 1594-ben vette kezdetét Persenbeugnál, Peggstallnál és Spitznél s kiterjedt az Erdő-vidéken s a Dunától délre eső környéken át mélyen be a hegységbe. Amott Auberger János gschwendi biró és Schertl Sebestyén molnár, itt Steinhauer György neuhofeni iskolamester, Taubermann szabó s mások voltak vezetői. A parasztok megrohanták a seitenstetteni, melki, gamingi, lilienfeldi, és altenburgi kolostorokat, kirabolták a plébániákat, elhurczolták vagy megsemmisítették a készleteket, sőt városokat és mezővárosokat is arra kényszerítettek, hogy hozzájok csatlakozzanak. De, mikor St.-Pöltent ostromolták, a császári fölmentő hadak a közeli Steinfelden keményen megverték őket (1595); szétűzettek és sokan megölettek közülök. A vezetőket, a kik fogságra jutottak, Bécsben vagy a vidéki városokban kivégezték. De azért egy csapat lázadó Peggstallnál még 1597-ben is mutatkozott.

Ernő főherczeget Alsó-Ausztria helytartói tisztében a fivére, Mátyás főherczeg követte. Bizalmas tanácsosa, Khlesel, ösztönzésére 1603-ban eltörölte a protestánsok vallásszabadságát, a kik erre Bocskay István erdélyi fejedelemmel szövetkeztek. Ennek hadai Alsó-Ausztriába is benyomúltak s a Morva-mezőt egész Bécsig, meg a Lajta és a Fischa vidékét a Bécsi-Erdőig pusztították.

Mátyás a viszályban, melybe Prágában székelő testvérével, II. Rudolf császárral bonyolódott, a protestánsokat is felhasználta. De, mikor a maga óhajait elérte, nem teljesíté az igéreteket, a melyeket nekik tett, úgy, hogy az alsó-ausztriai rendek megtagadták tőle a hódolatot, 1608 október 3-án Hornban a felső-ausztriai rendekkel szövetséget kötöttek s fegyverkezni kezdtek. Erre Mátyás 1609 márczius 19-én Alsó- és Felső-Ausztria három világi rendjének szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. De ezzel szemben a katholikus rendek 1610 február 1-én szintén szövetséget kötöttek három esztendőre s kötelezték magokat, hogy a katholikus valláson megmaradnak, azt megoltalmazzák s Isten és Ő Felsége segedelmével fentartják.

Az egyházi pártok ezen küzdelmei készítették elő a harminczéves háborút, a mely a közeli Csehországban kezdődött. Még 1618-ban betörtek a cseh protestánsok gróf Thurn Mátyás alatt Alsó-Ausztriába, hogy az itteni protestánsokkal egyesüljenek. A következő év május havában Thurn Znaim felől újra átjött a határon s Bécsig nyomúlt elő, a melyet egy ideig ostromolt is. De Csehországból vett kedvezőtlen hírek ismét visszavonúlásra kényszerítették.

A politikai helyzet egyre feszültebbé vált. A protestáns rendek Thornban összegyűltek, direktoriális kormányt neveztek ki s az összes európai hatalmakhoz manifesztumot (1620 január 4) intéztek, a melyben elpanaszolták, hogy II. Ferdinánd császár jogtalanúl és erőszakos úton jutott a trón birtokába s hogy katonái kegyetlenül pusztítják az örökös tartományokat. De Bucquoy császári hadvezér csapatai részben Miksa bajor herczeg hadai támogatásával szétűzték a fölkelőket, miközben az országot néhol mérföldekre iszonyatosan pusztította egyaránt ellenség és jóbarát.

Míg a császári csapatok győzedelmesen előre nyomúltak, magok közt a protestáns rendek közt, kik ekkor Retzben gyűltek össze, szakadás állott be. A mérsékelt elemek külön váltak az ellenzéktől s 1620 július 13-án Bécsben meghódoltak II. Ferdinánd császárnak. Azok, a kik ezt tenni nem akarták, immár nyiltan pfalzi Frigyes cseh király pártjára álltak, miért is az 1619 szeptember 19-ki császári patens felségárúlóknak nyilvánította őket, javaikat pedig lefoglalta.

A fehérhegyi csata (1620 november 8) meg Bethlen Gábor visszavonúlása Alsó-Ausztria határairól végzetessé vált a protestáns pártra nézve. Javait elvették, a protestáns papokat kiútasították, s az ellenreformatiót mindenütt szigorúan keresztül vitték. A ki katholikussá nem akart lenni,

annak ki kellett vándorolnia s csupán a nemesség tarthatta meg hitvallása szabadságát. A jezsuiták mellett számos más szerzetrend működött közre a nép megtérítésén.

A harmincz éves háborúnak valamint elején, úgy a végén is sok bajt és szenvedést hoztak Alsó-Ausztriára az ellenség betörései. A jankaui győzelmes csata után ugyanis Torstenson svéd tábornok Csehországból Morván át benyomúlt Alsó-Ausztriába, hol a védtelen Retz városa megadta magát (1645 márczius 23). Erre Torstenson számos várat elfoglalva és elpusztítva Bécs felé nyomúlt. A császár és az alsó-ausztriai rendek nagy erőlködést tettek, hogy pénzt és hadat szerezzenek s elhárítsák Bécsről a fenyegető veszedelmet. Május végén a „farkassáncz"-ból kiverték a svédeket s ezzel Bécs megszabadúlt az ellenségtől. A császáriak Lipót Vilmos főherczeg fővezér és gróf Puchheim János Kristóf tábornagy alatt a svédeket lassankint kiszorították Alsó-Ausztriából, mely 1646-ban teljesen megszabadúlt tőlök.

I. Lipót császár mozgalmas uralkodása alatt Alsó-Ausztria mindinkább kiheverte e viszontagságokat. Később azonban ismét két roppant csapás egész sulyát kellett elszenvednie: a nagy pestist 1679-ben, meg a törökök betörését 1683-ban.

A pestis 1679-ben ritka hevességgel lépett föl, s egész deczember haváig tartott. Különösen július és augusztus hónapokban hágott tetőpontjára és az egykorú leirások telvék iszonyú eseményekkel, rémítő jelenetekkel, de a lakosság minden körében élő keresztény szeretet és önfeláldozás lélekemelő példáival is. A városok kapuit szigorúan elzárták és őrizték, minden személy- és árúforgalom teljesen megszakadt, az országútakon és ösvényeken csak a betegápoló szolgák, vagy menekűlők s idegenek és koldusok jártak. Hány embert ragadott el az iszonyú betegség Alsó-Ausztriában, azt nehéz megmondani, mert a halálozásról lajstromokat nem vezettek s utólag csak sommás följegyzéseket tettek. A legtöbb alsó-ausztriai város főterén ma is látható szent-háromság-szobrok e szomorú esemény emlékei.

Alig hogy az idegen, főleg a birodalomból jövő bevándorlás némileg pótolta a hézagokat, a melyeket a járvány a népesség sorában okozott; alig, hogy néhány bő termésű esztendő megenyhíté a nyomort és inséget, kelet felől már is új ellenség jelent meg Alsó-Ausztriának a határán: a török. Kara Musztafa nagyvezér 1683 tavaszán hatalmas haderő élén nyomúlt Bécs ellen s megesküdött, hogy azt birtokába keríti. A Károly lotharingi herczeg főparancsnoksága alatt álló császári sereg sokkal gyön-

gébb volt, semhogy az ellenséget föltartóztathatta volna. De segély állott kilátásban a szász és a bajor választók, meg Szobieski János lengyel király részéről.

Alsó-ausztriai földön Petronell és Elend közt 1683 július 7-én történt a császári hadak egy része és a törökök közt az első összeütközés, mely a keresztényekre nézve szerencsétlenül végződött.

A törökök közeledtére az egész országban gyors védelmi intézkedéseket rendeltek el s foganatosítottak. A rendek, a kolostorok apátjai, a városi hatóságok, versenyeztek egymással abban, hogy az utolsó perczben helyre üssék azt, a mit hosszú időn át elmulasztottak. A védelmi bizottság, a melynek élén gróf Traun Ehrenreich Ottó állott, az ország négy negyedének mindegyikébe kirendelt kapitányokat kellő utasítással látta el az erdei útaknak levágott fával való elzárására, a menedékhelyűl alkalmas városok, kastélyok, templomok, zárdák megerősítésére, valamint a hegyeken levő tűzjelek gondos őrzésére nézve. Kolweis Mátyás lilienfeldi apát és Müller Gergely melki apát jó példával mentek elől. Klosterneuburg, Tulln, St.-Pölten, Krems, Kornenburg és Bécs-Ujhely városok védelmi állapotba helyeztettek.

Rajzainkon látható a négy kerületi város: Bécs-Ujhely, St.-Pölten, Krems és Korneuburg erődítményeikkel együtt. A rajzok a második török ostromot kevéssel megelőző évekből valók. Minthogy ama korban a városok arczúlata csak nagyon lassan változott, feltehetjük, hogy az említett helyek már a XV. és XVI. században is ugyanolyanok voltak.

Mihelyt Bécs ostroma megkezdődött (1683 július 14), a nagy török hadseregnek egyes osztályai, leginkább tatár hordák barangolták be a sík földet egészen a magas-hegység félreeső völgyeiig. A hova eljutottak, fölperzselték a templomokat és plebániaépületeket, a kastélyokat és a parasztházakat; sőt egész helységek is mindenféle készlettel együtt a lángok martalékaiúl estek; a lakosokat részint fogságba hurczolták, részint lekaszabolták. Iszonyú katasztrófa sújtotta Perchtholdsdorf lakosait, a kik az oldalt álló toronyba menekültek. Klosterneuburg felső városa, a melyet Ortner Marczellin confrater védett, Bécs-Ujhely, Tulln és Herzogenburg, a melynek védelmét Nast Gergely, a bátor kanonok vezette, vitézül tartották magukat a törökök ellen. Weissenburg és Plankenstein várak, Pielach és Goldegg kastélyok, valamint Melk zárda és mezőváros és St.-Leonhard am Forst szintén bevehetetlenek voltak. St.-Pölten és Wilhelmsburg közt a törököknek

állandó táboruk volt, a honnan fosztogatva s öldökölve vonúltak a Traisen- és Gelsenvölgyben fölfelé.

Midőn augusztus 24-én valami négyezer török Lang-Enzersdorfnál a Dunán átkelt s a nagyváradi pasa seregeihez csatlakozott, hogy meg-

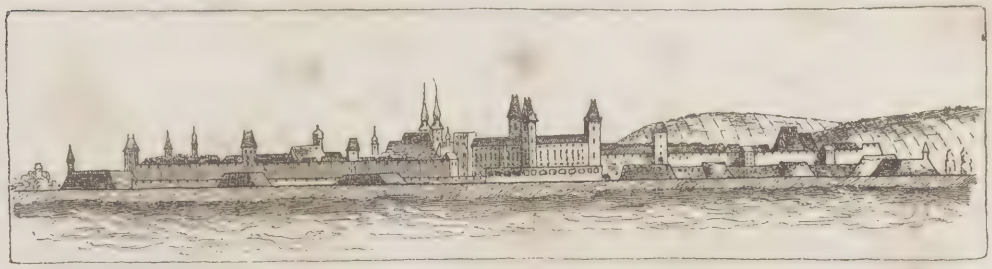

Bécs-Ujhely 1672-ben.

akadályozza a Bécs fölmentésére siető Sobieski lengyel királynak a többi segélyhadakkal való egyesülését, Károly lotharingi herczeg által másnap Stammersdorfnál keményen megveretett.

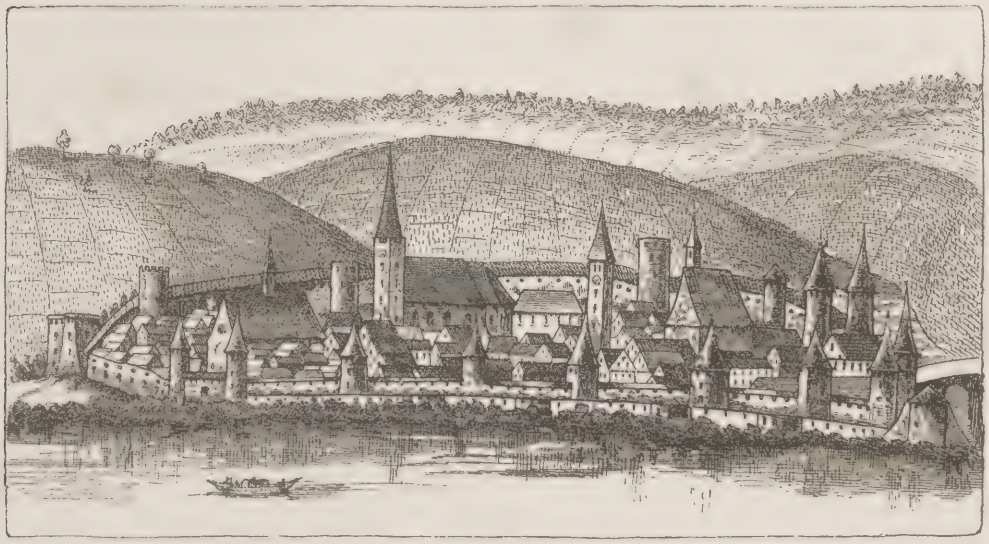

Krems 1672-ben.

Az a dicsőséges győzelem, melyet az egyesült keresztény sereg 1683 szept. 12-én Bécsnél aratott, nemcsak az erősen szorongatott, de hősiesen védett Bécset, hanem egész Alsó-Ausztriát is megmenté a török vésztől.

Lipót császár alatt Alsó-Ausztriát még másodízben is sújtotta ellenséges betörés. 1703-ban ugyanis Rákóczy Ferencz fejedelemnek a császárral

viselt háborújában a kuruczok elpusztították a Manhartsberg alatti vidéket s egész Bécsig nyomúltak, a melynek külvárosait azonban Jenő herczeg a még ma is fennálló körsánczokkal megerősítteté.

St.-Pölten 1672-ben.

I. Lipót császár uralkodásának idején történtek az első komoly kisérletek arra, hogy kereskedelem és forgalom, kézmű és ipar, sőt a mezőgazdaságnak némely ága is emeltessék, jövedelmezőségök nagyobb kelendőség

Korneuburg 1672-ben.

által biztosíttassék s így a pénzügyi és gazdasági erők, a melyek a harmincz éves háború óta csaknem teljesen kimerültek, feléledjenek és gyarapodjanak. Akkor keletkeztek az első gyárak is Alsó-Ausztriában, Walpersdorfban selyemárúk és Traismauerben szalagok és harisnyák készítésére; az első tükörgyárat 1701-ben nyitották meg Neuhausban. Külföldről hívtak be

szakavatott mesterembereket és segédeket, a kik mindenféle védelemben részesültek. A kereskedelem és a forgalom élénkítésére, valamint határainak kiterjesztésére Bécsből új országútakat építettek az örökös tartományok fővárosaiba, melyek fentartása az útvámból, vagy másféle segélyforrásokból eszközöltetett. A mezőgazdaság a kedvezőbb körülmények mellett szintén jelentékeny haladásokat tett.

A bécsi püspökséget 1722-ben érsekséggé emelték s egyházmegyéjét a Bécsi-Erdő alatti vidékre is (kivéve a salzburgi érsekséghez tartozó részt) kiterjesztették.

A hosszú béke áldásai és az anyagi jólét gyümölcsei újra erős lendületet adtak a művészeteknek és a tudományoknak. Különösen az építészet jutott VI. Károly császár alatt virágzásra. Nagyszerű zárdaépületek létesültek Klosterneuburgban, Melkben, Göttweigban, Herzogenburgban és Dürrnsteinban pompás lépcsőházakkal, dísztermekkel és gyönyörű templomokkal, melyeket a legjelentékenyebb hazai művészek képei és falfestményei díszítettek. E mellett fenkölt lelkű apátok, mint Bessel Gottfried Göttweigban, Dietmayr Bertalan Melkben a tudományokat is támogatták, a könyvkincseket és gyűjteményeket rendházaikban szaporították s tudós rendtársaikat munkáikban bátorították.

A pragmatica sanctiót az alsó-ausztriai rendek az 1720. április 22-én összehívott rendkivüli országgyülésen ünnepiesen és egyhangúlag elfogadták és ez alapon követte VI. Károlyt, a Habsburg-ház utólsó férfi sarját leánya, a jogszerű trónörökösnőnek elismert Mária Terézia az uralkodásban.

1740. november 22-én fogadta az ifjú uralkodónő a bécsi várpalota lovagtermében az alsó-ausztriai rendek hódolatát; élükön gróf Harrach Alajos jelent meg s olvasta fel a hódoló felíratot, mire a rendek letették a hűségesküt. A rendek régibb hódolatai közül legfőlebb az 1620. július 13-ki volt oly nagy politikai jelentőségű, mint ez. Mert az ifjú uralkodónőt és országait komoly veszélyek fenyegették.

Mindjárt az osztrák örökösödési háború kezdetén (1741) bajor-franczia hadsereg nyomúlt be Károly Albert választó alatt Alsó-Ausztriába. A bajorok és a francziák mindenütt nagy mennyiségű terményt és eleséget, valamint pénzbeli sarczokat zsaroltak; de a helyett, hogy egyenesen Bécsnek nyomúlt volna, Károly Albert szövetségeseitől a francziáktól rákényszerítve hirtelen éjszakra, Csehország ellen fordúlt. 1741. november 3-án az ellenség teljesen kivonúlt Alsó-Ausztriából.

A következő évben Frigyes porosz király tört be Morvából Ausztriába. 1742. február 24-én porosz gyalogság és tüzérség szállotta meg Retz városát s a Manhartsberg alatti kerületben szerteszét hadi sarczot szedett; sőt a Ziethen-huszárok egész Stockerauig és Korneuburgig portyáztak. De, midőn az osztrákok itt újra előnyomúltak, a poroszok márczius 8-án Retzből kivonúltak és Znaimba hátráltak.

Az osztrák örökösödési háború befejeztével (1748) Mária Terézia kipróbált és derék államférfiaktól támogatva fő figyelmét Ausztriának a belső

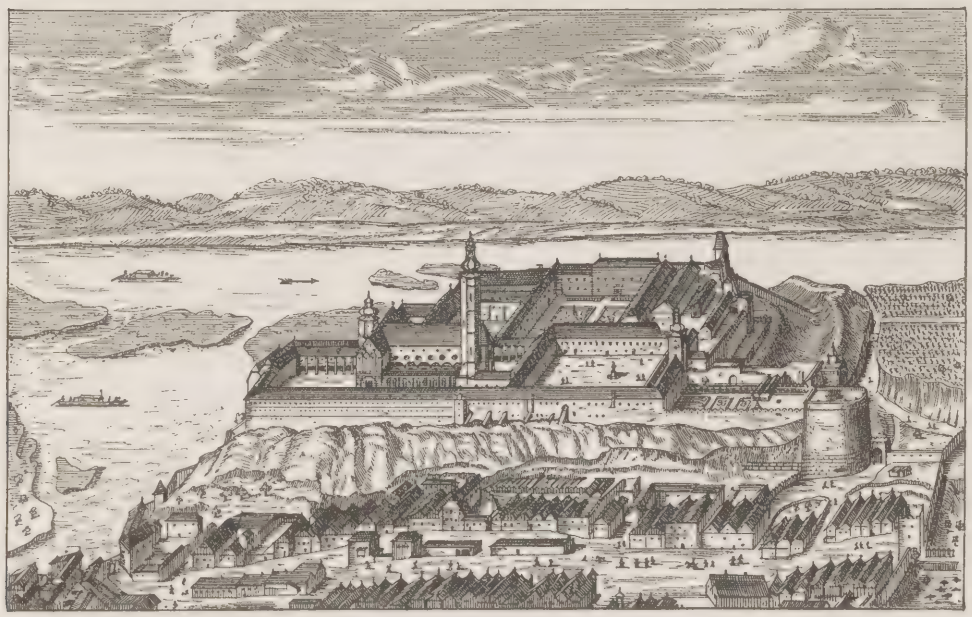

A melki kolostor a XVIII. század elején.

fejlődésére fordította. Minthogy reformjai a többi örökös tartományokra épen úgy kiterjedtek, mint Alsó-Ausztriára, a rendi önkormányzat itten is korlátozást szenvedett. E mellett a rendeknek, mint földesuraságoknak ősi jogait társadalmi tekintetekből, kiváltképen a parasztosztály helyzetének javítása érdekében szintén vagy megszűntették, vagy helyesebb mértékre szállították le. A közterheket egyenlőbben osztották fel s hogy ezt egészen igazságosan lehessen tenni, a földet szakszerűen fölmérték s 1748-ban behozták a katasztert (a Terézia-félét). Az 1772-diki robotrendező pátens (1773-ban és 1779-ben magyarázva) mérsékelte a robotmunkát és az urbéri szolgálatokat; a földesúri hatalmat, vagyis patrimonialis biráskodást némi

korlátok közé szorították négy kerületi hivatal állításával, a melyeknek székhelye Traiskirchen (később Bécs-Újhely), St.-Pölten, Krems és Gaunersdorf (később Korneuburg) volt. Hogy az alsóbb osztályok helyzete észszerű társadalmi törvényhozás utján szintén javúljon, 1765-ben megjelent a cseléd-törvény; a babona és számos más visszaélés ellen is sok intézkedés tétetett.

A nép értelmi képzéséről Mária Terézia az osztrák népiskola megalapításával gondoskodott. 1774. deczember 6-án irta alá az általános iskolarendtartás szabályzatát, „diadémájának ezen legszebb drágakövét". Öt évvel később már kilencz főiskola működött az országban.

Mária Terézia az anyagi műveltség gondos ápolását sem téveszté szem elől. A mit már atyja, VI. Károly kezdeményezett, azt ő tovább folytatta; de maga szintén sok újat és gyümölcsözőt teremtett. Császári támogatással magán gyárak létesültek, a melyek termékeinek a Törökországgal való kereskedelmi érintkezések élénkülése új fogyasztási területeket szerzett. A selyemtermelés fejlesztésére eperfa-ültetvényeket létesítettek, a fonás, szövés és szalagkészítés szabaddá tétetett. Gross-Sieghardsban és környékén, az úgy nevezett „Bandlkramerlandl"-ban akkor létesült a czérnaszalaggyártás, a melynek termékeit házaló rőfös kereskedők (Bandlkramer) Bécsbe és más városokba szokták vinni, hol a gazdasszonyok nagyban vették s a háztartásban sűrűn használták. Ugyanez időben (1770) keletkezett a közeli Karlsteinban az óraipar, a melyet, mint házi ipart, a schwarzwaldiak módjára űztek. Lichtenwörthben ekkor állították a nagy réz- és tűgyárat (az úgy nevezett „Nadelburg"-ot). A kereskedelmet s a forgalmat lehetőleg megkönnyítették s 1762-ben a Dunaszabályozás s a Morva mezején való vízvédelmi építkezések tervei tárgyaltattak; akkor építették a hajózás könnyítésére a „nagy sarkantyút" Nussdorfnál. A mezőgazdaság jelentékeny haladásokat tett; új művelési ágakat hoztak be, s a méhészetet előmozdították. Hogy a Bécs-Újhely körüli pusztaságnak némi művelés alá vonását előmozdítsa, Mária Terézia Bécs-Újhely és Solenau közt a tiszteletére Theresienfeldnek nevezett falut alapította, a mely körül csakhamar termékeny szántóföldek keletkeztek.

Fia, II. József még nagyobb erélylyel s még kevésbbé törődve személyekkel vagy történeti jogokkal, követte őt a haladás és a reformok ösvényén. Ez különösen az egyházi reformoknál és a zárdák megszüntetésénél mutatkozott. Az 1782. január 12-ki törvény Bécsen kivül harminczhét barát- és négy apáczaklastromot, továbbá az ardaggeri prépostságot törölte el.

Az oltárokat és az egyházi szereket szegényebb plébániák közt osztották szét, a zárdaépületeket más célokra fordították, vagy magánosoknak eladták s a befolyó vételárt, valamint a lefoglalt pénzt, értékpapirt és egyéb jószágot az 1782. február 28-iki császári elhatározással alkotott vallásalaphoz csatolták. Nagy érdemet szerzett II. József új plébániák alapításával s a plébániák czélszerűbb beosztásával. Előzetes, részben meddő tárgyalások után 1783-ban elválasztotta Alsó-Ausztriát a passaui egyházmegyétől; a Bécsi-Erdő alatti negyedet a Salzburghoz tartozó részszel együtt, valamint a Manhartsberg

A göttweigi kolostor 1672-ben.

alatti negyedet, a bécsi érsekség alá helyezte, a bécs-ujhelyi püspökséget pedig St.-Pöltenbe tette át s egyházmegyei joghatóságát Alsó-Ausztria másik két negyedére terjesztette ki. Az anyagi állapotok javításában II. József szintén anyja nyomdokait követte. Az adóügyet a föld új fölmérése s a földjövedelem megállapítása alapján rendezte s a községi közigazgatást megváltoztatta. Különösen szivén viselte a császár a paraszt osztály helyzetét. A mezőgazdaság némely ágainak emelésére a vösendorfi gyakorlati mezőgazdasági iskola alapíttatott.

Az ipar szintén gondos ápolásban részesült, mi főleg a vastermő vidék régi vasiparát élesztette fel; mert II. József eltörölte a XVI. század óta fennálló s immár minden haladást akadályozó azon czéhszabályt, hogy

az ott gyártott összes vasárút csupán a purgstalli és scheibsi vaskereskedőknek lehessen átadni, kik viszont a munkásokat utólagos elszámolás mellett vassal és eleséggel látták el.

József öcscse, II. Lipót rövid uralkodása idején komolyan igyekezett megszüntetni mindazt, a mivel elődének a reformjai olykor sok százados jogokat sértettek. Így például az osztrák főherczegi süveget a rendeknek 1790. április 6-án történt hódolata után újra a klosterneuburgi kolostorba küldötte vissza, honnan azt József császár Bécsbe vitette volt. Visszaállította Lilienfeldet, a Babenbergiek megszüntetett alapítványát s megújította a melki apát azon, ősrégi időkből származó jogát, hogy ő legyen az alsó-ausztriai főpapi rend primása.

Lipót utódja, II. Ferencz nagy küzdelmekbe sodortatott, a melyek Alsó-Ausztriát sem kímélték s ismételve kitették az ellenséges hadak betörésének.

Első izben Alsó-Ausztria akkor lett a franczia hadak áldozata, mikor a hohenlindeni véres csata után (1800. deczember 3) János főherczeg csapataival Ausztriába kényszerült visszavonúlni s Moreau tábornagy nyomon követte őt. Az ellenség délnyugat felől nyomúlt be s Waidhofen an der Ybbs-et Seitenstettent, Scheibbsot, Gamingot és Linzet elárasztotta. E terület az Erlaf folyóig a steyri fegyverszünet alapján (1800. deczember 25) egész a lünevillei békéig (1801. febr. 9) hatalmában maradt. A békekötés után itt az a változás történt, hogy a német birodalmi gyülés határozata értelmében a freisingeni püspökséget saecularizálták s itteni birtokai, Waidhofen an der Ybbs uradalom, valamint Göstling és Hollenstein tiszttartóságok államjavakká váltak.

Az ulmi fegyverletétel (1805. október 20) után a francziák újra megjelentek Alsó-Ausztria nyugati határán. Davoust és Bernadotte tábornagyok a hegységbe nyomúltak s ismét Waidhofen an der Ybbs vidéke volt az, a mely legelőször érezte az ellenséges megszállás egész sulyát. Merveldt osztrák tábornokot, a ki Reifling felől az Annabergbe és Mária-Zellbe vezető útra igyekezett eljutni, egy ellenséges hadosztály Neuhausnál megverte. Ugyanekkor Lannes tábornagy a Duna mentén nyomúlt előre, miközben nem egy véres ütközetet vívott az osztrák csapatokkal. A dürrnsteini dicsőséges harcz (1805. november 11), melyben Mortier tábornagyot a Kutusov vezetése alatt egyesült osztrák-orosz csapatok keményen megverték, melyben azonban Schmidt altábornagy, a legderekabb osztrák tábornokok egyike, elesett, föl nem tartóztathatta a francziákat Bécs ellen való előnyomúlásukban. Egész Alsó-Ausztriát megszállották s franczia mintára négy kormányzóságra és

intendansságra osztották. Ezt az új alkotmányt november 22-én mindenütt nyilvánosan kihirdették. Csak a pozsonyi béke szabadította fel Alsó-Ausztriát a franczia uralom alól (1805. deczember 27). Az országnak sulyos áldozatokat kellett hoznia katonában, pénzben (ötven millió forintot tett az élelmezési költség és 32 millió frankot a sarcz), valamint műkincsekben, a melyeket az ellenség magával vitt.

Az 1806. február 1-én kelt császári manifestum új időt jelzett s azóta frisebb, szabadabb szellem nyilvánult a közviszonyokban; mint a többi örökös tartományokban, itten is örömmel és áldozatra készen üdvözölték a Károly főherczeg alkotta honvédségi intézményt. Önkéntesek tömegesen jelentkeztek mindenfelől, s midőn 1809. márczius 27-én újra megtörtént a hadüzenet, a nép azt példátlan lelkesedéssel fogadta.

De az osztrák fegyverekre nézve szerencsétlen ütközetek újra megnyitották Napoleon előtt az Ausztriába vezető útat. A franczia császár megszállotta az országnak a Dunától délre eső részét, míg Károly főherczeg a balpart ura maradt és főerejét a Bisamberg és a Morvába vezető út közt vonta össze. Május 21-én — pünkösd vasárnapján — reggel kezdte Napoleon seregének zömét a balpartra átszállítani, de két napi (május 21 és 22) öldöklő tusa után Aspernnél és Eslingennél teljes vereséget szenvedett. A Wagramnál július 5 és 6-án vívott két napi csatában újra megverte ugyan a Károly főherczeg alatt álló osztrák sereget, de csak a legsulyosabb veszteségek árán. A bécs-schönbrunni béke vetett véget az 1809-ki véres drámának.

Az eddigi lelkesedést teljes kijózanódás követte, főleg mikor az 1811. február 20-ki patensben, mely a nagy mennyiségben forgalomban levő bankóczédulát névértékök egy ötödére szállította le, kimondották az állam pénzügyi bukását. Ez még inkább fokozta az általános elkeseredést, mely a kereskedelem és az ipar pangása, valamint a nagy adók és hadi terhek folytán különben is lábra kapott a lakosság minden rétegében.

De a bécsi kongresszust követő béke hosszú korszakában Alsó-Ausztria lassankint kiheverte a sokféle csapást s az anyagi viszonyok némely ágai örvendetes virágzásnak indultak. Ferencz császár, a parasztok és polgárok, a szorgalom s becsületes törekvés meleg barátja, élénk részt vett e lendületben s örvendett mindennek, a mi az anyagi jólétet fokozta és terjesztette. Nagy népszerűségre is jutott az alsó-ausztriai lakosságnál, mely ma is kegyelettel őrzi a „jó Ferencz császár“ emlékét. A bécsi ipar mellett a vidéken

szintén különböző iparágak vettek lendületet, egy részt, mert a kész vízi erőt és a fabőséget jobban értékesítették, mint előbb (a fonás, szövés, festés czéljaira), de különösen a vasiparban, más részt, mivel különböző pontokon a gazdasági viszonyok, a földjövedelem csökkenése inkább az iparra terelték a lakosságot. Az ipar és a forgalom élénkítésére fontos útvonalakat nyitottak, a mezőgazdaság részére földmíves-iskolákat s szakavatott erdész-személyzet képzésére 1813-ban Mariabrunnban erdészeti szakiskolát állítottak.

Ferencz császár halálával az anyagi élet terén nyilvánuló törekvések nem szenvedtek ugyan félbeszakítást, de eltűnt az a kedélyes vonás, a mely az előtt a császár jó szándékait a kormány egyes rendszabályaiban visszatükrözé; helyette merev bureaucratia jutott érvényre a hatóságoknál. Ez szintén hozzájárult az elégedetlenséghez, — nem szólva a politikai viszonyokról, a gazdasági állapotokban a negyvenes évek derekán beállt hanyatlásról s a szellemi élet hosszas pangásáról, — a mely az 1848-ki forradalmi évben kitörésre jutott s a vidéken is több izben rendzavarásra vezetett.

I. Ferencz József császárnak 1848-ban kezdődő uralkodása óta Alsó-Ausztria épen úgy, mint a monarchia minden más országa, új politikai-gazdasági korszakba lépett. A földbirtoknak a középkori terhektől való felszabadítása, a földesúri joghatóság megszüntetése, a politikai közigazgatás szervezetének folytonos javúlása, az alkotmányos állapotok s az alaptörvényileg biztosított jogok, a melyeket a dicsőségesen uralkodó I. Ferencz József császár minden osztrák népnek adományozott, a közművelődési élet minden terén gazdagon gyümölcsöztek Alsó-Ausztriában.

Alsó-Ausztria népe.

A nép jellemzése és természeti alkata.

Az alsó-ausztriainak legkiválóbb jellemvonása, az ő saját valója kedélyében van kibélyegezve; főkép ebben gyökereznek mindazok a derék tulajdonságok, melyek neki eltagadhatatlan jelességei. Vallás dolgában a falusi nép híven ragaszkodik az ősi hithez, ennek szertartásait lelkiismeretesen megtartja, s azok megvetőiben nem bízik. A vallás egyszersmind családi élete gyámola, annak hatása erősíti a házasság kötelékét s vezérli a szülőket gyermeknevelő kötelességeik teljesítésében. Azon a talpalattnyi földön, melyet munkál, szeretettel és megelégedett szívvel csüng az alsó-ausztriai. Nem hiszi, hogy másvalahol jobb dolga lehetne, mint otthonn; ez az oka, hogy Alsó-Ausztriában aránylag még kevésnek vesztette eszét a kivándorló kedv. Legszűkebb hazájához ragaszkodásban és uralkodója iránti szeretetében gyökerezik kiváltkép az alsó-ausztriainak patriotismusa. De ennek nem valami világos politikai képzet az alapja; maga a haza fogalma, úgy szólván, kevéssé szemléletes, kevéssé megfogható az együgyű földmívesnek; hazaszeretete jórészt dinasztikus, a császári házhoz ragaszkodáson alapszik, s az állam fejében a paraszt a méltóságon kivül mindig a személyt is tiszteli. A „császárnak“ fizet adót, a „császár“ hívja fiát katonának, a „császárnak“ adja őt szivesen oda. Szelid kormányhoz levén szokva, az alsó-ausztriai békés állampolgár, kinek az újításvágy nem természete. Föllépésében az alsó-ausztriai paraszt bizonyos higgadt megállapodott-

ságot mutat, mely minden szeleverdiségnek híjával van. A paraszt asszonynak különös sajátja a becsülettudás, s a természetes illendőséggel valami ügyes módot tud egyesíteni, mely alig-alig veteti észre az állásával járó félszegséget.

A hegyi lakó zárkozottabb, a síkföldi paraszt éberebb, izgékonyabb, a szőlősgazda hevesebb vérű s általában nyersebb természetű, de egy pontban valamennyien megegyeznek, t. i. az idegennel való bánás módjában. A kit a paraszt nem ismer közelebbről, annak nem nyílik meg mindjárt, sőt eleinte várakozó, figyelő állást foglal el; de ezt koránsem kell menten számító kimértségre, vagy épen furfangosságra magyarázni, hanem az ily magaviselet okát többnyire helyesebb meggondoltságban, természetes okosságban s bizonyára nem ritkán szerény tartózkodásban is, vagy épen bátortalanságban keresni. Ha egyszer tudja a paraszt, hogy kivel van dolga, s bizalomra gerjedt, kinyílik a szíve s csakhamar elénk tárúl egész becsületes, őszinte valója. Ilyenkor aztán egy benne sokszor s méltán magasztalt más erénye is előtűnik, a vendégszeretet, mely szívesen ád, még pedig hiú fitogtatás nélkül. Ez a jellemvonás épenséggel mint felebaráti szeretet mutatkozik, ha embertársa szerencsétlenségben van; akkor e nép gyakran sokkal többet is tesz, mint a mennyit a kereszténvi kötelesség parancsol. A küszöbön kéregető szegénytől a paraszt rossz esztendőkben sem vonja meg a darab kenyeret s nem egyhamar tagadja meg az éjjeli szállást a hajléktalan jövevénynek.

Több alkalom adódik, midőn e nép egy felette derült oldalát is kimutatja, s megereszti természetes elmésségét és humorát. Ekkor a különben takarékos paraszt ugyancsak kivan s szórja a pénzt; ezért az alsó-ausztriait világát élőnek, sőt könnyelműnek szokták mondani. De ez annyi, mint a kivételből szabályt csinálni; csak a szőlőmívesről mondhatjuk el, hogy, miután rossz termés miatt sokszor esztendőkig szigorgott, jobb időkben nem igen takarékoskodik szerzeményével. A nagyváros közelsége is nem egy tekintetben káros hatással lehet a nép élete módjára.

Azok a jellemvonások, melyeket itt mindenekelőtt a parasztrenden kiemeltünk, megvannak jobb részint az alsó-ausztriai polgári rendben is. Még mindenfelé találni igazi jóravaló becsületes embereket, s a polgárasszony is még sok vonásban megőrízte ama régi tisztes matrónai bélyeget. Azonban egészben véve a polgári rend ma már nem lehet valódi képviselője az alsó-ausztriai népiségnek, mert rája a megváltozott korszellem, nevezetesen a gyári élet s ennek a kiskereskedésre hatása, továbbá viseletben s erkölcsben a nagyvárosiasság is immár sokképen átalakító hatást gyakorolt.

A fényűző ruházkodás egyébiránt a paraszt lakosság, kivált a fehérnép közt is hovatovább jobban elharapódzik. E mellett, hogy a jellemkép teljes legyen, azon hibákat sem szabad hallgatással mellőznünk, melyek az alsó-ausztriai parasztba szinte bele vannak öröködve. Vallási tekintetben a falusi nép nagyon hajlik a babonaságra; de ez sok részben csak oly szokásokból áll, melyeket megtart a nélkül, hogy gondolna mellette valamit; a megfontoltság nála gyakran lassúsággá, sőt nehézkességgé válik a réginek

Egy Bécs-tájéki alsó-ausztriai férfi arczképe.

továbbfejlesztésében és az újnak bevételében. Az alsó-ausztriai paraszt szívós következetessége sokszor makacssággá válik, mely akkor sem enged, ha kézzelfoghatólag nincs igaza, kivált peres ügyekben. Ez az a közmondásos paraszt-csökönyösség.

Ha már most a mondottakat egy ítéletbe foglaljuk össze, állítani merjük, hogy e nép jó oldalai a hibáit és fogyatkozásait sokkal meghaladják. Az alsó-ausztriai nép jövendőre is szép reményekkel biztat, s a ki jól ismeri, becsüli és szereti is.

Physikai tekintetben a *németet* kell a lakosság jellemére mértékadó törzsökül nézni, s mindenekelőtt figyelembe venni, hogy az germán és szláv elemeknek, továbbá a római partvidéki Noricum lakosai töredékeinek összeolvadásából állott elő. De főkép a bajor törzsök volt az, mely az avarok és szlávok betörése előtt is, az előbbiek elűzése után is, Alsó-Ausztria német lakossága képződésének alapúl szolgált.

Ez összeforradási folyamatra nézve tekintetbe veendő, hogy az nem lehetett általában egyforma, minthogy a különféle egyesülő népelemek nem egyenlő számmal vettek részt a képződés processusában. A különbözés elsőben is a fejalkatban tűnik ki, s valóban Alsó-Ausztria mai lakossága közt a legkülönfélébb fejalakok találkoznak: kerek-hosszúkásak, valamint széles és kerek koponyák, még pedig mindenféle átmeneti idomokkal és különféle arczformákkal való combinatióban. Vajjon a hosszúkás alak a celta sírokban fölfedezett hasonló formára mutat-e, nem dönthető el; de annyi bizonyos, hogy az a megnyúlt, igen keskeny tojásdad volta azon koponyáknak, a melyek ó-germán sírokban a Dunától éjszakra, névszerint Ober-Hollabrunnban és Stillfriedben fedeztettek föl, mai napság Alsó-Ausztriában csak kivételes és felette ritka, tehát feltűnő formául találkozik.

Az alsó-ausztriai német nép eredete igazolja a bajorokkal való összehasonlítást. A bajor népesség gondos és rendszeres vizsgálata azt eredményezte, hogy az ó-bajor törzsök 1000 koponyája közül 528 a fejtető hosszának a szélességéhez 80—84 között ingadozó viszonyszáma körül csoportosúl. A mai bajorok e brachykephal fejtipusa bármikép fejlődött legyen a régi germán törzsökök hosszúkás tojásdad fejalakjából, de rejtelmessége mellett is tény.

Ez a fejtipus Alsó-Ausztriában is mindenfelé található, de nem egyaránt elterjedve. Ha ugyanis szabad az előttünk levő honi, igaz, nem számos anyagot ez irányban értékesíteni, akkor jóformán föl lehet venni, hogy az erdővidéki felföld lakosai közt ez a széles, olykor kerekfejűségig menő fejalak a szabályszerű, míg az ország más vidékein, kivált dél felé, a tojásdad fejalak minden változatával sokkal sűrűbben fordúl elő. Hogy az igazi erdővidéki ember széles homlok- és koponyaképződéssel tűnik ki, a tájékon közönségesen tudva van, s ez a gyakran előforduló fejalak régi bajor-frank gyarmatokra mutat.

A mint a fejalak, úgy változik a koponya *nagysága* is. A német-ausztriai törzsök összeségére nézve a koponya capacitását jó 1.521·64 köbméterre

s az agyvelősulyt átlag 1.314·5 grammra, 1·531 grammnyi maximummal számítják.

Ugyanezen különbségeket találni az alsó-ausztriainak *arczképződésében* is, azonban két egészen jellemző, majdnem szélsőséges tipus állítható fel. Az egyik tipust, melyet Bécs környékén is gyakran találni, arányos, hosszúkás, az áll felé keskenyedő ábrázat különbözteti meg, keskeny, nyúlt

Egy erdővidéki alsó-ausztriai ember arczképe.

orral, szürkéskék, nyílt pillantású szemmel, formás, de nem igen széles homlokkal, csak kissé kiálló pofacsontokkal, és arányos szájnyílást határoló vékony ajakkal.

A második, kiváltkép az Erdővidéken honos tipus a magas, széles és az erősen előreálló áll felé csak kevéssé keskenyedő, tojásdad ábrázat, széles magas homlok, az orrhosszúsághoz képest valamivel magasabb szájkörnyék s húsosabb ajak és szürke, ritkán sötét, nem igen nyílt metszetű szemek által tűnik ki.

Vessünk még egy tekintetet a test egészére, főkép a *termetre*. Azonban e részben az égalji és talajviszonyok, a foglalkozás és életmód hatását mennél inkább fontolóra kellene venni; mert, a mily kevéssé képesek e viszonyok a faji sajátságot a fejalakban változtatni, oly nagy mértékben érdeklik az életfolyást s a csont- és izomrendszer kifejlődését és fenntartását. Az a kevés, a mit erre nézve nyújtani lehet, egy részt orvosi följegyzéseken, más részt a katonaállítások alkalmával nyert eredményeken alapszik.

Egészben véve az alsó-ausztriai emberfaj egészségesnek s erősnek állítható, mely, mint mindenütt, az egyének többségénél a testi magasságnak 61—64 bécsi hüvelyknyi, körülbelül 160—166 centiméternyi középmértéke körül csoportosúl, alkalmilag azonban nagyobb csoport egyént is tetemesebb testmértékkel egyesít. Bécs és a Manhartsberg alatti kerület, a Morva-mezővel egyetemben, legtöbb nagy faj embert állít ki, t. i. 226-ot 1000 közül, más vidékekbeli 136, sőt 118 ellenében. 1000 megvizsgált katonaköteles közül 1871 a bécsi kerületben, a Morva-mezőt beleszámítva, csak 64 legény nem ütötte meg a mértéket (59 hüvelyket, vagy 1·554 métert), ellenben a Bécsi-erdőn túli és inneni kerületekben és az Erdővidéken 190.

De, fájdalom, egyszersmind azt is konstatálnunk kell, hogy az *élet hoszsza* nem tart egy lépést a magas növéssel, nem ép azon kerületekben, hol a legtöbb magas termetű ember kerül sorozás alá, hol a testi hibák miatt be nem váltak száma is a legnagyobb, s e kelletlen számokból legtöbb részt vesznek épen Bécs és külhelységei.

Különös érdekkel bírnak az iskolás gyermekeken tett vizsgálódások eredményei a *hajszínre*, *szemre* és *bőrre* nézve. Csupán szőke és barna tipust véve fel, azt mondhatjuk, hogy 256.707 megvizsgált iskolásgyerek összeségéből 100.707-en a szőke tipus észleltetett; továbbá az ország éjszaki részén a szőke tipus sűrűbb előfordultát észlelték. Magán közlések szerint, fekete haj az Erdővidéken bennszülötteknél elő sem fordúl, a mi ismét ó-német származás félreismerhetetlen jele.

A következő ethnographiai vázlatok az alsó-ausztriai népet erkölcseiben és szokásaiban, gondolkodásában és cselekvésében mutatják be s evvel együtt jellemét is tüzetesebben rajzolják egyes vonásaiban.

Az esztendő.

Az újesztendőt, mint más nyilvános ünnepeket, Alsó-Ausztria legtöbb vidékén „meglövik“ a legények (einschissen, lövéssel köszöntik, kezdik meg) s éjszaka körűljáró kis bandák „megfújják“ (einblasen); a Wechsel kerületben divatban van az újévi éneklés is (Neujahrssingen). Még közönséges szokás, hogy egymásnak évváltozáskor szerencsét kívánnak. Jellemzés kedvéért hadd álljon itt egy szokásos köszöntő mondóka:

„Boldog uj esztendőt kívánok az úrnak és asszonynak, hosszú egészséges életet, tele erszényt hozzá. Arany asztalt kívánok, minden sarkán egy sűlt halat, közepére egy kancsó bort, hogy az úr és asszony nagy vígan lehessen. Arany kocsit kívánok, azon együtt mennybe mehetnek, csak azt kérem, hogy hátul én is felülhessek.“

Ez azonban csak egyike a közkedvességű köszöntő számos változatainak. Gúnyverseket is hallani, de inkább tréfából mondva, mint komoly czélzattal.

Mindenféle hiedelmék fűződnek az év első napjához. Mindenekelőtt nem közönyös, kivel találkozik az ember, vagy ki köszönti meg először. Nagyon közönséges az a hit, hogy, a mit az ember újesztendő napján tesz, azt egész esztendőn át szokszor fogja tenni, a mint ezt ez a szokásmondás is kifejezi: „Wie zu Neujahr, — So das ganze Jahr“. A ki újesztendő napján disznóorrot eszik, szerencsés lesz. A disznót sokszor úgy fogják fel, mint jót jelentő állatot.

Vízkereszt. A házfüstölés vízkereszt-, karácson- és bévedestén (Szilveszterkor) még közönséges szokás Alsó-Ausztriában (Rauchnächte). Ha a kis processió körmenetéről visszatért a szobába, mindnyájan letérdepelnek és imádkoznak, mire a férfiak süvegjüket vagy kalapjukat, az asszony személyek fejkendőjüket a füstölő fazék fölé tartják s aztán ízibe fejökre teszik. Ez hasznos a fejfájásról.

Ezen az estén az utolsó tál ételt nem szabad elkölteni, hanem valami maradékot hagynak a tálban s ennek szélén a kanalakat, hogy Berscht vagy Berschtl (Berchta) asszony, ha éjszaka kiséretével, a kereszteletlen gyermekekkel („Zodavascherln“, tücskökkel) betér a házba, találjon valami ennnivalót s ne legyen oka panaszkodni a rossz gazdálkodásról, vagy épen boszút ne álljon. A kinek a kanala reggelre megmozdúlt helyéből, szerencsétlenségtől tarthat; ellenben nőtelen személyek, kiknek kanalára sok tej

rakodik („anreint"), csakhamar megházasodnak (Ybbs-völgy). Másnap a háznép eszik a tejből (Berschtmilch); a tyúkok is kapnak belőle valamit, hogy szorgalmatosan tojjanak, meg a tehenek is, hogy sok és jó tejet adjanak. A Wechsel vidéken a Berschtl-t szép hófehér asszonynak, általában jó tündérnek képzelik, kit vízkereszt éjjelén, a hol három határ összeér, vagy keresztútakon lehet látni; ott szivesen meg is mutatja a rejtett kincset. Az Ybbs völgyében Berscht asszonyt, az eredeti mythologiai felfogással ellenkezőleg, rendesen rémnek tartják, kivel a karácsontól vízkeresztig való éjszakákon (Unternächte) nem jó volna kóborlása közben találkozni. Vízkereszt ünnepe előtt és után a vízkeresztezők („Sternsinger" „csillagénekesek") is több napig járnak helyről-helyre.

Vízkereszt előtti estén szép tisztára szokták söpörni a szérűt, „mert hogy a három királyok éjjel tánczolni akarnak rajta". A vízkereszt ünnepével összefüggésben van a Wechsel vidéken még szokásos úgy nevezett tevehajtás („Kameeltreiben") farsang vasárnapja előtti hétfőn és kedden. Egy csapat czifrán öltözött maskarás legény képezi a három királyok kiséretét; ők vezetnek, hajtanak és kisérnek egy többé-kevésbbé szerencsésen utánzott járó tevealakot, míg két klarinétosból (pásztorok) s egy dobosból, ki a „török" vagy nagy dobot veri, áll a muzsika. Minden ház előtt játszanak egyet; a begyült pénzt a legények farsangi czéczójára fordítják.

Gyertyaszentelő. A viasz tárgyak közűl, melyeket ezen az ünnepen szentelésre visznek a templomba, hadd említsük meg különösen a viharvagy Flórián-gyertyát („Wetter"- vagy Floriani-Kerze"). Ezt erős zivatarok idején paraszttanyákon, sok helyütt polgárházakban is gyújtanak. A tulkoknak régebben egy szelet kenyeret adtak gyertyaszentelőkor, melyre három csepp viaszt cseppentettek (Gföhl).

A gyertyaszentelőt „paraszt újesztendő"-nek is hívják; „z'Lichtmess sind d'Jahr aus" (Gyertyaszentelőkor ki van az esztendő), mondják a cselédekre nézve, mert a szokásos „változásnapok" közt ez az ünnep legelől áll. (A többi közűl különösen említendő: Sz. György, Sz. Jakab, Sz. Márton). Szolgálók költözködéskor egy palaczk pálinkát visznek magukkal („Wanderbranntwein"), melyet minden szembe jövő ismerősükre ráköszönnek. A beálló új cseléd a paraszt gadaasszonytól rántottát kap, s a „kemény" padra kell ülnie, hogy „maradós" legyen. Retz vidékén az utolsó hetet, melyen a szolgálatból kiálló cselédnek semmit sem kell dolgoznia, faczér hétnek hívják („Schlankeltage"; schlankeln = hévizálni, kóriczálni).

Szérűünnep (Der Tenneboss, „Tendlboss“). Ezt a falusi ünnepet farsangon tartják, ha a szérűn a munka, a gabonacséplés elvégződött. („Bossen“ annyi, mint verni, itt cséppel, tehát csépelni). Alig hogy megtették az utolsó csépütést, átszalad egy szolga vagy gyerek a szomszédba s bekiált a szérűbe: „Mi lecsépeltünk!“ („Wir hab'n ausdrosch'n!“). Avval megdöngeti a pajta kapuját, vagy pisztolyt is süt el. Máskép is megtréfálják a „lusta“ szomszédot, a ki vissza van a munkával. Szalma vázat támasztanak a csűre kapujához, vagy cséplőbábot („Dreschermandl“) tesznek fel a tetőre, husángot dobnak a cséplők közé, mindenféle ócska szert tömöszölnek valami csuporba („Häfen“), egeret is fognak bele s aztán mindenestül kiborítják a szérűre, vagy főzőkanalat dugnak a szalmába s ezt kiabálják: „Holla, der Tendlboss is g'wunna!“ (Göpfritz an der Wild), stb. Az a legény, a kire az ilyen s hasonló tréfabolondságok véghezvitelét bizzák, nagy hamar kereket oldjon ám; mert, ha megkapják, ugyan pórúl jár. Bekormozzák a képét, jól kinevetik, egy óráig is oszlophoz kötve álltatják, vagy derekasan megrakva nyomban haza kergetik. De azon a telken, a hol „elcsépeltek“, sincs se hoszsza, se vége a mindenféle széleskedvű bolondozásoknak. A ki az utolsó csépütést teszi, azé az „egér“, vagy úgy híják, hogy: „Stadlhenne“. Általános nevetés közt szalmával fonják be a csép hadaróját, evvel aztán a szoba küszöbére, vagy a házajtóra hármat kell ütnie s a közben ezt mondani:

A csillag-énekesek.

„Eins, zwei, drei,
Der Tendlboss g'hört mein!“

vagy:

„I wett', i wett' um ein' Eimer Wein,
Der Tendlboss ist mein!“

(„Egy, kettő, három, A „T.“ az enyém.“
„Fogadok egy akó borba, Enyém a „T.“)

Ha megkaphatja a gazdasszony, a ki többnyire már készen várja egy dézsa vízzel, kelletlen tusfürdő és új kaczaj a jutalma; ha jól üt ki a csíny, egy ital bor az asszony büntetése, vagy egy kis áldomást kell adnia. Néhol

csépes és csipkefejkötős szalmaembert („Glunkel"-t) is akasztanak a „Stadlhenne"-re (Mank táján). Hogy az asszony jókor a fánksütésre gondoljon, az utolsó ágyás alá a szérűn fahasábokat tesznek („Krapfaholz"), hogy nagyobb legyen a csattogás. Ekkor a cséplők valamelyike, rendszerint a „Stadlhenne", asszonynak öltözve, észrevétlen a tűzhelyre teszi a fánksütőfát, meggyújtja s kereket oldva így kiabál (Landersdorf, kremsi kerület):

„Das Krapfaholz, das liegt am Herd,
D'Frau wird wissen, was den Dreschern g'hört,
A Reiter voll Krapfa, a Plutzer voll Wein,
Da können die Drescher brav lusti' sein."

(„A fánksütő fa a tűzhelyen van, a gazdasszony jól tudja, mi jár a cséplőknek, egy rosta fánk, egy kobak bor, hadd vígadjanak.")

A cséplő áldomás nagyobb parasztházakban a legbőségesebb lakomák közé tartozik, s többnyire déltől késő estig tart. Vidékenként más-más neve van: Tendelboss, Dreschhahn, Tennhahn, Stadlhahn; az utóbbi nevek onnan eredtek, hogy régebben egy szentelt fekete kakas volt a lakozáson a főétel. Azonban a legjobb falatokat, a czombját és szárnyát, nem költötték el. Áldozatnak hagyták meg, hogy esztendőre jó aratás legyen.

A farsang Alsó-Ausztriában is a legvígabb ideje az évnek, melyben bő lakzik tánczczal és maskarázással váltakoznak s általában vidám, sokszor veszett mulatozás járja. A tulajdonképeni farsang „zabáló csütörtöktől" (der „feiste Pfingsttag") hamvazó szerdáig tart. Néhol még ma is megkülönböztetik a „nagy" és a „kis" farsangot. Amaz Sexagesima-vasárnaptól hamvazó szerdáig tart, emezt ádvent előtt „Katalin vasárnap"-ján ünneplik.

Farsang utolsó napjain némely vidéken a fuvarosoknak ingyen ellátásuk van a fogadókban, vagy legalább fánkot kapnak és a fölszolgáló leánytól bokrétát a kalapjukra. A törzsvendégek számára is mindenütt egy-egy tál fánk van téve az asztalra. A farsangi tánczmulatság sokszor már vasárnap kezdődik s hamvazószerda előtti éjjel vagy csak reggelre szakad vége. Nem egy különben csöndes legény rúg ki ilyenkor a hámból s veri el régóta takargatott bérét a kedvesével, a kit „ki kell tartania" s istenesen megvendégelnie.

Tetőpontra hág a veszett ujjongó kedv a húshagyókeddi maskarás, bolondját járó menetekben. A legények a legnevetségesebb, legfurább gúnyákba öltöznek s kocsin ülve kezük jártatásával kifigurázzák a kovácsot, péket, szabót, csizmadiát, mosóasszonyt s egyebeket. A menetet rendszerint

banda kiséri, de hallani fülszaggató macskazenét is. Laaban és környékén egy magános bolondozó szaladgál ide-oda s szerepe abban tetőzik, hogy egy sódart lop, melyet aztán zenekisérettel a fogadóba visznek s ott elköltik. A lajthamelléki Bruckban az ú. n. „Kittel"-ek (zubbony) járnak körül, s ezzel a névvel csúfolják őket, a miért aztán jobbra-balra vesszőcsapásokat osztogatnak. Másutt a farsangi menet muzsikások után házról házra járva füstölt húst, zabot, búzát, rozsot, tojást, pénzt szed. Egy maskara szalmakoszorús lovon jár és selyemszalaggal díszített üveget köszönget a népségre. Arra a házra, melyben tánczos leány lakik, különös figyelmet fordítanak, s a megtisztelt hajadonnak hússal és fánkkal kell szíveskednie. Találkozni a dörmögő medvével is („Brummbär"), a ki ugyancsak tánczol ám a bámész gyerekhad előtt. Wechsel táján teve és kecske is van a csapatban. E farsangnak a téli napfordulat ó-germán ünnepével való összefüggését főképen a bolondos járatoknál még helylyel-közzel látható, lóhúzta kerék mutatja, melyen egy szalmabáb fekszik. Ez a formátlan szalma-ember, melyet néha kocsin is visznek, jelképezte s jelképezi ma is a farsangot, s mindenféle csúfot űznek belőle. (A legyőzött tél).

Húshagyókedden.

Göpfritzben húshagyókedden két maskarás legény utánozza a tél és nyár közötti régi versengést. A télnek bárányborsüveg van a fején, csép a kezében s karja, lába szalmával van körültekerve. A nyár fehérbe van öltözve s jelképe egy sarló. Így járnak házról házra s egy dalt énekelnek, melynek jelleme már az első szakokban ki van fejezve.

Húshagyókedd délutánján, vagy hamvazószerdán eltemetik a farsangot. Egy szalmabábot („Todamandl"-nak is híják) vagy egy maskarás legényt, néha egy részeget, szent-mihály-lovára fektetnek s vagy a hóba, vagy valami gödörbe, helylyel-közzel a szemétdombon is, a temetési szertartások utánzása s jajveszéklés vagy macskazene közt eltemetik. Hirschbachban „zsidót"

temetnek. Egy hosszú kenderszakállas rabbinus végzi a functiókat; egy pár érthetetlen szót mormol valami nagy könyvből, behinti a halottat vízbe vagy sörbe mártott üvegkefével s ezt a czerimoniát minden útba eső kocsma előtt ismétli. A megszomorodott felek előtt megy a „Moschel“ édes anyja, a ki fülszaggató óbégatást követ el. Csak este „temetik el“ a zsidót, a mi abból áll, hogy széttépik a szalmabábot.

Hamvazószerdán sok helyütt divatban van a „heringlakoma“, (melyet „Fischball“-nak is neveznek); Laaban és környékén a „Disteljäten“ (bogácsgyomlálás) kifejezés járja, s a fogalmat a szántóföldre vonatkoztatják, mely így kevesebb bogácsot terem. Másutt a paraszt gazda, ki már farsang hétfőjén a zabnak a „gyökerére ivott“ (Wurzel trinken), hamvazószerdán ismét a kocsmába megy, hogy a zabot „dagaszsza“, s „a buzát áztassa“, míg a szolgalegénynek ugyanott a „csoroszlyát“ kell „beáztatnia“ (den Pflugzwickel dechteln). Egyébként is a gazdálkodó élettel kapcsolatban tünik föl a farsang. Teszem, az a hit, hogy, ha a farsangi tánczban magasat ugranak a leányok, jó nagyra nő a kender. Zöldcsütörtöktől hamvazószerdáig minden dolog pihenjen, az orsó is, mert a „Pfingstaweibl“ ismét szétbontaná a fonást s nyáron sok lenne a kigyó. Húshagyókor megkenik a béresek a szerszámot, hogy a jószágot ne bántsa nyáron a bőgöly.

Gergelynapkor (márczius 12.) sok vidéken az úgy nevezett „Halterschnalzen“ (pásztorok ostorpattogtatása) szokásos, minthogy ezen a napon hajtják ki a jószágot először. Egy kis borravalóért a pásztorgyerekek „versenyt“ is pattogtatnak. Az estéli lakzin a kocsmában jellemző főétel az „Oaringschmalz“ (rántotta).

Virágvasárnapján a parasztlegények, főkép a hegységben, nagy leveles ágakat visznek póznán a templomba szentelés végett. Ezek minden részének megvan a maga jelentése: a pálmagaly (a fűzfavessző, a salix capreáról) az Úrnak Jeruzsálembe történt ünnepi bevonulására emlékeztet; a zsírfényű magyallomb („Schradllaub“, ilex aquifolium) tyúkot, tehenet s lovat óv a bajtól; a boróka („Segelbaum“, juniperus sabina) az állatok „rontásáról“ használ. Mogyorófagalyakat is szeretnek hozzátenni, mint a melyek elhárítják a villámcsapást. A szép piros almáknak is, melyek a leghosszabb vesszőkre vannak tűzdelve, hasonló erőt tulajdonítanak.

Jóformán egész Alsó-Ausztriában népszokás virágvasárnapján isteni tisztelet után három „pálmabarkát“ nyelni le; ezt némely jámbor éhomra teszi. Jó ez, úgy tartják, betegségek és más gonosz bajok ellen; e végre az

istállóban a jószággal is három „barkát“ etetnek meg. Közhit, hogy ez időtájt rejtett kincshez lehet jutni. Minden vidék tele van erre vonatkozó mondákkal; de az ember mindig incselkedő hatalmakkal áll szemközt s utóljára is csalatkozik. Említést érdemel végre még az úgy nevezett „Palmesel“ (virágszamár) is. Ennek hívják azt, a ki virágvasárnapján legkésőbben kel.

Zöldcsütörtökön a harangok „Rómába útaznak“. Ekkor kell az első zöldségnek az asztalra kerülnie. Nagy szerepet játszanak a nép hitében a zöldcsütörtökön tojt tojások. Azt tartják, hogy ezek a tojások igen soká, sőt egész esztendőn át frissek maradnak. Húsvét vasárnapján megszenteltetik s óvószerül költik el „sérülés“ s más egyéb sebek ellen. Néhol a szentelt tojás héját a szántóföldön hányják el; az is szokás, hogy a tojásokat a mennykő becsapása ellen a tető alá teszik, vagy a kereszten függő Jézus hét szavainak egyikét írják rájok s tűzvészkor a tűzbe vetik, hogy a pusztító elemet megfékezzék.

Kelepelő gyerkőczök.

Nagypénteken lehetőleg minden zajos munkát kerül a nép, még a kenyérsütést és mosást is. Némely parasztasszony a nagyhét három utolsó napján se tejet, se tojást nem ád el. Rossz jelnek tartják, ha valaki azon a napon születik, melyen az Úrnak Judás árulása miatt kereszthalált kellett szenvednie. Nagypénteken napkölte előtt kimennek néhol az asszonyok a közellevő földre s üres kötényből kezökkel a vetés tagjártatását csinálják.

Zöldcsütörtöktől nagyszombatig járnak az úgy nevezett „Ratschenbuben“ (kelepelő gyerekek) csörgő szerszámaikkal házról házra s jelt adnak az angyali üdvözletre. Mondókáik is vannak.

Nagyszombaton délelőtt a tűzszentelés megy végbe. A templomi szertartás befejeztével kiki azon van, hogy a szentelt fát meggyújtsa. Miután ez sikerült, nagy sebten haza szaladnak, hogy a még pislogó darab fáról kaphasson lángot a tűzhely. Szentelt fát majd mindenhol tűznek le a mezőkön, s heves zivatar idején otthon megpörzsölik, hogy elfordítsák az

elemi károkat. Az e napon szentelt vízből is (keresztvíz) visznek haza kisebb edényekkel, mert a szenteltvíznek („Weihbrunn“) nem szabad egy keresztény házból sem hiányoznia.

Nagyszerűt mutatnak a nagyszombaton feltámadás után vagy húsvét vasárnapján jóval napkölte előtt a hegyormokon felgyújtott tüzek, melyek az ó-germán napimádásra emlékeztetnek. Mozsarak dörögnek, pisztolyok durrognak ilyenkor szakadatlanúl, míg az utolsó lángocska is ki nem aluszik. A legények, miután meggyújtották a tüzet, egy szép kis imádságot is mondanak.

Imádkozás a mezőn.

Húsvét vasárnapján a családapa hajnalszürkületkor kimegy az övéivel a mezőre, hogy a zöldelő fák alatt imádkozzanak, és pedig a férfiak egy almafa alá, az asszonyok pedig egy körtefa alá állanak. Arczczal mindenikük a nap felé fordúl, a ki ma az Úr dicsőséges feltámadásán való örömében az ég alján felbúván, hármat „szökken“ („Hupferl“ machen). Ez a szép szokás a napszökések mythikus hitének keresztyén változata. Néhol a paraszt húsvétkor napkelte előtt kimegy a mezőre, fiatal gabonahajtást szed, s a föld termésének és jószágának áldásáért könyörög. Otthon szentelt vízzel hinti meg a zöld sarjat s a barmoknak adja. Nagy becsület ily szent ünnepen először búni ki az ágyból, s a ki húsvétkor utoljára kel föl, azt „Osterbloch“-nak csúfolják („Bloch“ otrombát, gyámoltalant jelent). Némely helyen húsvétkor napkelte előtt a kert valamelyik magas fájára akasztják a megszentelendő húst, mert a római pápa a húst az egész világ számára megszenteli áldásával. A hússzentelés templomi szertartása egybe van kötve a fő istenitisztelettel.

Az első húsnak, melyet húsvétkor esznek, szentelt húsnak kell lenni; ezt némely vidéken tojással és húsvéti kalácscsal az isteni tisztelet után

ünnepi ruhában költik el, vagy első „húsétel“-ül tálalják fel. Húsvétkor a pékek húsvéti kalácscsal kedveskednek a vevőiknek, a mészárosok pedig füstölt nyelvvel, vagy báránynyal. Vendéglőkben még néhol szentelt húst tesznek a törzsvendégek elé („Aufgeschnittenes“-t, azaz borjúhúst, sódart, nyelvet, kalácscsal). Igen elmés húsvéti szokás, amolyan földszentelés, tartotta fenn magát mind maig Wechsel vidékén. Ugyanis húsvét vasárnapján az apa övéivel a zöldbe megy („in d' Groan“), azaz ki a megmunkált földekre. A családtagok, a gyermekek is, mind egy-egy szentelt vizes edényt visznek az egyik, szentelt pálmagalyat a másik kezükben s így lépdelnek egymás mellett, halkan imádkozva és szentelt vizet hintve a földre. Akközben helylyel-helylyel a szántóföldbe dugdozzák a szentelt galyakat s így az erre az esztendőre meg van áldva.

A kókányozás.

Húsvéthétfőn délután sok helyt szokásban van az úgy nevezett „Emausgehen“. Ugyanis meglátogatják az atyafiakat, a kik a környéken laknak.

A *Morva-mezőn* érdekes szokással találkozni, mely „Schmeckostern“ névről ismeretes. Húsvéthétfőn t. i. a szlovák legény fűzfavesszővel helybe hagyja a szeretőjét, húsvétkedden pedig a leány a legényt. Minél nagyobb a szeretet, annál sűrűbb és erősebb a verés. Ezért aztán húsvéti tojást adnak egymásnak. A húsvéthétfő és a fehérvasárnap valóságos örömnapjai a gyermekeknek, mert akkor mennek el keresztszüleikhez s „piros tojást“ kapnak, a min bőséges lakomát kell érteni, melynek maradékát aztán haza viszik. Pénzt is kapnak a kis vendégek, s a keresztszülék egy-egy ezüst pénzdarabot szoktak a nagy kalácsba tenni („Göd'nkipfl“). Némely gazdag paraszt büszke rá, hogy húsvétkor a szobája tele legyen keresztgyerekekkel. Húsvétkor szokás a keresztgyerekek „fölruházása“ is, ha tizenkettedik évüket elérték, vagy az előbbi évben megbérmálták őket. Fehérvasárnapon meg szokták látogatni a „nagyanyát“ is, a miért ezt a napot „Ahnlsunntag“-nak híják. A tojásjátékok közül a legközönségesebbek a „törés“ (rézpénzzel, „Einhauen“),

a „kókányozás“ (egyik tojást a másikkal, „Pecken“) és a görgetés (a legörgő tojás a másikét találja, „Eiwalzen“).

Szent György naphoz nem egy jellemző szokás és hiedelem fűződik. Figyelmet érdemel a „Jörg'n-Schnalzen“ (ostorpattogtatás), melynek a Felső-Ausztriával határos vidékeken van legnagyobb divatja. Ez a nép közt még mindig eleven boszorkány hittel függ össze. A legények két héttel Szent György előtt és után s e napon este is egyre durrogatnak hosszú ostorral, mert a meddig az ostorpattogás elhallik, nincs hatalma boszorkánynak.

Egy másik jó régi szokás a határfecskendés („Rainspritzen“). Szent Györgykor és május elsején a gazda vagy gazdaasszony, néha a szolgalegény vagy szolgáló is, bejárja, olvasón imádkozva, a határmesgyéket s szentelt vizet hinteget, néhol ezzel a mondással: „Alles Böse weich' von dannen — In Jesu und Maria Namen“. Közönséges az a hit, hogy Szent György nap éjjelén a boszorkányok napkölte előtt kötényükkel letörlik a harmatot („Thaufischen“), hogy a tehenek elapadjanak.

Igazi népszerűek Alsó-Ausztriában is a *május elsei* játékok és mulatságok. Esznek, isznak, énekelnek a szabadban, járják a tánczot a májusfa körül, míg merész mászók az árboczok tetejéről alá integető díjakért versenyeznek. A zenekart sokszor egy harmónika pótolja, sőt az együgyű dorombbal („Fotzhobel“) is beéri a tánczos kedvű népség. Május első éjjelén a legények tekintetben lévő helybeli lakosoknak, de még inkább szeretőjüknek tiszteletül, gyűlöletes személyeknek, főkép rossz hirű leányoknak pedig csúfságból májusfát állítanak a házuk elé.

A Morva-mezőn a szlovák legény egész éjszaka a májusfánál heverész, melynek csúcsán libeg-lobog az a selyem kendő, melyet rá a szeretőjének ajándékúl este titkon feltűzött.

A májusfához egy szép legenda fűződik. Szent Fülöpöt kínos halálra keresték a pogányok. Hogy tartózkodása helyére ismét könnyen rátaláljanak, egy fát állítottak a ház elé, melyben lakott. De, midőn a poroszlók megjelentek, mindenik ház előtt állott ily fa úgy, hogy nem találhatták meg a szentet. Az újabb kutatás a májusfában a tavasz megszemélyesítését ismeri fel.

Pünköstkor némely helyen kora reggel hegytetőkre mennek ki, ott a szent lelket hívják. Ezt úgy nevezik, hogy: „heiligen Geist fangen“.

A *pünkösti pattogtatás* Alsó-Ausztriában még ép oly divatos és azon jelentésű, mint a szent-györgynapi. Sajátszerű keresztény felfogás szerint az ostorok zúgása a Szentlélek lejövetelére emlékeztet.

A pünkösti *lődözéssel* („Bäume anschiessen“) fagytól és villámtól akarják óvni a gyümölcsfákat. Az a hit, hogy pünkösd vasárnapján napkeltekor a pápa az egész világnak áldását adja, közönséges; azért is jókor kimennek a szabadba és imádkoznak, arczczal az örök város felé fordúlva.

Némely vidéken nyoma van a másfelé oly ösmeretes „pünkösti király“-nak. Jetzelsdorfban pünkösd tájban néhány legény bejárja a helységet, még pedig hétköznapi öltözetben; csak egyikük van „csuklyá“-ba bújtatva, azaz virággal teletűzdelt czukorsüveg forma vesszőfonadékba, mely egészen beborítja úgy, hogy a lába is alig látszik ki. A király és kisérete előtt egy magas zöld faágat visznek, melyre színes szalagok vannak aggatva. Régibb feljegyzés szerint azelőtt a pünkösti király arczát feketére mázolták, s a körűljárás végződtével a királyt vízbe dobták. Hogy ez az alak nem egyéb, mint a május megszemélyesítése, azt ezek az elnevezések is bizonyítják: Maikönig, Maigraf.

Úrnapján a templomi körmenet után az útra állított nyirfákról galyakat törnek s elteszik az ablakokba vagy másuvá, mert villámhárító erejük van. A virágkoszorúkat se dobják el, hanem vagy mint szentelt eleséget a jószágnak adják, vagy a tejes köcsögök körűl fonják.

Napfordúló estéjén Alsó-Ausztria sok vidékén hegyeken, halmokon tüzek lobognak és mozsarak durrognak. Annyi rőzsét és aprófát hordanak össze, hogy gyakran órák hosszat, késő éjjelig is folyton lánggal ég. Azonkivűl üres szurkos hordókat gyújtanak meg, égő seprűket csóválnak. Sok helyt röppentyűket is eresztenek s bengáli tűz gyönyörködteti a szemet.

A napfordulói tűzbe szentelt fát, régi pálmaseprűt és elfonnyadt úrnapi koszorúkat is dobnak. Legények és leányok, kéz-kézben, versenyt ugrálnak a tűzön át és sokat hanczúznak. Ha a legények, s még inkább a leányok magasra ugranak a tűz fölött, akkor, azt tartják, nagyra nő az idei kender és gabona. Ha bogácskórót dobnak a tűzbe, ez a gaz a következő esztendőn nem tenyészik buján. Az a föld, melyen nem ég napfordúlói tűz, egész esztendőt át gyászol. A meddig elvilágít a napfordulói tűz, nem lesz jég. A ki a napfordulói tüzet átugorja, nem fájdúl meg a dereka aratásban. Vannak nyomai, hogy a napfordulói tűz áldozati szent tüze volt a németek őseinek.

Úrnapja után hosszabb szünete van az egyházi ünnepeknek; annál jobban elfoglalják a népet a gazdasági érdekek. De ez az erős munka sincs örömek hijával; a gabona aratása („Schnitt“) falusi ünneppé válik, melynek

jelentőségét kivált egy igen elmés szokás jellemzi. Több helyen még most is koszorút nyújt át a gazdának valamelyik arató s ezt mondja vagy énekli el:

„Geehrter Hausherr, der Schnitt ist aus!
Wir kommen jetzt vom Schneiden z'Haus,
Wir haben geschnitten und angebunden
Und haben einen Kranz gefunden;
Der Kranz ist von Gold und Edelstein,
Wir haben geschnitten und nicht getanzt
Der Hausherr soll zufrieden sein."

(„Becsületes gazda, az aratásnak vége van! most jövünk haza az aratásról, arattunk és kötöztünk, s egy koszorút találtunk; a koszorú arany és drágakő, arattunk és nem tánczoltunk, legyen hát a gazda megelégedve.")

A ki a mondókát elmondja vagy elénekli, egy forintot kap. A koszorút elteszik újig. Az arató áldomás („Schnitthahn, Saathenne") busásabb lakoma, melyből a zsiros kásának és fánknak nem szabad hiányoznia. Nagyobb helyeken a lakomát néha táncz fejezi be. Az ó-germán arató áldozati kultuszra emlékeztet még némely aratáskori szokás. Teszem, egy-egy csomócska gabonát hagynak a földön a pásztorok vagy falubeli szegények számára. Ismeretes az úgy nevezett „Windknopf" vagy „Windzopf" is, melyet az utolsó kalászokból csinálnak és a szélnek hagyják.

Szent Lőrincz naphoz az a hiedelem fűződik, hogy azon, bárhol ássák fel a földet, tüzes szenet találni, mert Szent Lőrinczet ezen sütötték meg.

A *Szent Mihály* után való *hétfőt* „Lichtbratlmontag"-nak hívják. Mert a rá következő napon kezdik meg a szabók, csizmadiák, asztalosok, bognárok és egyéb mesteremberek a gyertyavilág melletti dolgozást, azaz őszszel és télen este világnál folytatják a munkát. Előtte való vasárnap elköltik a „Lichtbratl"-t. Ezen általában valami jobbféle lakoma értendő, melyen a pecsenye a főétek. A rá következő hétfő a lakomától veszi nevét s félünnep („Anfeiertag").

A *szüret* kezdetén (wenn „'s Biri aufg'sperrt" ist = ha a hegyet megnyitják) mozsarak s pisztolyok durrognak s örömtüzeket gyújtanak. E napokon a szőlőmunkások közt, a fárasztó munka mellett is, széles jókedv uralkodik, melyet újjongatással és dalolással mutatnak ki. Még a költői lélek is megpezsdül bennök, mert kocsit, barmot szőlőgalylyal s virágkoszorúval díszítnek fel. Szüret idején a húsétel járja, mely tavaszszal és nyáron szűken van a vinczellér körül. Mint a mezei munkás, a szőlőmíves sem feledkezik meg szüretkor a szegény emberekről. Megengedi nekik, hogy a megszedett szőlőben böngészhessenek. A szüret végeztével „jó esztendőkben" egy kis tánczos dáridót is szoktak csapni a kocsmában („Presserball" = préselők bálja).

Igazi népünnep több helyen az úgy nevezett „Kirchweihe“ (búcsú), az egyes gyülekezetek hálaünnepe, mely minden községben más-más napra esik. A készülődés erre a napra (Kirchtag) már hetekkel előbb kezdetét veszi. Söprik, tisztogatják a házat kivül, belül s oly költséget tesznek, mint akármely legnagyobb egyházi ünnepre. A búcsúra boldog, boldogtalan, rokon és ismerős hivatalos; ki is tesznek magukért, ugyancsak megadják a módját mindennek. De nemcsak a házban, kinn a templomtéren is nagy-

Az aratók koszorúja.

ban folynak az előkészületek. Ez a feladat a két vagy három legényre („Kirchtag- oder Hüttenbursche“) néz, kik, pajtásaiktól választva, már előre megrendelik a muzsikusokat, felállíttatják a tánczoló bódét vagy sátort, s az ünnep napján a rendről gondoskodnak. A tánczhely („Hütte“) egyszerű alkotmány, mely galyakkal van befonva s virággal, zászlócskákkal, papiros lánczczal s effélével felczifrázva. Némely helyen nem csinálnak ilyen bódét, hanem a kocsmában tánczolnak.

Az ünnep terét többnyire valami karcsú fenyő is díszíti („Kirtabaam“ = búcsúfa), melyet a búcsús legények a község erdejéből szereztek, hegyéig lefosztottak s mindennel felékesítve, ünnep előtt való éjszaka felállították.

Sokszor a fa csúcsán fűzéres borosüveg pompázik, vagy piros selyem keszkenő lobog, s akad jó mászó legény, a ki lehozza szeretőjének. Korán reggel egy muzsikus járja be a helységet s felveri szerszámával az alvókat. Délelőtt ünnepi istenitisztelet van; ebéd után ráhúzza a banda a papház, általában a „jobb“ házak előtt; a zenészeket megvendégelik s borravalót is kapnak. A banda élén járnak a búcsús legények, kalapjukon és gomblyukokban koszorú és selyempántlika, egyik kezükben a borospalaczk, a másikban az ivópohár. Így veszik sorra a házakat, ráköszönik a bort a gazdára s gazdasszonyra s meghívják őket a búcsúra. A délesti istenitisztelet után kezdődik a tulajdonképeni népünnep. A szomszéd falvakból csapatonként érkeznek a legények és leányok, hogy részt vegyenek a búcsúban, s egyszer megint isten-igazában kitánczolják magukat. A banda minden újon érkező csapatnak, egyes pároknak is, valami darabot játszik fogadásképen s bevezeti őket (ez az ú. n. „Einbloaten“). Ha már elég a vendég s kiki fizetett, kezdődik a tánez. A Morva-mezőn a németeknek és szlávoknak külön tánczhelyiségük van, a mit már maga a nemzetiség különbözősége is megmagyaráz, de még inkább gyakorlatilag a két népfaj tánczainak különbözősége. Minden tánez után a legény a tenyerébe csap a tánczosnéjának, a mit ez nyomban viszonoz s úgy megy vissza helyére a társai közé. A tánczközökben a muzsikusok elé állanak a legények s zenekiséret mellett nótákat dalolnak. A tánczoló bódé körül ülnek a házasemberek feleségükkel, gyerekeikkel és vendégeikkel, s bort, sört vagy méhsört iddogálnak; nyalánkságok is vannak a durván ácsolt asztalon, hogy különösen a gyerekeknek is legyen valami harapni valójuk. Húsfélét azonban egy falúbeli lakos sem eszik a búcsútéren, vendégeit se kínálja olyannal, nehogy úgy tessék, mintha otthon nem látta volna el őket elegendőképen. A tánczosnékat, ha szomszéd faluból érkeztek, szintén meghívják vacsorára szüleikhez a helybeli legények. De ha legény, leány „vidéki“, a tánczos egy fertály „libát“ („Gansl“), kávét és bort adat a tánczosnéjának. Régebben az is szokás volt, hogy a helybeli legények egy-egy muzsikust hívtak meg ebédre és vacsorára.

A kocsma előtt, a kapuszínben és az udvaron bábosok állanak. Kucséberek (Gottscheer) is járnak-kelnek kosarukkal s a legények páros-páratlant s egyebet játszanak narancsra, czukorskatulyára, fügére mire. Egész éjszaka áll a tánez; reggel a legények párjukkal haza muzsikáltatják magukat („ausblasen“). Az ünnepi kiadások kiegyenlítése a búcsú-legények dolga.

Néhol két-három napig is eltart a búcsú, vagy következő vasárnap van a folytatása. Az is szokás némely vidéken, hogy a búcsút, ha vége van, „eltemetik“. Egy álorczás legény siránkozik néhány előtte heverő tört palaczkon, vagy rongyos zászlócskán, a muzsikások pedig gyásznótákra zendítenek.

Késő őszszel, helyenként azonban csak télen nyílik meg a *fonóház*. Oly vidékeken ugyanis, hol a paraszttanyák sűrűn, vagy épen helységekké csoportosúlva állanak, a leányok délutánonként, vagy vacsora után összeösszejönnek rokkájukkal valami parasztházban, még pedig felváltva ma

Búcsú.

ebben, holnap amabban, és fonnak. Emellett természetesen foly a tere-fere, pletyka, találósmesejáték, stb. A „*fonó*“ azonban igazi fészke a népi költészetnek is, hol a legcsudálatosabb mondákat, gyönyörűbbnél gyönyörűbb meséket, tőrűlmetszett nótákat és dalokat lehet hallani. Sokszor az egész fonó sereg a mesemondón felejti a figyelmét, egy rokka se pereg a szobában s a háziasszonynak úgy kell hazatuszkolni a leányokat. A hol a tisztességre néznek, férfiszemély nem mehet a fonóba. Hanem aztán odakünn lesnek a legények a hazatérő leányokra, s istenesen „kiharangozzák“ őket kolomppal, üres hordóval és korsóval, melyeket ugyancsak kongatnak, továbbá fütytyel és gajdolással olyan búcsúzót csapnak, mely túltesz akármely városi macska-

muzsikán. Iparkodnak is a fonólányok észrevétlenül illanni haza. Egy-egy leányzó ilyenkor örömest ád találkozót a szeretőjének. A hol vacsora után gyűlnek össze fonni, gyakran késő éjjel harmonika vagy czitera mellett járt táncz fejezi be a közös munkát. Minthogy ez esetben természetesen a legények is ott vannak a mulatságon, a fonóház erkölcsi tekintetben nem ritkán elveszti ártatlan voltát.

Néhány évtized óta kezd sok vidéken elárvúlni a régi fonóház; a józan korszellem e csöndes helyekre is behatolt s a rokkával együtt egy kedves költészet tündérszálait is jóformán elpusztította.

Valamint a fonást, úgy egyéb munkát is közösen szoktak végezni, p. o. a gyümölcs-csomoszolást, alma- s répahámozást, tollfosztást, tilolást. Egy-egy kotnyeles látogatóval ugyancsak elbánnak a leányok, bekenik a képét, vagy tele dugdozzák ruháit pozdorjával.

Késő ősz kezdetével az egyház két ünnepet ül egymásután: mindszentet és halottak napját, melyekben az osztrák nép különböző módon vesz részt.

Mindszentre fonatos kalácsot sütnek. Ezt adnak mindenekelőtt a háziaknak és a keresztgyerekeknek, mely utóbbiakat azonfölül sok helyt gyümölcscsel, dióval és pénzzel ajándékozzák meg, vagy ebédre is meghívják. De szegény emberek is, gyermekek és felnőttek, kérnek fonatost a gazdagabb házaknál. Némely vidéken egy fehér czipót adnak nekik, ünnep szombatján feketébbet, ünnep napján fehérebbet, melyet mind a kettőt a háziasszony sütött, mit azután úgy tartoznak meghálálni, hogy a szegény lelkekért általában, különösen pedig az elhúnyt családtagokért imádkoznak. Ellenben a fínomabb fonatosokat a keresztgyerekek számára a péknél rendelik meg. Egy-egy vagyonos parasztcsalád mindszentkor száz czipót is elosztogat a szegények közt, s az asszony ilyenkor csak azért is otthon ül, hogy senki, a ki beköszönt, üres kézzel el ne távozzék valahogy.

Néhol a felső-ausztriai határ közelében nagyobb suhanczok éjjel is eljárnak „mindszentezni“, még pedig néha maszkosan; ablakkopogtatással felverik a gazdasszonyt, a ki aztán a háborítókat musttal, almával, dióval jól tartja, sőt velök egy-két forduló tánczra is kénytelen fanyalodni.

Az a szép szokás, hogy *halottak napján* a drága elhúnytak emlékét a sírok feldiszítésével tisztelik, egészben véve inkább a polgári körökre szorítkozik, főleg ott, a hol a parasztházak messzebbre vannak a templomtól. De a gyászistenitiszteletre, és a mindenfelé divó temetőlátogatásra özönlik a parasztság is. A szegény lelkekért bőven áldoznak imádsággal, alamizsnával.

Fonóban.

Szent Márton napján Alsó-Ausztriának még sok vidékén uralkodik az a szokás, hogy délben fő ételül ludat esznek; sőt p. a Lajtahegységben a rokonoknak s azoknak, kikkel üzleti összeköttetésben állanak, Márton-lúdját visznek vagy küldenek. Eggenberg körül Szent Mártonra következő vasárnap táncz van az ú. n. „őszi zene“ mellett. A legények ez alkalommal libapecsenyével vendégelik meg a leányokat, a miért is az említett vasárnapnak ott „Liba-vasárnap“ a neve.

A szőlősgazdára Márton napja más tekintetben fontos. Mert akkor „keresztelik“ meg a bort, azaz a mustot attól fogva bornak nevezik.

Márton napján a pásztorok néhol házról-házra járnak s beléptükkor egy-egy nyírfavesszőt adnak át, hogy esztendőre avval hajtsák ki a barmot. Bécs-Újhely körül a pásztorok bojtárjaikkal bort szednek a házakban, melyet a magukkal hordott nagy kancsókba töltetnek az adakozókkal. A Márton-dicséret alkalmasint a napnak templomi officiumára vonatkozik. („Laudamus Deum nostrum in confessione beati Martini.“)

Borbála napján (decz. 4) cseresznyegalyat tesznek valami vizes edénybe, melyet naponként fel-feltöltenek. Karácsonkor kivirágzik a galy. A leányok ebben annak a jelét látják, hogy esztendőre férjhez mennek.

Miklós-nap szombatján két felöltözött személy jár mint Mikulás és mumus (Krampusz), s a jó gyermekeket megajándékozzák, a szófogadatlanokat megfenyítik. Sz.-Pölten környékén a Mikulás előre küldi a szolgáit, hogy a házakban a gyerekek magaviseletéről tudakozódjanak; ünnep napján maga jelenik meg a Mikulás.

Lefekvés előtt a gyermekek kalapot, czipőt vagy tálat tesznek ki az ablakba, melyekbe a Mikulás belerakja az ajándékait. Miklós napjára némely vidéken Mikulás- vagy más, állatformájú különös kenyeret sütnek. A Mikulás járásban a germán ősidőnek egy kereszténység átidomított Wodan-mythusával találkozunk.

Nagy szerepet játszik az osztrák népnél a különböző *jelből jövendölés*, melynek két fő mozzanata van: a sorsvetés, vagy jövendőmondás és a „hallgatódzás“. Tamásnap estén a nőtelenek, de különösen a hajadonok közt még nagy divatja van az ágylábtaposásnak. Bal lábbal háromszor rátaposnak a két hátúlsó ágyláb valamelyikére, ezt mondván:

„Bettstaffel, i tritt' di',
Heiliger Thomas, i bitt' di':
Lass ma erschein'n
Den Liebsten (die Liebste) mein.“

(„Ágyláb, taposlak, Szent Tamás, kérlek, mutasd meg nekem a kedvesemet.“)

Legények ezt is mondják: „Zeig mir glei' — Mein künftig's Wei'!“ Ekkor bal lábbal kell ágyba menni s megfordítva: fejjel lábtul feküdni. Álomban meg fog jelenni a kedves. Nőtelenek Tamás napjától karácsonyig egy almát is hordoznak zsebjükben; ez idő alatt nem mosdanak, nem imádkoznak, sem szentelt vízzel nem hintik meg magukat. Karácsony-estén a külső csűrkapuban, a hol nem igen látja meg őket a háziak szeme, megeszik az almát. Ekkor kell a jövendőbelinek arra menni; de megszólítani nem szabad.

Ösmeretesek más egyéb szokások is, mint a saruvetés, fahordás, tőkevonás, ólomöntés s több efféle.

Hallgatódzáskor a leányok szeretnek valami meggyfa alá állani. Ezt megrázva, így verselnek:

„Weichselbaum, i schüttl' di, } Lass ma a Hunderl bell'n,
Thomas, i bitt' di: } Soll sie mein Manderl meld'n.“

(„Meggyfa, megrázlak, Tamás, kérlek, ugattass egy kis kutyát, hadd jelentse meg az uramat.“)

Némely leány a disznóólnál is hallgatódzik; ha a „vénje“ mozdúl, élemedettebb férjet kap, ha valamelyik fiatalabb disznó röffen, csinos fiatalt. Ha kakasülőnél fülelnek, a megszólaló kakas a házasságjósló.

Karácsony éjszakáján keresztútra állanak hallgatódzni. Ha nevetés, dalolás, muzsikálás hallatszik, az örvendetes eseményt jelent esztendőre, leányoknak házasságot is. Imádkozás vagy siránkozó hang szerencsétlenséget jövendöl. Ha szentelt krétával kört húz az ember maga körül, a gonosz nem bír vele, s mindenféle jövendőt lát; a felhők formájából a rája váró sorsot következteti, látja, hallja mindazt, a mi a házakban végbemegy. De természetesen ilyenkor sem mukkanni, sem moczczanni nem szabad.

Karácsony. Ezt a nagy egyházi ünnepet minden varázsával és mély jelentőségű szokásaival a lakosság minden körében igazi családi ünnepnek fogják fel és ülik meg. Karácsony-este sok családban jászolt állítanak. A gyermekeknek eszökre adják, hogy csendesen legyenek, hogy fel ne ébreszszék az alvó Krisztust, a ki majd azért a karácsonyfa ajándékaival örvendezteti meg őket gazdagon. A karácsonyfa évről-évre messzebbre terjeszti csillagzó galyait; ma már a legtöbb polgárházban ott pompázik, sőt már nem egy parasztházba is besugárzik fénye. A vacsorától a hajnali miséig való időt imádkozással, vallásos énekléssel, elbeszélésekkel és ártatlan játékokkal töltik, mely utóbbiak közül némely családban a kártya ki van rekesztve. A karácsonynyal nagy számú jellemző szokás és hiedelem van összefüggésben.

Közönségesen el van terjedve Alsó-Ausztriában az a másfelé is honos hit, hogy karácsonyéjjel az állatok beszélni tudnak. Mindenhol el szokták ilyenkor regélni annak a parasztnak a történetét, a kinek a két ökre (vagy lova), melyeket az istállóban kihallgatott, megjósolta közeli halálát. A karácsonyi mise alatt minden kút bort ád. A jelfejtés is nagy szerepet játszik a szent éjszakán. A kinek a feje első gyertyagyujtatkor nem vet árnyékot a falon, az esztendőre bizonyosan meghal. A ki az asztalnál ülők közül dióevéskor először fekete gerezdet talál, az hal meg először. A ki a háztetőn koporsót lát, nem sokára meghal maga, vagy valaki az atyafiak közül. Ha a szent éjjelen a kulcslyukon üres szobába néz az ember, ott látja ülni azokat a rokonokat, a kik esztendőre meghalnak.

A gazdasági életet is sokképen kapcsolatba hozzák a karácsonyéjszakával. Aschbachban egy boronát, ekét és egy mércze árpát visznek a szobába, a hol imádkoznak. Másutt egy kötél szénát terítenek az udvarra, s mise után a jószágnak adják. Vacsorakor a családapa minden évőtől három legszebb dióbelet szed s ünnepnapján a jószágnak adja csemegeképen. Ez az abrak néhol csipkebogyóból áll, vagy oly kenyérből, mely csipkebogyóból kevert mindenféle gabonafajból van sütve. A pinczébe eltett káposztáról a szent éjszakán a legjobb mag rázódik le. Az almában megfordúlnak a magok, s ha ezeket földbe teszik, oly fák nőnek, melyeket nem kell nemesíteni. Ha mise alatt „dolgozik“ a must a pinczében, jó musttermés várható; ha pezseg a bor a hordóban, vagy „megfordúl“, jó bortermés lesz.

A karácsonyi éjféli mise alatt meg lehet ismerni a boszorkányokat is, ha kilenczféle fából csinált zsámolyra ül az ember, vagy ha átlyuggatott forgácson, kövön vagy valamely koporsódeszka görcslyukán néz keresztül. A gonosz lelkek az imádságoskönyvet megfordítva tartják maguk előtt s háttal ülnek, vagy állnak az oltár felé.

Mise után a családokban mindjárt húslevest, becsinált vagy sült húst esznek. Több helyen disznófej van szokásban; vendéglőkben leginkább kolbász járja. Ünnepnapján „gyümölcsös vakaró“ a csemege. Ebből a háziak mindegyike egy egészet kap kalácscsal együtt; sok helyt vendéglőkben a törzsvendégek is kapnak. Az egyszerű paraszt gyümölcsös vakaró közönséges kenyértésztából s felaprított aszaltgyümölcsből, névszerint körtéből áll; polgári házakban a finomabb tészta közé diót, mandulát, fügét, mazsolát, czukros czitromhéjat s néhányféle nemes fűszert is elegyítnek. Pálinkával is szeretik föleresztení a tésztát. Egyéb vidékeken gyümölcsös vakaró helyett

kalácsot vagy diós és mákos patkót sütnek. Karácsonykor kilenczféle gyümölcsös vakarót kell enni, akkor egészséges marad az ember s nagyon erőssé lesz, vagy a lány nem sokára férjhez megy.

Wechsel tájékán egy monda a gyümölcsös vakarót egy éhség alkalmából származtatja, mely arra kényszerítette az embereket, hogy mindenféle esőlékből holmi „zagyvakenyeret“ süssenek. Később aztán ezt hálás emlékezet okáért tették, hogy abból a nagy veszedelemből megmenekültek.

Énekes pásztorok.

Karácsonykor Alsó-Ausztriának több vidékén „énekes pásztorok“ járnak, kik magánházaknál, ritkábban vendéglőkben tréfás játékokat adnak elő. Négy fiatal felöltözik szerepe szerint s egymás után belép a szobába. Az első pásztor a házigazdát kérdezi, panaszolkodik a kemény téli hidegről s a kályha mellett leheveredik a földre. Szintúgy tesz a más kettő, kik a pajtásuk keresésére jöttek. Csakhamar mind a három „mély álomba“ van merülve, melyből azonban az angyal felkölti őket „aranyos pálczája“ érintésével. Álmélkodva hallják szavát: „Gloria in excelsis Deo!“ s a bethlehemi csuda hírét. Erre együtt valami kedves pásztordalt énekelnek, melynek motivumai igazi népiesek. Aztán fölpillantanak az égre, hol ma nagyon

vígan vannak, mintha a farsangot dicsérnék odafenn. Az istállóban levő kis gyermeknek mindenféle áldozati ajándékot akarnak vinni: az egyik egy kövér gödölyét, a másik piros új ruhácskát, a harmadik szép czinegét kalitkástul, stb. A „mennyei kisdednek“ „gyönge kásácska“ kell, mert a „gáncza még nem neki való“ (denn an Sterz — bringt's no nit übers Herz“). Ekkor képzeletben a jászol előtt állanak és szidják Józsefet, hogy ily rosz tanyát választott; „Neked, öreg, több eszednek kéne lenni“, inti őszintén az egyik pásztor. De a kis gyermek víg, gőgicsél és nevet, mihelyt hallja szólni a czinegét s megpillantja a kedves kis gödölyét, meg a piros ruhácskát, s örvendezve nyújtja feléjök kövér kacsócskáját. Végül a pásztorok térdepelve imádják az újszülött megváltót s boldogan térnek haza. A nagyobb karácsonyi játékok közül mint legnevezetesebbet hadd említsük meg azt, melyet Gmündben maig is előadnak. Az úgy nevezett jászolos játékok kiveszőben vannak.

István napján Murstettenben legények nyargalásznak körül. Ennek a szokásnak ott a neve: „Stephanireiten“; vajjon ezt az ősi Wodancultus maradványának kell-e felfognunk, vagy helyi eredetűnek tartanunk, eldönteni, az eset egyedül állván, nem lehet.

Kivált bortermő vidékeken *Szent János napján* bort adnak (decz. 27). A Szent János áldása, vagyis a búcsúpohár, melyet a gazda távozni készülő vendégeinek ád, e szerint valami áldozóital.

Deczember 29-ike és 30-ika néhol „szél- és víznap“ néven ösmeretes. Amazon áldozatot hoznak a forgószélnek úgy, hogy ételdarabokat tesznek a sövény oszlopaira; emezen az első molnárlegény az ebéd minden fogásából valamicskét a gátörvénybe dob, még pedig a „Wassermandl“ számára. Az elemeknek áldozás szokása a pogány őskorból maradt fel.

Hogy *Szilveszter estéjén* a jövendölések különösen járják, magától értetődik. Hisz, ha a távol jövőt nem is, legalább a következő esztendőbeli sorsát szeretné előre tudni az ember. Leányok gyűrűt lógatnak hajszálon egy pohárba; a hányszor hozzá ütődik, annyi esztendeig tart, míg férjhez mehetnek. A mezei gazda újesztendő éjjelén cserepet vagy követ rak az almafái ágaira, hogy a virágokat el ne perzselje a villám.

Hadd említsünk meg még végtére egynehány *szerencsétlen napot*, melyek Alsó-Ausztriában is, mint egyebütt, születésre, betegségre s bizonyos vállalkozásokra rosszat jelentenek. Ezek: április elseje, Judás Iskariótes születése napja; augusztus elseje, melyen Luczifer a pokolba taszíttatott;

deczember elseje, Sodoma és Gomorra veszedelmének napja. Magdolna napja (július 22) is szerencsétlen nap. Ezen kilencz ember felköti magát, kilencz vízbe fúl, kilencz pedig akkorát esik, hogy szörnyet hal.

Így végére értünk az esztendőnek. Mély értelmű szokások és hiedelmek lánczolata jegyzi körfutását, s ha a józanító korszellem sok tekintetben megtette is már hatását, az osztrák nép jellemző vonásai még mindenütt elég erősek arra, hogy e nép gondolkodónak, dús kedélyűnek és jóravalónak tűnjék fel az elfogúlatlan kutató és szemlélő előtt.

Keresztelés, lakodalom és temetés.

Ehhez a három legfontosabb családi eseményhez számos sajátságos, gyakran ősrégi szokás és hiedelem fűződik, melyek az osztrák nép jellemét híven tükröztetik vissza. Míg az évi szokások a nyilvános, nevezetesen pedig a gazdasági életben mutatták be őt, most egyenesen a családba lépünk s annak örömeivel és bajaival ismerkedünk meg.

Ha valamely családban szülői öröm készülődik, mind a két házasfél idejekorán a „komahívásra“ gondol. Mihamar találnak az atyafiak és ismerősök közt egy pár becsületes, házzal bíró embert, s a visszautasítástól nem tarthatnak; mert a keresztvízre tartást általánosan „jó“, „keresztyéni“ dolognak nézik, melyet senki sem útasít vissza, legkevésbbé szegényekkel szemben; annak elfogadásával az ember magának „lépcsőt épít a mennyországba“. Különös tisztesség egy keresztszülőre, ha annyi keresztgyermeke van, hogy egyszer majd azok vihetik ki a sírjához. Ha megszületik a gyermek, az apa felveszi legszebb ruháját s keresztelőre hívja a komákat. Régebben soha sem ment ezüst vagy csontfejű nádbotja nélkül hivogatni. Örömében ezt dobta be először az ajtón a koma házába, mielőtt maga belépett volna; aztán megint fölvette s ugyanezt, ha fiú apjává lett, háromszor ismételte, ikreknél többször, sőt sokszor. Az Ybbs völgyében bemenőre ezeket a fura rigmusokat mondta:

„Unter der Hütt'n, ober der Hütt'n —
I waar' halt da von weg'n 's G'vatterbitt'n;
Thats mi nit auslacha,
Müassts ma an recht an grossen Oaringschmalz macha.“

(„Gunyhó alatt, gunyhó fölött — komahíni volnék itt; ki ne nevessenek, inkább készítsenek számomra egy jó nagy rántottát.“)

Távozáskor a komabotot ott is felejtette a koma szobájában — néma felszólításképen, hogy ez mihamar adjon alkalmat a viszonszolgálatra. Ez azonban néha tréfából is történt ott, hol nem volt sarjadék várható. A komák nagy becsülettel fogadják az apát, megkínálják a komaitallal, s ily alkalommal szokásos rántottát sütnek számára. A keresztelendő csecsemőnek a keresztapa „bepólyázza“ a keresztapai ajándékot, rendszerint egy ezüst pénzt s néhány (három) rézpénzt, melyeket kereszteléskor szintén megszentelnek. Az utóbbiak (azelőtt fillérek) a Bécsi-erdőben „gagyogópénz“ néven ma is ösmeretesek; azért adják, hogy a kisded könnyen és korán megtanúljon beszélni. A keresztapai ajándékhoz nem szabad nyúlni, mert minden későbbi megtakarításoknak az teszi az alapját. Az ajándék tartójába az anya a gyermek köldökzsinórjából is tesz egy kis darabot, piros vagy kék szalagocskával díszítve, meg egy szentelt cserép ereklyét („Amas-Dedl = agnus Dei), vagy más valami szentképet.

A keresztelőt vagy paszitát majd mindenhol a kisded szülőinek házában tartják, s arra a keresztszüléken kivül meghívják a szomszédokat és rokonokat is, nem ritkán a papot meg a tanítót is (ezt azelőtt mint egyházfit).

A keresztkomáknak a gyermekágyas és kisded irányában többféle kötelességük van. Különösen megemlítendő a *komatál.* Ugyanis a komaasszony az anyának „hathetes-kenyeret“ visz, mely zsemlyéből, kétszersültből és sárgaczukorból áll, melylyel a gyermek czuczáját töltik meg.

Az első, vagy második év folytán a gyermeknek ruhát ajándékoznak a keresztszülők, mely többnyire egy kis felsőruhából, ingecskéből és fejkötőcskéből áll. Utolsó ajándékúl a keresztgyerek 6—12 éves korában (vidékenkint különbözően) az úgy nevezett „Godlgwand“-ot kapja s némi pénzt. Az ing többnyire oly nagyra van szabva, hogy mindjárt nem viselhető, hanem rendesen már eleitől fogva a lakodalomra szánják. Ha a keresztgyerek a felruházás előtt hal meg, az összes temetési költség a keresztszüléket illeti. Ezen és egyéb áldozatokért és kötelezettségekért, nevezetesen azért a gondoskodásért és részvétért, melyet a keresztszülék gyermeköik iránt az élet különféle körülményei közt tanúsítanak, minden alkalommal különös kitűntetésben részesítik őket. Ha a keresztfiú megházasodik, vagy pappá lesz, vagy meghal, a lakomán vagy toron asztalfőn ülnek a keresztszülék. A komák kendezik egymást. A ki komája háza előtt elmegy, megemeli a kalapját.

Az újszülött gyermeket különféle *veszedelmek* fenyegetik. Míg meg nincs keresztelve, könnyen kicserélheti valami boszorkány („váltott gyerek“), vagy megszophatja a lidércz s ezt mindjárt meg lehet ismerni a feldagadt csecsbimbójáról, s jövőre a bölcsőre rajzolt ötszögű csillagvonással lehet elhárítani. Nagy veszedelem az is, ha a gyermek „meg van verve“ vagy „rontva“, „igézve“. Félelmesek különösen az olyan emberek, a kiknek a szemöldökük össze van nőve az orruk felett. Mind e gonoszoktól úgy óvja meg az ember a drága kincset, hogy, ha ránéz, egyet köp, „fügét“

Keresztelő.

csinál ujjaival a zsebében, hüvelykét beszorítja, keresztet vet a kicsire, vagy keresztformára megnyálazza, bizonyos füvek főzetével megmossa, meghúzza az orrocskáját, farkasalmát akaszt a nyakába, valami ruhadarabját fordítva adja rá, jobb ingújjára, vagy fejkötőjére piros szalagocskát varr, stb. Az „ijedség“-et nyakbaakasztott „sarokkő“-vel („Schreckstein“) orvosolják, a nyavalyatörést a többi közt „ráolvasással“ mulasztják el, de ebben természetesen egy szót sem szabad ismételni.

Ha a gyerek meg van keresztelve, kevésbbé van kitéve rossz hatásoknak. Három, sőt kilencz napig sem mossák meg fürdéskor a fejecskéjét, hogy le ne menjen a szent olaj; csak az említett napok egyikén, vagy

másikán fürösztik azt le. A megkeresztelt kisdedek különös felsőbb oltalom alatt vannak. Gyakran mosolyognak álmukban, mert az angyalok játszanak velük. Az olyan házba, melyben kis gyermek alszik, nem csap bele a villám. Némely parasztházban e hiedelem következtében, ha zivatar készül, a gyerekeket, vagy legalább a legkisebbet, „lefektetik“.

Mindenféle vélekedések vannak a gyerekágyasra nézve is. A terhesség idején „rá ne csudáljon“ ám semmire, a mi rossz hatással lehetne rája. Ha az anya gyerekágyban hal meg, egyenesen a mennybe megy, mert — a mint mondják —: „In den Sechswochen — Steht der Himmel offen“. Egy kis gyerek „egy szekérnyi dolgot hoz a házba“, de a gyerekágyasnak még a könnyebb munkáktól is tartózkodnia kell. Ha varr, megvakúl a gyermek; ha fon, kötelet fon annak a nyakára. Más egyéb elővigyázati szabályokra is ügyelnie kell. Ne nézzen ki az ablakon, ha zajt hall odakünn, mert valami boszorkány „elkaphatná“ a gyerekét. Míg a gyerekágyas avatáson nem volt, ne menjen a ház ereszén túl, mert mindenféle rossznak tenné ki magát, s „táltossal“ cserélhetnék ki a gyerekét a bölcsőben. Az ilyen „váltott“ pedig rusnya teremtés; mindig törpe marad, púpos és nyomorék, vízfeje van, de azért minden rútsága mellett is „jóeszű“.

További fontos esemény a serdülő gyermek életében a *bérmálkozás*. Az ezen alkalomra választott bérmaszülők rendszerint imádságos könyvet vagy olvasót ajándékoznak gazdagabbak arany vagy ezüst órát s más effélét, többször egyes ruhadarabot vagy egész öltőt is. Polgári körökben ezüst evőkészletet szeretnek adni. Némely vidékre jellemző, hogy majdnem kirekesztőleg nőteleneket választanak bérmaszülőkül. A bérmagyerekek a kapott ajándékokért bérmaatyjuknak, ha megházasodik, egy kis kiházasítási ajándékot adnak, rendesen fínom metszett borosüveget s ugyanily ivópoharakat; a lakodalmon különös kitűntetésben részesülnek.

E szakasz végén még hadd említsük meg röviden az osztrák népnek a különös tehetségű vagy szerencséjű gyerekek felől való hitét. A nagyon eszesek nem maradnak meg. Különös szerencséjük van a „burokban szülöttek“-nek, a kik oly vasárnapon születtek, melyen a hold „megújúl“, vagy a kik nevüket magukkal hozzák a világra, azaz annak a szentnek a nevét kapják, kinek ünnepe a születésük napjára esik. „Burokban szülöttek“ többet „látnak“, mint más emberfia, a jövőbe néznek, tudósok a szellemvilágban, megismerik a boszorkányt szemük veres körületéről, kincset találnak s minden dologban szerencse van velük.

Felette gazdag, vonásaiban nagyon változatos kép tárúl elénk a *lakodalmi szokásokban*. Nemcsak nagyobb vidékek, hanem egyes helységek is e részben sokszor nevezetes jellemző különbségeket s néha oly sajátszerűségeket mutatnak, melyek kétségkivűl réges-régi, ha nem még pogány időből származnak. Ime fővonásaikban.

Ha az apa megöregedett, s vissza akar vonúlni és a gazdaságot átadni, a fiának, a kit a terjedelmes birtok illet, derék „asszony“ után kell néznie. Többnyire már régebben választott, sokáig volt „ösmeretsége“ — gyakran egészen tisztességes, — így hát *ő neki* nem kell sokat keresnie. Mindamellett megkéreti a választottja kezét, ha bizonyos is titokban a beleegyezéséről, még pedig azokkal a szokásos formaságokkal, melyeket mások kénytelenek megtartani, ha nem akarnak esetleg „kosarat“ személyesen kapni. Tehát belevonják a titokba a „házasságszerző“-t, ki aztán a lakodalomkor is rendesen fontos szerepet játszik, most pedig a házasúlandó legénnyel együtt megy „leánynézőbe“. Az ilyen majd mindig feleséges ember és közbenjáró szerepében különböző nevet visel. Az alsó-ausztriai síkságon „Heiratsmann“, másfelé „Leutbitter“, „Kuppler“ vagy „Bitt'lmann“, „Bittmann“ a neve. Wechsel tájékán a menyasszonynak is van külön egy bizalmas embere, a kit „Spruchmann“-nak hínak (v. ö. kérő násznagy, kiadó násznagy). Némely községnek megvan a maga állandó „kérő“-je, a ki az egyes családok atyafiságának minden feje-fokát tudja, s nem is kérdezi, kit kelljen annak rendi és módja szerint meghívnia. Ő néhol egyszersmind egyike a jegyesek „tanúinak“ is. Az Ötscher kerületben gyakran ő maga megy a jövendőbeli férj nevében „kérőbe“, rendesen azonban annak kisérője. Mind a ketten látogatást tesznek a menyasszonyúl kiszemelt leány szüleinél, néha annak az örvével, hogy valami jószágot vesznek, de többnyire, hogy himezés-hámozás nélkűl „megkérjék“ a leányt. Ez alkalommal jól tartják őket, s kedvező esetben mindjárt meg is hatá-

Kérő.

rozzák a menyasszony szüleivel a „kézfogó“ napját. Erre a vőlegény szüleivel megy a menyasszony házába, mikor aztán az egész ház táját töviről-hegyire körülnézik, az istállóban minden darab marhát külön megvizsgálnak, a vagyoni állapotot szóba hozzák s utoljára a hozomány és egyéb házassági feltételek iránt alkudoznak, miközben a paraszt sokszor ugyancsak szorítja a krajczárt, nem akar „szőrt ereszteni“ s egy pár „tízes“, vagy egy tinó miatt erősen „megköti magát“.

Ha minden rendben van, mindenek előtt a menyegző napját határozzák meg, mely rendszerint kedd, továbbá a házat, melyben a lakodalmat tartják (a vőlegény vagy menyasszony szülei házát, vagy pedig valamely kocsmát), a vendégek számát s több effélét. Végül eszem-iszom következik, melyen többnyire már nagy vígan vannak, habár a felek előbb „kissé keményebb szóval összekerültek“ is.

A vőlegény a menyasszonynak — többnyire titokban — „jegy-ajándékot“ ád, még pedig egy kétforintost vagy egy aranyat is, néha egy szép borjat állít az istállóba, melyet aztán a lakodalom napján megkoszorúznak. (A régi német menyasszonyvétel nyomai). A Morva-mezőn régebben keszkenőt vagy czipőt küldött a jövendőbelijének. Ha a menyasszony visszaküldi az ajándékot, akkor „megbánta“, azaz mást gondolt s a lakodalomból „semmi sem lesz“. Másik esetben meghatározzák a napokat, melyeken a mátkapár a „törvény elé“ megy, hogy a házasságot „megirassa“, és a paphoz, hogy a házasságot kijelentse és a „hirdetést“ megrendelje. Már most a jegyeseket annak rendi szerint három egymásutáni vasárnapon a prédikáczió végével „levetik a szószékről“ (szokásos körülírása a hirdetés fogalmának), a minek nem akarnak tanúi lenni, azért is később mennek a templomba, vagy más egyházban hallgatják meg az Isten igéjét. Az első hirdetéstől fogva a vőlegény egy nagy bokrétát visel a kalapján. Hirdetés ideje alatt vőlegény és menyasszony ne igen láttassák magukat együtt nyilvánosan s ne tánczoljanak egymással. Ha valamely legény tánczolni akar a menyasszonynyal, a vőlegénytől kell rá engedelmet kérnie. Minthogy a vőlegény immár kiválik a legények társaságából, pajtásainak búcsúpoharat kell fizetnie, a mi borból, sörből és kenyérből áll.

Fontos úgy a *lakodalomra-hivogatás*. Közönségesen a vőlegény és menyasszony mindegyik maga hívja meg a maga rokonságabelieket. De gyakran a kérő kiséri őket, sőt néhol a felső-ausztriai határ felé ez többnyire maga megy hivogatni. A hivogatók kalapja és botja bokrétával és szala-

gokkal van czifrázva. Meghivójuk valami hosszabb mondóka, melynek helylyel-közzel még igazi régies bélyege van.

Ott, a hol a lakodalmat a kocsmában tartják, a vendégeknek a lakomáért rájok esendő összeget rendszerint a magukéból kell fizetniök, csak a legközelebbi rokonokért, vagy egyik másik kiváló vendégért áll helyt a vőlegény. Azért ily esetben nem igen vesznek részt egész családok, hanem többnyire csak egy megy el a lakodalomra, kivéve, ha a közeli rokonság máskép kivánja. Meghívják mindenekelőtt a szomszédokat, a kereszt- és bérmaszülőket és a legközelebbről való atyafiakat; „nagyobb“ lakodalmakon messzebb terjeszkednek s néha parasztlakodalmon egy-egy „úri“ vendéget is lehet látni. Egész sajátságos szokással találkozunk a Wechsel-vidéken, ott annak rendi szerint *a menyasszonyt is úgy hívják meg*, még pedig felette különös módon. A vőlegény és vőfély ugyanis reggel két, legfeljebb három órakor ünnepi öltözetben a menyasszony házába mennek, a ki ébren legyen ám, de azért mindjárt ne találtassa meg magát. Ha alva lepnék meg, nem jó gazdasszonyt néznének belőle, utóbbi esetben pedig „férjhezmehetnék“-jét árulná el. Elbúvik tehát valahová s minél tovább keresik a „hívogatók“, annál nagyobb tisztesség rá nézve.

A kérőn és a már emlitett násznagyokon vagy tanúkon kivül a jegyeseknek szüleikkel egyetértve még más személyek után is kell látniok, a kiknek lakodalomkor tisztes hivatal jut; ezek a *vőfély* és a *nyoszolyóleány*. Némely vidéken (Wechsel) házasokat szólítanak fel vőfélyeknek és „nyoszolyóasszony“-oknak s mellékjük több legény vőfélyt és nyoszolyóleányt. Wechsel vidékén a nyoszolyóasszonynak jó sok apró, „diónyi“ fánkot kell készítenie, melyeket az esketés után az iskolás gyerekek közt osztogat el.

A lakodalom előtti vasárnapon (vagy néha egy héttel előbb) a menyasszonyos házban végbe megy a „koszorúkötés“. Összejönnek rokonok és ismerősök, nevezetesen a már kiszemelt „nyoszolyók“, kik csinált virágokból és rozmaringból „koszorúkat“ és „bokrétákat“ kötnek a lakodalmas vendégek számára s színes szalagokkal és csokrokkal czifrázzák fel. A lakomát rendesen táncz követi. Retz tájékán a menyasszonyi koszorút elárverezik; a legtöbbet igérő természetesen a vőlegény, a kinek ez alkalommal mindenféle tréfabolondság közt rőzsekoszorút tesznek a fejére. Az Ötscher-kerületben a lakodalom előtti estén mind a vőlegényes, mind a menyasszonyos házban megtartják ketté osztott bandával a „konyhatáncz“-ot. A vendégeket fánkkal tartják jól.

A lakodalmakat Alsó-Ausztriában többnyire a menyasszony vagy a vőlegény házában tartják, csak a Bécsi-erdőn túli kerületben, különösen a hegységben, a kocsmában is. Itt a lakodalmi szokások is általában a legegyszerűbbek. A vőlegény megvendégeli a lakodalom napján a maga, a menyasszony is a maga vendégeit, mind a ketten a szülői házban, *reggelivel*, mely sokszor ebédnek is beválik, s melyből különösen a tormás marhahúsnak nem szabad hiányoznia. A kocsmában találkozik a két lakodalmas nép, muzsikásoktól kisérve, s ott osztja ki a nyoszolyó a bokrétákat és koszorúkat. „Megesett" menyasszonynak nem szabad koszorújának lenni; pótolja ezt valami mesterségesebb hajfésüléssel, vagy fekete selyemkendővel köti be fejét. Zwettl környékén viselhet ugyan az ilyen menyasszony koszorút, de rozmaring nélkül. Ha minden előkészület megvan, rendbe verődik a menet s muzsika után *megindúl a templomba.* Indúláskor a kocsmáros szentelt vízzel hinti meg a jegyeseket, ezt mondván: „I wünsch' eng Glück und gehts in Gottes Nam'!" („Járjatok Isten hirével.") A jegyesek kezet fognak s ezt mondják: „Wag'n ma's in Gottes Nam'!" („Lépjünk hát rá Isten nevében.") (Ybbsvölgye.)

Alsó-Ausztria más vidékein az a szokás, hogy esketőre a vőlegény a vendégeivel érte megy a menyasszonyért ennek szülői házához. Ott aztán sokféle akadályon és nehézségen kell előbb erőt venni. P. o. Wechsel tájékán a vőlegény *csukva találja a menyasszonyi házat.* Úgy kell „kikérnie" a menyasszonyt a „kiadó" násznagytól, pénzt dobálván, többi közt régi rossz pénzeket is, a csukott kapun keresztül; néha soká tart ilyenkor a tréfálkozó alkudozás. Néhol a vőfélynek kell a becsukott házba valahogy bejutnia. Ha ez sikerült neki és megtalálta az elbújt menyasszonyt, ettől egy piros szalaggal diszített boros üveget és ivópoharat kap, melyekkel a pitvarajtóba megy, hogy a vőlegénynek és vendégeinek jelt adjon, hogy megtalálta a keresettet. A morvamezei szlovák is keresi az „elbújt" menyasszonyt s régebben végig is tánczolt a falun a megtalálttal. Steinfelden a vőlegény, hogy beereszszék, egy tréfás honlevelet mutat elő. Ha belépett a házba, nem a menyasszony köszönti mindjárt, hanem előbb még az *ál-menyasszony* játszsza a szerepét. Elsőbben egy élemedettebb, sokszor maskarás fehérszemély lép elő, a ki ugyancsak fel van háborodva azon, hogy nem ő az „igazi" menyasszony. Sápítozás és átkozódás közt visszadobja a vőlegénynek a „jegypénzt", azaz papirosba göngyölt üvegcserepet vagy ócska vasat szór a lába elé, és kárpótlást kiván, a mi egy nehány apróbb pénzből áll; ezután egyik vagy

másik nyoszolyóleány áll elő, végre pedig az igazi menyasszony. Christophen körül a menyasszony a köszöntés után egy-egy piros keszkenőt ajándékoz a vőlegénynek és a vőfélynek. Ha a közös falatozásnak (kávé és bor) vége és minden el van készülve, utoljára még egy megható jelenet következik. A menyasszony elbúcsúzik apjától, anyjától, megköszöni nekik a kis kora óta vele tett jókat, bocsánatukat kéri az elkövett hibákért, s térden állva fogadja

Esküvőre menetel.

a *szülői áldást.* Ezután a vőfély rendezi a lakodalmas menetet. Wechsel vidékén ez a mondókája:

„Wir sind jetzt alle beisammen,
Drum geh'n wir zur Kirche in Gottes Namen,
Geh'n wir aber in Ordnung und Reih',
Dass der Herr Jesus unser Begleiter sei."

(„Most mind együtt vagyunk, menjünk hát a templomba Isten hírével, de szép rendet tartsunk, hogy a Jézus velünk legyen.")

A templomba menetel alatt lődöznek a legények, s mennél kedveltebb a mátkapár, annál több port elpuffogatnak. Lakodalmas vendégek is lövöl-

döznek útközben (hisz a vőfély régebben sokszor puskával járt) s kurjogatnak, újjonganak egész a templomig. A muzsikusok meg nem fogynak ki a nótából. De nem egész szépségesen jutnak ám célhoz. A menetet egyszerre csak feltartóztatja egy az utczán keresztbe feszített zsinór vagy láncz. Ezt úgy hívják, hogy: „Fürziehen“ (= Vorziehen). A vőlegénynek már most ki kell váltani a menyasszonyt, „zsinórpénzt“ fizetni; ha nagyon keveset ád, csúfságból legott egy szalmakötelet húznak elébe. Ha kedves a menyasszony, nagy zajjal szerencsét kívánnak neki, borral és süteménynyel kínálják s gyakran valami szép képpel kedveskednek neki. Ezért a „megtiszteltetésért“ külön ajándékot ád, 5—10 forintot, a többiek egy-egy forintot. Ez a szokás Alsó-Ausztriának majd minden részében divatozik, vagy ismeretes. Még megjegyzendő, hogy ezt inkább templomból kijövőre, mint oda menőre üzik. Az oltár előtt az első nyoszolyó *rozmaringkoszorút tesz a vőlegény fejére*, a melyet ez az esketés után iziben lekap és zsebébe csúsztat. Ha a menyasszony kezébe kerül, akkor ő „viseli a kalapot“ a házasságban. A vendégeknek a jegyesekhez intézett *köszöntője* vagy szerencsekivánata sok helytt az oltár lépcsőjén történik.

Dorfstettenben a menyasszony minden szerencsekivánótól egy kis pénzbeli ajándékot is kap. Szokás néhol az is, hogy a lakodalmasok szerencsekivánáskor valamennyien megcsókolják a fiatal házaspárt. Másutt a menyasszonyt csak az asszonyvendégek csókolják meg. Ezalatt a zene víg lakodalmas indulót játszik. Ősrégi, ma azonban már csak ritkán előfordúló szokás a *borivás*, a „János itala“ az *oltár előtt*, esketés után. Az üveg, melyet borral tele visznek a templomba, ünnepiesen fel van díszítve.

A templomból haza menet a Wechsel-vidéken attól tarthat a vőfély, hogy a rábízott menyasszonyt *ellopják*. Oly házak előtt, melyekben a házaspárnak rokonai, vagy ismerősei laknak, megáll a lakodalmi menet, s nagyban járja a köszöntés és szerencsekivánat, aztán borral kínálás. Mialatt a vőfély, a kinek a nevezett vidéken az esküvő után is magának szabad vezetnie karon a menyasszonyt, valamely barátjával beszélget, vagy kezet fog, vagy szájához viszi a borospoharat, „elcsípi“ tőle a menyasszonyt valami kópé pajtása, beviszi egy közel házba, ott elbújtatja úgy, hogy a szerencsétlen vitéznek „keményen“ kell keresnie s az ebben segítő legényeknek busásan bort fizetnie. Ha a menet a lakodalmas házhoz ért, új akadály van. Ugyanis *be van csukva a ház ajtaja*. A vőfélynek be kell zörgetnie és a házőrzőket (egy pár legény, a kik aztán a lakzin „felszolgál-

nak") szép szóval kérnie, hogy bocsássák be, mert hát mind becsületes emberek állanak odakünn, s megigérnie, hogy a bebocsátásért lesz jó „ozsonna". Végre ajtót nyitnak az őrök, kilépnek s egyikük egy fölczifrázott palaczkban bort nyújt a vendégeknek, másikuk egy *egész kenyeret* ád a menyasszonynak, egy új faragású *fakést* mellé s szépen felszólítja, szeljen le belőle mindjárt egy darabot. Van tréfa és kötődés, ha a menyasszony meg van zavarodva; de rendesen már előre gondoskodott, elővesz egy bicsakot s megszegi a kenyeret, a „szegélyt" otthon jól elteszi, „hogy a házasságban soha se lásson szűköt". A fakést messze hajítja magától, mégpedig a ház felé, nem hátra, mert a szerencsét nem magától el, hanem háza felé kell vetnie. Ha a házasfelek jól élnek, azaz összeférnek, a „szegély" sohse penészedik meg; ha „símán" van lemetszve, az annak a jele, hogy a menyasszony az oltár előtt „híven és igazán" szólott, ő is megízleli már most a kínált bort, aztán kézről-kézre jár az *ital*. Ekkor a vőfély vagy más, mielőtt szájához vinné a poharat, így nótáz:

„A guat's Glasl Wein, } Und der Braut ihr Wohlsein,
Das muass austrunk'n sein; } Das muass a dabei sein."

(„Ezt a jó pohár bort ki kell inni, de a menyasszony egészségére ám.")

Mialatt a *kenyér* is körüljár, a menyasszony belép a házba s első útja a konyhába visz, a hol „megsózza a káposztát". A szakácsné ezalatt már készen tart egy tálat főzőkanállal, arra egy ezüstpénzt tesz a menyasszony. Sokszor a menyasszonynak a házba bemenőre söprűt vagy más egyebet tesznek lába elé. Ha fölveszi, vagy még tisztára is söpri a ház földjét, melyre szántszándékkal vizet öntöttek, jele, hogy jó gazdasszony válik belőle. St.-Pölten táján a lakodalmasházba (többnyire kocsmába) való bemenetelt az elébe állított „kásástál" tartóztatja fel. Valamennyi vendégnek, mindenekelőtt a jegyeseknek, meg kell vásárolni a kásás kanalat, azaz három kanál kását enni, s azért a „pinczéseknek" borravalót („kóstoló pénzt") adni, kik szépen díszített üvegekben meleg borral, néhol édes süteménynyel is szolgálnak. Kása helyett gyakran tejbefőtt rizst, daragánczát vagy savanyú káposztát adnak fel. A kásáskanál egy kis csokorral van ékesítve. Több helyen, a hol a lakodalmat a kocsmában lakják el, a templomból való visszatérés után nyomban a „nyoszolyótáncz" megy végbe. Először a vőfély tánczol egyet a menyasszonynyal föltett kalapban; arra a vőlegénynek tart, leveszi a kalapját, szerencsét kiván s átadja neki a menyasszonyt. Evvel már most a vőlegény tánczol, utána a keresztapák, rokonok s általában a

férfi vendégek mind sorban. Egy „vénöreg apónak“ is kell tánczolnia, s ha már nem bírja tánczra a lábát, muzsikaszó mellett, szájában pipát tartva, körűljár egyet a menyasszonynyal.

A *lakodalom* (lakzi) mindenütt elsőrangú vendégség. Minden vendég számára második tányért tesznek az asztalra, erre rakják halomra az úgy nevezett lakodalmi zsengét vagy maradékot, hogy az otthon maradtaknak is jusson valami.

A lakodalmon széles jó kedv uralkodik s mindenféle, különösen az új párral űzött tréfák segítik azt fűszerezni. Pólyásgyerekeket (sokszor ikreket), vagy bölcsőt mit formázó süteménynyel kedveskednek neki. Nagy vidéken szokás lakodalmi golyócskákkal (czukrozott koriándrommal) hajigálódzni, melyeket aztán másnap nagy serényen keresgél össze a helybeli fiatalság. Nevezetes az a némely tájékon dívó szokás, hogy a vőlegény esküvő után menyegzői ruháját fehér majkóval cseréli föl, köténynyt köt s úgy hordja fel az ételeket, tehát szolgál a vendégeknek. Payerbach vidékén a lakozást néha ez a lármakiáltás zavarja meg: „Ellopták a menyasszonyt!“ Ugyanis valamelyik vendég alattomban a szomszédba szöktette s már most a vőfélynek néhány pajtásával föl kell kerekednie, hogy az elsikkadtat megkeresse. A tréfa nem egy „pint“ borában áll neki. A lakoma vége felé van a „pénzkérés“, azaz a muzsikusok, a szakácsné és a kocsmáros (ez utóbbi, ha kocsmában tartják a lakodalmat) bemennek az étkezők közé, s a vendégektől beszedik a szokásos pénzajándékokat. Ez sok mindenféle tréfával, kötődéssel és nótázással jár. A kocsmáros egyszerűen üzletiés módon veszi sorra a vendégeket s szedi be a terítékért kialkudott fizetést, a mi közönséges lakodalmakon körülbelül négy forintra rúg. A kocsmáros helyett gyakran más valamely megbizottja jár körül. Felette mulatságos módon megy végbe a szakácsné kéregetése. Elsőben is égett szagot éreznek a szobában s kérdik az okát. Ekkor valami megpörkölődött konyharongygyal a kérő vagy a vőfély nyit be az ajtón s pártfogójával együtt többnyire a szakácsné is; gyakran ez maga tartja egyik kezében a füstölgő rongyot, másikában egy merőkanalat „oltani“. Nagyban sopánkodnak, hogy szegénynek megégett a konyhán a köténye vagy szoknyája, pénze meg nincs, hogy pótolja. Néha a kérő bolondnagy sommát kér a vendégektől; de ezek „alkudoznak“ s utoljára is ki-ki a szokásos összegecskét adja. Schneeberg környékén a szakácsné helyett egy füstölgő csepűvel beaggatott ember lép be. Erlaft-völgyben a szakácsné helylyel-közzel már egy héttel a lakodalom előtt eljár a házakba kéregetni.

Lakodalom.

Még szélesebb a kedv, ha a muzsikusok mennek pénztszedni. Néhol a kérő felszólítást intéz javukra a vendégekhez, melyben eszükre adja, hogy a muzsikusoknak annyira elnyúttek a szerszámaik a sok játszástól, hogy „friss húrra“ van szükségük. Egy muzsikus előáll s bort kínál, sokszor hébort is, hogy a vendégeket bőkezűségre hangolja. Azonban a bort „fitymálják“, meg a „nyomorúságos“ zenét is, és csak egy-egy krajczár esik a gyűjtő tálczára. De majd megemberlik magukat a vendégek, kivált ha egy villára szúrt forintost is látnak intőjelül. Puchbergben egy muzsikus orvos képében jár körül s ugyancsak köti a „gyógyítóerejű“ borát mindenkire — jó pénzért. Wechsel vidékén egy muzsikus, gyakran nekiöltözve, általános kaczagás közt mondja el a menyasszonynak a muzsikusok hazugságát, vagy valami „nyomtatott“, azaz kézzelfogható hazugságot. Ezért borravalót kap, de sok, sok apró rongyba göngyölgetve, melyeket számtalan czérnaszál köt össze. A vendégek többnyire, mielőtt adnának, egy-egy nótát fújnak, melynek dallamát a bandának nyomban el kell húzni utána. Efféle nóták:

„Ös Spielleut, ös Lumpen,
Habts koaner koan Geld,
A Stub'n voller Kinder,
Koan Fechsung, koan Feld.“

(„Rongyos muzsikusok, egyőtöknek sincs pénze, gyerektek egy szobával, de se terméstek, se földetek.“)

Vagy:

„Mein' Hos'n, die grean',
Die ist z'riss'n bei'n Knean,
Is m'as Geld aussa g'fall'n —
I kann d'Spielleut' nit zahl'n.“

(„A zöld nadrágomnak kiszakadt a térde, kihullott a pénzem, nem adhatok a muzsikusoknak.“)

A „pénzszedés“ után „köszöntőt“ mondanak az új párra, a díszvendégekre, násznagyokra, legényekre, nyoszolyókra, keresztszülékre, szomszédságra, „öregére, aprajára“ stb., végre valamennyi vendégre. Minden „felköszöntés“ után tust húznak.

Miután minden vendéget „éltettek“, következik a „menyasszonytáncz“, azaz a menyasszonyt tánczra híják. A kérő vagy vőfély a vendégek elé lép s hosszabb mondókát mond, mely egyes vidékeken réges-régtől ugyanaz maradt. Mint főgondolat mindenütt az ismétlődik, hogy ő, a szóló, a menyasszonyt ma „fölékesítette s elvezette sarkon-utczán, közön-úton, szárazon és vizen egész a pap kezére“, hol is az elvette „a papi áldást, azon áll minden.“

Miután a szóló még említette, hogy a menyasszonyt a templomból tovább vezette s végtére ide a lakodalmas házba hozta, p. o. Wechsel tájékán ilyenképen szól hozzá: „A hajadon menyasszonynak a rózsáskertben tisztelkednem kell; tisztelkedem neki egy pohár borral, mely a rajnamelléki Kölnben termett; no, ha nem a rajnamelléki Kölnben termett, hát nap- és holdvilág közt termett, váljék a menyasszonynak és kedves vőlegényének egészségére. Vivát!“ (Tus.)

„Fölkérem a mirtuskoszorús menyasszonyt, járjon el velem egy keresztényi menyasszonytánczot: egyet, kettőt vagy hármat, maga jó szántából. Az elsőt magamnak kérem, a második a vőlegényt illeti, a harmadik a kérő násznagyot, a negyedik a vőfélyt illeti.“

A többi tánczot mind a meghívott vendégek járják, legény, leány, „örege-apraja, épe-hibása, a kinek tánczolni való kedve van.“

Most a szóló az asztalhoz lép a menyasszony elé s ezt mondja: „Ha a menyasszony ép és friss, az asztalon jön által; ha friss és gyors, átugorja a barna tollaskalapomat; de ha bágyadt és nem szűz, a pad mentén jön ki. De félre ne lépjen ám, mert akkor a tisztességes menyasszonyt megbűntetjük egy akó borra, egy akó pálinkára, egy hátikosár kiflire, abból kinekkinek jut egy csücske“.

Hasonló büntetés fenyegeti a menyasszonyt, ha „bal lábbal lép a jobb helyett“. Hogy ennek elejét vegyék, a szóló négy vigyázót állított fel: „Egyet Bécsben, egyet Gráczban, egyet Fürstenfeldben, a negyediket meg a világ közepén.“

Már most a menyasszonynak *az asztalra kell hágni* s tálak, tányérok, üvegek és poharak közt a kérő vagy vőfély felé mennie, a nélkül azonban, hogy vagy egy edényt feldöntsön, mert ez árnyékot vetne hajadoni koszorújára, különben sem volna jó jel a házasságra, kivált a gyermekáldásra nézve; néhol keresztül kell lépnie a vőfély tollaskalapján is. Ilyenkor persze akad a vendégek közül, a ki észrevétlen egy tele poharat feldönt, a mit természetesen általános nevetés közt a menyasszonyra fognak. Wechsel vidékén az örömanya igyekszik menyének lehető szabad útat csinálni az asztalon. Ha a menyasszony nem szűz, a pad mellett jön ki a helyéről. Éjfél előtt, vagy után is, mikor a társaság a legfényesebb kedvben van, rendesen *maskarás legények* jelennek meg, kik a vőfélynek egy passzust mutatnak fel, melynek tartalma csupa merő bolondság. Ha jónak találják a passzust, a maskarások hármat tánczolhatnak, mialatt a lakodalmi ven-

dégek nézők. A mivel megkinálják, a bort Wechsel tájékán szalmaszálon kell szivogatniok a maskarásoknak.

Többnyire éjjel tizenkét órakor, vagy hajnal felé is, más jelenet következik, melyet a menyasszony — legalább színre — komolyan, ellenben a lakodalmi vendégek szörnyen mulattató tréfának fognak fel, t. i. a „kontyoló-táncz“. Van vidék, mely ismeri ezt a nevet, de nem a dolgot magát is. Ott ugyanis délelőtt „tánczolják le a koszorút“, melyet a menyasszony mégis egész nap fején hord. Másutt éjféltájban egyszerre csak eltűnik a menyasszony s valami kis szobába veszi magát félre, a hova érte megy a vőfély, kinek a vőlegény ugyancsak szemére lobbantja, hogy oly rosszúl vigyázott a reá bizottra. Mihelyt megjelenik a „megtalált“, víg muzsikával köszöntik és, miután még egyet körültánczolt a vőlegénynyel és vőfélylyel, a tánczszoba közepén, hiába sí-rí, egy székre vagy zsámolyra ültetik. A vőfély leveszi a húzódozó fejéről a „hajadoni koszorúját“, mialatt a vendégek sokhangú gyereksírást utánoznak, a muzsikusok pedig fülszaggató macskazenét csinálnak. Némely helyen gyászzenét játszanak. A koszorú helyébe a menyasszonynak „fejkötő“-t, néhol épen „aranyos“ fejkötőt tesznek a fejébe, mire aztán kiskorig visszavonúl, vagy pedig még egyet tánczol előbb a vőlegénynyel. A Morva-mezőn ezelőtt goromba módon úgy tépték ki a menyasszony haja közül a koszorúját s egy pohár vizet öntöttek a nyakába vagy a széke alá; Wechsel vidékén előbb meglazítja az örömapa a koszorút, a Lajtha-kerületben a keresztanya veszi le.

Az itt leírt jelenetet is rendesen mondókákkal kisérik, melyek néha szörnyen komoly, megható hangúak; p. o.;

Óh, én szűzi jegyesem,
Ne keserítsen meg,
Hogy gyönyörű koszorúd
Le kellett most tenned.

A menyasszony s vőlegény
Névnek immár vége,
A vőlegény férj és a
Jegyes — felesége.

A lányságnak vége van,
A házasság kötve van;
Rajta Isten nevében,
S éljetek békében.

Wechsel vidékén a nyoszolyóasszony a menyasszonyt, miután fejébe tette a fejkötőt, a vőlegényhez vezeti, mint „feleségét“ s egyszersmind átadja neki a levett koszorút.

A nevezett vidéken csak a „kontyoló táncz“ után jelennek meg a „maskarások“ és az úgy nevezett „Moasenschützen“.* Ez utóbbiak „lényalók“,

* „Mais“ a régibb nyelvben háton vivő kosár-félét jelent.

kik nélkül nem esik lakodalom s különböző nevük van. Néhol úgy hívják őket, hogy „Maurer“, másutt „Stückelpasser“, „Nachigeher“, „Bucklkratzer“, „Alfanzer“.* A hol a kocsmai lakodalmak vannak szokásban, a lakozás kialkuvásakor ezekre a „lényalókra“ nagy tekintet van. Némely helyen már evés után, este megkezdődik a *szabadtáncz* vagy köztáncz, azaz mindenféle hivatlan vendégek érkeznek, a kik csak tánczolni akarnak s a tessék-lássék kedvéért valamicskét „költenek“ is. Ezek még bokrétát kapnak

Lakodalmi vendégek haza-muzsikálása.

a nyoszolyótól, de nem a leányok is, kiket magukkal hoznak. Gyakran egész pajtáshad megjelen, nem egyszer olyanok, kik valami régi sorukat szándékoznak „verekedéssel“ elintézni s ebbeli szándékukat rendesen végre is hajtják.

A mi az osztrák nép tánczait általában illeti, a „ländler“ és polka a legközönségesebbek, legkedveltebbek. De tánczolnak már, kivált a síkföldön, walzert, galoppot és mazurkát, polgári körökben quadrillet is. Majmolják ebben a városit. A „sechsschritt“-et vagy „németes“-t, úgy látszik, kiszorítja a walzer.

* Alfanzer (az olasz all' avanzo = javára) itt = nyalakodó.

Ha a lakodalom minden örömestűl, mulatságostúl véget ér, a vendégeket „haza-muzsikálják“ ; a muzsikusok egy darabig elkisérik a távozókat, a kik nem messze laknak, azokat egész hazáig is, a miért jó borravalót kapnak. Haza-muzsikáláskor természetesen ismét járják a fiatal párra czélozó nóták.

A menyasszony némely helyen nem költözik mindjárt az új otthonába, hanem egy, sőt két, három hétig is még szüleinél marad s a vőlegény megy érte. Ez alkalommal is, kivált ha a menyasszony vidékre megy férjhez, útját állják a legények és „zsinórpénzt“ kell fizetni. Mikor az új asszony jövendő lakásába lép, kérnie kell ipát, napát, hogy fogadják be; néhol ezt az utczaajtó küszöbén térden állva teszi. Erre forma szerint, sőt némi ünnepiességgel a konyhába a tűzhelyhez s onnan a szobába vezetik. Ez a mély jelentésű, a nőnek háziasszonyi hivatását jellemző szertartás főkép Wechsel vidékén még divatjában van. Nemkülönben dívik itt egy más érdekes szokás is. Ugyanis a lakodalom után harmadnap a legények valami kordén vagy szánkón egy rövid, vastag fatuskót visznek „bölcsőfának“ a fiatal asszony számára s ezért jól tartatják magukat.

A menyasszony *kiházasítása* a pénzbeli hozományon kivűl többnyire bútorfélékből áll, minők, p. o. láda, ruha- vagy tolószekrény, egy vagy két ágy (régebben „mennyezetes ágy“) asztal és székek, mind valamennyi jó kemény fából. Azonkivűl fehérneművel és ruhával „stafirozzák ki“ a menyasszonyt, s a háztartásra goromba és fínom vásznat kap, meg „fonalat“, konyhaedényt, evőszert s más effélét, gyakran egy-egy darab háziállatot, p. o. egy fehér tehenet („Brautkuh“), mely felkoszorúzva megy a „költöztető“ kocsik nyomában. A lakodalmas vendégek, általában a rokonok s a közeli ismerősök, ha nem vesznek is részt a lakodalomban, a kiházasításhoz ajándékokat adnak pénzben vagy természetben, p. o. vajat, tojást, czukrot, kávét, húst, libát, tyúkot, vagy gyenge malaczot is (többnyire a lakzira), azonkivűl kisebb bútor- vagy házieszközdarabokat, névszerint: konyhaszereket, poharakat s más effélét. Az ajándékok átadásának ideje és helye nagyon különböző. Vőlegény és menyasszony, vőfély és nyoszolyóleány szintén megajándékozzák egymást. A vőlegény veszi meg a menyasszonynak a lakodalmi czipőket, ez meg annak viszonzásúl inget ád („Brauthemd“), vagy színes selyemkendőt és fehér kötényt. A vőfély fizet a lakzin a nyoszolyóért, ezért ettől nyakkendőt kap.

Végtére még számos népies hiedelmet kellene felhozni, melyek szerelemre, lakodalomra és házasságra vonatkoznak. Itt azonban csak egynéhány

Halottbúcsúztatás.

legelterjedtebb foglalhat helyet. Ha a szerelmesek tavaszszal a visszatérő fecskéket először nem egyesen, hanem párosan látják röpülni, még azon esztendőben összeházasodnak. Ha a leánynak mególdódzik a köténye és leesik, hűtelen lesz hozzá a szeretője. Ha legény, vagy leány tükröt tör, még hét esztendeig várnia kell a házasodással. Szeretők ne ajándékozzanak egymásnak metszőszereket (kést, ollót, mit), mert avval kettévágódik a szerelmök kötele; gyűrűk, szentelt tárgyak is (olvasók, imádságos könyvek s egyéb effélék) veszedelmes ajándékok. Lakodalom napján rossz jelek: az idő, szembe jövő temetés, az oltáron a gyertya lobogása, a menyasszony vigyázatlansága, ha borral önti le magát (férje iszákos lesz), az első „igen", ha a férfi mondja (mert akkor az asszony lesz úr a házasságban) s egyebek. Szokásmondás: „Siró menyasszony, nevető asszony". Gmündben ezelőtt szokás volt, a menyasszony szülei házánál egy botot égetni el a befűtött kemenczében, hogy az asszonyt ne verje majd az ura. Wechsel vidékén a lakodalmi vendégek rozmaringágat tesznek a földbe a kertben; ha megered, boldogok lesznek az új házasok.

Már most áttérünk az alsó-ausztriai nép *halotti szokásaira.* Ha meghalt valaki a családból, befogják a szemét, s hogy csukva maradjon, nedves vászondarabkát vagy nehéz rézpénzt tesznek rá, melyet használat után elajándékoznak. Gyakran fel is kötik kendővel az állát, hogy tátva ne legyen a szája. Rendesen mindjárt a halál beálltával kinyitják a halottas szoba ablakait, hogy, a mint néhol gyermekiesen hiszik, „kimehessen" a lélek; az órákat is megállítják a szobában, mert a halott körül csendességnek kell lenni s az álló mutatók jelképei legyenek a lejárt életórának. Polgári házakban azonnal beakasztják a tükröt, mert különben meghomályosodnék. A holtat három óráig feküdni hagyják az ágyban, aztán megmossák és tiszta ruhába, több helyen a menyegzőibe öltöztetik. Ez néha avval foglalkozó személyek dolga, a miért aztán az elhúnytnak ágyneműjét s egy néhány ruhadarabját kapják. Az ágyszalmát a közellévő mezőn vagy nyilt úton elégetik. A háziak és szomszédok ilyenkor körültérdeplik a tüzet és imádkoznak a megholtért. Némely helyen azt tartják, hogy a füst viszi a lelket a mennybe. A holttestet lészán vagy padon terítik ki, még pedig közönségesen nem a szoba közepén, hanem a fal hosszában. Fejtül egy feszületet, olajmécset s szentelt vizes edényt tesznek s a mellé kalász- vagy puszpángcsomót a holttest behintése végett. A halott egybekulcsolt kezekkel fekszik, melyeket egy olvasó diszít s tart egyszersmind össze; mellét szent képecskék borítják, melyeket felnőttek és

gyermekek ajándékoznak jámbor szeretetből, midőn halottnézni mennek. Hajadonok rendszerint fehérbe vannak öltöztetve, fejöket fehér rózsakoszorú, sokszor pedig magas virágkorona ékesíti. Hisz a halál napja a szűz „menyegzője“.

Azokon az éjszakákon, melyeken a halott a házban fekszik, történik a „virasztás“. Többnyire felváltva imádkoznak és énekelnek a halott előtt. Ha az „áhítatoskodás“ első hosszabb része véget ért, a vendégeket musttal,

Halottas menet.

pálinkával, borral, dióval, aszalt gyümölcscsel s házikenyérrel vendégelik meg. Néha egy-egy ártatlan játék is járja. „Ozsonna“ után újra kezdik az imádkozást és éneklést. A virasztás többnyire éjfélen túl is tart. Reggel összegyűlnek a halottas házban a halottjelentő által meghívott atyjafiai, szomszédai és komái az elhúnytnak. Ezek reggelit kapnak, mely némely vidéken fölér holmi kis lakomával. Utána öt miatyánkot mondanak a megholtért, mire a halottvívők a testet nyitott koporsóban a pitvarba emelik. Erre következik a „*halottbúcsúztatás*“-nak egész Alsó-Ausztriában egyaránt szokásos, igazi népies és mélyen megható szertartása. Az előimád-

kozó vagy az ács, a ki a koporsót készíti, e mellé áll s a halott nevében, ha az p. o. családapa, ezeket mondja:

„Gelobt sei Jesus Christ! Hiazt pfiat* eng Alle Gott bei'nander; muass eng heunt verlass'n stb.“ (Dicsértessék a Jézus Krisztus! Isten áldjon meg mindnyájatokat; ma el kell hagynom benneteket, stb.)

Ekkor oda megy a feleség, meghinti a halottat szentelt vízzel, keresztet vet rá, kezét érinti s így szól: „So pfiat di Gott, mein liaber Mann, bis ma wieder z'amm kemman!“ (Isten áldjon, kedves uram, míg majd ujra látjuk egymást!). Azután egyenként odajárúlnak a gyermekek s hasonló módon búcsúznak el, ezt mondván: „Pfiat 'n Vadern“ (Isten áldjon, apám,) s ezt teszik hozzá: „Dank' 'm Vadern für alles Guate!“ (Köszönöm, édes apám, minden jóságát!). Ily formán búcsúznak a szomszédok és atyafiak is, s egyik-másik tört hangon így szól: „Han di gern g'hat, Nachbar!“ (Szerettelek, szomszéd!). Első személy helyett a szóló sokszor a harmadikban beszél. Némely vidéken ez a búcsúztatás csak a sírnál megy végbe. A búcsúzás végén néhol egyenest kijelentik, hogy „az elhúnyt mindenkinek hagyott is valamit a „torra“, mely ennél s ennél a kocsmárosnál lesz“. Miután be van zárva és leszögezve a koporsó, a halottvivők az ajtóküszöb fölött, ehhez kissé hozzá értetve, háromszor megemelintik keresztformán s mindannyiszor ezt mondják: „Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus!“ Mire mind ezt felelik: „Mindörökké, amen!“ Nagyon elterjedt hiedelem, hogy a holtat lábbal előre kell kivinni a házból, mert, ha visszanéz, valaki nem sokára „utána“ hal a háziak közűl.

Ha a halottas háztól messze van a templom, a holttestet rendesen ökrös szekéren viszik oda. De a béresnek nem szabad visszatekinteni, mert úgy társát keresné a holtnak. Valamelyik szomszéd szállítja a holtat a templomba; néhol a két szomszéd ássa meg a sírt is.

Némely vidéken botránkoztatónak tartják a holtat szekéren szállítani a templomba. Jobb szeretik rudakon vinni a koporsót, ha nagy útat tesznek is. Több helyen szokásban van, hogy, ha parasztgazda hal meg, minden szomszéd, a kinek földjén keresztül vonúl a halottas menet, a határmesgyén a szent-mihály-lovához járúl, s az előimádkozó a halott nevében bocsánatot kér tőle, ha netán nem voltak jó barátok, nevezetesen pedig ha határvillongások voltak köztük. Házasember testét férfiak, nőtelenét fiatalok, leányét leányok viszik ki. Néhol a gyerek holttestét, ha fiú volt, ha leány,

* Pfiaten = behüten.

legényke vagy iskolás fiú viszi karjain, mikor is tartószalag könnyít a terhén.

A „tor“ vagy csupán sós, kömények kenyérből és borból áll, vagy pedig bőségesebb lakomával ér fel. Utána (vagy közben is) imádkoznak az elhúnytért. A köznépet feltűnően jellemzi halotti szokásaiban a városiakkal szemközt, hogy minden pompát kerül. Nem úznek fényt p. o. koszorúk és síremlékek dolgában; még jóformán mindenfelé beérik az egyszerű fakereszttel. Csak az imént említett torral tesz a nép kivételt (maradványa ez a régi pogány ünnepi halotti szokásoknak). Fájdalmában e nép gyakran bámúlatos önuralmat, sőt igazi heroismust tanúsít. Ott áll férje sírján a paraszt anya egy sereg neveletlen gyerekkel. Csendesen zokog, egész magatartása bizonyos lelki nagyságot és fenköltséget tűntet föl a fájdalomban, melyeknek támasza igazi Istenben való bizodalom. Feltűnő magaviseletet a fájdalom nyilvánításában illetlennek tartanak s ha mindjárt nem rosszalják is, de utóbb „megszólják“.

A temető.

Számosak azok a hiedelmek, melyek a halálra, a szegény lelkekre, a holtak hazajárására stb. vonatkoznak. Egy rokon vagy jó barát nem egyszer „megjelenti magát“ a halál pillanatában. P. o. egyszerre csak kinyílik a szobaajtó és senki sem lép be; kopogás hallik, tárgyak esnek le a falról minden megfogható ok nélkül; kesergő hang járja át az egész házat; valamelyik szobában lépteket hallani, pedig senki sincs ott; a sírásónál éjjel deszkák és ásó, kapa ropognak, zördűlnek; fekete alak suhan a ház körül s több efféle. A holtakat nem jó sokáig és nagyon siratni. Ha a holtnak valami baja van, vagy éltében nem adta vissza a más ember

jószágát, a halál után nincs nyugodalma, haza jár. Éjszaka megjelenik valamely rokonnak vagy jó barátnak s megmondja a baját, a helyet is megjelöli, a hol a hamis szerzemény található. Ha imádkoznak érte s teljesítik a kívánságát, néha még többször visszajár a halott, de mind „fehérebben“ s végre felröppen a lélek fehér galamb képében az égbe, miután megköszönte a megszabadítást. Az éjszaka a lelkeké; esteli ave-maria harangozástól reggeli ugyanazon harangozásig járnak. Sok vidéken az a hit, hogy a lelkek csak a házereszig követhetik az embert, ha künn a szabadban közeledtek s netán látatlanúl valami szekérre ültek. Ha a kés élivel fölfelé hever, valamely szegény léleknek kell rajta „lovagolni“; ilyen szenved akkor is, ha az ajtókat erősen csapkodják. Míg az elhúnytnak hagyatékán pörölnek, nincs annak nyugodalma. Ha a tűz zizeg, egy szegény lélek kínlódik; ilyenkor egy kis sót hintenek a lángba, vagy kenyérmorzsát vetnek bele. Ha borváskor egy pár csöppet elöntenek, ezt mondják: „ez a szegény lelkeké“.

Az elhalálozott rokonok és barátok sorsa, mint általában az embertársaké iránt minden alkalommal nyilvánúló részvét, nemes, szeretettel teljes kegyelet vonását mutatja az osztrák nép életében. Jóformán soha sem beszélnek valamely elhúnytról a nélkül, hogy hozzá ne tennék: „Isten nyugosztalja!“ A ki holttal álmodik, imádkozik érte. Általában nincs száma a holtakért mondott imádságoknak és értök hozott áldozatoknak, és nem egy jámbor, jótékony alapítvány, nem egy régi tisztes emlék köszöni eredetét drága elhúnytak kegyeletes emlékezetének.

Népviselet.

Alsó-Ausztriának legsajátságosabb népviseletét, mely részben a negyvenes éveken túl megmaradt, határozottan a Piesting- és Triestingthalban kell keresnünk. E vidékeken idegen hatás legkevesebb nyomot hagyott.

Ott a parasztember bársonyszalagos és csatos, fekete szőr kalapot viselt, alatta fehér és piros csíkú hálósipkát, melynek csücske a jobb fül mögött csüngött le; tarka nyakravalót, elől egyszerűen csomóba kötve; tarka selyemből vagy fekete bársonyból lajbit, két sor gombbal, fölébe zöld nadrágtartót, mely fiatalabb embereknél, a hol a két szára összeért, kis aranybetétekkel volt czifrázva. Az álló-gallérú s alúl felhajtott, kis fekete bőrsujtásos újjú rövid zeke sötétkék posztóból volt, ép úgy a hosszú kabát

Paraszt férfi és nő az Ybbs völgyéből.

is, melyen később a kapcsokat gombokkal cserélték föl. A kék kötény a derekat kanyarította körül. A fekete kecskebőr nadrág megfeszült, a puha bőrből való, bokában sűrű ránczba szedett magas szárú csizmákat rendesen csak térdig húzták föl. Öregebb emberek csatos czipőt és harisnyát is viseltek.

A parasztasszonynak legszebb és legértékesebb dísze az úgy nevezett „reiche Haube", czifra fejkötő volt. Ez két főrészből állott: az ernyőszerű előrészből, mely drótformából készült és reczés aranyfonadékkal volt borítva, és az aranyhímes s lelóggó font aranyzsinóros búbos hajtott tetőből.

Kevésbbé vagyonos parasztasszonyok az úgy nevezett „Blendenhaube"-t viselték, mely olyan volt, mint amaz, csakhogy fekete csipkével díszítve; legfölebb a teteje volt aranyhímzéses, sokszor az sem. Mennél régibb a viselet, annál előbbre állott az ernyő az arcztól. Egyéb ünneplő ruházatot képezett a tarka selyem nyakkendő, a hat-, hétsorosan a nyak köré kerített kláris fűzér, barna vagy zöld, csillogó selyem kurtka, fölül nagyon dúdos, alá felé szűkülő újjakkal, fekete kötény és viganó, szintén selyemből vagy más drága „nehéz" kelméből. A lábbeli fehér harisnyából és kivágott czipőből állt. Az egész viselet tarkának, duzzadtnak volt mondható.

Az ötschervidéki, meg a szomszédos síkföldi parasztot egész az ötvenes évekig a hegyi lakóban általán meglévő különös előszeretet jellemezte a zöld szín iránt, mely a hasítatlan szárnyú zöld újjasban találta legsajátosabb kifejezését. Ehhez a ruhához tartozott a feszes, térdig érő nadrág, késtok a zsebje mellett, a piros pruszlik, zöld nadrágtartó hegyette, és az igen széles karimájú alacsony kerek kalap, vagy a nagy kupakja miatt „Siebenvierteltagwerkhut"-nak nevezett kalap, mely alúlról feléig kissé összeszorúlt, azon fölül pedig erősen szétterjedt s csattal, vagy, mint az alacsony kalap, aranybojtokkal volt díszítve. A lábbeli fehér vagy kék kapczából és szurkos fonalú czipőből állott. A derék körül hordott, pávatollal kivarrott szíjöv rendszerint keskenyebb volt, mint a kalmárok és fuvarosok ismeretes tüszője.

Más vidéki paraszt viselete kevésbbé volt festői. Hosszú sötét kabátot vagy hasonló kelméjű zekét viselt, ez alatt sűrű-pitykés lajbit, térdig érő nadrágot, fehér vagy kék harisnyát és csatos czipőt, fövegül durva fekete német kalapot. Ebben van általában a közönséges, nem festői parasztviselet tipusa.

A Bécsi-erdő vidékén még a vörös mellény s az ezzel együtt járó zöld vagy fehér nadrágtartó tartozott az ünneplő öltözethez, Puchberg környékén

eddig a magas, kúpalakú kalap és „vatermörder“-szerűen felálló s kicsipkézett inggallér. Lábbelije a parasztnak itt, mint egyebütt még ma is, a csizma volt.

A női parasztviseletben különféle vidékenként ismétlődik a fent említett tipusa a dúdosnak, csillogónak. Az aranyos fejkötővel néhol a sarkantyúformán kikanyarított linczi fejkötőben találkozunk, a Bécsi-erdő tájékán az úgy nevezett „Bindl“- vagy „Knödl“-főkötőt viselték, mely fekete bársonyból czüst czifrázatú és aranyos vagy ezüstös szegélyű volt; másutt a hátúl fölálló „Brettl“-főkötőt, melynek drót és lemezpapiros formája pamutgyolcscsal volt borítva; ismét másutt a majd lábnyi magas búbos fejkötőt. Néhol, kivált a hegységben, divatban volt a stájer férfikalap minden díszítmény nélkül.

Még emlékezetben vannak különösen a Bécsi-erdő környékén az egykor oly kedvelt „kasztor“-harisnyák betett piros czifrákkal, valamint a különféle színű rozettás, csatos vagy fekete szalagos félczipők és a badeni vászonból való széles kötények. A télies „csuklya“ („Gugel“), többnyire fehér, s a szögletein hímvarrásos, ma is divatban van.

A férfiak polgári viselete igen hosszú kabátból, térdig való nadrágból, fehér vagy kék harisnyából és czipőből állott. A virágos bársony mellényen massiv ezüstgombok, vagy azok helyett ezüsthúszasok is pompáztak. A polgár ezenkivül nagy becsben tartotta a botját, de nem támasztékképen, hanem úgy hordta kezében, hogy gazdag ezüstveretjét és selyemből font bojtját látni lehessen. A polgárnő ünneplő viselete hosszú, nehéz zöld vagy kék selyemruha volt, nyakán csipkefodrot vagy piros selyem kendőt viselt, keresztes vagy amuletos gyöngyfűzért és kivágott keresztszalagos czipőt. Fejdísze az aranyos fejkötő volt, valamint az arany melltűnek, fülbevalónak és gyűrűnek sem volt szabad hiányoznia. Ma a polgári viselet falun már sok vidéken alig vagy épen nem különbözik a várositól. A paraszt legfölebb különös ünnepi alkalmakkor veszi föl még a hosszú szárnyú kabátját; ennek helyébe rövidebb kabát lépett. A bugyogó régóta általános divatú.

A parasztasszony dúdos újjú, kurta feszes spenczerjét letette s helyette a kényelmesebb „jopkát“ választotta. A fejkötőt mindenütt a kendő váltotta fel, mely egyébiránt a lányoknak, ha jól hátra kötve viselik, csinosan áll.

Festői viselet maradványait találni még a Wechsel vidékén, hol mind a két nem az aranyszállal gazdagon kivarrott veres mellényt hordja. Azonkivül látni még, kivált a stájer szélen, a zöld stájer kalapot, de gyakran már az ismeretes díszítés nélkül.

Hitregék, mondák, mesék és legendák.

Oly térre lépünk most, melyen a nép költői érzéke igazi csoda kincseket varázsolt elő, még pedig nagy bőséggel és változatossággal. A következő vázlatnak azonban a fődologra kell szorítkoznia, a néphit alapját tevő legfontosabb alakok és motivumok felhozatalára.

A mythikus Wodannal a *vad hajszában* („wilde Jagd“) találkozunk. A pogány isten helyébe a keresztény néphitben az ördög lépett. A „vad hajsza“ („G'joad“) térdmagasságban jár a föld felett úgy, hogy mentheti magát tőle az ember, ha földre lapúl. A vad hajszához hasonlók: az *ördög-* vagy *nehéz szekér* (der „schwaari“ Wagen), melybe fejetlen fekete lovak vannak fogva, s éjszaka robajjal rohan el a házak felett; továbbá a *kísérteties dunai hajócsapat*, mely a lovak félelmes horkolása és a hajóslegények szilaj üvöltözése mellett vonúl parthosszant. Wodanra ismerni a *holt fehérlovas*ban s egyes mythosi nyomokra a púpos, törpe *holtemberben* („Todamann“). *Berchta* asszony boszújáról nem egy monda szól. Az *óriások* valaha szörnyen hatalmaskodtak. Egyszer például ostrom alá fogták Litschau városát, s Aenother óriás, kitől az Einöder-nemzetség származik, Nagy Károlyt követte Svábországból az avar háborúba. Keresztűlgázolt a legmélyebb folyókon és egy-egy ellenséget lándzsájára nyársalt, mint a békát. A *törpék* közűl, kik félhomályban hagyják el rejteküket, csak a feketéktől félnek; de valamennyi alattomos. Máskülönben barátságosak és szolgálatra készek az emberek iránt. A kis teremtéseknek gyakran gonosz dolgairól beszél például a Schneeberg vidékén a Mamau-Almon elsülyedt törpék városának mondája.

Az *elemek szellemei* a honi néphit szerint bukott angyalok, kiket Isten kértökre a négy elembe varázsolt.

A hegységben első szerepet játszanak a *bányarémek* („Bergmandl“), kicsi, tündér lények, üde gyermekarczczal, zöld ruházattal s ugyanily sipkával, vagy hegyes, búbos kalappal. (Azért nevök: „Grünhütl“, „Spitzhütl“, „Gupfhütl“.) Kedves étele a kis ficzkóknak a mazsola. Pajkosságból a barlangjaikba hajított kövek heves zivatart támasztanak. Általában a bányarémek nincsenek az emberek iránt ellenséges indúlattal. Zakatolásuk a bányászoknak és vashámorosoknak munkát és nyereséget jelent.

A *vadleányok* („Wildfräulein“) erdős hegységekben tanyáznak és gyakran az országútra is lehallani harsány újjongatásukat s éneklésüket.

Az a hit, hogy kereszteletlen bölcsőbeli gyermekeket „táltos"-okkal cserélnek fel. A vadleányok legismeretesebb tartózkodó helye a „Frauenhöhle" a Kis-Ötscheren.

A „pattogó ostorok, zörgő szekerek és rikító viseletek" mindenünnen elriasztották a vadleányokat és bányarémeket.

A *vízi ember* („Wassermann") este tavak szélén, patakok és folyók partján, vagy a gátakon szeret ülni s fésűli hosszú vizes haját. Kicsiny, s zöld ruhát és magas csizmát visel. Holdvilágon hat macskás kis szekéren hajt a tavak körül. A kis emberke néha verekedik a halászlegényekkel, de csak addig, míg nedves. Könnyű megismerni, mert a bal kabátzsebjéből mindig víz csepeg. Egy alvilági palotában lakik, melynek földje csillogó halpikkelyekkel van behintve. A vízi embernek évenkint egy-egy zöld ruhát tesznek ajándékúl a partra, hogy kárt ne okozzon.

Hasonlókép áldoznak még a tűznek és a levegőnek, azaz a szélnek is.

A *lidérczek* („Feuer"- oder „Fuchtelmänner", „Erdmandl") tüzet hordanak mellükben és hasukban s éjszaka azon határkövek körül ólálkodnak, melyeket „éltükben" elmozdítottak. Ezekben a bolygó tüzek vannak megszemélyesítve.

Nagy számmal vannak az *ördögmondák;* azonban legfontosabb vonásaikban hasonlítanak a másfelé is regélt közönségesen ösmertekhez. Itt csak egynémi jellemzőt emelünk ki. A nép irtózik kimondani az ördög nevét s „Teufel" helyett inkább „Teuxl"-t mond, vagy más néven nevezi („der bőse Feind", „Ganggerl", „Oan" = egy, „Kloan" = kicsiny). Az ördög „nyifa" (azaz orrából beszél); azért, ha szekéren megy, nem tud „hi, hí"-t kiáltani, hanem ezt hajtja: „hean, hean!"; továbbá nem három izromban újjong, mint a nép: „Ju, hu, hu", hanem csak ennyit tud kiszorítani: „Juhu!" Végre nem tud tisztességesen köhögni, hanem „fojtva köhécsel". Az ördög sántít, mert „holtteteme" van, vagy mert egyszer egy szürke ló, melyet péknek nézett, megrúgta a lábát.

A *boszorkányok* („Hexen", „Zasch'n",) megrontják a jószágot. Ha a megrontott tejbe izzó vasat tesz az ember, vagy megvesszőzi, megérzi a boszorkány is. A „vajas boszorkányok" idegen tejből, melyet még kendő csücskéből is ki tudnak fejni, a legpompásabb vajat készítik. A boszorkányoktól támasztott jégesőre arról ismerni rá, hogy haj van a jég között. Szentelt golyóval le lehet a gonoszokat lőni a felhők közül. Ha a boszorkányok ki akarnak menni, megkenekednek s ez a mondásuk: „Obenaus und

nirgends an!“ (fölfelé és semminek neki!) Kétkerekű kordén is járnak, keresztútakon és hegytetőkön gyűléseznek („Hexensabbat“) és tánczolnak, de csak félkörben tudnak tánczolni.

Az úgy nevezett manók („Truden“) boszorka-féle női lények, rút banyák; széles lábukon három szétálló újj van, melyek közül egy hátragörbült. Ezektől a rémektől, kik éjszaka megnyomják az embert álmában, többféle módon óvhatni magát, különösen varázsmondatokkal, ajtóra és ágyra írt bűvös kereszttel (✡, „Trudenkreuz“), vagy ha aszalt gyümölcsöt tesznek ki számukra az ablakba, stb. Ezek is tartanak éjjeli gyűléseket.

A *történeti monda* Alsó-Ausztriában, a mint természetes is, gazdag fejlődést mutat. Emlékezetben vannak a francziák és törökök beütései, a svéd és husszita háborúk. A Lajtha vidékén beszélnek a kuruczok kegyetlenségeiről; nemkülönben eleven maradt a nép közt az alsó-ausztriai nagy parasztlázadás emléke (a XVI. század végéről). Némely monda, vagy történeti emlékezés még messzebbre visszanyúl, például Nagy Károlyig és az avar háborúkig. Mi több, a „Steinakirchen“ név keletkezésének mondája, a hunok és a hatalmas Attila visszavonulásáról regél, sőt az Alsó-Ausztria némely vidékén található „Wackelsteine“ vagy „Heidensteine“ (pogánykövek) egészen ősrégi pogány áldozó helyekre visznek vissza.

Nemzeti mondák közül tartományszerte ismeretes az *örök zsidó* mondája s a *Faust-monda.*

Az alsó-ausztriai *népmese* — a faj igazi mintája — költői szépségek kimeríthetetlen gazdagságát rejti magában. Alakjainak dús különfélesége, a cselekvény csodásan bonyolódott szálai, valamint a jelenetek tarka változatossága élénk teremtő képzeletről tesznek tanúbizonyságot; míg ellenben a népi *legenda* sok gyöngéd, kedves vonásában hű tükre a hivő léleknek, mely felsőbb, mennyei hatalmaknak az emberi életbe közvetlen beavatkozásán oly szívesen épül s mindenféle földi bajban bizodalommal tőlük vár és esd segítséget és szabadulást.

Ámbár ezúttal alig léptük át küszöbét a tündérpalotának, melyet a teremtő népszellem épített, mégis végül sejtve kimondhatjuk, hogy az alsó-ausztriai népnek a német nemzet költői kincséből, „nagy széttörött drágakövéből“ felséges darabok jutottak osztályrészül; csoda gazdagságot rejt kebelében, de ép oly becses talizmánt is szívében, melyet rég időktől fogva mind e mai napig hűségesen megőrzött: nemes egyszerűséget, jámbor hitet és vidám elmét.

Népzene, tájnyelv és tájnyelvi költészet.

Az osztrák-magyar monarchia legirígyeltebb kincsei közé tartozik a legváltozatosabb nemzeti zenében való nagy s folyton újúló gazdagsága. A zenei alaphatalom, melylyel már népdalai és néptánczai naiv művészetében bír, az osztrák-magyar monarchiát a világ első zeneországává teszi.

Németek, szlávok, magyarok és olaszok, — ezek alkotják a monarchia zenészetének négy, szigorúan különváló főcsoportját. Dalaik legszembetűnőbb jellemvonása szerint jóformán úgy osztályozhatjuk őket, mint a négy véralkatot, s az olaszokat a sanguinikus, a magyarokat a cholerikus, a szlávokat a melancholikus, végre a német-osztrákokat a phlegmatikus véralkatnak nevezhetnők a monarchia zeneköltészetének összeségében. *Alsó-Ausztria* népdallamai nem bírnak e tartománynak kizárólag saját eredeti jellemével, zeneileg az osztrák hegyi vidékek nagy csoportjába tartoznak, melyet Felső-Ausztria, Salzburg, Stiria, Karinthia, Tirol képez. E tartományok nemzeti melódiáival az alsó-ausztriaiakban közös a háromnegyed ütem s a kemény hangnem uralkodása, a ländlerszerű rhythmus, a moderato és allegretto kényelmes időmértéke. Tirol — úgy szólván — az egyik, Alsó-Ausztria a másik végén áll e jeles sornak; a tiroli dallamok merész alpesi jelleme mellett Alsó-Ausztria mint sík föld is muzsikálisnak tűnik föl. E családi hasonlatosságon belül, mely a bajor felföldre is kiterjed, természetesen nincs híja a fínomabb különbségeknek, melyeket a húzamosabb tartózkodás által gyakorlott fül a különböző vidékek népdanáiból kiérez. E nagy csoport zenei jelleme sokkal élesebben kiválik Stiriában, Salzburgban, Karintiában, Tirolban, mint Alsó-Ausztriában.

A mi az Alsó-Ausztriában dívó népdalokat („Gstanz'ln“) illeti, az egész csoportnak túlnyomóan derült-kedélyes jellemén belül főkép az elmésség, a humorosság és a gúny tűnteti ki. Ama művelődési elemeknek hatásától van ez, melyek Bécsből a szomszédos lakosság közé áramlottak, kivált egy a székváros sajátságához tartozó népszerű jelenségnek: a *népdalnokoknak* („Volkssänger“). Az ő szerencsés ötleteik hamar elterjednek a nép közé, népdalokká válnak, egy ideig mindenfelé éneklik, mígnem egy újonnan fölkapott dal kiszorítja őket.

Nem szükséges, hogy a szerző épenséggel ismeretlen és kifürkészhetetlen legyen. A mit egy népies naiv tehetség a nép szívéből, lelkéből

teremtett, az csakhamar elterjed, népdallá válik; a műveltek kisebb, nagyobb köre ismeri a költő nevét, a nép nem törődik vele s nem is tudja meg soha. Így *Baumann* Sándor (ki hangjegyet nem is ismert) gyönyörű dalokat költött és szerkesztett, melyek Ausztriában igazi népdalokká váltak s azok is maradtak. Ki ne hallotta volna már osztrák parasztházakban énekelni: „Ich hab' die ganze Nacht vor ihrer Hütten g'wacht", vagy a „Nandl" dalait a „Versprechen hinter'm Herd" című darabból? Ha *Moser* és *Fürst* az osztrák népdana „alleweil fidel" (mindig kedélyes) oldalának képviselői, másfelől az érzelmesség sem hiányzik: megcsendül az *Greipl* „Mailüfterl"-jében, *Müller* Adolf „Mei Hütten", a *Grois* által elterjesztett „'s Herz is a g'spassigs Ding" s egyéb népszerűekké vált bécsi dalokban. Már ezek a példái a népszerű, de bécsi földben termett daloknak mutatják, hogy a főváros tetemes hatással van Alsó-Ausztriára. A népénekeseken kivül a pompás bécsi tánczene, melynek *Lanner* és a két *Strauss* a mesterei, folytonos hatást gyakorol a Bécsen kivüli osztrák népzenére. Egy harmadik, kevésbbé naiv elem, mely a fővárosból a tulajdonképi népzenébe átszivárog, a legkedveltebb bécsi operettek melodiái. Falusias idylli színt kapnak mind e dallamok, tánczok és dalok a vidéken közönséges *czitera* által. Ez az osztrák hegyi vidékeknek kirekesztőleg saját zeneszerszáma. Tirolban, Stájerországban és Salzburgban még honosabb a czitera, de Ausztriában is, mégpedig zeneileg teljesen iskolázatlan nép emberei is szeretettel és tehetséggel játszszák. A fővárosi hatás okozta áramlaton kivül egy másik, szorosabb értelemben vidéki is nyilvánúl a Bécstől messzebb eső területek dalaiban, kiváltkép az Ötscher környékén. Ott lakodalmakon s más ünnepeken tömérdek nótát („Vierzeilige") hevenyésznek s énekelnek ismert dallamokra. Jellemzők e vidék népdalaiban bizonyos kádencziás hangmenetek, melyekben két hang harmonikus folyamatban hullámzik fel-alá.

A nép-ének után vegyük szemügyre a *tájbeszédet.* Egy nagy nemzet, mely messze terjedező lakhelyekkel bír, a tengerparttól, alföldeken s halmos vidékeken keresztül a magas hegységig, sehol sem vonhatja ki magát a földminőség hatása alól; a népjellem e fokozások szerint másúl; minél erősebben van individualizálva a vidék, annál változatosabbnak tünik fel a nép maga, *törzsekre* különödve, melyek ismét különbözők tehetség, hajlam, szükség, szokás, viselet és kifejezés dolgában. A mint a törzs a néphez, úgy áll a *tájszólás* a nyelvhez. De osztozik ez a nép sorsában is; politikai elszakadás különbözteti, egyesülés egyformásítja a nyelvbeli kifejezést.

Az elsőre Hollandia, a másikra Ausztria szolgáltat tipikus példát. Ausztriában a német nyelvnek egész nagy területén ma *egy* tájbeszéd uralkodik, egy hegyi tájnyelv, *a nagy német nyelvtörzsnek egyik főtagja, a bajor-osztrák*, az Eger forrásától az Isonzóéig, a malsi pusztától a Beczváig, sőt túl azon, szoros határok nélkül keletre, annál élesebben határolva nyugat felé, természetesen csak Ausztria szélein túl.

Nem igen kedvezőleg hangzott e nyelvről az ősök itélete; a durva hegyi tájnyelv nekik gorombának és dísztelennek tűnt föl; a mai osztrák a nélkül, hogy édes és túlságos álmodozásba ringatódznék, a germán nyelvalkotmány egyik alap- és szegeletkövének tekinti honi nyelvét. Valamint a prizmában a napsugár megtörik, sokszorosan és sokszínűen hét sugárra oszlik, s valamint ezek mindegyike igaz valósággal bír s mégis mindannyi, mint fehér sugár, csak egy egészet képez: úgy vannak a nyelvjárások egymás mellett s egybeolvadnak az irodalmi nyelvben, melynek előállítására annak idejében minden törzs megtette a magáét, de fejlődése legújabb fokán, a XVI. században, kiváltkép a császári kanczellária akkori kifejezésmódja — *az osztrák*.

Itt különbséget kell tenni a vidék nyelvjárása és a tartományszerte dívó, névszerint előkelő és művelt körökben használt *közbeszéd* között. Ez az irodalmi nyelvre támaszkodik, mely többé-kevésbbé alkalmazkodik a nyelvjáráshoz, még pedig a kifejezés megválogatásában, de mindannak kikerülésével, a mi aljasnak, vagy elnyűttnek tetszhetnék, főkép pedig a mondatszerkezet dolgában. Ezt feltűntetni jóformán lehetetlenséggel határos, mivelhogy egyes tájak szókincsében bizonyos kifejezéseknek különféle értelemben való használata, főkép pedig némely teljesen irodalmi szók kerülése alig jelölhető számtalan változatosságot eredményez.

Ép úgy lehetetlen valamely élő nyelvnek, bármily korlátolt terén, tökéletesen megállapított, feltétlenül bevégzett képét adni, mint a hogy nem sikerül vízesést festésben ábrázolni; az eredmény mindig az eszközök elégtelen voltára emlékeztet. Ez az egészen új szabású termék, a közbeszéd, a tájnyelv hatását folyton érző, az egyéni műveltség foka és a személyi szókincs szerint különbözőleg alakúlt irodalmi nyelv épen nagyon is elüt a történetileg fejlődött szerves alkotású tájnyelvtől; ez azonban mindennemű kifejezésekben még sokkal dúsabbnak bizonyodik, mint amaz. Az osztrák tájnyelv szókincse — kivéve mindazon szavakat, melyeket az irodalmi nyelv bevett, — a mennyiben szótárilag össze van gyűjtve, tízezrekre rúg. Ehhez járúl még

nagy száma azon részint önállólag gyűjtött, részint még meg nem figyelt kifejezéseknek, melyek a különböző kézművek és foglalkozások tulajdonai. Növényeknek, állatoknak, test- és házrészeknek, szokásoknak, egy szóval mindennek, a mi többször megfordúl az ember ajkán, megvan a maga különös, többféle finom árnyalatú elnevezése. Egy pillantás az étlapra, mely az idegent először fennakasztja, megtaníthat bennünket, ha egészen kelendő kifejezéseket, mint: Schnitzel, Bries, Beuschel, Scherzel, Kruspel s egyebeket, melyek mind a marha részeit jelölik, fölnémetséggel próbálnók kitenni. E mellett tömérdek gazdagsága van a kifejezéseknek és synonymoknak.

Valamely kifejezés elterjedtsége magán a tájnyelven belül is különböző; némely szó mindenfelé használatos, más csak kis vidéken; rejtettebb völgyek, például Tirolban, kiváltképen gazdagok önálló szókincsben.

Némelyek a kifejezések közül nagyon régiek. A népszokás hatalma, a paraszt konzervativ jelleme, a világgal közlekedés hiánya, továbbá szoros határokon belül fekvő érintkezés azok a tényezők, melyek a szókincs képződésére elhatározók. Így a tájnyelv nagy régiség képét mutatja; szokatlan kifejezések, avúlt szófüzések, egyszerű szerkezet maradtak fenn, melyek az irodalmi nyelvből réges-régen kivesztek. Figyelemre méltó, mily híven, sőt szívósan ragaszkodik a nép egyes szólási fordúlatokhoz. Így merül föl ismét egy ősrégi, már ezer éve nem írt duális formája a személyes névmásnak, természetesen ma már többesi értelemben, hogy a műveltek társalkodónyelvétől kerülve, a paraszt száján mind maig éljen, az ismeretes *es*, *enger*, *enk*. Mily perspectiva tárúl elénk, ha az irodalmi nyelvtől idegen, nálunk közönségesen értett igét: *urassen* (= ételben duskálni, válogatni) Ulfilas góth bibliájában olvassuk, hangban és jelentésben nem változva, azon a helyen, hol a szegény Lázárról van szó, a mint a dőzsölő asztalára föltekint. Különösen gazdag bizonyítékúl szolgálnak a hely- és családnevek; nem egyszer egy hajdan világos szó mint ma érthetetlen üres jelölés állapodott meg. E részben a nagy terjedelmű osztrák hegyi vidék kiaknázatlan bánya, hol a kutató meglepetve mindig újat meg újat talál.

A mi már Alsó-Ausztriának a tájnyelv nagy összes területén belül való állását illeti, jól megjegyzendő, hogy kelet felé, s egy kis darabon éjszakra is az országhatár egyúttal nyelvhatár is; nyugatnak azonban az átmenet nagyon lassú s a nép nyelve mind jobban közeledik a felsőausztriaihoz; még kevésbbé lehetséges a szigorú elhatárolás dél felé. De a

tartományon belül is többféle árnyalatot lehet megkülönböztetni. Egészen tekintet nélkül kell hagyni mindenekelőtt Bécset, a fővárost; itt a művelt körök több-kevesebb helyi színezéssel beszélik a társalgási nyelvet; a helyi tónus azonban tisztán uralkodik a külvárosokban, oly jargon, melyre egy felől a hirtelen emelkedő hang jellemző, mely a mondat végével mintegy aláesik, más felől tömérdek szók fölvétele, a mi a legkülönbözőbb hatásokra vihető vissza: ellenséges beütésekre, kereskedelmi közlekedésre, szláv munkások betelepedésére, a közbeszédre, az egy öltőn keresztül dívott franczia udvari nyelvre s egyéb körülményekre. Egyes kifejezések utóbb természetesen tovább terjedtek (p. o. Jause, ozsonna, Ombrell'n, esernyő); de ez a jargon mégis élesen különbözik a külön nyelvjárástól; amaz a „városban" uralkodik, a mint az alsó-ausztriai mondja, emez „falun". Itt ismét három kerületet kell megkülönböztetnünk, ú. m.: a fővidéket, melynek beszéde kelet és dél felé ennsentúli és stájer beszédbe megy át, meg a Bécsi-Erdő két vidékét. A tartomány éjszaki részétől ezeket a Duna folyása választja el, a Duna bal partján fekvő két kerületet (Manhartsviertel) pedig a Kamp mély völgye. Ennek nyugati felét (Waldviertel) csak a Babenbergek idejében népesítették be frank telepedők; így egy, magában véve paradox jelenség származik: a frank elem általában ma oly annyira hatása alatt áll a bajornak, hogy tartózkodnunk kell például a kremsi és bambergi beszédnek vocalismusban s szókészletben való sokszoros hasonlóságából merészebb következtetéseket vonni; a kiválólag osztrák sajátságok (oi = iu, eu, ei = î, stb.) itt csak később vertek gyökeret, de aztán ismét tisztábban megmaradtak, mint kiinduló pontjaikon, hol már kikezdi őket az idő foga. Ellenben kelet, a Kamp és Morva közti föld, más különösségeket mutat. Sajátja e vidéknek az „ui" kettőshang; például: Muida', er tuit (tiszta alsó-ausztriaisággal: Muatta', er tuat); hajlam az elnyújtásra: muring (morgen); a neutralis névmásnak csudálatos átalakítása: 'si regent (= es regnet) s egyebek. Rejtelmes tünemény ez; e vidék különállása megfejtetlen, idegen hatásnak semmi nyoma sincs; ellenkezőleg e törzsbeli töredék beszédmódja még tovább terjedt s ma is uralkodik az éjszaki belvidékeken s a régi birodalmi út hosszában a Brünn környéki nyelvszigetekig.

Biztos történeti ösmereteink korlátain nem jutunk túl. Igaz, hogy markomannok és quadok uralkodtak ezen a földterületen, longobardok és gepidák vonúltak rajta végig, rugiak és herulok tanyáztak itt; de azon időkbe nem visz nyom vissza. Az első biztos fogózkodót a szlávoknak az

Alpesek közt elterjedésével kapjuk, melyre hely-, folyó- és hegynevek tetemes száma mutat vissza. Csak annyit mondhatunk, hogy a bajor nyelvjárás — jóllehet frank és sváb testvérével egyetemben a *nyugati* germán törzsnek egyik ága — némi *keleti* germán bélyeget nyert vala, bizonyára a sok átvonúlás, a hosszú tartózkodás, húzamos uralom, végre pedig góth törzseknek és nemzetségeknek e földön messze terjedtsége következtében.

Ha egyéb jellemző sajátságokat tudakozunk, melyeket az osztrák nem egyhamar vetkez le, legelsőbben is a *hangsulyozás* nevezetes terére jutunk. A nyelvjárás és irott nyelv közti tetemes különbség, melyet itt találunk, csak annál is felötlőbb, mert a hangsulyozás törvényei a németben egyébiránt felette szigorúak és vajmi kevés kivételt szenvednek.

Itt elsőben is az *időmérték fölcserélése* érdemel figyelmet: a nyelvjárásban az újfölnémetnek abbeli hajlama helyett, hogy megnyújtja a régi tőszótagokat, igen gyakran az ellenkező törekvés mutatkozik, t. i. a hosszú szótag megrövidítése; viszont pedig fölnémet rövid szótagok vagy diphthongizálás, vagy orrhangítás által nyújtatnak: Voᵃda' (Vater), de Mũatta és Maᵒ. Ezek a megcserélések kivált akkor ötlenek fel, ha az osztrák fölnémetséggel akar beszélni.

Sokkal érdekesebb a nyelvjárásnak az a sajátságos törekvése, hogy a germán alaptörvénynyel és a közszokással ellenkezve *az első szótagról a szóvég felé rugtatja a hangsulyt.* Vajjon ide tartozik-e bizonyos képzők kettőztetése (Glaserer, Klampferer, Wilderer stb.), nem vitatjuk. De már bizonynyal e szempont alá esik az a szokás, hogy egytagú alakszóknak, különösen az előljárónak a névmással összekerültekor a — helyesen az előbbit illető — fősulyt az utóbbira teszik: bei sích sein, zu sích kommen, stb. Oly erős gyökeret vert ez a szokás, hogy nemcsak a közbeszédben nem hagyják el, de sőt a helyes hangsulyozást hibásnak, tájejtésnek, szláv hatás szültének tekintik. Ép oly közönséges *az összetett hely- s ezektől származott családneveknek helytelen hangsulyozása*, a mi tán legnagyobb különössége nyelvjárásunknak. Ellenében, a mint mondtuk, a német hangsulyozási törvénynek, mely szerint az első, a határozó szó hordozza a fősulyt, az osztrák a másodikat, az alapszót emeli ki, többnyire egytagú határozó szóval biró három-, vagy többtagú helynevekben, ingadozva a kéttagúakban; tehát Neunkírchen, Pfaffstätten, Lerchenféld, Langenlébarn, Sieghartskírchen, sőt Leopóldstadt, Mariahílf, — ellenben Baúmgarten, Mühlschüttel, Neúsiedel; Sechshaús, Rossaú, Kírchberg és Kirchbérg, de

Kirchschlág; helyesen a dorf-val összetettekben: Kírchdorf, Vősendorf — Vöslaú mellett.

A *helynevek* tanulmányozása általában egyik főtámasza a nyelvjárásvizsgálatnak; azok szolgáltatják őstörténet, gyarmatosítás, a tartomány állapotja felől a leggazdagabb s legbiztosabb felvilágosítást, ámbár az incselkedő manó, a *népetymologia*, itt ũzi ép legjobban az ő játékát s p. o. Dietbolts-ból Diebsholz-ot csinál, stb.

A helynevek nem egy hangtani sajátságot mutatnak; így többi közt bennök találkozunk a felnémetben meg nem lévő *oi* kettőshangzóval (*Ybbs* mellett *Ois*).

Összevonás, kurtúlás, kopás, szókezdő s még inkább szóvégi hangok lefosztása úgy, hogy a szó az ismerhetetlenségig megcsonkúl, jellemzők a nyelvjárásra.

A bajor-osztrák vocalismus eltérései három főmozzanatra vihetők vissza: 1. *tompítás*, az a-nak ó—s, az o-nak ú—s, az í-nek l előtt ű—s kiejtése: ka°lt, Murd, Büldung; 2. *orrhangozás*, kivált a szó végén: i' mo͡a (ich meine), me͡i Ma° (mein Mann), i' ha° (ich han = habe) stb.; 3. *dipthongizálás*, főképen, a hol egyszerű hangok válnak orrhangokká úgy, hogy felette sajátságos, idegennek teljességgel kiejthetetlen hang származik: scheãgeln (schielen = sandítani).

Hadd említsünk meg itt még egy nagyon elterjedt tévedést. Gyakran állítják, hogy a mi nyelvjárásunk idegenkedik a *hangzómásulás*tól (Umlaut). Nem igaz. Csak az ige jelenidejében kerüli: du tragst, er tragt, lasst, schlaft, stosst, sauft, stb., különben rendszerint előáll az szükségen túl is: drei Täg (Tage), die Wägen, Kästen; dünkler (dunkler helyett) stb. Erre a balnézetre az a körülmény szolgáltatott alkalmat, hogy a leggyakoribb hangmásulás, az *a*—é, a nyelvjárásban sajátságosan változik. Vegyük tekintetbe a történetileg igazolt, de az irodalmi nyelvből kiveszett megkülönböztetést: da° Göd, die Godl, da° Ähnl, die Ahnl (koma-komaasszony, nagyapa-nagyanya).

Meg kell még itt említenünk egy pár, bizonyára ősrégi *alliteratiós formát és összetételt*: im Wigl-Wagl sei (ingadozni), am a Bliml-Blaml vormachen (ámítani), griwes-grawes gẽ (összevissza járni), Tritsch-Tratsch (tere-fere) stb. Bockboani (kecskelábu) stb.

Itt nem tárgyalhatjuk részletesen az *alaktant*, kopás és hasonúlás oly sokfélekép nyilatkozik, hogy jóformán minden igéről és főnévről külön kellene szólanunk.

Ismeretes, hogy a nyelvjárásokban a főnevek *neme* sokféleképen változik. Az osztrák nyelvjárás eltérései az irodalmi nyelvtől nem épen számosak, de feltűnnek, mert mindennapi kifejezésekben vannak meg. Ezeket hozzuk fel: *der* Aschen, Butter, Schnepf, Knödel, Polster, Schrot, Tintenzeug: — *die* Botting, Husten, Tuchend'; — *das* Monat, Teller, Trank (moslék).

Misson József.

Jellemző minden nyelvjárásra a mód, mely szerint *kicsinyítő* és *kedveskedő* formáit képezi. Az irodalmi nyelv kicsinyítő képzője „chen“ és „lein“, néha egy tőből is, például Mäus*chen* és Mäus*lein*. Az osztrák „el“ vagy „erl“ képzővel kicsinyít; a hol mind a két forma megvan, az utóbbi a kedveskedő. Mei Hansl = mein Hänschen, de mei Hanserl = mein liebes Hänschen; Mädel vagy Madl = a fölnémet Mädchen; Mäderl vagy Maderl a kedveskedő forma. A nyelvjárás ebben igazán kimeríthetetlen; vegyük az

i-vel képzetteket: Naczi, Lisi, Fanni, Resi, Susi, Czilli, a mindkét nemet jelentőket: Pepi, Toni, Villi, Franczi, Czenczi s egyebeket. Annából a köznép Náni-t képez, előkelő a Nina, e mellett közönséges a Netti; Marie-ból Mariedl, Maritscherl, Mareidl, Moidl, Mirl, Miczl, Miczi lesz; s ezek nem is ritka, hanem közkeletű formák. Állandó az a szokás, hogy a tulajdonneveknek minden végzetben a határozott névelőt teszik elébe; a mitől a műveltek társalkodónyelve sem ment, sőt a névelő elhagyása affectatiónak tűnnék fel. A *névelő* általában nagy szerepet játszik a nyelvjárásban, sokkal sűrűbben él vele, mint az irodalmi nyelv.

A mi az *igét* illeti, legérdekesebb jelenség a névmás kettős száma mellett (es, enger, enk) a többes második személye „ts" végű formájának újra felmerülte, annál is inkább, mert ezek a formák századokon át nem fordúlnak elő a középkori iratokban, tehát a legfélrébb eső völgyzugokban világtól elszakadt életet kellett élniök, mígnem a XIV. században egyszerre ismét terjedni kezdenek, jeléül annak, hogy a törzs a Habsburgok alatt politikailag erősödött.

Hangtani tekintetben az ige is, mint a névszó, a legnevezetesebb változatokat és assimilatiókat, veszteségeket és túltengést, régiességeket és újításokat mutatja úgy, hogy igen sokszor nem lehet eldönteni, vajjon bizonyos esetben egy avúlt forma maradványával, vagy újítással van-e dolgunk. A régi i' brîch', i' gib', i' nim' mellett ez is megvan: i' kim', du kimst, er kimt, mir kema', de i' bi kema' e mellett: i' bi kuma', stb.

Némely ige a használatban partikulává zsugorodott össze, például: gelt' (= úgy-e), ha°lt.

A szóképzést a mi illeti, Schmellernek ezernyi ezer szót felölelő nyelvjárási szótára mutatja az osztrák nyelv gazdagságát. Jellemző képzéseket, jelentős szókat, találó összetételeket terem a nyelvjárás nagy bőséggel.

A nép gazdag képzelete, mely szókincséből kitűnik, emberemlékezet óta útat tört a dalban is; de igazi tanyája a nép-éneknek, az úgy nevezett „Schnadahüpfl"-nek (szóhoz tánczolás) a hegyitartomány, mely az Ennsen alúli földre csak gyökere végeit bocsátja. S ilyformán Alsó-Ausztriának — kivévén a fővárost, a hol a népies színjáték virágzásra jutott — aránylag csekélyebb része is van a *tájnyelvi költészetben*, mint a két szomszéd tartománynak.

Castelli volt az első, a ki a nyelvjárásról vizsgálódása mellett próbát tett a tájnyelvi költésben is. Őt követték *Vogl* Nepomuk János, *Baumann A.*

és *Klesheim* báró. Mindezeket felülmúlja kedves egyszerűség, a népies hangban jártasság és a tájnyelv visszatükrözésében való ügyesség által *Seidl* János Gábor. Az ő „Flinserln"-jei (enyelgései) méltán sorakoznak a felső-ausztriaiak legjobb egykorú költeményei mellé; köztük legbecsesebbek a prózai elbeszélések s ezek közűl is első helyen áll a „'s Exami'" című, melyet eleven festés, kész jellemzés, mozgalmas és mégis egyszerű cselekvény tűntet ki. Benne egy kis fiú, a ki csak tízig tud olvasni, a veszély sejtelme nélkül beszéli el vak öregapjának, a ki aggodalmas várakozásban van, a mint apja küzdve menekszik hozzájuk a hegyre franczia marodeurök elől.

De Alsó-Ausztriának tulajdonképeni költője, a ki tájnyelvét egyszerűen és igazán ábrázolta, a mint előtte és mellette senki, néhány éve észrevétlen halt meg s csak halála után nyerte meg bevégzetlenül hátrahagyott műve az érdemlett elösmerést. Ez a férfiú mühlbachi *Misson József* piarista (1803—1875), költeményének czíme: „da Nacz, a niederösterreichischer Bauernbui, geht in d' Fremd". Missonban nem egy legjobb tulajdonság közös a legnagyobb német tájnyelvi költővel, Reuter Frigyessel. Mint ez, ő is ritka mértékben birja a nép nyelvét. Nem hiába hallatta Grimm Jakab óvó szavát, hogy „a szemérmes tájnyelv húzódozik a zörgő papirostól". No már, a ki, mint Reuter és Misson, nemcsak éles szemmel bepillantott a nép lelkébe, hanem a kinek azon fölül avval a ritka adománynyal kedveskedett a múzsa, hogy le is tudja ábrázolni, a mit e varázstükörben látott, az megpróbálkozhatik ily feladattal! Még több közössége is van Reuterrel: kellő bensőség, a részletező festés adománya. Költői genre-képeiben megragadó igazság van. Van humora is elegendő arra, hogy mulattasson, lebilincseljen. És Misson mindamellett hajótörést szenvedett! Mert Misson idyll-költő, nem epikus. Költeményében nincs cselekvény. Befejezetlen maradt ugyan, de a nyolczadik énekben „Nácz", a ki eltávozik hazulról, még alig hogy mozdúlt helyéből. Ez a cselekvényhiány bizonyára egyik főoka annak, hogy a költemény minden egyéb jelessége mellett is oly kevés olvasóra talált. De a költőnek dicsőségét, a ki leghívebben és igazán híven tűkröztette vissza a honi nyelvet és szokást, el nem lehet venni Missontól.

Misson folytatója s méltó utódja volt *Strobl József* (1845—1877), szintén piarista szerzetes, Misson hazájabelije és tanítványa. Belekapott a „Nácz" folytatásába. Ő is ép oly jártas a tájnyelvben, csakhogy kissé el van fogúlva mestere modorában. A cselekvény nála elevenebb, mint Missonnál,

de hiányzik az a friss humor és közvetlenség, a mely legsajátabb báját képezi a Misson-féle művecskének.

Mindazáltal e három férfiú: Seidl, Misson és Strobl, törzsük méltó képviselői, kik földieiknek legszeretetreméltóbb vonásait ellesték s egész létüket, voltjukat egyszerűen és bensőséggel, pajzánul és híven előadták, tanúi annak a daloló kedvnek, mely e völgyekben otthonos volt, mióta az első telepedők megszállták az alpesi réteket, a mai unokákig, kiknek erős hangú kurjantása üdvözli a hegyi kunyhó előtt az első napsugarat, mely reggel a havas szürke ormát s lent a völgyben a Duna ezüst szalagját *egy* csókkal érinti.

A pogány kapu Petronellben.

Az építés Alsó-Ausztriában.

A római építés emlékei.

A katonai állomások és municipiumok építményei, melyeket a rómaiak a mai Alsó-Ausztriának a Dunától délre fekvő részében nagy számmal emeltek, a következő évszázadok lefolyása alatt vagy semmivé lettek, vagy pedig újabb települések következtében kivetkőztek egykori alakjukból; aránylag legépebben maradt fönn az az építmény, mely délkeletre a régi Carnuntum táborától a mai Petronell helység mellett emelkedik, noha ez is rom. A magasan kiemelkedő épületnek a nép száján „pogány kapu“ a neve; nyilt mezőn magánosan áll,

s minden irányban messzire ellátszik. Az építmény négy homlokzatú boltozatos kapu volt és két út kereszteződése fölött emelkedett; ennek megfelelően négy pillérből állott, melyeket egymással dongaboltozat, az útak keresztezésének négyzete fölött pedig keresztboltozat kötött össze. Képünk a romot mai állapotában mutatja. Most csak két pillére emelkedik ki a földből és eredeti alakját csak téglából épült boltozatán, meg a boltozatlábakon lehet fölismerni; az építménynek faragott kövekből és öntött falból készült magváról azonban a burkolat elpusztult. Az öntött falnak egy nagy darabja a kapu mellett hever, a mely kapu hatalmas méreteinél fogva becses maradványa e földön a római emlékszerű építésnek és a római nagyságnak.

A régibb egyházi építés emlékei.

Alsó-Ausztriában számos emléke van a régi egyházi építésnek, s azok közül több kiváló jelentőségű.

A román építés méltóságos, komoly formáival, s a templomok bazilikaszerű elrendezésével Alsó-Ausztriában csak a XI-dik század kezdete után lépett föl, de azután egészen a XIII-ik század közepéig dívott. E harmadfél száz év folyamán átesett sajátos fejlődésén és átalakulásán. A korai román ízlést nehézkes alaprajz, zömök formák és egyszerű díszítés jellemzik. Ez időből azonban kevés egyházi építményt ismerünk. Nem tekintve Petronell helység plébániatemplomát és a maiersdorfi egyszerű templomon látható csekély maradványokat, mint ide tartozót első sorban Wildungsmauer falu egyhajójú plébániatemplomát említjük föl.

A XII-ik századbeli román építés, mely Alsó-Ausztriában ez időben virágzásra jutott, eltérve az addigi durva alakítástól, sokkal díszesebb és nagyszerű elrendezésű alkotásokat hozott létre. Mint ez időbe tartozókat először is két hatalmas építményt kell kiemelnünk, melyeket, noha még fönnállanak, nagyobb részben későbbi keletkezésű falak borítanak. Ezek a sz.-pölteni és a klosterneuburgi monostortemplomok. Az előbbi, mely most székesegyház, a XII-ik század első felében épült, és 1150-ben szenteltetett föl; pilléres bazilika volt kereszthajó nélkül; középhajója magasabban feküdt, s homlokzatán két torony emelkedett; apsisa félkörű volt s két mellékapsissal birt, melyek közül a jobboldali eredeti alakjában maradt fönn. Az 1114. és 1136-ik év között épült klosterneuburgi monostortemplom a maga idejében bizonyára egyike volt a legjelentékenyebb egyházi építményeknek. Ezt az

A monostortemplom Heiligenkreuzban.

épületet is XVII-ik századbeli építkezés födi, s újabb kutatások által felfödözött biztos jelek valószinűvé teszik, hogy ez alatt a régi épület majdnem teljes épségben van. A román monostortemplomok alaprajzának megfelelően a magas főhajóhoz két oldalról egy-egy alacsonyabb hajó volt csatolva, a hosszú hajót magas kereszthajó metszette át, a metszés pontján kupolás torony emelkedett, végül a hosszú hajó még ma is fölismerhető főapsissal s két mellékapsissal zárült, a mihez egykor a milanói St.-Ambrogio-templom mintája szerint oszlopos folyosó járult. A homlokzatnak román ízlésű közép részét nem régiben roskatag állapota miatt le kellett bontani; az újjáépítés azonban hűen visszatükrözi az épületnek eltűnt, tiszteletre méltó részletét. Ide tartozik még az újabb építkezés által lényegesen átalakított háromhajójú plébániatemplom Tullnban; továbbá a seitenstetteni monostortemplom, a melyen még világosan fölismerhető az eredeti pilléres bazilika.

Elrendezés tekintetében nem csekély jelentőségű, de annál becsesebb, mert nagyjában fönmaradt, a heiligenkreuzi monostortemplom (1150-től 1187-ig). Mindamellett, hogy azon időbe esik, midőn a román építés Alsó-Ausztriában virágzásban volt, épségben maradt hajóiban a korábbi szigorú formákkal találkozunk. A félkörívben boltozott középhajó öt járomból áll, a mellékhajók ellenben, melyek alacsonyabbak, de szintén boltozatosak, kétszer annyi járomból állanak; tíz pár négyszögű, s váltakozva vastagabb és karcsúbb pilléren nyugszanak a félkörívű árkádok, melyek a főhajót a mellékhajókkal összekötik. Nagy fontosságú és kiválóan díszítményes hatású a változatlanúl megmaradt nyugati homlokzat, melynek rajzát bemutatjuk. A főhajónak megfelelő közép rész magasan kiemelkedik; csúcsos oromfal koronázza, ezt a párkány mentén félköríves öv szegélyezi, s azonkivül gazdag keretű három ablak díszíti, a mihez két oldalt a mellékhajóknak megfelelően félereszű tetővel födött oldalszárny csatlakozik, melyet egy-egy ablak díszít. A homlokzat közepén befelé keskenyedő, csúcsíves főkapu, melynek ívmezőjét lomb díszíti, s a másik egyszerűbb kapu baloldalt a XIII-ik századból való.

A XII-ik századba tartozik még egy fölötte fontos építmény; ez Zwettlben a monostor káptalanháza, mely e század utolsó negyedében épülhetett. Az épület belső alapterülete négyzet alakú s közepén a boltozatot egy hatalmas gránitoszlop tartja. Ez időből való kisebb, s rendszerint egyhajójú templomok közül fölemlítjük: a thernbergi templomot, Zwettlben az apátsági templomot, melynek szentélyzárása félkörű, a kuenringi templomot,

mely 1160-ban épült, főhajója vízirányos mennyezetű, van egy mellékhajója is; továbbá Friedersbach, Gmünd, Raabs, Weitra, Alt-Pölla, Unter-Aspang helységek templomait, Klosterneuburgban a Szent Gertrud-templomot, Solenau helység templomát, melynél a hajó végére épített négyzetes torony félkörű fülkéje képezi a szentélyt; Gross-Globnitz, Szent-Pantaleon, Kierling, Fischamend, Zistersdorf, Burgschleinitz és Bromberg helységek templomait.

A klosterneuburgi kolostor keresztfolyosója.

Végűl ide tartoznak: a salingstadti templom, Pulkauban Szent Mihály temploma, az enzersfeldi, himbergi, schweiggersi és stratzingi templomok, melyeknél a torony a szentély és a hosszú hajó között áll, s annak alsó része képezi a szentély négyzetét. Föl kell még említeni az eggenburgi Szent István-templom két tornyát, melyek szintén román korbeli maradványok.

A XIII-ik század elejével Alsó-Ausztriában a román építés gyökeresen át kezdett alakúlni és a rajta beállott változások, melyek kivált szerkezeti természetűek voltak, közvetítették az átmenetet a román építésből az ifjú

erővel föllépő csúcsíves építésbe. Nem tekintve a bécsi Szent István- és a Szent Mihály-templomot, ilyen átmeneti jellegű emlék a schöngraberni egyhajójú templom mellett, mely az átmenetnek mintegy bevezetője, első sorban a Boldogasszony-templom Bécs-Ujhelyben. Ennek csak hosszú hajója maradt fönn; a román korból való homlokzat és a két toronynak alsó része újabb időben annyira romlásnak indúltak, hogy le kellett bontani.

Az átmeneti kornak legpompásabb építménye a lilienfeldi monostor-templom (1202-től 1230-ig), mely majdnem teljesen megmaradt eredeti állapotában, s föltűnően megegyezik a maulbronni és bebenhauseni templomokkal. A főhajóhoz két oldalt alacsony mellékhajó csatlakozik; ehhez járúl a nagyon kiugró kereszthajó és a tízszög öt oldalából képezett szentélyzárás; az utóbbit kettős folyosó övezi, melynek boltozatát tizenkét karcsú oszlop tartja; az oszlopfőket fínom művű levelek és bimbók (részben későbbi eredetűek) díszítik. A nyugati homlokzatot, fájdalom, 1703-ban átalakították, s ekkor a gazdag főkapu is elpusztúlt. Az átmenet idejéből valók még a laai templom, az ardaggeri egyhajójú templom nagy sírbolttal, a zellerndorfi templom hajója, a régi templom Garsban és a Moos melletti Margarethenben, végűl a michelstetteni templom szentélye, sat.

A tágabb értelemben vett egyházi épületekhez tartoznak a zwettli, heiligenkreuzi és lilienfeldi cisterczita kolostoroknak a román építés utolsó évtizedeiben keletkezett keresztfolyosói. Ezek az alább említendő klosterneuburgi keresztfolyosóval együtt valóban kiváló példái az alsó-ausztriai zárdaépületeknek. Minthogy e keresztfolyosók lassan épültek, azért egyes részeiken az építés idejét egészen világosan föl lehet ismerni, s az építésnek egymásután következő változatai meglepő határozottan érvényesűlnek az ablakok ívezetének és bélésének gazdag díszítésén, az oszlopfők sokféleségén, sőt az ablakok alakján is, végűl pedig a keresztboltozat bordáinak tagozásán. 1180-tól 1217-ig épűlt a zwettli keresztfolyosó, a melyen legvilágosabban jut kifejezésre az átalakúlás a dongaboltozattól kezdve a csúcsívig, mely utóbb a szerkezetben uralomra jut; ez épület a részletek alakításában a leggazdagabb; változatosan van kifejlesztve és az építés kivitelében igen tanulságos. A heiligenkreuzi keresztfolyosó 1215 körűl épűlt, a káptalanház és az alsó alvóterem a XIII-ik század első negyedéből valók. A lilienfeldi keresztfolyosó és a káptalanház szintén ez időtájt, 1208-tól 1230-ig, épültek.

Meg kell még említenünk, mint a román építés sajátszerű alkotásait, a sírkápolnákat és a keresztelő kápolnákat. A sírkápolnákat a holttestek

befogadására szolgáló alsó templom jellemzi, mely fölött a tulajdonképeni kápolna emelkedik, a keresztelő kápolnák átalán tágasabbak és földalatti helyiségük nincsen. A kápolnák mind e két fajának alaprajza köralakú, a román építés későbbi idejében pedig sokszögű; ehhez félköralakú melléképület járúl, melyben az oltár van elhelyezve. Ilyen, eredetileg kúpalakú kőfödelű épületek vannak Petronellben, Scheiblingkirchenben, St.-Lorenzenben Markersdorf mellett, s ezek keresztelőkápolnák; azután Mödlingben, Deutsch-Altenburgban, Hainburgban, Pulkauban, Pottensteinban, Kuenring-

Plébániatemplom és sírkápolna Deutsch-Altenburgban.

ben, Mistelbachban, Hadersdorfban a Kamp mellett és Tullnban; ezek sírkápolnák. Az utóbbi a legpompásabb valamennyi között.

Most ama korba jutunk, a midőn a fönséges csúcsívű ízlés juttatta általános érvényre nagyszerű újításait a művészet minden ágában, de kivált az építésben és Alsó-Ausztriában is majdnem három száz éven át föltétlenül uralkodott az építés alkotásain. Mintegy utóhangja az átmeneti kornak, de már a csúcsíves ízlés világos hatása alatt álló egyetlen épület Alsó-Ausztriában a minoritáknak 1264-ben fölszentelt három hajójú temploma Steinban.

A korai csúcsíves építés idejébe esik az imbachi díszes Katalin-kápolna, mely az egykori zárdatemplomhoz, mostanság plébániatemplomhoz van

építve. Ez az ifjú csúcsíves építés legszebb alkotásai közé tartozik Alsó-Ausztriában. Szabatos és szigorú formák, gazdag tagozás mellett az alakítás változatossága mindenkorra biztosítják ez emléknek a kiváló helyet, mely megilleti. Időrend szerint melléje sorakozik a klosterneuburgi monostor keresztfolyosója, mely mint épület is, de azonkivül a díszítmény gazdagságánál fogva is rendkivüli fontosságú; 1279 és 1292 között keletkezett és a román ízlés a díszítmény egyes részletein még mindig fölismerhető. Korai csúcsíves épületek továbbá a most romban heverő gyönyörű kápolna Kammernben, meg Pirhában a plébániatemplom.

A tiszta csúcsíves építés kiváló alkotása a XIV-ik század első feléből (1332-től 1342-ig) a II. Albrecht herczegtől alapított karthauzi zárda temploma Gamingban; egyhajójú épület; a szentély fölött kőből kis tornyocska emelkedik, melynek áttört sisakja van.

Az említett század folyamán nehány nagyobb templom is épült, s ezek nagy részben csarnoktemplomok, a mely elrendezés iránt akkor bizonyos előszeretet mutatkozik. E részben úgy, mint a díszítésben hosszú időn át irányadó volt a bécsi Sz.-István-templom, melynek építő czéhe kétségtelenül nagy hatást gyakorolt a vidék egykorú épületeire. Így a gamingi templom említett tornyocskája világosan mutatja a bécsi építő czéh hatását. Hasonlóképen a deutsch-altenburgi templom szentélye is. Egyéb ide tartozó egyházi épületek: Seitenstettenben és Ardaggerben a monostortemplomok szentélye, a weitrai templom, továbbá Bécs-Újhelyben a minoriták, most kapuczinusok temploma, végül Aggsbachban a karthauzi templom.

A bécsi építő czéh hatásától egészen ment a legnemesebb csúcsíves formákban épült zwettli monostortemplom. A franczia székesegyházak művészi módja az, mely itt érvényesül, s mely Alsó-Ausztriában csupán a baumgartenbergi czisterczita-templomban talál gyenge utánzatra; ellenben a prágai, kolini és kuttenbergi templomok jelentékeny társai. A monostortemplom szentélye, melynek építőjeül bizonyos János mester említtetik, 1343 és 1348 között épült és a három oldallal zárt presbyteriumból, épen oly magas fekvésű körfolyosóból és tizenhárom alacsony kápolna hozzácsatolt koszorújából áll, melyeknek falait gazdag geometriai díszítésű csúcsíves ablakok szakítják meg. A XIV-ik század utolsó éveibe tartozik a heiligenkreuzi monostortemplom szentélye.

A XV-ik századból számos egyházi épület maradt. A sok telepítmény, mely addig alakult és lételét biztosította, a városok fölvirágzása, mindez

fölötte kedvező volt a templomépítésre, régi templomokat vagy egészen újjá építettek, vagy legalább hajóikat, szentélyeiket megnagyobbították, vagy megtoldották, végül új plébániatemplomok épültek. A már meglevő szerzetek új zárdákat alapítottak, s azokkal kapcsolatban új templomokat építettek. Mindenütt a csúcsíves rendszert alkalmazták, de legtöbbnyire egyszerű alakjában; a keresztboltozatok tagozásait mindenütt gazdagabban alakították, egyszerűbb csillagboltozatot alkalmaztak, a gerinczeket egye-

A monostortemplom Zwettlben.

nesen a falakra és a pillérekre vitték át és azokon vezették végig; az oszlopfők díszítését mellőzték. Az ablakok geometriai dísze gazdagabbá és változatosabbá lett, s mindenütt előfordúl benne az úgy nevezett hólyag. E korba tartozó épületek: Dürrenheimban az apáczák tágas csarnoktemploma (1410), mely most romban hever; Kremsben a nagy kiterjedésű, 1444-ben fölszentelt, most elhagyott Domonkos-rendi templom, a friedersbachi templom tiszta csúcsíves formájú szentélye (1408); Pfaffenschlagban Szent-Farkas háromhajójú csarnoktemploma (1407) és Ardaggerben a keresztfolyosó

(1410). Göttweigban a monostortemplom szentélyét 1420 körül építették újjá, mely alkalommal a sírboltot is átalakították. Lichtenwörthben egy gazdagabb csúcsíves templom építésébe fogtak, de az máig sincs befejezve. Perchtoldsdorfban (1410) és Mödlingben a kórházhoz díszes egyhajójú kápolnákat építettek, melyek közül különösen az utóbbit szép geometriai dísz, hálós boltozat és az orgona-karzat teszi érdekessé. Itt meg kell említeni a Wechsel melletti Kirchberg Sz.-Farkas-templomának szép kapuját is.

A XV-dik század második felében, III. Frigyes uralkodása alatt a templomi építés terén igen sok, s köztük nehány jelentékenyebb alkotást hoztak létre. Első sorban említendő Bécs-Újhelyben a Boldog-Asszony-templom szép presbyteriuma és kereszthajója. Ugy látszik, hogy ez időtájt Bécs-Újhelyben az építő czéhnek egy neme alakult, mely mintegy középpontot képezett, mert a császár által különös kedvezményekben részesített eme városban ekkor sok egyházi épületet emeltek, s e középpontnak a környéken épült templomokra való irányadó hatása is könnyen fölismerhető. Ide tartozik a ciszterciek zárdatemploma, mely alacsonyas csarnoktemplom; presbyteriuma valamivel régibb és építésileg jelentékenyebb (1453); a ma csaknem romokban heverő szép Péter-templom (körülbelül 1474); a várban a gazdag kivitelü György-templom, végül Neukirchenben a plebániatemplom.

A bécsi építő czéh hatása alatt épült Eggenburgban a Szent-István-templom és Kremsben a Mária-templom. Ez utóbbi nagy kiterjedésü csarnoktemplom, belseje és külseje egyaránt gondos díszítésü, és a bécsi Szent-István-templomtól kölcsönzött részleteinél fogva a jelentékenyebb építmények sorába tartozik. Mödlingben 1454-től 1499-ig épült az Othmár-templom; ez szintén nagy kiterjedésü, s különösen az jellemzi, hogy kereszthajója alig vehető észre; továbbá, hogy a sokszögü szentélyzárás körfolyosó módjára mind a három hajót összefoglalja. Épen oly nagy és jelentékeny templomok épültek Badenben és Perchtoldsdorfban; az előbbi háromhajójú, középhajója magas, a szentély és a hajó között hatalmas torony van; a hajó mennyezete részint kereszt-, részint csillagboltozatú.

A csúcsíves építés hanyatlása a XV-ik század utolsó tizedeiben következett be; de azért még gyakorlatban maradt majdnem a XVI-ik század első negyedén túlig. Ez idő alkotásai azonban eltérnek az eddigi nemes formáktól és tanúságai a fokozatos hanyatlásnak. A művészet e pompás idejének tartós életereje megfogyott, ellenálló képessége megbénult a fölélesztett ó-kori művészet üde formáival szemben, melyek Olaszországból és

A Boldog-Asszony-templom Bécs-Újhelyben.

Németországból a Duna alsó-ausztriai partjaira átszármaztak. A boltozatokon a kereszt- és hálógerinczeket valódi és látszólagos gerinczek zagyva keveréke váltotta fel, melyek szerves összefüggés nélkül a falakon, vagy a többnyire nyolczszögű pilléreken végződnek. Az oszlopfők, a gyámok, a gazdag mennyezetek eltűnnek, a tornyocskák megszűnnek, vagy összezavart és hajlított galyakká fajúlnak, az ablakok geometriai dísze vagy egészen elmarad, vagy önkényes szerkesztésű. Gyakran a csúcsíves építésnek csakis alaprajzát alkalmazzák, a díszítményt egészen mellőzik, s így fölötte józan hangulatú és egyszerű épületet alkotnak.

A csúcsíves építés e későbbi korából való plébániatemplomok vannak: Brombergben (1496), Brunnban (háromhajójú), Döllersheimban (háromhajójú), Erlaklosterben (egykor apáczák zárdatemploma), Gumpoldskirchenben (csarnoktemplom, keresztboltozatú öt pár pillérrel), Heiligenstadtban (háromhajójú, keresztboltozatú tágas épület), Haagban (védelemre elrendezve, középhajója magas, 14 pár pillére van, részben hálós boltozatú), Kirchschlagban (egyhajójú, a boltozat hálója dülényes, a szentély keresztboltozatú, geometriai díszítménye szép, 1480-tól 1500-ig), Külbben (szép arányú nagy épület, háromhajójú, 5 pár pillére van, a boltozat hálója dülényes, az ablakok geometriai dísze gazdag), Korneuburgban (háromhajójú), Lunzban (belseje két részre osztva), Mankban (csarnoktemplom, boltozatán a háló geometriai alakokat képez), St.-Michaelban (erődtemplom, háromhajójú, a boltozat hálója zavaros, 1523), Maria Lachban (háromhajójú, szép orgonakarzata van, hálós boltozatú), Ober-Hautzenthalban (a presbyterium boltozatának hálója dülényeket képez), Perneggben (egykor zárdatemplom volt, egyhajójú betolt támpillérekkel), Payerbachban (kéthajójú és hálós boltozatú), Imbachban, Retzben a Domonkos-rendi templom (csarnoktemplom, tágas presbyteriuma a XV-ik századból való), Scheibbsban (magas háromhajójú, a hajók és a szentélyek nincsenek megkülönböztetve, a körfolyosó egy nemével bir), Steinakirchenben (szentélyzárása három oldalú, 14 pillér tartja a hatalmas csillagboltozatot), Seebensteinben (háromhajójú és keresztboltozatú, a presbyterium boltozatán a háló dülényes), Schwallenbachban (egyhajójú s hálós boltozatú), Steinben (háromhajójú, pillérei nyolczszögűek, hálós boltozata nagyon újított), Spitzben (háromhajójú, hálós boltozatú, gazdag és sajátos geometriai díszítményű), Tullnban (tűz által elpusztítva, a maradványokból újra épült és 1513-ban fejeztetett be), St.-Valentinban (csarnoktemplom, pillérei oszlopalakúak, hálós boltozata

sajátszerűen van összeállítva, 1476), Wilhelmsburgban (háromhajójú, a mellékhajókba széles csúcsíves árkádok vezetnek), Weiszenkirchenben (hozzáépítés által nagyon megváltoztatva), Waidhofenben az Ybbs mellett (csarnoktemplom, formái elég tiszták), végül ugyanitt a kórház kéthajójú temploma.

A tornyokra nézve a templomoknál nincs határozott szabály; majd a hosszú oldalhoz vannak építve, majd a homlokzat elé, majd ismét a hajó és a presbyterium közé, a mi legrégibb elrendezés, vagy néha a torony régibb épületből maradt fönn. Figyelemre méltó Deutsch-Altenburgban a plébániatemplom tornya, mely noha a XV-ik század műve, falazott sisakjával és ormával a román építésre emlékeztet. Sajátos a nyeregalakú tető, melylyel e korban a templomokat födték, így Wilhelmburgban, Böheimkirchenben, Mauerben, St.-Valentinban, Kapellenben és a perchtoldsdorfi szabadon álló tornyon.

A csúcsíves templomok belső fölszerelését illetőleg első sorban a szószékeket kell megemlíteni; gazdag díszű a szószék Arnsdorf-, Eggenburg- és Mária Laachban; azután a szentségházak, melyek közül némelyek toronyszerűen építve emeletesek és igen gazdag díszűek, mint Eggenburgban, Drosendorfban, Mauerban a Pielach mellett, Pottendorfban (a kastély kápolnájában), Guntersdorfban; egyszerűbbek Mödlinben, Korneuburgban, Lichtenwörthben, Purgstallban és egyebütt.

A renaissance és a barokk ízlés.

A középkori művészet utolsó százada az építés terén termékeny volt; különösen sok templom épült úgy, hogy a szükséglet ez irányban hosszú időre ki volt elégítve. Ez és egyéb körülmények, köztük a vallási zavarok okozták, hogy a renaissance műveiként csakis szerény részleteket hozhatunk föl.

Ide tartoznak, mint legrégibb emlékek, Neustadtban az I. Ferdinánd császár által épített fegyvertár kapui. A főkapu a fölirása szerint 1524-ben készült és finom mintaképe az olasz építésnek. Nehány városban, így Kremsben és Ybbs melletti Waidhofenben egyes házak a XIII-ik századbeli építés jellegével birnak; Waidenhofenban figyelemre méltó a községház oszlopcsarnokos udvara. Sajátszerű s általánosan elterjedt szokás volt akkor a házaknak az utczára néző tűzfalát látszólagos emelettel ellátni a czélból, hogy az épület palotaszerű jelleget nyerjen. Az olasz építés hatása ez irány-

ban nyilvánvaló. Ezeknél azonban sokkal fontosabb nehány kastély. Első közöttük Tinti báró kastélya, a Schalaburg, a Bécsi-erdő melléki felső járásban. Rendkivül kedvező körülmények lehettek azok, melyek között ez a maga nemében páratlan épület keletkezett és fönmaradt. A kastély eredeti terve a XI-ik századba vihető vissza; de főrésze egy szabálytalan hosszúkás négyszög oszlopos folyosóval, a XVI-ik századból való. Képünk a kastély keskenyebb oldalát mutatja. Az építménynek különös érdeket kölcsönöz az olasz és az éjszaki formaérzék sajátos vegyüléke, továbbá az anyagúl pazar módon használt terrakotta, mely Alsó-Ausztriában ritka. Bármennyire elüt ez épület az Alsó-Ausztriában ismert minden építési módtól, mégis jellemzi az időt és az országot, hogy itt is érvényesült az olasz hatás. Nem kevésbbé hatásos építmény a Manhartsberg vidéki fölső járásban Eggenburg városka közelében a Rosenburg nevű vár, mely 1590 körül fejeztetett be; csakhogy ez nem oly jó állapotban van. Szomszédságában van a XVI-dik század közepén megkezdett Göllersdorf kastély.

A környék uralkodó magaslatain épült várkastélyoknál szabályszerűbbek a lapályos vidék úri lakai. Alaprajzuk rendszerint négyszögű, tornyok, bástyák és árkok tekintetében a legszükségesebbre szorítkoznak. Ilyen például Walpersdorf kastély Szent-Pölten mellett; 1577 körül épült; az udvarnak a bejárat felőli oldalán oszlopos folyosó van, a kiugró szárnyak párkányát gyámok díszítik gazdagon.

Miként Bécsben, úgy az egész főherczegségben a fővárosnak fölszabadításával 1683-ban kezdődik az építés új korszaka, s míg a korai renaissance-ot csak nehány példa képviseli, addig a barokk ízlés kedvező körülmények között hosszú ideig uralkodott és számos épületet alkotott az országban. Lépten-nyomon találkozunk ez ízléssel. A hol szántóföldek és szőlőhegyek, az erdők és rétek között egy-egy templomtorony emelkedik, a hol az út mentén egy emlék áll, a kis városokban a polgári házak vagy falusi úri lak kapuján avagy erkélyén finomabb formákat látunk, azok mind a barokk művészet módjára vallanak; épen úgy a dombokat koronázó kastélyokon és zárdákon kevés kivétellel mindenütt a barokk ízléssel találkozunk.

A kastélyok és a zárdák vonják különösen magukra figyelmünket, mert csakis ezeken ért el nagyobb fejlettséget az építés. A XVIII-ik században épült falusi úri lakoknak kivétel nélkül közös vonásuk van; a főépület négyzetes vagy négyszögű udvart zár körül; az udvarban az épület minden emeletén folyosó fut végig, földszinten a folyosó néha nyílt oszlopcsarnok.

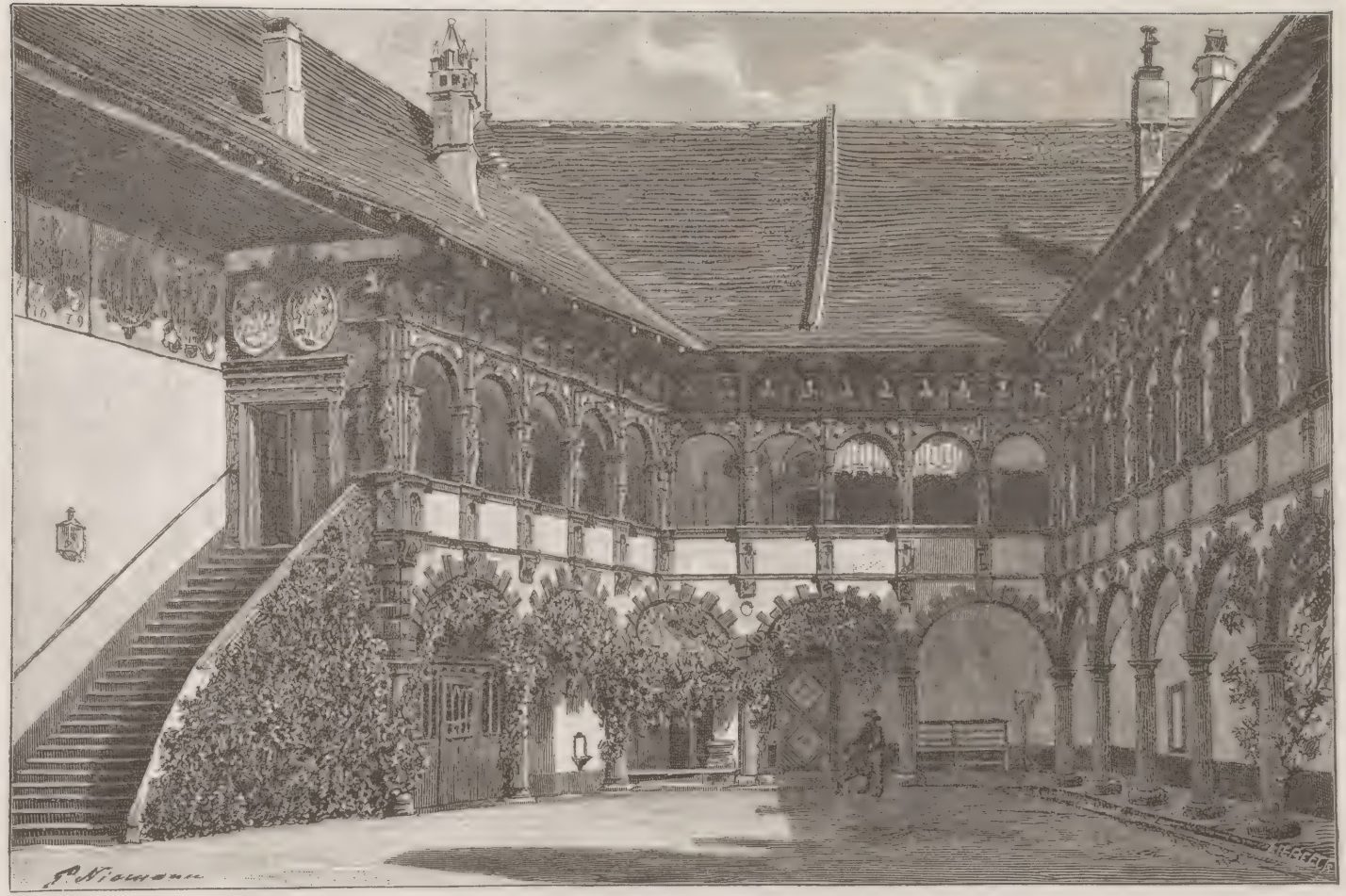

Schalaburg kastély udvara.

A folyosókról lépünk a szobákba, melyeknek ablakai az épület külsejét élénkítik; az egész elrendezés igen szabályos és a kisebb mellékhelyiségek hiánya többnyire érezhető. A lépcső rendszerint nem az épület főtengelyén, hanem a kapu egyik oldalán van; ez az olasz paloták megszokott elrendezése. Az épület sarkán néha tornyok emelkednek, nemkülönben szárnyépület is csatlakozik hozzá, s ez előudvart képez. A földszinten alárendelt helyiségek vannak, e fölött a díszes és magas első emelet, e fölött pedig egy alacsony második emelet. A nagy terem vagy a kapu fölött, vagy annak átellenében van; gazdagabb, emlékszerű díszítés emeli ki és a második emeleten át a tetőig ér; a homlokzatoknak a többé-kevésbbé egyszerű ablak-kereteken kivül nincs egyéb díszök, néha pillérek vannak az ablakok között.

Ernstbrunn kastély.

Ilyen nagyobb méretű épületek a Lichtenstein-féle Feldsberg kastély a Manhartsberg vidéki alsó járásban és a Morva-mezőn a Schlosshof, mely utóbbi császári birtok és Jenő herczeg építette; kisebb kastélyok a Kinsky-család által épített Eckartsau vadászkastély, a Khevenhüller-féle Ladendorf és Riegersburg kastélyok, melyek közül az elsőt Daun Wirich Fülöp táborszernagy építtette. Schlosshof 1715 és 1736 között épült; kiválik nagysága, nagy kiterjedésü udvarai, lejtőfokos kertjei, kapui és szökőkútjai által. Alsó-Ausztria számos kastélya azonban eltér a leirt elrendezéstől; ezek közé tartozik Ernstbrunn igen régi, különböző időkben megnagyobbított kastély, mely az építés különböző korainak nyomát viseli magán. A barokk építés jellemző sajátsága, a tágas helyiségek, sokkal nagyobb mérvben érvényesül a kolostorokon, semmint a kastélyokon. Ezek legnagyobb részben a pompa-

kedvelő VI. Károly császár idejében és bizonyosan annak hozzájárulásával épültek. A tágas termek és szobák, mi pazarlásnak tűnik fel az előtt, ki a térrel gazdálkodó mai épületekhez van szokva, egyik lényeges föltétele az emlékszerű hatásnak, mely e zárdákat jellemzi.

A melki monostortemplom belseje.

Alsó-Ausztria kolostorai között figyelmünket legelőször a benczések melki kolostora köti le; fekvésénél és jól számított nagyságánál fogva egyaránt jelentékeny. A Duna partjai fölött büszkén emelkedve, az épület elrendezésének szabályos egyszerűsége és főhelyiségeinek gazdag dísze a barokk építés fénykorának ismertető jeleit tűnteti föl. Hosszú négyszöget képezve, egymásután következnek az előudvar, az oszlopcsarnokos nagy

udvar, a praelatura és a templom, az utóbbi oldalán a könyvtár és az ebédlő. Prandauer építész helyes fölfogása az építmény külsejének roppant tömegét kiugró tagok és pillérsorok mértékletes elrendezésével korlátozta, s más részt bent igen kellemes hatású helyiségeket teremtett. Képünk a templom belsejét ábrázolja. Alaprajza megfelel a bécsi templomok már ismertetett elrendezésének, de rövid kereszthajója van és a keresztezés fölött magas kupola emelkedik; a főhajó mindkét oldalán három kápolna van. A templom derült, a legvégsőig fokozott, szinte világi pompa hatását teszi, s ezt a márvány és gazdag aranyozás fénye és az üde színű falképek összhatása idézi elő, a mely utóbbiak könnyed kezelése feledteti a tartalmatlanságot; ezekhez járúlnak a fínom érzéssel alakított ékítmények; szépek kivált az oszlopos karzatok a mellékoltárok fölött. A templomnál nem kevésbbé bámúlatra méltó a sokkal egyszerűbb könyvtár és a praelatura egyes termei a mennyezeten szabadon elrendezett falfestményekkel; e tágas helyiségekben kényelmet árúl el minden. Nem kevésbbé jelentékeny a klosterneuburgi kolostor, melynek épületei nagyon különböző időkből valók. A XVII. században épült a mostani régibb conventépület; egy része most is használtatik, s felső emeletén a folyosók boltozata gazdag díszítményű; a középkori háromhajójú templom ugyanakkor épült újjá az előbb leirt templomok mintájára, melyekben két oldalt kápolnák vannak elrendezve. A conventépületet a XVIII-ik században építették teljesen újjá. A kolostorban megőrzött rajz tájékozást nyújt az építkezők nagy terveiről, melyek kivitelét a VI. Károly halála után beállott zavarok meghiúsították. A befejezett rész nagy méretű derékszögű épület; két kupolája, melyek egyikét herczegi kalap, másikát császári korona díszíti, messziről látható. A bemenetnél leköti a figyelmet a nagyszerű lépcső, mely egy kerülék alakú, márványnyal kirakott és kupolával födött terembe vezet; a teremhez csatlakoznak a császári szobák kilátással Bécs felé. A főbejárat fölött van a könyvtár, az átelleni szárnyban a Duna felé van a praelatura.

A klosterneuburgi conventépület valamivel későbbi, mint Herzogenburg, Alsó-Ausztria kanonokrendi második nagy kolostora. A melki építész alkotta ennek a tervét is, s 1714-től 1740-ig építették; egy kis csúcsíves épület helyén valamivel később emelték a mostani kupolás templomot, melynek alaprajza eltér az ez időbeli többi templomokétól. A kolostorépület rendkivül nagy kiterjedésű tervének megvalósítását itt is megakadályozták a kedvezőtlen körülmények. A tulajdonképeni szükségletet nagyon fölül-

A herzogenburgi monostortemplom belsejének egy része.

múlta a herzogenburgi épület terve; de a göttweigi benczéskolostor még ezen is jóval túltesz. A tágas folyosókba, lépcsőcsarnokokba és termekbe lépve, vagy kivülről a magasan fekvő várszerű, tornyokkal védett épület hatalmas arányait látva, mindenki bámúlni fogja a szándék vakmerőségét; de mégis sivár nagyszerűség ez, mert nincs összhangban a száraz berendezéssel, s a finomabb érzék hiánya hidegen hagyja a szemlélőt.

A XIX. század.

Jelen századunkban Alsó-Ausztria építés tekintetében teljesen a birodalom fővárosához csatlakozik. Templomok és állami épületek, kolostorok és úri lakok, mint az összes magánépületek, kivétel nélkül a bécsi iskola bélyegét viselik. Az egyházi építés terén először is nehány jelentékeny újjáépítés említendő föl. Klosterneuburgban, 1836-ik évtől fogva Kornhäusel József építész, Allio Donatus Felix császári mérnök némileg egyszerűsített terve szerint a kolostor főépületét a szentély éjszaknyugati oldalához támaszkodó szárnynyal egészítette ki; jelenleg ugyanott a templom kiépítése van munkában. A tervet hozzá az építészetben járatos Krieger Kálmán atya, a kolostor kamarása készítette, a kinek felügyelete alatt Schömer József építész, mint az építés vezetője van alkalmazva, Erler Ferencz szobrász pedig a szobrokat készíti. Miután mindenekelőtt a szép keresztfolyosót és a Freisinger-kápolnát állították helyre, mely elsőnél Schmidt Frigyes, a bécsi székesegyház építőmestere is segédkezett, 1882-ben kezdették meg a templom külsejének helyreállítását. A két toronynak fölépítésével, melyekre tornyocskákkal környezett karcsú, hegyes sisakokat terveznek, körülbelől öt év múlva be lesz fejezve a külsejének helyreállítása. A roskadozó és barokk hozzáépítés által jellegéből kivetkőztetett heiligenkreuzi monostortemplom helyreállítása Avanzo építész vezetése alatt nehány év óta szintén munkában van. Az orgonakarzat és a szószék a kőnek megfelelő tökéletes kidolgozásban már elkészült. Egyéb részletek ezután fognak következni. Az itt újolag érvényre jutott középkori építés irányt adott az újabban épült templomoknál is. Többnyire kisebb mérvű építmények, de kivitelük gondos, s építési jellegük tisztaságánál fogva hatásuk megnyerő. Fölemlítjük a Jordan Richárd építész által tervezett hütteldorfi csúcsíves templomot, Au község templomát Wächtler Lajostól, továbbá Ebreichsdorfban és Kamp melletti Garsban a sírkápolnákat, melyek ugyanazon építész művei. Ezekhez még több hasonló és díszes építmény sorakozik.

A középkori építés irányadó, habár nem is oly kizárólagosan, a század folyamán keletkezett, vagy helyreállított nagyobb kastélyoknál is, melyek a renaissance idejében szintén sokáig megtartották várszerű jellegüket. Csak újabban állott be fordulat a jelenkori építés javára. Kiváló érdekű Lipót főherczeg ő császári fenségének Hernstein nevű kastélya, melyet Hansen Theophil a hellén építés bécsi nagymestere a késői csúcsíves építés legpazarabb formáiban épített újjá. A kastély szobáit díszítő falképek Rahl és

tanítványai, Bitterlich, Eisenmenger, Griepenkerl és Hofmann művei; az értékes berendezést, a bronz- és famunkát, a bútorokat és egyéb eszközöket Bécs legkiválóbb művészi iparosai készítették. Ernst Lipótnak, a Sz.-István-templom korábbi építőmesterének sikerült műve, melyet fia, Húgó, és Wächtler L. építész folytattak a szintén csúcsíves rendszerben újjáépített gróf Breuner-féle Grafenegg nevű kastély Krems közelében. Szellős galeriák,

Grafenegg kastély.

erkélyek, lépcsőzetes oromfalak élénkítik a kiterjedt épület tömegét, melynek a messziről látható torony, a bástya és az árok vár jelleget adnak. Alsó-Ausztriában az újkori kastélyépítésnek koronája az utóbbi években báró Hasenauer terve szerint épített császári villa a lainzi állatkertben. A háttérben dombok által övezett erdei rét lankás területét az építész lejtőfokok elrendezésére használta föl, melynek előrészében a császári család nyári tartózkodására szánt főépület emelkedik. Hátúlról hozzácsatlakoznak és vele vasszerkezetű folyosók által kötvék össze, a magasabban fekvő és

egy terjedelmes udvar körül csoportosúló gazdasági épületek, istállók, stb. Fametszetű képünk szépen ábrázolja a festői élénkségű épületet tornyocskáival, szabadon fekvő lépcsőivel és oszlopos folyosóival, nemkülönben a mustrázott tégla és a faragott kő hatásos változatosságát. A kivitel minden részletében mintaszerű. A szobrászati és festészeti díszítményt, valamint a berendezést Bécs elsőrangú művészei és művészi iparosai készítették. Az ország nagy számú többi kastélyai közül megemlítjük még a Schalhammer építész terve szerint újjá épített Nadelburg kastélyt Bécs-Újhely mellett és a Hansen által helyreállított Rappoltenkirchen kastélyt.

A kisebb városokban kevés figyelemre méltót találunk. Az iskolák, kórházak, takarékpénztárak, kaszárnyák és egyéb középületek, milyeneket a század szelleme nagy számban hozott létre, a művészi építés kifejlődésére nem nyújtottak alkalmat. Az ősök fölfogása szerinti községi épület, a művészet által nemesbített lakház e vidéken úgy szólván nincs. Az emberek sokáig a rombolásban lelték kedvöket. Alsó-Ausztria legjelentékenyebb kisebb városának, a Schneeberg alatt elterülő nagy síkvidéken fekvő Bécs-Újhelynek építési jellege az 1834-iki nagy tűzvész óta egészen mai korú. Nem változott ez az utóbbi évtizedek alatt sem. Ellenben az építés terén élénk tevékenységet fejtett ki az utóbbi időben Krems. A közel fekvő Stein felé, a borággal koszorúzott Frauenberg tövében, a dunai ligetek mentén párvonalas útak vezetnek; itt legjobb hely kinálkozott a német és az angol családiház mintájára tervezett lakházak észszerű építésének kifejlesztésére. Sajnos, a jó alkalmat, kevés kivétellel, nem használták föl. A bécsi bérház rendszere hosszú ablaksoraival és Mansarde-tetőivel volt irányadó.

Igen örvendetes képet nyújt az utóbbi évtizedek alatt a vasútak fővonalainak mentén fekvő helységekben a nyári lakok változatos és gazdag építése. Erre is a főváros életmódja és művészi ízlése volt hatással. A vasútak Alsó-Ausztria határain túl eső vidékeket is bevonták a bécsiek nyaraló területébe és ezek a korona-tartomány határain belül a Dunától és a Kahlenberg magaslatától egész Semeringig terjednek. A déli, a nyugati és a Ferencz József vasút mentén és a velők szomszédos völgyekben fekvő majdnem valamennyi helységet nyári lakok díszítik, melyek az érkezőnek előre hirdetik a főváros közelségét, s tanúskodnak a növekvő építési kedvről, meg arról, hogy a fényűzés szükséglete a fővárosi lakosságnak. Az uralkodó család tagjain és a főnemességen kivül kivált a polgárságnak a művészetet kedvelő legfelsőbb rétege, melynek a császári város új épületei pompájukat

Császári nyaraló a lainzi állatkertben.

köszönik, volt irányadó a nyári lakok építésénél is. Élénk, festői, néha dúsgazdag cottage-építés van itt túlsúlyban. Most már meghaladott álláspont a század első felének akadémiai ízlése, mely a homlokzaton alkalmazott két dóriai oszloppal, vagy kerti házúl szolgáló római templommal vélte a nyári lak tulajdonosának művészeti kívánalmait kielégíteni és még az uraságok fejedelmi jellegű épületeinél sem birt azon előkelő, de hideg klasszikus fölfogás fölé emelkedni, a milyen például a Kornhäusel által épített Weilburg villa Baden mellett. Hasonló sors érte a korábbi romantikus ízlés érthetetlen és élettelen formáit. Legelső sorban a nyári-lak építésénél tanúltak meg visszatérni amaz álláspontra, mely az épületnél használt anyagot, mint olyant és az ebből származott hazai szerkesztésmódot érvényre juttatja, mely alapelvül fogadja el, hogy szemmel kell tartani a helyi körülményekben rejlő föltételeket, s minden egyes föladat természetét és sajátosságát, azontúl pedig a régibb idők formáinak tárházából mindent szabadon fölhasználhat, a mi csak alkalmas a jellemző és egyéni alakításra. A mai kori és legmagasabb rendű villa-építésnek szép példája Vilmos főherczegnek Badenben ifj. Neumann Ferencz építész által épített

villája, melynek képét befejezésül adjuk. A fő követelmények, a lakház, udvar és istállóépület itt szűk és meredek területen ügyesen csoportosítvák. Ha vasúton menve végig jártatjuk szemeinket Alsó-Ausztria erdős völgyein, vagy a bécsi völgykatlan áldott síkságán, a melyen itt-ott mintegy római emlékekként tünnek föl a bécsi vízvezeték ívei és pillérsorai: a kor nagyszerű építkezését jellemző kép tünik föl előttünk. Egy felől a tömeges építés örökös egyformasága állomások, raktárak és őrházak, egész készüléke a közlekedést és kereskedést szolgáló építésnek; más felől tarka sokasága a magán épületeknek, villáknak és kerteknek, melyekben az egyesek sokféle szükséglete, nemzeti sajátosság, szabad akarat, egyéni ízlés jut kifejezésre. Alsó-Ausztria építkezése mindkét irányban megfelel az idő követelményeinek, s ránézve csak áldásos lehet, ha a mai állami és társadalmi élet által követelt közhasználatú épületek tömeges előállítása mellett, kivált a családi házat, mint a város és vidék lakóinak személyes kedélyi ügyét, szabaddá vált teremtő erejének minden eszközével műveli és fejleszti.

Vilmos főherczeg nyaralója Badenben.

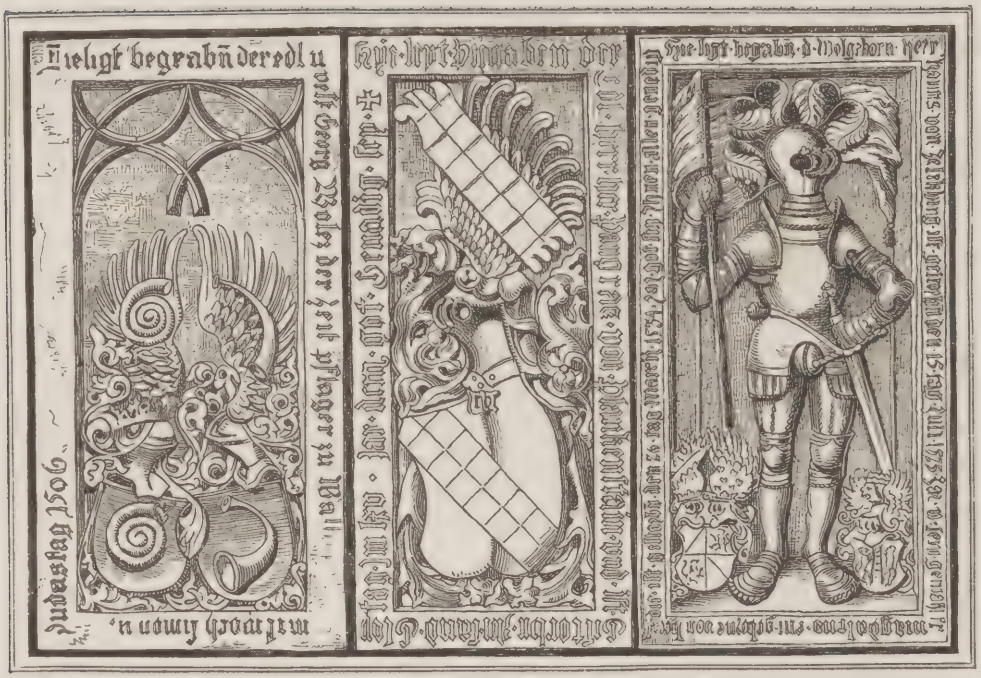

Várak és régi házak Alsó-Ausztriában.

Szép Alsó-Ausztria hegyein, völgyein és suttogó erdőiben járva, sűrűn jut az ember oly helyekre, hol egy-egy régi lovagvár regényes romjai kapják meg figyelmét s a középkor letűnt időszakaira terelik gondolatait. E büszke, nagy részt omladozófélen levő várak, melyek az Ennsen alúli erdőkoszorús hegyeket díszítik, vagy meredek s hegyes kőszálakon trónolnak merészen, képviselői Alsó-Ausztriában ama legrégibb lakóhelyeknek, melyek a hajdani századokból mind maig fennmaradtak.

Alsó-Ausztriának azon hétszáz vára közűl, melyeknek a neve ismeretes, mintegy száz teljesen eltűnt, a többi pedig nagy részt vagy teljesen összeomlott, vagy annyira átalakúlt, hogy eredeti alakjokat már vagy csak nehezen, vagy épenséggel föl sem ismerhetjük többé. A legkiválóbb várépítmények azonban még megvannak, habár többnyire csak mint romok. A sánczok és várudvarok elvadúlvák és burjántól lepettek, a fölvonó hídak

elkorhadtak, a repkénynyel befutott erős, rovátkos falak szétrepedeztek s a százados törmelékeket zöld, mohos növényszőnyeg takarja. Csak itt-ott volt rá gondja egy-egy emelkedettebb lelkű várúrnak, hogy a pusztúlás tovább ne terjedjen..

Azokban a megbecsűlhetetlen helyrajzi művekben, melyek Ausztria váráról Meriantól és Vischertől 1649- és 1672-ben jelentek meg, megvannak a régi várak képei; de ezekből csak ritkán vehető ki ama régi építmények szerkesztési elve. Alapterveket, melyek a hajdankor ezen építési emlékeinek érdekes és gyakran sok ágazatú részleteit föltárnák előttünk, sem a nevezett két helyrajziró idejében, sem azóta nem készítettek s nem adtak ki ahhoz értők. Ezt a hiányt pótolni sok esetben még ma sem épen késő, de egyiket, másikat illetőleg már itt az utolsó óra. Így e helyen csak a természet után fölvett alapvázlatai közölhetők a legfontosabb és legérdekesebb régi osztrák lovagváraknak. Minthogy pedig a mérték valamennyinél ugyanaz: könnyű lesz mind nagyságukat, mind fontosságukat összeméregetni.

Kétségtelen, hogy a Duna jobb partján levő több régi osztrák vár egykor ugyanott állott római castellumoknak köszöni a keletkezését. A középkor elején úgy várak, mint városok építésénél a római erősségek modorát vették mintáúl. Erős kerítésfalak, melyeknek szögletein hatalmas tornyok rúgtak ki s melyeknek belső oldalán sáncz-folyosó, külső tövében pedig mély, vízzel telt árkok húzódtak; föl- s lejáró vasrostélylyal védett kapuk; a várterület közepén utolsó menedékhelyűl egy-egy rendkivűl erős torony (a rómaiaknál praetorium, a középkorban főtorony, donjon elnevezéssel), mind oly részletek, melyeket a régi osztrák várépítés vagy megtartott, vagy tovább fejlesztett.

Míg a népvándorlás utáni első századokban a várakat nagy részt fából alkották: a XI. században már a kőből való építkezések kezdődtek. Olyan dísz-várak, a milyenek más országokban találhatók, Alsó-Ausztriában sem nincsenek, sem nem voltak; mert Ausztria a legvégső védelmi pont vala kelet felé az ellenséges népek ellenében. Azonban az eszközök és az alkalmazott motivumok egyszerű volta mellett is tudtak ahhoz a régi építőmesterek, hogy építményeiknek játszi könnyűséggel megadják a legbámúlatosabb hatásosságot. Némely régi vár különben nagyszerűen volt kitervezve s egyúttal, a mint a maradványaik mutatják, annak idején gazdagon valának kiállítva is. Példák erre Hardegg, Rosenburg, Rappottenstein, Seebenstein, Gars (a Kamp mellett), Hainburg és Starhemberg várak.

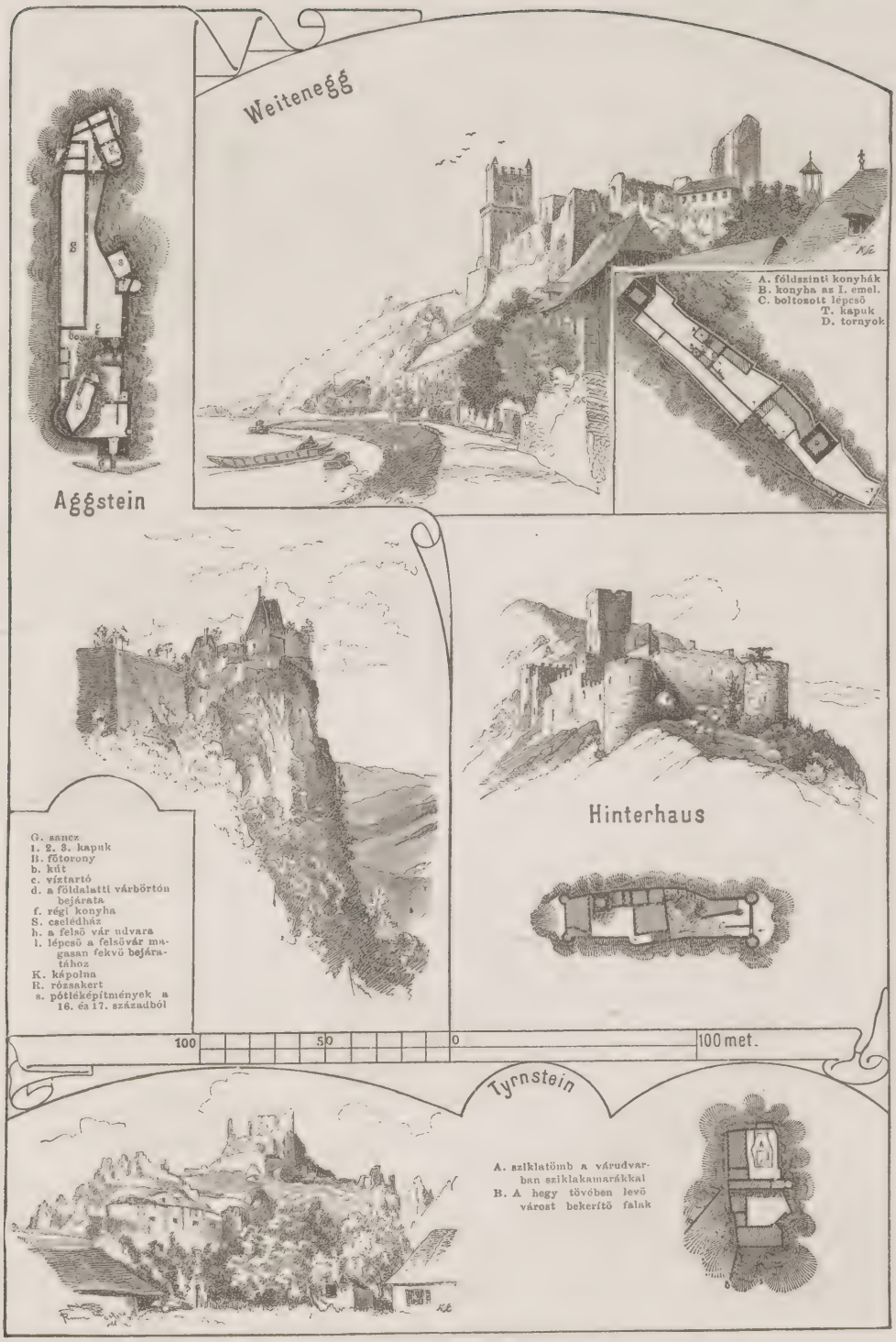

Weitenegg, Aggstein, Hinterhaus, Tyrnstein.

Kronsegg, Dobra, Araberg, Streitwiesen.

Seebenstein

Schalaburg

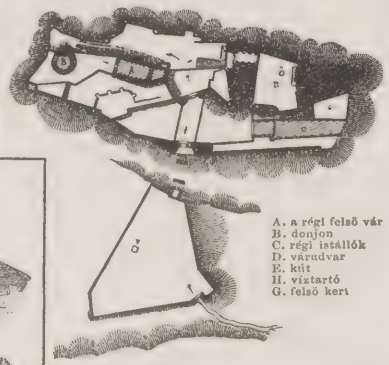

A. a régi felső vár
B. donjon
C. régi istállók
D. várudvar
E. kút
H. víztartó
G. felső kert

Liechtenstein

Seebenstein, Schalaburg, Liechtenstein.

E várak közül tájképi szépségeikért rajzokban már bemutattuk az „Alsó-Ausztria tájképekben“ című fejezetben a következőket: Rosenburg várkastély a Kamp mellett (397. lap), Seebenstein régi várkastély (373. l.), a Kamvölgy Gars mellett (595. l.) és Hainburg a Duna mellett (463. l.).

A síkföldi, vagy úgy nevezett vízi-várak lényegesen különböznek a magaslatokon fekvő, úgy nevezett hegyi vagy sziklai váraktól. Az előbbieknél az erősítés egyszerűen abból áll, hogy szöglettornyokkal ellátott erős falaik és széles vízárkaik vannak, melyek a voltaképi várépületet körülkerítik. A sziklai váraknál a változatos talajt fölhasználó védelmi művek több szakaszra oszlanak s ezeknél az ellenség csak egy sor, mind fölebb-fölebb fekvő erősítés megvívása után juthatott el a voltaképi felső várig, melynek belső magva szintén a már említett főtorony volt.

A Bécsi-erdőn, meg a Manhartsbergen alúl s épen az ország határán fekvő két-két vidék (viertel) mutat még föl nehány várat, míg a Felső-Bécsi-erdő, meg a Felső-Manhartsberg alatt — az ország belseje felé — eső két kerületben inkábbára lovagvárak keletkeztek. Minthogy pedig e négy vidék közel egyenlő terjedelmű: következtethetjük, hogy a lovagok minden vitézségök mellett is sokkal czélirányosabbnak tarták lakóhelyeiket aránylag nyugodalmasabb helyekre építeni.

A legérdekesebb várak közül első helyen a Duna melletti erős, de már romokban heverő *Hainburg* hegyi és határ-várat, Ausztriai Margit özvegyi székhelyét, kell fölemlítenünk. Már a Nibelung-ének is szól a régi Hainburgról. E hőskölteméný szerint Etzel úr és Krimhilda asszony erre felé való útjokban itt töltöttek egy éjjelt. — A felső vár faragott kőépülete a rómaiak korából származik, úgy szintén a sánczbástya kapuja, meg a kápolna is, melyben 1252 február 11-dikén a kápolna építtetője, a már negyven évet haladott özvegy Margit, a huszonegy éves Cseh Ottokárral esküvőjét tartá. 1569-ben egy mennykőütés fölgyújtá az erősség puskaportárát s ezzel annyira szétdúlta az egész várat, hogy az többé soha helyre nem állhatott.

Starhemberg — régebben Starkenberg — vára, mely az utolsó babenbergi herczeg, a gyakran itt tartózkodott harczos Frigyes idejében nagy hírű volt, egy magas hegy fennsíkján fekszik s ma merő rom. Valamikor a mesés hajdankorban keletkezett. A törökök másod ízbeli beütésekor (1683) a környéknek igen sok lakosa talált itt menedékhelyet. A mi még megvan belőle, az részint a rómaiak, részint a góthok idejéből való.

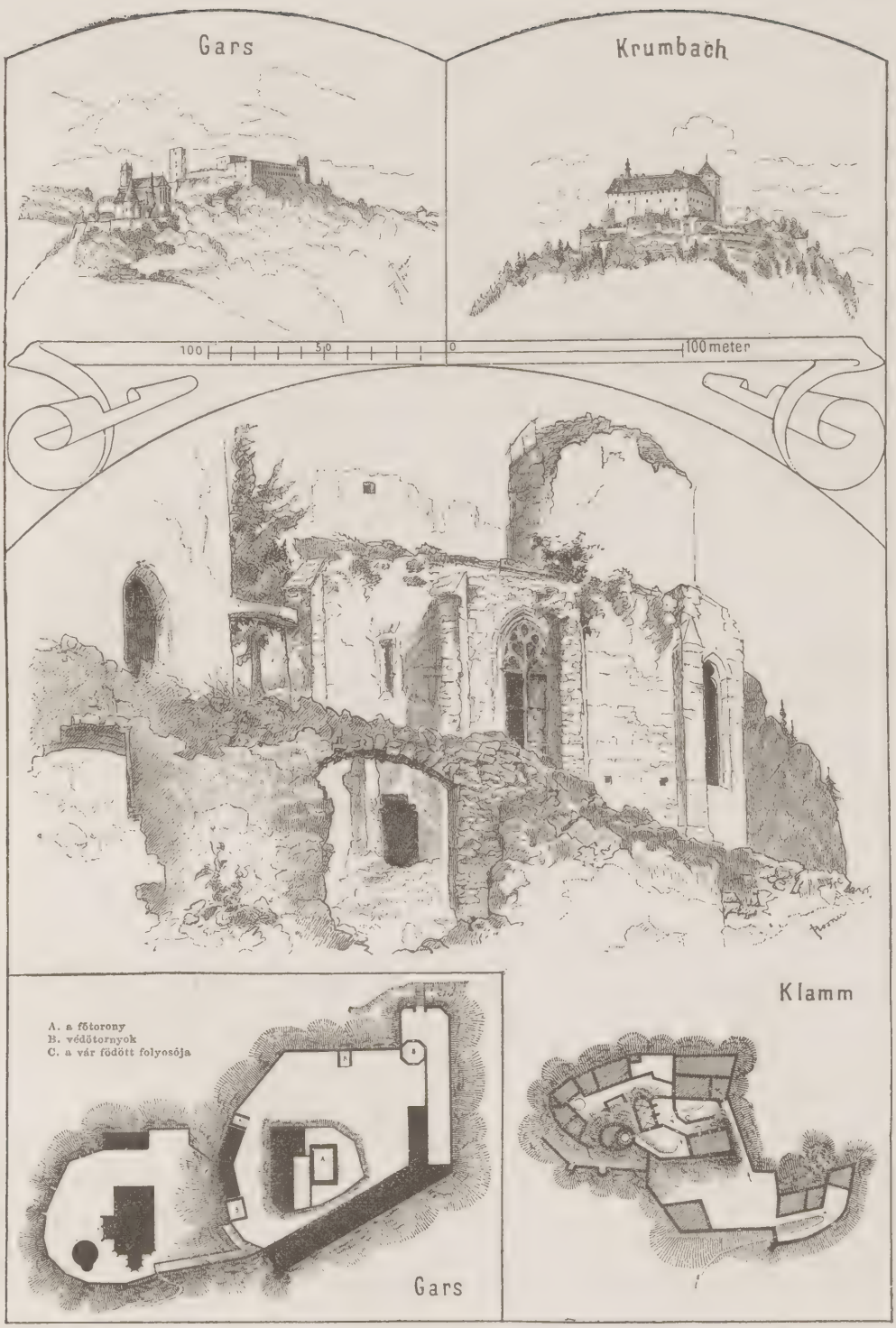

Krumbach, Gars, Klamm.

Emmerberg, magas hegycsúcson fekvő vár gyönyörű kilátással a Schneeberg vidéke felé; Starhembergen és Neustadton kivül ez volt az egyetlen vár, mely az utolsó Babenbergihez hű maradt. Úgy fekvésénél, mint megerősítésénél fogva hatalmas épitmény volt; ma ez is romokban hever.

A festői *Seebenstein* római eredetű felső vára szintén rom. Későbbi korból való épületei fennmaradtak s ezeket a birtokos herczeg régi fegyverekből, fegyverzetek- és festményekből stb. összeállított nagy gyűjteményeivel még érdekesebbekké tette. Belső várudvara gyönyörű, külső erősítési művei nagyszerűek.

Pütten várkastély, egykor a legerősebb határvárak egyike, csekély falmaradványait kivéve, elpusztult. Volt benne egy híres kút, melyet a XVII. század elején szikla-talajába fúrtak s mely állítólag olyan mély volt, mint a milyen a Szent István-torony magassága. A mai Pütten várkastélyt, mint tájképet, Alsó-Ausztria története mellett mutattuk be (493. l.).

Lichtenstein vára (Mödling mellett) azóta, hogy a törökök Bécset másod ízben ostromolták, elpusztúltan hevert; a rómaiak korából ma is nevezetes maradványai vannak; jelenleg épen munkában van a helyreállítása.

Mödlingben a XI. század elején I. Henrik építtetett egy határvárat, mely a XII. században s a XIII. elején a Babenbergi család egyik mellékágának volt a székhelye. Ez a vár végképen elpusztúlt. Szintúgy elenyészett az a régi *Leopoldsburg* is, mely Bécs közelében a Szárhegyen, illetőleg a Leopoldsbergen állott.

A laxenburgi várkertben levő *Franzensburg* középkori vízi-várak utánzata, melynek építésénél igen sok nagyon régi épület-alkotórészeket és műtárgyakat használtak föl. Egyebek közt szintén becses középkori mű a német tartományokban nagy hírű klosterneuburgi János-kápolna (Johanniskapelle), a *capella speciosa* vagy „szép kápolna“, mely a XIII. század elejéről való.

Ebenfurth, *Ebreichsdorf* és *Pottendorf* egykor hatalmas határvárak közül itt az elsőnek az alaprajzát közöljük, a másik kettőből pedig a rendkívül érdekes tornyok képét mutatjuk be. Pottendorf vártornya domború végű faragott koczkaköveivel Ausztria legrégibb épületmaradványai közé tartozik. A Manhartsbergen alúli kerületben igen sok régi vízi-vár van, melyek új divatúakká alakítva, ma is lakvák. Az ilyes középkori épitményeknek új módiakká átalakítása kevés bajjal járt.

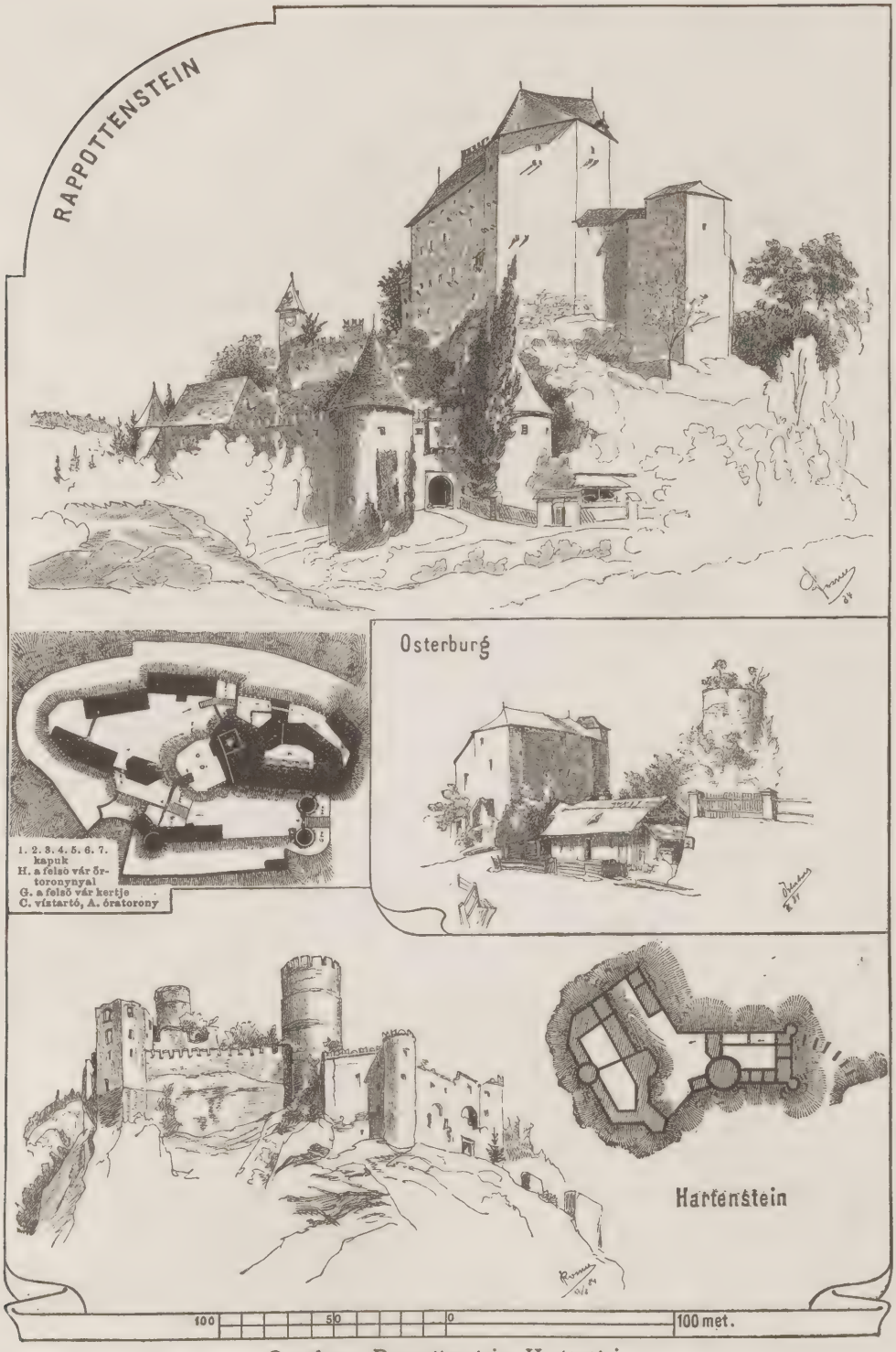

Osterburg, Rappottenstein, Hartenstein.

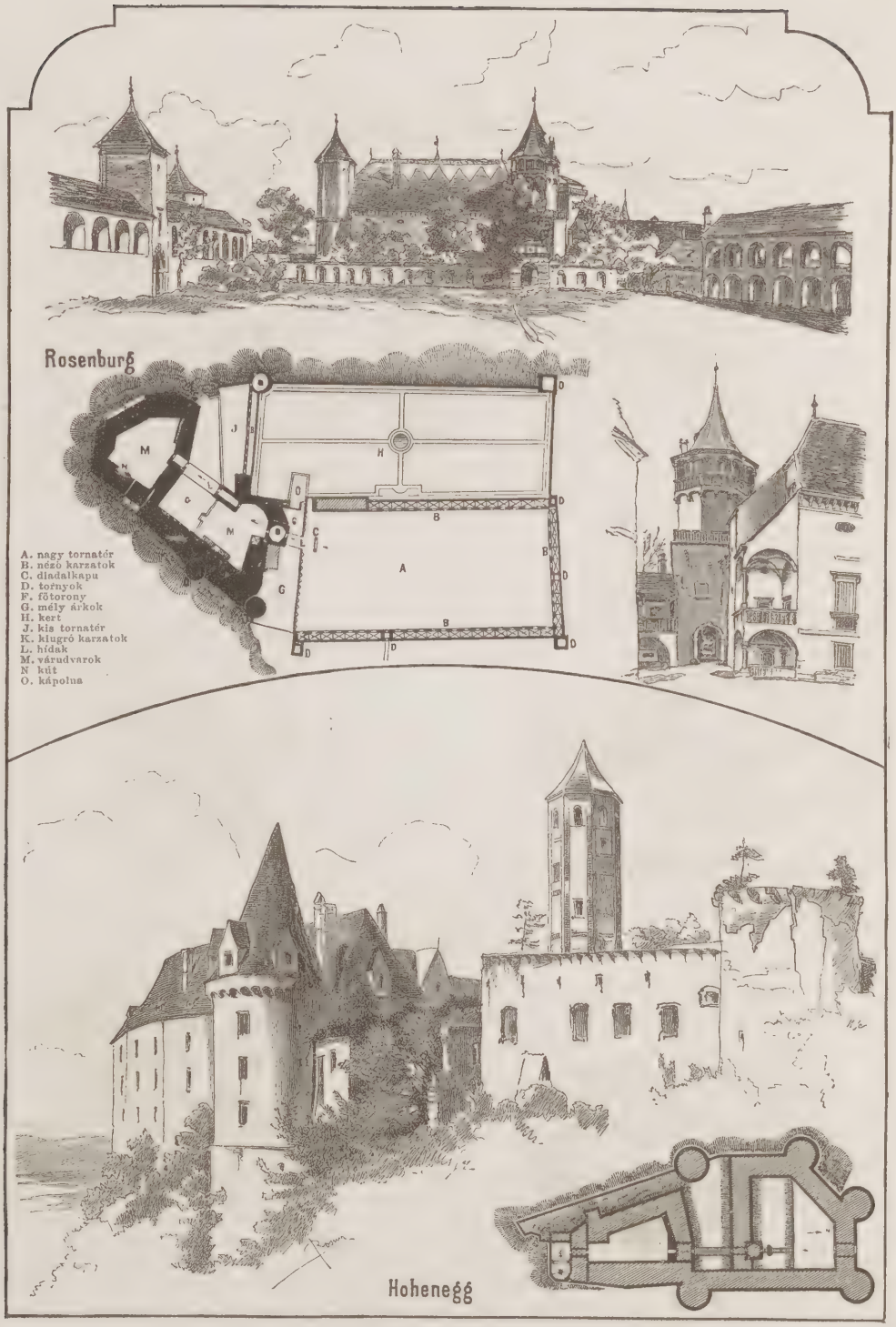

Rosenburg, Hohenegg.

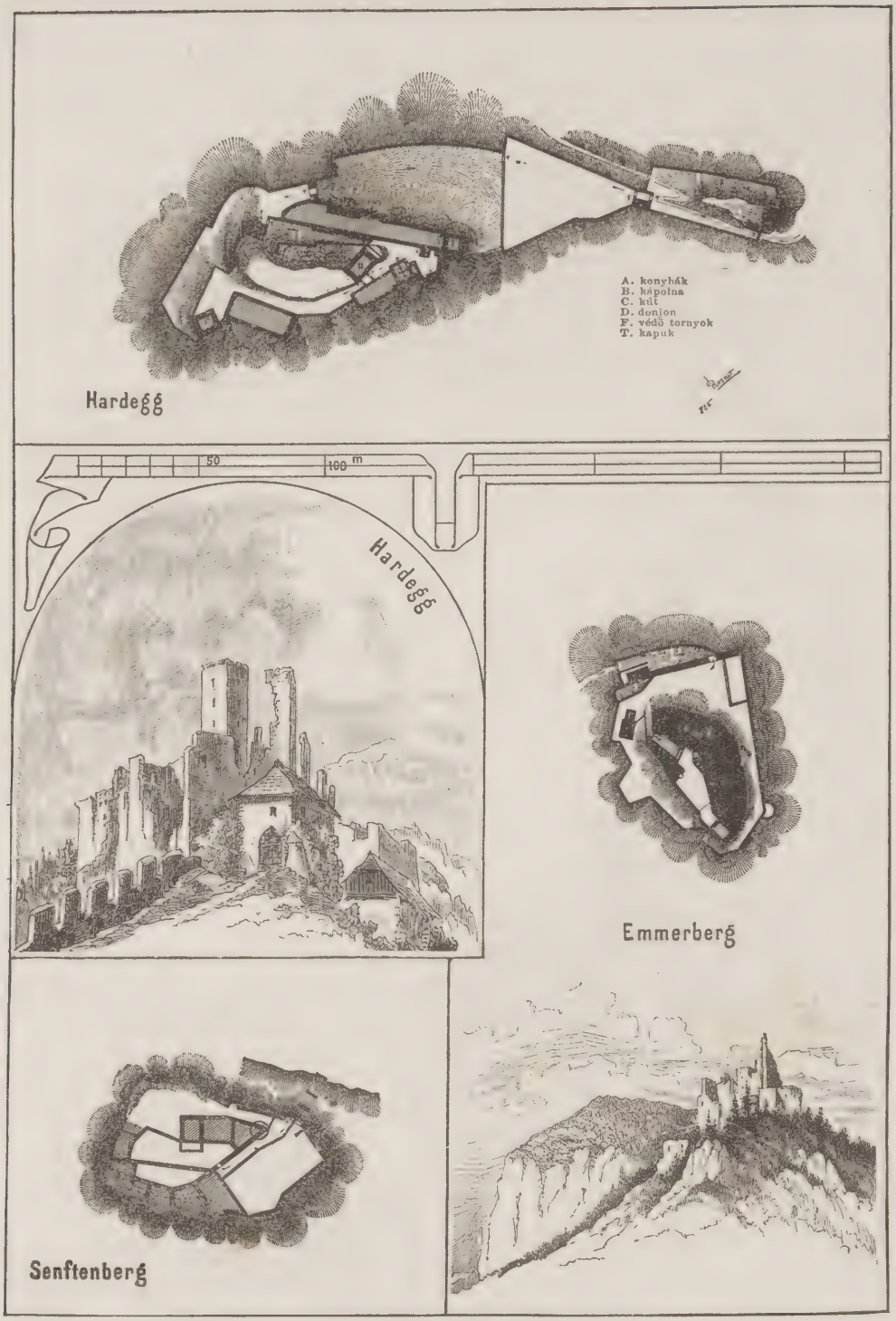

Hardegg, Emmerberg, Senftenberg alaprajza.

Nagyobb jelentőségűek *Laa* erős végvára és *Marchegg* határvára. Mind a kettőnél összekötötték a hasonnevű városok megerősítését magával a várral, mint ez Bécs-Újhelynél, Schrattenthalnál, Eggenburgnál és egyebütt is történt.

A hegyi várak közül megemlítendők: *Kreuzenstein* (Grizanstain), mely már a XII. század elején fennállott; később a svédek lerombolták, de jelenleg újra fölépítik.; *Staats* egy külön álló, a síkságból meredeken felszökellő sziklakúp tetején; ez, fájdalom, egészen elpusztult. A Bécsi-erdőn felüli kerületben fölötte sok érdekes lovagvár van. Említendő ezek közül mindenek előtt a Duna melletti *Aggstein*, a rég letűnt Kuenring családnak e festői sziklai vára; továbbá az ősrégi *Araberg*, mely Alsó-Ausztriának valamennyi vára közt a legmagasb fekvésű; aztán pedig *Hohenegg*, melynek közelebbi megtekintésétől alapos okokból óva inti a járatlan útast a bejáratnál kitett tábla.

Schalaburg (Salavár), gyaníthatólag valamely római őrszemnek egykori állomáshelye (mint Wallsee, Pechlarn és Melk mellett). Schalaburg ó-része a XII. századból, vagy még régebbi időből való, új része ellenben a XVI. században keletkezett. E későbbi eredetű várnak az udvara egyike Alsó-Ausztria legszebb renaissance építményeinek; rajza látható e műnek az építészetről szóló részében.

Wallsee, XV. századi építmény, melyet gránitba metszett széles és mély árkai rendkívül erős várrá tettek; még ma is egészen jó állapotban van.

A nagyobb vízi-várak közül *Pottenburg* és *Walpersdorf* (a XVI. századból való) említendők. Mind a kettőt lakják.

Végre az Erdő-vidéken egész serege van a legpompásabb hegyi váraknak. A Duna folyam mentén találjuk *Tyrnstein* (vagy *Dürrenstein)* régi Kuenring-féle várat, *Hinterhaus* és *Weitenegg* romjait s *Persenbeug* (1617-ben újított) lakott várkastélyt. Ugyanezen a helyen állítólag már a IX. században állott egy erős vár azon a hatalmas kőszálon, melynek melle ott daczol a Duna hullámaival.

A Kamp folyó tiszta, sötétbarna vasas vizében szintén egész sor büszke vár képe tűkröződik vissza. Így *Gars* nagy várrom XI. századból való régi felső várával és terjedelmes újabb építményeivel (emezek 1709-ből); a híres (1593-ban újított) *Rosenburg* hatalmas torna-udvarával. Ezt a középkorban pompájáról s mondáiról nagy földön ismerték s többször megénekelték;

Khaya

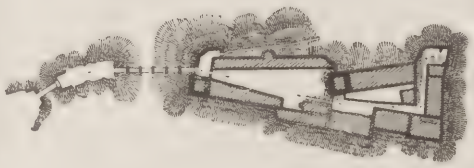

Starhemberg

1 2 3 4 kapuk
Z. falak közti tér
B. faragott kő torony
C. az alsó toronyüregbeli kápolna apsisa
D. várudvar
H. ó-román uraságı ház
K. gót kápolna
O. nyilt folyosó
L. gót-kori épületek
M. renaissance-kori épületek
N. Kovátkos fal
P. nagy fegyvergyakorló tér

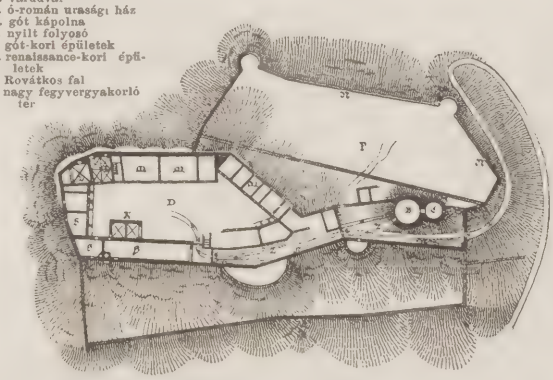

Lichtenfels

Khaya, Starhemberg, Lichtenfels alaprajza.

Stein városkapui, Krems, Hainburg.

Erkély Kremsben, tornyok Pottendorfban, vártorony Ebreichsdorfban, városkapu Steinban.

Krumau várrom, egykor lakhelye a férje, Ottokár által (1261—1267), eltaszított Ausztriai Margitnak; *Dobra* vár hatalmas omladéka; *Lichtenfels* csinos vára, melynek udvar-falain még most is sgrafisso-ékítmények (fekete alapra karczolt rajzok) láthatók; a jelesen újított *Ottenstein* érdekes freskókkal (pápák medaillon-képei) díszített oratoriummal; végre *Rappottenstein*, egyike az ország legszebb és legjobban megőrzött lovagvárainak (a góthok korából). Hét kaput kellett ebben megostromolni, míg az ellenség a felső várig juthatott.

A Krems folyó völgyében találjuk *Rechberg* vár teljesen elpusztult romjait, a svédektől lerombolt *Senftenberget*, a most is lakott *Albrechtsberget* és egy elhagyott hegyi vadonban *Hartenstein* várromot egy külön álló sziklakúpon, melyet a szomszéd hegyoldallal egy hosszú híd köt össze.

A Weitenthalban láthatjuk *Leiben* lakott várkastélyt, a romban heverő *Mollenburgot*, meg a festői *Streitwiesen't*, melynek utolsó építtető ura, Reinprechtspöllai Rot Jakab (1556) a délkeleti kerek toronyra azt a fölirást vésette egy kőbe, hogy ő és hites felesége ezt az épületet alapjaitól kezdve alattvalóik verejtéke nélkül, saját erszényökből emeltették.

A Thaya partjain levő várak közt *Raabs*, *Khaya* és *Hardegg* romjai a legérdekesebbek. A meredek magaslaton fekvő Khayahoz vivő út két hídon halad át, melyek mindenike egy-egy mély szakadék fölött áll. Hardegg vár külső körülete 600 méterre rúg, s így e tekintetben ez a legterjedelmesebb várépítménye Alsó-Ausztriának. A vár kápolnájában még megvan egy góth stilban nemesen szerkesztett ablak. *Greillenstein*, *Heidenreichstein* és *Pöggstall* sík földön levő várak igen figyelemre méltók. Az utóbbinak széles árkán kivül a kapujával átellenben van egy félköralakban épült elővára is. Pompás meredek födelű s kirúgó lövőrésekkel ellátott tornyait nem régiben, fájdalom, lebontották.

Valamint az ország nemesei: úgy a városok polgárai s a nagyobb mezővárosok lakosai is védelmezték magukat a folyvást fenyegető ellenséges támadások ellen. Ezeknek a védelmi építményei szintén széles árkok és párkányzatokkal meg erős tornyokkal ellátott hatalmas kőfalak voltak. Olykor a vízárkon kivül még másik, alacsonyabb kerítésfalat s azon túl második külső árkot is vontak. A párkányzat mögött a védők kőből vagy fából épült, vagy pedig a fal gyámoszlopain álló folyosón állottak.

Noha az új kor a régi erődítvényeket kérlelhetetlenül, olykor irgalmatlanúl elsöpörte, annyi a mennyi mégis fönnmaradt belőlük, mint például az

Ottokártól alapított Marchegg városban, Hainburgban, Eggenburgban, Zwettlben, Bécs-Újhelyben, Schrattenthalban, Drosendorfban, Bruckban és egyebütt. Azonban a pompás régi festői városkapuk, fájdalom, majd mind elpusztúltak. A még meglevők közül képekben mutatjuk be a legérdekeseb-

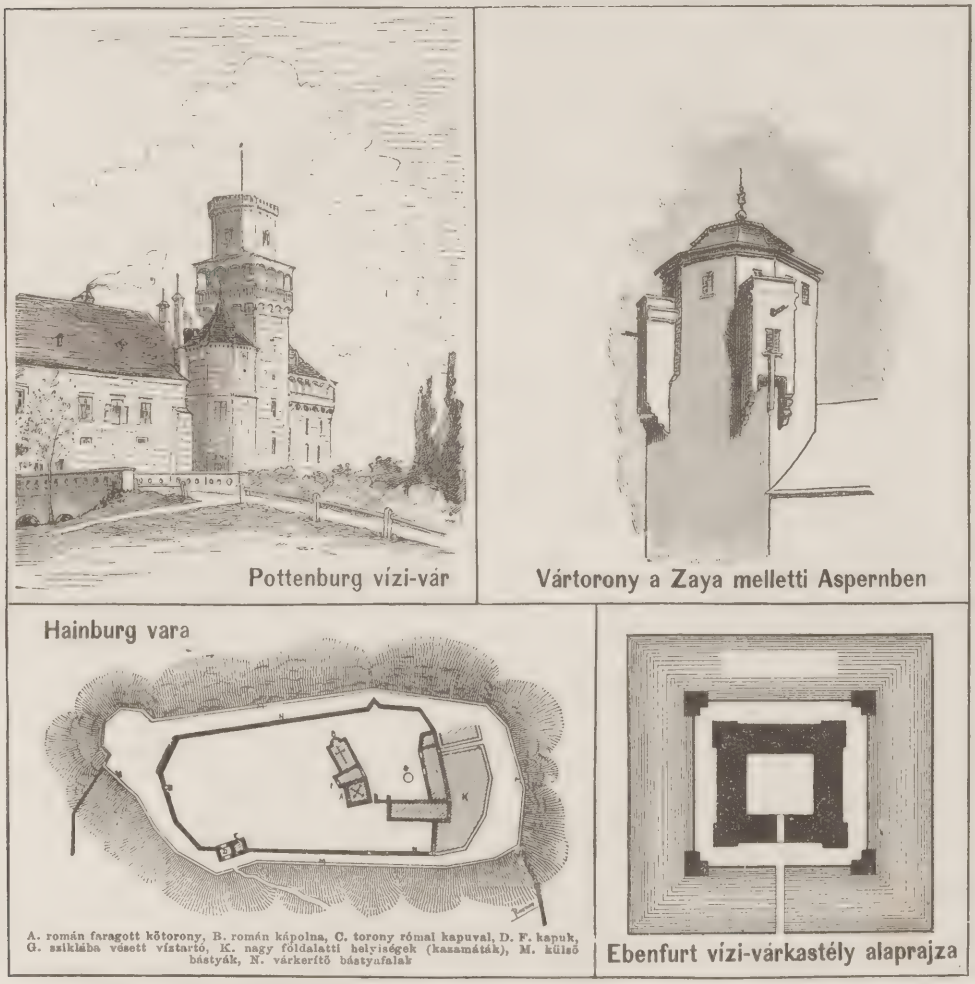

Pottenbrunn vízi-vár, torony a Zaya melletti Aspernben, Hainburg végvár és Ebenfurth vízi-várkastély alaprajzai.

beket. A csöndes Steinban volt kisebbik torony nem régiben szintén oda lett. A városkapuknak, melyeket régebben föl s lejáró vasrostélylyal, később pedig fölvonó híddal védelmeztek, gyakran külső erődítései is voltak.

A város-területek alapterve szabály szerint négyszögletű volt. Ha maga a helység nem volt megerősítve, gyakran legalább a magasabban

fekvő templomot erősítették meg, melyben a hirtelen megtámadott lakosság menedéket találhatott. A középkori polgári házak közül még megvan nehány, különösen nehány erkélyes épület. Egy Kremsben levő késő góthkori csinos erkélynek bemutatjuk a képét is.

A Duna partjain Kremstől fölfelé vannak még a középkorra, meg az azt követett renaissance-korra mutató maradványok. A részleteknek még egész kincse van ott, mint például szép kémények, íves tornáczok, stb., valamint egyes házakban festői belső részletek is találhatók. Födött folyosók még csak Bécs-Újhelyben fordúlnak elő. Hogy a XVI. században a házak homlokzata ki volt festve, vagy sgrafitto-ékítményekkel díszítve, az sok e nemű maradványból megtetszik, így például Eggenburgban, Weitrában, Kremsben, stb. Voltak ékítményi és ábrázolatos díszítmények. Bibliai helyek, velős mondatok és nyersen húmoros párbeszédek is találkoznak a házakon. A renaissance- és barak-korból is maradt fenn nehány polgári ház, sőt tanácsház is, noha minden nagyobb érték híjján.

A mit a kevéssel ez előtti időig terjedő utolsó másfél század építményben alkotott, kétségkivűl minden eddigiek közt az a legjelentéktelenebb. Záradékúl azonban mégis ki kell emelnünk, hogy ma, hála az ízlés általános javulásának, Alsó-Ausztriában már mindenütt, még a kisebb városokban és helységekben is jobb építkezésmód kapott lábra.

Festészet és szobrászat Alsó-Ausztriában.

A középkortól az új korig.

A festészet és szobrászat története az Enns alatti Ausztriában a középkortól az új korig egészben véve hasonló módon fejlődött, mint a fővárosban. Itt is, ott is ugyanazon okai és akadályai voltak a gyarapodásnak, s csak némi tekintetben kell különös körülményekre mutatnunk. Tévedés lenne azonban, ha e körülmények összetalálkozását abból akarnók kimagyarázni, hogy Bécs már akkor is az egész országra nézve forrása vala a művészeteknek, vagy hogy a bécsi mesterek és iskolák az országban is működtek. A mai viszonyoknak igenis megfelelő ilyetén felfogás, ferde képét adná a múltaknak, midőn a város visszahatása sokkal kisebb mértékű volt, mint manapság. Ennek oka, hogy a régi korban, szemben a mai korszakkal, a művészet, a műérzék, az alkotás és tudás sokkal általánosabban és jobban el voltak terjedve. Igaz ugyan, hogy már a középkorban a Szent-István-templom építőműhelyének építészete az egész országra, sőt azon túlra is irányadó, úgy szintén a renaissance-művészet kihatása a várépítésnél dolgozó olaszoktól eredt; mindazonáltal ritkán fordúl elő, hogy az országban némely jelentékenyebb vállalat, mint ma többnyire

történik, a központban tartózkodó művészek meghívása nélkül kivihető ne lett volna. E tekintetben a múlt sokkal művésziebbnek és virágzóbbnak tűnik fel, mint a jelenkor; Bécs-Ujhely, Krems, Szt.-Pölten, Horn, Eggenburg, Waidhofen az Ybbs mentén, sőt sokkal kisebb helyek is a középkortól kezdve a barokk-korszakig minden művészeti és műipari ágakban saját letelepedett mesterekkel birnak, kik minden szükségnek megfeleltek úgy, hogy a nem ott letelepülteknél tett megrendelések csak kivételesen fordúlnak elő.

Leginkább bizonyítja ezt a barokk-korszak, melyben ezen vidék művészi élete a legmagasabb pontra emelkedett. Bécs legnagyobb építő mesterei: Hildebrand, a Galli-Bibienák, az erlachi Fischerek, a mint tudjuk, Bécsen kivül a koronatartományban csak igen keveset dolgoztak, s mindazáltal az ország nem szenvedett hiányt jeles építő művészekben, s a szt.-pölteni Prandauer, Mungenast és mások elég foglalkozást találtak a nélkül, hogy Bécsben lett volna dolguk. A festők közül jelentékeny művészek léptek föl, mint Bachmann, Beutl, Bergl Melkben, Schmidt János Márton Kremsben, kik inkább Bécsre hatottak vissza, ellenkezőleg az ottani mesterek közül Altomonte Márton, Gran Dániel Bécs helyett állandón Heiligenkreuzban és Szt.-Pöltenben laknak, hogy az egész országot onnan lássák el alkotásaikkal. Midőn a XVIII-ik század kezdetén Melk, Heiligenkreuz, Klosterneuburg, Zwettl, Altenburg, Lilienfeld apátságok s a bécs-újhelyi új zárda hatalmas átalakítási és pompás díszítő munkálatai megindúltak, a dolog természeténél fogva mindezen helyeken önálló, viruló művészi telep és művésziskola keletkezett, hol aztán számtalan oly erővel találkozunk, kik a bécsi művészélettől egész függetlenül alkotnak; valóban csodálatos látni, hogy azon időben az ily szerzetes házak környékén a legkisebb falukban is hemzsegett a festő, szobrász, márványozó, aranyozó, műlakatos stb., hol ma nincsen kéz, mely a plajbászt csak úgy a hogy is meg tudná fogni.

Többé-kevésbbé így volt ez azonban már a legrégibb időktől kezdve, s az egyházi művelődés székhelyei, melyek az országban szétszórva feküdtek, nem csekély részben adtak erre alkalmat. Itt képezték ki magukat, eleintén a hajdan művészetekkel foglalkozó barátok vezetése alatt, az egyházi építészetre vállalkozó művészek; ezek a mindinkább szaporodó plébánia- és templomalapításokhoz alkalmazkodtak ugyan, de más ilyen áramlatokkal is érintkeztek s végre a nélkül, hogy közös kiindúló, avagy góczpontjuk lett volna, végre az egész országot elárasztották tarka s rendkivül szétforgácsolt működésökkel.

Eleonora császárné sírja Bécs-Újhelyben.

A városok legtöbbje is Bécscsel szemben, mely a művészeti dolgokban csak későn fejlett jelentékenynyé, fenntartotta önálló jellegét; mint Bécsnek, úgy azoknak is festőczéhjeik és egyesületeik voltak, mi egyáltalán csak akkor változott meg, midőn Bécs a császárok állandó székhelyévé s ezzel az ország s a birodalom fénypontjává lett. Midőn a legrégibb időben idegen szerzetesek legelőbb hivattak meg zárdákat alapítani s ezáltal Franciaországból, Bajorországból és Frankenből a román stil elemei behozattak a még puszta Ausztriába: eme behatások természetesen nem mentek túl Bécsen, hanem szerte az országban elszórva, független művészi középpontok keletkeztek. Azokból az időkből csak igen kevés maradvány van fenn, mindazáltal szükségkép föl kell tennünk, hogy az olyan helyeken, mint mindenekelőtt Klosterneuburg, Heiligenkreuz, Melk, Lilienfeld, mindenütt gazdag termelés volt. Ma erről csupán Heiligenkreuzban a babenbergi herczegeknek a Kútcsarnokban levő szép, izzó színekben világló üvegképei, valamint az apátsági templomnak (most a keresztfolyosón lévő) *en grisaille* díszített ablakai tanúskodnak, mely utóbbiak egészen délfranczia minták tipusa szerintiek; ugyanezen cziszterczita apátság a XII. századból egy nevezetes, a szerzetesek életét ábrázoló miniatur-képekkel ékes kodexet is őriz; fresko falfestményekből megmaradtak Tullnban a csontkamara képei, a mödlingi csontházban a madonnát imádó három szent király; igen érdekes symbolikus és typologikus tartalmú szobrászmunkákat mutat az ilyenekkel gazdagon ékített schöngraberni templom, vagy pedig a mödlingi, fönt említett csontház, melynek ajtaja fölött egy szarvasvadászat látható egy kis, de szépen megőrzött domborműben.

A zárdákban ezen stil még igen régi, a XII. és XIII. századból való s igen egyszerűen kereszttel, kehelylyel, czímerrel stb. ékített sírkövek is képviselik; mely stil azonban legkésőbbi fejlettségének is fényes példáját mutatja föl „harczos“ Frigyesnek Heiligenkreuzban levő szép, ábrázolatos sírfedő kövében; egyszerűbb ennél Kreusbach lovag sírfödele Badenben. Nagyon figyelemre méltó a melki apátság birtokában levő s a XI. századból való két kis elefántcsont kézi oltárka, melyeknek az üdvözítő életéből vett jeleneteket stb. ábrázoló díszítései igen korai jellegűek.

A gothika a templomok szobrászati díszítése körül mindenütt adott munkát a vésőnek. Jó minták Perchtoldsdorfban a Mária koronáztatását ábrázoló tympanondombormű, Bécs-Újhelytt a várban az Isten holttestéről czímzett egykori kápolnában a csúcsívboltozat záróköve, a XV. és XVI.

századból való több rendbeli Olajfák-hegye, szépek vannak például Brunnban (am Gebirge), Gumpoldskirchenben, Mödlingben, Badenben, Sieveringben, a Madonna és I. Miksa császár stb. kitűnő szobrai, a klosterneuburgi apátság templomának déli tornyán, végül valamennyi templomban számos sírkőlap, melyek részint csak heraldikus díszítést, részint azonban az elhúnytak életnagyságú alakjait is mutatják s gyakran nagy mesteri ügyességet árúlnak el. Mint legérdekesebbek említendők ezek közül: Maximilián anyjának, portugalli Eleonora császárnénak sírköve Lerch Miklós strassburgi kőfaragótól, ugyanettől való e császárné férjének, IV. Frigyesnek a bécsi Szent-István-

Madonna, fresko-festmény a bécsújhelyi Boldog-asszony-templom főajtaja fölött.

templomban levő pompás síremléke is. Az ő iskolájához tartozik egy udvarhölgy síremléke, mely, miként úrnőjeé, Bécs-Újhelyben az új zárdatemplomban van elhelyezve. Más kitűnő sírkövek ezen stilben: Meissau Ottóé a volt karthausi kolostorban Aggsbachban, Eytzing Oswaldé (1486) Drosendorfban, Schauer Leonhard papé Mauerbachban (most Laxenburgban), Primislaus troppaui herczegé Mödlingben, s több más. Több nevezetes mű, mint Szép Frigyes síremléke Mauerbachban és Sánta Albrechté Gamingban, tönkre ment.

Az úgy nevezett czímerfal a bécs-újhelyi vártemplomban kitűnő mintája a góth stil hatásos díszítésű plasztikájának. Rajta vannak a császári ház regés és történeti czímerei s IV. Frigyes császár szép alakja; a templom

belsejében lévő Szent György szobor valamely németalföldi művész ércz-öntvénye lehet. Melk melletti Maur főoltárában igen figyelemre méltó fafaragvány van, mely azonban már átmenet a renaissance jellegébe, míg Heiligenblut és Maria-Laach mellékoltárai még a kései góth fafaragó mesterség dúslakodását képviselik.

Kiválónak kell nevezni az eggenburgi plébániatemplomnak az egyházi atyák mellszobraival ékített kőszószékét, mely feltűnő rokonságot mutat a Szent István székesegyház híres szószékével. Zwettl számára készült 1501-ben egy oltármű — Mária és Szent Bernát megdicsőitése, — melyet faragásainak rendkivüli gazdagsága tesz kitűnővé.

A gothika festészetének fajai, magától értetődik: falfestmények, mellék-oltárok tempera-képei, üvegfestmények és miniaturák. Alsó-Ausztria a fővárosával együtt mindezen irányokban megőrzi a legkülönbözőbb oldalú hatásoktól érintett műtörténeti tényező mivoltát, mivel, mint már a maga helyén kimutattak, olasz, bajor, sváb, frank, kölni s később németalföldi van Eyck-féle behatások találkoznak itten. Olaszország trecenti iskolájának hatása különösen világos a régibb freskókon, így Offenbachban Bécs-Újhely mellett, Olmerfelden Waidhofen mellett, Siedingben Ternitz mellett, a bécs-újhelyi Boldogasszony-templom szép tympanon-freskóján és a lichtenwörthi óriási Szt.-Kristófon, valamint látható Klosterneuburgban is a verduni oltár hátúlján levő érdekes fatáblán. Későbbi német iskolák behatásáról tanúskodnak a részben igen szép képek és oltárok Winzendorfban, Imbachban, Ybbs melletti Waidhofenben s a bécs-újhelyi új zárda-templom úgy nevezett Frigyes-oltárán (jelenleg a bécsi székesegyházban); a pöggstalli (jelenleg Ambras várában Tyrolban), mailbergi, Maria-Laachi, heiligenbluti oltárokon, olykor ugyan mesterségszerű, de jó hagyományok szerint dolgozó munka is találkozik. A mesterek nevei ismeretlenek.

Ezeken kivül Bécsben a Belvedere és a Liechtenstein palota képtárai, a klastromok gyűjteményei mindenütt az országban s kivált Klosterneuburg, Lilienfeld, Leitenstätten, Göttweig és Heiligenkreuzban nagy számú ilyen régi oltárkép van, melyeken gyakran észrevehető Schongauer, majd Dürer, Schäffelein vagy Wohlgemuth motivumainak alkalmazása. Sok ilyesmi van Greifenstein várában és a Wilczek grófok tulajdonában Seebensteinban s egyebütt.

Azon kor üvegfestészeti művei között kétségkivül az országban az első rang illeti meg a bécs-újhelyi várkápolna nagy becsű ablakait, ezek német-

alföldi eredetűek s mintái a technikának. Különféle maradványok vannak még *Gaming* (hajdan) Langegg, Pöchlarn, Szt.-Pölten, Göttweig, Wilhelmsburg, Ardagger, Seitenstetten, Waidhofen stb. templomaiban. A miniaturfestészet, melylyel amaz üvegfestészet stilre nézve igen szorosan összefügg, a XIV. században eszményi stilformákkal lép föl, mint a két kodex Concordantia caritatis bizonyítja, melyek egyike még Lilienfeldben, a másik (későbbi)

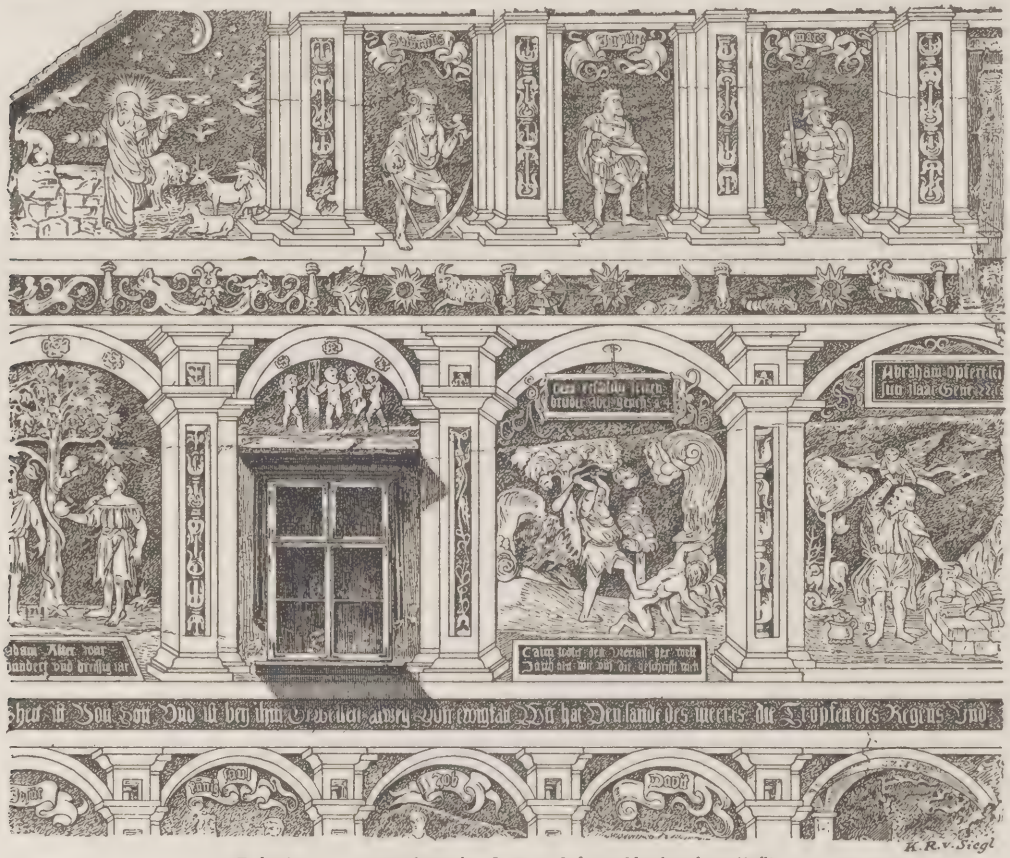

Részlet az eggenburgi „festett ház" díszítményeiből.

a liechtensteini könyvtárban Bécsben őríztetik. II. Albrecht imakönyve *Melk*ben (1438 körül) alsó német hatásra vall; egyebek a nagy zárdakönyvtárak birtokában vannak Klosterneuburgban, Seitenstetten- és Lilienfeldben stb. Egy imakönyv Göttweigban már határozottan Van Eyck művészi irányának tipusához tartozik.

Oly fafaragvány, minő Taunstetter György szobra Melkben, ki I. Miksa császárral állott összeköttetésben, átvezet már bennünket a renaissance korába, mely szobrászati munkákban legkivált ismét síremlékeknél igen

gazdagon van képviselve, míg a festészet műveivel ritkábban találkozhatunk. Az építészet szolgálatában is gyakran nyilt alkalma azon korban a képfaragó művészetnek, hogy képességét kimutassa, mivel ekkor különösen a világi építészet nyújtott neki módot a vidéki nemesség várainál, hogy erkélyeken és házvégeken, falburkolatokon és kapuzatokon stb. faragvány-díszítést alkalmazzon. Az e téren nyilvánuló stil a renaissance német árnyalaton, míg tiszta olasz alakokkal alig találkozunk. Valóban fényes példát nyújt erre Schalaburgban a várudvar pompás díszítése, részben befestett agyagdombormüvekkel, mythologiai, allegorikus és arczképi ábrázolások a legvidámabb jellemű tartalommal. Ezzel rokonnak látszanak Sierndorfban több nemes ember képszobra, melyek szintén be vannak festve. Hasonló díszítést mutat még számos polgári ház a városok- és mezővárosokban, nevezetesen Kremsben, *Eggenburgban*, Weitraban, Hornban, stb.

A homlokzati díszítésnek igen figyelemreméltó példányát látjuk a második helyen említett városban az úgy nevezett festett házban, de mely voltakép nem mutat festést, hanem a délről honosított graffito mesterséggel szürkében szürkén a bibliai történetek jeleneteit ábrázolja (1547).

Nagy mennyisége van az egész országban a gyakran igen sok ízléssel munkált sírfedő-köveknek, többnyire sötétbarna vagy vörös márványból úgy, hogy lehetetlen volna csak a legszebbeket is sorra nevezni. Ezek a szobrászatnak igen derék s majdnem egyformán elterjedt virágzásáról tanúskodnak s valamint a gothikában, itt is czímeres és a halottak szobraival ellátott kövekre oszlanak. Ámbár utóbbiak közt igen gyakori az életnagyságú alak alkalmazása díszruhában, pánczélban, polgári, nemesi, papi vagy női öltönyben, mégis már a kisebb dombormű is igen kedvelt, melyben a térdelő alak tájképben, vagy a keresztfa előtt s ehhez hasonló módon fölfogva fordúl elő. E fajtában pompás dolgokat látni Gaming-, Scebenstein-, Ernstbrunnban, Rappoltenkirchenben, Loosdorfban, a szt.-pölteni keresztfolyosón, kitűnő apátúri síriratokat Zwettlben, Heiligenkreuzban, Klosterneuburgban s Bécs-Újhelyben, — de végtelen sokat lehetne erről beszélni.

Különös és igen nevezetes agyagszobrászat ékíti a bécs-újhelyi vártemplomot, azon magas dombormű, mely Maximilián főherczeget, a német lovagrend nagymesterét s tiroli helytartót ábrázolja Szent György által vezetve a Boldogasszony előtt. Műtörténetileg rendkivül nevezetes azért, mert innsbrucki szobrászok és öntők foglalkozásával kapcsolatos, kik ama herczeg szolgálatában állottak.

Krisztus keresztsége; Schmidt József Márton oltárképe a duna-steini plébániatemplomban.

Azon időben Alsó-Ausztriában több helytt, s legkivált ott, hol udvari kastélyok voltak, a renaissance idegen műveinek is jelentékeny számban kellett lenniök kivált olasz mesterektől, kiknek alkotásait a rákövetkezett török dúlás nyomtalanúl elpusztítá. Így a II. Miksa alatt elkezdett fáczánkerti kastély vagy új-épület szökőkútakkal, nymphaszobrokkal s effélékkel volt ékítve; itt s egyebütt az olasz stilben kitanúlt művészek, mint Collin Sándor, Spranger Bertalan, Van Mander Károly, Da Monte János, stb. dolgoztak.

Stucco-munkák közt tökéletes olasz stilben a régi apátság helyiségeiben Klosterneuburgban lehet a legszebbet látni (1628).

A festészet ezen időben kétségkivűl szintén alkotott értékes dolgokat, csakhogy igen kevés tartatott fenn s jelentősége Ausztria renaissance korában az építészet, szobrászat s legkivált a minden ágában virágzó iparművészet mögött bizonyos, hogy hátramaradt. Díszítési falfestés nyomai (p. o. Emmerberg romjain) tanúskodnak a festett ékítés általános alkalmazásáról, e mellett nagyobb és jelentékeny képsorozatok is voltak, mint Van Mander eltűnt festményei a kremsi temetőben; a lassan terjedő barokk-ízlés szellemében készült nagy táblakép Bachmann György (Eggenburgban 1642, Melkben Szt.-Lipót és Szt.-Benedek) és Beutl Clemens által van képviselve. A renaissanceban festett sírtáblák is gyakran alkalmaztatnak a kő-síriratok helyett.

Annál gazdagabb és bujábban fejlődik a művészi alkotás vidéken is a barokk-stil idejében. Udvar és nemesség a végkép elmúlt török veszedelem után számos kastélyt és kertet teremtettek, a gazdag apátságok középkori egyházai és lakóházai most fényes templomokká és herczegi palotákká változtak át, a melyek egész sereg művészt vonzottak, eleinte jobbára olaszokat, de a kik a bennszülöttek közt csakhamar nagy iskolát csináltak s az egészre rányomták a déli fölfogás ama barátságos jellemvonását, mely az osztrákok természetével oly szerencsésen egyesült. Itt mi csak a különböző helyeken előfordúló nevezetesebb jelenségeket kivánjuk röviden érinteni.

A mintegy 1717 óta emelkedőben levő fejedelmi Klosterneuburg, Gran Dánieltől nyerte márványterme kupolájának díszítését, Ausztria dicsőítését jelképezve, az óriási terem hatalmas kő karyatidjeit a szintén bécsi Mattielli Lőrincz teremté. Az átalakított apátsági templomban a legszebb oltárképeket báró Strudel Péter és Belucci Antal festették. Donner G. R., a nagy szobrász, készíté az apátsági temető kőfaragásait és egy gyönyörű Mercurt ólomból. Heiligenkreuz menedéke lőn a zárda magányába vonúlt

Giuliani G. és Altomonte Márton művészeknek. Az előbbi itt tanította a fönt említett Donnert, sokat dolgozott az oltárokon és a kálvárián; utóbbitól van az ebédlőben az ötezer ember megvendégelését ábrázoló szép kép; ugyanitt a salzburgi Rottmayr F. festett néhány kiváló oltárképet. Göttweigban találjuk a jeles müncheni festőtől, Wolff Andrástól a Mária mennybemenetelét ábrázoló főoltárképet 1694-ből; egyéb képek is vannak ott a bécsi Bock Tóbiástól, Wagensrhöntől és az úgy nevezett *Kremsi Schmidttől*, továbbá Trogers Páltól a nagyszerű freskómennyezet, mely VI. Károlyt mint Appollót ábrázolja s több kiváló mennyezetkép Bys R.-től. Altomonte és Gran Dániel Herzogenburgban is jelentékeny alkotásokat készítettek; utóbbi azonban, mint monumentális templomfestő, különösen csodálatra méltó a sonntagbergi nagy templomban, melyet kizárólag ő festett ki, hol névszerint az eretnekek bukásának szerkesztése az egész stil legkitűnőbb művei közé számítandó. A mester, korának egyik legjelesebb művésze, Szt.-Pöltenben is megörökíté magát a „Szent József halála“ című freskóval. Lilienfeld birja egyik legköltőibb képét a „Mária mennybemenetelé“-t, ezenkivül pedig Wagnertől a legfinomabb márványdomborművekkel kitűnő szószéket. Seitenstettenben is van sok fresko Grantól és Wiedontól; hasonlók díszítik Altenburgot Trogertől és Hauzingertől; nemkülönben Zwettl is igen gazdag Kremsi Schmidttől, Altomonte és más mesterektől származó szép művekben.

A császári ház kastélyai között rangban első Schönbrunn, melynek korábbi, erlachi Fischertől eredő berendezését más jeles festészeti művek egészítették ki. Megmaradt még a lépcsőház (hajdan ebédlő) hatalmas mennyezete s azon a görögök elútazása Aulisból Rottmayertől (1701). A többi már Mária Terézia napjaiból való, így a nagy csarnok a római Guglielmi mennyezet-festményével, mely Ausztriának hadban és békében való dicsőségét ábrázolja; egyike ez a legpompásabb termeknek, melyeket ama fényűző kor létesített. Ez utóbbi korba esnek Gran festményei is a várkápolnában s Donner tanítványának, Kohl Fr.-nek ottani szoborművei. A kert művészi fölszerelését még később nyerte a Stuttgartból jött szobrász Beyer János Vilmos által, kinek művei a tiroli márványból való kecses szobrok, de ezeknél tetemes részök volt segédeinek, Hagenauer-, Henrici-, Fischer M.-, Zaunernek, Prokopnak és másoknak. Egy más kisebb kastély van Hetzendorfban; kitűnő abban a nagy terem mesteri mennyezete Grantól, mely emelkedett költészettel ábrázolja a nap diadalát az éjszaka szellemei felett; továbbá Eckartsau a Marchfelden ugyanazon művész által nagy fresko-

kompozicziókkal díszítve. Laxenburgban Vischer Vincze festette a Diana-templom kecses mennyezetét és a zöld házét díszes, à la Watteau rococo ízlésben, Süssenbrunn (azelőtt Savoyai Jenőé), Breitenfurt és Schlosshof kastélyok is tele voltak szoborművekkel, freskókkal s több effélékkel.

Nagyon túlhaladná a rendelkezésünkre álló tért, ha hasonló módon akarnók fölemlíteni a főnemesség vidéki kastélyainak és kertjeinek nagy számát, mely az udvar példáját követve ama szép időkben mindenhol az országban pompás herczegi székhelyeket alapíta, tele rakva a művészet alkotásaival.

A városok között azon időben Krems foglalt el a művészi életben különös állást, kitűnő festője, Schmidt János Márton által, kinek fáradhatatlan ecsetje a festészet gazdag múzeumává tette e várost. A XVIII. század végén a valódi művészi élet Alsó-Ausztriában meglehetősen a végét járta, csakis napjainkban kelt ismét jelentősebb mozgalomra a fővárosból kiinduló biztatásra.

Közgazdasági élet Alsó-Ausztriában.

Általános jellemzés.

Olyan kis területen annyi természetes kereseti módot s annyiféle foglalkozást a monarchiának nem sok országa egyesít, mint Alsó-Ausztria. A keresetnek valamennyi forrása képviselve van azon az aránylag csekély területen, mely nem nagyobb 19.823 négyszögkilométernél (360 négyszögmérföldnél) s melynek lakossága kerek két és fél millió. Mező- és erdőgazdaság, bányászat és kohászat, házi ipar és nagyipar, közlekedés és kereskedés, mindez öszhangzatosan közremunkál a nép jóllétének emelésére.

Gabonát és takarmányt termő földek, rétek és legelők emitt, gazdag bortermő domboldalak, gyümölcscsel rakott fák amott; itt a kies bükkös sűrű lomberdője, amott a fenyvesek sötét pagonyai, melyeknek sűrűjében nemes vad tanyáz; ősrégi építésű és egyszerűségű paraszt udvarházak nagyszerű majorságok mellett: im, ezek a kútfejei közel 650.000 ember, az egész alsó-ausztriai lakosság egy negyedrésze megélhetésének. Mások, — igaz, hogy csak kevés számmal vannak, mindössze 6.000-en, — bányászattal és kohászattal szerzik kenyerüket; a bányászat itt pusztán a kőszénre, barnaszénre, jelentéktelen mennyiségű vaskőre s a Közép-Duna éjszaki síkföldén a graphit-palára szorítkozik, míg a kohászat az osztrák főváros

kapui elé épített nehány kohóban s az alpesi kerületekben található olvasztókban van szórványosan képviselve. Annál többféle alakúlásában ötlik mindenfelé szemünkbe a mozgalmas ipar. A legkisebb házi ipartól kezdve, melynél mai napság voltaképen már kétkednünk kellene, ha vajjon életre való-e, a nagy ipar amaz óriási telepeiig, melyek ezer meg ezer kezet foglalkoztatnak szakadatlanúl, minden iparág megtalálta s meg is tudja tartani a maga helyét. Míg itt bepillanthatunk az esztergályos szegényes műhelyébe, a kézi takács fülledt levegőjű szobájába, a falusi lakatos kormos kohójába: mindjárt mellettök ott látjuk meredni toronymagasságú kéményeit a hatalmas gyáraknak, melyek elárasztják készítményeikkel a világpiaczot; látjuk a gyárakat, melyek a fát, a fémet edénynyé, szerszámmá, géppé dolgozzák föl, a kendert, jutát, gyapotot és selymet megfonják, megszövik, kihímezik, festik, nyomtatják és elkészítik, telepeket, melyeken papir, vegyi szer és más tömegárú, vagy tápszer és élvezeti czikk készül, sok sok millió forint értékben. Az ócska vízi malom mellett, melynek otromba kerekeit a Duna vize hajtja, ott áll az újkor gőzmalma, a kötélverő kézi kereke mellett a paszománt- meg a szőnyegárúk gyára. A mint a kisiparos ma is szerény otthonában készítgeti a ruházat sokféle czikkeit, a csizmától és keztyűtől a kabátig és kalapig: azonképen a géppel dolgozó nagy ipar is kiválóan érvényesül mind eme czikkekben s a legjobb tanúságot teszi a tartomány ipari alkotó képességéről és erejéről. A nehéz, tömeges anyag nyers földolgozásától az ipari szorgalomnak ama virágáig, mely ízlésben és szépészeti képzettségben gyökerezve, a bécsi műiparnak jogosan nagy hírű készítményeit, a házi fölszerelés csinos díszét, a számtalan csecsebecsét és rövidárút szolgáltatja az egész világ számára, minden iparág megtalálja a maga méltó képviselőjét. Alsó-Ausztria egész lakosságának több, mint egy harmada, majdnem 900.000 ember, mestersége és ipara után él.

E termelő nagy mozgalomnak önkényt értendő kiegészítője az, hogy a lakosság mind élénkebb részt vesz a közlekedésben, a javak csereüzletében, a kereskedelmi műveletekben. Alsó-Ausztria teljesen magán viseli a kiválóan kereskedelmi színezetű gazdaság területének jellegét országos kő- és vasútjainak, posta- és táviró-vonalainak sűrű hálózata, s ama pénz- és hitelforgalom révén, mely e tartomány szivében, a fővárosban, szakadatlanúl foly. Nem kevesebb, mint a lakosság tizenkét százalékának, vagyis csaknem 300.000 embernek ama foglalkozási ágak nyújtanak megélést, melyek a személy- és árúforgalmat, a bank- és hitelintézeteket és a kereskedést ölelik magokba.

Hogy Alsó-Ausztria kifejlődése ily sokoldalú, annak mélyebb oka oly tényekben keresendő, melyek szilárd biztosítékokúl szolgálhatnak arra is, hogy e tartománynak a monarchiában elfoglalt kiváló helyzete állandó is marad. Történelmi, természeti és politikai körülmények adják meg közgazdaságának jelentőségét. Történelmiek, mert Alsó-Ausztria gazdag múltjára tekinthet vissza gazdasági életének; hány városa és mezővárosa volt az iparnak és kereskedésnek gyűjtőhelye már a művelődés kezdetekor is; hány szabadalom, árúmegállítási jog bizonyítja azt, hogy itt már a XIII. században szorgalmatos polgárság ütötte föl otthonát; mily élénk vala az árúk forgalma a Dunán meg az Ennsen már az első Babenbergek idejében! S nyolczszáz év óta a művelődés leghatalmasabb ellenségei sem birták ezt a gazdasági életet elfojtani. Ehhez járúl, mint természeti alap, a tartománynak minden tekintetben kedvező alakúlata s ama változatosság, ama kereseti inger, mely egy felől a nagyszerű alpesi világ, más felől a termékeny magyar Alföld közti ellentét hatásában keresendő. Amannak hóval födött ormaitól ennek pusztaszerű egyhangúságáig a talajnak és éghajlatnak csaknem minden átmenete föllelhető Alsó-Ausztriában. Aztán végezetül ama nagy politikai hatás, melyet Bécs, az osztrák államfél fővárosa kifejlődésének a körűlte fekvő tartományra gyakorolnia kellett! Ez a hatás minden lépten-nyomon szemünkbe ötlik itt. A városokat újabban a vidék veszedelmének tűntették föl ugyan, a mennyiben nagyon is elvonják annak élet- és munkaerejét; de Bécsre és Alsó-Ausztriára ez csak igen csekély mértékben áll, mert a város, mint azt már más helyen kimutattuk, nagyobbára a saját maga talaján újítja meg és gyarapítja lakosságát s mint kivált a följebb való években, úgy még most is erősebben vonzza magához a távolabbi tartományok lakosságát, mint a közvetetlen kapui elé telepedett vidéki népet. Ellenben annál jelentékenyebb hatású a szellemi és anyagi ösztönzésnek ama buzgó forrása, mely e nagy városból az egész körűlte fekvő tartományra árasztja frissítő habjait. Elég egy futó pillantást vetnünk a tartomány talajgazdaságára, az iparhelyek és gyárak elhelyezkedésére a székváros tőszomszédságában, a sűrű lakosságra a Bécsi-erdő alatti iparos negyedben s a Duna mentén elnyúló széles övön, valamint végre a tartományt keresztűl-kasúl metsző forgalmi útakra, melyek mind Bécs góczpontjába futnak össze, hogy az osztrák főváros kiválóan kedvező hatását megitéljük. Valóban nem egy van e hatások között, mely Bécs és Alsó-Ausztria gazdasági és művelődési életét oly szorosan kapcsolja együvé, hogy alig is lehetséges a határvonalat

a város és tartomány között élesen megvonni. A mint a dolgok egyes részleteikben ma alakúlvák, annyi az összekötő kapocs, annyi az átmenet Bécs és Alsó-Ausztria között, hogy azok az ismertetések is, melyeket a következő lapokon megkisértünk, igen gyakran az egészről kénytelenek szólani: a tartományról s egyúttal annak gyöngyéről, az osztrák császári birodalom székvárosáról.

Mezőgazdaság és állattenyésztés.

A talaj- és éghajlatnak ép az imént vázolt sokfélesége hiúvá teszi a kisérletet, hogy Alsó-Ausztriát egészében tárgyaljuk. A szemléleti statisztika módjára öt gazdasági vidékre kell azt osztanunk, a mi a termelés módjai iránti tájékozást lényegesen megkönnyíti. A tartomány legmagasabb pontjáról, a több mint 2.000 méter magas Schneebergről mind belátni ezt az öt vidéket. A stajer határ mentében vonúl az *alpesi* vidék; ezzel határos a *Bécsi-erdő hegyvidéke*, mely a Bécsi-erdőt a Bisamberggel s az Alpeseknek tovább nyugatra nyúló előhegyeit foglalja magában. A Duna bal partján a *Manhart-hegyvidék* majdnem a Manhart-hegy fölötti egész negyedet magába foglalja. E két hegyvidék között a Duna jobb partján, az Ennstől egész a tullni mező alsó végeig terül a *halmok vidéke*, mely aztán a Duna bal partján egy felől a Manhart-, más felől a Bisamberg meg a Leiserberg között egész a morva határig vonúl s borvidéknek neveztetik. Az ötödik vidék végre a *Bécsi medencze*, a Bécsi-erdőtől, a Bisambergtől s a Leiserbergtől egész Magyarország határáig terjedő vidék, melynek messze nyúló rónaságai s ezek pusztaszerű éghajlata Alsó-Ausztria ezen részének is hasonló jelleget kölcsönöznek.

Igen szűk területen a legkülönbözőbb alakúlású talaj s a földmüvelés alapjainak igazi ellentétei találkoznak. Így például a Schneeberg hüvös magaslatain a fatenyészet s végre maga a törpe kuszófenyő is elmarad s alpesi moha- és zúzmó-szőnyegnek engedi át helyét, míg ellenben keletre alig nehány órajárásnyira, Gloggnitz és Neunkirchen vidékén már ott találjuk az első szőlőhegyeket, s a tengerinek szemes-termény gyanánt való tenyészete is azt mutatja, hogy itt az éghajlat már melegebb. Az egész Bécsi medencze, valamint a halomvidék is meleg és száraz, avagy csak mérsékelten nedves. A Dunától délre ellenben csakhamar átmegy a talaj a rónaságból és völgységből az előhegységbe és az alpesi vidékbe; a föld-

művelés legfelső határvonalát éri el, sőt egy több, mint 7.000 hektár területű síkság, már mint Alpes, fölibe nyúlik még az erdők tenyészvidékének is, s abban a mértékben, a mint a melegség lassankint csökken, szaporodik a légköri csapadék mennyisége. A Manhart vidéke a Retz és Krems közötti borvidék határától, aztán különösen a Dunától hirtelen hűvös halom- és hegyvidékké magaslik, melynek mérsékelt mennyiségű csapadéka van. Ott, a hol a Duna útat tört magának a dévényi kapunál, 10° C átlagos évi hőmérséklettel, s csak 40 centiméter évi csapadékmennyiséggel kell számolnunk; ilyen vidékeknél a szárazság valóságos csapás; a vörös lóhere nem sikerül, a füves földnek kevés a termése, s az inség még nagyobb, ha a kedvezőtlen talajjal még kedvezőtlen talajminőség is párosúl, mint például a Morvamezőn a futóhomok, vagy a neustadti kőmezőn a sok kő és kavics. Minő ellentéte ez az Alpesek vidékének! Az évi közepes hőmérsék alacsonyabb állása s a csapadék nagyobb mennyisége kicsalja azt az üde növényzetet, mely itt a gazdasági birtokokon uralkodik, de azon fölül a Duna jobb partján terülő egész vidéket is díszesíti egészen a hegyek keleti hajlásáig.

A tartomány egyes részeiben található természeti nagy változatosság előfordúl a mívelési ágak megoszlásában is, a mint azokat mostanában az itt korábban uralkodó erdőségek nagy részének kiirtása után találjuk. Valamint az erdőpagonyok, melyeknek ismertetése alább következik, azonképen váltakoznak a mezőgazdasági mívelés nemei. A Bécsi medenczében és a halmos vidéken a természetes rétek és legelők átlag csak egy harmadát teszik a mezőgazdasági mívelés alatt álló területnek; a Bécsi-erdő és az Alpesek vidékén ellenben már többet, mint a felét. E mellett a rétek területe a Bécsi medenczében kisebb, mint a mindenesetre kevesebbet jövedelmező legelőké; a többi vidékeken ugyanannyi, sőt kétszer-háromszor annyi rét van, mint legelő. Az egyes kerületekben még nagyobb a különbség; mert, a míg a hegyvidéken némely gazdaságnak alig van, vagy épen nincs is szántóföldje, addig a lapályon nem egy gazda van, a kinek természetes fütermő-terület hozzávétele nélkül kell gazdálkodnia földjén. Mily különböző alakúlást kell tehát a gazdaság egyes ágazatának, de kivált az állattenyésztésnek öltenie!

Ha a természeti állapotok e rövid ismertetése után a föld és telkek megoszlásán is végig pillantunk, azt látjuk, hogy Alsó-Ausztriában túlnyomó számmal vannak képviselve a kisbirtokok, mivel azokra az összes területnek

77 százaléka, a mezőgazdasági mívelés alatti földnek meg épen 88 százaléka esik. Ez utóbbinak csak nyolczadrésze esik a nagybirtokra. Ezen az igen szerény területen több mint 600 bejegyzett nemesi jószág és uradalom osztozik, melyeket a legtöbb esetben nagybirtokoknak tekinthetünk. Alig 20 jószágnak van 1.000 holdnál, vagyis 575 hektárnál több szántóföldje. Az egyes udvarházak ennélfogva szintén csekély kiterjedésűek és csak a Morvamezőn s a vele határos vidékeken találni ama nagy gazdaságokra emlékeztető udvarokat, a minőkből a szomszéd Magyarországnak igen kifejlett nagybirtokai állanak. A nagybirtokok e gyér volta bizonyára szintén egyik oka annak, hogy a mezőgazdasággal összefüggésben álló műszaki iparágak, melyek Cseh-, Morvaországban és Magyarországon oly nevezetes szerepet játszanak, Alsó-Ausztriában csak ritkán fordúlnak elő; mert az a három czukorgyár és a kevés számú, jobbára törkölyből égető nagyobb szeszgyár szinte elenyészik, ha a szomszéd országokéihoz mérjük.

Nem tagadhatni, hogy Alsó-Ausztriában úgy a kisbirtok, mint a nagybirtok bizonyos szétforgácsolásban szenved; mert a kisbirtokhoz tartozó egy-egy gazdaságra átlag csak 6 hektár esik; a voltaképi parasztgazdaságok a hegyvidéken 30-tól 80 hektárig, sokszor még többre is terjedő földet foglalnak magokban, a tartomány többi részeiben 20—60 hektárt. Ha még a parczellák nagy számát s azt a körülményt is tekintetbe veszszük, hogy csak 1.300 községben van meg a jobb kikerekítésű udvarházi rendszer, míg 1.870 községben a régi falusi rendszer uralkodik: világos, hogy ez utóbbiakban az elaprózás még nagyobb arányokban lép föl, mint a minőket az átlagos számok jeleznek.

Alsó-Ausztriának, nem tekintve nehány olyan területét, minő a morvamezei futó homok, a kőmező — Steinfeld — s hasonlók, meglehetősen kedvező talajviszonyai vannak. A zab mellett főterméket képező rozs jövedelme megjelöli a föld jelenlegi termékenységét: egy hektáron 11 métermázsa rozs terem, több ugyan, mint a szomszéd Magyarországon, de még mindig igen szerény jövedelem. Szerény azonban a mezőgazdasági mívelés foka is. Sok területnek lecsapolásra, másoknak ellenben öntözésre lenne szüksége, s különösen a Morvamező a Duna partján, a főváros kapui előtt valósággal szomjúhozza a termékenyítő vizet. A műtrágya kevéssé használatos, a főváros csatornái a Dunába öntik tartalmukat, sőt még az istállói trágya és a trágya-lé kezelése sem mondható a kisbirtokokon kifogástalannak.

Igen sok jobb talajú legelő sokkal több hasznot hajtana, ha szántóföldnek használtatnék. Hát még a szántóföld maga! A Bécsi medenczében s a Manhart vidékén a szántóföldnek évenkint 19 százaléka, a halmos vidéken 15, a Bécsi-erdő hegyes vidékén 8 százaléka ma is meddő ugar. A háromnyomású gazdaság részben megmunkált ugarral, ez a gazdaságnak túlnyomóan uralkodó rendszere; e mellett van aztán két-, négy nyomású és szabad szemtermelő gazdaság, végre az Alpesek meg a Manhart vidékén az „ekart"- (Eggarten) gazdaság, a hogy itt a szemes vetés, meg a több évi fűtermés változtatását nevezik.

Mivel a gabona-vetés meg a fekete ugar háromnegyedét foglalják el a szántóföldnek, a többi mezei növények számára, minők: a tengeri, a hüvelyes vetemények, a pohánka, mely a Morvamezőn méhlegelőül is szolgál, továbbá a kender, takarmány- és czukorrépa, katáng, repcze, karórépa, mák, a szántott területnek csak csekély része marad fönn. A főváros szükséglete azonban a burgonyának, fejes káposztának és mezei zöldségnek nagyobb termelését követeli, míg ellenben a lóhere, a luczerna és az esparsette, a keverék-takarmány s a zölden vágandó tengeri vagy ú. n. csalamádé s más hasonlók, tehát az egész zöld takarmány-termelés, fájdalom, nagyon is háttérbe szorúl. Mivelhogy Alsó-Ausztriában, — kivéve Bécs környékét, a hol a maláta nagy tömegekben áll a marhatartók rendelkezésére, — egészben véve kevés az oly műszaki ipartelep, a hol alkalmas hulladék volna kapható, a marhatartás főként a rétekre és legelőkre szorúl. Ezeket is beleszámítva, a termőföldnek mégis több mint 40 százaléka a takarmány termelésére szolgál.

Az alsó-ausztriai állattenyésztés fő ága a tejelő tehenek tartásában áll. Az 1880 decz. 31-ki összeszámlálás szerint 106.833 ló és 91.739 ökör mellett a tehenek állománya 293.732 darab, a fiatal marháé pedig, melyből a pót-tehenek nagyobb része kerül, 168.510 darab. E haszonhajtó állatok mellett a juhok száma, 178.541 darabbal, elenyésző csekély; a 69.870 kecske, sőt még a 293.732 darab sertés is igen mérsékelt állománynak mondható. A nehezen szállítható tejet a főváros számára túlnyomólag a tartomány tehenei szolgáltatják. A tehéntartás az egész marhaállománynak 40—50 százalékát teszi s ez az arány a tartomány összes vidékein meglehetősen ugyanaz. Ellenben a marhaállomány többi osztályainál már nagy a változatosság. Így az Alpesek és a Manhartsberg vidéke főképen szarvasmarhát tenyészt, míg ellenben a Morvamező a lasseei kiállításokon egy oly

vidék mintaképeül mutatja be magát, mely a lótenyésztést is űzi. Az Alpesek s a Manhart vidékén a növendék marha csaknem akkora számú, mint a tehén; a halmos és sík részeken már csak egy harmadát, a többi vidéken felét teszi a tehénállománynak, Bécsben és előhelységei területein pedig 14.957 tehenet tartanak a nélkül, hogy ivadékról gondoskodnának. Így fejlik ki aztán Alsó-Ausztriában az egyik s a másik vidék között az az élénk marha-forgalom, melyet még a szomszéd országokból való behozatal is növel. Voltaképi marhahízlalást főként csak Mank vidékein, föl a felső-ausztriai határig s a Manhart táján űznek.

A marhaállományban a fajtáknak és alfajtáknak egész hosszú sora van képviselve. Első sorban áll, mivel az összállománynak csaknem felét teszi, a mürzthali fajta, kivált a Duna jobb partján. E Stíriából származó fajta, mint kitűnő tejelő, igás és hízó marha nagy becsben áll s Gloggnitz, Neukirchen és Gutenstein vidékén második hazát talált. Tenyésztésének további sikereit azok a bikakiállítások is elő fogják segíteni, melyeket e fajtára nézve pl. Allandban rendeznek. A tartománygyűlésnek ez irányban hozott határozata olyan foganatos, hogy most az egész tartományban több ezer fiatal bikát vezetnek így elő. A második helyet a Manhart hegyes vidékének marhája foglalja el, mely az összállománynak több mint egy negyedét teszi, kiváló ökröket szolgáltat s gföhl-i, zwettl-i, waldvierteli vagy arbesbachi név alatt ismeretes. E fajta a középnémetországi hegyi marhának a mariahofernivel való keresztezéséből származik, melyet legújabban a Bajorországból sűrű behozatallal biró scheinfeldernivel igyekeznek javítani, hogy előmozdítsák a nagy keresletnek örvendő arbesbachi ökör tenyésztését, mely kiválóan piaczra és kivitelre való. Ehhez sorakozik a stockeraui fajta, a középnémetországi hegyi marha s a mürzthali keresztezése; a feldsbergi, a mervinek és a berninek keresztezése; csekélyebb részben a muraföldi, mariahofi, pinzgaui, algaui, montafoni, berni, helmete, raabsi, cseh, magyar és egyéb marha, melyek együttvéve csak egy negyedét teszik az egész marhaszámnak.

A tehénállomány statisztikai becsű-adatok szerint mintegy 370 millió liter tejet szolgáltat évenkint. Ennek háromnegyede a tartomány s nagyobb részben Bécs tejszükségletét fedezi. Vajat, olvasztott vajat, sajtot, túrót a tejnek csak csekély részéből készítenek. E czikkek távolról sem fedezik a lakosság szükségletét s a hiányzót kivűlről kell behozni úgy a tartományi, mint a fővárosi lakosság részére.

Bikakiállítás Allandban.

Szőlő-, gyümölcs-, zöldségtermelés és egyéb mívelési ágak.

A voltaképi mező-gazdaságnak eddig tárgyalt ágainál aránylag sokkal fejlettebbek Alsó-Ausztriában a földhasználatnak azon külön nemei, melyekhez több munka és nagyobb értelmiség szükséges s melyek már a magasabb mívelési ágakhoz számíttatnak: a szőlőmívelés, a gyümölcs- és zöldségtermelés s a termelésnek helyhez kötött egyes, egész különleges ágai.

Első ezek sorában úgy nemzetgazdasági jelentőségére, mint tisztes korára nézve a *bortermelés*. Ez egész a kereszténység előtti korszakokba, a rómaiak idejébe nyúlik vissza, mivel éjszakon a római légiók, a meddig csak előhatoltak, mindenütt megkisérlék hazai italukat, a bort, új hazájukban is előállítani. Így terjedt el a szőlő-termelés föl a Duna mentén, míg Alsó-Ausztriában, a Dunavidéknek bortermelésre alkalmas legmagasabb vidékén, elérték vele a legfelsőbb és utolsó határt. A déli hegyoldalak csakhamar megnépesültek venyigével s bizonyos szőlőfajták nyomán, melyeket már Columella is leirt, mai napig is rátalálhatunk a rómaiak telepeire. A római beszármazottak és gyarmatosok vetették tehát meg alapját az osztrák bortermelésnek, de annak fejlesztése határozottan azoknak a szerzetrendeknek az érdeme, melyek itt a rómaiak után következtek. Sokkal különb és nemesebb szőlőfajták azok, melyek e szerzetek szomszédjában terülő szőlőhegyeken találhatók.

Alsó-Ausztria közepes évi hőmérséklete 9.6° Celsius, tehát egyenlő a rajnai bortermő vidékével. S ha nem volna dél felől az Alpesek magas hegylánczával elrekesztve, éjszak felé pedig nyitva: a szőlőtermelésnek még kedvezőbb természeti föltételeivel is dicsekedhetnék. De nemcsak az éghajlati viszonyok döntők a földgazdaság ezen ágánál, hanem a szőlőmívelési s a bornak kezelési módja is. S épen ebben a tekintetben előz meg Alsó-Ausztria minden más tartományt, valóban kitűnő, mindenütt becses borokat szolgáltatván.

Minden észszerűen kezelt szőlőnek azonban alá kell vetve lennie a benne termelt szőlőfajták bizonyos szakszerű változásának, cseréjének s ebben Alsó-Ausztria különösen kiválik. A régi savanyú, alantasabb szőlőfajtákkal régóta fölhagytak s a finom szőlővel, minő a veltelini, zierfahndler és a kék portugali — oporto, — pótolták, sőt az utolsó évtizedekben szép sikerrel honosították meg a rizlinget, traminit, a chasselas-kat és kék bur-

Szüreti menet Klosterneuburgban.

gundit, melyek mindenütt elterjedtek, a hol nekik megfelelő körülményeket találtak.

Alsó-Ausztria szőlői többnyire a hegyek déli lejtőin s az előhalmokon terülnek. Meredek hegyoldalokon van azonban a szőlő Gumpoldskirchen, Vöslau, Klosterneuburg, Nussdorf határában, a Bisambergen és Krems mellett, s a legjobb bor is itt terem. Ott, a hol a szőlők ültetésénél megfelelő kőanyag került elő, számos párkányfal keletkezett (Krems, Spitz); az alsó-ausztriai szőlők jellemző sajátsága azonban a földből (lösz-talaj) készült párkányfalazat, mely határtalan időkig eltart s könnyen előállítható. E föld-terraszok az alsó-ausztriai szőlőhegyeknek számos helyen fölötte sajátos külsőt kölcsönöznek.

Mivelhogy hideg télidőben igen gyakran előfordúl, hogy a régi tőke elfagy, azért a legalacsonyabb, ú. n. fejre való mívelést szokták választani, mely mellett különösen a szélnek nagyon is kitett helyeken a tőkéket földdel takarhatják le. Négy—hat csap, egy vagy két szemre metszve, fürtökkel borított nyári hajtásokat fakaszt, melyeket másfél méter magas karókhoz kötnek s nyáron át a férgektől óvnak. A zsendülő szőlőt az egyenest e czélra alkalmazott csőszök által őriztetik s a szüret idejét az illető község előljárósága határozza meg.

A pinczék az alsó-ausztriai városokban a házak alatt vannak ugyan, de a vidéken többnyire külön pinczék használtatnak, melyek a faluhoz közel eső s fekvésük- és földjüknél fogva e czélra alkalmas dombokba vannak ásva. E pinczék a gádoruk elé épített kis borházakkal csendes kis tanyák, melyek azonban szabad napokon tanúlságos vagy épen mulatságos ízlelő kísérletek színhelyeivé élénkűlnek. A hegybe némelykor jó messzire benyúló eme folyosókban a hőmérsék fölötte egyenletes és alacsony úgy, hogy bennök több éves borok is erjedés nélkűl állanak el, s a borkereskedőknek mesterségesen kell utó-forrásukat előidézni. A jó pinczegazdaság első föltétele, a hordók tisztasága, Alsó-Ausztriában mindenütt megvan, s azért is a romlott bor a ritkaságok közé tartozik. Nehány évvel ez előtt még általános szokás volt, hogy az új bort egész az eladásig, még ha ez évekig várakoztatott is magára, a seprején hagyták. Ma már sok helyen az első évben háromszor is lefejtik, a mi a borkereskedésnek jelentékenyen javára van.

Legelterjedtebb híre valamennyi alsó-ausztriai borok között a vöslauinak van, s ezt ama kitűnő szőlőfajtának köszönheti, melyet a múlt század végén gróf Friesz hozott e vidékre. Az egyszerű kezelés és a helyes keres-

kedelmi kezelés elterjeszté a vöslaui bort az egész világon. A klosterneuburgi és nussdorfi már régóta a legjobb fehér bornak van elismerve, a mi leginkább a káptalannak köszönhető. Ezután a gumpoldskircheni és bisambergi borok következnek, melyek kellemes ízük által tűnnek ki. A kremsi és retzi, valamint a meilbergi és stinkenbrunni a jó fejér asztali borok közé tartoznak; a jó közepes borok termelése, melyek közül a brünnerstrasseni meg a feldsbergi a jobbak, a wachaui pedig a kevésbbé jók közé tartozik, részint közönséges fogyasztásra, részint arra szolgál, hogy könnyebb magyar borokkal keverjék, mely czélra fölötte alkalmasak. A voltaképi hazai borokon

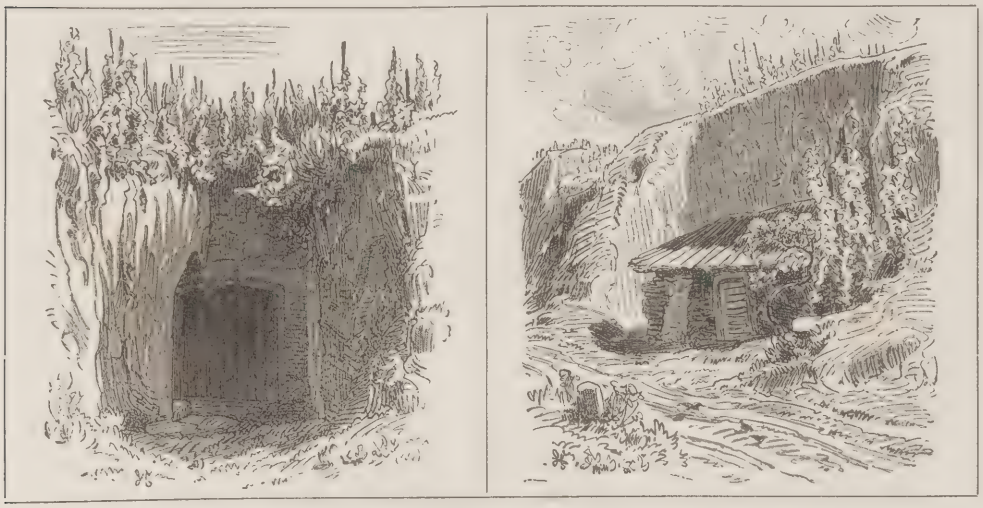

Boros pinczék Haugsdorf mellett.

kivül különösen kedvező körülmények között rajnai és franczia szőlőkből fölötte kitűnő borokat is szűrnek, így a klosterneuburgi alapítványi szőlőkben, Nussdorfban, Gumpoldskirchenben, stb.

Alsó-Ausztria borai részint a határos magas hegyi vidékeken, részint ama szomszédos országrészekben szoktak elkelni, melyekben nyugat és éjszak felé a szőlőtermelés már nem sikerül; más felől azonban töméntelen mennyiséget nyelnek el belőlök a bécsi nagy borkereskedők pinczéi, a hol e borokat olcsó magyar borokkal való keverésre használják föl.

A bécsi lakosság fogyasztásának s tagadhatatlanúl fínom ízlésének behatása alatt már sok évtized óta a *gyümölcstermelés* is jelentékeny helyet foglal el Alsó-Ausztria földhasznosító foglalkozásában. Támogatják az éghajlati viszonyok is, melyek a gyümölcstermelésre Alsó-Ausztriában fölötte

kedvezők, különösen azokon a vidékeken, melyek nagy hegyek aljában, vagy széltől védett, nedves völgyekben terülnek, míg a Magyarország felé nyúló sík térségeken gyümölcsfa természetesen csak gyér számmal található. A legmelegebb fekvésekben, a szőlős vidékeken, mindenek előtt ott találjuk a diófát, melynek gyümölcse kizárólag csemegéül szolgál. A szőlőhegyek tavaszi első díszét az őszi baraczk- meg a mandulafa virágai adják; jó években néha annyi őszi baraczk terem, hogy égett bornak kell felhasználni. Kajszi-baraczk is sok van a szőlőkertekben, különösen Krems mellett, továbbá Bécs legközelebbi környékén, a Kahlenbergen és Bisambergen. Alsó-Ausztriában a lágymagú gyümölcs van leginkább elterjedve úgy a borvidékeken, mint a hűvös völgyekben, vagy magasabban fekvő tájakon, a hol a szőlő nedvét a gyümölcsbor pótolja. Jellemző az alsó-ausztriai gyümölcstermelésre, hogy vadon kelt lágymagú fákat, ellenkezőleg, mint Felső-Ausztriában, itt csak ritkán találni, a fanemesítés mestersége általánosan el lévén terjedve. Az itt honos almafajták közül legfőképen a chrisofskit, brünnit, Török-Bálintot, hasslingit, nemes borsdorfit, a bőr-renetet; a körték közül mindenek előtt a császárkörtét, az Isenbartot, a salzburgit, nagovitzit, virgouleuset és a nyári Kálmán-körtét találjuk, melyek a jobb gyümölcstermő vidékeken mind előfordúlnak. Az Alsó-Ausztriában termelt lágymagú gyümölcsöt legnagyobb részt friss állapotban viszik a piaczra; jó években a hegyi tájakon gyümölcsbort is készítenek belőle, mely azonban csak helyi fogyasztásra szolgál. Alma- és körteaszalvány is csak házi szükségletre készül. A szilva úgy Alsó-Ausztriában, mint az Alpeseken inneni többi gyümölcstermő tájakon kiváló helyet foglal el s különösen a nedves völgyekben kitűnő minőségben terem. Ezt is nyers állapotában Bécsbe szállítva értékesítik a legjobban. Különösen bő termés idején pálinkát is szoktak főzni belőle. De legkivált a cseresznye az a gyümölcs, mely egész Alsó-Ausztriában a legjobban sikerül s szintén leginkább friss állapotában kerül a piaczra, míg aszalványt vagy cseresznyevizet ritkán készítenek belőle. Málna, ribizli, köszméte, szamócza s a nagy szemű fekete eper Bécs környékén nagy mennyiségben s kitűnő minőségben terem. Az alsó-ausztriai gyümölcstermelésnek, mely az előbbi években Bécs szükségletét csaknem egymaga látta el, most a többi örökös tartományokkal, Magyarországgal, sőt még Olaszországgal is meg kell küzdenie a könnyebbé vált szállítás folytán. A korai gyümölcs tán leginkább szenved e könnyebb forgalomtól, mivel most a korai cseresznye hat—nyolcz héttel előbb jelenik meg a bécsi

piaczon, mint a hogy a régebben korai cseresznyéjéről oly nagy hírű Kritzendorf a maga gyümölcsét oda szállíthatja. A hasonló termelésekkel föl is hagytak tehát s ma már inkább a nemes gyümölcs termesztésére adják magukat, mely nem éri ugyan el a délibb vidékek gyümölcsének nagyságát, de kitűnik fínomabb ízével.

A városi lakosság fínomultabb s fokozottabb szükséglete, mint minden sűrűbb lakosságú tájakon, Alsó-Ausztriában is a *zöldségtermelésre* vezeté a figyelmet, a föld kihasználásának ezt a részét a földmívelési ipar legfejlet-

Zöldséges kert a Bécs melletti Simeringen.

tebb, nagyobb értelmiséget és tőkét föltételező ágává emelvén. A zöldségtermelésre Bécs és más városok környékén egyes kertészek hivatásszerűleg vállalkoznak s nagyban, egyes kiválóan kedvező helyeken a szabad mezőn is, űzik. Egyes ily kertészeti ágaknak Alsó-Ausztriában előkelő gazdasági jelentősége van. Így pl. a káposztát a tartomány különböző részében, leginkább Tullnban, Bécs-Újhely mellett s a magasabb fekvésű vidékeken termelik; a bisambergi spárgának méltán van jó híre; a fokhagyma Laa vidékéről jön kereskedésbe; édes köményt, ánist és uborkát Retz környékén termesztenek künn a mezőn, s Bécs körűl a csiperke-gomba termelése is nagy elterjedést nyert.

A zöldség-kertészet a lakosság nagy számához arányosan igen elterjedt s elborítja a dunai széles lapályokat Nussdorftól Fischamendig, a hol a víz közelsége lehetővé teszi, hogy a palántákat az előtt kerekes kútak, most többnyire lócrő által hajtott szivattyúk segítségével kellő mennyiségű öntözéssel, a könnyen mívelhető homoktalajt pedig a városból olcsón hozható trágyával lássák el. Ily viszonyok között virágzik a bécsi zöldségtermelés s csak ritkán terjed a Dunától tovább keményebb talajra.

A bécsi zöldségpiacz, melyre nagy bőségben küldik a legfínomabb terményeket, igen értelmes kertészosztály munkálkodásáról tesz tanúságot. A legkiválóbb termék a gyönge húsú, rendkivül nagy zellergumó, a kitűnő retkek (bécsi retek), az ízletes fejes és kötöző saláta, a „bécsi“ üveg-kalerábé, a korai káposzta, fodros kelkáposzta, virág- és rózsakel, stb. De értik is a kertészek a talaj kihasználásának a módját úgy, hogy évenkint átlag három termést vesznek le ugyanarról a földről. Csak így érthetjük meg, hogyan győzik a nagy haszonbért (300—400 frtot egy hektár után). Különösen ki van fejlődve a melegágyak mívelése, melyek kora tavaszszal az első zsengéket szolgáltatják, aztán pedig dinnyével telnek meg, melyek ízükre könnyen kiállják a versenyt a melegebb éghajlatok termesztett dinnyéivel. A korai gyümölcs termelését nehezítő délszaki behozatal még fokozottabb mértékben érezteti hatását a zöldségnél. Már karácsony táján megjelenik a piaczon Nápolyból a friss fejes saláta és borsó; virágkellel pedig egész télen át, a spárga idejéig, el van látva a bécsi piacz.

Végre a tisztán helyhez kötött érdekes különlegességek között föl kell említenünk azon fölötte sajátságos mívelési ágat, mely itt nem csekély gazdasági jelentőségre emelkedett: értjük a sajmeggynek vagy törökmeggynek — Prunus Mahaleb — itt meghonosúlt termelését. Ebből készítik az annyira kedvelt pipaszárakat, s mivel a termést jobbára Bécsben dolgozzák föl, ezzel együtt egy vele összefüggő iparág is keletkezett. A törökmeggynek Alsó-Ausztriában űzött termelése Konstantinápolyból származhatott, hol nagy kiterjedésű ily ültetvények találhatók. Az úgy nevezett „badeni meggyszárakat“, melyek ma már a hazájokban termett és készített törökmeggyszárakat is fölülmúlják, a déli vaspálya mentén, úgy szintén Stockerauban, a Duna mellett fölfelé egész Kremsig található számos, többnyire alant fekvő kertekben nevelik. Igaz, hogy a meggyszártermesztés sok kiadást és nagy szorgalmat kiván; de tapasztalás szerint annyi kárpótlást ad ezért a gazdag jövedelem, hogy alig van valamely más oly mívelési ág, mely

annyira jutalmazó lenne, mint épen ez. De nem minden Prunus Mahalebből kerül egyenlően jó pipaszár. Évek folyamán bizonyos változványok keletkeztek, melyeknek kérge különösen fínom harántcsíkokat mutat; e változványok magvát hihetetlenül magas árakon fizetik. A mívelés sikerének fortélya abban áll, hogy a rügyeket a levelek hónaljából kicsípik, mert csak így lehet a sebek tökéletes behegedését biztosítani.

Erdőgazdaság és vadászat.

Hogy az erdő Alsó-Ausztria közgazdaságában mit jelent, azt száraz számokkal csak részben lehet kifejezni. Annak fölemlítésével, hogy a tartomány területének több mint egy harmad része (678.778 hektár vagy 34.3%) az erdészeti termelés czéljainak szolgál s hogy Alsó-Ausztria erdei nyersterményei évenkint mintegy 15 milliónyi tekintélyes összeggel járúlnak a lakosság bevételeihez, — ezzel az erdőgazdaság jelentősége még kimerítve nincs; mert még fontosabb az, hogy az erdőgazdaság a lakosság sok ezrének nyújt jutalmazó munkát és keresetet, hogy nyersterményeivel a legfontosabb iparágaknak szolgáltat nélkülözhetetlen segédszert s további földolgozásra és fínomításra alkalmas anyagot, s hogy a kereskedést és forgalmat különösen nagy tömege miatt nevezetes árú-czikkel táplálja. De még ezzel sincs az erdő teljes mértékben méltányolva; föntartása és kezelése különösen a sűrű lakosságú városok környékén még sokkal fontosabb, mert a közegészségi állapotokra nagy hatása van, a lakosságot védi az éghajlati szélsőségekből származó csapások ellen, s támaszát képezi a nép jóllétének.

Alsó-Ausztria fekvésével az erdőgazdasági állapotoknak nagy változatossága s az erdő-alakok külső jellegének sokfélesége is együtt jár és pedig oly mértékben, a minőben más országokban alig találjuk ekkora területen. A tulajdonképi magas hegységi erdőktől, melyeknek értéke igen gyakran inkább védő hatásukban, mint jövedelmezőségükben áll, a középhegység többnyire jól jövedelmező lombos és tűlevelű erdei képezik az átmenetet a dunai ligetek sarjerdeihez, melyekben a különböző fanemek és cserjék bujazöld lombja és tenyészete éles ellentétben áll a kavicsos és homokos rónák, s a hangafűvel benőtt száraz előhegyek egyhangú fenyveseivel. A tájképileg oly hatásos fekete-fenyő az ő széles, ernyős koronájával Alsó-Ausztriában megtalálta hazáját, a hol egyébiránt a lápok törpefenyvesei, melyeket a vadász az itt tenyésző nyírfajd kedveért oly nagyra becsül, ép

úgy otthon vannak, mint Csehország szomszédos wittingaui medenczéjében. A keleti halmos vidéknek túlnyomóan tölgyekkel benőtt közép- és sarjerdői előfordulásuk módja által is már Magyarország szomszédságára vallanak.

A tartománynak a tenyészetek egynemű jelleme s a hasonló mívelési módok szerinti azon fölosztását, melyet Alsó-Ausztria mezőgazdasági állapotainak ismertetésénél is követtünk, az erdőállományok jellemzésénél is alapúl vevén, öt vidéket különböztetünk meg, és pedig az Alpesek, az előhegyek és a Bécsi-erdő, a Manhartsberg vidékét, a halmos vidéket és a Bécsi-medencze rónáját. Az erdőterület megoszlása e vidékeken fölötte jellemző. A míg a Bécsi-medencze (ide nem értve Bécset) erdőterülete csak 15, és a halmos vidéké csak 17 százalék, addig a Manhart hegyvidékének 34, az előhegyek és a Bécsi-erdő vidékének 44 százalék erdőterülete van s az Alpesek vidékén az erdő az összes területnek már 59 százalékát teszi.

Az erdőnek birtoklás szerinti megoszlása, mely a kezelés módjára nem jelentéktelen hatású, Alsó-Ausztriában jelenleg olyan, hogy az állam keze alatt csak kis rész marad. Az állami erdők területe 29.612 hektár, vagyis 4.7 százaléka az összes erdőségeknek. Ide tartoznak a Bécsi-erdő s nehány kisebb alapítványi erdőség. A községi erdő is csekély számmal, 35.085 hektárral, vagyis az összes erdőállomány 5.5 százalékával szerepel, a kolostorok és egyházi alapítványok erdőségei 36.297 hektárral, vagyis 5.7 százalékkal. Ide tartoznak legfőként a heiligenkreuzi, klosterneuburgi, lilienfeldi, zwettli, göttweigi, melki és heitenstetteni apátságok erdőségei. Az erdőterület túlnyomó nagy része tehát (534.704 hektár) magán tulajdon s ez ismét csaknem egyenlő két részben oszlik meg a nagybirtokosok (255.100 hektár, melyből 107.974 hektár hitbizomány) és a kisbirtokosok között (279.600 hektár). Daczára a nagy arányszámnak, melylyel a kis- vagyis parasztbirtok az erdőségeknél szerepel, a helyzet nem mondható kedvezőtlennek, és pedig azért nem, mivel a nagybirtokok erdőségei csaknem mind teljesen rendezett állapotban vannak s állandóan ápoltatnak, s mivel itt a parasztok erdősége sincs túlságosan apró részletekre darabolva. Különösen az Alpesek vidékén, a hol a parasztok erdeje van túlsulyban, nem ritkaság, hogy egy kézben 100—300 hektárra menő erdőterület is van. Üzemtervszerű szabályos állapotban az összes erdőterületnek csak egy harmada van, és pedig az összes állami erdő s a magán uradalmak erdeinek mintegy 70 százaléka; a községi erdőknek alig három százaléka van a rendszeres erdőgazdaság ily alapjaira fektetve. A parasztok erdőinél szigorú üzemterv szerint való

használatról és kezelésről szó sem lehet, sőt mind a kettő a tulajdonos pillanatnyi szükségletei szerint folytonos módosítást szenved. A kisbirtokok ez erdeinek kezelése itt is, a paraszt erdőgazdaságnál általában külterjes, a kihasználás tudniillik leginkább szállalás útján történik és csak kivételesen találunk idősebb és értékesebb erdőrészeket. E mellett az erdei mellékhasználatok, kivált a legeltetés és az alomgyűjtés a fahasználattal szemben inkább előtérbe lép s ez utóbbi a rendszeresen kezelt nagyobb erdőségekéhez képest úgy a fa mennyiségére, mint annak használati értékére nézve általában

Szénégető boksa.

jelentékenyen hátramarad. Az alsó-ausztriai paraszterdők gazdasági állapota mindazonáltal egészében véve meglehetősen kielégítő; de azért még a nem szakértő szemlélő előtt is feltűnőleg különböznek ezektől a nagybirtokok egyöntetű, jókarban tartott erdőállományai, a melyek Alsó-Ausztriában csaknem kivétel nélkül igen gondosan ápoltatnak s arra képzett személyzet által kezeltetnek.

Az üzemmódot illetőleg az erdők legnagyobb része mint szálerdő kezeltetik, csak 68.864 hektár, vagyis az erdőterület 11 százaléka marad a közép- vagy sarjerdő-üzemre. A szálerdőkben határozottan a fenyő a túlnyomó s a lombos fák csak 90.000 hektárt borítanak, vagyis az egész

szálerdőállománynak 16 százalékát teszik. Ha ezzel a közép- és sarjerdőket is egybe veszszük, a lombos erdők az egész erdőállományban 25, a fenyvesek ellenben 75 százalékkal szerepelnek.

Az alsó-ausztriai *Alpesek vidéke* az erdőgazdasági állapotok tekintetében megegyez Stiria és Felső-Ausztria szomszédos alpesi vidékeivel. Uralkodó fanem ott a lúczfenyő, mely némely helyeken magában alkot erdőket; kisebb mennyiségben s többnyire alacsonyabb fekvésű helyeken találjuk az erdei-fenyőt, a bükköt és a jegenye-fenyőt, míg a magas hegységben a vörösfenyő, ez a fölötte értékes és voltaképi magas hegységi fa van a lúcz-fenyő közé elegyedve. A tulajdonképi erdők fölött fekvő havasokon a törpe-fenyő jelentékeny területeket foglal el s terjedelmes kihasználás tárgya. A nagybirtokok erdőségeiben a taroló vágás az általános, többnyire vetés vagy ültetés útján való mesterséges felújítással és 80—120 éves fordúlóval, a parasztok erdeiben pedig a szállalás természetes felújítással s csak 60—80 évi fordával.

A nagybirtokosságot e vidéken főként két nagy birtokterület képviseli, és pedig báró Rothschild Albertnek az Ybbs mellett fekvő waidhofeni és gamingi uradalma, meg a gr. Hoyos-Sprinzenstein-féle Hohenberg, Gutenstein és Stixenschein hitbizományi uradalmak. Mind a két nagybirtok sok érdemet szerzett az alsó-ausztriai nagy faelszállítási berendezések körül, ez utóbbiban rendeztetvén be e század elején ama híres faelszállítási-üzlet, a mely lehetővé tette, hogy az akkor még nagy kiterjedésű őserdőkben található fatömegek a Mürz és a Schwarza forrásvidékéről ez utóbbi folyón s a bécsújhelyi csatornán Bécsbe voltak szállíthatók; míg a waidhofeni és gamingi uradalmak akkori tulajdonosai az erdőségeikben volt nagy értékű haszonfa-készletek jobb kihasználása érdekében 1866-ban az Ybbs folyón a schwarzwaldi mód szerint való szálfa-tutajozást hozták legelőször alkalmazásba, s 1872-ben az Erlaf folyót műfa-úsztatásra berendezték. Habár e nagyszerű szállítási berendezéseket, az utóbbinak kivételével, a mai előrehaladottabb szállítási eszközök háttérbe szorították is, mindazonáltal, minthogy annak idejében, mondhatni, mérhetetlen s az előtt majdnem értéktelen fatömegeket tettek a népgazdaságra nézve hasznot hajtókká, ezért és mint az erdészet jelentékeny műszaki alkotásai megérdemlik, hogy emlékezetben tartassanak. E két nagybirtokhoz csatlakozik még a Schwarza-vidéki reichenaui uradalom is, mely, mint a Bécsbe vezetett forrásvíznek fő gyüjtővidéke, a székvárosra nézve kiváló jelentőségü.

Az *előhegyek vidékén* szintén a tűlevelű fa ugyan még a túlnyomó, de itt már az egészen tiszta, vagy tűlevelű fával vegyes lombos erdők is tekin-

Facsúsztatás a Reichenau melletti „Eng"-ben.

télyes kiterjedésekben találhatók s ezekben a bükk az uralkodó. A fanövekvés és az értékesítés lehetősége e vidéken általában véve kedvezőbb, mint a tulajdonképi Alpesek vidékén, s ezért itt még a parasztok erdőinek kezelése is belterjesebb. A nagybirtokok erdőségeiben itt már a taroló vágás helyett részben a szállaló vágás nyer alkalmazást, természetes úton való erdőfelújítással. E vidék erdőgazdaságában az első helyet a közel 28.000 hektárnyi kiterjedésű császári Bécsi-erdő foglalja el, úgy kiterjedésénél, mint erdőgazdasági jelentőségénél fogva. Legelőkelőbb fája a bükk, mely itt a bécsi homokkő mésztartalmú agyagtalajában kitűnően díszlik s részben tölgyekkel s más lombos fákkal, részben jegenye-fenyővel elegyesen fordúl elő, mely utóbbi fanem az erdőnek mintegy harmadát képezi. A hol a mészkő meg a dolomit az Alpesek vidékéből ide átnyúlik, ott a Baden és Mödling vidékét annyira jellemző fekete-fenyő találta meg termőhelyét.

Habár az az ok, melynek a Bécsi-erdő csonkítatlan föntartása köszönhető, t. i. Bécsnek tüzelő fával való ellátása, ma már, mikor a Bécsben az előtt annyira kedvelt bükkfa helyét legnagyobb részben a kőszén foglalta el, s midőn a fa a vasútak által nagyobb távolságból is szállítható, nem áll is fönn többé oly mértékben, mint ez előtt: azért az osztrák állami erdőségek e gyöngyének nagy jelentőségét ma is méltányolják, a mit az erdőség gondos és kíméletes ápolása is bizonyít. Vannak itt még egyes, 150—180 éves bükkfa erdőrészletek, a melyeknek oszlopszerű pompás törzsei 40 méter magasságba nyúlt koronáikkal szinte kényszerítenek, hogy a gót ízlésben épült székesegyházaink hatalmas csarnokainak mintaképét bennök keressük.

Úgy egész kiterjedésénél, mint erdőterülete nagyságánál fogva a legnagyobb vidékek egyike a *Manhartsberg* vidéke. Ez erdővidék nagyjában Alsó-Ausztriának azzal a területével vág össze, melyet a nép „erdőnegyednek“ (Waldviertel) nevezett el. Habár az egykori gazdag erdők nagy részökben helyet engedtek is a mezőgazdasági földmívelésnek, azért itt a parasztbirtokokhoz tartozó szétszórt kisebb erdőrészleteken kivül szép és tekintélyes erdőterületeket is találunk, melyek között fölemlítjük az uralkodó család rohreggi, gutenbrunni és persenbeugi erdőségeit, a „Gföhler Wald“-ot, valamint a cseh-felső-ausztriai határon elterülő azon erdőséget, mely a Weitra és Gross-Pertholz hitbizományi uradalmakhoz tartozik.

A Duna felé hajló erdőségek gazdasági tekintetben az alpesi előhegységiekkel egyeznek meg, az utóbb érintett erdő ellenben a határos Cseherdővel. Pompás lúcz- és jegenyefenyő részletek, részben bükkel és fürtös

juharral keverten, díszlenek itt a gyakran vad sziklatömbökkel borított gránittalajon. A fakadó-forrásoknak egész kincsét őrzik itt e fák, mert innen fut a Maltsch, a Schwarzau meg a Lainsitz-patak a Moldva-folyó, az Aist

Bükkerdő.

meg a Kamp pedig a Duna felé. Ez erdők kezelése, mint általában e vidék minden nagyobb uradalmi erdőségeié, igen gondos, és nagy területeknek ültetés útján történt beerdősítésével is szép sikereket értek el. E vidéken még a parasztok erdei is, a melyek a községi erdőkkel együtt az erdőterü-

letnek mintegy felét teszik, nagyobbára jó karban vannak, birtokosaik nagyon kedvelik az alomgyűjtést, miért is az erdei-fenyő az uralkodó fanem.

A halmos vidék és a bécsi medencze rónája területén található s Alsó-Ausztriára nézve jellemző két erdő-alakról kell még röviden megemlékeznünk; ezek a ligeterdők, meg a fekete-fenyő erdőrészletek. A ligetek mintegy 25.000 hektárt foglalnak el s jobbára a Duna éjszaki partján Kremstől Bécsig vonúlnak. Többnyire nyár és fűz, részben szil, kőris és tölgyfa terem rajtuk, mely fanemek a talajvíztől gyakorta átitatott s időnként elárasztott iszap-talajon buján tenyésznek s nagy famennyiséget szolgáltatnak. Habár sarj- és közép-erdő üzemben kezeltetnek, de a részben 30—40 esztendőre terjedő fordánál az itt túlnyomó számban előjövő lágy fanemek gyors fejlődése mellett gyakran inkább a szálerdők jellemvonását mutatják, melyek fáiknak változatos formáival s kivált tavaszkor talajuk fölötte gazdag virágtenyészetével, a különféle cserjékkel és a fákra fölfutó iszalaggal, azonfelül gyakran apró vízerekkel és nyíladékokkal hangúlatos és vonzó képet nyújtanak, melyből rendesen még az élénkítő vadállomány sem hiányzik.

Alsó-Ausztriára kiváló jelentőségű a fekete-fenyő, mely, noha előfordúl máshol is s újabban mesterségesen is nagyban tenyésztetik (így a Karszton), mégis legnagyobb mennyiségben Alsó-Ausztriában van elterjedve. Tulajdonképi hazáját, a hol terjedelmes, hatalmas és festői kifejlődésű koronájával a minden más mívelés alá alkalmatlan mészkősziklákat díszíti, azokban a hegyekben találja, melyek a bécsi és bécs-újhelyi medencze nyugati párkányát képezik, Mödling, Baden, Pottenstein és Gutenstein vidékén le egész Höllensteinig. Ezen a vidéken gyakran igen szép, magas törzsű erdőkké nő. A fekete-fenyő Alsó-Ausztriában részint tisztán, részint más fanèmekkel keverten mintegy 80.000 hektárt foglal el. E fa értékét különösen gazdag szuroktartalma növeli, mely a szurokból készülő gyártmányok iparának szolgál alapúl. Az e czélra gyakran egész koronájukig meghajkolt álló fákról való szuroknyerés maga is külön iparág. Habár e haszonvétel jövedelmezőségét az amerikai szurokból készült árúczikkek versenye nagyban csökkentette is, a nyers szurok mennyisége mégis 50.000 métermázsára s értéke 400.000 forintra tehető. A szurok-gyártmányok (terpentinolaj, gyanta, közönséges szurok, stb.) előállításával Hinterbrühlben, Pottensteinban, Bécs-Újhelyben, stb. több gyár vagy „szurok-kohó“ foglalkozik.

Alsó-Ausztria erdeinek összes évi fatermését $2{,}_3$ millió köbméterre becsülik, a melyből 25 százalék mint haszonfa, 75 pedig mint tűzifa

Gyantaszedés fekete lúczfenyőről.

használtatik fel. Ehhez a faterméshez, mint az erdőgazdaság fő haszonvételéhez járúl még az alom- és az erdei takarmánygyűjtés, a szuroknyerés, az erdei magvak stb. jövedelme. Az erdőgazdaság mindezen nyerstermékeinek összes értéke már fönnebb 15 millió forintra becsültetett; ez összegből mintegy 11 millió a termelésre és szállításra esik s így tulajdonképi tiszta jövedelemnek 4 millió forint marad. Ama nagy mennyiségű tűzi és haszonfának, melyet maga a tartomány nem fogyaszt el, természetes gyűjtőhelye Bécs, mely nagy szükségletével a fakereskedés góczpontja. A tartománynak csupán éjszaki részeiből irányúl a fakereskedés Cseh- és Németország felé, hová leginkább a Maltsch és Luschnitz folyók közvetítik, lévén azok már a tartomány határától kezdve tutajozhatók.

A Bécs felé való faszállításnál még ma is nagy szerepet játszik a vízen való szállítás; azelőtt még inkább, a mikor vasútak hiányában a tengelyen való szállítás csak korlátolt távolságokból volt eszközölhető, s a mikor a tartomány azon részeiben, melyek nem usztathatták le fájokat Bécsbe, csak csekély haszonnal lehetett értékesíteni a fát: Bécsbe Bajorországból, sőt még Württembergből is jelentékeny famennyiség érkezett a Dunán. Egyébiránt ennek köszönhető az, hogy ma Bécstől még aránylag csekély távolságban is oly hatalmas vén erdőállományok vannak, sőt hogy itt még igazi őserdő jellegű erdőrészletekben is gyönyörködhetünk. Így a weitrai és karlsstifti kerületekben,. közvetlen szomszédságában egy egészen a kor magasabb színvonala szerint mívelt és kezelt erdőnek, ott találjuk e század kezdeteig még fönnállott őserdőnek maig is megmaradt egy részét, holott a Mürz legfelső forrásvidékén volt ú. n. Neuwaldnak hatalmas, 50 méterig felnyúló s egy vagy másfél méter átmérőjű jegenye- és lúczfenyő-törzsekből álló erdeiből nehány év óta alig van már meg valami. De az őserdőnek több száz holdra terjedő képét föltaláljuk még a „Rothwald"-ban, a stájer határon, félreeső hegykatlanban, melyet tulajdonosa, Rothschild báró, gondosan őriz ez ős állapotában.

Azokban az időkben, melyekbe az itt közlött képek visszaringatnak bennünket, leginkább a *vadászat* tette az erdőt tulajdonosa szemében becsessé, s habár ezen az előre haladott erdőgazdaság sokat változtatott, azért az erdőnek az igazi erdészre és vadászra ma is csak akkor van meg a teljes ingere, ha azt vad élénkíti. Ez az állapot, hála a legtöbb erdőtulajdonos vadászat iránti szeretetének s a vadat kímélő törvények és egyesületek hatásának, ma is kielégítő mértékben megvan Alsó-Ausztria erdeiben, sőt

Őserdőrészlet a „Rothwald"-ban.

némely vadászterületen, tekintve azt, hogy a vadállomány rongálja a fiatalosokat s a mesterségesen beerdősített területeket, még túlságosnak is mondható. Ha nem számítjuk azt a ragadozó vadat, melynek egy oly mívelt tartományban, mint Alsó-Ausztria, már nem lehet helye, a vadnak többi faját csaknem mind képviselve találjuk. Ott a zerge az Alpesek magaslatain, a szarvas a legtöbb nagyobb erdőkben, a süket- és a nyírfajd úgy a déli, mint az éjszaki hegyvidéken, a fáczántenyészet többnyire a ligetekben. Ezekben, valamint a hegyvidék erdőségeiben szép számmal tanyáz az őz, a mezőn s a kisebbszerű csalitban a nyúl, fogoly, stb. Azonfelül van Alsó-Ausztriában 24 vadaskert, a melyek többnyire rőt-vaddal, dámvaddal, részben vaddisznóval vannak benépesítve. Legnevezetesebb ezek között a császári vadaskert Bécs mellett, melyben 2.576 hektárnyi területen jelentékeny számú vaddisznó, szarvas, dámvad, virginiai szarvas, mufflon, stb. tanyáz.

A vadállomány nagyságának megítélésére támaszpontúl szolgálhat az 1880-iki adatok szerint lelőtt évi vadmennyiség. E szerint terítékre került 1.300 szarvas és dámvad, 8.500 őz, 200 zerge, 400 vaddisznó, 170.000 nyúl, 400 süket- és nyírfajd, 200 császármadár, mintegy 20.000 fáczán, közel 100.000 fogoly és fürj, 4.500 szalonka, vadkacsa s más hasonló szárnyas és több mint 22.000 darab kártékony emlős és szárnyas vad.

Alsó-Ausztria e gazdag és becses vadhússzolgáltatása nem csekély jelentőségű Bécs élelmezése szempontjából, annál is inkább, mivel a fogyasztásban a szegényebb lakosságnak is nagy része van. De valamint az erdőnek közgazdasági jelentősége is nem csupán jövedelme és terményei szerint ítélendő meg, azonképen a vadászatot is általános hatása, nem pedig anyagi haszna szerint kell méltányolnunk.

Az ipar.

Az ipar Alsó-Ausztriában igen ki van fejlődve, de annak egyes részeiben nem egyenletesen van megoszolva. A régi negyedek vagy kerületek, melyeket a Bécsi-erdő meg a Manhart elválasztó gerinczei után ugyanígy nevezünk, természeti jellegük sajátosságai szerint, valamint gazdasági, úgy ipari tekintetben is külön természetűek. A Bécsi-erdő alatti negyedben főjelentőségű a nagyipar; a bőséges vízi erő, könnyű közlekedés és Bécs közelsége Alsó-Ausztriának ezt a részét a malom- és papíriparnak, a fonó- és szövőiparnak, a fémárú-gyártásnak és sok más iparágnak főhelyévé teszik.

A fém-ipar a Bécsi-erdő fölötti, vasban gazdag negyedben is virágzik, míg a Manhartsberg alatti és fölötti negyedekben kevés a nagyipar, mivel a Manhartsberg alatti mély, sebes vízfolyásokban szegény síkföld túlnyomólag földmívelést űz s iparágai közt csak a malomipar meg a répaczukor-gyártás nevezetes; a Manhartsberg fölötti felföld azonban, az úgy nevezett Erdőnegyed (Waldviertel), a házi iparnak a voltaképi területe. Készítenek itt durva faneműt, mint puttonyt, kosarat, faczipőt, lapátot, zsindelyt és egyéb „erdei iparárút“, továbbá a schwarzwaldiakhoz hasonló órát, de különösen szövet készül itt sokféle, bécsi kereskedőházak megrendelésére. Számokban beszélve, az 1880-ban Alsó-Ausztria síkföldjén megszámlált 643 iparűző nagy üzletből és 45.000 munkásból 406 ily iparvállalat és 33.000 munkás a Bécsi-erdő alatti negyedre esett, míg a többi három kerület együttvéve csak 237 gyárat s alig 13.000 munkást tudott fölmutatni. A Bécsi-erdő alatti negyedben tehát, Bécset és külvárosait ide nem számítva, közel kétszer annyi volt a gyár s csaknem háromszor annyi a munkás, mint Alsó-Ausztria többi részeiben.

Hogy az ipar a vidéken meggyökerezhessék, az csaknem mindenkor a rendelkezésre álló vízi erőtől függ. Azelőtt, a nagyipar keletkező korában, mikor még a gőzt egyátalán nem, vagy legalább nem elég czélszerűen tudták hajtó erőnek fölhasználni, majdnem kizárólag csak a víz erejére voltak utalva az emberek. Az ipar a folyók és patakok mentén haladt fölfelé s még a legbarátságtalanabb járhatatlan vidékekre is betette a lábát, ha ott élő vizet talált. Ma már szabad útat tört a gőz, az ipar azonban még most is szívesebben marad a természetes víz-erek mellett, mivel ezek szolgáltatják a legolcsóbb mozgató erőt. Látjuk ezt Alsó-Ausztriában is. A hegyekről lerohanó csermelyek közül a legkisebbik sem marad fölhasználatlanúl; azok, melyek az Ötscher-vízválasztótól gyors iramlással folynak éjszak felé, a völgyben nagy számú hámorokat hajtanak, míg odább, a belső vidéken, a hol már több víz-ér egyesült, hajtó erejöket más gyári foglalkozás fordítja hasznára. Azok a patakok és folyók ellenben, melyek a Schneeberg csoportjából fakadva kelet felé veszik útjokat s a Bécsi-erdő és a Lajta közti síkföldön vonúlnak keresztül, csakhamar a nagyipar szolgálatába állanak s e vidék száz meg száz gyárának adják a hajtó erőt. Hogy példát idézzünk, az ötvenes évek vége felé 67 zúzó-, nyújtó-, üst-, kasza- és sarló-hámor, aczélhámor és hengererőmű állt az Ybbsen és mellékvizein; úgy szintén az Erlaf és mellékfolyói mellett is 44 hámor és több aczél- és vasgyár

állott. A Schneeberg vidékéhez tartozó folyók közül a Schwechat meg a Pittenbach mellékvizeikkel, úgy szintén a Fischa több mint 100 gyárnak szolgáltattak hajtó erőt. A nagyipar'nőttével azonban a gőz alkalmazásának is aránytalanúl nőnie s a vízi erővel szemben túlsulyra kell jutnia.

Így már 1880-ban Alsó-Ausztria sík földén kerekszámban 20.000 lóerejű gőz állt a nagyipar szolgálatában, csak valamivel több, mint 13.000 lóerejű hajtóvízzel szemben. Amabból több mint 14.000, emebből közel 11.000 a Bécsi-erdő alatti negyedre esett.

A Bécsi-erdő alatti gyárak szorosan csatlakoznak Bécs és külvárosai iparos kerületeihez, melyeknek természetes folytatásai. Ha a várost pl. a déli vaspályán hagyjuk el, szemünk először a kéményeknek egész erdején tekint végig, melyek füstfelhővel töltik el a levegőt; odább már ritkúlnak soraik, de elkisérnek útunkon a síkságon végig még a hegységbe is, s itt hol csoportokba szorúlva, hol szórványosan s egyenkint tűnnek föl a szemhatáron. Ugyanezt a képet látjuk az Aspang-vaspálya vagy azon mellékvasútak mentén, melyek a Bécsi-erdő és a Lajta közötti vidéket átszeldelik; mindenfelé magas kémények, s ugyanazon feltűnő jelei az ipari tevékenységnek.

Nem könnyű dolog e gyárakról olyan valamit mondani, a mi mindenikre rá illenék. A síkságokon szélesen elterülő gyártelepek külseje egészen más, mint a szűk völgyzugokban regényesen épülteké, s azok, melyek az őket hajtó víz mellékén feküsznek, egészen más látványt nyújtanak, mint a gőzerőtől hajtottak. Aztán a gyár külső képe lényegesen függ attól is, mit gyártanak benne; mert szembeötlőleg különbözik az oly gyárépület, melyben gyapotfonál, az olyantól, melyben tégla, ászoksör vagy kénsav, gummilabda vagy gőzgép készül. Az alsó-ausztriai iparnak azonban mindezen és még sok más készítményei a nagy piaczra, sőt részben a világforgalomnak vannak szánva. Ha ezek értékét tudakoljuk, olyan számot kapunk feleletül, mely kisebb ugyan, mint az iparűző Bécs és szorgalmas előhelységeinek ipari készítményeié, de így is elég magas, sőt a vállalatok számához képest tekintélyesnek mondható. Az alsó-ausztriai gyárakban készült czikkek értéke kerekszámban 122 millió forintot tett úgy, hogy egy-egy vállalatra átlag 190.000 forint esett, míg Bécsben és környékén az átlagos szám csak kevéssel nagyobb 101.000 forintnál. Ha csak a Bécsi-erdő alatti negyedet egymagában veszszük, az arányszám — 406 vállalat 90.7 millió forinttal — még sokkal magasabb, azaz kerek 224.000 forint, vagyis a Bécsi-erdő alatti gyárak egyre-másra több, mint kétannyi értéket

termeltek, mint Bécs és környékének azon fajtájú iparűzletei. A vidéki gyárak nagyobb terjedelmét munkásaik nagyobb száma is mutatja. Míg Bécsben és vidékén egy-egy gyárra 40, addig a vidéken egy-egy gyárra 41, a Bécsi-erdő alatti gyárakra meg épen 80, tehát épen kétszer annyi munkás esett, mint a fővárosban. De az alsó-ausztriai gyárak túlsulya Bécs és környéke gyáraival szemben akkor a legszembeszökőbb, ha az itt és ott

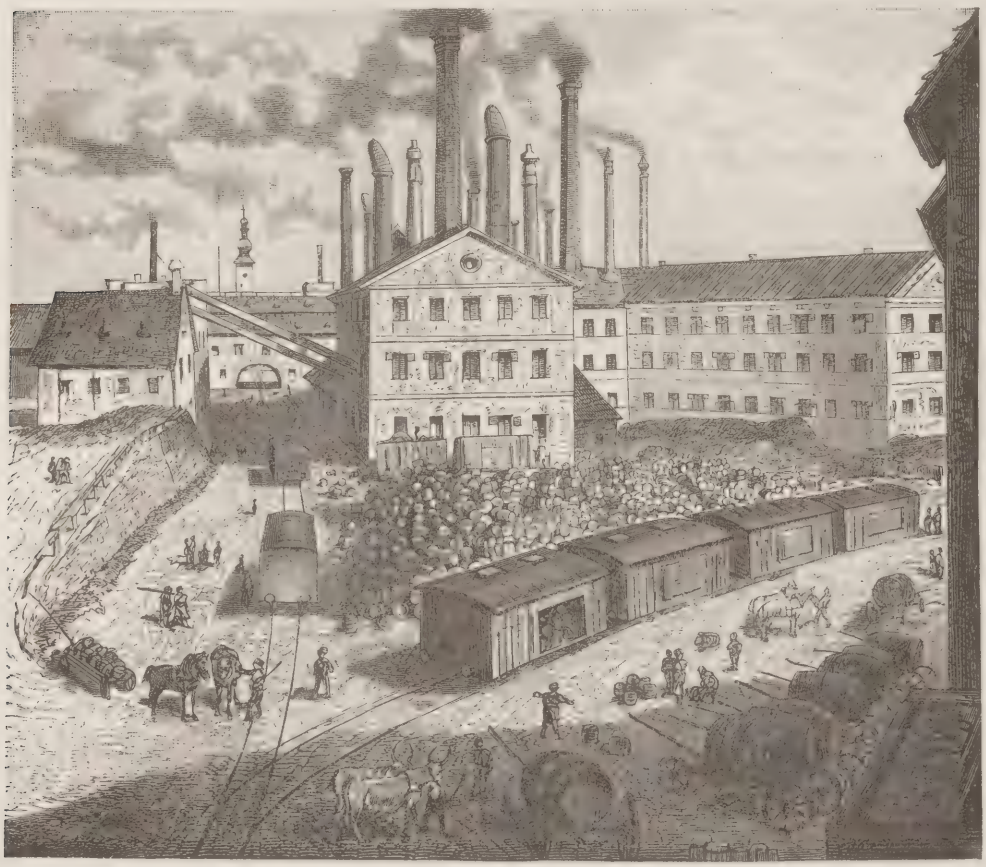

Részlet a kis-schwechati sörgyárból.

alkalmazott gépeket, különösen a műszaki lóerőt hasonlítjuk össze. Bécsben és környékén ugyanis, a hol pedig igen sok iparág minden műszaki hajtó erő nélkül dolgozik, átlag véve csak 4 lóerő esik egy-egy vállalatra, holott a vidéken 52, a Bécsi-erdő alatt meg épen 62. Így bizonyúl igaznak az a tapasztalat, hogy épen a legtömegesebb iparűzletek keresik föl a vidéket, mint a hol kényelmesebben berendezkedhetnek és terjeszkedhetnek, mint a főváros drága talaján.

Ha az iparágakat csoportonként vizsgáljuk, első sorban az *élelmi és élvezeti czikkek* ipara ötlik szemünkbe hatalmas termelésével (közel 53 millió forinttal). Egyéb iparágak mellett ide sorozandó a malom- és sörfőző ipar is, melyek közül az előbbeni Alsó-Ausztriára különösen nagy jelentőségű. Nem kevesebb, mint 232 nagyobb őrlőmalom 800 gőz- és több mint 4.600 vízi lóerővel s 1.220 munkással egyedül a vidéken több mint 23 millió forint értéket termelt, mely a bécsi malmokéval $26^1/_2$ millióra emelkedik. A vidék malmainak nagyobb része a Bécsi-erdő alatti negyedre esik, különösen Schwechat, Baden és Ebreichsdorf kerületeire.

Az alsó-ausztriai malomipar egyébiránt nem csupán nagy kiterjedésével tűnik ki, de van egy más nagy jelentősége is, mely messze túl hat a tartomány határain; ennek köszönhetők ugyanis az őrlés javítása körüli legfontosabb vívmányok, melyeket „bécsi őrlés“ név alatt mindenütt alkalmaztak. Illő Alsó-Ausztriának e büszkeségét külön megemlítnünk.

A kereszténység előtti időből származó régi vízimalmok, melyekben a liszt és korpa elkülönítése kézi szitákkal történt, meglehetősen változatlanúl maradtak, csakhogy a XVI. század óta a kézi sziták helyét posztó zacskók foglalták el. Ilyen volt a „régi német malom“ berendezése, s a paraszt- vagy bérmalmoknál maig is ilyen. A gőz föltalálásával az átalakúlás új korszaka vette kezdetét. Az amerikaiak voltak az elsők, a kik a gőzt malmoknál is alkalmazták hajtóerőnek s a garatokat akként rendezték be, hogy ezentúl nem mindeniknek volt külön vízi kereke, hanem egy kerék és egy főtengely a köveknek egész sorát hajthatta. Ugyanakkor a nehézkes faszerkezet helyére a vas lépett s végül az eddigi zacskószekrényt — pitlét — magában működő hengerszekrénynyel cserélték föl. Az ily csigahengerekkel és fölhúzókkal ellátott malmokat nevezték „amerikai műmalmoknak“.

Maga a lisztkészítés azonban még semmi haladást sem tett e javított szerkezetek által; most is, mint az előtt „parasztra“ őröltek. Határozott javítást ez irányban csak e század elején tett Paur Ignácz alsó-ausztriai molnár, az ú. n. dara- vagy „műőrlés“ föltalálója. Paur a malomköveket magasra helyezte, hogy sok darát nyerjen, aztán ezt a darát többször keresztül járatván a köveken, egyre elaprózta, miközben egy elmésen készített tisztító gép mindig lefújta róluk a korpát, míg végre az egészen tiszta szép darát őrölte meg az azóta oly ismeretessé és keresetté vált „béllisztté“. Ez az őrlési rendszer, mely az alsó-ausztriai s később a magyar lisztnek is hosszú időn át oly kiváló helyet biztosított a világpiaczon, ma

már általános alkalmazásban van; a parasztra őrlés csak a kisebb malmokban tartotta fönn magát, melyeknek száma rohamosan apad. Mennyi költészet fűződik e régi malmokhoz! A kerék zubog, a malom kelepel, a molnár szétvetett lábbal áll az udvar közepén s üdvözli a parasztokat, a kik lovakkal, szekerekkel csapatostúl vonúlnak befelé, hogy gabnájukat a garatra öntsék. Különösen száraz időjáráskor, úgy aratás után, 20—30 őrlővendég is táborozott szekerével a malom táján, várva, míg a sor rájok kerül, a mikor aztán a felöntést és a liszt zsákba takarítását magoknak kellett végezniök. Mennyire más lett ez is az óta! A kereskedelmi malmok nagyszerű

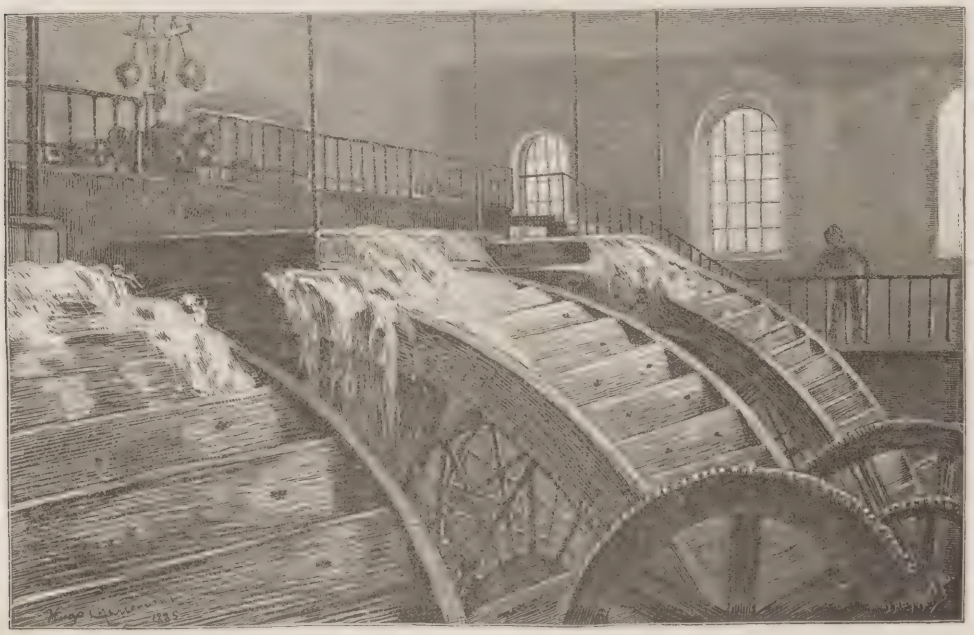

A trumaui fonógyár hajtókerekei.

műszaki berendezéseikkel a bérmalmokat jóformán már végkép elpusztították; a paraszt ma már veszi a lisztjét, a gabonáját pedig piaczra viszi.

Alsó-Ausztriának egy másik jellemző országos ipara, a *sörfőzés* is évről-évre nő kiterjedésben és jelentőségben. A vállalatok száma csökken ugyan, a helyett azonban egyes sörfőző-telepek, mint a kis-schwechati, st.-marxi, liesingi valódi óriásokká növekesznek. 1880-ban 31 nagyobb sörfőzést számláltak a vidéken, 500 lóerejű hajtógéppel s 2.000-nél több munkással. A mi árút ezekben a sörfőzőkben, a bécsiekét és a bécsvidékiekét is ide számítva, előállítottak, mintegy $20^1/_2$ millió frt értékű. Nem kevesebb ez, mint kerekszámban 2,350.000 hektoliter csapos-sör és ászok-sör, s e

nagy tömegnek java része mindjárt magában a tartományban fogyott el is, nem kis mértékben járúlva hozzá, hogy a nép jó hangúlatát és humorát fönntartsa közmondásos színvonalán.

Az Alsó-Ausztria egyik főiparát képező *szövőipar* számos ágai között különösen kimagaslik a gyapotfonás. Mintegy 7.000 munkást foglalkoztat s 427.000 orsón kerekszámban 13 millió forint értékű fonalat készít. A st.-pölteni kerületben levő két vállalat kivételével, ez az egész ipar a Bécsi-erdő alatti negyed területére szorítkozik, hol az ebreichsdorfi, bécsújhelyi, badeni és neunkircheni, a lajta-brucki és gloggnitzi, a pottensteini és schwechati járásokban vert gyökeret. Hét gyár a műszaki gyapotszövést a gyapotfonással többnyire összeköttetésben űzi s ezekben 1.600 munkás több mint 18 millió méter szövetet állít elő mintegy $3^1/_2$ millió forint értékben. A gyapjúfonást Alsó-Ausztriában a vöslaui gyaratoló gyár és möllersdorfi fiókja képviseli kiválóan, $4^1/_2$ milliónyi értékű árút készítvén. A vidéken levő gyapjúszövő telepek között az ebergassingi szőnyeggyárat nevezzük meg, mint legjelentékenyebbet, a hol bogozott szőnyegeket is készítenek keleti modorban. Egy 14 méter széles és 9 méter hosszú olyatén szőnyegen, a minőt a budapesti új dalműszínház számára szállítottak, 20 leány, egy sorban ülve, mintegy két hétig dolgozott. 4200 szál képezi a lánczot, minden tíz szál egy-egy más színűvel van a többitől elválasztva; a rajzot az ügyes újjú leányok fűzik bele, mire aztán a bogok vagy szemek megkötődését a vetélt beverő eszközli. A vetélésre következik az ütés, hogy a szövet egybeállóvá váljék. A lánczfonalak egy fésű forma, két végén ólomba foglalt vasbordán futnak keresztül, mely nem úgy, mint a közönséges szövőszéken, hanem vízszíntesen fekszik. E bordát valamennyi leány egyszerre emeli föl s aztán a „kész“ vezényszóra egyszerre ejti le, mikor is igen nagyot üt; a lányok pedig rögtön folytatják a munkát, hogy megint új sort kössenek. Az egész szőnyeg mintegy három millió szemből áll, így tehát minden leányra 150 ezer szemvetés esik, vagyis minden munkanapra 12.500.

A *fém-* és *fémárú-iparnak* is nagy jelentősége van Alsó-Ausztriában, különösen pedig a Bécsi-erdő alatti negyedben. Körűlbelűl 70 nagyobb, különnemű vállalat, csaknem 9.000 lóerővel s több mint 6.000 munkással, kerekszámban 11 millió értékű árút készít. Ide tartoznak a nagy számú hámorok, aztán a lemez-gyárak, henger- és kavaró-művek, sodrony-, tengely-, csavar- és szegecs-gyárak; továbbá aczél- és aczélárú-gyárak (Ternitz, St.-Egiden stb.), sárga rézárú-gyárak (Őd és Simering), alpacca- és china-

ezüst-árúgyárak (Berndorf és a Triesting melletti St.-Veit). Bessemer-fémet csak Ternitzben készítenek. Tekintsük csak meg egy ily Bessemer-töltés nagyszerű látványát. A Bessemer-féle eljárás tudvalevőleg abban áll, hogy a vasnak fölös széntartalmát a keresztülhajtott levegő segítségével addig

Szőnyegszövés az ebergassingi gyárban.

égetik, míg a nyers vas öntött vassá, vagy öntött aczéllá nem vált. A nyers vasat gázzal fűtött kemenczékben olvasztják meg, akkor a csapot kiütik s a híg fém azonnal hatalmas izzó tűzpatakban indúl meg belőle, mely csatornába fölfogatván, a fölfordított converter vagyis egy óriási vaskörte nyilásához vezettetik, melynek gyomrában az izzón folyós fém eltűnik. Mikor minden fém lefolyt, a hatalmasan sistergő convertert egyenes állásba helyezik

s a vaskörte fenekén levő fúvókon keresztül nagy erővel levegőt szorítanak a híg vastömegbe. A sistergés még nagyobb, a körtéből előtörő láng szélesebb, gyorsabb, heventébb lesz, a zizegés és sustorékolás erősödik s most a láng őrült sebességgel öltögeti nyelveit, izzó szikrafelhő tör elé a körte belsejéből, szinte attól kell tartani, hogy a gyártetőt is magával viszi. Minden egyes légáramlat egész izzó szikraesőt lök ki a körte gyomrából kétszer, háromszor; hatalmasan dolgozik a fölszabadított, de mégis

A Bessemer-féle hámor Ternitzben.

féken tartott elem. Most a láng fényesebb és tisztább lesz, de egyúttal dühösebb és emésztőbb is s ekkor kormos férfiak vasdarabokat hánynak a lombik torkába, mintha le akarnák hűteni. Annál nagyobb szikraeső támad minden ily töltésre. Most úgy látszik, a körte nem bir többé megállani helyén, remeg és ingadozik talpain s egy adott jelre méltóságosan aláhajol, most már sötétebb lángot eresztve, hatalmas tűzkéve tör elő belőle s vörösbarna gőz tölti meg a helyiséget. Hirtelen belevetünk még nehány tűkörvastöredéket a tüzes torokba, a hol az rögtön föl is olvad, mint a hó a napon. A körte még alább hajol s sziporkázva ömlik tartalma a serpenyőbe, melyből aztán az öntőformák nyerik töltelékűket.

A *vegyészeti ipar* csoportjában, mely a vidéken s Bécsben és környékén együttvéve közel 5.000 munkást foglalkoztat s 25 milliónyi értéket állít elő, figyelemre méltó a kénsavgyártás, aztán egyéb fém-savak, műtrágyák, chlor-mész, stb., továbbá a festék és fénymáz, gyújtószer és világító gáz készítése. Különösen élénk lendülete van Bécsben, Liesingben, Stockerauban s még nehány más helyen a gyertya- és szappangyártásnak, melynek évi értéke meghaladja az 5 milliót s mely nagy kivitelnek képezi tárgyát.

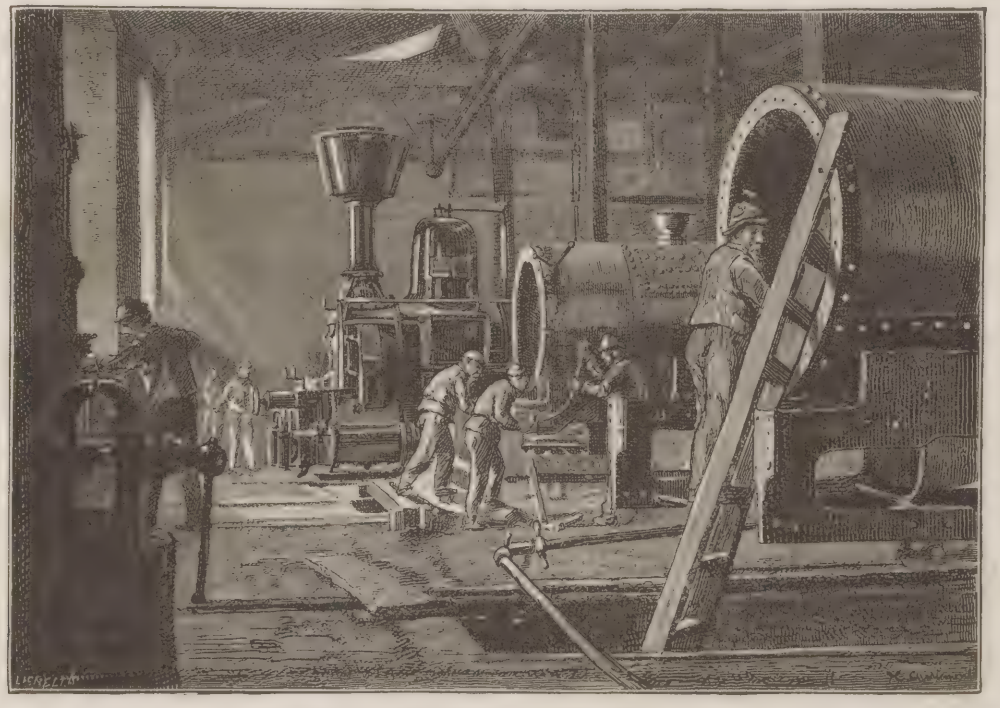

Egy gőzkocsi fölszerelése a bécs-újhelyi gyárban.

A következő iparcsoportoknak nehány ágát még ki kell emelnünk, mint olyanokat, melyeknek magasabb nemzetgazdasági értéke van, és pedig első sorban a *gőzmozdonyok* készítését. Három gyár (a bécs-újhelyi, gross-jedlersdorfi s Bécs X. kerületi) az utolsó években 200—300 gőzmozdonyt és közel 200 szerkocsit szolgáltattak. A legnagyobb gyártelep a bécsújhelyi, a mely 1885-ben ülte meg a kétezredik mozdony elkészítésének ünnepét, rendes üzem mellett 30—40 gőzmozdonyon dolgozik egyszerre; egynek-egynek elkészítése körülbelül négy hónapi időt kiván.

A *téglagyártást* nagy arányokban mindössze 40 vállalat űzi. A legtöbb és legtöbbet szolgáltató telepek Bécstől két-három mérföldnyire vannak,

így Inzersdorfban a Wienerberg alatt, Brunnban, Vösendorfban, Biedermannsdorfban, Neudorfban, Guntramsdorfban, Oberlaaban, stb. E telepek a szerint, a minő az építkezés, 200—300 millió darab téglát gyártanak.

A *papír-ipar* 39 vállalatnál 3.400 munkást foglalkoztat ez idő szerint s $7^1/_2$ millió forint értékű árút szolgáltat. Ennek is a Bécsi-erdő alatti, vízben gazdag negyed a voltaképi hazája. Itt különösen két iparág veendő figyelembe, a farostból nyert papíranyag s maga a tulajdonképi papír készítése. A vászonrost helyett a faanyagnak papírkészítésre való fölhasználása még igen új dolog, de egyre általánosabbá válik. Magában Alsó-Ausztriában 18 telep foglalkozik a fának papíranyaggá való köszörülésével. Azok közt a gyárak között, melyek iró-, nyomtató- és itatós papír, továbbá táblapapír

A payerbachi facsiszoló gyár belseje.

és sajtótábla készítésével foglalkoznak, a legnagyobbak Schlöglmühlben, Pittenben, Klein-Neusiedelben és Ebergassingban vannak. Ezek évenként 125—130.000 métermázsa rongyot, továbbá fát és szalmarostot, stb. dolgoznak föl. A rongyokat többnyire Magyarországból s a vele szomszédos kevésbbé művelt országokból szerzik, a hol még házilag készült erős, szívós vásznat viselnek az emberek, olyat, mely papírgyártásra a legalkalmasabb. Mennél nagyobb a műveltség, annál rosszabbak a rongyai. A bankónak való papírt vitorlavászonból és hajókötelekből készítik s a bankjegyek többnyire megtették már a világ körüli útat, mielőtt másod ízbeli útjokra elindúlnának.

Közlekedési eszközök.

A mint Alsó-Ausztria magas fejlettségű termelő élete másként föltenni sem engedi, a közlekedés és kereskedés szolgálatában álló intézmények is

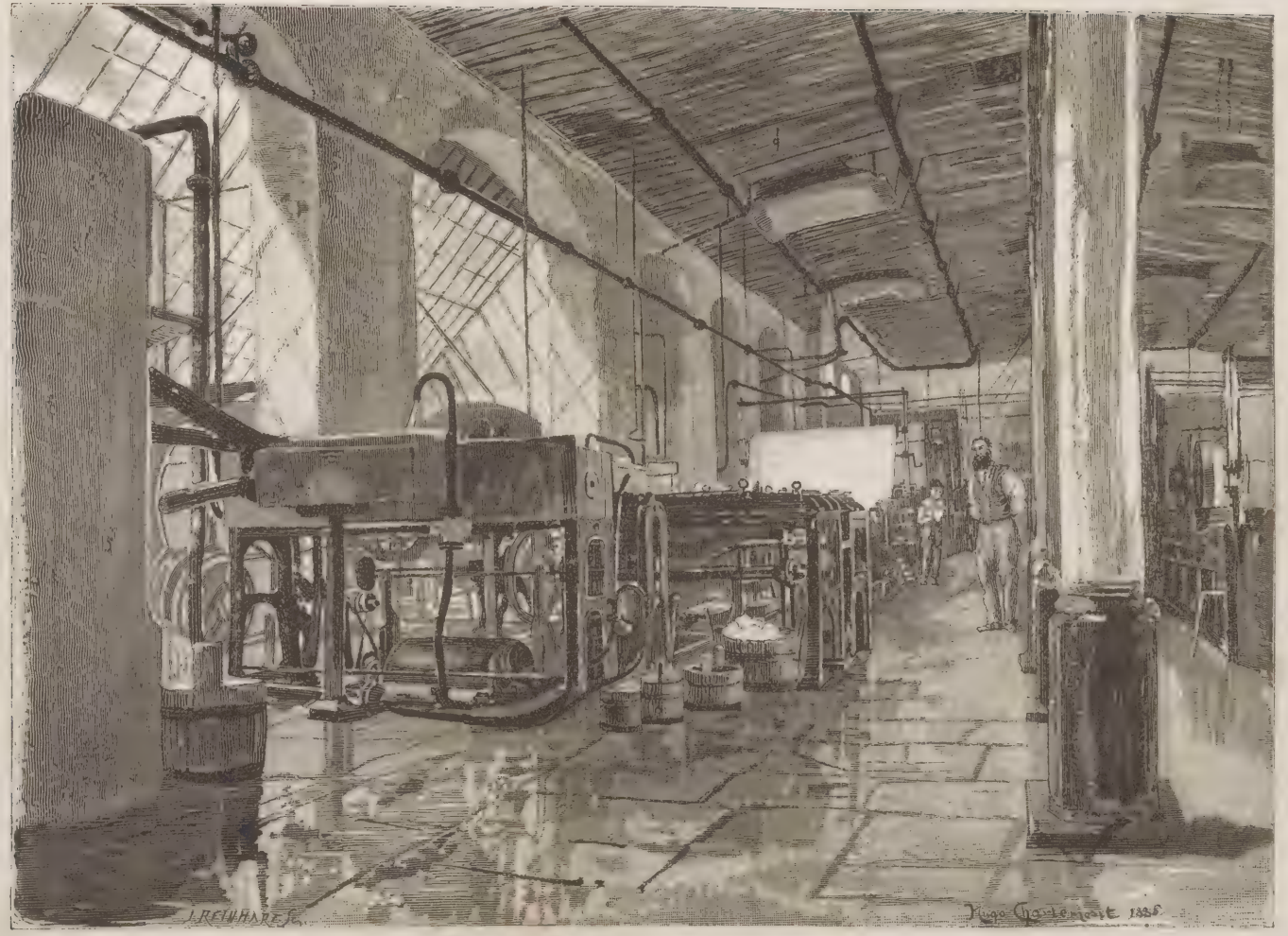

A Schlöglmühl papírgyár belseje.

arányban állanak e tartomány közgazdasági általános állapotával úgy, hogy a monarchia valamennyi országai között csak az egy Csehország dicsekedhetik hasonló fejlettséggel. Nem kívánunk a multba messze visszatekinteni, nem a legrégibb idők dunai kereskedésére, a rugiusoknak már Alsó-Ausztriában fekvő piaczaira, vagy az útkényszerre és a megállítási jogra emlékeztetni, melyet e tartomány néhány városa már a XII. században is gyakorolt; elég, ha e helyen a legújabb kor vívmányait veszszük szemügyre. Alsó-Ausztriából indúlt 1782-ben a dunai társaság első hajója osztrák készítményekkel megrakottan Lauterer hidász-százados vezetése alatt egyenesen Chersonba és Konstantinápolyba. Itt történt 1819-ben az első kisérlet, hogy vajjon a Duna gőzhajókkal járható-e, s itt alakúlt 1830-ban az első nagy Duna-gőzhajózási társaság. Alsó-Ausztriában látták az első gőzkocsit vassineken megindúlni; mert a két régibb osztrák vasútat lovak vontatták s csak az 1836-ban alapított „Ferdinand“ éjszaki vaspálya mutatta be a Stephensonnál megrendelt első hat „gőzkocsi“ új látványát, melyek itt a vasútak korszakát megnyitották. Alsó-Ausztria kapta az első villamos távírót is; mert 1846-ban itt tették az első kisérletet a Bécs és Florisdorf között fölállított rézsodrony vezetékkel, mely később Lundenburgig és Brünnig terjesztetett, s így a mai nagyszerű hálózatnak kezdete volt.

Alsó-Ausztria a birodalmi székváros révén a közlekedési intézmények minden ágában állandó kisérleti tere volt az új találmányoknak és javításoknak, a mi által a többi tartományoknak mintaképe lett. A közlekedési intézmények kiterjedése s használatuknak élénksége is ebben a tartományban fejlett ki leginkább. Minden részeit megnyitották a vasútak; 1885 végén az Ennsen alúli Ausztriának 1.450 kilométer vasútja volt úgy, hogy területének egy-egy négyszög kilométerjére 73 kilométer vasút esik (egész Ausztriában átlag véve csak 44). Vasúti hálózata is ennek a tartománynak a legsűrűbb s postaforgalma olyan élénk, hogy az itteni levelek, nyomtatványok, hirlapok és csomagok száma (1885-ben 177 millió darab, vagyis egész Ausztria forgalmának egy harmada) sokkal meghaladja a monarchia többi királyságaiét és tartományaiét. Előttünk tehát egy igen kifejlett forgalom összképe áll s mi ezúttal a helyett, hogy berendezéseinek vagy vonalainak egyhangú fejtegetésébe bocsátkoznánk, csak egyet kívánunk figyelmesebben vizsgálni, a mi az egész csoport díszének és büszkeségének tekinthető.

Azon az emléken, mely a Semering-pálya építőjének, Ghegának a tiszteletére az alpesi út legmagasabb pontján emeltetett, ugyancsak Ghegá-

nak következő mondása olvasható: „A vasútak elenyésztetik a távolságokat, elősegítik az anyagi érdekeket, emelik és terjesztik a művelődést.“ A nagy úttörőnek ez egyszerű szavai annál is inkább megérdemelték, hogy érczbe öntessenek, mivel oly időből származnak, a melyben még a gőzmozdony nem hágott meg oly magasságokat, melyekről a vasútak fényes jövendőjébe be lehetett volna pillantani. A semeringi hágó nem olyan természetű, hogy azt a természet már kezdettől fogva forgalmi útnak jelölte volna meg. Kelták, rómaiak csak gyarló ösvényeken jártak rajta keresztül, a római hadi és kereskedelmi út nagy ívben kerülte meg a Nori Alpesek nyúlványait s Carnuntumon át vezetett Bécsbe. Csak a középkorban, mikor Stiria is belép a kereskedelmi mozgalomba, nyílnak meg odább nyugatra is a hegyeken keresztül egyenest átvezető közlekedési útvonalak, előbb a „Wechsel“, aztán „Semering“ irányában. Az előbbenit Habsburgi Rudolf használta 1280-ban; a másik a keresztes hadjáratok idején, melyek a „Spital“-ban hagyták itt hátra történeti emléküket, kezd szerepelni. Egész a múlt század elejéig még kocsival járható út sem vezetett a Semeringen keresztül s Alsó-Ausztria és Stiria között egész az Adria partjáig terjedő voltaképi forgalomról csak 1841 óta lehet szó, a mely évben szabályszerű műút épült kanyarúlatokkal és szelid lejtőkkel. E kereskedelmi út megnyitása tehát nagyon késői időre esik s épen csak arra elég idején, hogy egy évre rá a csatlakozó vaspályáknak Gloggnitzban és Mürzzuschlagban összeköttetésül szolgáljon.

A vasútügy kifejlesztését kezdetben a magánvállalkozás vette gondjai alá. De csakhamar más irányelvek lettek irányadók s előrelátó államférfiak kieszközölték az 1841. decz. 19-ki császári határozatot, melynek értelmében a vasútak főközlekedési útakká emeltetnek s a nagy birodalmon keresztül vezető főirányokban állami vasútaknak jelentetnek ki. Ennek a határozatnak köszönheti létrejöttét a Semering-pálya, mint „a déli államvaspályának“ egy szakasza. Eleinte ugyan fölmerült az a terv is, hogy a vasútat Magyarországon keresztül vezessék Stiriába. E vonalat azonban a nagy kerülő s politikai tekintetek miatt elejtették s a déli vaspálya számára a Nori Alpesek nyúlványain át a Mürz és Mura völgyében Grácz felé, a San és a Száva völgyében pedig tovább a Juli Alpeseken keresztül lőn kijelölve az irány. Ez általános alapvonalak szabták meg műszaki megoldását annak a feladatnak, hogy Gloggnitz, mint a bécs-gloggnitzi vasút végpontja, Mürzzuschlaggal, mint a déli vaspálya stiriai szakaszának kezdő pontjával, a hegységen keresz-

túl vasúttal köttessék össze. E föladat lett kezdete annak a mozgalomnak, mely soká tartá a műszaki világ figyelmét feszültségben, s a föladat szerencsés megoldásával tisztes helyet biztosított az osztrák mérnöki szakmának a vasútak történetében.

Mikor a déli vaspálya kiépítése elhatároztatott, a vasúti rendszer, mint a mely az angol síkföldön keletkezett és fejlett ki, csak csekély emelkedésü s hosszan elnyúló kanyarúlatú sík vaspályák építésére irányúlt. A mozdonyok is ezen alaphoz voltak alkalmazva s ama kevés meredekebb szakaszokon, melyek a fölépített vaspályákon találkoztak, a vonatokat lovak vagy helyben álló gőzgépek köteleken vontatták. De az ily rövid helyi emelkedések nem téveszthetők össze egy nagy kiterjedésü hegyi vaspályával, melynek az Alpesek hegyvidékébe kell behatolnia. A föladat sikere tehát igen nagy határokon belül volt kérdéses, mert nemcsak arról volt szó, hogy a nehéz alakúlású talajon a pálya számára alkalmas nyomjelzést erőszakoljanak ki, hanem mindenek előtt amaz elvi jelentőségü kérdés eldöntéséről, ha vajjon ezen a pályán mozdonyokkal vagy más eszközökkel történjék-e a szállítás.

E föladatnak, melylyel Ghega csaknem egy teljes évtizeden át folyvást foglalkozott, szentelte e lángeszü ember tevékenységét s földeríté a czélokat, melyek felé a vasútügyben a haladásnak irányúlnia kell. Ilyen czélnak ismerte föl a lovak által való vonatás és a kötélvaspályák mellőzését, a mozdonyépítés körüli haladást s így a hegyi vidékbe a mozdonyvaspályának bevezetését. Arra határozta tehát magát, hogy a Semeringen keresztül egy oly mozdonyvaspálya iránt tesz javaslatot, mely hihetetleneknek tartott 1 : 40-es emelkedésekkel s 190 méter félátmérőjü kanyarúlatokkal fogna fölépülni. Oly merésznek tetszett a vállalkozás, hogy még komoly szaktársak is tévedésnek nyilatkoztatták ki azt a föltevést, hogy egy ilyen vasút gőzmozdonyokkal legyen járható. E közben a pálya túl az Alpeseken lépésről-lépésre haladt előre Gráczig, Cilliig, Laibachig. Lehetséges, hogy a Semeringi-út égető kérdése talán nem is nyert volna még befejezést, ha a munkások közt az 1848-ki zavarok következtében beállott inség nem sürgette volna egy nagyobb arányú építkezés megkezdését. Még azon évben belefogtak a könnyebb, 1850-ben pedig a nehezebb szakaszokhoz s 1854-ben az egész Semering-pálya átadatott a forgalomnak.

A kettős nyomú vaspálya Gloggnitzot a tenger színtája fölött 438 méternyi magasságban hagyja el s magas tartó és támasztó falakkal a hegyoldalakon haladva, a Semering-hágó alatti nagy tetőponti alagútban

898 méternyire emelkedik, innen pedig Mürzzuschlagig 682 méterre száll alá. A 41 kilométer hosszaságú pályatestnek több mint a fele kanyarúlatban fekszik s több mint a fele egészen vagy közel 1 : 40 emelkedéssel halad, egyik alagút a másikat követi, e mellett számos ívvel és kettős emelettel ellátott hatalmas boltozatú hídak adják meg neki azt a monumentális külsőt, mely ama kor építési modorát s az építőnek egyéniségét oly jellemzően tünteti föl.

Ghega emléke a Semeringen.

Noha a Semering-pálya építője tervének megszerkesztésében azzal az óvatossággal járt el, hogy a sík pályáknak már kipróbált vontatását alkalmazhassa a merész hegyi pályánál is, mégis kivánatosnak vélte, hogy már a pálya megnyitásakor oly mozdonyoknak legyen birtokában, melyek a szállítandó árútömegeknek s a pálya emelkedési és görbülési sajátságainak megfeleljenek. A kormány e czélból még az építés alatt pályázatot hirdetett, 20.000, 10.000 és 6.000 arany jutalommal a három legjobb gőzmozdonyra. Osztrák, német, belga gőzmozdony-gyárosok vettek részt a pályázaton s ama nevezetes versenyen, mely 1851. őszén a payerbach-eichbergi vasútszakaszon folyt le, a versenybizottság mind a három jutalmat odaítélte. A versenyre bocsátott gépekben meglepő volt a haladás. Egy ugrással meg merték koczkáztatni a régi bilincsek levetését s oly méretű gőzmozdonyok építését, a milyet azelőtt képtelenségnek tartottak. Azt azonban lehetetlen volt be nem látni, hogy hosszú ideig használható, gazdaságosan jó karban tartható olyan gépek, a minőket a napi forgalom megkiván, a versenyző mozdonyok között még nem találkoztak. A tudomány egy másik embere számára maradt fönn, hogy a versenynél tapasztaltakat összefoglalva, meg-

szerkeszsze azt a kitűnő rendszerű gőzmozdonyt, mely a Semering-pályán a rendszeres forgalmat megnyitotta s mely Ausztria határain messze túl is évtizedeken át uralkodott a vasútakon. Az „Engerth-féle rendszer“ megfelelt annak a várakozásnak, melyet a Semering-pálya a jövő gőzmozdonyai iránt támasztott s e rendszer behozatala tekinthető annak az időpontnak, melytől a nehéz gőzmozdonyok használata a vasúti közlekedés fokozásának tekinthető. A Semering-pálya Engerth ez alkotásában oly tökéletesedést ért el, mely e nagy mű közgazdasági jelentőségét a vasútak egész világára kiterjesztette. A Semering-vasút költségei nagyon túlszárnyalták az előirányzatot s fölrúgnak 25 millió forintra. De ez nem csökkentheti a megelégedést, melyet annak tudata szül, hogy harmincz évi tapasztalás mutat e szilárdságában kipróbált pályára s forgalmának kipróbált biztosságára.

Kétségtelenül Ausztriát illeti meg az a dicsőség, hogy a Semering-pálya mintájára ma már az egész világban vasúti hálózatok vonúlnak keresztül a hegységeken, s hogy ezek most már a művelődés elterjedésének többé nem akadályai.

60

31132